

TASHENEV
UNIVERSITY

**«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ-IV: AI ДӘУІРІНДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН
БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАНДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ЕҢБЕКТЕРІ**

II ТОМ

**ТРУДЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ-IV: ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НАУКИ
И ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ИИ»**

ТОМ II

**PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE «TASHENEV READINGS-IV: GLOBAL PROCESSES
OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE AGE OF AI»**

ТОМ II

ӘОЖ 001+37
ББК 72+74
Т26

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов К.С. – Ж.А.Тәшенев атындағы университет ректоры

Ұйымдастыру комитеті:

Рысбекова Ж.Қ. – Вице-ректор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Оралбекова А.К. – Ғылым және инновация департаментінің директоры

Парманкулова П.Ж. – Жобаларды коммерцияландыру және сүйемелдеу орталығының басшысы

Жантасова З.Т. – Ғалым хатшы

Ботабаева Ж.Н. – Әлем тілдері институтының директоры

Арзымбетова Ш.Ж. – Педагогикалық және жаратылыстану ғылымдары институтының директоры

Мырзабек Л.Ә. – Мәдениет және спорт факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы

Душабаева Д.Ш. – Жасанды интеллект және инновация институтының директоры

Мейірбеков М.Б. – Өнер және гуманитарлық білім беру факультетінің деканы

Жауапты хатшы және техникалық редакция – Сыдықбай М.Д.

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ-IV: AI ДӘУІРІНДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҒАНДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның еңбектері. – Шымкент: 533 бет.

Труды международной научно-практической конференции "ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ-IV: ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ИИ». – Шымкент: 533 стр.

Proceedings of the international scientific and practical conference "TASHENEV READINGS-IV: GLOBAL PROCESSES OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE AGE OF AI" – Shymkent: 533 pages.

ISBN 978-601-08-6079-7

Жинаққа профессор-оқытушылардың, жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді.

Меншік иесі: «Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет» АҚ

ISBN 978-601-08-6079-7

Редакцияның мекен жайы:
Шымкент қаласы, Қонаев 21а,
e-mail: tashenev.okulary@mail.ru

СЕКЦИЯ 2. ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

DIGITAL COMPETENCE FRAMEWORK FOR TEACHERS: IMPLEMENTATION GAP

¹Abatova Zh., ²Kenesbay G., ³Bauzhanova N,

¹Master of Science, zhadyraabatova@mail.ru

²Master of pedagogical Science, kenesbai99999@gmail.com

³Master of pedagogical Science, nasimusha_11@mail.ru

Introduction

The process of communication, labor, learning, relaxation, and doing business has been radically changed by digital technology, and technology is now a necessary part of our lifestyle. This impacts not only our lifestyle but also our thoughts and actions. The current generation, whether children or teens, is growing up in a world with significant contributions from technology, but this is not a definite sign that they are digital literate, meaning capable of working with technology efficiently, critically, and safely. In light of the state's strategic vision, this topic becomes particularly relevant. The world is now living in the "age of artificial intelligence," according to a statement by Kassym-Jomart Tokayev in his Address to the People of Kazakhstan. The "Conceptual Framework for the Integration of Artificial Intelligence into the Education System for 2025-2029," which contains a set of joint national standards for ethics, legal regulation, and protection of data, was adopted by Kazakhstan because of this challenge. The questions we will cover in order to make sure we understand in more detail how Learning Management Systems are applied in Kazakhstan are:

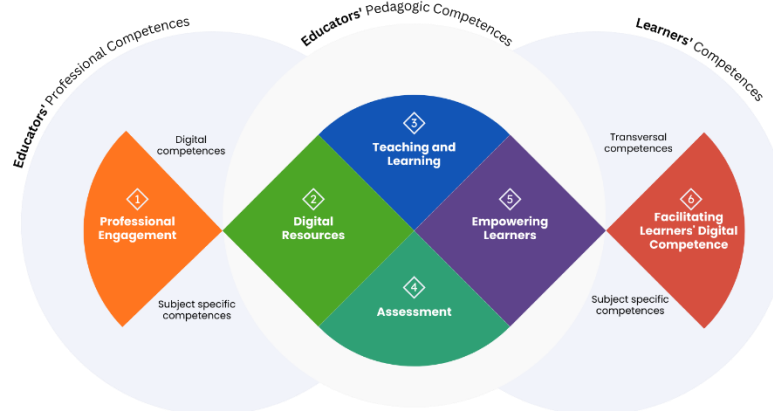
Research questions:

1. How is the digital competence of teachers in Europe assessed, and what are the ways to improve it?
2. Which teaching frameworks and learning models are most effective for successful digitalization of the education process?
3. What systemic measures are required to close the gap in teacher digital competence, as identified by international comparative data?

1. DigCompEdu and SELFIEforTEACHERS: A Systematic Framework for Enhancing Educator Digital Competence

In this context, education, and specifically the digital competence of educators, is not just an element of modernization but a key factor in national competitiveness and successful AI integration. Specifically, Kazakhstan uses the European model DigCompEdu (European Framework for the Digital Competence of Educators) as a basis for assessing and developing teacher skills. DigCompEdu is a scientifically proven system describing what it means to be a digitally competent educator.

DigCompEdu — A Uniform Scientific Framework of Assessment : In Europe, the DigCompEdu (European Framework for the Digital Competence of Educators) is applied to monitor the digital potential of teachers. This model evaluates not only skills in using technology but also how effectively it could be used for the purposes of pedagogics. The DigCompEdu framework includes six interconnected areas, and all together, these areas define the role of educators as professionals and how teachers should use web technologies as part of this role.

1. Professional Engagement: This category is focused on the use of technology not only for learning but for the improvement of communication and interaction in the professional environment. Educators must be skilled in the use of technology for the interaction and furthering of their own professional development.

2. Digital Resources: This category deals with the teacher's ability to search, select, and create digital learning resources. Here, the focus is not only on the use of resources but also on their modification according to the learning goals, management according to copyright regulations, and organizing resources to make them available to students.

3. Teaching and Learning: Insofar as this theme is concerned, it encompasses the use of digital technology as a tool that can be integrated throughout the learning process. Teachers need the ability to vary the learning process through digital tools.

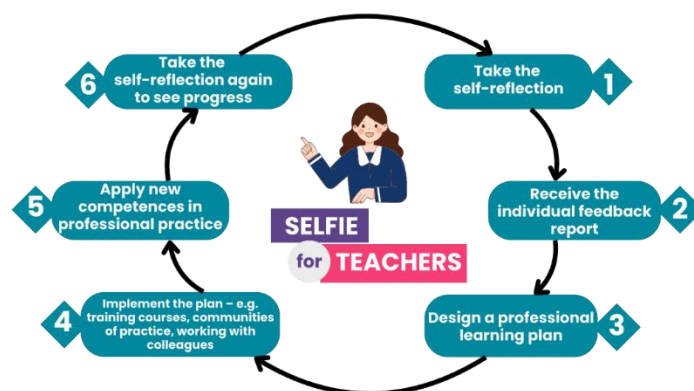
4. Assessment: Digital technology enhances assessment practices by transcending typical modes used in teaching and learning. In this area, a teacher must understand techniques applicable in monitoring and analyzing learning results as they can provide instantaneous feedback on aspects where modifications are needed by students.

5. Empowering Learners: This category is all about creating a positive and inclusive learning environment and using technology to personalize instruction. It entails designing individualized learning paths that consider the characteristics of the individual learners and thus promote active participation in the learning processes.

6. Enhancing Digital Literacy for Learners: The last, but critical, role that educators play is developing the learners' digital literacy skills. This involves fostering an environment where learners can critically search, create digital content, as well as employ technological tools safely and responsibly.

The fundamental philosophy of the DigCompEdu model is that it is not enough for a teacher to simply "know technology." Success is measured by how effectively and skillfully they apply that technology to improve the quality of education and support the personal development of the student.

The best way for teachers to enhance their competence is to engage in reflection. To this effect, the European Commission created SELFIEforTEACHERS.

This tool enables teachers to evaluate their present competence degree by answering 50 questions for self-evaluation. Depending on the evaluation outcome, teachers can be classified into one of the following six professional categories:

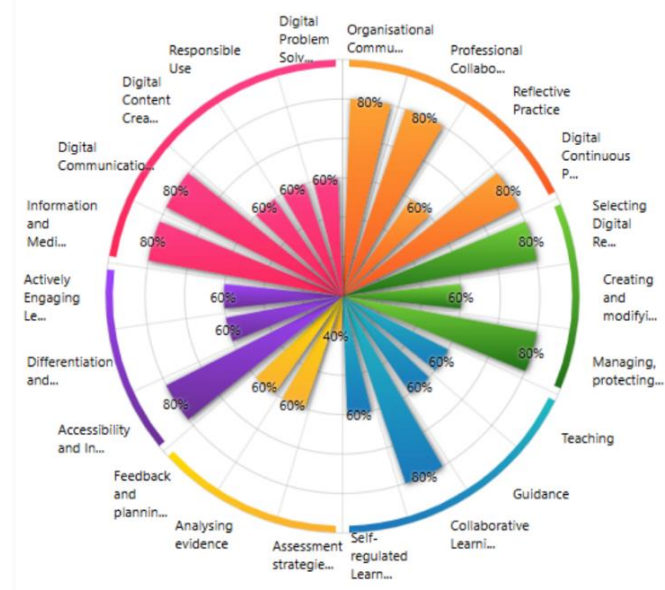
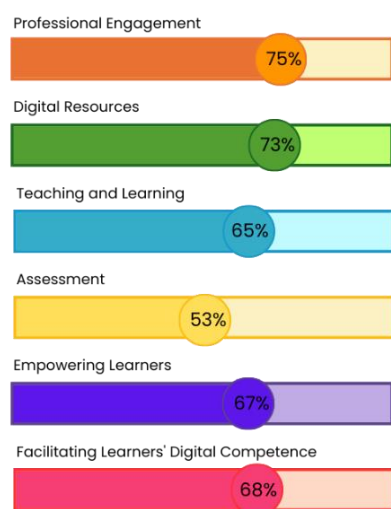
A1/A2 (Newcomer/Explorer) - People who are only just learning about the use of technology.

B1 / B2 (Integrator / Expert): People who are systemizing and expanding their online activities.

C1 / C2 (Leader / Pioneer): They often start new trends by sharing their knowledge with others and innovating ways of teaching.

This is not only about getting a score; it is an ongoing process for continuous development as a teacher. The teacher will get a personalized report indicating his weaknesses and helping him devise a learning program to overcome those weaknesses when the process is completed.

To evaluate our digital skills, we chose to use the "SELFIE for Teachers" tool. We were required to answer 50 questions in six main fields. We were given our reports based on our answers. We picked one report at random. Gulnur scored 67% in one report. On the basis of the scores, she is at level C1: Leader.

The skills tool has been able to identify Gulnur's first 3 strengths out of the 22 competencies, which are: Organizational Communication, Professional Collaboration, and Digital Continuous Professional Development. Gulnur believes that her impressive skills in the digital area can serve as a stepping stone so that she is able to learn new innovations.

Moreover, she highlighted 3 areas that need improvement, as mentioned in the report. Having been given specific tips and guidelines about what she can do to improve those areas, she aims to improve upon those weaknesses in the future.

Moreover, Gulnur has formulated a strategic plan using her strengths and weaknesses. At present, she is operating according to this plan and plans to take the assessment again at a later date in order to measure her progress.

In conclusion, the evaluation and improvement of teachers' digital competence in Europe is an extensive and systematic process. Though the DigCompEdu framework provides an efficient common language and logic, the SELFIE for TEACHERS tool allows teachers to determine an individualized development path for themselves. Only by relying on data-driven evaluation, collaboration, and continuous reflection will we succeed in closing the digital divide among teachers. Improving teachers' competence is the best warranty that schools today will meet the challenges of the times and achieve success for the next generation.

2. A Strategic Framework for Digital Transformation in Education

In this paper, we will discuss the factors which are hindering the use of these technologies in Kazakhstan, the manner in which the factors are different from OECD nations, and what must be done to ensure the system is operating to its fullest potential.

To turn a Learning Management System (LMS) into a live learning environment from a "file repository," conditions need to be created at three different levels. This is a roadmap for adopting DigCompEdu (European Framework for the Digital Competence of Educators) standards.

1. The Systemic Level (Role of the State)

A further challenge is that the state will have to move beyond its current role of being the "procurer" of technology.

- **Official Standards:** In Kazakhstan, there is an official requirement of its National Framework of Digital Competence developed using DigCompEdu. Teachers need an understanding of growth levels, and it is important that at level they are able to operate at basic levels, while at level they are able to develop courses which are Artificial Intelligence-based.

- **The "Acquire → Deepen → Create" Model:** This reflects the new strategy adopted by Kazakhstan for 2025-2029.

- o **Acquire:** The teacher will learn the fundamental skills to operate the LMS.

- o **Deepen:** The teacher uses the data analysis provided by the LMS system to discern learning deficiencies.

- o **Establish:** The teacher is able to design educational content and introduces AI components within the educational program.

2. Institutional Level (The Role of the School)

The school is a living thing and the internal environment is of utmost importance to success.

- **Digital Mentoring:** In every school, there are 'digital champions' who are keen on the use of technology. These should be made the designated mentors. It is much more likely that a young teacher would look to his colleague in the staff room rather than the internet.

- **"Human-Centered" Technical Support:** The job of a system administrator at a school needs to be expanded beyond dealing with technical infrastructure. They need to render pedagogical-technical support, where they can aid teachers in setting up technology applications in the LMS according to their teaching needs.

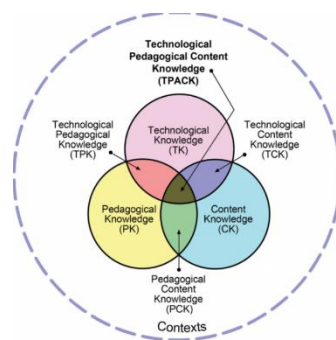
3. Pedagogical Level (The Role of the Educator)

It is at this level that we discuss the most important element: the TPACK Model, which is the foundation of education today. A good teacher demonstrates knowledge of the points where three different knowledge areas intersect:

1. **Content Knowledge (CK):** In-depth knowledge of a subject (e.g., Mathematics).

2. **Pedagogical Knowledge (PK):** Teaching skills, including the ability to explain abstract ideas clearly.

3. **Technological Knowledge (TK)** is the ability to use technology such as digital tools, Learning Management.

Without a single domain, the system will fail. A teacher with knowledge of technology is no more than a technician, and a teacher with subject matter ability is no more than a static textbook. A

successful learning management system is achievable only when technology is a facilitator of a learning approach that can deliver subject matter content more effectively.

3. Data analysis: Infrastructure barrier and competence deficit

However, having a theoretical knowledge of the standards of DigCompEdu and being able to apply the TPACK model conceptually is only one aspect of the issue. For these principles to be realized in the classroom, the right environment and the absence of critical systemic barriers is necessary. Is there a divide between the standards required by the international community and the teachers' daily realities? To answer these questions, empirical evidence needs to be consulted. The TALIS-2024 International Teaching and Learning Survey is the best chance to have a glance at the true picture of digital transformation from the educators' perspective and from within the school leadership community by examining the case of Kazakhstan in the context of the OECD international trends. OECD is an organization that represents the best developed economies of the world. Within our case, the average OECD economy is considered to be the best indicator of measuring the systemic divide and analyzing our performance concerning the best economies of the world such as Germany.

What is TALIS? TALIS is the world's biggest survey on teachers and principals. It is administered by the OECD. It aims at obtaining opinions from educators in order to allow policymakers to improve teaching and learning.

3.1. Analysis of technological readiness and educational needs of teachers - TALIS-2024.

The transition to the practical implementation of digital standards necessitates a profound understanding of the present situation regarding the teaching staff. The next section studies the digital preparedness levels of the teaching staff in Kazakhstan, conducted within the framework of the international TALIS-2024 study. The analysis gives the opportunity to compare the inner confidence of the teaching staff with the external barriers blocking the activities of the teaching staff.

Methodological basis of the analysis. It is essential to note that the depth of this analysis is enabled by the knowledge and skills that were obtained within the framework of the "World in Data" course held at Constructor University, within the framework of an international internship within the "Bolashak" program. The analytical methods of working with big data obtained within the framework of the course enabled the authors of the paper to retrieve pertinent statistics from TALIS data matrices, perform a qualitative comparative analysis based on reference indicators of OECD countries.

Increasing demand for basic ICT skills. Another factor identified is an increase in demand for basic ICT skills. Based on TALIS data, it is found that the average need for teachers in Kazakhstan is 46.59% (Figure 1.) regarding basic ICT technical skills.

Figure 1. Comparative Analysis: Teacher Need for Professional Learning in Technical ICT Skills (KZ vs. OECD, 2024)

It is quite high compared with the average in OECD countries, known as a worldwide standard. Also, the fact that so many educators recognize a need for technical expertise is indicative of a major weakness in competence. Without filling this gap in technology knowledge (TK) in the TPACK framework, integration with high-quality digital education software may be out of reach.

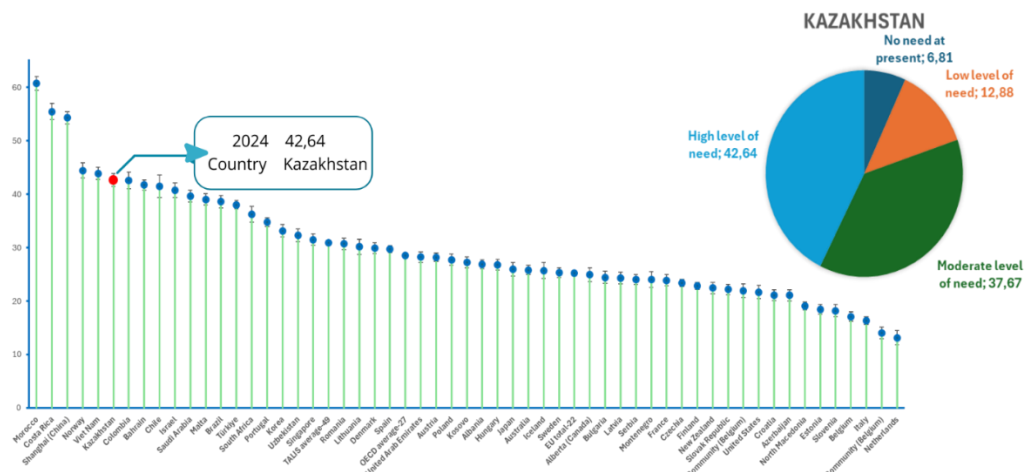

Figure 2. Kazakhstan Teachers' Stated Need for Professional Learning in Artificial Intelligence (AI) for Teaching and Learning.

Turning to Figure 2, there is emphasis on skills, moving towards ‘what is next: preparing for the future by learning Artificial Intelligence.’ The need scores of Kazakhstan are again remarkable, registering a need score of 42.64 for artificial intelligence training. This will depict the fact that the educators are aware of the relevance of acquiring knowledge about AI, but their expertise is lacking. The circular graph shows how 42.64% have a high need for training in AI, followed by 37.67% having a medium need.

It is a case where, overall, it is not a matter of a lack of motivation—teachers do want to learn. It is more the fact that the model of current Continuous Professional Development (CPD) is not providing the kind of knowledge that is required to meet the level of TPACK or to be successful in the age of AI.

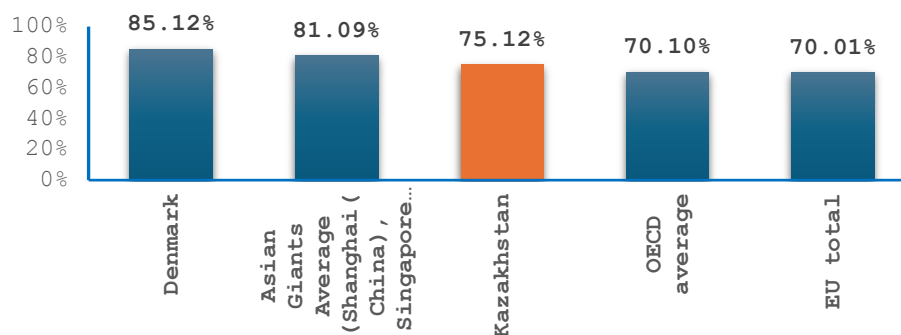

Figure 3. Kazakhstan Teachers' Self-Assessed Capability in Using Digital Tools: Measuring Technological Knowledge (TK) for TPACK

Analyzing the presence of Kazakhstan on the worldwide map pertaining to digital skills, the findings are simply amazing. Our teachers’ self-assessment points are 75.12 (refer to Figure 3), which reflects their confidence in technology equal to the best in the world.

Essentially, it seems we are entering “the top tier” because we are entering a global competition of digital optimism, where Asian powerhouses such as Singapore, South Korea, Shanghai (China), and Japan are our rivals, as is Denmark, the “European star.” Nor is such a feat sizeable in terms of comparison because Kazakhstan rivals not merely its region but is above both OECD (70.1) and the European Union (70.01) averages.

“So what does this all mean? Clearly our educators feel comfortable with the technology. However, by examining this information and juxtaposing it with the larger graphics of the demand for technology training on previous pages,” Jones suggests that while their educators know how to work with technology, the skill to incorporate this technology easily into the methods of their subject area “is the real challenge.”

“The educators” should read “our educators,” since it appears to refer to the educators in the classroom being addressed by Jones. This indicates the main message has been understood and applied not only to the educators’ situation but to their own situation.

3.2. Infrastructure Barriers and the “Technical Ceiling”

Although teachers have the mindset to introduce innovation in the classrooms, the circumstances they are operating in do have rigid constraints. It has been found that school principal surveys point to an absence of digital equipment and unfettered Internet access as the key bottlenecks to the provision of quality education.

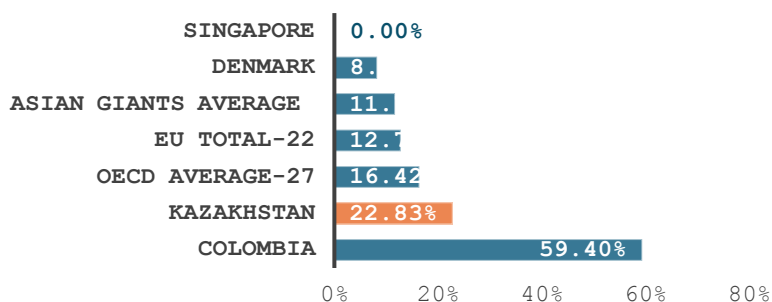

Figure 4. Shortage or Inadequacy of Digital Resources and Tools

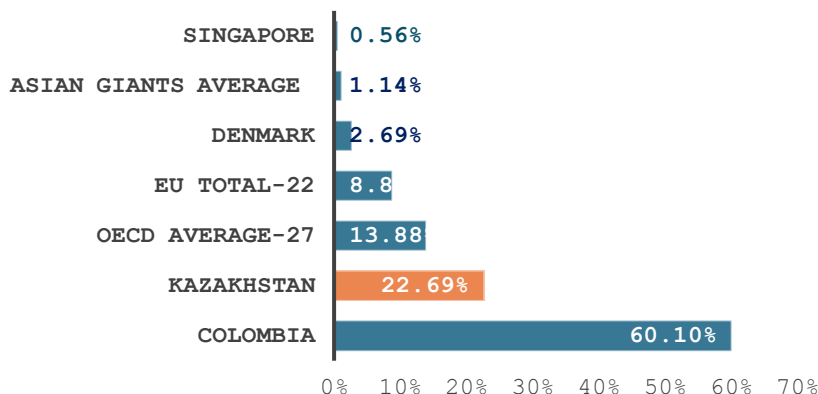

Figure 5. Insufficient Internet Access for Instruction

In Kazakhstan, the digital resource gap is prominent. The shortage index concerning up-to-date devices and software stands at 22.83%, almost 40% more than the average of the OECD (16.42%) and twice as much compared to the Asian leaders (11.73%). By contrast, places like Singapore essentially have zero barrier in this area.

But the more serious challenge brought about by the Internet access remains a critical bottleneck, at 22.69% for Kazakhstan, well above the CIS average of 17.06% and the OECD’s 13.88%. While countries like Singapore and Denmark have largely solved this issue, in reality for our teachers, reliable online access is an obstacle.

Placed together, these pieces paint a clear picture: something’s missing in the way it’s put into practice. The teachers are confident and willing to innovate, but the physical environment is holding them back. You can’t expect a shift to high standards of TPACK excellence if the preconditions—adequate devices and connectivity—are not met to ensure a stable operation.

4. The Human Factor in Continuous Professional Development (CPD)

Acknowledging this is a long game, with building infrastructure taking time, one is forced to ask, “What are we doing for our teachers in the short term?” We might not be ready or financially capable of turning the switch on technology quickly, so perhaps this is precisely what needs to be improved in place of or in addendum to our technology. One very important take away from this kind of study is concerned with barriers in developing those educators. On TALIS-2024, question 25f asks this question in relation to this topic: “There is no relevant professional learning offered.” Testing out just how good this system is at this time in terms of quality, this group assessed just how many

educators disagree or strongly disagree with this statement. Results in Kazakhstan are remarkably positive, with only 13-14% believing there is no available, relevant professional opportunity. Essentially, nine out of ten educators are already satisfied with how much they know in relation to their needs, providing this essential stabilizer against geography-based or hardware-based barriers in this “digital” age, with educators having first-class, relevant knowledge regardless of missing hardware in this digital age to make this big push with “human” resources.

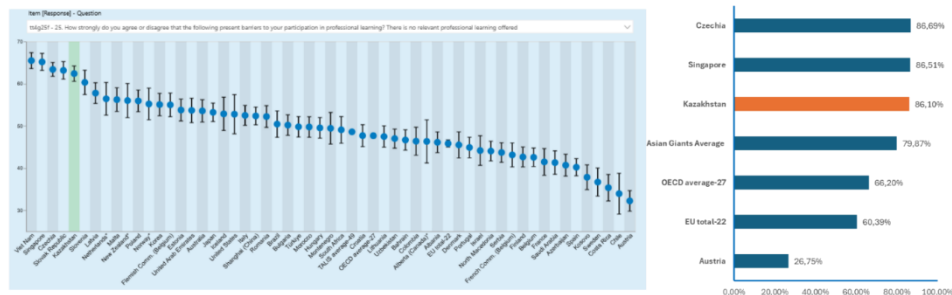

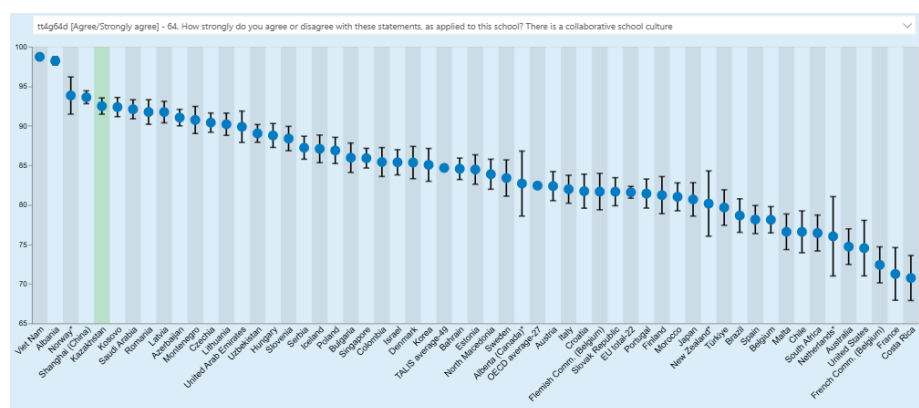
Figure 6. Evaluation of CPD Content Relevance: Teachers' Perception of Professional Learning Barriers (TALIS Question 25f)

Though there are some deficiencies in the technical foundation, Kazakhstani educators have a surprisingly high personal initiative—a so-called "digital spirit." The Technological Knowledge scores, rated by themselves, are at 75.12 points (see Figure 6).

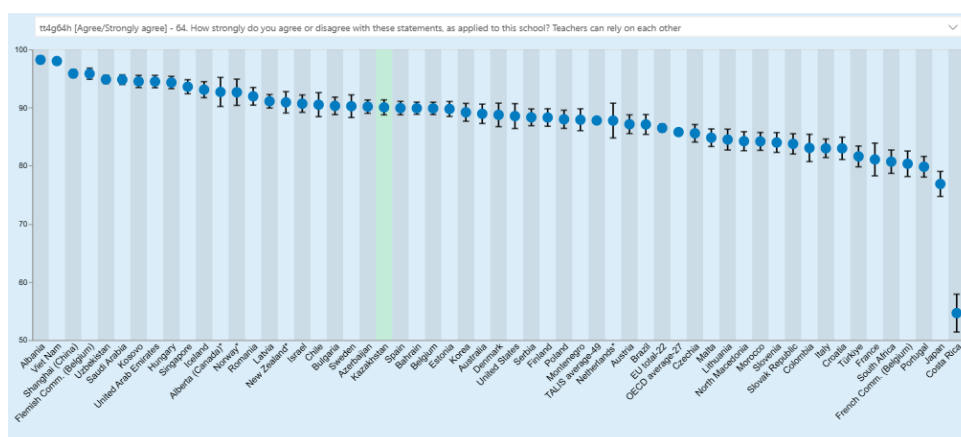
This is an important accomplishment, as it is evident that Kazakhstan is not only ahead of its peers in the region but far surpasses the average standards of developed countries like OECD (70.1) and European Union (70.01) members. Being at the same level of preparedness as world-class countries such as Denmark and Singapore implies that the implementation gap in Kazakhstan is more of a technical issue than a motivational and psychological one.

A discussion of this topic would examine whatлється Kazakhstan's successful education system, through the internal motivations of teachers, support structures in place for these teachers to help each other out, and how effective are these new institution-building theories when it comes to actual results.

4.1. The “human factor”: a culture of support and cooperation Behind every effective educational reform are people—teachers who have shared values, who are working towards the same goal, helping each other along the way. The statistics provided by TALIS for the year 2024 have placed Kazakhstan at the top concerning the school environment.

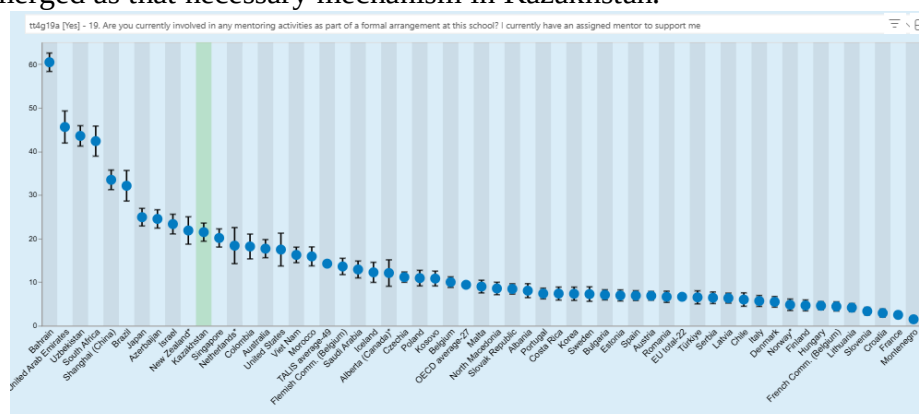

Question 64(d) shows that 92.5% of teachers in Kazakhstan believe that a culture of cooperation through mutual support exists in their schools. This is significantly above the OECD average and clearly signifies that the teachers are a highly cohesive group of people. Further evidence of these stable conditions can also be seen in the responses to question 64(h), where 90.04% of teachers feel that they can depend on each other.

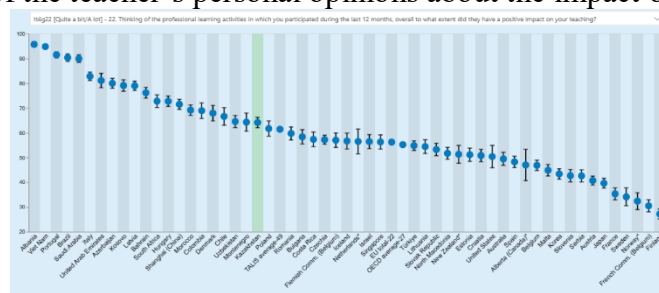
A strong level of trust across Kazakhstan's professional circles has served as a strategic advantage, smoothing frictions that accompany change and establishing a sound environment for peers to learn from one another.

4.2. Mentoring as a core institutional intervention Formal structures are needed to make a general culture of support tangible in the form of professional skills. The building of a mentoring system has emerged as that necessary mechanism in Kazakhstan.

Based on question 19(a) of TQ, regarding teachers who have an appointed mentor, it is seen that in Kazakhstan, approximately 21.47% of the teachers already have an appointed mentor. The important thing is that this ratio is more than double the OECD average, which is about 10%. This data is indicative of the fact that mentoring has moved beyond the targeted approach, where it acted as an entry point, to becoming institutionalized.

4.3. Effectiveness of Continuous Professional Development (CPD In the end, the only way to measure the effectiveness of any type of training program is by the impact it ultimately has upon the teacher's daily teaching routine. Under the new teaching model of Deepen to Create, it becomes important to take note of the teacher's personal opinions about the impact of teaching.

Analyzing the results from question TQ No. 22, it is observed that 64.17% of teachers in Kazakhstan believe their training and seminars benefit their work as teachers "to a large extent" or 'quite strongly.' This is higher than the OECD average of 56%, reflecting the relevance and applicability of current CPD activities in this country. The CPD process is greatly dependent on a

collaborative or social atmosphere because the exchange and application of ideas and methodologies taught by educators can be easily implemented in a social setup with peers and superiors.

Conclusion of the section TALIS data for the year 2024 demonstrate the existence of a strong innate talent base within the education system in Kazakhstan. A high level of trust (more than 90%), an advanced buddy system (21.5%), and sound training (64%) ensure the model is able to meet the needs of modern teaching.

Conclusion

There is a complex and encouraging vision for how Kazakhstan might digitalize its education system portrayed in this study's findings. There are some very important points to take away by combining ideas from DigCompEdu and TPACK with results from TALIS-2024.

First of all, the country overcomes the biggest mental barrier: the country's educators feel robust digital optimism. Their self-reported Technological Knowledge (TK) index of 75.12 points ranks higher than the OECD and EU averages and puts Kazakhstan on an equal footing with the world leaders: Singapore and Denmark. In other words, the gap cannot be blamed on motivation—educators are very willing to learn and implement innovative solutions.

Second, it seems that there is a clear infrastructure ceiling emphasized by this study. Digital resource availability (22.83%) and a lack of reliable Internet connection in schools (22.69%) are both more pressing in Kazakhstan than in many OECD nations and Asian leaders. Unless such infrastructure is addressed, advancing from basic technology literacy (TK) towards a high level of integration (TPACK) will be a challenge.

However, the most significant advantage of the Kazakhstan education system is the human factor. A spirit of mutual aid (92.5%) and trust among educators (90.04%) provides a good platform for peer learning and sharing knowledge. The well-established formal mentorship program, which reaches 21.47% of the teachers, twice the OECD average, provides an institutional mechanism to transform personal interest in digital skills into social capacity.

In conclusion, the positive response towards Continuous Professional Development programs, receiving support from 64.17% of educators, verifies the applicability of the Acquire → Deepen → Create model.

In order to achieve this on a full scale, it has been advocated that instead of remaining as 'technologies provider,' the government should work towards filling gaps associated with digital mentorship.

With a good professional environment and high personal motivation, Kazakhstan is positioned well to lead this change and position itself among world leaders in the area of digital education, as AI suggests.

References:

1. Anastasia Economou, «SELFIEforTEACHERS TOOLKIT: Supporting teachers in building their digital competence», Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. https://joint-research-centre.ec.europa.eu/document/download/f42af481-a5c0-417c-a8e4-812bb8388697_en?filename=Dossier_online_020223.pdf
2. JRC SCIENCE FOR POLICY REPORT «European Framework for the Digital Competence of Educators», Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
3. SELFIE for Teachers: self-assessment tool. <https://digital-competence.eu/digcompedu/en/survey/qid-8441/?uri=27f9a61a3e3e5e649bfafb0a8545f927>
4. Digital Competence Framework for Educators (DigCompEdu), https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcompedu_en
5. https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcompedu/digcompedu-framework_en
6. SELFIEforTEACHERS - A self-reflection tool to support teachers' digital competence, <https://audiovisual.ec.europa.eu/en/media/video/I-213773?subtitles=EN>
7. Redecker, C. (2017). European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Punie, Y. (ed). EUR 28775 EN. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC107466>

8. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x>

9. OECD (2025), Results from TALIS 2024: The State of Teaching, TALIS, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/90df6235-en>.

10. Address by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan: 'Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Tasks and Their Solutions through Digital Transformation'. <https://krguo.edu.kz/files/blogs/1760545904253.pdf>

11. Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan (2024). Conceptual Approaches for the Integration of AI into the Education System for 2025–2029. https://uba.edu.kz/storage/app/media/projects/ru_concep.pdf

12. Altynsarin National Academy of Education (2024). Methodological Recommendations for the Use of Artificial Intelligence in the Secondary Education System. Astana. – 297 p. <https://uba.edu.kz/storage/app/media/ISSKUST%20RUS%20US%20RUS.pdf>

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН» ДОСТОНИНИ ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАР АСОСИДА ҶЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

¹Абдалиев Ф.Н., ²Мусаева Д.У., ³Розакулова З.У.

¹ага оқытушы,

Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет

Шымкент, farux-1978@mail.ru

²А.П. Чехов атындағы жалпы білім беретін мектептің мұғалімі

Шымкент, musaevadilnaza50@mail.ru

³II курс студенті,

Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет.

Шымкент, zulfinur60@gmail.com

Аннотация: Мақолада Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достониини ўқитишнинг замонавий интерфаол методикаси тақдим этилган. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг фаоллигини таъминлаш, уларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, гуруҳларда ишлаш кўникмаларини шакллантириш масалалари кўриб чиқилган. Мақолада кичик маъруза, якка ишлаш, гуруҳларда ишлаш, суҳбат, тақдимот ва рефлексия каби интерфаол усуллар тавсия этилган.

Калит сўзлар: Интерфаол методлар, гуруҳларда ишлаш, рефлексия, педагогик технология, маънавий тарбия, адабиёт ўқитиш методикаси, ўқувчи фаоллиги

Аннотация: Мақалада Ғлишер Науаидың «Ләйли және Мәжнүн» дастанын оқытудың заманауи интерактив әдістемесі ұсынылған. Сабақ барысында оқушылардың белсенділігін қамтамасыз ету, олардың өз бетінше ойлау қабілетін дамыту, топтарда жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Мақалада шағын дәріс, жеке жұмыс, топтық жұмыс, әңгімелесу, презентация және рефлексия сияқты интерактив әдістер ұсынылған.

Түйінді сөздер: Интерактив әдістер, топтық жұмыс, рефлексия, педагогикалық технология, рухани тәрбие, әдебиет оқыту әдістемесі, оқушы белсенділігі

Аннотация: В статье представлена современная интерактивная методика преподавания эпоса Алишера Навои «Лайли и Мажнун». Рассмотрены вопросы обеспечения активности учащихся, развития их самостоятельного мышления и формирования навыков работы в группах. В статье рекомендованы интерактивные методы: мини-лекция, индивидуальная работа, групповая работа, беседа, презентация и рефлексия.

Ключевые слова: Интерактивные методы, групповая работа, рефлексия, педагогические технологии, духовное воспитание, методика преподавания литературы, активность учащихся

Abstract: The article presents a modern interactive methodology for teaching Alisher Navoi's epic poem "Layli and Majnun". The issues of ensuring the activity of students during the lesson, developing their independent thinking skills, and forming skills for working in groups are considered. The article recommends interactive methods such as a short lecture, individual work, work in groups, conversation, presentation, and reflection.

Key words: Interactive methods, group work, reflection, pedagogical technology, spiritual education, literature teaching methodology, student activity.

Бугунги кунда мактабнинг асосий вазифаси билимни ўқувчиларни тайёрлаш билан бирга маънавий ва ахлоқий жиҳатдан баркамол шахсларни шакллантиришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 29-апрелдаги ПҚ-4708-сон "Ўрта таълим сифатини ошириш ва унга замонавий рақамли технологияларни жорий этиш бўйича қўшимча чоратadbирлар тўғрисида"ги қарори [1] ҳамда 2022-йил 11-майдаги ПФ-60-сон "2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги фармони [2] ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини замонавий талаблар асосида ривожлантиришни кўзда тутди. Бундай вазифани бажаришда ўқувчиларга мумтоз адабиётнинг ўлмас намуналари билан яқинроқдан танишиш имкониятини яратиш муҳим дидактик зарурат ҳисобланади.

Алишер Навоий ўз қаҳрамонлари сиймосида аклий, жисмоний ҳамда руҳий етуклик фазилатларини акс эттириб, уларни бошқаларга ибрат сифатида тасвирлайди. Ҳазрат Навоийнинг асарлари ёшларнинг баркамол шахс бўлиб шаклланишида муҳим ўрин тутди. Маълумки, "Лайли ва Мажнун" достони жаҳон адабиётида кенг тарқалган ишқ ва вафо мавзусининг энг ёрқин намуналаридан бири бўлиб, ўқувчиларнинг маънавий оламини бойитишда бекиёс аҳамиятга эга.

Муаммонинг илмий-назарий асослари. Навоий ижодини ўқитиш методикаси бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, Э.А.Шодмонова [4], М.Қўшжоннова [5], Н.Каримов [6] каби олимларнинг ишлари мумтоз адабиётни ўқитишнинг турли жиҳатлари билан боғлиқ. Бироқ, замонавий интерфаол методлар асосида "Лайли ва Мажнун" достонини ўқитиш методикаси етарлича ишлаб чиқилмаган.

Интерфаол таълим методлари бўйича Ғ.Мусаева [7], Ф.Йўлдошева [8], Б.Зиёмухамедов [9] каби тадқиқотчиларнинг илмий ишлари муҳим назарий асос бўлади. Уларнинг тадқиқотларида интерфаол методларнинг ўқувчилар фаоллигини ошириш, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантиришдаги роли кўрсатиб ўтилган.

Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида ёшларни баркамол шахс қилиб тарбиялашда Алишер Навоийнинг комил инсонга хос маънавий фазилатлар акс эттирилган эпик асарларини ўргатишнинг самарали замонавий йўллари тадқиқ этиш, ўқитиш амалиётига бу борада қўл келадиган муайян тавсиялар тизимини ишлаб чиқиш долзарб илмий-методик муаммодир.

Мазкур мақоламизда "Лайли ва Мажнун" достонини ўқитишда қўлланиладиган анъанавий ва замонавий методларни таққослаш, интерфаол методлар асосида ўқитувчилар учун амалий тавсиялар ишлаб чиқишни мақсад қилганмиз.

Интерфаол методлар – бу ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида икки томонлама фаол мулоқотни таъминлайдиган, ўқувчининг билим олиш жараёнида фаол иштирокини назарда тутувчи таълим усуллари мажмуидир. Ушбу методлар ўқувчининг ўз фикри ва мулоҳазаларини эркин ифодалаш, муаммоларни мустақил ҳал қилиш, жамоавий ишлаш кўникмаларини ривожлантириш имконини беради. Шунингдек, ўқувчи билиш жараёнининг фаол субъектига айланади, мустақил фикрлаш қобилияти ривожланади, жамоа бўлиб ишлаш, ҳамкорлик қилиш кўникмалари шаклланади, ўзини-ўзи баҳолаш ва таҳлил қилиш қобилияти ривожланади, қолаверса, дарсга қизиқиш ортади, мотивация кучаяди.

"Лайли ва Мажнун" достонида севги ва вафо тасвири" мавзусини ўқитишда қуйидагича иш ташкил қилишни тавсия қиламиз.

Дарснинг таълимий мақсади – ўқувчиларда дostonдаги севги ва вафо тасвирини чуқур англаш, асарнинг ғоявий-бадий хусусиятларини таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиришдан иборатдир.

Дарсда қуйидаги воситалардан фойдаланиш, мақсадга мувофиқ: карточкалар, "Хамса" асарининг "Лайли ва Мажнун" дostonига ишланган сурат ва миниатюралар, флипчарт қоғози, мултимедия проектори, "Билар эдим – Билганларим – Билмоқчиман" (Б-Б-Б) стратегияси учун жадваллар, баҳолаш варақлари ва қўшимча адабиётлар.

Дарсдан олдинги тайёргарлик: Ўтган дарсда ўқувчиларга дарсликдаги "Лайли ва Мажнун" дostonидан парчани мустақил равишда ўқиб келиш, дoston ҳақида қўшимча маълумотлар тўплаш топшириғи берилган.

Ўқувчилар якка ишлаш жараёнида – "Б-Б-Б жадвали"нинг 1-устунини мустақил равишда тўлдирадилар. Гуруҳларда ишлаш босқичида эса, – карточкаларни ўқийдилар ва таҳлил қиладилар. Шунингдек, гуруҳларнинг тақдмоти ва муҳокама жараёни ўтказилади. Ўқитувчи Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" дostonига ишланган миниатюраларни намойиш этади ва қуйидаги саволлар ёрдамида ўқувчиларни мавзуга йўналтиради:

– Севги ва ишқ ҳақида қандай фикрдасиз? –

Ҳақиқий севги қандай бўлиши керак? –

"Лайли ва Мажнун" қиссасини биласизми?

Ўқувчиларга "Лайли ва Мажнун" севгиси ҳақида тўртта жумла билан ўз муносабатини ифодалаш топшириғи берилади. Бунда улар ўтган дарсда ўқиб келган дoston парчаларига таянадилар. Бу топшириқ учун 5 дақиқа вақт ажратилади. Рефлексия (қайта тиклаш орқали ўз туйғуларини, қилмишларини баҳолаш маъносини билдиради) усулида ўқувчилар ўз фикрини мантиқан жамлаб, битта ёки бир неча жумла билан ифодалашлари керак бўлади. Акс ҳолда ўқувчилар "таассуротларим" деганда бутун бошли бир матн тузиши ёки узундан-узоқ гапириши мумкин, бу эса вақтни ортиқча сарфлашга олиб келади.

Ўқувчилар 4 гуруҳга ажратилади (ҳар бир гуруҳда 5-6 ўқувчи). Гуруҳларга турли мавзудаги карточкалар тарқатилади. Карточкаларда "Хамса"нинг "Лайли ва Мажнун" дostonидан парчалар ёзилган бўлади:

1-гуруҳ: "Лайли ва Мажнун"даги ишқ тасвири (назарий асослар)

2-гуруҳ: "Қайс ва Лайлининг боғдаги илк учрашуви"

3-гуруҳ: "Қайс – ошиқ" (ошиқлик йўли)

4-гуруҳ: "Лайли – вафодор ёр"

Ўқитувчининг гуруҳларга бераётган карточкалардаги материалларнинг мавзу доираси турлича бўлиши мақсадга мувофиқдир. Агар материаллар бир хил бўлса, юқорида тўлдириладиган жадвалдаги мазмун бир-бирига ўхшаб ёки такрорланиб қолиши мумкин. Натижада, бир гуруҳнинг тақдмоти бошқа гуруҳ ўқувчилари учун янгилик бўлмай, зерикарли қайтариқ бўлиб қолади. Ҳатто, айрим гуруҳларда бошқа гуруҳ тақдмотини эшитишга иштиёқ ҳам сўниб қолиши мумкин.

Ўқувчилар карточкалардаги матнларни ўқиб, 10 дақиқа ичида "Билганларим" жадвалининг 2-устунини тўлдиришлари, асосий фикрларни ажратиб олишлари ва тақдмотга тайёрланишлари керак.

1-гуруҳга берилган карточка мазмуни:

"Лайли ва Мажнун" дostonидаги ишқ тасвири.

Қайс ва Лайли бир-бирларига илоҳий ишқ билан боғланганлар. Лекин Лайлининг отаси бу ишққа қарши. Аслида улар орасида катта тафовут йўқ. Лайлининг отаси Ҳай қабиласининг бошлиғи бўлса, Қайс Бани Омар қабиласи ҳукмдорининг ўғли. Насабда, мавқе ҳамда бойликда бирининг бошқасидан кам, ортиқлиги йўқ. Гап шундаки, ишқ туфайли Қайснинг жунуни шу қадар ортганки, ишқдан маҳрум оммавийат уни "Мажнун" (телба) деб атади. Ота ўз қизини шу маломатга қолган йигитга беришдан ор қилади.

Жоҳиллар ошиқ-маъшуқаларни маломат домига отадилар, даврон бошларига мисли кўрилмаган мусибатларни солади, қисмат уларни аёвсиз имтиҳондан ўтказида. Фақат ўлимгина уларга шафқат қилди. Худди Фарҳод ва Ширин тақдирида бўлгани каби ўлим улар

учун фожиа эмас, балки азобли ҳижрондан кутқарувчи халоскор, пировард мақсадлари бўлган Яратганнинг васлига ноил қилувчи восита эди. Достон сўнгида уларнинг ана шу бахтга эришганликлари тасвирланади [10].

2-гурӯхга берилган карточка мазмуни: Қайс ва Лайлининг боғдаги илк учрашуви. Лайли сайр қилиб юриб, бир гул чамани олдидан чиқиб қолди. Чаманзорнинг тўрт томони гул буталари билан тўсилган бўлиб, ичкаридаги одам кўринмасди. Гўзал қиз бир булбули зорнинг тиканлар орасида маҳзун ўтирганини, ёрига етиша олмаслиги ҳақида афсус-надомат чекаётганини кўрди.

Лайли хижолат чекса ҳам, Қайсга мурожаат этди:

К-эй турфа йигит, не ҳолатинг бор?

Не навъ ғам-у малолатинг бор?

Ким, шодлиғинг йўқ ўзгалардек,

Ободлиғинг йўқ ўзгалардек?

Ашобға майли боғи гулзор,

Ҳам тан санга реш-у ҳам кўнгул зор...

...Сен нола қилиб ғамин недин сен?

Ашқинг оқизиб, ҳазин недин сен?

Ишрат чоғи меҳнатинг не яъни,

Шўробайи ҳасратинг не яъни?

Бу ғам санга қайдин ўлди ҳодис,

Ким бўлди бу шиддатингга боис?

«Эй, жонимга ҳайрат ўтини солиб, бир кўришдаёқ кўнглимни олган париваш! Қилган ишларингни яшириб, мендан сўрашинг нимаси?

Кўнглимни яширинча олдинг-у, мен уни сендан қай тариб ололмаяпман. Ўт устига ёғ куймоғинг, куйган ярамга доғ қўйишинг не эди?» Шу сўзларни айтган Қайс беҳол бўлиб хушидан кетди.

Лайли эса ошиқ йигит юзига баъзан гулоб сепиб, уни ўлдириб қўйдим, деб йиғлаб, мотам тугарди.

Лайлини қидириб бу ерга келиб қолган бир-икки дугонаси бу воқеани кўргач, «Бу қандай ҳол бўлди?», – деб кўркувга тушдилар. Гўзал дилбар ўзига келгач, бўлиб ўтган воқеадан уларни хабардор қилди. Канизаклардан бири Лайлига ҳамдардлик билдириб: «Ҳеч ким ишқ ўтидан ҳалок бўлган эмас. Сен бу йигитни бизга топширгин-да, тезлик билан қабилага қайт. Биз бирон чорани ўйлаб топармиз», – деди. Лайли улар айтганича кўнглини ўша ерда қолдириб, уй томон йўл олди.

3-4-гурӯхлар карточкаларида ҳам юкоридаги каби "Қайс – ошиқ" ва "Лайли – вафодор ёр" мавзуларини ўз ичига олган матн келтирилади.

Гуруҳларнинг ўз ишини тугатишига қараб тақдимот кетма-кетлиги аниқланади. Ҳар бир гуруҳга тақдимот учун 3-4 дақиқадан вақт берилади. Тақдимот давомида гуруҳ аъзоларидан бири флипчартдаги ёки слайддаги асосий фикрларни баён этади, бошқалари қўшимча тушунтириш беришади.

Тақдимот тартиби:

1. Гуруҳ раҳбари гуруҳ аъзоларини таништиради;

2. Карточка мазмуни қисқача баён этилади;

3. "Билганларим" устунидаги асосий фикрлар тақдим этилади;

4 Гуруҳ аъзолари ўз хулосаларини билдиради.

Ҳар бир гуруҳ тақдмотидан сўнг ўқитувчи ва бошқа гуруҳ ўқувчилари саволлар бериши, фикр-мулоҳазаларини билдириши мумкин. Ўқитувчи муҳокамани бошқаради ва зарур бўлганда тушунтириш беради.

Ўқитувчи гуруҳларнинг хаттахтадаги ёки проектордаги жадвалларини кўрсатиб, ўқувчиларга ўзлари учун муҳим бўлган маълумотларни дафтарларига ёзиш топширигини беради. Сўнгра ўқитувчи достонда тасвирланган севги ва вафо мавзуси бўйича умумлаштирувчи хулоса қилади:

- Достонда тасвирланган севги – илоҳий, пок, мангу севгидир;
- Вафо – ҳақиқий севгининг ажралмас қисмидир;
- Лайли ва Қайснинг севгиси ҳеч қандай тўсиқдан қўрқмайди;
- Ўлим ҳам уларни ажрата олмади – бу мангу севгининг рамзидир;
- Достон орқали Навоий эзгу инсоний фазилатларни улуғлайди.

Ўқитувчи ҳар бир гуруҳнинг ишини гуруҳ аъзоларининг фаоллиги ва ҳамкорлиги, тақдиротнинг мазмунли ва аниқ бўлиши, нутқнинг равллиги ва адабий тил меъёрларига риоя қилиш, ижодий ёндашиш ва қўшимча материаллардан фойдаланиш каби мезонларга эътибор берган ҳолда баҳолайди.

Жадвалнинг 3-устунидаги "Билмоқчиман" банди бўйича ўқувчиларнинг ўзлари ўтилган мавзу юзасидан янги маълумотлар топиб келишлари уйга вазифа қилиб берилади. Шунингдек, Лайли ёки Қайс образига тавсифнома ёзиш, достоннинг энг таъсирли эпизодини баён қилиш, "Ҳақиқий севги нима?" каби мавзуларда эссе ёзиш тарзида ижодий топшириқлардан бирини тақлиф этиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўқувчиларга Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонида севги ва вафо тасвири мавзусини юқоридаги каби интерфаол методлар асосида ўргатиш улар маънавиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Гуруҳларда ишлаш ўқувчиларнинг ҳамкорлик ва мулоқот кўникмаларини ривожлантиради, шунингдек, "Билар эдим – Билганларим – Билмоқчиман" стратегияси ўқувчиларнинг рефлексив фикрлаш қобилиятини шакллантиради. Тақдирот ва рефлексия усуллари ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш ва ўз фикрини эркин баён этиш кўникмаларини ривожлантиради. Ўқитувчи мавзунинг мураккаблигига қараб интерфаол методларни танлаши, гуруҳлар сонини ўқувчилар сони ва синф шароитига мослаштириши, карточкалар мазмуни турлича бўлишига эътибор қаратиши муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 29-апрелдаги ПҚ-4708-сон "Ўрта таълим сифатини ошириш ва унга замонавий рақамли технологияларни жорий этиш бўйича қўшимча чоратадбирлар тўғрисида"ги қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.04.2020 й.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 11-майдаги ПФ-60-сон "2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги фармони. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.05.2022 й.
3. Шодмонова Э.А. Мумтоз адабиётни ўқитишнинг замонавий методлари. – Т.: Фан, 2019.
4. Қўшжонова М. Навоий асарларини ўқитишда интерфаол усуллар. – Т.: Ўқитувчи, 2020. – 144 б.
5. Каримов Н. Адабиёт дарсларида педагогик технологиялар. – Т.: Иқтисод-молия, 2018. – 256 б.
6. Мусаева Ғ. Интерфаол таълим методлари. – Т.: Янги аср авлоди, 2017. – 192 б.
7. Йўлдошева Ф. Замонавий дарс технологиялари. – Т.: Иқтисод-молия, 2019. – 224 б.
8. Зиёмухамедов Б. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Фан ва технология, 2021. – 280 б.
9. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Навоий асарларининг тил хусусиятлари. – Т.: Ўқитувчи, 2015. – 248 б.

АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫ: ӨМІРМЕН БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

¹Абдиева Б.Ш., ²Тажибекова Г.Н.

^{1,2}№90 дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-гимназиясының математика пәні мұғалімдері

Алгебра және анализ бастамалары – мектеп математикасының маңызды бөлімі ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде кеңінен қолданылатын құралдардың бірі. Әсіресе 10-сыныптың қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы оқушылар үшін бұл пән тек формулалар мен есептер жиынтығы емес, логикалық ойлау мен өмірлік мәселелерді шешудің тиімді тәсілі ретінде қарастырылады. Математиканың осы салалары арқылы біз қоршаған ортаны сандық тұрғыдан түсініп, түрлі құбылыстардың заңдылықтарын анықтай аламыз.

Алгебра – белгісіз шамаларды табу, тәуелділіктерді анықтау және заңдылықтарды сипаттау ғылымы. Күнделікті өмірде біз алгебралық ойлауды жиі қолданамыз. Мысалы, дүкенге барған кезде жеңілдіктерді есептеу – қарапайым алгебралық есеп. Егер бір тауардың бағасы 8000 теңге болып, оған 20% жеңілдік жасалса, оның нақты бағасын табу үшін пайыздық есептеулерді қолданамыз: $8000 \times 0,8 = 6400$ теңге.

Бұл жерде біз алгебралық амалдарды пайдаланып, тиімді шешім қабылдаймыз.

Тағы бір мысал – отбасылық бюджетті жоспарлау. Айлық табыс пен шығындарды салыстыру арқылы адам өз қаржысын дұрыс басқара алады. Мысалы, егер табыс 250 000 теңге, ал тұрақты шығындар 180 000 теңге болса, қалған қаражатты табу үшін қарапайым теңдеу құрамыз:

$$250\,000 - 180\,000 = 70\,000 \text{ теңге.}$$

Бұл қалдықты жинақтауға немесе басқа қажеттіліктерге жұмсауға болады.

Алгебра мен анализде функция ұғымы ерекше орын алады. Функция – бір шаманың екінші шамаға тәуелділігін көрсетеді. Өмірде мұндай тәуелділіктер өте көп.

Мысалы, такси қызметін алайық. Жол ақысы жүрілген қашықтыққа байланысты өзгереді. Егер бастапқы тариф 500 теңге, ал әр километрге 100 теңге қосылса, онда жалпы төлемді функция арқылы көрсетуге болады:

$$y = 500 + 100x$$

Мұнда x – жүрген қашықтық, y – төлем. Бұл функция арқылы кез келген қашықтыққа төленетін ақыны оңай есептеуге болады.

Тағы бір мысал – телефон тарифтері. Кейбір байланыс операторлары абоненттік төлем мен пайдаланған минут санына қарай ақы алады. Бұл да сызықтық функцияның нақты өмірдегі көрінісі.

Теңдеулер – белгісіз шамаларды табуға көмектесетін құрал. Мысалы, егер оқушы белгілі бір соманы жинағысы келсе, ол ай сайын қанша ақша жинау керектігін есептей алады.

Айталық, оқушы 6 айда 60 000 теңге жинағысы келеді. Онда ай сайын жинайтын соманы табу үшін теңдеу құрамыз:

$$6x = 60\,000, \quad x = 10\,000$$

Демек, әр ай сайын 10 000 теңгеден жинау керек.

Теңсіздіктер де өмірде жиі кездеседі. Мысалы, белгілі бір өнімді сатып алу үшін бюджет шектеулі болса, адам өзіне қолжетімді нұсқаларды таңдайды. Егер адамның қолында 15 000 теңге болса, онда сатып алынатын тауарлардың жалпы құны мына шартты қанағаттандыруы тиіс:

$$x \leq 15\,000$$

Бұл қарапайым теңсіздік күнделікті таңдауларда маңызды рөл атқарады.

Арифметикалық және геометриялық прогрессиялар да өмірде кең қолданылады.

Мысалы, жалақының жыл сайын тұрақты мөлшерде өсуі арифметикалық прогрессияға жатады. Егер қызметкердің жалақысы жыл сайын 10 000 теңгеге өсіп отырса, онда бірнеше жылдан кейінгі жалақыны оңай есептеуге болады.

Ал геометриялық прогрессия көбінесе банктегі салымдарда кездеседі. Егер ақша белгілі бір пайызбен көбейсе, онда әр кезең сайын ол еселеніп отырады. Мысалы, 100 000 теңге 10% өсіммен салынса, бір жылдан кейін:

$$100\,000 \times 1,1 = 110\,000 \text{ теңге болады.}$$

Бұл процесс жыл сайын қайталанып, жинақ көлемі арта береді.

Анализ бастамаларында туынды ұғымы маңызды орын алады. Туынды – шаманың өзгеру жылдамдығын сипаттайды.

Өмірде бұл ұғым қозғалыспен байланысты. Мысалы, көліктің жылдамдығы – оның жүрген жолының уақыт бойынша өзгеру жылдамдығы. Егер автомобиль 2 сағатта 120 км жүрсе, оның орташа жылдамдығы:

$$120 \div 2 = 60 \text{ км/сағ.}$$

Бұл қарапайым түсінік туындының негізін көрсетеді.

Туынды экономикада да қолданылады. Мысалы, компания пайдасының өзгеру қарқынын анықтау арқылы оның дамуын болжауға болады.

Графиктер – ақпаратты көрнекі түрде көрсетудің тиімді құралы. Олар статистикада, экономикада, медицинада кеңінен қолданылады.

Мысалы, ауа температурасының өзгерісін график арқылы көрсетуге болады. Бұл график арқылы қай уақытта температура жоғары немесе төмен екенін оңай байқаймыз.

Сол сияқты, халық санының өсуін, бағаның өзгеруін немесе интернет қолданушылар санының артуын да графиктер арқылы талдауға болады.

Көп жағдайда математика тек техникалық пән ретінде қарастырылады. Бірақ ол гуманитарлық бағытта да маңызды рөл атқарады.

Экономикада	–	табыс	пен	шығынды	есептеу,
Әлеуметтануда	–	статистикалық		мәліметтерді	талдау,
Психологияда	–	зерттеу		нәтижелерін	өңдеу,

Тарихта – демографиялық өзгерістерді зерттеу үшін қолданылады.

Бұл мысалдар математикасыз көптеген гуманитарлық зерттеулерді жүргізу мүмкін емес екенін көрсетеді.

Күнделікті өмірдегі басқа мысалдарды қарастырайық.

Алгебра мен анализді біз байқамай-ақ күн сайын қолданамыз:

- Уақытты жоспарлау (күн тәртібі)
- Жол жүру уақытын есептеу
- Диета немесе калория санау
- Спорттағы нәтижелерді талдау
- Интернеттегі деректерді салыстыру

Мысалы, бір адам күніне 2000 калория тұтынуы керек болса, ол әр тағамның калориясын есептеп, жалпы мөлшерді бақылап отырады. Бұл да қарапайым математикалық есеп.

Алгебра және анализ бастамалары – тек мектеп бағдарламасының бір бөлігі ғана емес, өмірді түсінудің маңызды құралы. Бұл пән арқылы оқушылар логикалық ойлауды дамытып, нақты шешім қабылдауға үйренеді.

Қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы оқушылар үшін бұл білім ерекше маңызды, себебі олар болашақта экономика, құқық, журналистика, әлеуметтану сияқты салаларда жұмыс істейді. Ал бұл салалардың барлығында математикалық сауаттылық қажет.

Қорыта айтқанда, алгебра мен анализді меңгеру – тек есеп шығару емес, ол өмірдегі түрлі жағдайларды дұрыс бағалап, тиімді шешім қабылдауға үйрететін маңызды құрал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алгебра және анализ бастамалары. 10-сынып: Оқулық (қоғамдық-гуманитарлық бағыт) – Алматы: Мектеп, 2019.
2. Алгебра және анализ бастамалары: Әдістемелік нұсқау – Алматы: Атамұра, 2018.
3. Колмогоров А.Н. Алгебра және анализ бастамалары – Мәскеу: Просвещение, 2008.
4. Макарычев Ю.Н. Алгебра: есептер жинағы – Мәскеу: Просвещение, 2010.

ҚАЛАЛЫҚ ОРНИТОФАУНАНЫ ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ ЗООЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

¹Абдураимова Н.Ш., ²Айтқұлова Р.Е., ³Джумабекова А.Д.

¹маг.аға оқытушы. nurjamal1970@gmail.com,

²х.ғ.к.аға оқытушы., raichan28@inbox.ru

³маг.оқытушы dzhumabekovaazhar1971@gmail.com,

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада қалалық орнитофаунаны зерттеу материалдарын зоология пәнін оқыту үдерісінде тиімді қолданудың тиімді әдістері қарастырылады. Қалалық ортада тіршілік ететін құстардың биологиясы мен экологиялық бейімделу ерекшеліктерін оқу мазмұнына енгізу арқылы оқушылардың табиғатты зерттеуге деген қызығушылығын арттыру, ғылыми ойлау қабілетін қалыптастыру және зертханалық-тәжірибелік дағдыларын жетілдіру көзделді. Зерттеу барысында далалық бақылау, экологиялық мониторинг, цифрлық технологияларды пайдалану, құстарды қашықтан бақылау (фото- және видеотұзақтар), сондай-ақ citizen science элементтерін енгізу тәсілдері талданады. Мақала қалалық орнитофаунаны оқу процесінде қолданудың педагогикалық тиімділігін, оқыту нәтижелеріне әсерін және зоология пәнінде құзыреттілікке негізделген тәсілдерді жүзеге асыру мүмкіндіктерін негіздейді. Қала ландшафты табиғи экожүйеден өзгеше болғанымен, құстар оған тез бейімделіп, антропогендік ортада ерекше экологиялық стратегиялар қалыптастырады. Осы ерекшеліктерді оқушылардың тікелей бақылау арқылы зерттеуі олардың теориялық білімін тереңдетіп қана қоймай, ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға зор мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: орнитофауна, синантроп, ландшафт, популяция, мегаполистер, биоценоз, биогеоцено типтік, экожүйе,

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные способы использования материалов по изучению городской орнитофауны в процессе преподавания зоологии. Включение в учебное содержание сведений о биологических особенностях и экологических адаптациях птиц, обитающих в городской среде, способствует повышению интереса учащихся к исследованию природы, развитию научного мышления, а также совершенствованию их лабораторно-практических навыков. В ходе исследования анализируются методы полевых наблюдений, экологического мониторинга, применение цифровых технологий, дистанционное наблюдение за птицами с использованием фото- и видеолушек, а также внедрение элементов гражданской науки (citizenscience). В статье обосновывается педагогическая эффективность использования городской орнитофауны в образовательном процессе, её влияние на результаты обучения и возможности реализации компетентностного подхода при изучении курса зоологии. Несмотря на то что городской ландшафт существенно отличается от природных экосистем, птицы быстро приспосабливаются к условиям антропогенной среды, формируя специфические экологические стратегии. Непосредственное изучение этих особенностей учащимися в ходе наблюдений не только углубляет их теоретические знания, но и создаёт благоприятные условия для формирования исследовательских умений и навыков.

Ключевые слова: орнитофауна, синантропный, ландшафты, население, мегаполисы, биоценоз, биогеоцено тип, экосистема,

Annotation. The article examines effective approaches to incorporating materials on the study of urban ornithofauna into the teaching of zoology. Integrating information on the biological characteristics and ecological adaptations of birds inhabiting urban environments into the curriculum helps to increase students' interest in studying nature, develop scientific thinking, and improve their laboratory and practical skills. The study analyzes methods of field observation, ecological monitoring, the use of digital technologies, remote bird monitoring through photo and video traps, as

well as the integration of citizen science elements. The article substantiates the pedagogical effectiveness of using urban ornithofauna in the educational process, its impact on learning outcomes, and the potential for implementing a competency-based approach in zoology education. Although urban landscapes differ significantly from natural ecosystems, birds rapidly adapt to anthropogenic environments, developing specific ecological strategies. Direct observation of these features by students not only deepens their theoretical knowledge but also creates favorable conditions for the development of research skills and abilities.

Key words: ornithofauna, synanthropic, landscapes, population, megacities, biocenosis, biogeocenotype, ecosystem

Қалалық ортада құстарды зерттеудің педагогикалық және экологиялық маңыздылығы оқушыларды зоология пәнін оқыту арқылы қалалық орнитофаунаны зерттеу және экологиялық білім деңгейін көтеру, оқушылардың экологиялық сауаттылығын арттыру және зерттеу дағдыларын табиғатты қорғау мәдениетін дамыту, зоология сабағында түрлі әдістемелік сабақтарын ұйымдастыру. Орнитофаунаны зерттеу арқылы зоологияны оқытуда инновациялық технологияларды қолдануға бағытталған. Бұл зерттеулер, әдетте, биологиялық, экологиялық және әдістемелік зерттеулерге негізделеді және экологиялық білімді қалыптастыру, педагогикалық технологияларды зерттеу және қолдану. Оқушылардың құстар туралы тереңірек түсінуіне және экологиялық жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді[1]. Қазіргі кездегі білім беру жүйесіне, әдістеменің инновациялық түрлерін және әдістерін енгізу педагогикалық және кәсіби құзыреттілігіне, білім берудің мазмұнына үлкен талаптар қояды. Оқу процесінің тиімділігін артыру үшін тәжірибелік –ізденіс әдістерін енгізу, оқушылардың практикалық дағдыларын дамытуға зерттеу және бақылау әдістерін қолдану, соның нәтижесінде білім сапасының жоғарлауын білдіреді. Құстар – оқушылармен зоологияның қосымша сабақтары үшін ең қолайлы объектілердің бірі. Шымкент қаласындағы бақшалардағы құстар бақылау арқылы, олармен жұмыс жасауға болады. Бақылайтын құстарға морфологиялық ғылыми зерттеу жүргізуге болады. Дегенмен құстар түрін білу оларды табиғатты анықтау дағдыларының болуы орнитология бойынша оқушылармен зерттеу жұмыстар ұйымдастыру кезінде құстардың мекендеу түрлілігін, құрылымы мен динамикасын экологияның өзекті мәселелерін терең білуі керек. Бұл зерттеулер биоценоздағы және мониторингтегі экологияның болжау кезінде оқушылардың зерттеулері пайдалы болуы мүмкін. Құстардың жоғары биогеоценоздық және шаруашылықтық маңызы әрқашан зерттеушілердің назарын өзіне аудартты. Адам әрекетінің, соның ішінде ауылшаруашылық кәсіпорындарының жұмысының нәтижесінде жүзеге асатын ландшафттар өзгерісінің қарқындылығына байланысты құстарды зерттеу ерекше маңызға ие. Экожүйенің антропогендік трансформациялануының глобалды процесіне таралған құстар синантроптану процесіне ұшырайды. Құстардың урбандану – бұл адамдардың қаланың мекеніне жануарлардың енуі мен бекуі. Соңғы жылдардағы зерттеулер құстардың қоректенуі, ұя басудағы бейімделістік белгілерінің кең спектрін көрсетіп, олардың кең экологиялық пластикалығы салдарынан антропогендік ландшафт элементтерімен уақытша байланыстар түзетіндігін көрсетті. Ландшафттардың антропогендік түзіліміне жануарлар реакциясын зерттеу қажеттігі бірқатар себептермен түсіндіріледі[2].

Біріншіден, құстар орта өзгерісінің индикаторы болып табылады. Екіншіден, игеру салдарынан олардың жойылуына жол бермеу керек. Үшіншіден, антропогендік ландшафт жағдайларында әр түр маңызын анықтау керек, осыған байланысты қалаға құстардың мекендеу процесінің экологиялық салдарын болжау маңызды теориялық және практикалық маңызға ие. Жоғары сынып оқушыларымен зерттеулер жүргізу үшін кеңінен танымал тұрғылықты мекендеуші құстардың моделін топ ретінде қолдану ұсынылады. Мұндай зерттеулердегі бағыттардың бірі синантроптық құстардың қоныстануын зерттеу болып табылады. Бұл зерттеулерді мектептегі биологиялық үйірмелер, онда оқушыларға құстардың барлық анатомиясы мен морфологиясын ерекше қасиеттерін анықтауға болады. Экологиялық

білім беру мектеп оқушыларын биология ғылымын зерделеу және зертеу жұмыстарын жүргізу нәтижесінде

Қалалық популяциядағы құстар үшін тіршілік ету браз қиындықтар туғызады. Адаммен қатар тіршілік етуші синантроптық құстардың барлығы ұя салады. Біздің көптеген қанатты құстарымыз ұясын аласа биіктіктерге салса, құстардың біразы ағаштар мен үй ішіне ұя салады. Қалалық және аралдық ландшафттарда жекелеген даралар тіршілігі бүкіл популяцияның өмірлік қабілеті ортаның нақты өзгерістеріне арнайы бейімделістерді талап етпейді. Дегенмен қалалық ортаның мозайкалылығының, өзгергіштігі мен тұрақсыздығының белгілі бір деңгейіне бейімделуге мүмкіндік беретін жалпы мәндегі бейімделістің үдемелі дамуы қажет. Мұнда негізгі нәтижесі болып онтогенездің рационалдануы мен оның кедергіден қорғанышының ұлғаюы саналатын тұрақтандырушы сұрыптау теориясы түсінігі орынды [3]. Қала құстары адаммен көрші болу құстар үшін несімен тартымдылығын түсіну үшін осы көршілік мәселені едәуір кең аспектіде қарастырайық. Қалалар, жекелей алғанда, адам мен қажетсіз құстар арасындағы қатынас өзекті мәселеге айналды. Қалада мекен етуші көп кездесетін құстардан шымшықтар (үй шымшығы *Passer domesticus*) мен көгершіндер (*Columba livia*) және сұр қарлығашты (*Corvus cornix*) жатқызуға болады. Сонымен қалада ұзақтар шум көп қала парктерінде ұялайды, ұзақтар мен жауқарғалар аралас тобырымен сол парктерде түнейді. Аймақтағы негізі объектілер болып табылатын – көгершіндерді, шымшықтар мен қарғаларды мұқият қарастырайық. Қала осы құстарды несімен тартады? Көгершіндер жартаc кептерлерінің жақын туыстары болып, біркездері оларға ұқсас ландшафттарда мекендеген. Ал қалалар қоныс аудара отырып ғимараттарға қоныс тепті: бұл олар үшін туған ландшафтарына айналды. Қалады тіршілік ететін көгершіндер өздерінің ата тектерінің тіршіліктерін қайталап, олар бір маусым ішінде 3-4 рет көбейе алады. Адаммен көрші болу құстар үшін несімен тартымдылығын түсіну үшін осы көршілік мәселені едәуір кең аспектіде қарастырайық. Қалалар, жекелей алғанда, адам мен қажетсіз құстар арасындағы қатынас мәселесі өзекті эволюциялық кезеңдерден өтті. Түрлі аймақтардағы негізгі түрлер жинағы біршама ерекшеленеді. Бұлар барлық жерде кездесетін шымшықтар мен көгершіндер, сұр қарлығашты жатқызуға болады.

Зерттеулерді қалай бастау қажет? Бірінші кезекте құстың денесін анықтаған дұрыс. Салыстыру үшін барлықтарына ең таныс түрлерді аламыз: қаз, үйрек, қарға, кептер, қараторғай, торғай. Кейіннен бейнесіне назар аударамыз. Біз енді құстың денесімен танысып болдық [4].

Сондықтанда, таныс емес құсты көргенде, бірден сыртқы белгілеріне көз тастау керек (ұзын иықтар немесе ұзын аяқтар, құсқа немесе ұзын құйрықтар, формаларына және т.б.). дәл сол уақытта қауырсындарының түстерін есте сақтап жазып қалу қажет (ақ, сары немесе қара жолақты қауырсын, сызықтар және т.б.). Кеңес ретінде құстардың жүріс-тұрыс мінезін, мекен ету ортасын (су маңында немесе суда, ауада, ағаштарда немесе бұтақтарда және т.б.), қозғалу ерекшеліктерін жазып алу қажет. Осылардың барлығын анықтасақ құстың түрін оңай ажыратуға болады және құстың даусын білу арқылы құсты тез анықтауға болады. Көктем және жазда құстар ұя салумен балапандарын бір орыннан екінші орынға және оларды қоректендірумен шұғылданады. Осының барлығын оқушылар өздері ізденіп, олар туралы зерттеулер жүргізіп нәтижелерін бақылап отыруы зоология пәнін тереңірек білуге, соның ішінде құстар туралы мәліметтерді ерекше ғылыми негізде жеткізеді.

Зерттеу кезінде егер жұмыртқалайтын кезінде есепке аталықтар кем болса, онда есеп барлық кездескен даралар қосындысы бойынша жүргізіледі.

Кесте-1

Шымкент қаласының жеке зерттелген құстардың биологиясы мен экологиясы						
	Құстардың түрі	Санақ жүргізу кезіндегі құсқа дейінгі арақашықтар(м)				Даралардың тығыздығы/км ²
		0 – 25 м	25 – 100 м	100 – 300 м	300– 1000 м	

.	Үй шымшығы	5 с, 3 л, 2 с	1 л, 2 л, 2 л		1 с	61,8
.	Сауысқ ан		2 ♂с, 1 с	2 ♂с, 2 ♂с		12,8
.	Қара қарға		3 л			0,75
.	Көк кептер	1 с				8,0
.	Түркеп тер	1 ♂с				16,0
.	Сарыж ағал қараторғай	53 ♂ с, 50с	23 ♂с , 2 ♂л	2 ♂с, 1л		943,7

С – отырған немесе ұшып жүрген; л – ұшып жүрген құстар; ♂ - аталық.

Шымшықтардың қалаға келуінің негізгі себебі: үйлер мен басқа да орындарда ұя басу орындарының көптігі, сәндік ағаштар мен бұташықтардың демалуға арналған орындардың көптігі. Соныме, шымшықтар толықтай жайық нысандарды: цехтарды, аңғарлар мен метроларды мекендейді. Мұндай жаңа жағдайларда ұя басу жыл бойы байқалады. Құстар өздерінің табиғи жағдайына өте тән уақытша үлкен топтар түзбей, салыстырмалы оқшау топтар түрінде тіршілік етеді. Сұр қарғалар үшін тартымды орын орман аңғарлары болады. Аталған түрлердің биологиясы мен жүйелік жағдайындағы айырмашылыққа қарамастан оларда қала ортасында мекендеу процесінде түрліше өзгерістер жүреді. Үй шымшықтарының жабайы популяциялары, жартас кептерлер, сұрқарғалар мен басқа да синантроптық көптеген түрлер – мигранттар немесе көшпелі түрлер. Олар қыста, тәртіпке сай, оңтүстікке көшеді. Біздің көршілер болса отырықшылар. Олар жыл бойы қала шарлап, кейде өзінің ұя басу учаскесінен шықпайды. Экологиялық бөлім глобалды, аймақтық және өлкелік (жергілікті) деңгейлердің тоғысуы негізінде тұрғызылуы тиіс. Шымкент қаласы құстарына оқушылармен сабақтан тыс зерттеу жұмыстарын өткізгенде құстардың қаладан жойылып бара жатқаны байқап олармен жұмыс жасау үшін біраз құстарға зерттеу жүргізіледі оны нәтижелері анықталып отырылады. Оқушылармен Шымкент қаласының орнитофаунасын, яғни қалада мекендейтін құстарды зерттеп даралар санын анықтап кірітіліп нәтижелері кестеде көрсетілді.

2 – кестеде Зерттеу жұмысының қорытындысы көрсетілген.

Шымкент қаласында мекендейтін құстар (даралар саны/км ²)					
Мекендейтін н- орны	Қаладағы орташа саны	Бірқабат үйлердің арасындағы кіші көшеледе. Мамытөбе қоны	Ескі бір қабатты үйлерде. Ескі қала.	Жаңа қабатты үйлерде. Спортивный мөл. мөлтегі	Көп қабатты тасты үйлердің арасындағы үлкен
Көк кептер (Сизый голубь. Columbia Livia Gm)	19	48	6	7	16
Түркептер (Обыкновенная горлица. Streptopelia turtur L.)	16	23	20	15	5

Сарыжағал караторғай (Майна. <i>Acridotheres</i> <i>tristis</i> L)	898	872	1275	849	595
Торғай (Домовой воробей. <i>Passer</i> <i>domesticus</i> L)	50	85	20	68	25
Жауторғай (Полевой воробей. <i>Passer</i> <i>montanus</i> L)	0,5	0	2	0	0
Кәдімгі қара торғай (Скворец . <i>Sturnus vulgaris</i> L)	1	0	4	0	0
Сауысқан (Сорока. <i>Pica pica</i> L.	0,3	0	1	0	0
Қара қарға (Черная ворона. <i>Corvus</i> <i>corone</i> L)	17	3	48	17	0
Түрлерінің саны	8	6	8	5	4
Тығыздығы	1002	1031	1376	956	641

Бұл әдіс оқушылардың табиғатты тікелей бақылау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, өйткені олар құстардың тіршілік ету ортасын, мінез-құлқын және көптүрлілігін өз көздерімен көре алады. Сонымен қатар, қала жағдайында жүргізілетін зерттеулер оқушылардың экологиялық санасын қалыптастырады, қала мен табиғат арасындағы өзара байланыстарды түсінуге көмектеседі. Бұл әдіс оқыту процесін интерактивті әрі қызықты етіп, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятады. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, мұндай тәжірибелік әдістер білім деңгейін көтерумен қатар, практикалық дағдыларды дамытуға да септігін тигізеді, бұл өз кезегінде зоология пәнін оқыту тиімділігін айтарлықтай арттырады. Табиғатқа адамдар әрекетінің жан – жақты мәдениетін, табиғат жайлы ғылыми білімін жоғарылатумен ғана көтеруге болады. Мұндай әрекет оқушылардың қоғамдық қатынас призмасы арқылы табиғатты көруге, қоғамның экологиялық әрекетіндегі өзінің практикалық әрекет орнын сезінуге мүмкіндік береді[6].

Зоология пәнінен үйірме жұмыстарында оқушылардың қала құстарына ұя салып олардың көбеюіне жағдай жасап, біршама зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндіктер пайда болады. Шымкент қаласы құстарының биоалуан түрлілігін анықтау және қорғау іс-әрекетінде оқушылардың мектеп үйірмесіндегі экологиялық білімін жетілдіру жолдары анықталды. Бұл мәліметтерді құстардың биоалуантүрлілігін сақтау, саны азайған құстарды қорғау, оқу барысында қолдануға болады. Жоғары сынып оқушыларымен зерттеулер жүргізу үшін моделдік топ ретінде кеңінен танымал құстарды-тұрғылықты мекендеушілерін қолдану ұсынылады. Мұндай зерттеулердегі бағыттардың бірі синантроптық құстар тіршілігін зерттеуге болады. Шымкент қаласындағы синантроптық құстардың биоалуан түрлілігі» тақырыбы мысалында жұмыс ұйымдастыруға болады. Кейбір жағдайларда синантроптыларға негізінен мұндай деп есептелінбеген, егістік жағдайларда оңай анықталатын, әрі тұрғылықты жерлерде жиі кездесетін түрлерді жатқызатынымызды нақталап алу керек.

- Құстар тіршілігін зерттеу кезінде білу қажет негізгі терминдер:
- Құстардың қоныстану тығыздығы (жиынтық молдығы) – белгілі бір орында барлық түр даралырының тоғысуы;
- Синантроп-адам жасаған орындарды мекендеуші түр;

• Құстар есебі-қандай да бір аймақты мекендеуші құстың әрбір түрінің даралық мөлшерін анықтау;

- Доминант, немесе басым түр-қоғамдастығы үлесі 10%-дан кем емес түр
- Саны көп түр – 1 км²-де 10-99 дарамен көрінетін түр.
- Қарапайым түр – 1-9 дара қатынасында кездесетін түр.
- Сирек түр – 1 км²-де 0,1-0,9 дара санымен анықталатын түр.
- Өте сирек түр – 0,01-0,09 дара/км² аралығында кездеседі.

Құстарды бақылау үшін қажетті құралдар: Дүрбі, құстарды анықтайтын анықтауыш құрал, қалам және дәптер (журналы). Құстар санын есептеу тәртібі: Құстардың саны туралы алғашқы мәліметтерді жинау есеп жүргізудің бастапқы кезеңі болып табылады. Орнитологтар көп қолданатын және кең таралған әдістердің бірі- маршрутты есеп жүргізу. Әдістің мәні: есеп жүргізілетін орын алдын ала таңдалады және оның ұзындығы өлшенеді (қадам өлшегіш немесе қарапайым қадам есебімен).

Маршруттың минималды ұзындығы түрлі жерлерде 5 км болуы тиіс. Таңдалған мекен (биотоп) бүкіл ұзындығы бойынша бір қалыпты болуы қажет (мысалы, тек көпқабатты тұрғын үйлер ауданы немесе бақша учаскілері бар аз қабатты ғимараттар).

Есеп құстардың белсенділік максимумы кезінде жүргізіледі: Күннің бірінші жартысында (жаздың басында таңғы 5-тен 9-ға дейін) немесе жаздың екінші жартысында -таңертеңгі 9-дан 12-ге дейін, Қыста – күн шыққаннан батқанға дейін. Жұмысты ашық ауа-райында орындау ұсынылады және бір уақытта бірнеше маршруттар есептелуі мүмкін.

Оқушыларды бір мезгілде түрлі маршруттар бойынша бірнеше оқушы есебін жүргізуге немесе «Орнитологтар» саны бойынша маршрутты бөлуге болады. Құстарды анықтау кезінде жетінші балаларға оларға дейінгі қашықтықты анықтауға қалың дәптер немесе карточкада жазбаны дұрыс жасауға көмектеседі. Қашықтық есептегіш пен анықталған сәттегі құс арасындағы түзу бойымен анықталады. Зерттелуші аймақта құстың бөлу сипаты көрсетіледі. Егер құс отырса, бір орыннан екіншісіне ұшса немесе ұшуда қоректенсе ол отырыңқы деп аталады. Егер құс зерттелуші мекен арқылы транзитпен ұшса немесе оқушы оны ұшу немесе қону орнынан көрмесе, ол ұшушы деп аталады. Кездескен құс жынысын атап өту керек – бұл мекендеушілер тығыздығын есептеу үшін маңызды. Толтырушы карточкалардың біріңғайлылығы кезінде жетекші кейін оқушылар зерттеу жұмыстары үшін қолданатын көп жылдық мәліметтері бар карточканы құра алады. Есептік жұмыстар аяқталғанда квадрат километрдегі даралар саны (N) есептелінеді. Мәліметтер 2 кестенің соңғы бағанына келтірілген. $N = (406 + 1 - N + 3d + 10d + 0,5 \text{ ч.д.}) / L + (406 + 1 - N + 3d + 10d + 0,5 \text{ ч.д.}) / 3t$, мұндағы 6-25 метрге дейінгі анықталу жолағында байқалған құстар саны, n- 25-тен 100-ге дейін, d-100-ден 300-ге дейін, o.d.- 300-ден 1000-ға дейін, и.д.-1000 көп, ♂ - аталық, л – ұшуда кездескен құстар, с-отырушы немесе ұшушы құстар, L-километр өткен қашықтық, t-сағаттағы есепке шығындалған уақыт; формуланың бірінші бөлігінде отырыңқы және ұшып өтуші құстар, екіншісінде-ұшушы құстар есепке алынған.

Үй шымшығы (N1) мен қара қарғаның (N2) мекендеу молшылығын есептеу мысалы.

$N1 = (40 \ 53 \ 2 + 10 \ 23 \ 2 + 322 + 10 + 0,50 + 400) / 5 + (1022 + 30 + 10 + 0,50) / 301 = 4712 / 5 + 40 / 30 = 943,7$.

$N2 = (4077 + 100 + 30 + 11 + 0,50) / 5 + (403 + 105 + 30 + 10 + 0,50) / 301 = 281 / 5 + 170 / 30 = 61,8$

Әсіресе биік ғимараттары бар қалалар үшін есептеудің ауыспалы енді жолағы бар маршруттарда құстар есебін жүргізілу ұсынылады. Мұндай есептеулер жүргізу кезінде құс түрлері, жынысы анықталып, даралар саны,

орналасу сипаты тіркеледі. Ауданға есептеу мына формуламен жүзеге асады:

$N = K_{сп} / П + K_{л} - 30 \text{ т III}$.

Мұндағы K_{сп} – отырыңқы және ұшып өтуші құстар саны, K_л – ұшушы құста саны, П – зерттелуші аудан, t – сағаттағы уақыт, III – километрдегі есеп жолағының орташа ені, көбейту.

Егер жұмыртқалар кезінде есепке аталықтар кем болса, онда есеп барлық кездескен даралар қосындысы бойынша жүргізіледі. Егер қалған даралардан аталықтар көп болса, онда есеп олардың екі еселенген саны бойынша жүргізіліп, басқа көрсеткіштер есепке алынбайды.

Жүргізілген есеп нәтижелері бойынша кесте тұрғызылады. Онда әрбір құс түрінің мекен орны мен молдық көрсеткіші қорытынды кестеде көрсетіледі. Кестеде түрлерді не жүйелі тәртіппен, не молшылық көрсеткіштерінің кему тәртібінде орналастыру керек. Егер зерттеу үшін белгілі бір кезең таңдалса, онда уақыт ішінде алынған барлық мәліметтер орташаланады. Көрсеткіштерді орташалау кезінде олар негізінен дөңгелектеніп, бірден кем мән -бірлік таңбаға дейін келтіріледі. Сандық материалды алғаннан кейін зерттеушілер алдында ең қиын міндеттердің бірі – жұмыс нәтижелерін мазмұндау мен оларды талқылау. Нәтижелер ретінде қойылған міндет көрініс беруші сәттерге зейін қоюмен алынған мәліметтерді мазмұндау түсіндіріледі. Сәйкесінше, нәтижелерде құстардың мекендеуінің негізгі ерекшеліктері: қосынды молшылық, доминанттар құрамы мен түрлік байлық көрініс береді. Материалды ұсынудың көрнекілігі мен қолайлылығы үшін алынған мәліметтерді график, диаграмма мен сызба түрінде түзу керек. Шымкент қалалық «Қайнар» атындағы мектеп мемлекеттік мекемесінің оқушылар үйірменің ережелерімен толық танысты. Үйірмеге оқушылар өз еркімен қатысып, ғылым-зерттеу жұмыстары өткізілді және ұйымдастыру жолдарын үйренді. Биологиялық үйірме жұмыстарына қатысу арқылы оқушылардың зерттеуші қабілетін, өз бетінше шешім қабылдауын, практикалық іс-әрекеті мен қабілетінің дамуын, жергілікті жердің экологиясының мәселесін шешудегі жеке басының жауапкершілігін қалыптастырудағы рөлі зор. Зерттеу барысында алғашқыда құстардың түрін анықтауда оқушыларға алдымен теориялық білімдерін, яғни құстардың түрімен, мөлшерлерімен, қауырсындарымен, мекен ету орталарымен, шаруашылықтағы маңызы мен экологиясы жайлы толық тісінік қалыптастырылды. Бұл мәліметтерді анықтағыш-атласты пайдалана отырып зерттеу жүргізілді. [7]

Анықтағыш-атласта құстардың тұқымдастары мен отрядтары қарастырылған.

Оқушылармен бақылауды жүргізу барысында Шымкент қаласында 5 құстың түрі анықталды: олардан көккөптер, үй шымшығы, кәдімгі қараторғай, қарға және сауысқан. Бұл құстарды қолға ұстауға болмайды, оларға тек қамқорлық жасау үшін бақшаларға ұя жасап балапан басуына қамқорлық жасауға болады. Бұл құстардың көпшілігі қалада тіршілік ету үшін қабатты үйлерге, олардың төбесіне қоныстанады. Оқушылар өздерінің бақылау жұмыстарында ескі қабат үйлердегі құстардың, соның ішінде көптерлерді біршама бірнеше бағытта бақылау жүргізді. Бақылаудың нәтижесінде ескі бір қабатты үйлерде құстардың саны көптеп кездесті. Ал, жаңа қабатты үйлерде құстар саны аз кездесті. Оқушылар құстардың саны нәліктен бір қабатты үйлердің айналасында көптеп кездесіп жатқанын анықтады. Ол жерлерде құстардың қорегі көп ұяларын емін еркін салады. Ал, жаңа қабатты үйлерде қоректері аз және де көліктердің көптеп жүруінен ұя салуға қиындық келтіреді.

Зерттелінген құстардың биологиялық сипаттамасына тоқталатын болсақ дене массалары 3 г-нан – 650-ға шамасына дейін барады. Мекен ету ортасы көбінесе адамдардың қасында, таулы аймақтарда, орманды-дала аймақтарында мекен ете береді. Қала орнитологтарын зерттеу үшін оқушыларға зоология сабақтарында жаңа инновациялық технологияларын пайдаланып сабақтан тыс және танымжорық сабақтарында құстардың жалпы мекендеген жерлері мен қаладағы тіршіліктері туралы толық әдістермен сабақ өту. Бұл әдістер оқушыларда құстарға деген ғылыми көзқарастарды және олардың экологиясы туралы көптеген мәліметтер мен жаңалықтарға ие болады. Бұл жаңалықтар оқушылардың бойында табиғатқа деген қызығушылықтары мен дағдыларын қалыптастырады[869].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ибрахимов, Ж.Т. (2019). Зоология пәнінде орнитофаунаны қолдану арқылы білім беру әдістерін жетілдіру. Ғылыми баяндаулар жинағы, 5(1), 65-70.
2. Нұрғалиева, А.К. (2020). Қалалық орнитофаунаны зерттеудің дидактикалық мүмкіндіктері. Қазақстан педагогика журналы, 10(2), 102-108.
3. Peterson, R.T. (2013). A Field Guide to Urban Birds. Houghton Mifflin Harcourt.
4. Kelleher, C. & Marmor, A. (2016). Teaching Zoology Using Urban Wildlife Studies. Journal of Biological Education, 50(1), 15-23.

5. Smith, J.L. (2018). Integrating Bird Monitoring Programs in Biology Curriculum. Environmental Education Research, 24(6), 823-836.
6. Жұмабеков, Ә.С. (2021). Қалалық құстар және олардың экологиялық маңызы. ҚазҰУ биология факультетінің журналы, 13(1), 29-35.
7. Молданазарова, Б.Т. (2016). Орнитофаунаның зерттелуі зоологияны оқытуда. Педагогикалық ғылымдар, 8(4), 78-84.
8. Бағдат, Қ.Ж. (2022). Қалалық орнитофаунаны бақылау әдістері және олардың оқу процесіне әсері. Экологиялық білім журналы, 7(3), 55-62.
9. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология Оқулық- Алматы: Экономика, 2002.-4056

АБАЙ ІЛІМІ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫР

Абенова Л.У.

*Ф.ғ.к., қауым.проф.м.а., Ж.А.Тәшенев университеті
Шымкент*

Аңдатпа. Мақалада Абай өлеңдерін бүгінгі күн тұрғысынан оқу, оның қадір-қасиетін сезіну, асыл ойларын зердеге сақтау ынтасы мен ықыласы қазіргі заманда басқаша сипат алып отырғандығы сөз етіледі.

Сондай-ақ Абайды тану – өзіңді тану, қазақты тану, әлемді тану, жалпы, қазақ әдебиетін, әлем әдебиетін тану екендігіне және Абай мұрасы – адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты тұлға етіп қалыптастырудың қайнар көзі ретінде танытылады.

Тірек сөздер: шығарма, әлем, «толық адам», концепция.

Abstract: The article discusses how the desire and enthusiasm to read Abai's poems from a contemporary perspective, to appreciate their value, and to keep their noble thoughts in mind have taken on a different character in modern times.

Abai's world is a whole world. It is the essence of the world. Therefore, in Abai's works we can understand the secrets of the whole world and see the wonderful secrets.

Key words: composition, world, "complete person", concept .

Абай өлеңдерін оқу, оның қадір-қасиетін сезіну, асыл ойларын зердеге сақтау ынтасы да, ықыласы да қазіргі таңда заман талабына орай басқаша сипат алып отыр.

Қазіргі қоғамда жалпы кітапқа деген құштарлық, құмарлықтың бәсеңдегені белгілі. Мұны күнделікті тіршілікте әр отбасынан көріп жүрміз. Теледидар, басқа ақпараттар толқыны, батыстық экспансия өз балаларымызды бауырымыздан, ұлттық әдебиеттен, ұлттық музыкадан бөліп алып барады. Бұл шынында да қорқынышты жағдай.

«Қорқамын кейінгі жас балалардан», дегенде Абай осы сұмдықты сезген бе деп ойлайсыз. Сондықтан да мынау қиын да күрделі заманда етек-жеңімізді, есімізді жиып, қоғам болып, халық болып, әлем болып кемеңгер Абайдың мұраларына ерекше мән беруіміз керек.

Абайды тану – өзіңді тану, қазақты тану. Жалпы, қазақ әдебиетін тану. Абай мұрасы – адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан-жақты тұлға етіп қалыптастырудың қайнар көзі.

Абайдың «Толық адам» ілімі бізді аласапыран дүниеде адастырмай, тура жолға бастайды», - дейді абайтанушы Мекемтас Мырзахметов [1]. Абай шығармашылығының бірден-бір құндылығы да - осында. «Өлді деуге сыя ма ойлаңдаршы, өлмейтұғын артында сөз қалдырған» деген өлең жолдарында терең сыр жатыр. Ақын өлеңдеріне адам баласын, жас ұрпақты үнелдірудің, Абай ойларын жастардың бойына сіңірудің тура жолын іздестіру – ең өзекті мәселе. Абай өлеңді ермек үшін жазған жоқ, кейінгі ұрпаққа өнеге-білім бермек үшін жазды.

Абай мұрасының тигізер пайдасы неде? Ойлы көзбен қарасақ, ақынның он өлеңінің тоғызы бүгінгі күнге жауап бере алады. Демек ұлы ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Абайдың ой-тұжырымдары баршамызға қашанда рухани азық бола алады. Осы мақсатта «Қазақтың бас ақыны» (Ахмет), «Ұлы ұстаз» (Шәкәрім), «Ақындар хакімі» (Мағжан), «Ақындар пайғамбары» (Сұлтанмахмұт) атанған Абай Құнанбайұлының мұраларын ХХІ ғасырда қолдану тетіктерін зерделеуге тиіспіз. Абай шығармалары - жастарды жарқын болашаққа бастайтын айнымас темірқазыққа айналуы қажет. Ол үшін кемеңгер ойшылдың әрбір сөзін ой елегінен өткізіп, ақын мұрасынан жүйелі сусындап отыруға тиіс. Яғни ойшылдың әрбір айтқан асыл сөздері біздің ұлттық кодымыздың негізі болады. Сонымен бірге Абай Құнанбайұлының мұраларын зерделеумен қатар оны бүгінгі қоғамда қолдану аясын кеңейту жолдарын да қарастыруымыз керек. Негізгі мақсат:

- Абайды тану арқылы өзінді тану;
- Абай Құнанбайұлы шығармашылығын ХХІ ғасырда қолданудың тетіктерін зерделеу;
- Абай өлеңдері негізінде интеллектуальды ұлтты тәрбиелеу жолдары;
- Абайдың «Толық адам» концепциясын сипаттайтын мұраларын оқу-тәрбие процесінде тиімді пайдалану;
- Абай тағылымы арқылы жастардың тұлғалық қасиеттеріне әсер ету, оларды жан-жақты дамыту.

Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласындағы интеллектуальды ұлт қалыптастыру идеясы негізінде «Абай жырларын оқу челленджі», «Абайдың бір өлеңін талдау челленджі» жаңаша жандандырылуы және жаңа ғасыр жастары арасында кеңінен қолдау табуы Абай ілімі арқылы адам санасының жетілу жолдарына әсер етеді және «Толық адам» концепциясының ХХІ ғасырдағы қоғам тұрғысынан қайта зерделенуіне мүмкіндік береді.

Егер кемеңгер Абайды тану - адамның өзін-өзі тану арқылы зерделеніп, оның іліміндегі интеллектуальды ұлт қалыптастыру идеясы негізінде «Үш таным» немесе «Толық адам» концепциясы ХХІ ғасырдағы қоғам тұрғысынан қайта зерттелсе, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Абай жөнінде, оның рухани мұрасы туралы білімдері толығады;
- білім сапасы артады;
- еңбек – жақсы өмір сүрудің негізі екендігін түсінеді;
- өнерді бағалайтын, поэзияны сүйетін, эстетикалық сезімдері, дүниетанымдары жетілген тұлғалық қасиеттері дамиды;
- өзін тану, адамды құрметтеу, оны бағалау сезімдері артады;
- алдарына биік мақсат қояды, өзіне-өзі есеп бере алады;
- толық адамды үлгі тұтады, оған ұқсағылары келеді;
- ұлтын сүю, Отанын сүю сезімдері қалыптасады, азаматтық позициялары беки түседі;
- адамзат баласын құрметтеу, ізгілік пен имандылықты өмірінің мақсаты ете білетін, «әділдік», «халық» деп соққан жүрегі бар жан-жақты тұлға қалыптастыруға Абайдың шығармаларын, Абайтанушы ғалымдардың еңбектерін оқып, талдау, пікір жинақтау, пайымдау, бағалау, саралау, салыстыру және тұжырымдау арқылы қол жеткізуге болады.

Абай туралы сөз айту, не болмаса сөз жазу бір жағынан оңай, екінші жағынан өте қиын. Абайды оқуға кімнің болса да ынтасы зор және одан әркім өзінше нәр алып, оны өзінше қабылдайды. Абай кімнің болса да жүрегіне еніп, оған өшпес із қалдырады. Абай туралы әркімнің өз түсінігі бар, сондықтан, әркімнің өз Абайы бар.

Абай әлемі жатқан бір тұтас дүние. Ол - әлем болмысын қамтиды. Сондықтан, Абай шығармаларынан бүкіл әлемнің сырын түсініп, керемет құпиясын көре аламыз.

Қалай көре аламыз? Ол үшін оны көретін жүрек көзі болу керек. Абай туралы ой айтудың, не болмаса сөз жазудың қиындығы осында жатыр деп ойлаймын.

Абай тұлғасының ұлылығын, асқақтығын сезіну үшін оның рухани әлемін тұтас қамтыған тұста ғана ақынның шалқар жан дүниесінің ұлылығына көзімізді шын жеткізе аламыз.

Адам әлемнің бір бөлігі болғандықтан, оның түп негізі де екі болмыстан: жан мен тәннен тұрады. Сондықтан құстың екі қанаты тәрізді адам баласы да бақытқа жету үшін осы екі болмысын тең ұстау керек. Болмаса өз бағытынан ауытқып кетеді. Бұл жөнінде Абай өзінің «Жетінші» қарасөзінде жеткізе айтқан: «Жас бала анадан туғанда екі мінезбен туады: біреуі – ішсем, жесем, ұйқасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демекшілік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген...» [2].

Бізді алған бағытымыздан ауытқытпау үшін, яғни бұрыс жолдан дұрыс жолға салу үшін кез-кезімен ұлы ойшылдар дүниеге келген. Абай сондай данышпандардың қатарында.

Абайды бірден түсініп кету оңай емес. Абайтанушы академик Ғарифолла Есімнің айтуынша Абай шығармаларын бір рет қана оқып қоймақ түгілі, тіптен оның шығармаларын жаттап алу да аз, мәселе, оны түсінуде. Абай адам санасы кемелденіп, толысқан сайын түсінікті бола бастайды. Әр ұрпақ Абайдан өз түсінігін табады деген ой айтады.

Абай ілімі - адам баласын ұлтына, дініне, нәсіліне қарап айырмайтын, бүкіл адамзаттыққа ортақ рухани ілім. Абайдың бізге қалдырған рухани мұрасын өмірде пайдалану үшін де әуелі адам өзін-өзі тану керек. Абай ілімі адам баласының ең жоғарғы мақсатын көрсетеді, ол мақсатқа жету жолын ашады және ол мақсатқа қалай жету керек екенін білдіреді. Ойшыл ілімі бүкіл болмыс негіздерін түгел қамтиды, сондықтан ол толық ілім болып табылады.

Адам өмірінде алға қойған мақсаттың маңызы өте зор. Алға қойған мақсатқа байланысты жеке адамдардың ғана өмірі емес, тіпті бүкіл мемлекет көлемінде де өмір әртүрлі болады. Себебі, мақсат өмір барысын анықтап, адам бойына ынта-жігерді, талапты тудырады. Абайдың әкесі Құнанбай қажы: «Адамның ең жаманы – талабы жоқтығы» деген екен. «Талапты ерге нұр жауар» деп халық тегін айтпаған.

Ақын өзінің «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде адам болып қалыптасу үшін алдына белгілі бір талап қоя білу керек, ойнап уақытты бос өткізбей «Бес нәрседен қашық бол», «Бес нәрсеге асық бол», «Бес дұшпанын, білсеңіз», «Бес асыл іс, көнсеңіз» дейді, міне, мектеп оқушыларына біз осы өлеңді өмірлік кредо ретінде оқыта білуіміз керек. Оқушылар алдына мақсат қойып, талаптана білуі керек.

Мақсат адамның өзін-өзі тану деңгейіне, санасына көп байланысты. Мақсатсыздық адамды енжарлыққа, жалқаулыққа, еріншектікке тартады. Егер қазіргі заманға көз жүгіртсек... мақсаты жоқ адам бос уақытын теледидар көру, көше кезу, қыдыру, қонаққа бару, т.б. арқылы өткізеді.... Ал жоғары мақсаты бар адамдардың өмірі мүлде басқа, естеріңізде болар Жаңартылған білім мазмұнында әр сабаққа SMART мақсат қоюды үйретеді. Ал бұл мәселені кезінде Абай көтере білген.

Бір мақсат - тән құмары, екінші мақсат – жан құмары. Бұл туралы ойшыл өмір базарында әркімнің мақсаты әртүрлі екенін былай деп жазады: «Базарға, қарап тұрсам, әркім барар...»

Ойшылдың осы өлеңінен көп нәрсені ұғуға болады. Абайтанушы ғалым Досым Омаровтың пікіріне сүйенсек: «...біріншіден, бұл өмір әркімнің сана-сезіміне байланысты өз керегін іздеген базар тәрізді, сол өмір базарында әркім өзінің керегін табады. Біреу қарын қамын ойлап астық издесе, біреу одан да жоғары мақсат ұстанып маржан іздейді. Өмір базары әркімге бірдей нәрсе бермейді – әркімнің өзінің санасына байланысты іздеген нәрсесі бар. Әркім сол іздеген нәрсесін сана-сезімнің деңгейіне, қабілетіне байланысты табады» [3].

Қазіргі қоғамда түрлі ақпараттар толқыны, батыстық экспансия өз балаларымызды бауырымыздан, ұлттық әдебиеттен, ұлттық музыкадан бөліп алып жатқан заманда адам жан-дүниесін рухани жаңғыртуы тиіс. Ал жаңғырудың негізгі кілті - Абай ілімінде жатыр. Абай ілімінің негізгі өзегі - адам санасының ізгілікке ұмтылуы. Ақын өз шығармаларында қоғам

тәрбиесі жеке тұлға тәрбиесінен бастау алатынын көрсетті. Әділ жолмен жүрмей адам түзелмейді, адам түзелмей қоғам түзелмейді, қоғам түзелуі үшін әркім жеке-жеке өзін-өзі түзетуі керек.

Абайтанушы ғалым Ә.Мақсат «Иманигүл немесе Абай дүниетанымындағы жан сыры, хауас жайын танудағы Мекемтас Мырзахметұлының үлесі хақында» деген мақаласында қозғаған «Абай дүниетанымының өзекті жайлары – ғалым Мекемтас Мырзахметұлының ұзақ жылдар бойы зерттеп, ғылыми айналымға алып келген толық адам, жауанмәрттік, иманигүл, хауас танымдары. Абай дүниетанымының құбылысты қалыптағы мәселесі – толық адам болса, мәндік өзегі – үш сүюден тұратын иманигүл» [4], - деген пікірі Абай ілімін бүгінгі күн талабынан зерделеуге айқын бағыт береді.

Белгілі ғалым Б.Ыбырайым да рухани мұралардың құндылығы жайында төмендегідей ой қозғайды: «Адамзат өркениетіндегі қандай да болсын игіліктер – белгілі бір дәуірдегі қоғамның уақыт талабына орай міндеттерді жүзеге асыруына байланысты күрделі процесс екенін бүгінгі күнге дейінгі тарихи даму сан рет дәлелдеген. Ендеше іргелі де күрделі мәселелерді дәуір қажеттілігіне сабақтастыра зерттеудің маңызы зор. Міне, осы орайда ұлттық рухани қазынамызды түгендеу, асылдарымызды ардақтау арқылы мемлекетіміздің іргетасының нығаюына қажетті ұлттық құндылықтарымызды байыптау перспективасын айқындауға айнымас Темірқазық ретінде бағыт алуға айрықша көңіл бөлу – бүгінгі күннің күрделі міндеттерінің қатарында» [5].

Абайтанушы ғалым Досым Омаров еңбегіне сүйене отырып, Хакім Абайдың Исламның ұлы ғұламалары тәрізді адам баласының жетілу жолдарын бірнеше белестерге бөлгеніне көз жеткіземіз. Яғни, адам баласы жетілу жолында бір сатыдан екінші сатыға, бір деңгейден екінші деңгейге көтерілу шарттары, мүмкіндіктері: ынта-жігері бар екенін айтады. Абай ілімін жүйелей отырып адам санасының жетілу жолдарын үш сатыға шоғырландыруға болады.

Төменгі саты (жарым адам) – күйбең тірліктің күнін күйттеп, өмірдің күнделікті қызығымен ғана жүргендер. Білімге құмарлығы жоқ, артық білуге талпынбайтын адамдар тобы. Бұл туралы Абай «Отыз сегізінші» қара сөзінде толықтай сөз етеді де, бұл топтағы адамдарды «жарым адам» деп атады. Ал, білімге деген қызығушылық адамдық жолын анық көрсететінін: «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» -деп айтты.

Орта саты (адам) – өзін-өзі, өзіндік болмысын толық танып, адамдықтың шыңына жету сатысы. Бұл сатыға әділеттілік, адалдық, мейірбандылық, қамқорлық, достық сияқты барлық гуманизм шарттары енеді. «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз» - деп таратып, оң мен солмызды айғақтап береді.

Жетілудің жоғарғы сатысы (толық адам) – рухани жетілу. Рухани жетілген адам - тән емес, жан азығын қамдаған адам. Бұл туралы ақын «Он жетінші» қара сөзінде ақыл, қайрат, жүрек өнерлерін таластырып келгенде ғылым: «Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам – сол. Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым» - деген. Бұл сөздің астарында қазақ қанша жыл қайратты пір тұтып зорлық-зомбылықтың құрбаны да болды, ал қарыштап дамыған заманда ғылым-білімге ден қойып, түрлі заттар ойлап тапқанымен, оның зардабын да тартып жатқандығы жатыр. Бұл екеуін жүрекке бағындыруының себебі де осы. Жүректе Абайдың «үш сүю» негізі жатыр:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй Хақ жолы деп әділетті.

Данышпан түсінігіндегі «толық адам» - нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүректі бірдей ұстай білген адам. Бұл үш сатыны толық бағындырған адам – Абай формуласын жетік меңгерген адам. Белгілі абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы: «Абайдың «толық адам» ілімін бүкіл қазақ пен түркі халқының санасына сіңдіре алсақ, рухани жағынан мүлде жаңа жолға түсеміз. Тазарамыз. Пайданың емес, ардың жолына түсеміз» [7] - деп бір сұхбатында айтқан болатын. Яғни, Алланы тану, дүниені тану, өзін тануға негізделетін Абайдың үш

танымы, бізді толық адам сипатына алып келері сөзсіз. Оны біз білеміз, түсінеміз. Алайда бүгінгі қоғам үшін білу, түсіну аздық етіп отыр.

Иә, бұл пікірге алып-қосар дүние көп. Ел тізгінін ұстаушы азаматтар Абайдан нәр алуға тиіс. Оны Президентіміз Қасым-Жомарт Кемелұлы өз мақаласында арнайы баса айтқан: «Ұлы ақын өзінің шығармаларында елдік мұратты асқақтатып, ұлт бірлігін биіктетті. Ол әділетті қоғам құру идеясын көтерген. Демек, Абайдың көзқарастары ХХІ ғасырдағы Қазақстан қоғамы және оның береке-бірлігі үшін аса құнды. Хакім Абайдың ұстанымдары өркениетті мемлекет қағидаларымен үндеседі. Заң үстемдігі, биліктің ашықтығы мен халық алдында есеп беруі жоғары деңгейде болып, мемлекет ісіне азаматтық қоғам өкілдері белсене араласқан жағдайда ғана әділеттілік берік орнығады.

Менің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» атты тұжырымдамам дәл осы әділетті қоғам идеясын дамыту мақсатымен ұсынылды. Билік пен қоғам арасындағы сындарлы диалог мемлекетке деген сенімді нығайта түседі. Үкімет мүшелері, соның ішінде министрлер мен әкімдер мемлекеттік және қоғамдық маңызы бар мәселелерге қатысты шешім қабылдаған кезде азаматтардың ұсыныстары мен тілектерін ескеруі керек. Мұны Абай меңзеген әділетті қоғам қалыптастырудың бірден-бір шарты деп білемін» [8].

Президент көтерген мәселе дер кезінде қолға алынып, орайы келген сыңайлы. Өз ойшылдарымыз арқылы әлемге қазақ елінің арғы-бергі тарихымен танылар сәт туды. Қайтсек, Абай есімін әлемге танытамыз деген мәселе бүгінгі қоғам зиялылары мен жастары үшін өзекті. Әлемге Абайды мойындататын уақыт жетті және соған қазіргі таңда батыл қадамдар жасалында.

Ойлап қараңызшы, өз елі қажетсінбей, немқұрайлы қараған ойшылды әлем қайтпек. Бүгінде өткір ойлары желіде желдей есіп жүрген абайтанушы және шәкірімтанушы Омар Жәлелдің «Харекет» кітабында былай делінеді: Кез-келген адам өз елін, өз халқын мойындатса, әлем оны өзі-ақ тауып алады» [9] ..

Демек, біз Абайды танытуды алдымен өзімізден бастауымыз керек. Жүрсек-тұрсақ, қайда болсақ та Абай мұрасын кәдемізге жаратсақ, содан өмірлік бағыт ала-алсақ, сонда ғана оған басқа ұлт пен ұлыс қызығушылық танытары сөзсіз. Сөз басында айтқанымдай бізге Абайды түсіну жеткіліксіз. Оны түйсініп, қорыта алуымыз қажет. Яғни оны жәй ғана айту да жарамсыз, біз оны шын мәнісінде іске асыруымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. - Алматы: «Санат», 1995.- 320 б.
2. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. - Алматы: «Ғылым», 1982.-296 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы, «Жазушы», 2005.-336 б.
4. Омаров Д. Абайдың рухани мұрасы. – Алматы, «Ел-шежіре», 2007. - 264 б.
5. Мақсат Ә. «Иманигүл немесе Абай дүниетанымындағы жан сыры, хауас жайын танудағы Мекемтас Мырзахметұлының үлесі хақында»/«Егемен қазақстан», 8 маусым, 2016 жыл.
6. Ыбырайым Б. Ақындар аманаты: Хрестоматия-компендиум. - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ: «Ұлағат» баспасы, 2012.-360 б.
7. Оразалы С. Абай, Қазақстанның болашағы және әлемдік цивилизация. – Алматы, «Service Press», 2016.-250 б.
8. Тоқаев Қасым-Жомарт, Қазақстан Республикасының Президенті. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан»/ «Егемен қазақстан», №5, 9 қаңтар, 2020 жыл.
9. Омар Ж. Харекет. – Шымкент, «Дария», 2018.- 446 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ СНИЖЕНИЯ АКТИВНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Абзалова Г.А.

Магистр, старший преподаватель

Университет им. Ж.А.Ташенева, г.Шымкент

e-mail: beta-7@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6667-7727>

Аннотация. В статье рассматривается актуальная проблема формирования фразеологической компетентности студентов в условиях заметного снижения активности употребления фразеологизмов в современной речевой практике. Цифровая коммуникация, упрощение синтаксиса, широкое использование эмодзи и сокращений приводят к редукции фразеологического фонда, что ослабляет образность и выразительность речи, а также снижает уровень культурно-языковой компетентности обучающихся.

На основе анализа научной литературы и результатов эмпирического исследования (анкетирование 72 студентов) выявлены низкий уровень активного владения фразеологизмами, преобладание пассивного знания и трудности интерпретации переносных значений. Установлена положительная корреляция между уровнем фразеологической компетентности и сформированностью коммуникативных навыков.

Предлагается поэтапная модель формирования фразеологической компетентности (когнитивный, интерпретационный, коммуникативно-прагматический этапы), система методических подходов (коммуникативный, лингвокультурологический, когнитивный, интерактивный) и комплекс упражнений с интеграцией цифровых технологий. Научная новизна заключается в разработке комплексной модели, учитывающей специфику цифровой трансформации языка. Практическая значимость состоит в возможности внедрения модели в практику высшего образования для повышения мотивации и качества языковой подготовки студентов.

Ключевые слова: фразеологическая компетентность, фразеологизмы, коммуникативная компетенция, лингвокультурология, методика преподавания русского языка, цифровая коммуникация, речевая деятельность.

Андатпа. Мақалада қазіргі тілдік практикада фразеологизмдерді қолдану белсенділігінің төмендеуі жағдайында студенттердің фразеологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Цифрлық коммуникацияның дамуы, синтаксистің ықшамдалуы, эмодзи мен қысқартулардың кеңінен қолданылуы фразеологиялық қордың редукциясына әкеліп, сөйлеудің бейнелілігі мен экспрессивтілігін әлсіретеді, сондай-ақ білім алушылардың мәдени-тілдік құзыреттілігінің деңгейін төмендетеді.

Фразеологиялық құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде анықталады және когнитивтік (мағыналарды білу), операциялық (қолдана алу), мәдениеттанымдық (ұлттық-мәдени ерекшелікті түсіну) және прагматикалық (жағдаятқа сәйкестік) аспектілерді қамтиды. Ғылыми әдебиеттерді талдау және эмпирикалық зерттеу нәтижелері (72 студентке жүргізілген сауалнама) фразеологизмдерді белсенді қолдану деңгейінің төмендігін, пассивті білімнің басымдығын және ауыспалы мағыналарды түсіндірудегі қиындықтарды көрсетті. Фразеологиялық құзыреттілік деңгейі мен коммуникативтік дағдылардың қалыптасуы арасында оң корреляция анықталды.

Мақалада фразеологиялық құзыреттілікті қалыптастырудың кезеңдік моделі (когнитивтік, интерпретациялық, коммуникативтік-прагматикалық кезеңдер), әдістемелік тәсілдер жүйесі (коммуникативтік, лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік, интерактивтік) және цифрлық технологияларды кіріктіре отырып жасалған жаттығулар кешені ұсынылады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы тілдің цифрлық трансформациясы жағдайын ескеретін кешенді модельді әзірлеуде көрінеді. Практикалық маңыздылығы – ұсынылған модельді жоғары білім

беру жүйесінде енгізу арқылы студенттердің оқу мотивациясын және тілдік даярлық сапасын арттыру мүмкіндігімен анықталады.

Түйін сөздер: фразеологиялық құзыреттілік, фразеологизмдер, коммуникативтік құзыреттілік, лингвомәдениеттану, орыс тілін оқыту әдістемесі, цифрлық коммуникация, сөйлеу әрекеті.

Abstract. The article addresses the actual problem of developing students' phraseological competence in the context of a noticeable decline in the use of phraseological units in modern speech practice. Digital communication, syntactic simplification, and the widespread use of emojis and abbreviations contribute to the reduction of the phraseological stock, which weakens the figurativeness and expressiveness of speech and lowers the level of students' linguistic and cultural competence.

Phraseological competence is defined as an integral component of communicative competence, including cognitive (knowledge of meanings), operational (ability to use), cultural (understanding of national and cultural specificity), and pragmatic (appropriateness in context) aspects. Based on the analysis of scientific literature and the results of an empirical study (a survey of 72 students), a low level of active command of phraseological units, the predominance of passive knowledge, and difficulties in interpreting figurative meanings were identified. A positive correlation between the level of phraseological competence and the development of communicative skills was established.

The article proposes a stage-based model for the development of phraseological competence (cognitive, interpretative, and communicative-pragmatic stages), a system of methodological approaches (communicative, linguocultural, cognitive, and interactive), and a set of exercises integrating digital technologies. The scientific novelty lies in the development of a comprehensive model that takes into account the specifics of digital language transformation. The practical significance is determined by the possibility of implementing the model in higher education to enhance students' motivation and improve the quality of language training.

Key words: phraseological competence, phraseological units, communicative competence, linguocultural studies, methods of teaching Russian, digital communication, speech activity.

Введение

Современная языковая ситуация характеризуется значительными изменениями, обусловленными влиянием цифровой среды, глобализацией и тенденцией к упрощению коммуникативных практик. Одной из ярко выраженных тенденций является снижение активности употребления фразеологизмов – устойчивых образных выражений, составляющих важную часть фразеологического фонда русского языка. Это приводит к обеднению выразительных ресурсов речи и снижению уровня культурно-языковой компетентности обучающихся [2]. В этих условиях особую актуальность приобретает проблема формирования фразеологической компетентности обучающихся.

Фразеологизмы не только обогащают речь экспрессией, но и выступают носителями культурных кодов, ценностных ориентаций и национальной картины мира. Их редукция в активном словарном запасе студентов актуализирует задачу целенаправленного формирования фразеологической компетентности как ключевого элемента коммуникативной компетенции личности.

Цель настоящей статьи – теоретическое обоснование и разработка модели формирования фразеологической компетентности студентов в условиях снижения активности фразеологизмов. Для достижения цели решаются следующие задачи: анализ теоретических основ, выявление причин редукции фразеологического фонда, представление результатов эмпирического исследования, обоснование поэтапной модели и методических рекомендаций.

Фразеологическая компетентность рассматривается как составная часть коммуникативной компетенции и включает знание фразеологического состава языка, умение понимать и интерпретировать фразеологические единицы, а также использовать их в речи в соответствии с коммуникативной ситуацией. Без владения фразеологией невозможно полноценное овладение языком, поскольку именно фразеологизмы отражают культурные и

ценностные особенности народа. Например, выражения «бить баклуши», «как снег на голову», «ни пуха ни пера» не только передают смысл, но и несут культурный код.

1. Теоретические основы фразеологической компетентности. Фразеологизмы представляют собой устойчивые сочетания слов с целостным переносным значением, не выводимым из суммы значений отдельных компонентов. Согласно классической типологии, они выполняют номинативную, экспрессивную и культурно-репрезентативную функции [1].

Фразеологическая компетентность трактуется как способность понимать, интерпретировать и уместно использовать фразеологические единицы в различных коммуникативных ситуациях. Она включает четыре взаимосвязанных компонента (таблица 1).

Таблица 1. Компоненты фразеологической компетентности

Компонент	Содержание	Пример фразеологизма	Применение в речи
Когнитивный	Знание значений и форм фразеологизмов	«водить за нос»	«Он только водит нас за нос»
Операционный	Умение правильно употреблять в речи	«сесть в лужу»	«Хотел блеснуть знаниями, но сел в лужу»
Культурологический	Осознание национально-культурной специфики	«ни пуха ни пера»	Русская традиция пожелания удачи перед важным делом
Прагматический	Уместность использования в конкретной ситуации	«подставит плечо»	В официальной речи предпочтительнее «оказать поддержку»

Когнитивный компонент предполагает освоение семантики и внутренней формы выражений [6]. Культурологический аспект подчеркивает роль фразеологизмов как маркеров национальной идентичности [4; 8]. Прагматический компонент обеспечивает соответствие стилю и контексту общения [5].

2. Проблема снижения активности фразеологизмов в современной речи. Эмпирическое исследование, проведенное на базе Университета им. Ж.А.Ташенева среди 72 студентов, показало низкий уровень активного употребления фразеологизмов. Большинство респондентов демонстрируют преимущественно пассивное знание, а интерпретация переносных значений вызывает существенные затруднения.

Основные причины снижения активности употребления фразеологического фонда русского языка:

- влияние цифровой коммуникации. Цифровая среда способствует сокращению высказываний, упрощению синтаксиса и отказу от образных средств языка. В чатах и социальных сетях чаще встречаются эмодзи и сокращения («лол», «имхо», «ок»), чем фразеологизмы;
- изменение языковой картины мира. Современный носитель языка ориентирован на прагматичность и экономию речевых усилий. Например, вместо «дело в шляпе» чаще говорят «готово» или «ок»;
- недостатки традиционной методики преподавания, при которой фразеологизмы изучаются изолированно, без достаточного контекста и речевой практики. Студенты знают значение «зарубить на носу», но не умеют использовать его в речи [7].

3. Методология исследования. Методологическую основу работы составляют лингвокультурологический и когнитивный подходы. В исследовании использовались методы анализа научной литературы, анкетирования студентов, описательной статистики и корреляционного анализа (программа SPSS). Эмпирический этап был направлен на диагностику реального уровня фразеологической компетентности и определение ее роли в

развитии речевой деятельности обучающихся. При этом выявлена статистически значимая положительная корреляция между уровнем владения фразеологизмами и общей коммуникативной компетентностью (коэффициент α Кронбаха = 0,719).

4. Поэтапная модель формирования фразеологической компетентности.

Для решения формирования языковой компетентности в условиях снижения активности употребления фразеологических единиц обучающимися нами предлагается следующая модель работы:

Коммуникативная модель – использование фразеологизмов в диалогах, дискуссиях. Пример: инсценировка ситуации «студент опоздал на экзамен» с употреблением выражений «как снег на голову», «попасть впросак».

Лингвокультурологическая модель – сопоставление русских фразеологизмов с аналогами в других языках. Пример: «сесть в лужу» ↔ английское «to put one's foot in it».

Когнитивная модель – анализ внутренней формы выражений. Пример: «бить баклуши» – исторически означало лёгкую работу по изготовлению деревянных заготовок.

Интерактивная модель – использование медиатекстов, мемов, ролевых игр. Пример: анализ фразеологизмов в рекламе («Скидки – море удовольствия!»).

Модель опирается на четыре взаимодополняющих методических подхода:

- коммуникативный (диалоги, дискуссии, ролевые игры);
- лингвокультурологический (культурные комментарии и сопоставления);
- когнитивный (этимологический анализ, например, «бить баклуши»);
- интерактивный (работа с медиатекстами, мемами, рекламой).

5. Система упражнений и методические рекомендации.

С целью практической реализации модели нами рекомендуется следующий комплекс упражнений:

1. Семантизация: объяснение значения через контексты студенческой жизни («тянуть кота за хвост»).

2. Репродуктивные упражнения: восстановление пропущенных компонентов («ни _____ ни пера»), подбор синонимов/антонимов.

3. Продуктивные задания: написание мини-эссе «Мой день» с обязательным использованием 5 фразеологизмов, составление диалогов («Подготовка к экзамену» с выражениями «сесть в лужу», «держаться за зубами»).

4. Творческие проекты: создание фразеологических словарей, создание комиксов или визуальных ассоциаций.

Пути повышения эффективности использования ФЕ в речи обучающихся:

- интеграция фразеологизмов в устную и письменную речь;
- использование цифровых технологий: интерактивные словари, мобильные приложения («Фразеологизмы дня»);
- формирование мотивации через связь с культурой: анализ песен, фильмов, мемов;
- междисциплинарность: сопоставление фразеологизмов в литературе, истории, психологии.

Такая система упражнений способствует переходу от пассивного знания к активному использованию фразеологических единиц.

Заключение. Фразеологизмы остаются важнейшим средством культурной идентификации, языковой выразительности и когнитивной организации опыта. В условиях цифровой трансформации речи формирование фразеологической компетентности требует системного и контекстуального подхода. Предложенная поэтапная модель, сочетающая традиционные и инновационные методы, позволяет эффективно противодействовать

редукции фразеологического фонда, развивать коммуникативные навыки студентов и сохранять национально-культурную специфику русского языка.

Перспективы дальнейших исследований связаны с широкой апробацией модели в различных образовательных контекстах, включая полиэтнические аудитории и дистанционное обучение.

Использованная литература:

1. Виноградов В. В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. С. 140–161.
2. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
3. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М.: ЛЕНАНД, 2015. 224 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 208 с.
5. Добровольский Д. О., Баранов А. Н. Аспекты теории фразеологии. М.: Знак, 2008. 656 с.
6. Буянова Л. Ю., Коваленко Е. Г. Русский фразеологизм как когнитивно-культурный феномен. М.: Наука, 2024. 182 с.
7. Кожаметова С. Н., Нарожная В. Д. Фразеология в полиэтнической аудитории: педагогический аспект // Вестник университета. 2025. № 1. С. 309–324.
8. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2005. 1040 с.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

¹Амирова Г.О., ²Жакыпбекова Ж.А.

¹«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Аңдатпа. Бұл мақалада оқу-тәрбие процесінде бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің теориялық негіздері мен оны жүзеге асырудың тиімді жолдары жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қазіргі жаһандану жағдайында жас ұрпақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілігін арттыру және азаматтық жауапкершілігін дамыту қажеттілігімен айқындалады. Осы тұрғыда патриоттық тәрбиенің мазмұны, құрылымы және оның бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкестігі ғылыми тұрғыдан талданады.

Мақалада оқу-тәрбие процесінде патриоттық тәрбие берудің негізгі бағыттары анықталып, оны жүзеге асырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Атап айтқанда, оқу пәндері мазмұнына патриоттық компоненттерді енгізу, сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру, ұлттық құндылықтарды насихаттау, тарихи-мәдени материалдарды пайдалану, сондай-ақ ата-анамен бірлескен іс-әрекеттерді жүзеге асыру жолдары жүйеленеді. Сонымен қатар, оқушылардың патриоттық сезімдерін қалыптастыруда интерактивті әдістердің, шығармашылық тапсырмалардың және тәрбиелік іс-шаралардың маңызы негізделеді.

Зерттеу қорытындылары патриоттық тәрбиені бастауыш сыныптан бастап жүйелі түрде ұйымдастырудың маңыздылығын дәлелдейді. Бұл бағыттағы жұмыстар оқушылардың рухани-адамгершілік дамуына, ұлттық құндылықтарды меңгеруіне және толыққанды тұлға ретінде қалыптасуына негіз болады.

Түйін сөздер: патриоттық тәрбие, бастауыш мектеп, Отан, ұлттық құндылықтар, оқу-тәрбие процесі, азаматтық тәрбие

Қазіргі қоғамда жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі. Патриоттық тәрбие тұлғаның рухани-адамгершілік дамуының негізі болып табылады. Бастауыш мектеп – баланың дүниетанымы мен құндылық бағдарлары қалыптасатын алғашқы кезең болғандықтан, дәл осы уақытта патриоттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлу қажет[1].

Патриоттық тәрбие – бұл оқушылардың туған жеріне, еліне, тіліне, мәдениетіне деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға бағытталған мақсатты педагогикалық үдеріс. Ол тек білім берумен шектелмей, тәрбиелік ықпал арқылы жүзеге асады.

Зерттеудің мақсаты – оқу-тәрбие процесінде бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдарын анықтау және олардың нәтижелілігін негіздеу.

Ерттеу жұмысы бастауыш сынып оқушыларына оқу-тәрбие процесінде патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдарын анықтауға бағытталды. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер кешені қолданылып, олардың өзара үйлесімділігі нәтижелердің нақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз етті[2].

Зерттеудің теориялық негізін қалыптастыру мақсатында педагогикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттерге жан-жақты талдау жүргізілді. Патриоттық тәрбие, азаматтық тәрбие, ұлттық құндылықтар, тұлғалық даму мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер сарапталды. Сонымен қатар, бастауыш білім беру жүйесіндегі тәрбие жұмыстарының мазмұны мен ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылды. Озық педагогикалық тәжірибелер жинақталып, олардың тиімді жақтары зерттеу жұмысына енгізілді.

Зерттеу барысында келесі эмпирикалық әдістер қолданылды: оқушылардың сабақтағы және сыныптан тыс іс-шаралардағы белсенділігі, тәртібі, қарым-қатынасы және патриоттық сезімдерінің көрінісі жүйелі түрде бақылауға алынды. Бақылау нәтижелері арнайы күнделікке тіркеліп, кейін талданды[3].

Сауалнама жүргізу: Оқушылардың Отанға деген көзқарасы, ұлттық құндылықтарға қатынасы, патриоттық түсініктері анықталды. Сонымен қатар, ата-аналар мен мұғалімдер арасында да сауалнама жүргізіліп, патриоттық тәрбиенің маңыздылығы мен жүзеге асырылу деңгейі бағаланды.

Әңгімелесу (интервью): Оқушылармен жеке және топтық әңгімелер өткізіліп, олардың патриоттық ұғымдарды қаншалықты түсінетіні, өз ойын жеткізу деңгейі анықталды.

Тестілеу және диагностикалық тапсырмалар: Оқушылардың патриоттық білім деңгейін анықтау үшін арнайы тест тапсырмалары мен ситуациялық сұрақтар қолданылды[4].

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс: Зерттеу барысында оқушылар екі топқа бөлінді: бақылау тобы – дәстүрлі әдістер бойынша оқытылды;

Эксперименттік топ – патриоттық тәрбие берудің арнайы әзірленген жүйесі негізінде жұмыс жүргізілді.

Бұл кезеңде оқушылардың патриоттық тәрбиесінің бастапқы деңгейі анықталды. Олардың Отан туралы білімдері, мемлекеттік рәміздерді тануы, туған жерге деген көзқарасы, ұлттық құндылықтарды түсінуі бағаланды. Нәтижесінде екі топтың көрсеткіштері шамалас екені анықталды.

Бұл кезеңде эксперименттік топта патриоттық тәрбие беру жүйесі кешенді түрде жүзеге асырылды. Жұмыс келесі бағыттар бойынша ұйымдастырылды:

Ана тілі, әдеби оқу, дүниетану пәндерінде патриоттық мазмұндағы мәтіндер, тапсырмалар, мысалдар жүйелі енгізілді.

Тәрбие сағаттары, мерекелік кештер, «Отан», «Туған жер», «Менің Қазақстаным» тақырыптарында ашық сабақтар мен кездесулер ұйымдастырылды.

Оқушыларға ел тарихы, батырлар мен тарихи тұлғалар туралы мәліметтер беріліп, олардың тәрбиелік мәні түсіндірілді.

Эссе жазу, сурет салу, өлең шығару, сахналық қойылымдар арқылы оқушылардың патриоттық сезімдері дамытылды.

Халықтық ойындар, салт-дәстүрлер арқылы оқушылардың ұлттық сана-сезімі қалыптастырылды[6].

Ата-аналардың қатысуымен тәрбие іс-шаралары өткізіліп, отбасы мен мектеп арасындағы байланыс нығайтылды. Бұл кезеңде эксперимент нәтижелері қайта өлшеніп, бастапқы көрсеткіштермен салыстырылды. Оқушылардың патриоттық деңгейіндегі өзгерістер анықталып, тиімділігі бағаланды.

Оқушылардың патриоттық тәрбиесінің деңгейі келесі көрсеткіштер бойынша бағаланды: Отан туралы білім деңгейі; ұлттық құндылықтарға көзқарасы; азаматтық жауапкершілік; қоғамдық белсенділік; шығармашылық қатысу деңгейі.

Әр көрсеткіш бойынша үш деңгей (төмен, орта, жоғары) анықталды. Зерттеу нәтижелері сандық және сапалық талдау әдістері арқылы өңделді. Сандық талдау барысында пайыздық көрсеткіштер мен динамикалық өзгерістер анықталса, сапалық талдау арқылы оқушылардың мінез-құлқындағы, ойлауындағы және тәрбие деңгейіндегі өзгерістер сипатталды.

Жалпы алғанда, қолданылған әдістер кешені бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдарын жан-жақты зерттеуге және оның нәтижелілігін ғылыми тұрғыда дәлелдеуге мүмкіндік берді[7].

Зерттеу нәтижелері оқу-тәрбие процесінде патриоттық тәрбие беруді жүйелі ұйымдастыру оқушылардың тұлғалық дамуына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті.

Эксперименттік топтағы оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігі айқын қалыптасты. Олар туған жер, ел тарихы, мемлекеттік рәміздер туралы білімдерін тереңдетіп, өз елінің жетістіктеріне қызығушылық таныта бастады.

Оқушылардың азаматтық жауапкершілік деңгейі артты. Олар мектепшілік іс-шараларға белсенді қатысып, қоғамдық жұмыстарға қызығушылық танытты. Өз іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарау дағдылары қалыптасты.

Ұлттық құндылықтарға құрмет көрсету деңгейі жоғарылады. Оқушылар халық дәстүрлері мен мәдениетін бағалап, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету сияқты қасиеттерді бойына сіңірді.

Сонымен қатар, сөйлеу және танымдық белсенділік те артты. Оқушылар патриоттық тақырыптарда өз ойларын еркін жеткізіп, пікір алмасуға белсенді қатысты.

Шығармашылық қабілеттері дамыды: олар эссе, сурет, көрініс арқылы өздерінің Отанға деген көзқарасын білдірді.

Сандық көрсеткіштер бойынша эксперименттік топта жоғары деңгейдегі патриоттық тәрбие көрсеткіштері айтарлықтай артты, ал бақылау тобында өзгеріс төмен деңгейде қалды[8].

Зерттеу нәтижелері патриоттық тәрбиенің бастауыш сыныпта жүйелі ұйымдастырылуының тиімді екенін дәлелдейді. Патриоттық тәрбие тек ақпарат беру емес, ол оқушының эмоционалдық және құндылықтық әлеміне әсер ету арқылы жүзеге асады.

Сабақ барысында патриоттық мазмұнды енгізу оқушылардың қызығушылығын арттырып, білімді тереңірек меңгеруге ықпал етеді.

Сонымен қатар, сыныптан тыс іс-шаралар оқушылардың алған білімін тәжірибеде қолдануына мүмкіндік береді[9].

Патриоттық тәрбиенің тиімділігі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне, қолданылатын әдістердің мазмұнына және оқу үдерісінің ұйымдастырылуына байланысты.

Алайда, зерттеу барысында кейбір қиындықтар да анықталды: уақыттың шектеулігі, оқу бағдарламасының тығыздығы және әдістемелік материалдардың жеткіліксіздігі.

Жалпы алғанда, патриоттық тәрбиені оқу-тәрбие процесінің барлық кезеңдерінде жүйелі түрде жүзеге асыру қажет.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныпта патриоттық тәрбие беру – тұлғаның қалыптасуындағы маңызды бағыттардың бірі[10].

Оқу-тәрбие процесінде патриоттық мазмұнды жүйелі енгізу оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігін арттырып, олардың азаматтық және рухани дамуына ықпал етеді. Сондықтан патриоттық тәрбиені білім беру жүйесінде кешенді түрде ұйымдастыру ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Білім, 2013.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жүсіпбек Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1995.
5. Василий Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1983.
6. Шалва Амонашвили. Гуманная педагогика. – Москва: Просвещение, 2000.
7. Серік Қалиев. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері. – Алматы: Рауан, 1996.
8. Педагогика / Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. – Алматы: Рауан, 2004.
9. Этнопедагогика негіздері / С.Ұзақбаева. – Алматы: Білім, 2000.
10. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Тәрбие тұжырымдамасы. – Астана, 2015.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПОИСК ДУХОВНОГО: ПОЧЕМУ ФИЛОЛОГИЯ ОСТАЁТСЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ» ФИЛЬТРОМ В ЭПОХУ ИИ

¹Азбергенова З.О., ²Иманкул Г.Н.

¹Старший преподаватель кафедры русского и узбекского языков
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент

zaure.aizberk@gmail.com

²Директор ООСШ № 11 имени А. Навои
imankulgulzina@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется роль филологии в условиях глобализации и тотальной цифровизации. Автор рассматривает филологический метод как критический инструмент сохранения «человеческого» в текстах, созданных или обработанных искусственным интеллектом. Особое внимание уделяется этическим и духовным аспектам интерпретации слова.

Abstract. The article analyzes the role of philology in the context of globalization and total digitalization. The author considers the philological method as a critical tool for preserving the "human" element in texts created or processed by artificial intelligence. Special attention is paid to the ethical and spiritual aspects of interpreting the word.

Аңдатпа. Мақалада жаһандану және жаппай цифрландыру жағдайындағы филологияның рөлі талданады. Автор филологиялық әдісті жасанды интеллект жасаған немесе өңдеген мәтіндердегі «адамдық» бастауды сақтаудың маңызды құралы ретінде қарастырады. Сөзді интерпретациялаудың этикалық және рухани аспектілеріне ерекше назар аударылған.

Ключевые слова: филология, ИИ, цифровизация, герменевтика, глобализация, культурный код, антропоцентризм.

Введение

Мир без границ и смыслов

Современная эпоха характеризуется двумя мощными векторами: глобализацией, стирающей культурные границы, и цифровизацией, превращающей любое человеческое проявление в набор данных. В этом технологическом шуме гуманитарное знание часто

воспринимается как архаичное. Однако именно филология — наука о «любви к слову» — становится сегодня последним рубежом обороны человеческой идентичности.

1. Глобализация: Унификация против уникальности

Глобализация принесла с собой Global English и упрощение языковых конструкций ради эффективности коммуникации. Язык перестает быть носителем сакрального или национального смысла, превращаясь в чистый инструмент передачи информации.

Филология в этом контексте выступает как хранитель культурного кода. Филолог — это не просто корректор текстов, а «археолог смыслов», который напоминает, что за каждым словом стоит многовековая история, ландшафт и уникальный духовный опыт народа, который невозможно полностью перевести в универсальный цифровой формат.

2. Цифровизация и ИИ: Генерация и Творчество

Появление больших языковых моделей (LLM), таких как ChatGPT, породило иллюзию того, что машина овладела языком. Однако ИИ работает с вероятностью, а не с пресуппозицией или совестью.

«ИИ собирает текст из осколков существующих смыслов, но он не способен на акт высказывания, за который несет ответственность личность».

Филология остается «человеческим» фильтром по ряду причин:

Контекстуальная глубина: ИИ часто игнорирует подтекст, иронию и историческую рефлексия, которые считывает профессиональный филолог.

Этическая экспертиза: Только человек может оценить духовную ценность текста и его влияние на моральное состояние общества.

Верификация подлинности: В эпоху дипфейков филологический анализ становится инструментом установления авторства и обнаружения манипуляций.

3. Поиск духовного в цифровую эпоху

Цифровой мир предлагает избыток информации при дефиците смысла. Человек ощущает «онтологическое одиночество» среди алгоритмов. Здесь филология пересекается с психологией и философией. Чтение сложной литературы и её глубокий разбор — это акт духовной гигиены.

Слово (Логос) всегда было связано с духовным началом. Филологический фильтр позволяет отделять «пустые» тексты, созданные для оптимизации поисковых запросов, от текстов, способных вызвать катарсис. В эпоху ИИ понимание метафоры становится признаком человеческой исключительности.

4. Новая миссия филолога

Сегодня филолог — это не затворник в библиотеке, а активный модератор смыслов в цифровой среде. Его задача:

Этическая разметка: Участие в обучении нейросетей для предотвращения дегуманизации языка.

Сложное чтение: Обучение новым поколениям навыкам глубокого анализа, чтобы противостоять «клиповому мышлению».

Сохранение языкового разнообразия: Защита малых языков от поглощения лингвистическими гигантами.

5. Филологическая герменевтика как антидот против «галлюцинаций» ИИ

Одной из главных проблем современных нейросетей являются так называемые «галлюцинации» — уверенное генерирование ложных фактов. ИИ оперирует синтаксисом, но не семантикой истины.

В этом контексте филологическая герменевтика (искусство понимания и толкования) становится инструментом верификации реальности. Филолог обучен видеть не только то, что сказано, но и зачем, кем и в каком историческом контексте.

Критическое мышление: Филологический фильтр позволяет деконструировать текст, выявляя манипулятивные техники, которые ИИ может использовать неосознанно, просто подражая массивам данных из интернета.

Ответственность за слово: В отличие от алгоритма, филолог понимает этическую тяжесть высказывания. В эпоху цифровизации, когда текст тиражируется мгновенно, роль эксперта-гуманитария как «хранителя смысловой гигиены» возрастает.

6. Языковая экология в цифровом пространстве

Глобализация стремится к упрощению — созданию «плоского» языка для быстрой передачи команд. Это ведет к потере диалектов, метафор и фразеологизмов. Филология сегодня берет на себя роль эколога лингвистической среды.

«Утрата редкого слова приравнивается к исчезновению биологического вида. Филолог защищает биоразнообразие человеческой мысли».

Цифровизация диктует свои правила: SEO-тексты, кликбейтные заголовки, ограниченное количество знаков в соцсетях. Филологический подход противостоит этому «лингвистическому фастфуду», напоминая о важности сложного предложения, многослойности образа и эстетической ценности языка. Это и есть поиск духовного — через отказ от примитивизации в пользу глубины.

7. «Человеческое» как аномалия: творчество вне алгоритмов.

Алгоритмы строятся на предсказуемости. Самый вероятный следующий токен — это основа работы ИИ. Однако великая литература и истинная духовность всегда строятся на непредсказуемости, на нарушении правил, на «гениальной ошибке».

Филология изучает именно эти отклонения от нормы:

Индивидуальный стиль: То, что ИИ называет «шумом» или «ошибкой», для филолога является проявлением авторского «Я».

Эмоциональный резонанс: ИИ может имитировать сочувствие, но только человек-читатель способен пропустить текст через свой экзистенциальный опыт. Филология легитимизирует этот личный опыт, превращая чтение в диалог душ, а не в потребление контента.

8. Перспективы: Симбиоз или противостояние?

Будущее филологии в эпоху ИИ лежит не в слепом отрицании технологий, а в создании цифровой гуманитаристики (Digital Humanities). Филолог завтрашнего дня — это специалист, который использует мощь ИИ для обработки массивов данных (дистантное чтение), но оставляет за собой исключительное право на финальную интерпретацию и духовную оценку.

Филология в XXI веке перестает быть чисто академической дисциплиной. Она становится социальной терапией. В мире, где глобализация нивелирует различия, а цифра пытается заменить дух, филологический фильтр возвращает нам право на сложность, на тайну и на человеческое несовершенство, которое и делает нас людьми. Слово остается единственным мостом между технологическим прогрессом и вечными поисками смысла.

Заключение

Глобализация и ИИ — это не приговор филологии, а вызов, который возвращает её к истокам. Пока существует потребность в понимании Другого, в поиске истины между строк и в сохранении живого трепета слова, филология будет оставаться тем самым фильтром, который не дает человечеству превратиться в приложение к собственным алгоритмам.

Использованная литература:

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров. — 2-е изд. — М.: Искусство, 1986. — 445 с. (Классическая работа о диалогизме и роли «Другого» в тексте).
2. Библер, В. С. Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы. — Кемерово: Алеф, 1993. — 416 с.
3. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Пер. с нем.; Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с. (Фундаментальный труд по герменевтике, обосновывающий процесс понимания).
4. Лотман, Ю. М. Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПб, 2000. — 704 с. (Исследование культурных кодов и механизмов смыслообразования).

5. Лихачев, Д. С. О филологии. — М.: Высшая школа, 1989. — 208 с. (Обоснование филологии как нравственной основы гуманитарного знания).
6. Черниговская, Т. В. Чеширская улыбка кота Шрёдингера: язык и сознание. — М.: Языки славянской культуры, 2013. — 448 с. (Анализ когнитивных аспектов языка в контексте нейронаук).
7. Эпштейн, М. Н. От знания — к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. — М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. — 480 с. (Концепция «гуманитарных технологий» и будущего филологии).
8. Drucker, J. The Digital Humanities Coursebook: An Introduction to Digital Methods for Interpretive Practice. — Routledge, 2021. — 254 p. (Современное руководство по цифровым методам в гуманитарных науках).
9. Floridi, L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. — Oxford University Press, 2014. — 272 p. (О влиянии цифровизации на человеческую идентичность).
10. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. — World Economic Forum, 2016. — 192 p. (Глобальный контекст технологических изменений).

ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ ӘДІСТЕРІН ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ҚОЛДАНУ

¹Айтбаев Н.Е. ²Джоулантаева Н.С.

Химия және биология кафедрасының аға оқытушысы, а.-ш.ғ.д.

Ж.А.Тәшенов атындағы университет, Шымкент қ.

AitbaevNurlan@mail.ru.

Аңдатпа. Бұл мақалада өсімдіктер жасушаларына гендік инженерия әдістерін қолдану арқылы бөтен генетикалық ақпаратты енгізу мүмкіндігі қарастырылған. Осы әдістерді пайдалану негізінде бағалы қасиеттері бар өсімдіктерді шығару болашағы көрсетілген.

Түйін сөздер: гендік инженерия, ген, геном, плазмида, экспрессия.

Abstract . The article discusses the present and prospects for the use of genetic engineering in crop

Key words: gene, genetic engineering, genome, plasmid, expression .

Аннотация. В статье рассматривается современное состояние и перспективы использования методов генной инженерии в растениеводстве

Ключевые слова: ген, генная инженерия, геном, плазмида, экспрессия.

Өсімдіктер жасушаларына бөтен генетикалық информацияны енгізу мүмкіндігі тәжірибе жүзінде дәлелденген. Осы әдістерді пайдалану негізінде бағалы қасиеттері бар өсімдіктерді шығару үшін болашақта көп үміт күтерлік жол ашылды.

Өсімдіктерге бөтен гендерді тасымалдау жөніндегі деректер 1981 жылдан бері белгілі. Бактериялар, жануарлар және өсімдіктер гендері плазмидалық Т-ДНҚ-ның рестрикциялық бөліктеріне тігіліп, өсімдік геномына нәтижелі тасымалданған. Нәтижесінде гендік инженерия әдістерімен құрастырылған алғашқы өсімдіктер алына бастады. Өсімдіктерге бөтен генді Ті-плазмиданың көмегімен енгізу әрекеттері ең алдымен бактерия гендерін тасымалдаумен байланысты болды. Ол үшін көбінесе антибиотиктерге төзімділікті белгілейтін *E. coli* гендері қолданылды. Бұл гендерді пайдаланудың себебі, олардың өсімдік геномына тіркесуін оңай тексеруге болатындығынан. Бірақ бұл антибиотиктерге төзімділік белгісінің өсімдік үшін ешбір пайдасы жоқ. Тұрасын айтқанда, бұл бөтен ген нақтылы тасымалданды ма, жоқ па, тек қана соның куәсі ретінде және де егер тасымалданса, онда өзіне тән қызметін атқарып жатқанын көрсету үшін керек. Бұндай селективті маркерлік гендер өсімдіктерге туыстығы жоқ бөтен гендерді тасымалдау кезінде қолданылады.

Өсімдіктер геномын гендік инженерия әдістерімен өзгертіп қайта құру мақсаты екі мәселені шешуге бағытталған. Біріншісі, трансгенозға байланысты негізгі теориялық мәселелерді шешу, ал түбінде өсімдіктердің алдын ала көзделген белгілі қасиеттері бар жаңа варианттарын шығару үшін практикалық селекцияда гендік инженерия әдістерін қолдану.

Өсімдіктердің ауыл шаруашылығында бағаланатын негізгі белгілері, атап айтқанда: өнімділік, тез пісіп-жетілу, сабақпен масақтың ұзындығы, дәндегі белок мөлшері, түрлі стресс факторларға төзімділік. Осындай құнды қасиеттер көпгендік (полигендік) жүйелердің бақылаумен қалыптасады, яғни гендердің күрделі комплекстерінің өзара әр қилы әрекеттесуі арқылы пайда болады. Өкінішке орай, бұндай полигендік белгілерді гендік инженерия әдістерімен бір организмнен басқа организмге көшіріп дарыту әзірше мүмкін емес. Өсімдіктерді жақсартудың ең жарамды амалдары ежелден организмде бар гендерді өзгерту (модификациялау) және гендік инженерия әдістерімен нақтылы бір белгіні кодтайтын жеке бір генді тасымалдау.

Белоктардың сапасын жақсарту. Екпе өсімдіктер дәнінде қор ретінде жинақталатын белоктарды құрамы жағынан бір-біріне жақын гендер кодтайды. Дәннің қор белоктарының түзіліп жинақталуы күрделі де, дәл реттелетін агрономия және экономика тұрғысынан өте маңызды биосинтетикалық процесс.

Бір өсімдіктің қор белогының сапасын жақсарту үшін оған басқа өсімдіктің қор белогының генін енгізу жөнінде алғашқы әрекетті 1983 жылы АҚШ-та Д. Кемп пен Т. Холл істеген. Олар бұршақтың басты қор белогы фазеолин генін Ті-плазмида көмегімен күнбағыстың геномына енгізген еді. Бұл тәжірибенің нәтижесінде «санбин» деген трансгендік өсімдік алынды. «Санбин» әзірше ешқандай іске жарамсыз, ауыл шаруашылығында пайдаланылмайды, бірақ, сонда да, бұл тәжірибенің маңызы өте зор, себебі ол гендік инженерия әдістерін өсімдіктерге қолдануға болатындығына сенім білдіріп, биотехнологияның осы бағытының басталуын жария етті. Күнбағыс клеткаларында фазеолиндік полипептидтер түзілетіндігі иммунологиялық жолмен анықталды. Өте маңызы зор бұл факт әр түрлі тұқымдастарға жататын өсімдіктер арасында гендерді тасымалдауға болатындығын дәлелдеді.

Одан кейін бұршақтың фазеолин гені темекі клеткаларына тасымалданып, регенерант өсімдіктердің барлық ұлпаларында ол геннің экспрессиясы өткен. Бұршақтың пісіп жетілген тұқым жарнағында фазеолин үлесіне жалпы белоктың 25-50 % келеді. Бөтен өсімдіктерде осындай жоғары мөлшерде фазеолин генінің экспрессиясы өтуі үшін оның өзіне тән реттеуіш сигналдары генмен қоса тасымалдануы қажет және онтогенез процесінде экспрессияның бақылануы маңызды екені білінді.

Жүгерінің зеин деген қор белогының гені Т-ДНҚ-ға тігіліп күнбағыс геномына енгізілген. Ол үшін зеин гендері тігілген Ті-плазмидалары бар агробактериялар штамдарын жұқтырып күнбағыстың сабағында ісікті қоздырған. Кейбір ісіктерде зеиндік мРНК түзілетіндігі анықталған. Бұл тәжірибе даражарнақты өсімдік генінің қосжарнақты өсімдікте транскрипциясы өтетіндігін дәлелдейді. Бірақ транскрипция өтіп, РНК түзілгенмен ген экспрессиясы толығымен жүрмей, трансляция процесі болмаған, яғни жүгерінің зеин белогы күнбағыс ұлпаларында түзілмеген. Сондықтан қор белоктарын кодтайтын гендерді тасымалдау өте күрделі де көбінесе сәтсіз аяқталатын процесс болып тұр.

Гендік инженерияның жеңілрек іске асатын мақсаты, ол бөтен белок гендерін тасымалдамай-ақ, әр өсімдікке тән белоктың амин қышқыл құрамын жақсарту. Көптеген астық тұқымдастарының қор белогында лизин, треонин, триптофан, ал бұршақ тұқымдастарында метионин мен цистеин жетіспейтіндігі мәлім. Белоктың құрамына жетіспейтін амин қышқылдарын қосымша енгізу арқылы белоктың сапасын жақсартуға болады. Дағдылы селекцияның әдістерімен астық тұқымдастарының қор белоктарында лизин мөлшері едәуір көтерілген. Ол үшін проламиндердің (спиртке еритін астық тұқымдастарының қор белоктары) бір бөлігі лизині көп басқа белоктарға ауыстырылды. Бірақ соның салдарында бұл өсімдіктерде дән уақ болып кеткен және жалпы түсімі кеміген. Шамасы, проламиндер дәннің толық болып қалыптасуына қажет шығар, сондықтан оларды басқа белоктармен

ауыстыру түсімді төмендетеді. Осы жағдайды ескеріп, өнімділікті төмендетпейтін, бірақ құрамында лизин мен треонин көп белокты дәнді дақылдарда қалыптастыру қажет.

Астық тұқымдас өсімдіктерде лизинді көбейту мәселесін шешудің тағы бір жолы, ол дәнде бос лизиннің (белок құрамына кірмейтін) мөлшерін арттыру. Бұл тәсіл аспартат-киназа (тармақты амин қышқылдарының синтезі жолындағы бірінші фермент) гені бойынша мутанттарды алуға негізделген. Астық тұқымдастардың аспартат-киназа ферменті бос лизин мен метионин әсерімен кері байланыс механизмі арқылы тежеледі, соның салдарынан лизин синтезі бәсеңдейтін стадия. Сөйтіп, сол тежеулі стадияның әсерін басу үшін аспартат-киназа құрылысын мутация арқылы біраз өзгертіп, ол ферменттің қарқындылығын төмендету керек.

Кез келген өсімдік белогының амин қышқыл құрамын жақсарту үшін, тек ауыстырылмайтын амин қышқылдарынан (мысалы, лизин, треонин, метионин) тұратын бұрын-соңды болмаған, қолдан жасалған табиғатта кездеспейтін полипептидтерді кодтайтын жаңа гендерді пайдалануға болады. Табиғатта болмаған құрамының 80 %-ті ауыстырылмайтын бес амин қышқылынан тұратын полипептидті кодтайтын осындай генді 1986 жылы Джейнс қызметтестерімен химиялық синтез арқылы жасап шығарды. Ті-плазмиданы және Кі-плазмиданы пайдаланып, олар осы жасанды генді темекі клеткаларына енгізіп, химералық регенеранттарды алды. Сол трансгендік өсімдікте жасанды геннің экспрессиясы жүріп, мүлдем жаңа белок түзілетіні анықталды. Соңғы кезде гендік инженерияның метаболиттік инженерия деп аталатын бағыты қарқынды дамып келеді. Бұл бағыттың міндеті - өсімдіктерде оларға тән емес белоктарды синтездеу арқасында түрлі антиденелерді, вакциналарды, интерферондарды т.с.с. пайдалы заттарды өндіру. Метаболиттік инженерия белоктармен қатар өсімдіктегі көмірсулар мен майлардың да құрамына және мөлшеріне әсер ете алады.

Ауыл шаруашылығына микроб, саңырауқұлақ, вирустық патогендер мен әр түрлі жәндіктердің тигізетін зияны орасан зор. Сондықтан түрлі аурулар мен зиянкестерге төзімді өсімдік сорттарын шығару ауыл шаруашылық биотехнологияның ең бір өзекті міндеті және де гендік инженерияны практикада қолдану жолындағы үздік мәселе болып табылады. Өкінішке орай, түрлі патогендерге өсімдіктің төзімділігі көптеген гендермен белгіленеді. Бір мезгілде бірнеше локустарды тасымалдау мәселесін гендік инженерия әдістерімен шешу қиын, ал дағдылы селекция әдістеріменен де тіпті мүмкін емес. Қазір гендік инженерияның айналы әрекеттерімен тек қана жалғыз бір ген немесе хромосоманың бір бөлігінде жалғаса орналасқан бір топ гендер ғана белгілейтін төзімділік белгісін тасымалдап өсімдікке дарытуға болады.

Гендік инженерия әдістерінің тағы да бір іске асатын жолы бар. Кейде өсімдіктің өзіне тән табиғи төзімділік гені болса да, ол патогенге төтеп бере алмайды. Мұндай төзімсіздік гендердің экспрессиясы әлсіз болғандығына немесе гендердің қызмет қарқыны бәсеңдеуіне байланысты болады. Соның салдарынан патогендік организмдер ауру туғызып өсімдікті күйзеліске ұшыратады. Гендік инженерия тәсілімен төзімділік қасиетін кодтайтын бұл гендердің экспрессиясын реттеуіш элементтерін алмастыру және күшті промоторды енгізу арқылы арттыруға болады немесе гендердің санын көбейтуге болады (амплификация). Бірқатар жағдайларда бұл жол өсімдікке бөтен құрылымдық гендерді енгізумен салыстырғанда оңай және тиімді болады. Себебі, тасымалданған бөтен гендердің өнімдері кей кездерде клеткаға жағымсыз, тіпті зиянды болып шығуы мүмкін.

Темекі, томат, картоп, қияр, бұрыш трансгендік өсімдіктерінде теңбіл ауруын қоздыратын вирус штамының капсида белогының экспрессиясы оларға басқа штамның инфекциясын жұқтырмайды. Бұл өсімдіктердің ұрықтануы төмендемеген, өсу және физиология процестері өзгермеген. Өсімдіктерді зиянкес жәндіктерден қорғау үшін химиялық заттар - инсектицидтер қолданылады. Бірақ олар сүтқоректілерге де зиян келтіреді, пайдалы жәндіктерді өлтіреді, қоршаған ортаны ластайды, бағасы қымбат болады, және де зиянкестер оларға тез бейімделіп кетеді. Пайдаланатын инсектицидтерге төзімділік қасиеті бар 400 астам жәндіктер түрлері белгілі. Сондықтан биологиялық жолмен күресу амалдары өзіне назар

аударуда, өйткені олар әр жәндік түріне сәйкес қатаң таңдаулы әсер етеді және де зиянкестер биопестицидке бейімделе алмайды.

Бұл бағытта әсіресе қызықтыратын микробиологиялық пестицидтер. Олар зиянкестерді өлтіретін микроб токсиндері. Мысалы, *Bacillus thuringiensis* микробының токсині жапырақтармен қоректенетін жәндіктердің личинкасын өлтіреді. *B. thuringiensis* штамдары бірнеше токсиндерді түзеді. Олар зақымдайтын жәндіктер түріне және де тиімділігіне қарай ерекшеленеді. Қазір 20-ға жакын токсиндер белгілі. Түрлі штамдар токсиндерінің гендері клонданған, олардың нуклеотидтік тізбегі анықталған және ол гендер микроорганизмдердің басқа түрлеріне, мысалы, *Pseudomonas fluorescens* клеткаларына енгізілген. Бұл кең таралған зиянсыз эпифиттік микроб, көптеген екпе өсімдіктердің нормалы микрофлорасына жатады, соның ішінде тамыр жүйесіне де. Тәжірибелер көрсеткендей, токсин түзетін *Ps. fluorescens* трансгендік жасушалары бірқатар өсімдіктерді зиянкестерден қорғай алатын қабілетке жеткен.

Осы токсиннің генін өсімдікке тікелей енгізу әрекеттері істелген. Токсинді синтездейтін темекі трансгендік өсімдіктері алынған. Бұл өсімдіктер *Monduca sexta* деген зиянкес жәндіктің гусеницаларына төзімді болған. Үш тәулік бойы бұл трансгендік өсімдік жапырағымен қоректенген гусеницалар уланып қырылған. Токсинді түзуші ген және оның арқасында пайда болған төзімділік қабілет доминанттық белгі ретінде тұқым қуалаған.

Вирустар коздыратын аурулар жәндіктер арасында да кең таралған, сондықтан зиянкестермен күресу үшін олардың табиғи вирустарын қолдануға болады. Олардан өндірілген препараттарды вирустық пестицидтер деп атайды. Олардың ядохимикаттардан көп артықшылықтары бар: санаулы белгілі бір жәндіктерге ғана әсер етеді; пайдалы жәндіктерді өлтірмейді; қоршаған ортада тез ыдырайды да өсімдіктер мен жануарларға зиян келтірмейді.

Гендік инженерия арқылы өсімдіктердің төзімділігін арттыруға болады. Мысалы, стресс жағдайларына өсімдіктің метаболиттік реакциясын бақылайтын жеке гендермен әрекеттер жүргізуге жағдай бар. Органың жағдайларына жауап реакцияларының физиологиялық, биохимиялық, генетикалық негіздерін одан әрі зерттеулер гендік инженерия әдістерін қолданып төзімді өсімдіктерді шығаруға мүмкіндік береді.

Молекулалық азот инертті газ ретінде ауаның құрамына кіреді (75,6 %). Осы ауадағы азотты сіңіруге қабілеті бар организмдердің биохимия, физиология және генетикасы әжептәуір зерттелді. Мысалы, молекулалық азоттың тотықсызданып аммонийге айналуына жауапты нитрогеназа ферменті жақсы зерттелген. Нитрогеназаның құрылымы молекулалық азотты сіңіре алатын барлық организмдерде бірдей. Азотты сіңіру процесіндегі міндетті физиологиялық шарт, ол нитрогеназаны оттегінен сақтау, әйтпесе бұл фермент тотығып бүлінеді. Нитрогеназа тек анаэробтық жағдайда ғана өзіне тән қызметін атқара алады.

Азотфиксаторлардың арасында ең жақсы зерттелгендер, бұршақ тұқымдас өсімдіктермен симбиоз түзетін ризобия бактериялары және бос жекеше тіршілік ететін бактерия. Осы бактерияларда молекулалық азотты сіңіру процесіне 17 ген жауапты екен. Гендік инженерия әдістерін мына іске асатындай міндеттерді орындау үшін пайдалануға болады: 1) ризобияларды бұршақ тектес өсімдіктерді отарлау қабілетін арттыру; 2) генетикалық механизмге ықпал жасап, азоттың фиксациясы мен ассимиляциясының тиімділігін арттыру; 3) микроорганизмдерге гендер енгізіп, оларды молекулалық азотты сіңіру қабілетін арттыру; 4) симбиоздық қарым-қатынасты бұршақ тұқымдас өсімдіктерден басқа өсімдіктерге дарыту.

Генетика мен селекцияның дағдылы әдістерін пайдаланып отарлау қабілеті өскен ризобиялардың лабораториялық штамдары алынған. Бірақ егістік жағдайында жергілікті жабайы штамдар олармен бәсекелеседі. Сол бәсекеде артып түсу қабілетін арттыру үшін гендік инженерия әдістерін қолдануға болады.

C₄-өсімдіктері өздерінің өсу қарқындылығымен және фотосинтездің қарқындылығымен сипатталады. Оларда фототынысалу процесі байқалмайды. Ал көптеген ауыл шаруашылық өсімдіктері C₃-өсімдіктері тобына жатады. Оларда жарықта тынысалу процесі жақсы өтеді. Фотосинтез бен тынысалу процестері өзара тығыз байланысты. Олардың негізінде ең бір

маңызды ферменттің-рибулозобисфосфаткарбоксилазаның (РуБФК) екі функциясы жатады: карбоксилаза (СО₂ қосу) және оксигеназа (О₂ қосу) функциялары. Оттегі қосылғанда фосфогликолат пайда болады, ол фототынысалудың негізгі субстраты. Фототынысалу нәтижесінде өсімдік СО₂ сіңіру орнына оны сыртқа шығарады да соның салдарынан өзінің өнімділігін төмендетеді. С₄-өсімдіктерінде РуБФК оксигеназалық активтігі төмен және де пайда болған СО₂ олар қайтадан сіңіре алады.

Сондықтан гендік инженерия алдындағы бір міндет ол карбоксилаза активтігі артатын РуБФК ферментін жасау. РуБФК өте күрделі фермент. Ол 8 үлкен және 8 кіші бөлшектерден тұрады. Үлкен бөлшек белогын хлоропластық геном кодтайды және онын синтезі хлоропластық рибосомаларда өтеді. Кіші бөлшектер белогын ядролық геном кодтайды, оның синтезі цитоплазмалық рибосомаларда жүреді. Кіші бөлшектердің полипептидтік құрамына байланысты, ферменттің карбоксилазалық/ оксигеназалық өзара қатынасы белгіленеді. Мысалы, темекінің әр түрлерінде бұл қатынас 6-дан 12-ге дейін өзгереді. С₃-өсімдіктерінде бұл қатынас жалпы алғанда 5-7 болады, ал С₄-өсімдіктерінде 13-15 болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уәлиханова Г.Ж. Өсімдік биотехнологиясы. Алматы, Қазақ университеті, 2021.
2. Уәлиханова Г.Ж., Есмағұлов Қ.Е. Өсімдіктер биотехнологиясының негіздері. Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 2009.
3. Полимбетова Ф.Ә., Сәрсенбаев Б.Ә. Өсімдіктер физиологиясы мен биотехнологиясы терминдерінің орысша-қазақша түсіндірме сөздігі. Алматы, Сөздік-словарь, 1999.
4. Биотехнология растений: культура клеток. М., ВО Агропромиздат, 2020.
5. Глеба Ю.Ю. Сытник К.М. Клеточная инженерия растений. Киев, Наукова думка, 2017.
6. Калинин Ф.Л., Сарнацкая В.В., Полищук В.В. Методы культуры тканей и клеток в физиологии и биохимии растений. –Киев: Наукова Думка, 2018.
7. Клеточная инженерия / Бутенко Р.Г., Гусев МВ., Киркин А.Ф. Биотехнология, Т. 3. -М.; Высшая школа, 2022.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІН АРТТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

¹Айтқұлова Н.Ж., ²Ирисметова А.У., ³Еркінбай М.Н.

¹*«Педагогика және психология» кафедрасының магистрант аға оқытушысы*
aitnur@mail.ru

²*6В01101-«Педагогика және психология» 4-курс студенті ПИК-22-7к1 тобы*

³*6В01101 «Педагогика және психология», 4-курс студенті ПИК-22-7к1 тобы*
Жұмабек Ахметұлы Тәшенов университет АҚ, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне психологиялық қолдау көрсетудің мазмұндық аспектілері, негізгі бағыттары мен тиімді әдістері қарастырылады. Әлеуметтік бейімделу үдерісіне ықпал ететін психологиялық және педагогикалық факторлар талданып, психологиялық сүйемелдеудің тиімділігі нақты практикалық мысалдар арқылы дәлелденеді.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, әлеуметтік бейімделу, психологиялық сүйемелдеу, психологиялық қолдау.

Аннотация: В представленной статье рассматриваются содержательные аспекты, ключевые направления и результативные методы психологической поддержки социальной адаптации детей с особыми образовательными потребностями в контексте инклюзивного

образования. Проанализированы психологические и педагогические факторы, оказывающие влияние на процесс социальной адаптации, при этом эффективность психологического сопровождения подтверждается конкретными практическими примерами.

Ключевые слова: инклюзивное образование, особые образовательные потребности, социальная адаптация, психологическое сопровождение, психологическая поддержка

Annotation: The article examines the substantive aspects, key directions, and effective methods of psychological support for the social adaptation of children with special educational needs within the context of inclusive education. Psychological and pedagogical factors influencing the process of social adaptation are analyzed, and the effectiveness of psychological support is substantiated through specific practical examples.

Key words: inclusive education, special educational needs, social adaptation, psychological support, psychological assistance

Қазіргі білім беру парадигмасының өзекті міндеттерінің бірі – инклюзивті оқытуды дамыту болып табылады. Инклюзияның негізгі мақсаты – ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың сапалы білім алуын ғана қамтамасыз ету емес, олардың қоғамға толық бейімделуіне жағдай туғызу. Осы тұрғыдан қарағанда, психологиялық сүйемелдеу әлеуметтік бейімделудің іргелі тетігі ретінде қаралады. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балаларда психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету дегеніміз – баланың және оның отбасының табысты оқуына, дамуына және әлеуметтенуіне бағытталған, әртүрлі бейіндегі мамандардың көрсететін кешенді жәрдемі мен сүйемелдеуі. Бұл жұмыс ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтауды, жеке бағдарламаларды әзірлеуді, түзету-дамыту сабақтарын, педагогтар мен ата-аналарға кеңестер беруді, сондай-ақ баланың оқуы мен қоғамға бейімделуі үшін арнайы жағдайлар жасауды қамтиды.

Инклюзия – арнайы білім беруді дамытудың заманауи стратегиялық бағыттарының бірі. Оның мазмұны ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың мектеп өміріне толыққанды араласуын көздейді. Яғни, инклюзия тек баланы формалды түрде жалпы сыныпқа орналастыру емес, оны оқу, қарым-қатынас және сыныптан тыс іс-әрекеттер жүйесіне белсенді қатысушы ретінде тартуды білдіреді. Тиімді ұйымдастырылған инклюзивті сыныпта әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар оқушылар бірлесіп әрекет етіп, өзара қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болады. Бұл олардың әлеуметтік бейімделуіне және тұлғалық дамуына жағымды ықпал етеді.

Ерекше оқу қажеттіліктері бар баланың жалпы білім беру мекемесінде табысты оқуы мамандар кешенінің онымен жұмыс істеуіне байланысты: педагог-психолог, сынып жетекшісі, пән мұғалімдері, логопед, дефектолог, әлеуметтік педагог. Бұл мәселені оқушылардың ата-аналарымен талқылау маңызды, өйткені біріктіріп оқытуды ұйымдастыру үдерісінде өзара әрекеттесудің негізгі қиындықтары тек оқу мәселелері бойынша ғана емес, сонымен қатар баланың сыныптағы қарым-қатынастары бойынша да туындайды. Әлеуметтік бейімделу дегеніміз – баланың қоршаған ортаға, ұжым жағдайларына, қоғамдық нормалар мен қарым-қатынас жүйелеріне бейімделу үдерісі. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балалар үшін бұл үрдіс ерекше күрделі сипат алады, сондықтан ол жүйелі әрі ғылыми дәлелденген психологиялық сүйемелдеуді міндетті түрде қажет етеді.

Психологиялық зерттеу жұмыстарында ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың қоғамға бейімделу деңгейі көп жағдайда олардың эмоционалдық күй-жағдайына, өзін-өзі қабылдауына және коммуникация дағдыларына тәуелді екендігі айқындалған. Бұл мәселені ғалым Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи тұжырымдамасы бойынша, баланың өсуі әлеуметтік байланыстар арқылы жүзеге асырылады, ал қоғамдық ортадағы қолдау тұлғалық дамудың шешуші себебі болып есептеледі деген ойын байқауға болады [1].

Көп жағдайда мұндай балаларда өзіне сенімсіздік, әлеуметтік оқшаулану, байланыс орнатудағы қиындықтар байқалады. Бұл олардың оқу ынтасына және топқа бейімделуіне теріс ықпал жасайды. Осы себепті психологиялық сүйемелдеу тек жекелеген балаға емес, оның әлеуметтік қоршауына да бағытталуы міндетті. Инклюзивті оқытудың басты мақсаты тек білім

алудағы жетістіктерге қол жеткізу емес, сонымен қатар баланың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету болып саналады. Бұл үдерісте психологиялық қамқорлық ерекше орын алады, өйткені ол баланың эмоционалдық күйіне, өзін-өзі бағалауына және әлеуметтік байланыстарына тікелей әсер көрсетеді [3].

Әлеуметтік бейімделу – тұлғаның әлеуметтік орта талаптарына бейімделуі, қарым-қатынас жүйелеріне енуі және әлеуметтік рөлдерді меңгеруі арқылы іске асатын күрделі үдеріс болып табылады. Психологиядағы іс-әрекеттік бағыттың негізін қалаушылардың бірі, адамның психикасы мен санасын іс-әрекет арқылы түсіндіру қажет екенін дәлелдеген С.Л.Рубинштейннің ойынша, тұлға өсуінің іргетасы – оның белсенді әлеуметтік қызметінде жатыр, ал қоғамдық қолдау осы қызметтің нәтижелілігін жоғарылатады [2].

Ал осыдан келе, ерекше оқу қажеттіліктері бар балалар үшін әлеуметтік бейімделу бірқатар қиындықтармен сипатталады, атап өтсек өз-ара байланыс орнатудағы шектеулер мен өзін-өзі төмен қабылдауы, эмоционалдық тұрақсыздықты сезінулері және әлеуметтік оқшаулану үрдістерін болып табылады.

Атақты ғалым Л.С.Выготскийдің тұжырымдамасына сәйкес, баланың психикалық өсуі әлеуметтік қоршау арқылы жүзеге асады, ал дамуындағы кедергілер компенсаторлық механизмдер арқылы еңсеріледі [1]. Бұл жағдай инклюзивті ортада психологиялық қамқорлықтың маңызын күшейтеді. Психологиялық қолдау дегеніміз – баланың психикалық өсуін, әлеуметтік бейімделуін және тұлғалық әлеуетін дамытуға бағытталған жүйелі кәсіби іс-әрекет. Инклюзивті оқыту жағдайында мұғалімнің психологиялық сүйемел деу төмендегі бағыттар бойынша іске асырылады:

1. Психологиялық-педагогикалық диагностика. Ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтау білім беру үдерісін жоспарлаудың бастапқы кезеңі болып табылады. Психологиялық диагностика баланың әлеуметтік бейімделу көрсеткіштерін, эмоционалдық күй-жағдайын және коммуникативтік мүмкіндіктерін айқындауға бағытталады. Баланың психоэмоционалдық ахуалын, қоғамға бейімделу деңгейін және тұлғалық ерекшеліктерін анықтау психологиялық сүйемелдеудің мазмұнын жоспарлауға негіз болады.

2. Психологиялық түзеді және дамыту үдерісі. Әр бала үшін жеке білім беру бағдарламасы құрастырылады, онда оқу мақсаттары, қолданылатын әдістер және күтілетін нәтижелер нақты көрсетіледі. Бұндай тәсіл баланың жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес келеді. Бұл бағыт баланың әлеуметтік және эмоционалдық қиындықтарын жеңуге жәрдемдеседі. Коммуникативтік дағдыларды өрістетуге, эмоционалдық тұрақтылықты қалыптастыруға және жағымды өзіндік бағалауды арттыруға бағдарланған психологиялық тренингтер мен жаттығуларды ұйымдастыру қарастырылады [4].

3. Психологиялық кеңес беру және ақпараттық түсіндіру жұмыстары. Психологтың ата-аналармен және мұғалімдермен орындайтын жұмысы инклюзивті ортаның тиімділігін жоғарылатады. Ата-аналарға, мұғалімдерге және білім беру үдерісіне қатысушыларға психологиялық кеңес беру арқылы инклюзивті ортаны оңтайландыру жүзеге асырылады.

4. Әлеуметтік ортаға психологиялық икемделуі. Баланың сынып ұжымына енуіне жағдай туғызу, төзімді қарым-қатынасты қалыптастыру және қолайлы психологиялық ахуалды қамтамасыз ету. Бұл бағыт баланы топқа біріктіруге бағдарланған. Топтық тренингтер арқылы сыныпта өзара қолдау мәдениеті қалыптастырылып, ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік қабылдануы артады.

Инклюзивті білім беру жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік-психологиялық бейімделуі кешенді және жүйелі қолдауды талап етеді. Бұл үдерісте тұлғаға бағдарланған көзқарас жетекші орын алады, яғни әр баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктері ескеріледі.

Оқыту үдерісі топтық ынтымақтастық пен өзара әрекеттестікке негізделіп, қолдау көрсететін орта қалыптастыруы тиіс. Баланың позитивті өзіндік бағасын дамыту және жетістікке жету жағдайларын саналы түрде ұйымдастыру оның сенімділігі мен оқу мотивациясын арттырады.

Сонымен қатар, білім беру ұйымында инклюзивті мәдениетті қалыптастыру, ата-аналарды ағарту жұмыстарын жүргізу және педагогтердің кәсіби құзыреттілігін жүйелі арттыру маңызды болып табылады. Мамандар командасының үйлесімді әрекеті мен арнайы құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету де баланың білім беру кеңістігіне толыққанды кірігуіне мүмкіндік береді.

Көрнекті психолог, әлеуметтанушы И.С.Конның пайымдауынша, әлеуметтік ортадағы қабылдану тұлғаның өзін-өзі бағалауына тікелей ықпал жасайды, сондықтан психологиялық сүйемелдеудің нәтижелілігі әлеуметтік ахуалмен тығыз байланысты болып келеді, деп көрсеткен [5].

Қорытындылай келе, инклюзивті оқыту жағдайында ерекше оқу қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуін психологиялық қолдау – кешенді, жүйелі және көпқырлы үдеріс болып табылады. Психологиялық сүйемелдеу баланың тұлғалық өсуін, әлеуметтік белсенділігін және өмір сапасын жоғарылатуға ықпал етеді. Осыған байланысты инклюзивті білім беру жүйесінде психологтың кәсіби қызметін күшейту және психологиялық қолдаудың тиімді үлгілерін енгізу өте өзекті мәселе болып отыр. Инклюзивті білім беруді дамыту қазіргі заманғы мектептің басым бағыты болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Смысл, 2005. – 512 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2012. – 720 с.
3. Алехина, С. В. Философские и методологические основы инклюзивного образования : учебное пособие для вузов / С. В. Алехина, А. Ю. Шеманов. — Москва : Издательство Юрайт, 2024. - 268 с.
4. Молчанова О.Н. Самооценка: теоретические проблемы и эмпирические исследования: учебное пособие- М.: Флинта, 2016. – 392 с.
5. Кон И.С. Социология личности. — Москва: Академический проект, 2019. – 464 б.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Алимова Қ.Ш.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының аға оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

kunduzalimova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7183-3964>

Аңдатпа. Мақалада болашақ бастауыш білім педагогтерінің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру технологиясының ғылыми-теориялық негіздері қарастырылады. Әдіснамалық мәдениеттің мәні, құрылымы, қалыптастыру кезеңдері, әдістері мен құралдары отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері негізінде талданады. Сонымен қатар, қазіргі нормативтік-құқықтық құжаттар негізінде педагогтердің зерттеушілік құзыреттілігін дамыту жолдары айқындалады.

Түйін сөздер: әдіснамалық мәдениет, зерттеу қызметі, педагогикалық технология, кәсіби құзыреттілік, болашақ мұғалім.

Қазіргі білім беру жүйесінің жаңғыру жағдайында болашақ бастауыш білім педагогтерінің кәсіби даярлығына қойылатын талаптар айтарлықтай күшейіп отыр. Әсіресе, педагогтің әдіснамалық мәдениеті оның кәсіби қызметінің сапасын айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде қарастырылады. Әдіснамалық мәдениет – педагогтің ғылыми ойлау қабілетін, зерттеу әрекетін ұйымдастыру дағдыларын, кәсіби рефлексиясын және

инновациялық шешім қабылдау мүмкіндіктерін қамтитын күрделі интегративті құрылым болып табылады. Осыған байланысты болашақ бастауыш білім педагогтерінің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру технологиясын ғылыми негізде айқындау педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

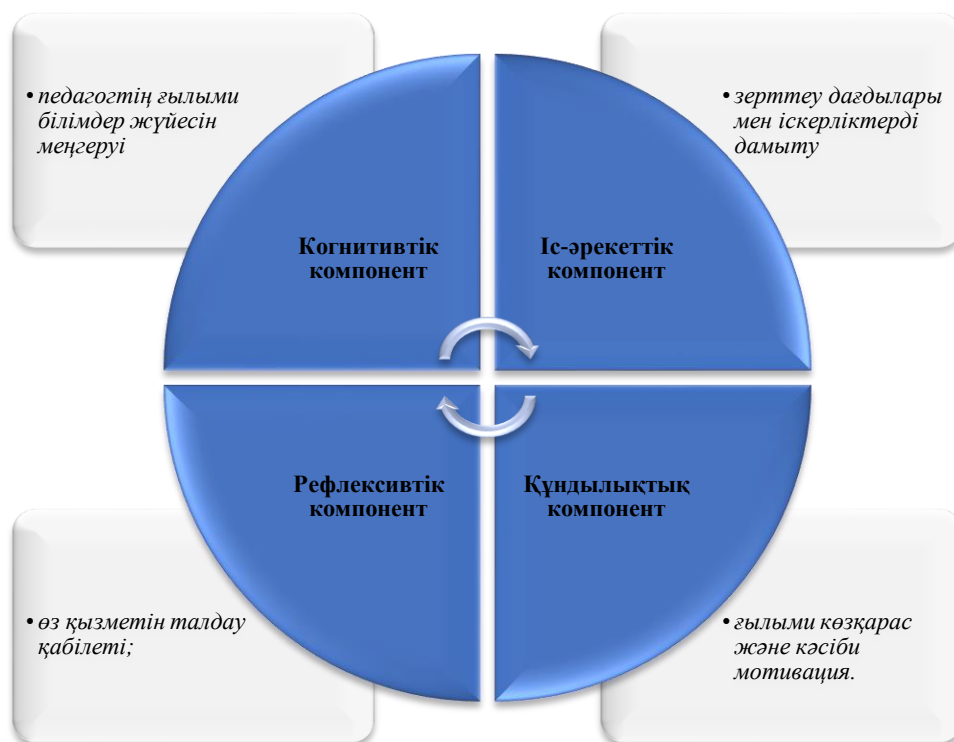
Қазақстан Республикасында болашақ педагогтердің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру мәселесі бірқатар нормативтік-құқықтық құжаттарда көрініс тапқан. Атап айтқанда: Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы [1] және «Педагог мәртебесі туралы» Заңы [2] педагог кадрлардың кәсіби деңгейін арттыруды және олардың ғылыми-зерттеу қызметіне қатысуын маңызды міндет ретінде белгілейді. Білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында педагогтердің зерттеушілік және инновациялық қызметін дамыту басым бағыттардың бірі ретінде қарастырылған [3]. Бұл нормативтік-құқықтық негіздер болашақ педагогтердің зерттеушілік және әдіснамалық мәдениетін қалыптастыруды стратегиялық міндет ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау әдіснамалық мәдениет ұғымының мазмұнын әртүрлі қырынан қарастыруға мүмкіндік береді. В.В. Краевский әдіснамалық мәдениетті педагогтің ғылыми-педагогикалық ойлау жүйесі мен зерттеу әрекетін жүзеге асыру қабілетінің жиынтығы ретінде сипаттайды [4]. Ал В.И. Загвязинский оны ғылыми таным әдістерін меңгеру және оларды педагогикалық практикада тиімді қолдану қабілетімен байланыстырады [5]. Я.А. Пономаревтің еңбектерінде зерттеу әрекеті тұлғаның шығармашылық дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылып, әдіснамалық мәдениеттің қалыптасуында ерекше рөл атқаратыны көрсетіледі [6]. Отандық ғалым Ш.Т. Таубаева мұғалімнің зерттеушілік мәдениетін оның кәсіби дамуының өзегі ретінде негіздей отырып, педагогтің ғылыми ізденіс арқылы өзін-өзі жетілдіруін маңызды деп есептейді [7]. Сонымен қатар, А.Д. Сыздықбаева зерттеу дағдыларын қалыптастыруды болашақ педагогтің кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырады [8], ал Н.Д. Хмель педагогикалық процесті жүйелік тұрғыдан талдай отырып, әдіснамалық мәдениетті педагогтің жалпы кәсіби мәдениетінің ажырамас компоненті ретінде анықтайды [9].

Кесте 1 – Әдіснамалық мәдениет ұғымына ғалымдардың берген анықтамалары

Ғалым	Анықтама мазмұны	Ерекшелігі
В.В. Краевский	Ғылыми-педагогикалық ойлау жүйесі	Теориялық бағыт
В.И. Загвязинский	Ғылыми әдістерді меңгеру	Практикалық бағыт
Я.А. Пономарев	Зерттеу әрекеті арқылы даму	Шығармашылық бағыт
Ш. Таубаева	Зерттеушілік мәдениет	Кәсіби даму
А.Д. Сыздықбаева	Зерттеу дағдылары жүйесі	Құзыреттілік негізі

Әдіснамалық мәдениеттің құрылымы төрт компоненттен тұрады: когнитивтік, іс-әрекеттік, рефлексивтік және құндылықтық.

Бұл компоненттердің өзара байланысы болашақ педагогтің әдіснамалық мәдениетін қалыптастырудың тұтастығын қамтамасыз етеді.

Жоғарыда аталған ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, әдіснамалық мәдениеттің құрылымы когнитивтік, іс-әрекеттік, рефлексивтік және құндылықтық компоненттерден тұратыны анықталды. Когнитивтік компонент педагогтің ғылыми білімдер жүйесін меңгеруін білдірсе, іс-әрекеттік компонент зерттеу дағдылары мен іскерліктерді қамтиды. Рефлексивтік компонент педагогтің өз қызметін талдай білу қабілетімен сипатталады, ал құндылықтық компонент ғылыми көзқарас пен кәсіби мотивацияны білдіреді. Бұл компоненттердің өзара байланысы болашақ педагогтің әдіснамалық мәдениетін қалыптастырудың тұтастығын қамтамасыз етеді.

Әдіснамалық мәдениетті қалыптастыру технологиясы мақсат, мазмұн, әдістер, құралдар және нәтижелердің өзара байланысқан жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл технологияның негізгі мақсаты – болашақ бастауыш білім педагогтерінің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру және олардың ғылыми негізде кәсіби әрекет ету қабілетін дамыту болып табылады. Аталған технологияны жүзеге асыру белгілі бір кезеңдер арқылы іске асады. Алғашқы кезеңде студенттердің ғылыми-зерттеу қызметіне қызығушылығы мен мотивациясы қалыптастырылады, келесі кезеңде олар зерттеу әдістерін меңгеріп, практикалық тапсырмалар мен жобаларды орындау арқылы тәжірибе жинақтайды, ал соңғы кезеңде өз қызметіне рефлексивтік талдау жасап, кәсіби деңгейін бағалайды. Осы кезеңдердің бірізділігі мен жүйелілігі әдіснамалық мәдениетті қалыптастырудың тиімділігін арттырады.

Болашақ педагогтердің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыруда проблемалық оқыту, жобалау технологиясы, зерттеу әдісі және цифрлық білім беру технологиялары ерекше тиімді болып табылады. Мысалы, проблемалық оқыту студенттердің сыни ойлау қабілетін дамытып, ғылыми мәселелерді шешуге бағыттайды, ал жобалау технологиясы олардың шығармашылық және зерттеушілік белсенділігін арттырады. Зерттеу әдісі арқылы студенттер ғылыми ақпаратты талдауға, гипотеза ұсынуға және эксперимент жүргізуге дағдыланады. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды пайдалану білім беру процесін жаңғыртып, студенттердің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді.

Болашақ бастауыш білім педагогтерінің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру технологиясы тек жалпы педагогикалық ықпал емес, ол мақсатты жобаланған, диагностикаланатын, кезең-кезеңімен жүзеге асатын және нәтижесі өлшенетін педагогикалық

жүйе болып табылады. Бұл технологияның мәні – болашақ мұғалімді дайын білімді тұтынушыдан ғылыми негізде ойлайтын, зерттеу жүргізе алатын кәсіби субъект деңгейіне көтеру.

Әдіснамалық мәдениетті қалыптастыру технологиясын құрылымдық-мазмұндық модель ретінде қарастыруға болады. Бұл модель өзара байланысты бірнеше блоктан тұрады: мақсаттық, мазмұндық, процессуалдық (технологиялық) және нәтижелік-бағалау блогы.

Мақсаттық блок – болашақ педагогтің әдіснамалық мәдениетін қалыптастырудың стратегиялық бағытын анықтайды. Мұнда негізгі мақсат – зерттеушілік құзыреттілігі қалыптасқан, педагогикалық құбылыстарды ғылыми тұрғыда талдай алатын, кәсіби рефлексиясы дамыған тұлға дайындау.

Мазмұндық блок – әдіснамалық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған білімдер жүйесін қамтиды. Оған мыналар кіреді: педагогикалық зерттеу әдіснамасы, ғылыми аппарат (мақсат, міндет, гипотеза), зерттеу әдістері (бақылау, эксперимент, сауалнама), деректерді өңдеу тәсілдері. Бұл мазмұн студенттердің тек теориялық білім алуымен шектелмей, оны практикада қолдануына бағытталуы тиіс. А.Д. Сыздықбаева зерттеу дағдылары тек әрекет барысында қалыптасатынын атап көрсетеді [8].

Процессуалдық (технологиялық) блок – технологияның ең маңызды бөлігі, себебі дәл осы жерде әдіснамалық мәдениет нақты қалыптасады. Бұл блокта қолданылатын әдістер, формалар және құралдар жүйесі анықталады.

Технология келесі негізгі педагогикалық механизмдер арқылы жүзеге асады:

Зерттеу әрекетіне біртіндеп енгізу механизмі – алдымен репродуктивті тапсырмалардан басталып, кейін проблемалық, соңында дербес зерттеу жұмыстарына көшу;

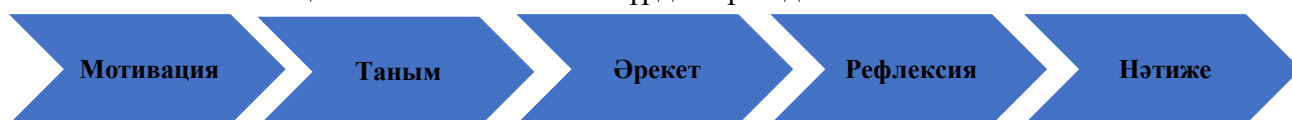
Проблемаландыру механизмі – оқу процесінде дайын білім берілмей, студентке ғылыми мәселе қойылады;

Жобалау механизмі – студенттер педагогикалық жобалар әзірлеп, оны қорғау арқылы зерттеушілік тәжірибе жинақтайды;

Рефлексия механизмі – әрбір орындалған жұмыстан кейін студент өз әрекетін талдайды;

Цифрландыру механизмі – деректерді өңдеу, презентация жасау, ғылыми ақпарат іздеу үшін цифрлық құралдар пайдаланылады. Осы механизмдер келесі оқыту формалары арқылы іске асады: ғылыми семинарлар, зертханалық жұмыстар, курстық және дипломдық жобалар, микро-зерттеулер, педагогикалық практика.

Технологияның ішкі логикасы келесі түрде көрінеді:

Бұл тізбек студенттің дамуын табиғи түрде қамтамасыз етеді және әдіснамалық мәдениеттің қалыптасуын жүйелі етеді.

Нәтижелік-бағалау блогы – технологияның тиімділігін анықтауға бағытталған. Мұнда әдіснамалық мәдениеттің қалыптасу деңгейлері мен критерийлері белгіленеді. Ғылыми негізде үш деңгей көрсетуге болады:

- Төмен деңгей – студент ғылыми ұғымдарды үстірт біледі, зерттеу әрекетін өз бетінше жүзеге асыра алмайды;

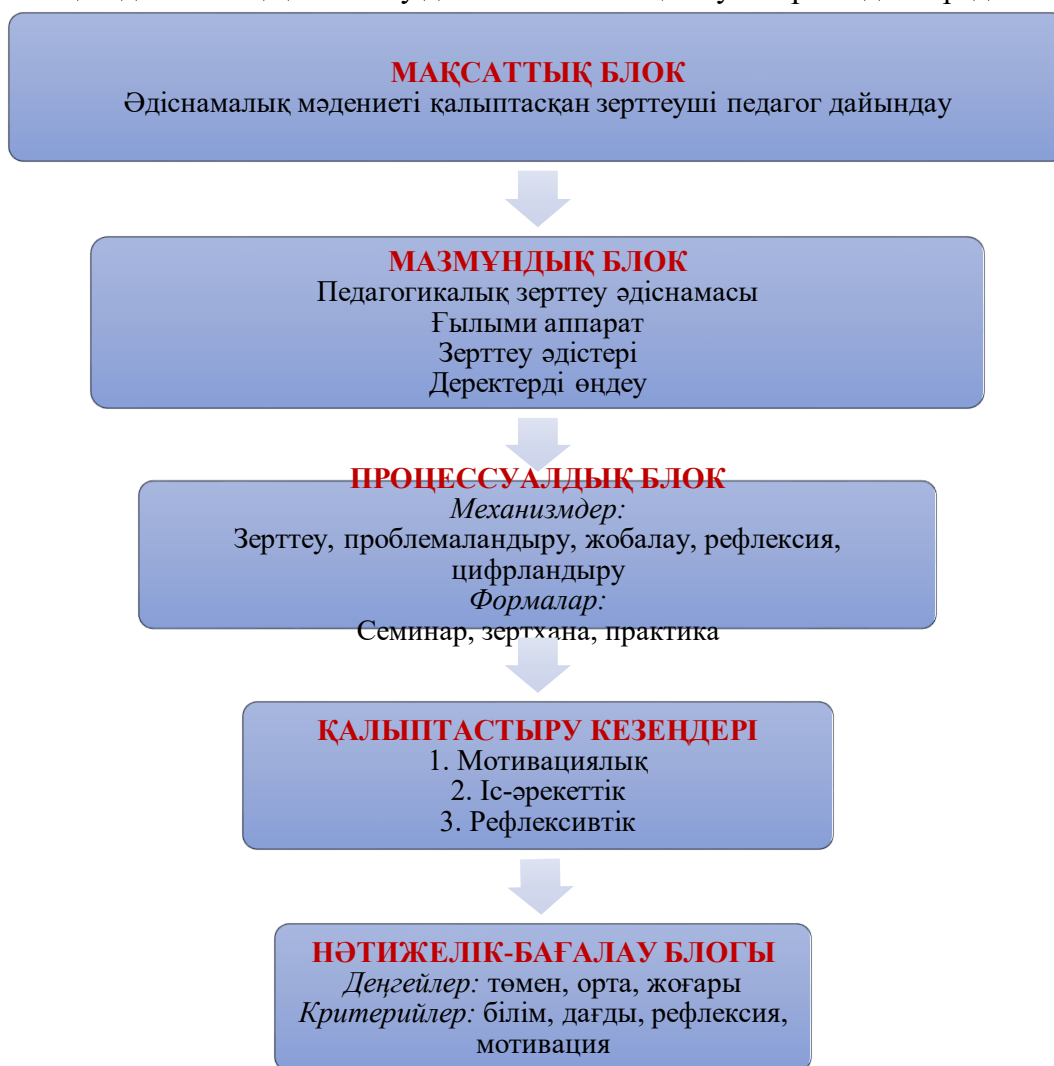
- Орта деңгей – зерттеу әдістерін қолдана алады, бірақ толық дербестік жоқ;

- Жоғары деңгей – ғылыми мәселе қоя алады, зерттеу жүргізеді, нәтижесін дәлелдейді және рефлексия жасайды.

Критерийлер ретінде келесі көрсеткіштер алынады:

- ғылыми білімдердің жүйелілігі;
- зерттеу дағдыларының қалыптасуы;
- рефлексивтік қабілет;
- кәсіби мотивация.

Технологияның тиімділігі диагностикалық құралдар арқылы тексеріледі: тесттер, бақылау жұмыстары, портфолио, ғылыми жобалар, сауалнамалар. Бұл тәсілдер студенттің әдіснамалық мәдениетінің қалыптасу динамикасын бақылауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, ұсынылып отырған технология дәстүрлі оқытудан зерттеушілік бағыттағы оқытуға көшуге негізделген. Ол студентті білім алушыдан белсенді зерттеушіге айналдырады.

Осылайша, болашақ бастауыш білім педагогтерінің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру технологиясы ғылыми негізделген, жүйелі және кезеңдік сипатқа ие күрделі педагогикалық процесс болып табылады. Ол педагогтердің кәсіби даярлығын жетілдіруге, олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға және білім беру сапасын арттыруға бағытталған. Жүргізілген талдау нәтижелері әдіснамалық мәдениетті қалыптастырудың тиімділігі ғылыми негізделген технологияларды қолдану мен нормативтік талаптарды жүйелі түрде жүзеге асыруға тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Қорыта келе, болашақ бастауыш білім педагогтерінің әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру – күрделі, көпқырлы процесс. Ол ғылыми негізделген технологияны талап етеді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әдіснамалық мәдениетті қалыптастыруда жүйелілік, кезеңділік және инновациялық әдістерді қолдану тиімді нәтиже береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасының «Педагог мәртебесі туралы» Заңы. – Астана, 2019.
3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.

4. Краевский В.В. Методология педагогики. – Москва: Педагогика, 2001.
5. Загвязинский В.И. Теория обучения. – Москва: Академия, 2008.
6. Пономарев Я.А. Психология творчества. – Москва: Наука, 1976.
7. Таубаева Ш.Т. Исследовательская культура учителя. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
8. Сыздықбаева А.Д. Педагогикалық зерттеу әдістері. – Алматы: Эверо, 2013.
9. Хмель Н.Д. Педагогикалық процесс теориясы. – Алматы: Мектеп, 2005.

ҚАЙСАР МІНЕЗ, ХАЛЫҚҚА АДАЛ ҚЫЗМЕТ

Алтынбек Ұ.О.

*Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының ғылым магистрі, оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ*
<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: uldykyz080400@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада көрнекті мемлекет қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайсар мінезі мен халыққа адал қызметі жан-жақты қарастырылады. Оның ел мүддесін қорғаудағы табандылығы, саяси батылдығы, ұлттық құндылықтарды сақтау және әділдік принциптерін ұстануы талданады. Мақалада сондай-ақ тұлғаның мәдениет, ғылым және ұлттық кадрларды дамыту саласындағы нақты қадамдары баяндалып, қоғам алдындағы жауапкершілігі мен азаматтық ұстанымының көріністері көрсетіледі. Сонымен қатар, Жұмабек Тәшеневтің тарихи рөлі, оның ел бірлігін нығайтуға қосқан үлесі және қазіргі қоғам үшін тәрбиелік, моральдік маңызы жан-жақты бағаланады. Бұл зерттеу қазіргі жастар мен мемлекеттік қызметкерлерге үлгі болатын рухани және кәсіби бағыттарды айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: қайсарлық, адалдық, мемлекет қайраткері, патриотизм, азаматтық ұстаным, жауапкершілік, тұлға

Аннотация. В этой статье подробно рассматриваются самоотверженный характер и преданная служба выдающегося государственного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича. Анализируется его настойчивость в защите интересов страны, политическая смелость, приверженность принципам сохранения национальных ценностей и справедливости. В статье также изложены конкретные шаги личности в области культуры, науки и развития национальных кадров, отражены проявления ответственности и гражданской позиции перед обществом. Кроме того, всесторонне оценивается историческая роль Жумабека Ташенева, его вклад в укрепление единства страны и воспитательное, нравственное значение для современного общества. Это исследование позволяет определить духовные и профессиональные направления, которые служат примером для современной молодежи и государственных служащих.

Ключевые слова: самоотверженность, честность, государственный деятель, патриотизм, гражданская позиция, ответственность, личность

Abstract. This article provides a detailed analysis of the selfless character and dedicated service of the outstanding statesman Zhumabek Akhmetovich Tashyneu. It examines his insistence on protecting the country's interests, his political courage, and his commitment to preserving national values and promoting justice. The article also highlights his specific contributions to the fields of culture, science, and the development of national talent, as well as his commitment to responsibility and civic engagement. Additionally, it provides a comprehensive assessment of Zhumabek Tashyneu's historical role, his contributions to strengthening the country's unity, and his educational and moral significance for modern society. This study allows us to identify spiritual and professional directions that serve as an example for today's youth and civil servants.

Key words: fortitude, honesty, statesman, patriotism, civic position, responsibility, personality

Қазақ тарихында ел үшін аянбай еңбек еткен, халық мүддесін бәрінен жоғары қойған тұлғалар аз емес. Солардың бірі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев. Ол – қайсар мінезімен, батыл шешімдерімен және әділдігімен ерекшеленген мемлекет қайраткері. Оның өмір жолы – жас ұрпаққа үлгі, ал қызметі – ел тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі. Тәшеневтің есімі ел тұтастығын сақтап қалудағы ерлігімен тығыз байланысты. Ол өз заманында үлкен саяси қысымдарға қарамастан, ұлттық мүддені қорғауда тайсалмаған. Бұл – нағыз қайсарлықтың айқын көрінісі. Сонымен қатар, қайсар мінез ұғымы тек жеке адамның қасиеті ғана емес, ол тұтас ұлттың рухани деңгейін көрсететін маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Тарихқа көз жүгіртсек, елдің тәуелсіздігі мен бірлігі дәл осындай қайсар тұлғалардың арқасында сақталғанын көреміз. Осы тұрғыдан алғанда, Тәшеневтің қызметі тек бір кезеңмен шектелмей, жалпы ұлттық мүддені қорғаудың үлгісі ретінде бағаланады. Халыққа адал қызмет ету – әрбір азаматтың басты борышы. Бұл ұғым адамның кәсіби міндетін орындаумен ғана шектелмейді, ол – қоғам алдындағы жауапкершілікті терең сезіну, ел игілігі үшін аянбай еңбек ету. Жұмабек Тәшенев осы қағиданы өз өмірінің басты ұстанымына айналдыра білді.

Бүгінгі таңда қоғамда адалдық пен қайсарлық сияқты қасиеттердің маңызы арта түсуде. Жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау, ел мүддесін қорғау мәселелері өзекті болып отыр. Осындай жағдайда Тәшеневтің тұлғасы мен қызметі жастар үшін бағыт-бағдар беретін маңызды өнеге болып табылады.

Осы мақалада Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайсар мінезі мен халыққа адал қызметі жан-жақты талданып, оның тарихи рөлі мен қазіргі қоғам үшін маңызы қарастырылады.

Тұлғаның қалыптасуы және қайсар мінездің бастауы. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тұлғасының қалыптасуы – оның өмір сүрген кезеңі мен өскен ортасымен тығыз байланысты. Ол дүниеге келген уақыт – ел үшін күрделі де жауапты кезеңдердің бірі болатын. Қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер, саяси жүйенің қатаң талаптары әрбір азаматтан төзімділік пен табандылықты талап етті. Осындай ортада тәрбиеленген жас Тәшенев ерте жастан өмірдің шындығын түсініп, жауапкершілікті сезіне бастады.

Оның балалық және жастық шағы қарапайым еңбекпен тығыз байланысты өтті. Еңбекке ерте араласу – оның мінезінің шындалуына, төзімділік пен сабырлықтың қалыптасуына ықпал етті. Қандай істі қолға алса да, оны соңына дейін жеткізуге ұмтылуы – болашақ қайсар мінездің алғашқы белгілері еді. Бұл қасиет кейін оның мемлекеттік қызметінде де айқын көрініс тапты.

Тәшеневтің тұлға ретінде қалыптасуына білім мен өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысы ерекше әсер етті. Ол тек берілген біліммен шектелмей, үнемі ізденіс үстінде болды. Қоғамдағы өзгерістерді түсінуге, адамдардың мұң-мұқтажын сезінуге тырысты. Бұл оның дүниетанымын кеңейтіп, азаматтық көзқарасының қалыптасуына негіз қалады. Қайсар мінездің бастауы көбіне адамның ішкі сенімі мен өмірлік ұстанымдарынан туындайды. Тәшенев үшін әділдік пен шындық басты құндылық болды. Ол қандай жағдайда болмасын, әділ шешім қабылдауға тырысты. Бұл ұстаным оның бойындағы батылдық пен табандылықты нығайтты. Сонымен қатар, оның қайсарлығы кездейсоқ қалыптасқан қасиет емес. Ол – өмірлік тәжірибе, еңбек, тәрбие және ішкі рухани беріктіктің нәтижесі. Қиындықтармен бетпе-бет келген сайын, ол одан әрі шындалып, өз ұстанымын нығайта түсті. Көп жағдайда адамдар қиындыққа тап болғанда кері шегінуге бейім болса, Тәшенев керісінше, мұндай сәттерді өзін дәлелдеудің мүмкіндігі ретінде қарастырды.

Оның мінезіндегі тағы бір ерекшелік – жауапкершілікті терең сезінуі. Ол тек өз ісіне ғана емес, айналасындағы адамдарға, қоғамға деген жауапкершілікті де жоғары деңгейде түсінді. Бұл қасиет оның басшылық қызметте тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік берді.

Тәшеневтің қайсар мінезі оның қарапайымдылығымен үйлесім тапты. Ол ешқашан өзін өзгелерден жоғары қоймаған, керісінше, халықпен етене жақын болуға тырысқан. Бұл оның шынайы тұлға екенін көрсетеді. Қарапайымдылық пен қайсарлықтың үйлесуі – сирек кездесетін, бірақ аса құнды қасиеттердің бірі.

Ел тұтастығын қорғаудағы ерлігі. Қазақстан тарихында елдің аумақтық тұтастығын сақтау мәселесі әрдайым өзекті болған. Осы тұрғыдан алғанда, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев есімі ерекше құрметпен аталады. Ол мемлекет қайраткері ретінде тек әкімшілік басқарумен ғана шектелмей, елдің жерін, ұлттық мүддесін қорғауда батыл қадамдар жасай білді. Кеңестік кезеңде орталық билік тарапынан Қазақстанның кейбір өңірлерін басқа республикалардың құрамына беру жөнінде ұсыныстар көтерілгені белгілі. Бұл мәселе сол уақыттағы саяси жағдайдың күрделілігін көрсетеді. Осындай сындарлы кезеңде Тәшенев өз ұстанымынан таймай, республика аумағының бөлшектенуіне қарсы шықты. Ол бұл мәселені тек әкімшілік тұрғыдан емес, ұлттық қауіпсіздік пен болашақ ұрпақтың тағдыры тұрғысынан қарастырды.

Тәшеневтің батылдығы – оның жеке басының қасиеті ғана емес, мемлекетшіл тұлға ретінде қалыптасқан көзқарасының нәтижесі. Ол кез келген шешімнің артында халықтың тағдыры тұрғанын терең түсінді. Сондықтан да, жоғары биліктің қысымына қарамастан, өз пікірін ашық білдіріп, ел мүддесін қорғауды басты мақсат етті. Бұл кезеңде саяси жүйе қатаң тәртіпке негізделген еді. Басшылықтың шешіміне қарсы пікір айту – үлкен тәуекелге барумен тең болатын. Соған қарамастан, Тәшенев өз ойын дәлелді түрде жеткізе білді. Оның бұл әрекеті – нағыз қайсарлықтың, азаматтық батылдықтың көрінісі. Ел тұтастығын қорғаудағы оның еңбегі тек бір сәттік әрекет емес, ұзақ мерзімді стратегиялық ойлаудың нәтижесі болды. Ол жер мәселесінің тек сол кезең үшін емес, болашақ үшін де маңызды екенін түсінді. Егер сол кезде дұрыс шешім қабылданбағанда, бүгінгі Қазақстанның аумақтық жағдайы мүлде басқаша болуы мүмкін еді.

Тәшеневтің бұл ерлігі оның қызметтік мансабына кері әсерін тигізгені де жасырын емес. Дегенмен, ол жеке басының мүддесін ел тағдырынан жоғары қойған жоқ. Бұл – оның тұлғалық биіктігін көрсететін маңызды факторлардың бірі. Ол үшін ең басты құндылық – халықтың амандығы мен елдің бірлігі болды.

Сонымен қатар, оның бұл қадамы қоғамда ұлттық сана мен патриоттық рухтың қалыптасуына ықпал етті. Тәшеневтің іс-әрекеті кейінгі буынға үлгі болып, елге деген сүйіспеншіліктің нақты көрінісіне айналды. Оның батылдығы мен табандылығы көптеген адамдарға жігер берді.

Бұл тарихи кезеңді саралай отырып, Тәшеневтің әрекетін тек саяси шешім ретінде ғана емес, ұлттық мүддені қорғаудың айқын үлгісі ретінде бағалауға болады. Ол өз заманының шеңберінен шығып, болашақты ойлаған тұлға болды. Мұндай ерлік – кез келген адамнан табыла бермейтін ерекше қасиет. Сондықтан оның есімі қазақ тарихында мәңгілік сақталады.

Халыққа адал қызмет етудің үлгісі. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – өз қызметінде халық мүддесін бірінші орынға қойған, ел үшін нақты істер атқарған тұлға. Оның адал қызметі тек басқарушылық міндеттермен шектелмей, ұлттық құндылықтарды сақтау, мәдениетті дамыту және әділеттілікті қалпына келтіру бағытында айқын көрініс тапты.

Тәшеневтің халыққа адал қызметінің жарқын мысалдарының бірі – қазақ руханиятына деген ерекше құрметі. Ол жоғары мемлекеттік қызметке келгеннен кейін ел астанасындағы ірі көшелердің біріне ұлы ақын Абай Құнанбайұлы есімін беру туралы бастама көтерді. Сонымен қатар, ақынға еңселі ескерткіш орнату идеясын ұсынуы – ұлттық мәдениетке деген жанашырлығының белгісі. Бұл әрекет сол кезеңдегі идеологиялық шектеулерге қарамастан жүзеге асырылған маңызды қадамдардың бірі болды.

Оның адал қызметінің тағы бір қыры – сталиндік репрессия құрбандарын ақтау ісіндегі белсенділігі. Кеңес Одағында саяси жылымық кезеңі басталған тұста, Тәшенев республика деңгейіндегі арнайы комиссияға жетекшілік етіп, жазықсыз жапа шеккен көптеген зиялы қауым өкілдерінің бостандыққа шығуына ықпал етті. Атап айтқанда, Ермұхан Бекмаханов, Қайым Мұхаметханов, Хамза Есенжанов, Зейнолла Шашкин сияқты тұлғалардың ақталуына тікелей атсалысты. Сонымен қатар, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері – Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин шығармаларын қайта жариялау ісіне қолдау көрсетуі – тарихи әділеттілікті қалпына келтірудегі маңызды қадам болды.

Тәшеневтің мәдениет пен өнер саласына қосқан үлесі де айрықша. Ол 1958 жылы өткен қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін жоғары деңгейде ұйымдастыруға ерекше

көңіл бөліп, ұлттық өнердің беделін арттыруға күш салды. Осы іс-шара нәтижесінде бірнеше қазақ өнерпаздарының ең жоғары марапатқа ие болуы – оның жанашырлығы мен ұйымдастырушылық қабілетінің айғағы.

Сонымен қатар, ол ұлттық баспасөзді қорғауда да батылдық танытты. «Қазақ әдебиеті» және «Социалистік Қазақстан» газеттерін жабу туралы мәселе көтерілгенде, Тәшенев бұл ұсынысқа ашық түрде қарсы шықты. Ол баспасөздің халық үшін маңызды құрал екенін түсініп, әділетсіз шешімдердің алдын алуға тырысты. Нәтижесінде, бұл басылымдар өз қызметін жалғастырып, ұлттық ой-пікірдің дамуына үлес қоса берді.

Тәшеневтің ел дамуына қосқан тағы бір маңызды үлесі – Алматы маңындағы «Медеу» мұз айдынының құрылысын аяқтауға ықпал етуі. Құрылыс ұзақ уақыт бойы тоқтап қалған кезде, ол жоғары деңгейдегі байланыстарын пайдаланып, мәселені шешуге күш салды. Соның нәтижесінде, бұл нысан кейін Қазақстанның мақтанышына айналды.

Оның халық батырларына деген құрметі де ерекше болды. Бауыржан Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағын беру мәселесінде Тәшенев бірнеше рет бастама көтеріп, тиісті орындарға ұсыныс жасаған. Бұл әрекеттер толық нәтиже бермесе де, батырдың еңбегін бағалауға деген ұмтылысты көрсетеді. Сонымен қатар, оның шығармаларының жарық көруіне қолдау көрсетуі – ұлттық рухты көтеруге бағытталған маңызды іс.

Тәшенев тек мәдениет пен саясатта ғана емес, еңбек адамдарына қолдау көрсетуде де белсенді болды. Ол қарапайым еңбек озаттарының еңбегін жоғары бағалап, олардың мемлекеттік марапаттарға ие болуына ықпал етті. Бұл оның халыққа деген шынайы құрметін білдіреді.

Сондай-ақ, ол ұлттық кадрлардың өсіп-өркендеуіне ерекше мән берді. Басшылық қызметтерге жергілікті, білікті мамандарды ұсыну арқылы елдің дамуына үлес қосты. Оның бұл бағыттағы ұстанымы – ұлттық мүддені қорғаудың маңызды көрінісі.

Жұмабек Тәшеневтің халыққа адал қызметі – нақты істермен дәлелденген өмірлік ұстаным. Ол қай қызметте болмасын, ел мүддесін жоғары қойып, әділдік пен жауапкершілікті басты қағида ретінде ұстанды. Осындай қасиеттері арқылы ол қазақ тарихында ерекше орын алатын тұлғаға айналды.

Қазіргі қоғам үшін маңызы. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау, азаматтық жауапкершілікті арттыру және қоғамда әділдік қағидаларын орнықтыру мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Осындай жағдайда Жұмабек Ахметұлы Тәшенев тұлғасының тарихи тәжірибесі мен өмірлік ұстанымдары бүгінгі қоғам үшін маңызды бағдар бола алады. Оның қайсар мінезі мен халыққа адал қызмет етуі – тек өткеннің үлгісі ғана емес, қазіргі заман талаптарына жауап беретін құндылықтар жүйесі.

Біріншіден, Тәшеневтің ел мүддесін жеке басының мүддесінен жоғары қоюы – қазіргі мемлекеттік қызметкерлер мен жалпы азаматтар үшін үлгі. Қазіргі қоғамда кәсібилікпен қатар адалдық, әділдік және жауапкершілік сияқты қасиеттер ерекше бағаланады. Осы тұрғыдан алғанда, оның қызметі басқару мәдениетінің жоғары деңгейін көрсетеді.

Екіншіден, оның қайсарлығы қазіргі жастар үшін аса маңызды қасиеттердің бірі ретінде қарастырылады. Бүгінгі таңда жастар түрлі әлеуметтік, экономикалық және ақпараттық қысымдарға тап болуда. Осындай жағдайда өз ұстанымын сақтап қалу, дұрыс шешім қабылдай білу – үлкен ерік-жігерді талап етеді. Тәшеневтің өмір жолы жастарға қиындықтарға мойымай, мақсатқа жету үшін табандылық танытудың нақты үлгісін ұсынады.

Үшіншіден, оның ұлттық мүддені қорғаудағы батылдығы тәуелсіздік құндылықтарын терең түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде елдің тұтастығы мен тұрақтылығын сақтау – әрбір азаматтың ортақ міндеті. Бұл тұрғыда Тәшеневтің тарихи қызметі ұлттық бірлік пен патриотизмнің маңызын айқындай түседі.

Сонымен қатар, оның мәдениет пен ғылымға көрсеткен қолдауы бүгінгі рухани жаңғыру үдерістерімен үндеседі. Қоғамның дамуы тек экономикалық көрсеткіштермен емес, мәдени және рухани деңгейімен де өлшенеді. Осы бағытта Тәшеневтің атқарған жұмыстары қазіргі мәдени саясат үшін де құнды тәжірибе болып табылады. Тағы бір маңызды аспект – оның әділдікке негізделген басқару стилі. Қазіргі қоғамда ашықтық пен әділеттілік қағидалары

басты орынға шыққан. Тәшенев өз қызметінде осы ұстанымдарды берік сақтап, кез келген мәселеде әділ шешім қабылдауға ұмтылды. Бұл қасиет бүгінгі басқару жүйесі үшін де аса өзекті.

Сонымен бірге, оның ұлттық кадрларды қолдауы қазіргі кадрлық саясатпен тікелей байланысты. Білікті, отаншыл мамандарды тәрбиелеу және олардың дамуына жағдай жасау – елдің болашағы үшін маңызды фактор. Тәшеневтің бұл бағыттағы қызметі – ұзақ мерзімді стратегиялық ойлаудың нәтижесі.

Қазіргі қоғамда тұлғалық үлгінің маңызы ерекше. Адамдар нақты мысалдарға сүйене отырып, өз өмірлік бағытын айқындайды. Осы тұрғыдан алғанда, Тәшеневтің өмірі мен қызметі – тек тарихи дерек емес, тәрбиелік мәні зор рухани мұра.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайсарлығы мен адал қызметі бүгінгі қоғам үшін өзекті құндылықтардың бірі болып табылады. Оның өмір жолы – азаматтық жауапкершіліктің, патриотизмнің және адамгершіліктің жарқын үлгісі. Сондықтан оның мұрасын зерделеу және насихаттау – қазіргі қоғамның маңызды міндеттерінің бірі.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев – қайсар мінезі мен халыққа адал қызметі арқылы ел жадында сақталған көрнекті тұлғалардың бірі. Оның өмір жолы – тек тарихи кезеңнің көрінісі емес, сонымен қатар азаматтық ұстанымның, адамдық биіктіктің және елге деген шынайы жанашырлықтың айқын дәлелі. Тәшеневтің қызметі мен іс-әрекеттері оның қандай жағдайда да әділдік пен шындықты таңдағанын көрсетеді. Ол үшін мансап немесе жеке мүдде емес, халықтың игілігі мен елдің тұтастығы басты құндылық болды. Осындай берік ұстанымның арқасында ол күрделі саяси кезеңдерде де өз позициясын сақтап, тарихи маңызы зор шешімдер қабылдай білді.

Оның қайсарлығы – тек батылдықтың көрінісі ғана емес, терең ой мен жауапкершіліктің нәтижесі. Ал халыққа адал қызмет етуі – оның ішкі дүниесінің тазалығы мен елге деген шексіз құрметінің белгісі. Бұл қасиеттердің үйлесуі Тәшеневті өз дәуірінің шеңберінен асып, жалпыұлттық деңгейдегі тұлғаға айналдырды. Бүгінгі таңда қоғам дамуының жаңа кезеңінде осындай тұлғалардың мұрасы ерекше маңызға ие. Себебі қазіргі заман адамнан тек білім мен біліктілікті ғана емес, сонымен қатар берік мінезді, адалдықты және азаматтық жауапкершілікті талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Тәшеневтің өмірі мен қызметі – өскелең ұрпақ үшін сарқылмас рухани үлгі.

Қорытындылай келе, қайсар мінез бен халыққа адал қызмет ету – кез келген қоғамның ілгері дамуының негізгі шарттарының бірі. Ал Жұмабек Тәшенев осы екі қасиетті өз бойына тоғыстыра білген бірегей тұлға ретінде тарихта мәңгілік орын алады. Оның өнегелі жолы – бүгінгі және келешек ұрпақ үшін бағыт-бағдар беретін құндылықтар жиынтығы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабек және жер майдан: Отбасы хрестоматиясы. С.Кәрібай,Ә.Нәби.-Алматы: «Отбасы» Баспа үйі,-2025.-328.
2. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. — Алматы, "Білім" баспасы, 2005. — 200 бет + суреттер 8 бет.
3. Ахметов, Ж. «Қазақстан тарихы: XX ғасыр» – Алматы: «Қазақ университеті», 2010.
4. Бекмаханов, Е. «Қазақ зиялыларының қызметі» – Алматы: «Ғылым», 1999.
5. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Жиындарының хаттамалары, 1950–1960 жж., Алматы: Мемлекеттік мұрағат.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ САҚТАУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

¹Алшымбаева С.Н., ²Елшенев М.А.

¹магистр, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент
mechtamms1974@gmail.com

²магистр, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент
mukash750@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ ұлттық мәдени мұрасын сақтау, зерттеу және дамытуда жасанды интеллект технологияларын қолданудың маңызы қарастырылады. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдени құндылықтарды қорғау және болашақ ұрпаққа жеткізу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жасанды интеллект технологиялары мәдени мұра объектілерін цифрландыру, талдау, жүйелеу және виртуалды ортада сақтау мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мақалада ұлттық қолөнер, ою-өрнек, тарихи жәдігерлер және мәдени мұра үлгілерін цифрлық форматта сақтаудың жаңа тәсілдері сипатталады. Сонымен қатар жасанды интеллектті білім беру, ғылыми зерттеу және мәдени мұраны насихаттау салаларында қолданудың перспективалары қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық мәдени мұра, жасанды интеллект, цифрландыру, қазақ қолөнері, ою-өрнек, мәдени мұраны сақтау.

Аннотация. В статье рассматривается значение использования технологий искусственного интеллекта в сохранении, изучении и развитии казахского национального культурного наследия. В условиях современной глобализации одной из актуальных проблем является защита и передача национальных культурных ценностей будущим поколениям. Технологии искусственного интеллекта расширяют возможности оцифровки, анализа, систематизации и хранения объектов культурного наследия в виртуальной среде. В статье будут описаны новые способы сохранения национальных ремесел, орнаментов, исторических артефактов и образцов культурного наследия в цифровом формате. Также рассматриваются перспективы применения искусственного интеллекта в сфере образования, научных исследований и пропаганды культурного наследия.

Ключевые слова: национальное культурное наследие, искусственный интеллект, цифровизация, казахское ремесло, орнамент, сохранение культурного наследия.

Abstract. The article discusses the importance of using artificial intelligence technologies in the preservation, research and development of the Kazakh National Cultural Heritage. In the context of modern globalization, the protection and transmission of national cultural values to future generations is one of the most pressing issues. Artificial intelligence technologies expand the possibilities of digitization, analysis, systematization and preservation of cultural heritage sites in a virtual environment. The article describes new ways to preserve national crafts, ornaments, historical artifacts and cultural heritage samples in digital format. The prospects for the use of artificial intelligence in the fields of education, scientific research and promotion of cultural heritage are also considered.

Key words: national cultural heritage, artificial intelligence, digitalization, Kazakh crafts, ornaments, preservation of cultural heritage.

Қазақ халқының ұлттық мәдени мұрасы – халықтың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, рухани құндылықтарын бейнелейтін маңызды мәдени қазына. Ұлттық мәдени мұраға халықтың дәстүрлі өнері, қолөнері, ою-өрнектері, тұрмыстық бұйымдары, тарихи ескерткіштері, музыкалық мұрасы мен салт-дәстүрлері жатады. Қолөнер арқылы халықтың дүниетанымы, эстетикалық талғамы, өмір салты мен тұрмыс-тіршілігі көрініс табады. Бұл

құндылықтар ұлттың тарихи жадын сақтауға және мәдени бірегейлігін қалыптастыруға үлкен ықпал етеді.

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялардың қарқынды даму жағдайында мәдени мұраны сақтау мен зерттеудің жаңа тәсілдері қалыптасуда. Ақпараттық технологиялардың дамуы мәдени мұраны цифрлық форматта сақтауға, оны кең аудиторияға қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Соның ішінде жасанды интеллект технологиялары мәдени мұра объектілерін талдау, жүйелеу және сақтау процесінде маңызды құралға айналып отыр.

Жасанды интеллект – компьютерлік жүйелердің адам интеллектісіне тән кейбір функцияларды орындау қабілетін білдіретін технологиялар жиынтығы. Бұл технологиялар үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеуге, деректер арасындағы заңдылықтарды анықтауға және жаңа шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі қолөнер мен жасанды интеллекттің интеграциясы ұлттық мәдени мұраны сақтаудың, зерттеудің және дамытуының жаңа жолдарын қалыптастырады. Бұл технологиялар арқылы ұлттық ою-өрнектерді цифрлық форматта сақтауға, олардың құрылымын талдауға және жаңа дизайн үлгілерін жасауға мүмкіндік туады.

Ұлттық мәдени мұра – ұлттың тарихи дамуы мен рухани болмысын көрсететін маңызды фактор. Қазақ халқының мәдени мұрасы мен қолөнері ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа ұлттық мәдениеттің ерекше саласы ретінде беріліп келеді. Ол халықтың тұрмыс-тіршілігімен, табиғатпен және дүниетанымымен тығыз байланысты. Қолөнер бұйымдары тек тұрмыстық қызмет атқарып қана қоймай, сонымен қатар эстетикалық және символдық мәнге ие. Оған халықтың дәстүрлі қолөнері, ұлттық киімдері, тұрмыстық бұйымдары, сәулет өнері, музыкалық мәдениеті және фольклорлық шығармалары жатады.

Алайда қазіргі уақытта мәдени мұра объектілерінің бір бөлігі уақыттың әсерінен жойылып кету қаупіне ұшырауда. Кейбір тарихи жәдігерлердің сақталу деңгейі төмен, ал кейбір мәдени элементтер ұмытылып бара жатыр. Сондықтан мәдени мұраны сақтаудың жаңа технологиялық тәсілдерін қолдану қажеттілігі артып отыр.

Жасанды интеллект технологиялары мәдени мұраны зерттеу мен сақтауда үлкен мүмкіндіктер береді. Қолөнер саласында жасанды интеллектті қолданудың бірнеше бағыттары бар. Жасанды интеллект алгоритмдері ұлттық ою-өрнектердің құрылымын талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, компьютерлік көру технологиялары арқылы түрлі өрнектерді тануға және оларды белгілі бір топтарға жіктеуге болады. Бұл тәсіл ұлттық ою-өрнектердің сандық базасын жасауға және оларды ғылыми тұрғыда жүйелеуге көмектеседі. Жасанды интеллект шығармашылық дизайн процесінде де қолданылуы мүмкін. Нейрондық желілер дәстүрлі ою-өрнектер негізінде жаңа композициялар құра алады. Мұндай тәсіл ұлттық стильді сақтай отырып, заманауи дизайн үлгілерін жасауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе қазіргі сән индустриясында, интерьер дизайнында және қолөнер бұйымдарын өндіруде тиімді. Жасанды интеллект технологиялары ұлттық қолөнер үлгілерін цифрлық форматта сақтауға мүмкіндік береді. 3D модельдеу, виртуалды мұражайлар және интерактивті платформалар арқылы қолөнер бұйымдарын болашақ ұрпаққа жеткізуге болады.

Сонымен қатар, қолөнер мен жасанды интеллекттің интеграциясы білім беру саласында да маңызды рөл атқарады. Жоғары оқу орындарында технология, дизайн және өнер бағыттарында оқитын студенттер үшін бұл бағыт жаңа зерттеу мүмкіндіктерін ашады. Атап айтқанда, студенттер жасанды интеллект көмегімен ою-өрнектердің цифрлық моделін жасап, виртуалды дизайн бағдарламалары арқылы жаңа бұйым үлгілерін жобалай алады және де ұлттық өнерді заманауи технологиялар арқылы зерттей алады. Мұндай тәсілдер студенттердің шығармашылық және зерттеу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Жасанды интеллект мәдени мұраны сақтаудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Бұл технология мәдени мұра объектілерін зерттеу мен қорғаудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Жасанды интеллект көмегімен мәдени мұра объектілерін цифрлық форматта сақтауға болады. Мысалы, тарихи ескерткіштер мен қолөнер бұйымдарының 3D модельдерін жасау арқылы олардың толық цифрлық көшірмесін қалыптастыруға мүмкіндік

бар. Бұл әдіс мәдени құндылықтарды виртуалды кеңістікте сақтауға және зерттеуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, қазақ ұлттық мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі – ою-өрнек өнері. Жасанды интеллект алгоритмдері ою-өрнектердің құрылымын талдауға, олардың түрлерін анықтауға және деректер базасын құруға мүмкіндік береді. Бұл ұлттық өрнектерді ғылыми тұрғыда жүйелеуге және оларды жаңа дизайн жобаларында қолдануға жағдай жасайды.

Жасанды интеллект үлкен көлемдегі мәдени деректерді өңдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, тарихи құжаттарды, қолжазбаларды және фольклорлық материалдарды цифрлық форматқа көшіріп, оларды автоматты түрде талдауға болады. Бұл ғылыми зерттеулердің тиімділігін арттырады. Жасанды интеллект пен цифрлық технологияларды қолдану арқылы виртуалды мұражайлар жасауға болады. Мұндай платформалар арқылы пайдаланушылар әлемнің кез келген жерінен мәдени мұра объектілерімен таныса алады. Виртуалды мұражайлар мәдени құндылықтарды кеңінен насихаттауға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект технологияларын мәдени мұраны зерттеу мен оқыту процесінде қолдану білім беру жүйесінде де маңызды рөл атқарады. Жоғары оқу орындарында студенттер мәдени мұраны зерттеу барысында цифрлық технологияларды пайдалану арқылы жаңа білім мен тәжірибе алады. Білім алушылар ұлттық ою-өрнектердің цифрлық модельдерін жасай алады және тарихи жәдігерлердің виртуалды реконструкциясын құра алады, сондай-ақ, мәдени мұра деректерін талдау арқылы ғылыми зерттеулер жүргізе алады. Бұл тәсіл студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін және зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ ұлттық мәдени мұрасын сақтау – қоғамның маңызды міндеттерінің бірі. Дәстүрлі қолөнер мен жасанды интеллекттің интеграциясы ұлттық мәдени мұраны сақтаудың және дамытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Жасанды интеллект технологиялары ұлттық ою-өрнектерді талдау, жаңа дизайндар жасау және қолөнер бұйымдарын цифрлық форматта сақтау процесін жеңілдетеді.

Қазіргі цифрлық дәуірде мәдени құндылықтарды қорғау және дамыту үшін жаңа технологияларды қолдану қажеттілігі артып отыр. Жасанды интеллект мәдени мұраны цифрландыру, зерттеу және насихаттау саласында үлкен мүмкіндіктер береді.

Жасанды интеллект технологиялары ұлттық мәдени мұра объектілерін виртуалды кеңістікте сақтауға, оларды ғылыми тұрғыда талдауға және жаңа дизайндар жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл технологиялар мәдени мұраны білім беру жүйесінде инновациялық әдістерді енгізуге және тиімді пайдалануға жағдай жасайды.

Болашақта жасанды интеллект пен мәдени мұраны сақтау бағытындағы зерттеулерді дамыту ұлттық мәдениеттің сақталуына және оның әлемдік мәдени кеңістікте танылуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Асамбаев А. Ж. Жасанды интеллект негіздері: Оқулық. Алматы, ЖШС РПБК «Дәуір» 2011 ж. – 136 б.
2. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995.
3. Қожахметова К. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы, 2010.
4. Марғұлан Ә. Қазақтың халықтық қолданбалы өнері. – Алматы, 1986.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Керімбаева З.К., Аманжол З.Т.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Аманжол Зарина Талғатқызы – Пик 22-5к3 тобы студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастырудың теориялық негіздері мен практикалық жолдары жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту қажеттілігімен және мәтінді түсініп, мәнерлеп оқу дағдыларының маңыздылығымен анықталады. Мәнерлеп оқу – тек оқу техникасының көрсеткіші ғана емес, сонымен қатар оқушының тілдік құзыреттілігін, ойлау қабілетін, эмоциялық қабылдауын және шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудың негізгі құралдарының бірі ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында педагогикалық бақылау, диагностикалық тапсырмалар, салыстырмалы талдау, эксперименттік оқыту әдістері қолданылды. Арнайы ұйымдастырылған оқу жұмыстары арқылы оқушылардың оқу жылдамдығы, дұрыстығы, интонациялық ерекшеліктерді меңгеруі және мәтінді түсіну деңгейі анықталды.

Нәтижесінде мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастырудың тиімді жолдары айқындалды: дыбыстық жаттығуларды жүйелі жүргізу, интонациямен мақсатты жұмыс істеу, рөлдік оқу әдісін қолдану, мұғалімнің үлгі көрсетуі, көркем мәтіндерді тиімді іріктеу және аудио-бейнематериалдарды орынды пайдалану. Зерттеу қорытындылары аталған әдіс-тәсілдердің оқушылардың оқу сапасын арттыруға, сөйлеу мәдениетін дамытуға және оқу мотивациясын күшейтуге оң әсер ететінін көрсетті.

Кілт сөздер: мәнерлеп оқу, бастауыш сынып, дағды қалыптастыру, оқу техникасы, интонация

Бастауыш білім беру кезеңі – оқушының оқу дағдылары қалыптасатын маңызды уақыт. Осы кезеңде дұрыс, түсініп және мәнерлеп оқу қабілеттерін дамыту – мұғалімнің негізгі міндеттерінің бірі. Мәнерлеп оқу тек мәтінді дұрыс дыбыстау ғана емес, сонымен қатар автордың ойын, кейіпкерлердің көңіл-күйін жеткізе білу қабілетін қамтиды. Сондықтан бұл дағдыны жүйелі түрде дамыту қажет.

Бұл зерттеуде бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру жолдарын анықтау мақсатында кешенді әдістер жүйесі қолданылды. Зерттеу жұмысы сапалық және сандық тәсілдерді ұштастыру негізінде жүргізілді, бұл алынған нәтижелердің нақтылығы мен сенімділігін арттыруға мүмкіндік берді [1].

Зерттеудің нысаны – бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісі, ал пәні – олардың мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру ерекшеліктері болды. Зерттеу жалпы білім беретін мектептің 2–4 сынып оқушылары арасында жүргізілді.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: сабақ барысында оқушылардың оқу әрекеті жүйелі түрде бақыланды. Бақылау кезінде оқушылардың оқу жылдамдығы, дұрыстығы, интонацияны қолдануы, кідіріс жасауы және эмоциялық жеткізу деңгейі назарға алынды. Бұл әдіс оқушылардың бастапқы және кейінгі деңгейін салыстыруға мүмкіндік берді.

Оқушылардың мәнерлеп оқу дағдыларын анықтау мақсатында арнайы мәтіндер беріліп, олардың оқу сапасы бағаланды. Бағалау критерийлері ретінде: дұрыс оқу (қате жібермеу); түсініп оқу; мәнерлілік (интонация, екпін, кідіріс); оқу қарқыны алынды.

Бұл тапсырмалар зерттеудің басында және соңында жүргізіліп, нәтижелер салыстырылды. Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыруға қатысты ғылыми-

педагогикалық еңбектер мен оқу-әдістемелік құралдар сараланды. Бұл зерттеудің теориялық негізін анықтауға және тиімді әдіс-тәсілдерді іріктеуге мүмкіндік берді[2].

Зерттеу барысында арнайы ұйымдастырылған сабақтар жүйесі жүргізілді. Бұл сабақтарда мәнерлеп оқуды дамытуға бағытталған жаттығулар мен әдістер (рөлдік оқу, интонациялық жаттығулар, мәтінді талдау, үлгі көрсету) жүйелі түрде қолданылды. Эксперимент бірнеше кезеңнен тұрды: бастапқы деңгейін анықтау; қалыптастыру кезеңі; қорытынды бағалау кезеңі.

Эксперимент нәтижелері бойынша оқушылардың бастапқы және қорытынды көрсеткіштері салыстырылып, өзгеріс динамикасы анықталды.

Бұл әдіс қолданылған тәсілдердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді[3].

Оқушылар мен мұғалімдерден кері байланыс алу мақсатында қарапайым сауалнама жүргізілді. Бұл әдіс оқушылардың өз оқуына деген көзқарасын, қызығушылық деңгейін және қолданылған әдістердің қабылдануын анықтауға көмектесті[4].

Зерттеу барысында алынған деректер жүйеленіп, талданып, қорытындыланды. Қолданылған әдістер кешені бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын жан-жақты бағалауға және тиімді дамыту жолдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру бағытында жүргізілген жұмыстардың тиімділігі жан-жақты талданды. Алынған нәтижелер оқушылардың оқу сапасында, түсіну деңгейінде және сөйлеу мәдениетінде айтарлықтай оң өзгерістер бар екенін көрсетті [5].

Ең алдымен, жүйелі түрде жүргізілген дыбыстық және артикуляциялық жаттығулардың нәтижесінде оқушылардың дыбыстарды дұрыс айту дағдылары қалыптасты. Бұрын кейбір оқушыларда кездесетін дыбыстарды бұрмалап айту, сөздерді анық жеткізбеу сияқты кемшіліктер біртіндеп жойылды. Соның арқасында оқу анықтығы мен тазалығы артты.

Сонымен қатар, интонациямен жұмыс жүргізу оқушылардың мәтінді түсініп оқуына тікелей әсер етті. Оқушылар сөйлемнің мазмұнына қарай дауыс ырғағын өзгертуге, кідіріс жасауды дұрыс қолдануға, сұраулы және лепті сөйлемдерді ажырата білуге дағдыланды. Нәтижесінде олардың оқу мәнерлілігі айтарлықтай жақсарды.

Зерттеу барысында қолданылған рөлдік оқу әдісі ерекше тиімді нәтиже көрсетті. Оқушылар кейіпкерлердің рөлін сомдау арқылы мәтінді тереңірек түсінуге мүмкіндік алды. Бұл әдіс олардың эмоциялық қабылдауын дамытып, шығармашылық қабілеттерін арттырды. Сонымен бірге оқуға деген қызығушылығы күшейді.

Мұғалімнің мәнерлеп оқу үлгісін көрсетуі де маңызды нәтиже берді.

Оқушылар дұрыс оқу үлгісін тыңдай отырып, соған еліктеу арқылы өз дағдыларын жетілдірді. Бұл әсіресе оқу қарқыны мен дауыс ырғағын дұрыс қалыптастыруда тиімді болды.

Тағы бір маңызды нәтиже – көркем мәтіндерді (өлең, ертегі, әңгіме) жүйелі қолдану арқылы оқушылардың оқу мотивациясы артты. Олар мәтінді тек оқу міндеті ретінде емес, қызықты әрекет ретінде қабылдай бастады.

Нәтижесінде оқу белсенділігі жоғарылап, өздігінен оқуға деген ынтасы қалыптасты.

Аудио және бейнематериалдарды пайдалану оқушылардың тыңдалым дағдыларын жетілдіріп, дұрыс оқу үлгілерін есте сақтауына ықпал етті.

Әсіресе кәсіби дикторлардың оқуын тыңдау арқылы оқушылар сөздердің дұрыс айтылуын, екпіннің қойылуын тиімді меңгерді.

Жалпы алғанда, жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде: оқушылардың оқу жылдамдығы мен дұрыстығы артты; мәтінді түсіну деңгейі жақсарды; сөйлеу мәдениеті мен тіл байлығы дамыды; мәнерлеп оқу дағдысы қалыптасып, оқу сапасы жоғарылады.

Осы нәтижелер бастауыш сыныпта мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастырудың кешенді түрде жүргізілуі жоғары тиімділік беретінін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелерін талдау барысында бастауыш сынып оқушыларының мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру үдерісі көпқырлы және жүйелі жұмысты талап ететіні анықталды. Мәнерлеп оқу тек техникалық дағды емес, ол – оқушының танымдық, тілдік және

эмоционалдық дамуының көрсеткіші. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыс тек оқу жылдамдығын арттырумен шектелмей, мәтінді түсіну мен сезіне білуге бағытталуы тиіс [5].

Алынған нәтижелер көрсеткендей, дыбыстық жаттығулар мен артикуляциялық жұмыстар оқудың бастапқы кезеңінде ерекше маңызды рөл атқарады. Егер осы кезеңде дұрыс дыбыстау дағдылары қалыптаспаса, кейінгі оқу барысында қателер тұрақты сипат алып, мәнерлеп оқуға кедергі келтіреді. Бұл бастауыш сыныпта фонетикалық жұмыстарға жеткілікті көңіл бөлу қажеттігін дәлелдейді.

Интонациямен жұмыс істеу нәтижелері оқушылардың мәтінді саналы қабылдауымен тығыз байланысты екенін көрсетті. Оқушылар дауыс ырғағын дұрыс қолдануды үйренген сайын, олар мәтіндегі негізгі ойды, кейіпкерлердің көңіл күйін тереңірек түсіне бастайды. Бұл өз кезегінде оқудың механикалық әрекеттен мағыналы әрекетке ауысуына ықпал етеді.

Рөлдік оқу әдісінің тиімділігі оқушылардың жас ерекшеліктерімен де түсіндіріледі. Бастауыш сынып оқушылары ойын әрекеті арқылы білімді жеңіл қабылдайды. Сондықтан кейіпкерлердің рөлін сомдау, диалогтарды оқу сияқты тапсырмалар олардың оқу белсенділігін арттырып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін де дамытады. Дегенмен, бұл әдісті қолдануда мұғалімнің бағыттаушы рөлі маңызды, өйткені кейбір оқушылар рөлге кіріп кетіп, мәтін мазмұнынан алшақтап кетуі мүмкін.

Мұғалімнің үлгі көрсетуі – дәстүрлі, бірақ әлі де өзекті әдістердің бірі.

Зерттеу барысында байқалғандай, дұрыс әрі мәнерлі оқылған мәтінді тыңдау оқушылар үшін нақты бағдар береді. Алайда бұл әдісті тиімді қолдану үшін мұғалімнің өзі жоғары деңгейде мәнерлеп оқи білуі тиіс [6].

Көркем мәтіндерді пайдалану оқушылардың эмоциялық қызығушылығын арттыруда ерекше орын алады. Әсіресе өлеңдер мен ертегілер бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сай келеді.

Дегенмен, мәтіндерді іріктеу барысында олардың тілдік күрделілігі мен мазмұны оқушылардың деңгейіне сәйкес болуы қажет. Қиын мәтіндер оқуға деген қызығушылықты төмендетуі мүмкін.

Аудио және бейнематериалдарды қолдану қазіргі білім беру үдерісінде маңызды құралға айналып отыр. Олар оқушылардың тыңдалым және еліктеу арқылы үйрену қабілеттерін дамытады. Бірақ бұл құралдарды шамадан тыс қолдану оқушылардың өз бетінше оқу дағдыларының дамуын баяулатуы мүмкін. Сондықтан оларды дәстүрлі әдістермен ұштастыра қолдану қажет [7].

Сонымен қатар, зерттеу барысында оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі айқын байқалды. Кейбір оқушылар тез қабылдаса, енді біреулеріне көбірек уақыт пен қолдау қажет. Осыған байланысты саралап оқыту тәсілдерін енгізу мәнерлеп оқу дағдыларын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, талқылау нәтижелері мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру кешенді, кезең-кезеңімен және мақсатты түрде ұйымдастырылған жағдайда ғана жоғары нәтиже беретінін көрсетеді. Бұл бағыттағы жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу – бастауыш білім берудің сапасын арттырудың маңызды шарты [8].

Мәнерлеп оқу – бастауыш сынып оқушыларының тілдік және тұлғалық дамуына әсер ететін маңызды дағды. Оны қалыптастыру үшін мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдануы тиіс. Жүйелі жұмыс нәтижесінде оқушылардың оқу сапасы артып, мәтінді түсіну деңгейі жоғарылайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіғалиева Қ. Бастауыш сыныпта оқу дағдыларын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: Білім, 2018.
2. Жұмабаева Ә. Әдебиеттік оқу әдістемесі. – Алматы: Дарын, 2016.
3. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан, 2015.
4. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. – Алматы: Ғылым, 2012.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 2014.

6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2020.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2013.
8. Назарбаева С. Педагогика негіздері. – Алматы: Мектеп, 2017.

МӘТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР

¹Арынбаева Р.А., ²Кизбаева Ж.Қ.

¹педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

²Педагогика ғылымдарының магистрі

Шыкент қ., Қазақстан

a.rana68@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада мәтін сөйлемдеріндегі тілдік қарым-қатынастар туралы сөз болады. Мәтіндегі сөйлемдердің бірлігі мен мағыналары да анықталады. Нәтижесінде мәтінді дұрыс құрастыру және тілдік қарым-қатынасты тиімді пайдалану әрбір адам үшін маңызды. Тіл мәдениетін дамыту, мәтін құрастыру дағдыларын жетілдіру – қоғамның рухани дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Кілт сөздер: ғылым, мақала, оқулық, зерттеу, жазушы, оқытушы

Аннотация. В данной статье будут рассмотрены языковые связи в текстовых предложениях. Также будет определено единство и смысловое содержание предложений в тексте. В результате, правильное построение текста и эффективное использование языковых связей важны для каждого человека. Развитие языковой культуры, совершенствование навыков написания текстов являются одним из важных факторов, способствующих духовному развитию общества.

Ключевые слова: наука, статья, учебник, исследование, писатель, преподаватель.

Abstract. This article will examine linguistic relationships in text sentences. It will also determine the unity and semantic content of sentences within a text. Therefore, proper text structure and the effective use of linguistic relationships are important for everyone. Developing linguistic culture and improving writing skills are important factors in contributing to the spiritual development of society.

Key words: science, article, textbook, research, writer, teacher.

Кіріспе

Тіл – адамзат қоғамындағы ең маңызды құбылыстардың бірі. Адамдар бір-бірімен қарым-қатынас жасау, ой бөлісу, ақпарат алмасу үшін тілді пайдаланады. Тіл арқылы адам өз ойын жеткізіп қана қоймай, қоғамдағы мәдени, рухани құндылықтарды да сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді. Осы тілдік қатынастың жүзеге асу формаларының бірі – мәтін. Мәтін арқылы адамдар өз пікірін жүйелі түрде білдіріп, тыңдаушыға немесе оқырманға белгілі бір ақпаратты жеткізеді. Сондықтан мәтін тілдік қарым-қатынастың маңызды бірлігі болып саналады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, мәтін – тіл біліміндегі маңызды зерттеу нысандарының бірі. Тілші ғалымдар мәтінді сөйлемдердің жай ғана жиынтығы ретінде емес, белгілі бір мағыналық тұтастыққа ие күрделі құрылым ретінде қарастырады. Қазақ тіл білімінде мәтін туралы көптеген зерттеулер жүргізілген. Мысалы, белгілі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы тілдің қоғамдағы маңызын ерекше атап өтіп: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» [1,85-б.] деп көрсетеді. Бұл пікір тілдің адамдар арасындағы қарым-қатынастағы негізгі құрал екенін дәлелдейді.

Мәтін ұғымына әртүрлі анықтамалар беріледі. Жалпы алғанда, мәтін – белгілі бір ойды жеткізу мақсатында құрылған, өзара мағыналық және грамматикалық байланыстағы сөйлемдер жүйесі. Әдебиеттанушы ғалым Зейнолла Қабдолов мәтін туралы: «Мәтін – белгілі бір ойды білдіретін, мағыналық жағынан байланысқан сөйлемдер жүйесі» деп жазады. [3,83-б.] Осы анықтамадан мәтіннің басты ерекшелігі – оның тұтастығы мен байланыстылығы екенін байқаймыз.

Осы пікірлерге сүйене отырып, мәтінге мынадай анықтама беруге болады: Мәтін – белгілі бір тақырыпқа негізделіп құрылған, мағыналық және грамматикалық жағынан өзара байланысқан сөйлемдер арқылы берілетін тұтас тілдік бірлік. Мәтінде айтылған ой бір-бірімен тығыз байланысып, бір тақырыпты қамтиды. Егер сөйлемдер арасында мағыналық байланыс болмаса, онда ол мәтін болып есептелмейді.

Тілдік қарым-қатынас – адамдардың тіл арқылы өзара түсінісуі, ақпарат алмасуы, пікір білдіруі. Бұл процесс адамның әлеуметтік өмірінде ерекше орын алады. Тілдік қарым-қатынас ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады. Ауызша қарым-қатынас – адамдардың тікелей сөйлесуі, әңгімелесуі, пікір алмасуы арқылы іске асады. Ал жазбаша қарым-қатынас түрлі мәтіндер арқылы жүзеге асады. Мысалы, мақала, шығарма, ғылыми еңбек, хат, хабарлама сияқты жазбалар адамдар арасындағы тілдік байланысқа қызмет етеді.

Тілдік қарым-қатынастың қоғамдағы маңызын көптеген ғалымдар атап өткен. Қазақ тіл білімінің көрнекті зерттеушілерінің бірі Рәбиға Сыздық тілдің қызметі туралы: «Тіл – қоғамдағы адамдардың бір-бірімен пікір алмасып, түсінісуінің басты құралы» деп көрсетеді. [2,82-б.] Бұл пікір тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, қоғамның дамуына ықпал ететін маңызды фактор екенін дәлелдейді.

Мәтіндегі тілдік қарым-қатынастың негізгі белгілерінің бірі – сөйлемдердің мағыналық байланысы. Мәтінде әрбір сөйлем белгілі бір ойды білдіріп қана қоймай, келесі сөйлеммен логикалық байланыста болады. Бұл байланыс түрлі тілдік құралдар арқылы жүзеге асады. Мысалы, жалғаулықтар, есімдіктер, қайталанатын сөздер және синонимдер мәтіндегі сөйлемдердің байланысын қамтамасыз етеді. Осындай тілдік құралдар мәтіннің тұтастығын сақтауға көмектеседі.

Сонымен қатар мәтін белгілі бір құрылымға ие болады. Әдетте мәтін үш бөліктен тұрады: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды. Кіріспеде мәтіннің тақырыбы мен негізгі мәселесі таныстырылады. Негізгі бөлімде сол тақырыпқа байланысты негізгі ойлар, дәлелдер мен мысалдар беріледі. Ал қорытынды бөлімде мәтіндегі негізгі пікірлер жинақталып, тұжырым жасалады. Мұндай құрылым мәтінді түсінуді жеңілдетеді және ақпараттың жүйелі берілуіне мүмкіндік береді.

Қазақ ғылымында мәтін мен тілдік қатынас мәселесін қарастырған ғалымдардың бірі – Рәбиға Сыздық. Ол тіл мәдениеті туралы еңбектерінде: «Тіл мәдениеті – дұрыс сөйлеу, дұрыс жазу ғана емес, ойды әсерлі әрі дәл жеткізе білу» деп көрсетеді [2,82-б.] . Бұл пікір мәтіндегі тілдік қарым-қатынастың сапасы адамның тілдік мәдениетіне тікелей байланысты екенін дәлелдейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазу барысында мәтіннің біртұтас ой бірлігі екендігі басшылыққа алынды. Тақырыпқа негіз етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында жинақтау, талдау, салыстыру әдістерінің ұстанымдарын темірқазық еттік.

Ой қорытындысының нәтижесі:

Тілдік қарым-қатынастың тағы бір маңызды ерекшелігі – оның әлеуметтік сипаты. Адамдар белгілі бір қоғамда өмір сүргендіктен, олардың қарым-қатынасы да сол қоғамның мәдениеті мен дәстүріне байланысты қалыптасады. Мысалы, қазақ мәдениетінде үлкенге құрмет көрсету, сыпайы сөйлеу, сөзді орынды қолдану сияқты нормалар ерекше мәнге ие. Бұл нормалар тілдік қатынастың этикалық негізін құрайды.

Сонымен қатар мәтіндегі тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында мәтіннің когеренттілігі мен когезиясы ұғымдары да маңызды болып табылады.

- Когезия – мәтіндегі сөйлемдердің грамматикалық және лексикалық байланысы.

- Когеренттілік – мәтіндегі ойдың логикалық бірізділігі мен мазмұндық тұтастығы.

Бұл екі қасиет мәтінді толық әрі түсінікті қабылдауға мүмкіндік береді. Егер мәтінде осындай байланыстар сақталмаса, оның мазмұны түсініксіз болып, коммуникацияның тиімділігі төмендейді.

Қазіргі кезде тілдік қарым-қатынастың жаңа формалары пайда болып отыр. Әсіресе, интернет пен цифрлық технологиялардың дамуы мәтіндік коммуникацияның жаңа үлгілерін қалыптастырды. Әлеуметтік желілердегі жазбалар, блогтар, форумдар, онлайн хат алмасу – осылардың барлығы қазіргі заманғы тілдік қатынастың маңызды түрлеріне жатады. Мұндай жағдайда мәтін қысқа әрі нақты болуы, негізгі ойдың анық берілуі және адресатқа түсінікті болуы ерекше маңызды.

Ғалымдардың пікірінше, мәтінді дұрыс құрастыру үшін бірнеше талаптарды сақтау қажет. Олар:

1. Ойдың жүйелілігі мен логикалық байланысы;
2. Сөйлемдердің грамматикалық дұрыс құрылуы;
3. Сөздердің орынды және дәл қолданылуы;
4. Мәтіннің құрылымдық бөліктерінің сақталуы.

Осы талаптар орындалған жағдайда ғана мәтін тілдік қарым-қатынастың тиімді құралына айналады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, мәтін – тілдік қарым-қатынастың негізгі формаларының бірі. Ол адамдар арасындағы ақпарат алмасуды қамтамасыз етеді, мәдени және рухани құндылықтарды жеткізеді. Мәтін арқылы адам өз ойын толық әрі жүйелі түрде білдіре алады. Сондықтан мәтінді дұрыс құрастыру және тілдік қарым-қатынасты тиімді пайдалану әрбір адам үшін маңызды. Тіл мәдениетін дамыту, мәтін құрастыру дағдыларын жетілдіру – қоғамның рухани дамуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсынұлы . Тіл тағылымы. - Алматы: 2023, 102б.
2. Рәбиға Сыздық . Қазақ әдеби тілінің тарихы. - Алматы: 2022, 90б.
3. Зейнолла Қабдолов . Сөз өнері. - Алматы: 2021, 85б.
4. К.Аханов Қазақ тіл білімінің негіздері.- Алматы: 2024, 108б.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КОНСУЛЬТАЦИЯ МЕН ПСИХОТЕРАПИЯ: МАҚСАТ, ӘДІС ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛІК АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

¹Асанова С.С., ²Малгайдарова Г.Т., ³Олжабай Д.Б.

¹PhD, доцент, «INSAN»

практикалық-психологиялық
орталығының директоры, Шымкент қ.

Saltanat_dake@mail.ru,

²Ж.А.Ташенев атындағы университет,

Педагогика және психология кафедрасының
магистрі, аға оқытушы

Шымкент қ.

gulsara85_20@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4771-3899>

³«INSAN» практикалық-психологиялық

орталығының психологы, Шымкент қ.

dinara.olzhabay.04@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қоғамдағы психологиялық көмек жүйесінің негізгі бағыттары — психологиялық консультация мен психотерапияның теориялық және практикалық айырмашылықтары қарастырылады. Зерттеу барысында аталған ұғымдардың мақсат, әдіс және нәтижелік ерекшеліктері салыстырмалы түрде талданады. Сонымен қатар, мақалада мамандардың кәсіби құзыреттілік шекараларын сақтау мәселесі және психологиялық қызметтің тиімділігін қамтамасыз етудегі рөлі айқындалады.

Ерекше назар қазіргі маман даярлау жүйесіндегі супервизия және интервизия процестерінің жеткіліксіз қарастырылуына аударылады. Бұл фактордың мамандардың кәсіби қалыптасуына, кәсіби рефлексиясына және күрделі клиенттік жағдайлармен жұмыс істеу сапасына әсері негізделеді. Зерттеу нәтижелері психологиялық консультация мен психотерапияның өзара байланысты, бірақ мазмұны мен ықпал ету тереңдігі бойынша ерекшеленетін бағыттар екенін көрсетеді. Сонымен қатар, супервизия мен интервизияны жүйелі түрде енгізу психологтардың кәсіби құзыреттілігін арттырудың және психологиялық көмектің сапасын жақсартудың маңызды шарты болып табылатыны анықталды.

Түйін сөздер: психологиялық консультация, психотерапия, кәсіби құзыреттілік, супервизия, интервизия, психологиялық көмек.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные направления системы психологической помощи в современном обществе — теоретические и практические различия психологического консультирования и психотерапии. В ходе исследования проводится сравнительный анализ целей, методов и результативных особенностей данных понятий. Также в статье определяется значение соблюдения границ профессиональной компетентности специалистов и их роль в обеспечении эффективности психологической службы.

Особое внимание уделяется недостаточной разработанности процессов супервизии и интервизии в современной системе подготовки специалистов. Обосновывается влияние данного фактора на профессиональное становление психологов, развитие их профессиональной рефлексии и качество работы со сложными клиентскими случаями.

Результаты исследования показывают, что психологическое консультирование и психотерапия являются взаимосвязанными, но различающимися по содержанию и глубине воздействия направлениями. Кроме того, установлено, что систематическое внедрение супервизии и интервизии является важным условием повышения профессиональной компетентности психологов и улучшения качества психологической помощи.

Ключевые слова: психологическое консультирование, психотерапия, профессиональная компетентность, супервизия, интервизия, психологическая помощь.

Abstract. This article examines the main directions of the psychological support system in modern society - the theoretical and practical differences between psychological counseling and psychotherapy. The study provides a comparative analysis of the goals, methods, and outcome-related characteristics of these concepts. In addition, the article highlights the importance of maintaining the boundaries of professionals' competence and their role in ensuring the effectiveness of psychological services.

Special attention is paid to the insufficient consideration of supervision and intervision processes in the modern system of professional training. The impact of this factor on psychologists' professional development, their professional reflection, and the quality of work with complex client cases is substantiated.

The results of the study show that psychological counseling and psychotherapy are interrelated but differ in content and depth of impact. Furthermore, it is determined that the systematic implementation of supervision and intervision is an important condition for enhancing psychologists' professional competence and improving the quality of psychological care.

Key words: psychological counseling, psychotherapy, professional competence, supervision, intervision, psychological support.

Қазіргі қоғамда психологиялық денсаулық мәселелері ерекше өзектілікке ие болып отыр. Жаһандану, әлеуметтік қысым, ақпараттық жүктеме және өмір қарқынының артуы

адамдардың психоэмоционалдық жағдайына әсер етуде. Осыған байланысты психологиялық көмек түрлеріне деген сұраныс айтарлықтай өсті.

Психологиялық көмек жүйесінде кең таралған екі негізгі бағыт - психологиялық консультация және психотерапия. Бұл ұғымдар кейде бір-бірінің орнына қолданылғанымен, олардың теориялық және практикалық айырмашылықтары бар. Ғылыми әдебиеттерде психологиялық консультация көбінесе психикалық тұрғыдан сау адамдарға бағытталса, психотерапия психикалық бұзылыстарды түзетуге бағытталған терең ықпал ету әдісі ретінде қарастырылады.

Осы зерттеудің мақсаты - психологиялық консультация мен психотерапияның негізгі айырмашылықтарын мақсат, әдіс және нәтижелік тұрғысынан салыстырмалы түрде талдау.

Психологиялық консультацияның мәні мен мақсаты

Психологиялық консультация — бұл маман мен клиент арасындағы кәсіби қарым-қатынас негізінде жүзеге асатын, адамның өмірлік қиындықтарын шешуге бағытталған психологиялық көмек түрі. Оның негізгі мақсаты - тұлғаның ішкі ресурстарын белсендіру, шешім қабылдау қабілетін арттыру және нақты өмірлік мәселелерді шешуге көмектесу.

Зерттеулерге сәйкес, психологиялық консультация көбінесе қысқа мерзімді сипатқа ие және нақты мәселені шешуге бағытталады. Ол тұлғаның бейімделуін, өзін-өзі түсінуін және эмоционалдық тұрақтылығын арттыруға бағытталған.

Психотерапияның мәні мен ерекшелігі

Психотерапия - психикалық және эмоционалдық бұзылыстарды емдеуге бағытталған кәсіби ықпал ету жүйесі. Ол адамның мінез-құлқын, ойлау жүйесін және эмоционалдық күйін өзгертуге бағытталған терең әрі ұзақ мерзімді процесс болып табылады.

Психотерапия барысында түрлі әдістер қолданылады: когнитивті-бихевиоралды терапия, психоанализ, гуманистік терапия және т.б. Бұл тәсілдер адамның ішкі конфликтілерін анықтауға және оларды қайта өңдеуге мүмкіндік береді.

Психологиялық консультация мен психотерапияның әдістері

Психологиялық консультацияда негізінен келесі әдістер қолданылады:

- белсенді тыңдау
- эмпатия
- сұрақ қою
- кеңес беру

Ал психотерапияда әдістер анағұрлым күрделі және терең:

- когнитивті қайта құрылымдау
- мінез-құлықты өзгерту техникалары
- психоанализ
- эмоциялық тәжірибені қайта өңдеу

Консультация көбінесе рационалды деңгейде жүзеге асса, психотерапия тұлғаның бейсаналық деңгейіне әсер етеді.

Ұқсастықтары мен айырмашылықтары

Психологиялық консультация мен психотерапияның ұқсастықтары:

- екеуі де психологиялық көмек көрсетуге бағытталған
- маман мен клиент арасындағы қарым-қатынасқа негізделген
- адамның психоэмоционалдық жағдайын жақсартуға бағытталған

Айырмашылықтары:

- консультация - қысқа мерзімді, нақты мәселеге бағытталған
- психотерапия - ұзақ мерзімді, терең өзгерістерге бағытталған
- консультация сау адамдарға көбірек бағытталса, психотерапия клиникалық жағдайларда қолданылады

Психологиялық консультация мен психотерапия - психологиялық көмек көрсетудің өзара байланысты, бірақ мазмұны мен мақсаттары әртүрлі бағыттары. Олардың арасындағы шекара шартты болғанымен, мақсат, әдіс және нәтижелік тұрғысынан айқын айырмашылықтар бар.

Қазіргі заманда бұл екі бағыт бір-бірін толықтырып, кешенді психологиялық көмек көрсету жүйесін қалыптастырады. Сондықтан мамандар үшін клиенттің жағдайына байланысты дұрыс әдісті таңдау маңызды.

Қазіргі маман даярлау жүйесіндегі супервизия және интервизия мәселесі

Қазіргі қоғамда психологиялық көмекке деген сұраныстың артуы мамандардың кәсіби даярлығының сапасына жаңа талаптар қояды. Әсіресе психологиялық консультация мен психотерапия арасындағы айырмашылықтарды нақты түсіну және кәсіби шекараны сақтау мәселесі маман даярлау жүйесінде ерекше маңызға ие.

Осы тұрғыда супервизия және интервизия процестері психологтың кәсіби қалыптасуының негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Супервизия — тәжірибелі маманның жетекшілігімен кәсіби қызметті талдау, клиенттік жағдайларды сараптау және маманның кәсіби рефлексиясын дамыту үдерісі. Ал интервизия — тең дәрежедегі мамандардың өзара тәжірибе алмасуы мен кәсіби қолдау көрсету формасы.

Халықаралық кәсіби стандарттар, соның ішінде American Psychological Association ұсынымдарына сәйкес, супервизия психотерапиялық тәжірибенің міндетті бөлігі ретінде қарастырылады. Бұл әсіресе терең психологиялық ықпал етуді талап ететін психотерапия саласында маманның кәсіби жауапкершілігін қамтамасыз ететін маңызды механизм болып табылады.

Алайда қазіргі таңда көптеген маман даярлау бағдарламаларында супервизия мен интервизия жүйелі түрде енгізілмеген немесе формалды сипатта ғана қарастырылады. Нәтижесінде жас мамандар:

- психологиялық консультация мен психотерапияның шекарасын нақты ажыратуда қиындықтарға тап болады;

- күрделі клиенттік жағдайларда кәсіби сенімсіздік сезінеді;

- өз құзыреттілігін асыра бағалау немесе керісінше төмен бағалау тәуекеліне ұшырайды.

Бұл жағдай, әсіресе, білім беру ұйымдарында қызмет ететін мектеп психологтарының тәжірибесінде айқын көрінеді. Себебі олар көбінесе консультациялық қызмет атқаруға дайындалғанымен, нақты тәжірибеде психотерапиялық сипаттағы күрделі жағдайлармен бетпе-бет келеді. Мұндай жағдайда супервизиялық қолдаудың болмауы кәсіби қателіктерге немесе психологиялық көмектің сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Сондықтан қазіргі маман даярлау жүйесінде:

- супервизияны міндетті оқу компоненті ретінде енгізу;

- интервизиялық топтарды тұрақты ұйымдастыру;

- тәжірибеге бағытталған оқытуды күшейту;

- кәсіби рефлексия мәдениетін қалыптастыру қажеттілігі туындайды.

Қорытындылай келе, психологиялық консультация мен психотерапия — психологиялық көмек көрсетудің өзара байланысты, бірақ мазмұны, мақсаты және ықпал ету тереңдігі бойынша ерекшеленетін бағыттары болып табылады. Психологиялық консультация көбінесе қысқа мерзімді және нақты мәселелерді шешуге бағытталса, психотерапия тұлғаның терең құрылымдық өзгерістеріне ықпал ететін ұзақ мерзімді процесс ретінде сипатталады.

Олардың арасындағы шекара шартты болғанымен, кәсіби қызмет барысында бұл айырмашылықтарды нақты түсіну ерекше маңызды. Себебі маманның құзыреттілік шегінен шығуы клиенттің психологиялық қауіпсіздігіне кері әсер етуі мүмкін.

Осы тұрғыда қазіргі маман даярлау жүйесіндегі супервизия мен интервизияның жеткіліксіз дамуы өзекті мәселе ретінде көрінеді. Бұл фактор мамандардың кәсіби шекараны сақтауда, әдістерді дұрыс таңдауда және күрделі жағдайларды басқаруда қиындықтарға тап болуына әкеледі.

Сондықтан психологиялық көмек көрсету жүйесінің тиімділігін арттыру үшін тек теориялық біліммен шектелмей, супервизиялық және интервизиялық тәжірибені дамыту қажет. Бұл өз кезегінде мамандардың кәсіби құзыреттілігін арттырып, психологиялық консультация мен психотерапия арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда психологиялық көмек көрсету жүйесі кешенді сипат алып отыр, сондықтан маманнан жоғары деңгейдегі кәсібилік, рефлексия және жауапкершілік талап етіледі. Осы талаптарға сай даярланған маман ғана клиентке сапалы және қауіпсіз психологиялық көмек көрсете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Corey G. Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy. – Cengage Learning, 2017.
2. Norcross J. C., Lambert M. J. Psychotherapy Relationships That Work. – Oxford University Press, 2019.
3. Prochaska J. O., Norcross J. C. Systems of Psychotherapy: A Transtheoretical Analysis. – Oxford University Press, 2018.
4. Bernard J. M., Goodyear R. K. Fundamentals of Clinical Supervision. – Pearson, 2019.
5. Hawkins P., Shohet R. Supervision in the Helping Professions. – Open University Press, 2012.
6. Лэнгле А. Экзистенциальный анализ и логотерапия. – Москва: Генезис, 2015.
7. Психологиялық кеңес беру және психотерапия негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
8. Corey M. S., Corey G. Becoming a Helper. – Cengage Learning, 2021.

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР ЖҮЙЕСІ

¹Асилбекова Б.Ж., ²Құрманбай У.К., ³Биғара Т.

Аңдатпа. Бұл мақалада биологияны оқытудағы құзыреттілік тәсілдің мәні және практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Қазіргі білім беру жағдайында білім нәтижесін бағалау тек теориялық білім деңгейімен шектелмей, оны өмірлік жағдаяттарда қолдану қабілетімен анықталатыны негізделеді. Зерттеуде биология сабағында қолданылатын практикаға бағдарланған тапсырмалардың құрылымы, мазмұны және олардың тиімділігі талданады. Сонымен қатар, мұндай тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың зерттеушілік, сыни ойлау және шешім қабылдау дағдыларын дамытудағы маңызы айқындалады.

Түйінді сөздер: құзыреттілік тәсіл, биологияны оқыту, практикаға бағдарланған тапсырмалар, функционалдық сауаттылық, ғылыми сауаттылық, PISA.

Аннотация. В статье рассматривается сущность компетентностного подхода в обучении биологии и роль системы практико-ориентированных заданий в формировании функциональной грамотности обучающихся. Обосновывается, что в современных условиях образования оценка результатов обучения определяется не только уровнем теоретических знаний, но и способностью применять их в жизненных ситуациях. В исследовании анализируются структура, содержание и эффективность практико-ориентированных заданий, используемых на уроках биологии. Особое внимание уделяется их влиянию на развитие исследовательских умений, критического мышления и навыков принятия решений у обучающихся.

Ключевые слова: компетентностный подход, обучение биологии, практико-ориентированные задания, функциональная грамотность, научная грамотность, PISA.

Abstract. This article examines the essence of the competency-based approach in biology education and the role of a system of practice-oriented tasks in developing students' functional literacy. It is substantiated that in modern education, learning outcomes should be assessed not only by the level of theoretical knowledge but also by the ability to apply it in real-life situations. The study analyzes the structure, content, and effectiveness of practice-oriented tasks used in biology

lessons. Special attention is given to their impact on the development of students' research skills, critical thinking, and decision-making abilities.

Key words: competency-based approach, biology education, practice-oriented tasks, functional literacy, scientific literacy, PISA.

Қазіргі жаһандану және цифрландыру жағдайында білім беру жүйесіне қойылатын талаптар түбегейлі өзгеруде. Бүгінгі таңда білім алушылардың тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз болып, олардың алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілеті алдыңғы орынға шығуда. Осыған байланысты білім беру мазмұнын жаңарту, оқыту әдістерін жетілдіру және оқу нәтижелерін бағалаудың жаңа тәсілдерін енгізу қажеттілігі туындайды. Мұндай өзгерістердің негізінде құзыреттілік тәсіл жатыр, ол білім алушының тұлғалық, танымдық және практикалық қабілеттерін кешенді түрде дамытуға бағытталған. Құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесін тек білім, білік және дағды жиынтығы ретінде қарастырмай, білім алушының оларды нақты жағдайларда қолдана алу мүмкіндігімен анықтайды. Бұл тұрғыда биология пәнінің әлеуеті ерекше, себебі ол тірі табиғаттың заңдылықтарын түсіндіру арқылы білім алушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастырып қана қоймай, олардың экологиялық мәдениетін, денсаулық сақтау сауаттылығын және зерттеушілік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, биология сабағы табиғи құбылыстарды бақылау, тәжірибе жасау және деректерді талдау арқылы білім алушыларды ғылыми таным әдістеріне үйретудің тиімді алаңы болып табылады. Алайда білім беру тәжірибесінде биология пәнін оқыту көбіне теориялық материалды меңгертуге бағыттталып, білім алушылардың алған білімдерін практикалық тұрғыда қолдану мүмкіндіктері жеткілікті деңгейде қамтамасыз етілмей отыр. Бұл өз кезегінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығының төмен деңгейде қалыптасуына әкелуі мүмкін. Халықаралық зерттеулердің нәтижелері де білім алушылардың нақты өмірлік жағдайларға негізделген тапсырмаларды орындауда қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. Сондықтан биологияны оқытуда білім мазмұнын өмірмен байланыстыру, оқу тапсырмаларын практикалық бағытта құрастыру және білім алушылардың белсенді танымдық әрекетін ұйымдастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін енгізу білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Мұндай тапсырмалар білім алушыларды нақты жағдаяттарды талдауға, ғылыми білімді қолдануға, мәселені шешудің әртүрлі жолдарын қарастыруға және негізделген шешім қабылдауға бағыттайды. Сонымен қатар, олар білім алушылардың сыни ойлауын, зерттеушілік дағдыларын және оқу мотивациясын арттыруға ықпал етеді.

Биологияны оқытудағы құзыреттілік тәсіл мен практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін өзара байланыстыра қарастыру білім беру үдерісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл бағыт білім алушылардың тек пәндік білімін емес, сонымен қатар олардың өмірлік құзыреттерін дамытуға жағдай жасайды. Осыған байланысты аталған мәселені ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеу және оны тәжірибеде жүзеге асыру жолдарын анықтау қазіргі білім беру жүйесінің өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Осы зерттеудің мақсаты – биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл негізінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы тиімділігін теориялық тұрғыдан негіздеу және тәжірибелік тұрғыда дәлелдеу.

1. Теориялық негізі

Қазіргі білім беру теориясында құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижелерін жаңаша түсіндірудің әдіснамалық негізі ретінде қарастырылады. Құзыреттілік ұғымы алғаш рет батыс педагогикасында кеңінен зерттеліп, білім алушылардың тек білімді меңгеруі ғана емес, оны өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетімен сипатталатыны анықталған [1].

Бұл бағытта білім беру мазмұны білім, білік және дағдылар жиынтығынан гөрі, тұлғаның кешенді дамуын қамтамасыз ететін құзыреттер жүйесі ретінде қарастырылады.

Құзыреттілік тәсілдің ғылыми-теориялық негіздері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Мәселен, білім беру нәтижелерін құзыреттер арқылы анықтау идеясы білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, олардың дербестігін дамытуға және практикалық әрекетке бағдарлауға мүмкіндік беретіні дәлелденген [2].

Сонымен қатар, құзыреттілік тәсіл оқыту процесін тұлғаға бағдарланған, әрекетке негізделген және нәтижеге бағытталған жүйе ретінде ұйымдастыруды талап етеді [3].

Биологияны оқыту контексінде құзыреттілік тәсіл табиғи-ғылыми сауаттылық ұғымымен тығыз байланысты. Ғылыми сауаттылық білім алушылардың ғылыми білімдерді түсінуі мен оларды күнделікті өмірде қолдана алу қабілетін қамтиды [4].

Осы тұрғыда халықаралық **PISA** зерттеулері білім алушылардың білімді қолдану дағдыларына ерекше мән береді және олардың ғылыми құзыреттілігін бағалаудың негізгі құралдарының бірі болып табылады [5].

PISA зерттеулерінің нәтижелері көптеген елдерде білім алушылардың теориялық білім деңгейі жеткілікті болғанымен, оны практикалық жағдаяттарда қолдану деңгейі төмен екенін көрсетеді, бұл білім беру мазмұнын жаңартудың қажеттілігін айқындайды [6].

Практикаға бағдарланған тапсырмалар ұғымы педагогикалық әдебиеттерде білім алушыларды нақты өмірлік жағдайларға жақындататын, олардың білімдерін қолдануға бағытталған тапсырмалар ретінде қарастырылады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады [7].

Функционалдық сауаттылық – тұлғаның алған білімдерін әлеуметтік, мәдени және кәсіби жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілеті ретінде анықталады [8].

Бұл ұғым қазіргі білім беру жүйесінде негізгі нәтижелердің бірі ретінде қарастырылады.

Зерттеулер көрсеткендей, практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың сыни ойлауын, логикалық пайымдауын және зерттеушілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді [9]. Мұндай тапсырмалар көбінесе проблемалық жағдаяттар негізінде құрастырылып, білім алушылардан талдау, салыстыру, болжам жасау және шешім қабылдау сияқты жоғары деңгейлі ойлау әрекеттерін талап етеді. Сонымен қатар, олар пәнаралық байланыстарды жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, білім алушылардың білімін кешенді түрде қолдануын қамтамасыз етеді [10].

Биология пәнінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін құруда олардың құрылымдық ерекшеліктерін ескеру маңызды. Әдебиеттерде мұндай тапсырмалар жүйесінің бірнеше компоненттері көрсетіледі: мотивациялық (қызығушылықты арттыру), мазмұндық (білімді меңгеру), әрекеттік (қолдану) және нәтижелік (бағалау) [11].

Бұл компоненттер өзара байланыста жүзеге асқанда ғана тапсырмалар жүйесі тиімді нәтиже береді.

Сонымен қатар, практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың зерттеушілік мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ғылыми зерттеу элементтерін қамтитын тапсырмалар білім алушыларды бақылау, эксперимент жүргізу, деректерді талдау және қорытынды жасау сияқты ғылыми әрекеттерге үйретеді [12].

Бұл өз кезегінде білім алушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға және олардың табиғи-ғылыми сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі педагогикалық зерттеулерде құзыреттілік тәсіл мен практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін біріктіре қолдану білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың маңызды шарты ретінде қарастырылады. Мұндай интеграция білім алушылардың оқу әрекетін белсенді ұйымдастыруға, олардың оқу мотивациясын арттыруға және білім нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді [13].

Сонымен қатар, бұл тәсіл білім алушыларды тек білім алушы ретінде емес, білімді қолданушы және жаңа білімді құрастырушы субъект ретінде қалыптастыруға бағытталған.

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдау биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл мен практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін қолдану білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді бағыты екенін көрсетеді. Бұл бағыт білім беру

мазмұнын жаңартуға, оқыту әдістерін жетілдіруге және білім алушылардың өмірлік құзыреттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеу бөлімі

Зерттеу жұмысы биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл негізінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға әсерін анықтауға бағытталды. Эксперименттік жұмыс жалпы білім беретін мектептің 9-сынып білім алушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге барлығы 52 білім алушы қатысып, олар екі топқа бөлінді: эксперименттік топ – 26 оқушы, бақылау тобы – 26 оқушы.

Зерттеу үш кезеңде ұйымдастырылды: анықтаушы (констатациялық), қалыптастырушы (формативті) және бақылаушы (қорытынды) кезеңдер. Анықтаушы кезеңде білім алушылардың функционалдық сауаттылық деңгейі бастапқы диагностика арқылы анықталды. Бағалау критерийлері ретінде білімді қолдану, талдау, қорытынды жасау және практикалық жағдаяттарды шешу қабілеттері алынды.

Диагностика нәтижелері білім алушылардың функционалдық сауаттылығының жеткіліксіз деңгейде қалыптасқанын көрсетті. Атап айтқанда, эксперименттік топта жоғары деңгейдегі білім алушылар – 19%, орта деңгей – 42%, төмен деңгей – 39% болса, бақылау тобында сәйкесінше 21%, 40% және 39% көрсеткіштер тіркелді. Бұл нәтижелер екі топтың бастапқы деңгейлері шамалас екенін дәлелдейді.

Қалыптастырушы кезеңде эксперименттік топта биология сабақтарында құзыреттілік тәсілге негізделген практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесі жүйелі түрде енгізілді. Сабақ барысында өмірлік жағдаяттарға негізделген тапсырмалар, PISA форматына жақын кейстер, зертханалық және проблемалық тапсырмалар қолданылды. Ал бақылау тобында дәстүрлі оқыту әдістері басым болды.

Қалыптастырушы кезеңде білім алушылардың танымдық белсенділігі, тапсырмаларды орындау сапасы және өздігінен шешім қабылдау дағдыларына жүйелі бақылау жүргізілді. Эксперименттік топта білім алушылардың сабаққа қатысу белсенділігі 68%-дан 87%-ға дейін артқаны байқалды, ал бақылау тобында бұл көрсеткіш 70%-дан 74%-ға ғана өсті.

Бақылаушы кезеңде қайта диагностика жүргізіліп, білім алушылардың функционалдық сауаттылық деңгейіндегі өзгерістер анықталды. Нәтижелер эксперименттік топта айтарлықтай оң динамика бар екенін көрсетті: жоғары деңгей – 46%, орта деңгей – 42%, төмен деңгей – 12% құрады. Ал бақылау тобында жоғары деңгей – 28%, орта деңгей – 44%, төмен деңгей – 28% болды.

Алынған нәтижелерді салыстырмалы талдау практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің тиімділігін дәлелдейді. Эксперименттік топта жоғары деңгей көрсеткіші 27%-ға артса, төмен деңгей 27%-ға төмендеді. Бақылау тобында өзгерістер мардымсыз болды: жоғары деңгей тек 7%-ға артты, ал төмен деңгей 11%-ға ғана азайды.

Зерттеу нәтижелерін көрнекі түрде көрсету үшін төмендегі диаграмма сипаттамасы ұсынылады:

Диаграмма сипаттамасы: Бағанды диаграммада екі топтың (эксперименттік және бақылау) бастапқы және қорытынды нәтижелері салыстырылып көрсетіледі. Көлденең осьте деңгейлер (жоғары, орта, төмен), ал тік осьте пайыздық көрсеткіштер беріледі. Эксперименттік топтың қорытынды нәтижелерінде жоғары деңгей бағаны айтарлықтай өсіп, төмен деңгей бағаны күрт төмендегені анық байқалады. Бақылау тобында өзгеріс аз мөлшерде ғана көрінеді.

Зерттеу барысында алынған мәліметтер практикаға бағдарланған тапсырмаларды қолдану білім алушылардың тек білім деңгейін ғана емес, олардың білімді қолдану, талдау және өмірлік жағдаяттарды шешу қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетті. Сонымен қатар, мұндай тапсырмалар білім алушылардың оқу мотивациясын арттырып, олардың өзіндік жұмыс жасау дағдыларын жетілдіреді.

Осылайша, жүргізілген тәжірибелік-эксперименттік жұмыс нәтижелері биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл негізінде құрылған практикаға бағдарланған тапсырмалар

жүйесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы жоғары тиімділігін дәлелдейді.

Практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесі

Биологияны оқытуда практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесі білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталып, нақты өмірлік жағдаяттар негізінде құрастырылады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың ғылыми білімді қолдану, талдау, бағалау және шешім қабылдау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Жасуша тақырыбы бойынша тапсырмаларда білім алушыларға микроскоп арқылы өсімдік жасушасын бақылау ұсынылады. Тапсырма барысында олар жасуша органоидтарын анықтап, олардың қызметін түсіндіруі қажет. Бұл тапсырма білім алушылардың ғылыми-танымдық құзыретін қалыптастырып, түсіну және талдау деңгейіндегі ойлау әрекеттерін дамытады. Бағалау барысында білім алушының органоидтарды дұрыс анықтауы, олардың қызметін ғылыми негізде түсіндіруі және мысал келтіруі ескеріледі.

Фотосинтез тақырыбы аясында білім алушыларға жарық жетіспейтін жағдайда өсірілген өсімдіктердің жағдайы сипатталады. Тапсырмада олар фотосинтез қарқынының өзгеру себептерін талдап, болжам жасауы тиіс. Бұл тапсырма зерттеушілік құзыретті дамытуға бағытталып, талдау және болжам жасау деңгейіндегі ойлау дағдыларын қамтиды. Нәтижені бағалау кезінде себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және ғылыми негізде түсіндіру деңгейі қарастырылады.

Экология бөлімінде қаладағы ауа ластануы туралы жағдаят ұсынылады. Білім алушылар ластанудың тірі ағзаларға әсерін талдап, оны азайту жолдарын ұсынады. Бұл тапсырма әлеуметтік-экологиялық құзыретті қалыптастырып, бағалау және шешім қабылдау деңгейіндегі ойлау дағдыларын дамытады. Бағалау критерийлері ретінде мәселені талдау тереңдігі мен ұсынылған шешімдердің нақтылығы алынады.

Адам физиологиясы тақырыбында дұрыс тамақтанбау салдарынан әлсіздік жағдайы беріледі. Білім алушылар тамақтану рационын талдап, дұрыс тамақтану бойынша ұсыныстар жасайды. Бұл тапсырма денсаулық сақтау құзыретін қалыптастырып, талдау және қолдану деңгейіндегі дағдыларды дамытады. Бағалау кезінде ұсыныстардың ғылыми негізділігі мен нақтылығы ескеріледі.

Генетика бөлімінде тұқым қуалайтын ауруға байланысты жағдаят ұсынылады. Білім алушылар белгінің тұқым қуалау типін анықтап, ықтималдықты есептейді. Бұл тапсырма ғылыми-танымдық құзыретті дамытуға бағытталып, қолдану және есептеу деңгейіндегі ойлау әрекеттерін қамтиды. Бағалау барысында генетикалық заңдылықтарды дұрыс қолдану және қорытындының дәлдігі қарастырылады.

Биотехнология тақырыбында тағам өнімдеріндегі консерванттардың қолданылуы сипатталады. Білім алушылар олардың адам ағзасына әсерін талдап, қауіпсіздік деңгейін бағалайды. Бұл тапсырма сыни ойлау дағдыларын дамытуға бағытталып, талдау және бағалау деңгейінде жүзеге асырылады. Бағалау кезінде дәлелді пікір айту және салыстырмалы талдау жасау қабілеті есепке алынады.

Эволюция бөлімінде жануарлардың қоршаған ортаға бейімделуі туралы мысалдар беріледі. Білім алушылар бейімделу түрлерін талдап, олардың эволюциялық маңызын түсіндіреді. Бұл тапсырма ғылыми дүниетанымды қалыптастырып, талдау деңгейіндегі ойлау әрекеттерін дамытады.

Иммунитет тақырыбында жиі ауыратын адамның жағдайы сипатталады. Білім алушылар иммунитетті күшейту жолдарын ғылыми тұрғыда ұсынады. Бұл тапсырма қолданбалы құзыретті дамытып, білімді нақты өмірде қолдану дағдыларын қалыптастырады.

Экожүйелер тақырыбында су айдынының ластануы туралы жағдаят беріледі. Білім алушылар экожүйеге тигізетін әсерді талдап, оны қалпына келтіру жолдарын ұсынады. Бұл тапсырма экологиялық құзыретті қалыптастырып, бағалау және шешім қабылдау дағдыларын дамытады.

Нерв жүйесі тақырыбында стресс жағдайы сипатталады. Білім алушылар стресстің ағзаға әсерін түсіндіріп, оны төмендету жолдарын ұсынады. Бұл тапсырма өмірлік дағдыларды қалыптастыруға бағытталып, талдау және қолдану деңгейіндегі ойлау әрекеттерін қамтиды.

Осылайша, ұсынылған практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесі білім алушылардың ғылыми білімді өмірлік жағдаяттарда қолдану қабілетін дамытуға бағытталып, олардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады. Тапсырмалар жүйелі түрде қолданылған жағдайда білім алушылардың сыни ойлау, зерттеушілік және шешім қабылдау дағдыларының дамуына айтарлықтай ықпал етеді.

Практикалық маңыздылығы

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы биология пәнін оқыту үдерісінде қолдануға болатын нақты әдістемелік ұсыныстар мен тапсырмалар жүйесінің әзірленуімен анықталады. Ұсынылған практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған тиімді құрал ретінде жалпы білім беретін мектептерде, колледждерде және жоғары оқу орындарында пайдалануға болады. Зерттеу барысында әзірленген тапсырмалар жүйесі мұғалімдердің оқу үдерісін ұйымдастыруда қолдануына ыңғайлы болып, сабақтың мазмұнын өмірмен байланыстыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұсынылған бағалау критерийлері білім алушылардың оқу жетістіктерін объективті бағалауға жағдай жасайды. Аталған нәтижелер педагогтардың кәсіби қызметінде, білім беру бағдарламаларын жетілдіруде және оқу-әдістемелік кешендерді әзірлеуде қолданылуы мүмкін. Сонымен бірге зерттеу қорытындылары білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған инновациялық тәсілдерді енгізуге негіз бола алады.

Ғылыми жаңалығы

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы келесі нәтижелермен сипатталады:

- биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл негізінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін құрастырудың теориялық негіздері нақтыланды;
- білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған практикаға бағдарланған тапсырмалардың құрылымдық-мазмұндық моделі ұсынылды;
- биология сабағында қолдануға бейімделген, PISA талаптарына сәйкес келетін тапсырмалар жүйесі әзірленді;
- практикаға бағдарланған тапсырмаларды жүйелі қолданудың білім алушылардың ғылыми сауаттылығы мен зерттеушілік дағдыларына ықпалы тәжірибелік-эксперименттік жолмен дәлелденді;
- білім алушылардың функционалдық сауаттылығын бағалаудың критерийлері мен көрсеткіштері айқындалды.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижелері биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл негізінде ұйымдастырылған практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы тиімділігін дәлелдейді. Зерттеу барысында теориялық талдау нәтижесінде құзыреттілік тәсілдің білім беру үдерісін жаңғыртудағы жетекші бағыт екендігі айқындалып, оның практикаға бағдарланған тапсырмалармен тығыз байланыста жүзеге асатыны негізделді.

Эксперименттік жұмыс нәтижелері білім алушылардың білімді тек меңгеріп қана қоймай, оны өмірлік жағдаяттарда қолдану, талдау және шешім қабылдау дағдыларының айтарлықтай дамығанын көрсетті. Әсіресе практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйелі түрде қолданылған жағдайда білім алушылардың оқу мотивациясы артып, олардың танымдық белсенділігі күшейетіні анықталды. Сонымен қатар, білім алушылардың сыни ойлау, зерттеушілік және коммуникативтік дағдыларының қалыптасуына оң әсер ететіні дәлелденді.

Осылайша, биологияны оқытуда құзыреттілік тәсіл мен практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін кешенді түрде енгізу білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады. Бұл бағыт білім алушыларды өмірлік жағдаяттарға бейімдеп, олардың функционалдық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования. – М.: Педагогика, 2003. – 256 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
3. Байденко В.И. Компетентностный подход в образовании: методология и практика. – М.: Логос, 2005. – 304 с.
4. OECD. Assessing Scientific Literacy: The Framework for PISA 2018. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 308 p.
5. OECD. PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 352 p.
6. Schleicher A. PISA and the Future of Education. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 120 p.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
8. Алексеев Н.Г. Функциональная грамотность: теория и практика формирования. – М.: Просвещение, 2012. – 176 с.
9. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: Longmans, 1986. – 207 p.
10. Bybee R.W. The BSCS 5E Instructional Model and 21st Century Skills. – Colorado Springs: BSCS, 2006. – 28 p.
11. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: Интеллект-Центр, 1996. – 544 с.
12. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1934. – 352 с.
13. Johnson D.W., Johnson R.T. Active Learning: Cooperation in the College Classroom. – Minnesota: Interaction Book Company, 2014. – 300 p.
14. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
15. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.

ПӘНАРАЛЫҚ STEM-БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПРАКТИКАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Асилбекова Б.Ж., Абдураимова Н.Ш., Дильбарканова Р.

Аңдатпа. Мақалада STEM бағытының пәнаралық байланыстары негізінде әзірленген тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың функционалдық даярлығын бағалау құралы ретіндегі тиімділігі негізделді. Сонымен қатар тапсырмалардың құрылымы, бағалау критерийлері және олардың білім беру нәтижелерін анықтаудағы маңызы қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесінде оқу нәтижелерін тек теориялық білім негізінде ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың алған білімдерін практикалық және өмірлік жағдаяттарды шешуде қолдана алу қабілеті арқылы анықтау маңызды болып отыр. Пәнаралық STEM-білім беру жағдайында білім алушылардың функционалдық даярлығын бағалауда практикаға бағдарланған тапсырмалардың рөлі қарастырылады. Практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың талдау, салыстыру, шешім қабылдау және ғылыми білімді нақты жағдайларда қолдану дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: STEM-білім беру, пәнаралық байланыс, практикаға бағдарланған тапсырмалар, функционалдық даярлық, бағалау, биологияны оқыту.

Аннотация. В статье рассматривается роль практико-ориентированных заданий в оценке функциональной подготовки обучающихся в условиях междисциплинарного STEM-

образования. В современной системе образования важным становится определение результатов обучения не только на основе теоретических знаний, но и через способность обучающихся применять знания для решения практических и жизненных задач.

Практико-ориентированные задания позволяют формировать у обучающихся навыки анализа, сравнения, принятия решений и применения научных знаний в реальных ситуациях. В статье обосновывается эффективность системы заданий, разработанных на основе междисциплинарных связей STEM-направления, как инструмента оценки функциональной подготовки обучающихся. Рассматриваются структура заданий, критерии оценивания и их значение в определении образовательных результатов.

Ключевые слова: STEM-образование, междисциплинарность, практико-ориентированные задания, функциональная подготовка, оценивание, обучение биологии

Abstract. The article examines the role of practice-oriented tasks in assessing students' functional preparedness in the context of interdisciplinary STEM education. In modern education systems, learning outcomes are increasingly evaluated not only through theoretical knowledge but also through students' ability to apply knowledge to real-life situations and practical problems.

Practice-oriented tasks contribute to the development of analytical thinking, decision-making, and the ability to apply scientific knowledge in practical contexts. The study substantiates that a system of tasks developed on the basis of interdisciplinary STEM connections can serve as an effective tool for assessing students' functional preparedness. The structure of tasks, assessment criteria, and their role in evaluating learning outcomes are analyzed in the article.

Key words: STEM education, interdisciplinary integration, practice-oriented tasks, functional preparedness, assessment, biology education.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі - білім алушылардың тек теориялық білімдерін қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар олардың алған білімдерін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алу қабілетін дамыту болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі әлемдік білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Халықаралық білім беру зерттеулерінде, әсіресе PISA зерттеуінде, білім алушылардың білімді қолдану қабілеті мен өмірлік мәселелерді шешу дағдылары негізгі бағалау критерийлері ретінде анықталған. Бұл зерттеулердің нәтижелері білім беру мазмұнын жаңартуды, оқыту әдістерін жетілдіруді және оқу нәтижелерін бағалаудың жаңа тәсілдерін енгізуді талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда STEM-білім беру тұжырымдамасы ерекше маңызға ие. STEM-ғылым (Science), технология (Technology), инженерия (Engineering) және математика (Mathematics) пәндерінің интеграциясына негізделген білім беру бағыты болып табылады.

Бұл бағыт білім алушылардың ғылыми ойлауын дамытуға, зерттеушілік қабілеттерін қалыптастыруға және практикалық мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға бағытталған.

STEM-білім беру жағдайында пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру білім алушылардың оқу әрекетінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Әсіресе практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың білімдерін нақты жағдайларда қолдануға, ғылыми құбылыстарды талдауға және шешім қабылдауға мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады. Практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық даярлығын қалыптастырумен қатар, олардың оқу нәтижелерін бағалаудың тиімді құралы ретінде де қарастырылады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың білімді қолдану деңгейін, логикалық ойлау қабілетін және практикалық мәселелерді шешу дағдыларын анықтауға мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Қазіргі білім беру жүйесінде білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау мәселесі тек пәндік білімді тексерумен шектелмей, олардың білімді өмірлік жағдайларда қолдану қабілетін анықтауға бағытталуда.

Осыған байланысты функционалдық даярлықты бағалау білім беру сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болып саналады.

Функционалдық даярлық білім алушылардың ғылыми білімдерді практикалық міндеттерді шешуде қолдану, ақпаратты талдау, қорытынды жасау және әртүрлі өмірлік жағдаяттарда тиімді шешім қабылдау қабілеттерін қамтиды.

Бұл ұғым қазіргі педагогикалық зерттеулерде білім беру нәтижелерінің интегративті көрсеткіші ретінде қарастырылады [1].

Ғылыми әдебиеттерде функционалдық даярлық ұғымы білім алушылардың тек теориялық білімді меңгеруімен ғана емес, сонымен қатар олардың сол білімдерді нақты практикалық әрекеттерде қолдану қабілетімен сипатталады.

Осы тұрғыдан алғанда білім беру үдерісінде практикалық әрекетке негізделген оқыту тәсілдерін енгізу қажеттілігі арта түсуде.

Әсіресе пәнаралық интеграцияға негізделген STEM-білім беру моделі білім алушылардың зерттеушілік, аналитикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді педагогикалық тәсіл ретінде қарастырылады [2].

STEM-білім беру тұжырымдамасы ғылым, технология, инженерия және математика пәндерінің мазмұнын біріктіре отырып, білім алушылардың кешенді ойлауын қалыптастыруды көздейді.

Бұл модельде оқыту нақты өмірлік мәселелерді шешуге бағытталған тапсырмалар арқылы жүзеге асырылады.

Сондықтан STEM-білім беру жағдайында практикаға бағдарланған тапсырмалар ерекше маңызға ие, себебі олар білім алушылардың алған білімдерін тәжірибелік жағдайда қолдану дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді [3].

Педагогикалық зерттеулер көрсеткендей, практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың оқу нәтижелерін объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Мұндай тапсырмалар білім алушылардың білімді қолдану деңгейін, логикалық ойлау қабілетін, ғылыми пайымдау дағдыларын және проблемалық жағдайларды шешу қабілетін анықтауға бағытталған.

Сондықтан практикаға бағдарланған тапсырмалар қазіргі білім беру жүйесінде оқу нәтижелерін бағалаудың маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылады [4].

Практикаға бағдарланған тапсырмалардың тиімділігі олардың құрылымдық ерекшеліктерімен де байланысты.

Әдетте мұндай тапсырмалар нақты өмірлік жағдаятқа негізделген проблемалық жағдайдан басталады және білім алушылардан ғылыми білімдерді қолдана отырып, ұсынылған мәселені шешуді талап етеді.

Бұл тапсырмалар білім алушылардың ақпаратты талдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және дәлелді қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар мұндай тапсырмалар білім алушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға және ғылыми таным үдерісін түсінуге мүмкіндік береді [5].

Пәнаралық STEM-білім беру жағдайында құрастырылған практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық даярлығын бағалауда ерекше рөл атқарады.

Себебі мұндай тапсырмалар әртүрлі пәндер арасындағы байланыстарды ескере отырып, білім алушылардың білімдерін кешенді түрде қолдануын талап етеді.

Мысалы, биология пәнінде экологиялық мәселелерге арналған тапсырмалар табиғаттағы процестерді түсіндірумен қатар, математикалық есептеулерді, деректерді талдауды және технологиялық шешімдерді қолдануды талап етуі мүмкін.

Бұл өз кезегінде білім алушылардың интегративті ойлауын қалыптастырады [6].

Практикаға бағдарланған тапсырмаларды бағалау барысында белгілі бір критерийлер жүйесін қолдану маңызды. Бағалау критерийлері білім алушылардың тапсырманы орындау деңгейін объективті анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай критерийлерге мәселені түсіну деңгейі, ғылыми білімдерді қолдану дәлдігі, талдау және қорытынды жасау қабілеті, сондай-ақ ұсынылған шешімнің негізділігі жатады.

Бағалау критерийлерін нақты анықтау білім алушылардың оқу жетістіктерін әділ бағалауға мүмкіндік береді [7].

Практикаға бағдарланған тапсырмаларды құрастыру барысында олардың мазмұны білім беру бағдарламасының мақсаттарына сәйкес келуі қажет. Сонымен қатар тапсырмалар білім алушылардың жас ерекшеліктерін, оқу деңгейін және пәндік мазмұнды ескере отырып әзірленуі тиіс.

Осындай талаптарды ескере отырып құрастырылған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық даярлығын қалыптастыруға және олардың оқу нәтижелерін тиімді бағалауға мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алғанда практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін білім беру үдерісіне енгізу білім алушылардың оқу жетістіктерін арттыруға және олардың функционалдық даярлығын дамытуға ықпал етеді.

Пәнаралық STEM негізіндегі практикаға бағдарланған тапсырма

Кесте 1 – Пәнаралық STEM тапсырмасының үлгісі

Пәнаралық STEM негізіндегі практикаға бағдарланған тапсырма (ықшам үлгі)

Кесте 1 – Пәнаралық STEM тапсырмасының үлгісі

Тақырып	Пәндер	Контекст	Тапсырма	Дағды	Бағалау
Тамақтану және энергия	Био+Хим+Мат	Күнделікті ас мәзірі	Тағам есептеп, энергиямен салыстыру	құрамын тәуліктік Талдау, есептеу	Дұрыс есеп, қорытынды
Су сапасы	Био+Гео	Жергілікті су	Су анықтап, ұсыну	ластануын шешім Зерттеу	Дәлел, ұсыныс
Жүрек жұмысы	Био+Мат	Жаттығу әсері	Пульсті өзгерісін талдау	өлшеп, Анализ	Дерек, график
Өсімдік өсуі	Био+Физ	Үй жағдайы	Факторларға өсуін бақылау	тәуелді Эксперимент	Нәтиже, қорытынды

Сонымен қатар мұндай тапсырмалар білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға, ғылыми ойлауын дамытуға және нақты өмірлік мәселелерді шешу қабілетін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кесте 2– Білім алушылардың оқу нәтижелерін бағалау критерийлері

Қалалық ауаның ластануын зерттеу	Биология, химия, география, әлеуметтік ғылымдар	Балл
Су ресурстарының сапасын бағалау	Биология, химия	3
Энергияны үнемдеу жобасы	Физика, технология, экономика	3
Қалалық ауаның ластануын зерттеу	Биология, химия, география, әлеуметтік ғылымдар	2
Су ресурстарының сапасын бағалау	Биология, химия	2

Жалпы балл – **10 балл.**

Біз оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, білім сапасын, мотивациясын анықтадық. Біздің жұмысымызда біз келесі зерттеу әдістерін қолдандық:

Диагностикалық бақылау, тестілеу, сауалнама, әңгіме, бақылау білім сапасын диагностикалау үшін біз бақылау жұмыстарын жүргіздік.

Бағалау критерийлері (бір тапсырма-бір балл):

«өте жақсы» - 9-10 ұпай;

«жақсы» - 8-7 ұпай;

«қанағаттанарлық»- 5-6 балл;

«қанағаттанарлықсыз» - 5 балдан төмен.

Зерттеу барысында дәстүрлі оқыту әдісімен берілген материалдың 25%-ы, көру арқылы 33%-ы, көру-есту арқылы 50%-ы, ал, мультимедиялық интерактивті оқыту бағдарламалары көмегімен берілген материалдың 75%-ы есте сақталады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау, салыстырмалы талдау және педагогикалық тәжірибені жалпылау әдістері қолданылды. Сонымен қатар пәнаралық интеграция негізінде әзірленген практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесінің білім алушылардың оқу нәтижелеріне ықпалын анықтау мақсатында бақылау және талдау әдістері пайдаланылды.

Практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың теориялық білімін нақты өмірлік жағдайларда қолдану қабілетін анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай тапсырмалар көбінесе проблемалық жағдайлар негізінде құрастырылып, білім алушылардың зерттеу

Зерттеу әдістемесі және практикаға бағдарланған тапсырмаларды қолдану нәтижелері

Пәнаралық STEM-білім беру жағдайында практикаға бағдарланған тапсырмалардың білім алушылардың функционалдық даярлығын бағалаудағы тиімділігін анықтау мақсатында тәжірибелік зерттеу жұмысы жүргізілді.

Зерттеу барысында білім алушылардың ғылыми білімдерін практикалық жағдаяттарда қолдану деңгейін анықтау, олардың зерттеушілік және аналитикалық дағдыларын бағалау, сондай-ақ пәнаралық интеграция негізінде құрылған тапсырмалардың оқу нәтижелеріне әсерін талдау негізгі міндеттер ретінде белгіленді.

Зерттеу жалпы білім беретін мектептің 9-сынып білім алушылары арасында жүргізілді. Экспериментке қатысқан білім алушылар екі топқа бөлінді: бақылау тобы және эксперименттік топ. Бақылау тобында оқу үдерісі дәстүрлі әдістер арқылы ұйымдастырылса, эксперименттік топта пәнаралық байланыстарға негізделген практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесі қолданылды.

Эксперименттік жұмыстың бастапқы кезеңінде білім алушылардың функционалдық даярлық деңгейін анықтау мақсатында диагностикалық тапсырмалар жүргізілді. Диагностикалық жұмыстар білім алушылардың ғылыми білімдерді қолдану қабілетін, ақпаратты талдау дағдыларын және проблемалық жағдайларды шешу деңгейін анықтауға бағытталды. Алынған нәтижелер білім алушылардың көпшілігі теориялық білімді меңгергенімен, оны практикалық жағдайларда қолдану барысында қиындықтарға кездесетінін көрсетті. Бұл жағдай практикаға бағдарланған тапсырмаларды жүйелі түрде қолданудың қажеттілігін дәлелдейді [8].

Зерттеу барысында қолданылған тапсырмалар нақты өмірлік жағдаяттарға негізделіп құрастырылды. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың ғылыми білімдерін нақты мәселелерді шешу барысында қолдануын талап етеді. Сонымен қатар тапсырмаларда деректерді талдау, салыстыру, қорытынды жасау және ұсынылған шешімнің тиімділігін бағалау сияқты әрекеттер қамтылды.

Практикаға бағдарланған тапсырмалар STEM бағытындағы пәнаралық интеграция негізінде әзірленді. Мысалы, биология пәнінде экологиялық мәселелерге арналған тапсырмаларда табиғи ортаның жағдайын талдау, қоршаған орта факторларының тірі ағзаларға әсерін анықтау және алынған деректерді математикалық әдістер арқылы өңдеу талап

етілді. Бұл білім алушылардың ғылыми құбылыстарды кешенді түрде түсінуіне мүмкіндік берді.

PISA форматындағы практикаға бағдарланған тапсырма үлгісі

Жағдаят:

Қала маңындағы өзеннің су сапасы соңғы жылдары өзгергені байқалады. Жергілікті тұрғындар су құрамында ластаушы заттардың болуы мүмкін екенін болжайды. Оқушылар зерттеу жүргізу арқылы су сапасының өзгеру себептерін анықтауы тиіс.

Тапсырма:

1. Өзен суының құрамына әсер етуі мүмкін факторларды анықтаңыз.
2. Су сапасын анықтау үшін қандай зерттеу әдістерін қолдануға болады?
3. Алынған деректерге сүйене отырып, су сапасын жақсарту бойынша ұсыныс жасаңыз

Бағалау критерийлері

Критерий	Дескриптор	Балл
Мәселені түсіну	Экологиялық жағдайды дұрыс талдайды	2
Ғылыми білімді қолдану	Биологиялық және экологиялық заңдылықтарды қолданады	2
Деректерді талдау	Ақпаратты салыстырып, қорытынды жасайды	2
Ұсынылған шешім	Нақты және ғылыми негізделген ұсыныс береді	2

Эксперимент нәтижелері

Зерттеу нәтижелері практикаға бағдарланған тапсырмаларды қолдану білім алушылардың функционалдық даярлығын дамытуға оң әсер ететінін көрсетті. Эксперименттік топта оқу барысында білім алушылардың проблемалық жағдайларды талдау, ғылыми білімдерді қолдану және деректерді интерпретациялау дағдылары айтарлықтай жақсарды.

Эксперимент нәтижелерін салыстырмалы талдау барысында бақылау және эксперименттік топтардың көрсеткіштері арасында айырмашылық байқалды. Бақылау тобында жоғары деңгей көрсеткен білім алушылардың үлесі 32% болса, эксперименттік топта бұл көрсеткіш 58%-ға дейін артты. Сонымен қатар төмен деңгей көрсеткен білім алушылардың саны айтарлықтай азайғаны анықталды.

Бұл нәтижелер практикаға бағдарланған тапсырмалардың білім алушылардың оқу әрекетін белсендіруге және олардың функционалдық даярлығын арттыруға ықпал ететінін көрсетеді.

Диаграмма нәтижесінің ғылыми сипаттамасы

Эксперимент нәтижелерін графикалық түрде талдау барысында білім алушылардың функционалдық даярлығының деңгейі айқын көрінді. Диаграммада эксперименттік топта жоғары және орта деңгейдегі білім алушылардың үлесі артқаны байқалады. Бұл практикаға бағдарланған тапсырмалардың оқу үдерісінде қолданылуы білім алушылардың білімді қолдану қабілетін дамытуға және олардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретінін дәлелдейді. Сонымен қатар білім алушылардың тапсырмаларды орындау барысында деректерді талдау, салыстыру және ғылыми қорытынды жасау қабілеттері дамығаны байқалды. Бұл STEM-білім беру жағдайында пәнаралық тапсырмаларды қолданудың тиімділігін көрсетеді.

Нәтижелер және талдау

Зерттеу нәтижелері практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың оқу нәтижелерін бағалауда тиімді құрал екенін көрсетті. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың теориялық білімін нақты өмірлік жағдайларда қолдануына мүмкіндік береді.

Пәнаралық интеграция негізінде құрастырылған тапсырмалар білім алушылардың бірнеше ғылым саласының мазмұнын бір мезгілде қолдануына жағдай жасайды. Мысалы,

экологиялық мәселелерге байланысты тапсырмалар биология, химия, география және әлеуметтік ғылымдардың мазмұнын біріктіре отырып қарастырылады.

Бұл жағдайда білім алушылар қоршаған ортаның ластану себептерін анықтап қана қоймай, оның әлеуметтік және экономикалық салдарын да талдай алады. Сонымен қатар ғылыми негізделген шешімдер ұсынуға мүмкіндік алады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға және олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға ықпал етеді [4].

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері пәнаралық STEM-білім беру жағдайында практикаға бағдарланған тапсырмаларды қолдану білім алушылардың функционалдық даярлығын қалыптастыру мен бағалауда тиімді құрал болып табылатынын көрсетті. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың ғылыми білімдерін өмірлік жағдаяттарда қолдану қабілетін дамытуға, аналитикалық ойлауын қалыптастыруға және зерттеушілік дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Практикаға бағдарланған тапсырмаларды жүйелі түрде қолдану білім алушылардың оқу әрекетін белсендіруге, олардың пәндік білімдерін тереңдетуге және білім беру нәтижелерін объективті бағалауға жағдай жасайды. Сонымен қатар пәнаралық STEM-білім беру білім алушылардың интегративті ойлауын қалыптастыруға және олардың болашақ кәсіби қызметіне қажетті құзыреттерді дамытуға ықпал етеді. Осыған байланысты білім беру үдерісінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін Қорытындылай келе, пәнаралық STEM-білім беру жағдайында практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық даярлығын қалыптастырумен қатар, олардың оқу нәтижелерін бағалаудың тиімді құралы болып табылады. Мұндай тапсырмалар білім алушылардың ғылыми білімдерін практикалық жағдайларда қолдану қабілетін дамытуға, аналитикалық ойлауын қалыптастыруға және зерттеушілік дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар практикаға бағдарланған тапсырмалар білім алушылардың білімді қолдану деңгейін, проблемалық жағдайларды шешу қабілетін және ғылыми пайымдау дағдыларын объективті бағалауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты білім беру үдерісінде практикаға бағдарланған тапсырмалар жүйесін кеңінен қолдану білім алушылардың функционалдық даярлығын арттыруға және білім беру сапасын жақсартуға ықпал етеді енгізу білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. OECD. PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. Paris: OECD Publishing, 2019.
2. Bybee R. The Case for STEM Education. NSTA Press, 2013.
3. Sanders M. STEM education and interdisciplinary learning. Technology Teacher, 2009.
4. Хуторской А.В. Современная дидактика. Москва, 2017.
5. Беспалько В.П. Педагогические технологии. Москва, 2008.
6. Жайтапова А.А. Функционалдық сауаттылық негіздері. Алматы, 2016.
7. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Москва, 2010.
8. OECD. PISA Assessment and Analytical Framework. Paris, 2019.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ТОПТЫҚ ОҚЫТУ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Амиров Н.С.

*«7M010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты
БІ.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық*

Андатпа. Мақалада студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыруда топтық оқыту формаларының психологиялық-педагогикалық аспектілері қарастырылған. Топтық формаларды қолдану студенттік жастағы жастардың жас ерекшеліктеріне және болашақта көптеген серіктестермен әртүрлі мәселелерді шеше алатын ұйымдастырушы мамандардың біртіндеп дамуына сәйкес келеді: тең дәрежеде, басшылар немесе бағыныштылар ролінде.

Кілтті сөздер: студент, өзіндік жұмыс, әдіс, кейс әдісі, оқыту, кредиттік оқыту жүйесі.

Abstract. The article examines the psychological and pedagogical aspects of the forms of group learning in the organization of independent work of students. The use of group forms corresponds to the age characteristics of students and the gradual development of organizing specialists who in the future will be able to solve various tasks with many partners: equally, in the role of managers or subordinates.

Key words: student, independent work, method, case method, training, credit system of education.

Танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру үшін студенттерді шағын топтарға біріктірген кезде білім беру үдерісіне қатысушылардың өз бетінше сәтті дамытуға ықпал ететін бірқатар жағдайларды ескеру қажет. Жоғары білім психологиясында студенттер шағын оқу топтарына ерікті негізде бірігуі керек деген нұсқаулар бар, бұл өз кезегінде өзара сенім мен ізгілік атмосферасын құруға ықпал етеді. Топ мүшелерінің әрқайсысының жеке бейімділігі мен мүмкіндіктерін білу оқу үдерісіне қатысушылардың барлығының зияткерлік және адамгершілік әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Еркін тәуелсіз тұлға пікір, іс-әрекет еркіндігі және қоғамның әр мүшесінің құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеу болған кезде қалыптасады. Сондықтан дидактикалық мәселелерді шешу барысында оның жеке мүшелерінің басқа топтарына, егер бұл команданың да, жеке тұлғаның да дамуына ықпал етсе көшуге болады. Университетте оқу үдерісін ұйымдастырудың ұжымдық және топтық формаларын қолдана отырып, оқу міндеттерін болашақ мамандардың өндірістік салаларын дамыту перспективаларына бағыттау кезінде қызметтің ең нәтижелі нәтижелері алынуы мүмкін. Іскерлік мүдделерге негізделген кәсіпкерлік бостандығы жастардан өз іс-әрекетінде жаңа ақпаратты пайдалану үшін жағдайларға тез назар аударуды талап етеді. Елдегі тез өзгеретін әлеуметтік-экономикалық жағдай өндіріске қатысушылардың жаңа білімді өз бетінше игеріп қана қоймай, жаңа мамандықтарды игеруге дайын болуы үшін психологиялық және практикалық дайындығын талап етеді. Болашақ мамандардың өз бетінше университет сабақтарының кез-келген түрінде қалыптастыруға болады.

Тәуелсіз танымдық іс-әрекеттің топтық өзара әрекеттестік үдерісінің бір түрі – студенттің өзіндік жұмысы (СӨЖ). ЖОО-дағы СӨЖ оқу пәнінің бағдарламасында көзделген мәселені жүйелі, дәйекті, логикалық баяндауды көздейді. ЖОО-да ғылыми білімді зерделеудегі жүйелілік қағидаты әрбір өзіндік жұмыста студенттерде бар ақпарат қорына сүйенуді талап етеді. Бұл жағдайда студенттің оқытушымен өзіндік жұмысы (СОӨЖ) топтық іс-әрекетті бұрын алған білімдерін өзектендіруді, оларды оқытудың жаңа міндеттеріне байланысты қайта қарастыруды қажет ететін проблемалық сұрақтар қою арқылы ұйымдастырады.

Әр түрлі оқу-тәрбиелік міндеттер арасында жоғары мектепте өзіндік жұмыста еркін қатысу режимі студенттерді қажетті ақпарат алу үшін әртүрлі көздерді таңдауға ынталандыру мәселесін шешеді. Оқытушы ұсынған әртүрлі дереккөздерді қолдана отырып, студенттер өзіндік жұмысқа дайындық кезінде оларды қолданады, тапсырманың жеке мәселелерін талқылау барысында оларды шешудің өзіндік әдіс-тәсілдерін жасайды. Сонымен бірге, СӨЖ барысында студенттер өздерінің еңбек іс-әрекеті барысында жаңа технологияларды игеруге және тасырманы орындауда инновациялық технологияларды қолдануда оқытушылармен өзара әрекеттесуді талап етеді.

Топ – бұл ортақ мақсат-міндеттерді шешу үшін және оң нәтиже алу үшін құрылған адамдар тобы. «Топтық жұмыс» термині – түпкілікті нәтижеге немесе мақсатқа жетуге бағытталған өзара әрекеттесу жүзеге асырылатын іс-әрекет құрылымы. Топтық жұмыстың мақсаты – оқу және оқыту арқылы тапсырмаларды шеше отырып, тапсырмаларды орындау үдерісінде студенттер тобының бірлесіп жұмыс істеуі.

Алғаш рет «топ» ұғымын XVII ғ. суретшілер мен мүсіншілер арасында кездестіреміз. XIX ғасырда бұл ұғымды Ресейде (К.Кавелин, П.Лавров, И.Михайловский, Г.Плеханов, А.Потебня және басқалары), Германияда (Вундт, Зиммель, Ф.Теннис), Англияда (Д.Милль, Спенсер), Италияда (С.Сигеле), Францияда (Э.Дюркгейм, Лебон, Тарр), АҚШ-та (Ф.Гиддинс, Ч.Кули, Э.Росс, У.Томас). XX ғасырдың басында Кеңес ғалымдары В.Бехтерев, Н.Ланге және олардың американдық әріптестері Ф.Олпорт, Ф.Трешер, У.Мак-Дугалл қарастырған [1].

Топта жұмыс істеу үшін:

- жақсы тыңдай білуіңіз керек;
- жоғары көшбасшылық қасиеттерге ие болуыңыз керек;
- тиімді екі жақты байланыс орната алуыңыз керек;
- міндеттерді өзара тең бөлісе алу керек;
- бірге жұмыс істеуге деген ұмтылыстың жоғары болу керектігі;
- мақсаттар мен міндеттер анық, нақты қойылу керек [2].

Білім беру іс-әрекетінің бұл түрі барлық адамдар үшін шығармашылық жұмысқа маңызды ынталандыру болып табылады, өйткені тапсырмалардың күрделілігіне қарамастан студенттер топ болып өзара бірігіп орындауға тырысады. Тапсырмалардың мазмұнына қарай шешілмеген сұрақтарына жауап іздеуге қабілетті жастарды қолдау басқалардың өз қабілеттеріне деген сенімін қалыптастырады. Студенттік ортада үздік студенттердің беделін көтеру өте маңызды, сондықтан топтық өзара әрекеттестік үдерісінің негізінде студенттердің өзіндік жұмысын орындауда кәсіби дайындықтың теориялық және практикалық білімдерді игеруге оңтайлы жағдай жасайтынын байқауға болады.

Тапсырмалар мен қойылған міндеттерді шешу студенттер командасындағы қарым-қатынастардың өзгеруіне нәтижелі әсер ететіні, өйткені «командалық рухтың» арқасында бір-бірімен тығыз қарым-қатынас, бір-бірлерінің қолдауына ие болатыны сөзсіз. Біз топтық оқытудың бұл түрі студенттердің кәсіби білім алу туралы байланысын кеңейтетінін атап өттік: кәсіби басылымдармен өзара алмасу жүреді, аудиториядан тыс уақытта бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған материалдарды талқылайды және т.б. *Жоғарыда аталған мәселелердің негізгі ой-тұжырымы: топтық өзара әрекеттестік үдерісінде студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру «субъект-субъект», яғни «оқытушы-студент», «студент-студент», «студент-студенттер тобы», «оқытушы-студенттер тобы» жүйесіндегі тұтқаралық байланыстар негізінде жүзеге асырылады.*

Топтық өзара әрекеттестік ұжымшылықты тәрбиелеуге ықпал етеді. Топтық оқытуды ұйымдастыру тәжірибесі оның тиімділігін қамтамасыз ету үшін бірқатар педагогикалық шарттарды сақтау қажет екенін көрсетті. Олардың бірі – топта әр түрлі деңгейдегі студенттер жұмыс істейтініне және «максималды даму аймағының» психологиялық Заңын басшылыққа ала отырып, топ мүшелерінің өзара әрекеттесуін талап ететін зияткерлік әлеуетінің жағдайын жасау ұсынылады.

Студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың топтық формасын қолданудың сәттілігін қамтамасыз ететін тағы бір маңызды шарт – оны оқу мақсаттары мен оқу материалының мазмұнымен байланыстыру. Атап айтқанда, студенттер жеке оқыған оқу материалын топтық жұмыс түрінде жүйелеуге және жалпылауға болады немесе топтық жұмыс түрінде зертханалық сабақтарда тәжірибелік-эксперименттік тапсырмаларды студенттер бірлесіп бөлінген әрекетке жүгінген кезде орындауға болатынын айтамыз.

Студенттің өзіндік жұмысының топтық формасын сәтті қолданудың тағы бір шарты – диалогта топтық шығармашылық ойлауды дамыту. Бұл үшін А.М.Матюшкин мен А.Г.Петросянның пікірінше, топтың [3] оқу міндеттерін шешудің тиімділігін қамтамасыз ететін жағдай жасау қажет. Авторлар студенттерге келесі әдістемелік талаптарды орындай отырып, топтық ойлауды арнайы үйрету керек екенін баса айтады:

1. «Басқа адамды түсін, тыңдай біл, ойлан, қорытынды жаса, шешім қабылданыз.
2. Мәселені бірлесіп шешетін серіктес басқа адам айтқан ойына қызығушылық танытыңыз.

3. Сіздің уақытыңыз шектеулі. Мәселені шешіп, «басқа үшін» өз көзқарасыңызды білдіре отырып, өз ойыңызды нақты және қысқаша айтыңыз.

4. Егер сіз басқаның ойларын түсінбесеңіз, одан сұраңыз. Сұрақтар қоюды біліңіз.

5. Егер сіз басқалармен келіспесеңіз, қате деп санайтындығыңызды және неге екенін нақты айтыңыз. Басқа шешім ұсыныңыз.

6. Егер сіз келіспесеңіз, тағы да түсіндіріңіз. Бірбеткей болмаңыз.

7. Есіңізде болсын: әркім мәселені шешуге мүдделі. Ең жақсы шешім табуға көмектесіңіз.

8. Қарсылық білдірмес бұрын, басқаның шешімін бағалаңыз.

9. Мәселенің жалпы шешімін түсініңіз [4].

Әдебиеттерде студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың топтық формасында білім алушылардың өзара әрекеттестік, өзара көмек және жолдастық қолдау сияқты оң сапаларының қалыптасуы көрсетілген. Шағын топта, әдетте, қатысушылар арасындағы өзара әрекеттестік жеңіл, атмосфера еркін, әрқайсысының шығармашылық мүмкіндіктерінің көрінісін ынталандыратынын байқауға болады. А.М.Матюшкин атап өткендей, топтық өзара әрекеттестік үдерісі жаңа міндеттерді қою мен шешудегі өзіндік әрекетті ынталандыруға, жаңа, тың шешімдерді іздеуге шабыттандырады. Дәстүрлі оқыту мен тәрбиелеуде қалыптасқан заңдылықтар мен стереотиптерді жеңу үшін көбірек мүмкіндіктер жасайды. Ол жоғары мектеп дидактикасы осы жаңалықтарды білім беру тәжірибесінде қолдануы керек деп санайды [5].

Сонымен, топтық өзара әрекеттестік үдерісінің әлеуметтік-психологиялық аспектілерін қарастыра отырып, біз студенттер тобында көбінесе олардың мүшелері арасында достық қарым-қатынас қалыптасатындығына, топтарда қалыптасқан қатынастардың стиліне әсер ететініне назар аударамыз. Оқытушы бұл қатынастарды ескеріп, олардың көмегімен сәтті оқу үшін қолайлы атмосфера құруы керек. Осыдан топтық оқыту сыртқы ұйымдастырушылық өзгерістерді әкеліп қана қоймайды, сонымен бірге студенттердің өзара әлеуметтік маңызды қатынастарының дамуына ықпал ететін дидактикалық жағдайды қалыптастырады, оқу үдерісінде және студенттердің сабақтан тыс іс-әрекетінде тәрбиелік әсердің бірлігін қамтамасыз етуге жағдай жасайды.

Білім беру процесінде студенттердің ерікті қауымдастықтарын қалыптастыру процестерін ескере отырып, олардың әрқайсысының университет сабақтарының кез-келген түрінде жеке өсуіне мүмкіндік береді. Студенттердің ерікті қоғамдастықтары мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың мүшелерінің ғылыми ақпаратпен өзара байланыс, өзара көмек пен жолдастық қолдауды ұйымдастыра білу, ынтымақтастық, жалпы қызмет нәтижесі үшін серіктестер алдындағы жауапкершілік, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу сияқты өзіндік жұмыстарын тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Топ мүшелерінің өзара әрекеттесуін талап ететін зияткерлік шиеленіс жағдайын құру кезінде топтық іс-әрекетті кезең-кезеңмен ұйымдастыру, іс-әрекет нысандарын оқу мақсаттары мен оқу материалының мазмұнымен байланыстыру кезінде диалогта топтық шығармашылық ойлаудың дамуына әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Джадрина М.Ж. Образование, ориентированное на результат как новая модель школьного образования. // Открытая школа. – 2003. – №12. – С.3-6.

2. Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытудың тұжырымдамалық негіздемесі // Менеджмент в образовании. – 2017. – №2. – Б. 15-21.

3. Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. Как обучать всех по-разному?: пособие для учителя / А.В.Хуторской. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 383 с.

4. Иванов Д.А. и др. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий. Учебно-методическое пособие. – М.: АПКИППРО, 2015. – 101 с.

5. Воронина Е.В. Профильное обучение: модели организации, управленческое и методическое сопровождение. – М., 2006. – 256 с.

MODERN APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Akberdiyeva D.A.

Master, Senior teacher of the Foreign Languages Department

Miras University, Shymkent

dinara.akberdiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0659-8182>

Abstract. The article examines modern approaches to teaching foreign languages in the context of digitalization of education and strengthening intercultural communication. The key methodological directions aimed at improving the effectiveness of language training at the university are analyzed. Special attention is paid to the integration of digital technologies and communication strategies into the educational process. The results of the pedagogical practice of a university teacher are presented and the main conclusions of the study are summarized.

Key words: foreign languages, digitalization of education, intercultural communication, communicative approach, digital technologies, higher education, language competence, interactive learning.

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к обучению иностранным языкам в условиях цифровизации образования и усиления межкультурной коммуникации. Анализируются ключевые методические направления, направленные на повышение эффективности языковой подготовки в вузе. Особое внимание уделяется интеграции цифровых технологий и коммуникативных стратегий в образовательный процесс. Представлены результаты педагогической практики преподавателя вуза и обобщены основные выводы исследования.

Ключевые слова: иностранные языки, цифровизация образования, межкультурная коммуникация, коммуникативный подход, цифровые технологии, высшее образование, языковая компетенция, интерактивное обучение.

Modern higher education is undergoing intensive transformation driven by the processes of digitalization, globalization, and the strengthening of intercultural contacts. In this context, foreign language teaching gains particular importance, as it serves not only as a means of developing linguistic competence but also as a tool for preparing students for effective participation in international professional and academic communication. Therefore, modern approaches to organizing the educational process, based on the use of digital technologies, interactive teaching methods, and principles of intercultural interaction, become especially relevant. This study is aimed at analyzing these approaches and summarizing pedagogical experience of their implementation in a university setting.

Digitalization has fundamentally transformed the traditional model of foreign language teaching by expanding the opportunities of both teachers and students. The use of online platforms, electronic educational resources, mobile applications, and distance learning systems enables the implementation of lifelong learning and individualization of the educational process. In modern conditions, learning is no longer limited to classroom activities and is shifting toward a hybrid or fully digital environment, significantly increasing the accessibility of educational resources and the variability of learning formats.

One of the key contemporary approaches is the communicative approach, which remains central in language teaching methodology; however, in the context of digitalization, it has acquired new forms of implementation. Communicative language teaching now includes virtual discussions, online chats, video conferences, and interactive platforms, which allow the simulation of real-life communication situations. This contributes not only to the development of language skills but also to the formation of students' sociocultural competence.

Another important direction is the competency-based approach, which focuses on developing a set of knowledge, skills, and abilities necessary for effective professional activity. In the context of

foreign language teaching, this approach involves the development of communicative, sociocultural, strategic, and digital competencies. Practice shows that the integration of these components significantly improves the level of students' training and their readiness for intercultural interaction.

Intercultural communication has become an essential component of language education in modern conditions. Learning a foreign language today is impossible without developing students' understanding of cultural differences, behavioral norms, and value orientations of native speakers. In this regard, the teacher acts not only as a knowledge provider but also as a mediator between cultures, contributing to the development of students' tolerance and cultural awareness.

During teaching practice at the university, it was found that the most effective lessons are those based on a combination of traditional and digital teaching methods. For example, when studying the topic "International Communication and Business Correspondence," students were assigned project-based tasks in the format of virtual business interaction using email and online collaboration platforms. The results showed that students not only mastered lexical and grammatical material more effectively but also developed practical communication skills in a professional environment.

Another example is the use of the flipped classroom method, in which theoretical material is studied independently by students using video lectures and digital resources, while classroom time is devoted to practical activities. During teaching practice, this method was applied to the study of English grammatical structures. Students reviewed video materials in advance, and in class they completed communicative tasks, worked in groups, and discussed real-life situations. This significantly increased their engagement and activity during lessons.

Digital educational platforms such as Quizlet, Kahoot, and Google Classroom were also found to be highly effective. They were used for interactive testing, vocabulary practice, and assessment of learning outcomes. Observations showed that the use of gamification elements increases student motivation and contributes to better retention of learning material.

Within the intercultural approach, project-based technologies were widely used, including the creation of presentations on cultural features of countries where the target language is spoken, discussion of video materials, and participation in virtual international discussions. In particular, students took part in an online discussion on the topic "National Traditions and Globalization," which allowed them to expand their vocabulary and develop argumentation and critical thinking skills.

Teaching practice also demonstrated the importance of individualized learning. The use of digital platforms makes it possible to consider each student's level of proficiency by providing tasks of different difficulty levels. This contributes to a more balanced development of language skills in the group and reduces learning anxiety among lower-level students.

In addition, the digital environment promotes learner autonomy. Students gain access to a large number of authentic materials, including videos, podcasts, online articles, and interactive exercises. This allows them to develop their own language learning strategies and autonomous learning skills.

The research results show that the integration of digital technologies, communicative approaches, and intercultural components significantly enhances the effectiveness of foreign language teaching. At the same time, the key factor of success is not merely the use of technologies, but their methodologically sound integration into the educational process.

Thus, modern foreign language teaching methodology represents a complex, multi-level system in which digitalization is not an end in itself but a tool for improving the quality of education. The main task of the teacher is to create an educational environment that promotes the development of a linguistic personality capable of effective intercultural communication.

Additionally, it should be emphasized that the transformation of foreign language teaching under conditions of digitalization and intercultural integration is not a temporary trend, but a long-term strategic direction in the development of modern education. The conducted analysis demonstrates that the effectiveness of the educational process largely depends on the teacher's ability to adapt methodological tools to rapidly changing technological and sociocultural conditions. In this regard, the role of the teacher is significantly expanded: from a traditional transmitter of knowledge to an organizer of interactive learning environments, a facilitator of communication, and a designer of educational trajectories.

Special attention should be paid to the fact that the integration of digital technologies alone does not automatically lead to improved learning outcomes. Their pedagogical value is fully realized only when they are supported by clear methodological principles, including learner-centeredness, interactivity, accessibility, and continuous feedback. Without such a foundation, even the most advanced technological tools may lose their educational effectiveness.

Another important aspect is the development of students' critical thinking and digital literacy. In the modern information space, learners are constantly exposed to a vast amount of authentic foreign-language content, which requires the ability to analyze, evaluate, and interpret information critically. Therefore, foreign language instruction should not only focus on linguistic accuracy but also on forming analytical and evaluative skills that are essential for academic and professional success.

Furthermore, intercultural communication should be understood as a dynamic and evolving process rather than a static body of knowledge. Students must be prepared to interact in unpredictable and diverse communicative contexts, which requires flexibility, openness, and the ability to negotiate meaning across cultures. In this sense, foreign language education contributes significantly to the formation of globally competent individuals capable of functioning effectively in multicultural environments.

It is also important to highlight the increasing role of collaborative learning in digital environments. Online interaction tools enable students to engage in meaningful cooperation, exchange ideas, and co-construct knowledge regardless of geographical boundaries. This not only enhances linguistic proficiency but also fosters teamwork skills, responsibility, and mutual support among learners.

In conclusion, it can be stated that the ongoing changes in foreign language education require continuous professional development of teachers, systematic updating of curricula, and integration of innovative pedagogical practices. Only through a balanced combination of technological advancement, methodological innovation, and intercultural orientation can a truly effective and modern system of foreign language teaching be achieved.

Conclusion: The study allows us to conclude that modern approaches to foreign language teaching in the context of digitalization and intercultural communication are characterized by a high degree of integration and variability. Digital technologies, communicative methods, and intercultural components form a unified system aimed at developing comprehensive language competence among students. Practical teaching experience at the university confirms that the most effective models are blended learning approaches combining traditional and digital forms of work, as well as individual and group methods of interaction. The use of interactive and project-based technologies is of particular importance, as it enhances active student engagement in the learning process.

Future research perspectives are related to the in-depth study of the impact of artificial intelligence and adaptive learning platforms on foreign language teaching, as well as the development of new methodological models focused on personalized learning. Overall, the results of the study confirm the need for continuous updating of methodological frameworks and the active implementation of innovative technologies in higher education.

References:

1. Crystal D. English as a Global Language. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. C. 98–123.
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. 5th ed. London: Pearson, 2015. C. 145–172.
3. Richards J. C., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. C. 201–230.
4. Godwin-Jones R. Emerging Technologies in Language Learning // Language Learning & Technology. 2018. Vol. 22. No. 3. P. 5–17.
5. Kukulska-Hulme A. Mobile-Assisted Language Learning // ReCALL Journal. 2019. Vol. 31. No. 3. P. 233–250.

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИКОВ СРЕДНИХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ЕСТЕСТВЕННЫХ СИЛ ПРИРОДЫ

¹Ахметов М.К., ²Шекербек С.Қ.

¹Дене шынықтыру кафедрасының оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ
madiarakhmetova@gmail.com

²Жаратылыстану, дене шынықтыру және дизайн секторының магистр-оқытушысы
Мирас университеті Шымкент қ
Sakensas92@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада орта сынып оқушыларының дене тәрбиесі процесінде қоршаған орта мен табиғаттың табиғи күштерінің маңызы қарастырылады. Табиғи факторлардың — күн, ауа және судың — оқушылардың денсаулығы мен физикалық дамуына әсері ашылады. Дене тәрбиесі процесінде табиғи жағдайларды пайдалану әдістері, мысалы, ашық ауада жаттығулар, ашық ойындар, туристік жорықтар және қатаю процедуралары қарастырылады.

Түйінді сөздер: дене тәрбиесі, мектеп оқушылары, табиғи факторлар, денсаулық, қоршаған орта, қатаю, физикалық белсенділік.

Физическое воспитание является важной составляющей системы образования и направлено на укрепление здоровья, гармоничное физическое развитие и формирование двигательных навыков у учащихся. В современных условиях особое значение приобретает использование окружающей среды и естественных сил природы как эффективного средства физического воспитания. Природные факторы — солнечное излучение, свежий воздух и вода — оказывают благоприятное воздействие на организм человека. Их рациональное использование способствует укреплению здоровья, повышению устойчивости организма к неблагоприятным факторам окружающей среды и развитию физических качеств учащихся. В школьной практике физического воспитания важно использовать природные условия для повышения эффективности занятий и формирования у школьников устойчивой потребности в активном и здоровом образе жизни [1].

Значение природных факторов в физическом воспитании школьников

Естественные силы природы являются важным средством укрепления здоровья и повышения физической работоспособности учащихся.

Солнечные лучи оказывают положительное влияние на организм, способствуют синтезу витамина D, который необходим для нормального формирования костной ткани и укрепления иммунной системы.

Свежий воздух способствует улучшению процессов дыхания и кровообращения. Физические упражнения на открытом воздухе повышают насыщение крови кислородом, что положительно влияет на работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем.

Водные процедуры являются эффективным средством закаливания организма. Они способствуют повышению устойчивости организма к простудным заболеваниям и укрепляют нервную систему.

Комплексное использование природных факторов в процессе физического воспитания способствует укреплению здоровья школьников и повышению их физической подготовленности.

Особенности физического воспитания учащихся средних классов средний школьный возраст характеризуется интенсивным ростом и развитием организма. В этот период активно формируются основные системы организма, что требует правильной организации физической активности.

Физическое воспитание учащихся среднего школьного возраста должно быть направлено на:

- развитие основных физических качеств;

- укрепление здоровья;
- формирование правильной осанки;
- развитие двигательных навыков;
- воспитание интереса к занятиям физической культурой.

Использование природных условий делает занятия более разнообразными и способствует повышению интереса учащихся к физической активности [2].

Методы использования окружающей среды в физическом воспитании

1. Проведение занятий на свежем воздухе

Занятия физической культурой на открытом воздухе способствуют укреплению здоровья учащихся и повышению их физической активности. В программу занятий могут входить:

- беговые упражнения;
- гимнастические упражнения;
- спортивные и подвижные игры;
- эстафеты.

2. Подвижные игры на природе

Подвижные игры являются одним из наиболее эффективных средств физического воспитания школьников. Они способствуют развитию ловкости, быстроты реакции, координации движений и выносливости.

3. Туристические походы и прогулки

Организация туристических походов и экскурсий способствует развитию выносливости, формированию навыков ориентирования и укреплению здоровья школьников.

4. Закаливание

Закаливающие процедуры являются важным элементом физического воспитания. К ним относятся:

- воздушные ванны;
- солнечные ванны;
- водные процедуры.

Систематическое проведение закаливающих процедур способствует укреплению иммунитета и повышению адаптационных возможностей организма [3].

Роль учителя физической культуры

Учитель физической культуры играет ключевую роль в организации занятий с использованием природных факторов. Он должен учитывать возрастные особенности учащихся, уровень их физической подготовленности и состояние здоровья.

Основные задачи учителя:

- организация безопасных занятий на природе;
- подбор физических упражнений;
- формирование навыков здорового образа жизни;
- воспитание интереса к физической культуре и спорту.

Кроме того, педагог должен формировать у учащихся бережное отношение к окружающей природе и экологическую культуру.

Заключение

Использование окружающей среды и естественных сил природы является эффективным средством физического воспитания учащихся средних классов. Природные факторы оказывают положительное влияние на физическое развитие, здоровье и общее состояние организма школьников.

Регулярные занятия на свежем воздухе, подвижные игры, туристические походы и закаливающие процедуры способствуют укреплению здоровья и повышению физической работоспособности учащихся.

Таким образом, применение природных факторов в системе физического воспитания способствует гармоничному развитию личности школьников и формированию здорового образа жизни [4].

Список литературы:

1. Абдрахманов С.М. Теория и методика физической культуры. — Алматы, 2016.
2. Койшибаев М.К. Физическая культура и спорт в Казахстане. — Алматы, 2014.
3. Сейтенова С.С. Основы физического воспитания школьников. — Алматы, 2017.
4. Тастанбекова Г.А. Методика преподавания физической культуры в школе. — Алматы, 2018.

АТМОСФЕРАДАҒЫ ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРДЫҢ ТАРАЛУЫНА «ЖАСЫЛ ЖЕЛЕКТЕРДІҢ» ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

¹Ашитова Н.Ж., ²Исаева Р.А., ³Бахов Н.

¹магистр, аға оқытушы; ²т.ғ.к., доцент; ³магистр, оқытушы
«Химия және биология» кафедрасы

Ж. Тәшенов атындағы университет, Шымкент

ashitova.n@mail.ru; razia_68@mail.ru; bakhovnurdaulet@gmail.com

Аннотация. Статья представляет результаты исследований, проведенных в городе Шымкент, касающихся влияния «зеленых насаждений» городского ландшафта на распространение загрязняющих веществ в атмосфере. В ходе работы был проанализирован эффект различных типов зеленых зон, включая парки и скверы, на качество воздуха, а также их способность фильтровать загрязнители. Особое внимание уделено роли парковых насаждений в накоплении и переносе загрязняющих веществ, в зависимости от их плотности и расположения. Исследования показали, что в случае недостаточной плотности зеленых насаждений или их неправильного размещения парки могут становиться источниками дополнительного загрязнения из-за замедления воздушных потоков. Напротив, при оптимальном размещении и достаточной растительности зеленые зоны способствуют снижению концентрации загрязняющих частиц в атмосфере. Также рассмотрено влияние изменения направления ветра на распределение загрязняющих веществ, в том числе их вынос из парковых территорий. В заключении подчеркивается важность правильного городского планирования с учетом зеленых насаждений для улучшения экологической ситуации в Шымкенте и других городах.

Abstract. The article presents the results of a study conducted in the city of Shymkent, focusing on the impact of urban "green spaces" on the spread of pollutants in the atmosphere. The study analyzes the effects of various types of green areas, including parks and squares, on air quality and their ability to filter pollutants. Special attention is given to the role of park vegetation in the accumulation and transfer of pollutants, depending on their density and location. The research showed that, in cases of insufficient density of green spaces or improper placement, parks may become sources of additional pollution due to the slowing of air flow. Conversely, with optimal placement and sufficient vegetation, green areas contribute to a reduction in the concentration of pollutants in the atmosphere. The article also discusses the impact of wind direction changes on the distribution of pollutants, including their dispersal from park areas. In conclusion, the importance of proper urban planning with regard to green spaces is emphasized, as it plays a key role in improving the ecological situation in Shymkent and other cities.

Түйін сөздер: жасыл желектер, ластаушы заттар, ластаушы заттардың таралуы, қала атмосферасы

Ключевые слова: зеленые насаждения, загрязняющие вещества, рассеивание загрязняющих веществ, атмосфера города

Keywords: green spaces, pollutants, dispersion of pollutants, urban atmosphere

Жасыл желектердің негізгі экологиялық қызметі-фотосинтез арқылы бастапқы өнімді алу. Қалалық экожүйеде жасыл желектердің орындайтын басқа функциялар да маңызды.

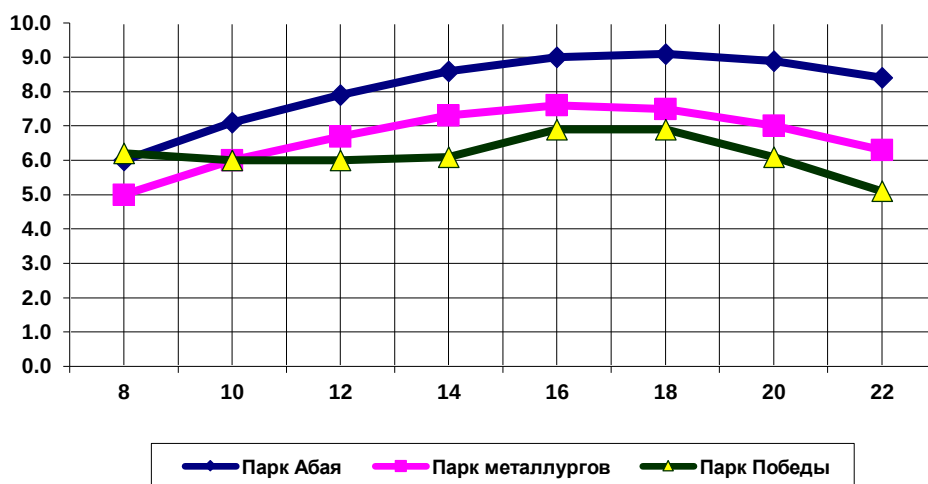
Оларға қаланың ауа ортасының сапасын жақсарту және сауықтыру, микроклиматқа қолайлы әсер ету жатады. Сонымен қатар, жасыл желектер эрозияға қарсы, эстетикалық және сәулеттік-жоспарлау функцияларын орындайды. Жасыл өсімдіктердің ауа сапасын жақсартуы олардың оттегін шығаруы және көмірқышқыл газын сіңіруі арқылы жүреді. Ағаш-бұта екпелерінің үстіндегі атмосферада адам денсаулығына жағымды әсер ететін теріс зарядталған иондардың концентрациясы артады. Жасыл желектер атмосфералық ауаны ластаушы заттардың ассимиляциясы мен сүзілуін күшейтеді. Олар аэрозольдер мен зиянды газдарды ұстай алады. Мұндай әсерге жасанды екпелердің көмегімен қол жеткізуге болады. Бұл екпелер тым тығыз болмауы керек, әйтпесе ластанған ауа оларды жоғары жағынан айналып өтіп, желдің ық жағында құйындар түзеді, соның нәтижесінде шаңның бір бөлігі шөгеді. Керісінше, егер ағаштар сирек отырғызылса, яғни жел олардың арасынан еркін өтетін болса, онда оның жылдамдығы 40 мкм-ден үлкен бөлшектердің шөгуіне жеткілікті дәрежеде төмендейді. Ал ұсақ бөлшектер жапырақтарға, қылқандарға және бұтақтарға соқтығысады. Бұл жағдайда ағаштардың жапырақтары мен бұтақтары өндірістегі сүзгілермен бірдей рөл атқарады. Олар ауа ағындарының бағытын өзгертеді және салыстырмалы түрде инертті шаң бөлшектері шөгеді. Жапырақтарсыз ағаштар және қыста сүзгілер рөлін белсенді атқара алады; жалпы шаң шығарындыларының қыс мезгілінде жасыл жамылғысын жоғалтқан ағаштардың үлесі - 40%, ал жазда - 60% құрайды [1,2].

Жасыл желектердің қала атмосферасында ластаушы заттардың таралуына әсерін анықтау үшін ағаштар көп болатын жерлер қарастырылды, олар саябақтар мен алаңдар. Қаладағы ең үлкен саябақтардың бірін қарастырыңыз саябақ. Қала орталығында Б.Момышұлы мен Желтоқсан, Мәделі қожа және т. Рысқұлбеков көшелерінің қиылысында орналасқан Абай, онда автокөліктердің қарқынды қозғалысы байқалады. Саябақтың аумағы бірнеше жыл бойы зерттелді. Саябақта жүргізілген талдаулар саябақтың орталығында ауаның тоқырауы және ластаушы заттардың концентрациясы саябақтың шетімен салыстырғанда ШРК-дан асып түсетінін көрсетті. Бұл автокөліктердің қарқынды қозғалысына байланысты. Талдаулар қарды, жаңбыр суын іріктеу әдісімен және жазда тыныштық кезінде газ анализаторларымен жүргізілді. Жеңіс паркі Елшібек батыр мен Тәуке хан даңғылының қиылысында; Майлы Қожа және Қазанғап ақын көшелерінің қиылысында орналасқан. Саябақ жеке сектор аумағында орналасқан және өндірістің теріс әсері байқалмайды. Үлгілер саябақтың аумағында бес жерде алынды, бұл орталықта және шетінде. Саябақ аумағында ерекше ластану байқалмайды. Саябақтың аумағы кішкентай және жақсы желденіп тұрады, сонымен қатар ластанудың тұрақты көзі жоқ.

Металлургтер паркі Ш. Қалдаяқов пен Театр көшелерінің қиылысында орналасқан; саябақ және 1 мамыр. Саябақ өнеркәсіптік аймаққа жақын орналасқан, пресс-автоматтар зауыты мен бұрынғы "Южполиметалл" АҚ жанында орналасқан. Саябақта еріген және жаңбыр суындағы қорғасын мен суспензияның ластануы анықталды, бұл өндірістік кешендердің жақын орналасуына, автокөліктің әсеріне байланысты.

"Орман-саябақ аймақтарының" атмосферасындағы ластаушы заттардың концентрациясының өзгеруіне тәулік уақытының әсері графикте (1-суретте) көрсетілген, онда ластаушы заттардың концентрациясы 14-18 сағат аралығында максимумға жететіні көрінеді. Ең ластанғаны Абай саябағы, бұл аумақтың үлкен аумағымен және жасыл желектердің тығыздығымен түсіндіріледі, бұл аумақта ластаушы заттардың жиналуына ықпал етеді

Металлургтер паркі өнеркәсіптік аймаққа жақын болғанымен, 1-суреттен Абай саябағына қарағанда ластаушы заттардың концентрациясы аз екенін көруге болады, бұл саябақтың шағын аумағымен, ағаштардың еркін отырғызылуымен және жақсы желдетілуімен түсіндіріледі.

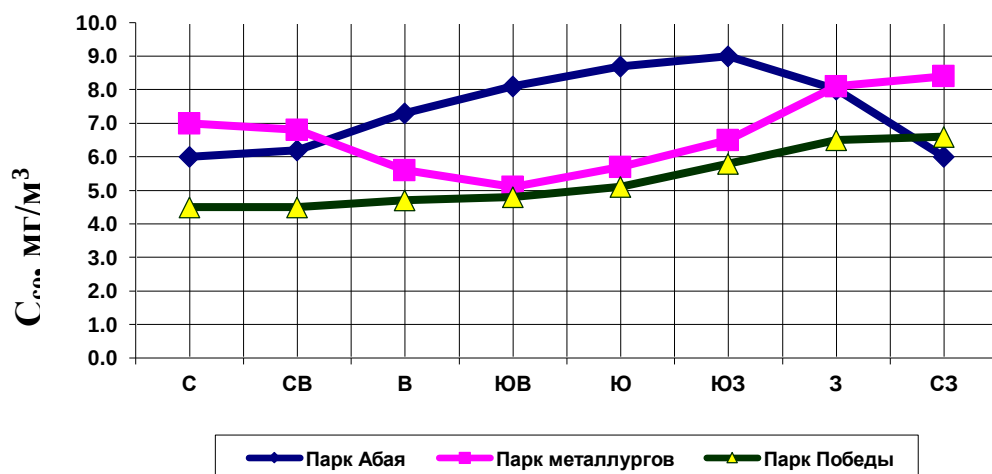

1 сурет- Тәулік уақытының атмосферадағы ластанушы заттардың таралуына жасыл желектердің әсері

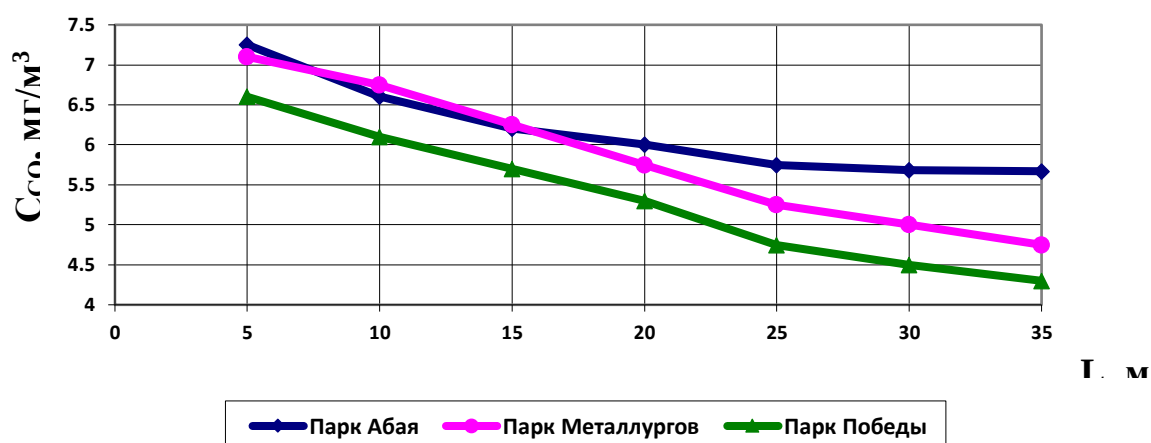
Парк аумағындағы ластанушы заттардың концентрациясының өзгеруіне жел бағытының әсері 2-суреттен көрінеді. Аумақтың желдену кезінде орналасқан жері мен ластану көздері үлкен рөл атқарады, олар желдің бағытымен сәйкес келгенде ластанушы заттардың концентрациясының артуына ықпал етеді. Саябақтарда жүргізілген зерттеулерде Абай саябағында желдің оңтүстіктен және оңтүстік-батыстан бағытталуы кезінде ластанушы заттардың шоғырлануы күрт артып келе жатқандығы байқалады, бұл қаланың оңтүстік-батысында өнеркәсіптік аймақтың орналасуымен түсіндіріледі.

Ластану көзінің ластанушы заттардың концентрациясының өзгеруіне әсерін анықтау үшін зерттеулер жүргізілді. Талдаулар саябақтарда ластану көзінен (жол) 5 м, 10 м, 15 м, 20 м, 25 м, 30 м және 35 м қашықтықта таңдалды. 3 - суреттегі графиктен ластану көзіне неғұрлым жақын болса, ластанушы заттардың концентрациясы соғұрлым жоғары болатынын көруге болады. Желдің жылдамдығы 1,5 м/с болғанда. Абай саябағында жолдан 35 м қашықтықта да ластанушы заттардың концентрациясы Металлургтер паркіне қарағанда жоғары. Бұл Абай саябағының аумағы мен ағаштары салыстырмалы түрде үлкен және орналасуы қалың, аумақтың желдетілуі нашар екендігімен түсіндіріледі.

Орман-саябақ кешеніне іргелес аумақтардың үстіндегі, сондай-ақ тікелей орман алқабының өзінде атмосфералық ауадағы ластанушы қоспалардың концентрациясын зерттеу өсімдік жамылғысы аймақтарының белгілі бір жинақтаушы әсері мен эмиссиялық қабілетін анықтады. Ластанушы заттардың жиналуы ластану көзінен жел бағыты кезінде атмосфералық ауадағы қоспалардың концентрациясы жоғарылаған жағдайда байқалады. Керісінше: желдің бағыты өзгерген кезде ластанушы заттар өсімдік массивтерінен шығарылады.

2 сурет- Жел бағытына байланысты атмосферада зиянды заттардың таралуына жасыл желектердің әсері.

$$w_B = 1,0 \div 1,5 \text{ м/с}$$

3-сурет- Қашықтыққа байланысты атмосферада зиянды заттардың таралуына жасыл желектердің әсері.

Желдің бағытының өзгеруі бұрынғы кезде жинақталған ластанған ауаны парктен шығаруына әкеледі, бұл жағдайда парк ластайтын заттардың қосымша эмиссия көзі рөлін атқарады. Қабылданған болжамдарға сәйкес, ластанған заттардың жинақталуы мен қайта таралуының негізгі себебі – парктік аймақтағы ауа ағысының жылдамдығының күрт баяулауы. Осылайша, парк ластанған заттардың жинақталу көзі ретінде қызмет етеді. Зерттеулер нәтижесінде қала аумағында «жасыл желектердің» орналасуы атмосферадағы ластанған заттардың таралуына әсер ететіні туралы қорытынды жасауға болады. Жасыл желектер, оттегінің көздері, ластанған ауаның «жасыл» сүзгілері бола отырып, сондай-ақ үлкен аумақтарда тығыз отырғызылған ағаштармен ластанған заттардың жинақталу көздеріне айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хомич В.А. Экология городской среды. М.: ОНИКС, 2006.- 186с.
2. Чистякова С.Б. Охрана окружающей среды: Учеб. Для вузов. – М.: Стройиздат, 1988.-272 с
3. Ашитова Н.Ж., Шакиров Б.С., Бектурсева Г.У. Влияние факторов окружающей среды на распространение загрязняющих веществ в атмосфере города. Научный журнал министерства образования и науки РК «Поиск» №2(2), г Алматы - 2014г, с.216-218

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Әбдімәлік С.Б.

Ж.А.Тәшенов университеті, Шымкент қаласы

Бұл мақалада қазіргі таңдағы когнитивті лингвистиканың жаңа тенденциялары ғылыми-теориялық тұрғыдан сараланады. Когнитивті лингвистика тіл мен ойлаудың, тіл мен тәжірибенің, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастыратын пәнаралық бағыт ретінде соңғы жылдары жаңа әдіснамалық және қолданбалы деңгейге көтерілді. Бүгінде бұл сала классикалық концептуализация, категориялау, фрейм, метафора, метонимия, прототип, бейнелік схема секілді ұғымдар шеңберімен ғана шектелмей, мультимодальділік, embodied cognition, enactive cognition, нейролингвистикалық ықпалдасу, корпусқа негізделген және

сандық әдістер, цифрлық дискурс, жасанды интеллект, эколлингвистика, сондай-ақ қолданбалы лингводидактикамен ұштасқан жаңа бағыттармен толығып отыр. Мақалада когнитивті лингвистиканың қазіргі даму логикасы бірнеше арнада қарастырылады: біріншіден, тілдік мағынаны денелік тәжірибе мен интерсубъективті әрекетпен байланыстыратын embodied және enactive көзқарас; екіншіден, сөйлеуді ым, қимыл, визуалдық код, просодия сияқты ресурстармен бірлікте зерттейтін мультимодальді бағыт; үшіншіден, тілдік деректерді үлкен көлемде талдауға мүмкіндік беретін корпус, эксперимент және сандық модельдеу әдістерінің күшеюі; төртіншіден, когнитивті лингвистика мен нейроғылым, есептеу модельдері, ірі тілдік модельдер арасындағы жақындасу; бесіншіден, цифрлық кеңістіктегі метафора, фреймдеу және дискурс динамикасын зерттеу; алтыншыдан, тіл мен экология байланысын қарастыратын когнитивті-эколлингвистикалық ізденістер; жетіншіден, когнитивті лингвистиканың шетел тілін оқыту, академиялық жазылым және кәсіби коммуникация салаларындағы қолданбалы әлеуеті. Мақаланың басты мақсаты – когнитивті лингвистиканың қазіргі ғылыми бейнесін жүйелеу және оның болашақтағы зерттеу перспективаларын көрсету. Когнитивті лингвистика XX ғасырдың соңында тілдік мағынаны формалды құрылымнан бөлек, адамның танымдық қызметімен, денелік тәжірибесімен, әлеуметтік тәжірибесімен және мәдени жадпен байланыстыра қарастыратын ықпалды ғылыми парадигма ретінде орнықты. Бұл бағыттың басты ерекшелігі – тілді дайын ережелер жиынтығы емес, адамның әлемді қабылдау, жіктеу, ұғыну және коммуникация барысында мән құру қабілетінің бір көрінісі ретінде тануында. Сондықтан когнитивті лингвистикада «мағына» – тек сөздік анықтама емес, ол энциклопедиялық білім, фреймдік құрылым, сценарий, тәжірибе, бағалау және контекст арқылы қалыптасатын күрделі танымдық феномен болып есептеледі. Қазіргі кезеңде осы парадигма бұрынғыдан да кеңейіп, бір мезгілде бірнеше ғылыми бағытпен тоғысып отыр: нейроғылым, психоллингвистика, корпус лингвистикасы, жасанды интеллект, цифрлық коммуникация зерттеулері, экологиялық гуманитаристика және қолданбалы тіл білімі. Бүгінгі таңда когнитивті лингвистиканың «жаңа тенденциялары» дегенде тек жаңа терминдер немесе жекелеген тақырыптар емес, зерттеудің бүкіл логикасының өзгеруі байқалады. Егер алғашқы кезеңде концептуалдық метафора, прототиптік категориялау, фрейм семантикасы және когнитивті грамматика негізгі өзек болса, қазіргі кезеңде зерттеу нысаны кеңейіп, тілдің нақты қолданыстағы, денелік, визуалдық, цифрлық, әлеуметтік және экологиялық формаларына бет бұрды.

Бұл – когнитивті лингвистиканың теориялық тұғырынан бас тартуы емес, керісінше, оның өз қағидаларын жаңа дереккөздер мен жаңа әдістер арқылы тереңдетуі. Соның нәтижесінде когнитивті лингвистика классикалық семантикалық теориядан кешенді, дерекке сүйенген, пәнаралық ғылымға айналып келеді. Осы мақалада когнитивті лингвистиканың қазіргі таңдағы ең өзекті даму бағыттары жүйеленіп, олардың теориялық негізі, әдіснамалық ерекшелігі және қолданбалы маңызы талданады. Сонымен қатар бұл тенденциялардың қазақ тіл біліміндегі болашағы мен әлеуеті де арнайы қарастырылады. Қазіргі когнитивті лингвистиканың басты ерекшеліктерінің бірі – оның өз ішіндегі теориялық шекараларды қайта қарауы. Бұрын бұл сала көбіне мағынаның концептуалдық құрылымын, сөздің және грамматикалық бірліктің когнитивті моделін сипаттауға бағытталса, қазіргі зерттеулер мағынаны динамикалық, әрекет үстінде туындайтын, ортаға тәуелді және көпқабатты құбылыс ретінде түсіндіреді. Мәселен, 2024 жылғы Cognitive Linguistics арнайы шығарылымында морфологиядағы біртектілік пен вариативтілік мәселелері дәстүрлі «норма–ауытқу» оппозициясымен емес, тіл үйрену, ақпаратты өңдеу және коммуникативтік қысымдардың нәтижесі ретінде қайта қарастырылды.

Бұл когнитивті лингвистиканың тілдік жүйені статикалық құрылым емес, бейімделгіш, ықтималдық сипаттағы, қолдануға тәуелді жүйе ретінде тануға бет алғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі когнитивті лингвистика «usage-based» ұстанымды бұрынғыдан әлдеқайда белсенді деңгейде жүзеге асырып отыр. Яғни тілдік құбылыстарды түсіндіруде интуитивті мысалдардан гөрі нақты қолданыс деректері, жиілік, үлгілік қайталану, контекстік шарттылық және прагматикалық функция бірінші орынға шығады. Бұл тенденция әсіресе

корпусқа негізделген когнитивті семантикада, құрылымдық грамматикада, дискурс талдауында және тіл үйрету әдістемесінде анық байқалады. Соңғы жылдары когнитивті лингвистикада «corpus only» ұстанымынан да асып түсетін әдіснамалық ізденістер күшейіп, «Beyond corpus data — complementary and alternative methods in cognitive linguistics» сияқты бағыттардың пайда болуы осы саланың эксперимент, квазиэксперимент, қабылдау зерттеуі, multimodal data, eye-tracking және нейроесептеу тәсілдеріне көбірек сүйене бастағанын білдіреді. Когнитивті лингвистиканың жаңа кезеңін сипаттайтын маңызды белгі — әдіснамалық жаңару. Бұрын бұл салаға «интуитивті мысалдарға тым тәуелді» деген сын жиі айтылатын. Қазіргі жағдайда мұндай сын әлсіреп келеді, өйткені когнитивті лингвистика корпусқа негізделген талдау, статистикалық модельдеу, қабылдау эксперименттері, квазиэксперименттік дизайн және салыстырмалы деректерді белсенді түрде қолдана бастады. 2024–2025 жылдардағы жарияланымдарда когнитивті лингвистикада corpus data-ны толықтыратын немесе одан тыс әдістерді жүйелеуге арналған арнайы тақырыптардың көбеюі осыны аңғартады.

Сонымен бірге Review of Cognitive Linguistics басылымында тіл оқытуға қатысты квазиэксперименттік зерттеулердің әдіснамалық әлеуеті мен шектеулеріне арнайы назар аударылған. Сандық бетбұрыс когнитивті семантиканың өзіне де ықпал етті. Мысалы, метафораны, полисемияны, синонимдік өрісті немесе грамматикалық үлгілерді талдауда енді зерттеушілер үлкен мәтін корпустарына, жиілік кестелеріне, коллокациялық желілерге, семантикалық векторларға және статистикалық айырмашылықтарды өлшейтін модельдерге сүйенеді. Мұндай тәсіл когнитивті тұжырымдарды эмпирикалық тұрғыдан тексеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, corpus-based және experimental evidence-ті біріктіру зерттеу сенімділігін арттырып, тілдік құбылыстың «психологиялық шындыққа» қатысын нақтылауға жол ашады. Бұл тенденция когнитивті лингвистиканы қазіргі тіл ғылымының дерекке негізделген, репликацияға ашық, интерсубъективті өлшемдерді мойындайтын саласына айналдырып отыр. Әдіснамалық кеңеюдің тағы бір маңызды қыры — когнитивті лингвистикадағы вариативтілікті жүйелі феномен ретінде қарастыру. Жаңа зерттеулер тілдік формалардың әртүрлілігі мен бәсекелесуін кездейсоқ құбылыс емес, танымдық қысымдар, үйрену процесі, жиілік, өңдеу жеңілдігі және коммуникативтік қажеттіліктің нәтижесі ретінде сипаттайды. Бұл тілдік нормаға біржақты қараудан бас тартып, тілді ықтималдық сипаттағы жүйе ретінде модельдеуге мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі варианттылық, функционалдық стильдер, жастар дискурсы және цифрлық ортадағы жаңа сөзқолданыстарды когнитивті тұрғыдан зерттеу де дәл осы методологиялық бетбұрыстан ұтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lei, L. (2024). Cognitive linguistics-inspired language instruction. *Language Teaching*, 57(4), 478–500.
2. Liu, D., & Qin, J. (2024). The effectiveness of cognitive linguistics-inspired language pedagogies: A systematic review. *The Modern Language Journal*, 108(4). DOI: 10.1111/modl.12959.
3. Ünal, E., et al. (2024). Multimodal encoding of motion events in speech, gesture and cognition. *Language and Cognition*.
4. Zima, E. (2025). *Multimodal Construction Grammar*. Cambridge University Press.
5. Lopopolo, A., et al. (2024). Cognitive Computational Neuroscience of Language: Using Computational Models to Investigate Language Processing in the Brain. *Brain and Language / PMC special issue introduction*.

КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

¹Базарбаев Е.К., ²Аккузов А.А.

¹7M01710-Қазақ тілі және әдебиеті

білім беру бағдарламасының II курс магистранты

²филология ғылымдарының

кандидаты, профессор

Ж.Ташенев атындағы университеті (Шымкент қаласы, ҚР)

Аннотация. Данная исследовательская работа посвящена семантическим изменениям тюркских письменных памятников античности и средневековья в современных тюркских языках. Главным лингвистическим фактом, доказывающим, что орхонские памятники VIII века являются общим тюркским предком и связаны со всеми подобными тюркскими письменными памятниками для казахского языка, является лексика так называемых «тюркских» языков, то есть главный признак языкового родства — общность слов.

Abstract. This research paper examines the semantic changes in Turkic written monuments of antiquity and the Middle Ages in modern Turkic languages. The main linguistic fact proving that the 8th-century Orkhon monuments share a common Turkic ancestor and are related to all similar Turkic written monuments in the Kazakh language is the vocabulary of the so-called "Turkic" languages—that is, the primary indicator of linguistic kinship—the commonality of words.

Орхон ескерткіштерінде жалқы есімдерден басқа түбір және негізгі сөздерден басқа сөздер - 801, ал осылардың қазақ тілінде мағынасы өзгеріп-өзгермей сақталғаны 343 сөз деп айтуға болады. Бұл сөздер қазіргі қазақ тілінде полисемиялық, моносемалық, семантикалық өзгерістері т.б. жағынан сәйкес келеді. Орхон ескерткіштер сөздерімен семантикалық жақтан алып қарауға болады.

Орхон ескерткіштеріндегі моносемалы сөздер 149, оның 34-і Орхон-Енисей ескерткіштерінде кездеседі. Ал 115-і V ғасырдағы Енисей ескерткіштерінен XIV ғасырдағы ұйғыр заң құжаттары аралығындағы 18 ескерткішті қамтиды.

Түркі тілін іргетасын қалаған қыпшақ тайпасы болса, онда Орхон ескерткіштерінің тілі қыпшақ тілі болғаны. Ескерткіштегі сөздердің дауысты және диакритикалық белгілердің болмауы салдарынан, сөздерді әр түрлі оқып, транскрипциялай береді. Сондықтан ескерткіштегі сөздерді оқуда қыпшақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері мен сөздіктердің маңызы зор деуге болады.

Ескерткіштегі сөздердің орфографиясы тұрақсыз. Бұған түркі халықтарының құрамына әр түрлі тайпалардың өзара көшірме жасау, т.б. осылардың өзі орфографияда тұрақтылық жоқ екендігін көрсетеді. Нәтижесінде сөздер түрлі дыбысталып, түрліше таңбаланады.

VIII ғасырдың басында бүкіл Орта Азияны араб жаугершілігі «дін үшін соғыс» деген ұранмен жаулап алып, X ғасыр ортасына дейін араб жазуы түркі халықтарында қолданылды.

Көне түркі жазба әдеби тілі араб шапқыншылықтары салдарынан көне тіл ретінде қалып, орнына араб, парсы тілдері қолданылды.

В.Томсен құпия жазудың сырын ашқаннан кейін, көптеген әлем түркітанушылары бұл жазуды алфавиттік жазу екенін мойындады. Дыбыс үндестігіне құрылған, жоғары дәрежеде жетілген алфавит екені сарапталып, классикалық алфавит дәрежесіне көтерілді.

Байырғы түркі алфавитінде (БТА) 26 фонемі түркі тілінің заңдылығына сай 30 таңбамен белгіленеді. Дауыссыз бен дауыссыз, дауысты мен дауыссыз таңбалардың қосылып айтылатын заңдылығына сай барлығы 37 графиканы құрайды.

Байырғы түркі жазуындағы буын жазуының, буындау ерекшелігі біздің қазіргі алфавитімізнен мүлдем басқаша. Ежелгі түркілер бунақ пен бунақты байланыстыратын, жалғайтын таңбаларды пайдаланған. Түркілерде ондай буын алфавиті екі түрлі.

а) Дауысты дыбыспен аяқталатын немесе басталатын дыбыстық таңбалар. Бұл таңбадан дауысты дыбыстың мәнін беретін созылыңқы дауысты дыбыс шығарған.

ә) Орхон ескерткіштерінде ұяң дауыссыз дыбыс жуан жазылатын таңбалардың орнына қолданылған.

б) Екі дауыссыз дыбыстың мәнін беретін таңбалар.

Орхон ескерткіштерін алғаш рет аударған ғалымдар: В.Томсен, В.В.Радлов, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, Н. Орхун.

Орхон ескерткіштерін аударуда көп көмек көрсеткен М.Қашқаридің «Түркі тілдер сөздігі».

Еуразия даласында көшпелілердің байырғы тарихын, тілін зерттеген еуроцентризм идеясын ұстанған Еуропа және Батыс ғалымдары түркі қағанатының мемлекеттік құрылымы жетілген империя болғанына күмәнмен қарады. Оған дәлел бірнеше ел басқаруға арналған сөздерді қате аударуынан деп білеміз. Өйткені Түркі қағанаты Еуразия даласында 200 жыл билік құрған үлкен мемлекет. Оған дәлел бұдан 1500 жыл бұрын тастарға қашалып жазылған түркі мұраларынан көруге болады. Айта кететін бір жайт «Көне түркі таңбасын қазаққа тән таңба екендігінде». Бұған дәлел П.М. Мелиоранскийдің «ежелгі түріктердің тілін таза сақтап қалған тіл – қазіргі қазақ тілі» - деген сөзінен қорытуға болады.

Көп түрік енші алысып тарасқанда,

Қазаққа қара шаңырақ қалған жоқ па?

Осы өлең жолдары қазақ халқын түркі халықтарының мұрасын жалғастырушы қасиетті елдің бірі, жерін, ата-бабалар мекендеген қасиетті шаңырақ, сондай-ақ қазақ жері «Түркі халықтарының қара шаңырағы» деген дуалы аталар аузынан шыққан сөздердің дәлелі емес пе?!

Орхон ескерткіштері V-VIII ғасырда Орхон-Енисей бейіттастары түркі жазуының, жазба тілінің, әдебиетінің алғашқы ескерткіштері. Бұл жазумен қатар сол кезде ұйғыр жазуы да қолданған. Осы жазумен жазылған V ғасырда Манихейлік ескерткіштер пайда болған. XI-XIV ғасырдағы ескерткіштер Ж. Баласағұнның «Құтты білік», А. Йасауидің Хикметтері (Даналық сөздер), А. Йүгінекидің «Қибат әл Хакайық», Хорезмидің «Мұхаббат-намесі», Құтбтың «Хұсрау мен Шырыны», «Сирадж әл Құллуб», т.б. ескерткіштер VIII ғасырдағы Орхон ескерткіштерінің жалғасы деуге болады. Көне түркі және орта түркі ескерткіштердегі сөздерді семантикалық жақтан салыстырғанда, моносемалы және полисемалы сөздер деп жіктеп қарауға болады. Олардың монесемалысы 151 сөз. Оның ішінде Орхон-Енисей ескерткіштеріне тән 34 сөз, Орхон-Енисей ескерткіштерінде де, басқатүркі ескерткіштеріне ортақ моносемалы сөздер 117 сөз. М. Қашқари «Сөздігі», Ж. Баласағұнның «Құтты білігі», Енисей ескерткіштері мен А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Манихейлік мәтіндерде, т.б. осы секілді ескерткіштерде 28 сөз 14 ескерткіште кездеседі. Оларға: ағрығ (ауру), аш (асыру, көбейту), барча (барлық), ег (ию), еш (дос), қаш (қас), йүз (сан, ес), сен, төрт, сөз т.б. сөздерді жатқызуға болады.

Тағы бір айта кететін жайт 6 ескерткіште бірдей тараған узун, уч (Манихей жазуы, Тойоктан жазу, Алтын йарук, М. Қашқаридің «Түрік сөздігі», Енисей ескерткіші, Суджи, «Қорқыт туралы аңыз», Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастаны) 2 моносемалы сөз 9 ескерткіште сақталған.

Орхон ескерткіштеріндегі моносемалы 149 сөздің 34-і Орхон-Енисей ескерткішінен және XIV ұйғыр заң құжаттарынан 18 ескерткішті қамтиды. Осы 18 ескерткіш ішіндегі М. Қашқаридың «Сөздігінде» 58-і, Ж. Баласағұнның «Құтты білік» дастанында 52-сі Енисей ескерткіштерінде 37-сі, Манихей мәтінінде 17-сі, XI ғасырдағы ұйғыр жазбаларында 15-і кездеседі.

Жоғарыда аталған ескерткіштегі Орхон ескерткіштері сөздің құрамы формалық және мағыналығы жағынан тұрақты деуге болады.

Орхон ескерткіштеріндегі моносемалы сөздер көбінесе жоғарыдағы ескерткіште кездесуі ол ескерткіштердің қазақ тіліне «ара қашықтығын жақындатып» бір-бірімен сабақтастырып тұрады.

Қазіргі қазақ тілінде Орхон ескерткіштеріндегі 343 сөздің 149 моносемалы сөздің XV ғасырда лексикасының семантикалық сипаты тереңінен тамыр жайып, дамығанын көруге болады.

Ал Орхон ескерткіштері мен орта ғасырдағы ескерткіштерде полисемалы сөздер - 191. Полисемалы сөзде 2 мағыналыдан 11 мағыналыға дейін болып келеді. Осылардың ішіндегі 11 мағыналы сөзге мысал келтірейік.

«Кір» сөзі: 1) кіру, 2) ену, 3) қосылу, құрамына ену, 4) бағыт алу, жолға түсу, 5) көріну, көзге түсу, 6) кірісу, 7) қатынаста болу, қатысу, 8) ұшырау, 9) бастау, 10) қамалу, 11) түсу.

Осы мысалдардан Орхон ескерткіштері мен орта ғасыр жазба ескерткіш-теріндегі сөздер бір-бірімен мағына жағынан ұқсастығы бар.

Орхон ескерткіштері мен басқа түркі ескерткіштеріндегі 306 сөздің 71 мағынасы бар. XIV ғасырдың ортасына қарай Сырдарияның төменгі ағысы мен Алтын Орда аумақтарында сапасы жағынан мүлдем бөлек екі тіл пайда болды. Оның бірі түркі тілдеріндегі ә - тобындағы әдеби тіл болса, екіншісі түркі тілдерінің й - тобы ішіндегі қыпшақ-оғыз әдеби тілі. Ол тілдің негізін қыпшақ тілі қалайды, аздап оғыз тілінің әсеріне ұшыраған. Ә - тобындағы әдеби тілдерге Құтбтың «Құсрау-Шырыны», Әлидің «Нахдж әл-Фардауси», Рабғузидің «Қысас әл-Әнбиясы» сияқты әдеби шығармалар жатады. Бұл тілдің басты ерекшелігі қарлұқ-ұйғыр әдеби тіліндегі «Құтадғу билиг» пайда болғаннан бастап, Орта Азияда ұйғыр тілдік элементтер пайда бола бастады.

Й - тобында ұйғыр тілінің әсері байқалмайды. Оғыз және ұйғыр тілі элементтері түркі және қыпшақ тіліне сіңісіп кеткені соншалық оларды ажырату қиынға түседі. Бұл тілдік ескерткіштерге А. Йасауидің «Сөздігін», «Мұхаббат-наме», Сейф Сарайдың «Гүлстанын» жатқызуға болады.

Қыпшақ-оғыз әдеби тілі мамлюктердің Египетінде ары қарай дами түсті, А. Йасауидің шығармасында оғыз тілі аралас қыпшақ тілін негізге алса және оған ұйғыр әдеби дәстүрі әсер еткен, ал XIV ғасырда жазылған «Мұхаббат-намеде» бұл әсер кеміген. Осы тілдің батыс бұтағын алып қарайтын Сейф Сарайдың «Гүлстан бит-түрки» еңбегінде ұйғыр әдеби тілінің әсері мүлдем сезілмейді.

Қыпшақ тілі Египеттің түркі тілдес аралас халықтарында ауызекі тілінде аралас - қыпшақ-оғыз әдеби тілі жасалды. Бұл тіл Египетте XV-XVI ғғ. дейін өмір сүрді. Осы тілде XVI ғасырда Орта Азияда Дүрбектің «Жүзіп-Зылиха» дастаны ұйғыр әдеби дәстүрі мен кейбір жергілікті диалекет тілдердің ықпалына ұшырады. XV-XVI ғғ. бұл тіл Науайдан бұрынғы Атаи Сааки, Лутфи, Әмири, Хусайын Байқара және т.б. ақындардың еңбектері арқылы дамыды.

Бұдан шығатын қорытынды ескі өзбек тілі қарлұқ-ұйғыр әдеби тілі мен А. Йасауи хикметтеріндегі ерте дәуірдегі оғыз-қыпшақ тілі арқылы тарады.

Қыпшақ-оғыз тілінің дамуына үлес қосқан түркімен тілінде сөйлеген халықтар болды. Ортаазиялық негізде ол «шағатай», кейіннен «ескі өзбек тілі» деп аталатын әдеби тіліне қосылды.

Й - тобы мен з - тобындағы әдеби тілді қалыптастыруда башқұрттар мен татарлар маңызды рөл атқарып, тарихи себептерге орай жазба тілі ретінде алтынордалық-хорезмдік з - тобындағы тілді алды.

Жоғарыда аталған ескерткіштер түркі тілдеріндегі Орхон ескерткіштері жазбаларының жалғасы деп айта алуға болады.

Түркі тайпалары әсте-әсте көшпелі тайпалар XVI ғасырда өзбек халқы құрамына қосылып әрқайсысы жеке-жеке тайпа болып бөлініп шықты. Олардың осы уақытқа дейін бір территорияны мекендеуі көне түркі дәуірі мен орта түркі дәуірі арасында тілі, әдебиеті жағынан ұқсас ескерткіштер пайда болды. Мекендеріне байланысты ескерткіштегі сөздер мағына жағынан, форма жағынан бір-біріне жақын келеді.

Орхон ескерткіштері мен Басқа түркі ескерткіштері соның ішінде Ж. Баласағұнның «Құтадғу біліг» дастаны бір тілде жазылған шығарма деуге болады. Ескерткіштердегі сөздер лексика-семантикалық жағынан бір-біріне жақын. Осы екі ескерткіште 10 мағыналы «ал» сөзі кездеседі. 1) алу, қабылдау, 2) жаңадан алу, игеру, 3) таңдау, іріктеу, 4) әйел ету, 5) ауыстыру, қарызға алу, сатып алу 6) тартып алу, 7) аулау, 8) бағындыру, басып алу, 9) көсемше жұрнағымен қимылдың үдемелілігін білдіреді, 10) көсемшенің - р жұрнағы жалғанып қимылдың аяқталғанын білдіреді.

XI ғасырдың әдеби ескерткіштерінің бірі М. Қашқаридің «Диван лұғат ат-түрік» ескерткішін айтуға болады. Бұл сөздік қазірде Стамбул қаласында сақтаулы 319 беттік бір томнан тұратын кітап. Бұл сөздіктің көшірмесі көптеген қателіктерге ұшырап көшірілген. Сөздікті көшірген адам түркі тілін нашар біледі немесе мүлде білмейді. Өйткені түркі сөздері қате көшірілген және кейбір араб сөздерінде де қате кеткен.

Бұл сөздікте ұйғыр тілінің грамматикалық очерктері, түркі тілдерінің диалектологиялық ескертпелері, мақал-мәтелдер, өлең үзінділері келтірілген.

Бұл еңбек Орхон ескерткіштерінің тілін зерттеуде үлкен рөл атқарған. Өйткені бұл ескерткіш сол дәуірден бүгінгі күнге жеткен түркі тілдерінің дара сөздігі деуге болады.

XII ғасырда Сырдария бойында А. Йасауи хикметтері тарай бастады. А.Н. Боровков А. Йасауи хикметтерін Қараханид әдеби дәстүрінен келіп шығады, алайда өз алдына оғыз-қыпшақ тілі ретінде қалыптасқан деген пікір ұсынады.

А. Йасауидың өлеңдері сопылық мистикалық лирикаға жатады, уақыты бойынша біздің дәуірге жетіп келген екінші әдеби жазба ескерткіш болады. А. Йасауи өлеңдері тілі, грамматикалық құрылысы, лексикалық құрамы жағынан жоғарыдағы ескерткіштерден ерекшелігі өте көп. Қарлұқ-ұйғыр деп аталған «Құтадғу білігтен» айырмашылығы А. Йасауи өлеңдерінің басым бөлігін қыпшақ тілі құрайды.

А. Йасауи хикметтерінің дүниеге келуі Қараханид мемлекетіндегі қарлұқ-ұйғыр жазба тіліне, «Құтадғу біліг» тіліне қарама-қарсы Сырдарияның төменгі ағысындағы аралас қыпшақ-оғыз жазба тілінің қалыптасуына алып келді.

XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басында С.Е. Маловтың пікірі бойынша Құтадғу білігтен» де ілгері X ғасырда Шығыс Түркістанда «Атибат әл-Хақайық» поэмасы дүниеге келді. Оны жазған ақын А. Йүгінеки.

Бұл шығарманың төрт нұсқада жетуіне байланысты жазылуы, мәтіні лексикалық, морфологиялық жағынан нұсқаларының арасында алуан түрлі өзгерістер бар. Кейбір жерлерінде оғыз элементтері де енгізілген.

Түркі әдеби тілі және түркі тілдес әдебиеттер даму және қалыптасу кезеңінде күрделі процестен өтті. V-VIII ғасырда руникалық жазумен жазылған Орхон-Енисей ескерткіштері түркі дәуіріндегі жазба тілдің алғашқы ескерткіштері болып есептеледі.

XIII ғасырдың алғашқы жартысында Орта Азияны моңғолдар жаулап алды. Моңғол шапқыншылығы Орта Азия әдебиетінің дамуына қатты соққы болды.

XIV ғасырда Алтын Орда территориясында, Орта Азия территориясында, Орта Азия мен Египетте өзіндік бір аралас жазба тіл қалыптасып, аралас тілдегі әдебиет едәуір даму жағдайына қол жеткізді.

1) XIII ғасырда қалыптасқан ескі түркімен жазба тілі. Бұл тіл Мамлюк басқарушылары арқасында біркелкі дамуға қол жеткізді.

2) Египетке келген оғыз тайпаларының тілдік ерекшеліктері мен оғыз-қыпшақ жазба әдеби тілі сельжуктер, айюбидтер кезінде оғыз тайпаларымен бірге келген қыпшақ тайпаларының тілдік ерекшеліктерін анықтайды.

3) қыпшақ-оғыз жазба тілі XII ғасырда Сырдарияның төменгі ағысында пайда болып, мамлуктердің Египетіне дейін тарап, дамиды.

4) Еділ өзенінің төменгі ағысы мен солтүстік Хорезмде оғыз-түркмен тайпаларының тілі негізінде ә – тобының өзіндік жазба тілі қалыптасады, оған қыпшақ тайпаларының тілі әсер етеді, сондай-ақ қараханидтердің басқару кезіндегі ұйғыр әдеби дәстүрі әсерінен босай алмады.

5) Орта Азияда ескі өзбек тілі қалыптасып дами түсті. Ол бір жағынан Сырдарияның төменгі ағысындағы қыпшақ-оғыз жазба тілі мен А. Йасауидің хикметтері тіліне екінші жағынан өте ерте кездегі қарлұқ-ұйғыр тіліне сәйкес келеді.

XIV ғасырда төменгі Еділ бойындағы Сарай мен Мәмлүктердің Египетінде аралас жазба тілдерде көптеген ғалымдар, ақындар мен жазушылар өмір сүріп, түркі халықтарына тән шығармалар дүниеге алып келді. Тек діни мазмұндағы шығармалар ғана емес, зайырлы көркем әдебиет даму кезеңіне жетті. Осы кітаптармен қатар заңтану, әскери істер жөніндегі кітаптар да жарық көрді.

XIV ғасырда Египет пен Алтын Орда территориясында аралас жазба әдеби тілде жазылған көркем шығармалар дүниеге келді. Ол еңбектер араб, парсы тілдеріне аударма жасалды. Олардың қатарына Хорезмидің тамаша шығармасы «Мұхаббат-наме» жазылды; Еділдің төменгі ағысы мен Хорезмде з-тобындағы оғыз-қыпшақ жазба тілінде «Нахдж әл-Фарадис» дүниеге келді. Ақын Құтб парсы тілінен Низамидің «Хұсрау мен Шырын» шығармасына аударма жасаған. Осыған қоса ескі түрікмен тіліне «Хуласа», парсыдан қыпшақ-оғыз тіліне «Гүлістан» шығармалары аударылды.

Араб ғалымдары сол дәуірде түркі халықтары мен тайпаларының, Египет пен Алтын Ордадағы түркі тілдес халықтардың тілдерін тереңінен зерттеп, тиісті грамматикалар мен сөздіктер жасады.

Қыпшақ-оғыз тілінде жасалған ескерткіштерді салғастырмалы түрде зерттеу Сырдария бойындағы түркі тілдеріне енетін диалектілердің бір-біріне күшті әсері болды. XIV ғасырда Алтын Орда мен Египетке ортақ й-тобындағы қыпшақ-оғыз әдеби тілі қалыптасты. Алтын Орда территориясында осы жаңа әдеби тілмен қатар түркі тілдерінің ә -тобындағы өте ескі тіл де өмір сүруін жалғастырды. Еділдің төменгі ағысында Құтбтың «Хұсрау мен Шырын», «Сираж әл Құлуб», ортаазиялық «Тафсир» ескерткіштері болды. Жаңа әдеби тіл негізінде Қараханидтер кезеңіндегі ұйғыр әдеби тілі мен қыпшақ диалектілерінің күшті әсеріне ұшыраған оғыз тобының тілі мен қыпшақ тілінің әсеріне ұшыраған оғыз тобының тілі жатыр. Бұл тілді Хорезмнің оғыз-қыпшақ әдеби тілі немесе алтынорда-хорезмдік әдеби тіл деп атайды. Бұл тіл ары қарай тарала қоймауына байланысты оны Орта Азиядан й- тілі ығыстырып шығарды. й-тобы тілінде жазылған шығармалар Сирияда, Мысырда, сондай-ақ Кіші Азияның мәдени ошақтарында шығармалар жазылды.

Осы ескерткіштердің кейбіреулері зерттелген, ал басқалары толық зерттелмеген. Осы ескерткіштердің толық зерттелуі мамлюктердің Египетінде қыпшақ-оғыз әдеби тілі сипатын әдеби тіл ретінде толық кемелденген тіл ретінде қалыптасауына көмектеседі. Алтын Орда мен Орта Азия әдеби тілдеріне қатысын айқындауға әсер етеді. Ол ескерткіштерді толығымен зерттеу тарихи және ғылыми практика, тарихи және түсіндірме сөздіктер құрастыру, тарихи лексика жасау міндетін жеңілдеткен болатын. Осы бағыттағы жемісті кезеңдердің бірі Хорезмидің «Мұхаббат-намесін» зерттеу. Бұл зерттеу жұмысын Э.Н. Наджиб пен А.М. Щербактар атқарды.

«Мұхаббат-наме» тіліне жақын XIV ғасыр ескерткіші Сайф Сараидың «Гүлстанын» жатқызуға, Алтын Орда XIV ғасырда қайта көшірілген Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» ескерткіштерін айтуға болады. Осы ескерткіштен соң XIV ғасырда жасалған «Нахдж әл-Фарадис», т.б. шығармаларды да естен шығаруға болмайды.

Авторы белгісіз Ортаазиялық «Тефсир» ескерткіші з - тілдер тобына жатады. Оны ғалым А.К. Боровков зерттеген. А. Боровков бұл ескерткішті XII-XIII ғ. жатқызған. «Тефсир» ескерткішінің тілін зерттеуде з -тобындағы «Нахдж әл-Фарадис», Құтбтың «Хұсрау мен Шырын» ескерткіштерінің тілімен салыстыра зерттеп, жақындата түседі. «Тефсир» ескерткішінің тілі «Атибат әл-Хақайық» арқылы «Құтадғу біліг» тіліне жақын.

XIV ғасырда Орта Азияда Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиха» шығармасы өмірге келді. Бұл шығарма й - тобындағы тілдерге жатады. Тілі жағынан бұл шығарма А. Йасауидің Хикметіне жақын келсе, ал Рабғузи мен Тефсир тілінен ерекшеленіп тұрады. Й - тобындағы тілдер қыпшақ және оғыз түрікмен тілдері әсерінен шығыс түркі тілдері негізінде қалыптасқан жаңа әдеби тіл.

XIV ғасырда Алтын Орда дәуірі қыпшақ тілінде жазылған көптеген еңбектерді, ақын жазушыларды өмірге алып келген кезең. Оларға «Мұхаббет - наме», «Хұсрау мен Шырын», «Сирадж әл Құлуб», «Гүлістан бит - түрки», «Жүсіп пен Зылиха» еңбектерін жатқызуға болады. Алтын Орда халқының тілі қыпшақ болғандықтан қыпшақ тілінде жазылған аса құнды жәдігерлер.

Көне түркі тілдері XV ғасырда өзінің ескі элементтерімен қолданыстан шығады. Оның орнына ислам діні әсерінен араб-парсы элементтері бар й - тобындағы тілдер келді.

Осылай болған жағдайдың өзінде де Орхон ескерткіштері мен орта ғасырдағы түркі дәуіріндегі ескерткіштер басқа таңбада жазылса да лексика-семантикалық жағынан өздерінің құндылығын жойған жоқ. Қайта түркі тілі көрші тайпалардың тілдерінің әсерінен мағынасы, сөздік қоры дами түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров. Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. –Алматы, 2020. -61б.
2. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алм., 1971, 272 б.
3. Бартольд В.В. Тюрки. -Алматы: Жалын, 1998. -192 с.
4. Баскаков, Н. А., Ногайско-русский словарь. Москва 1963.
5. Бамматов. З. З., Кумыкско-русский словарь. Москва 1969.
6. Бейсенова М.С. М. Қашқаридың «Диуани луғат ит-турк» атты сөздігіндегі төрт түлік мал атаулары. Филол. ғыл. докт. диссер. автореф. А., 1997, 23-25 б.
7. Боранбаев С. Ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілінің генетикалық сабақтастығы: Докторлық дисс. қолжазбасы. – Бишкек, 2008. – 308 б.
8. Боранбаев С.Р «Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткіштерінің тілі (XIII-XIV ғ.). -Шымкент, 2005., 26-116б.
9. Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері. – Аст.: Ер-Дәулет, 2006.
10. Қаржаубай С., Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 бет.
11. Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1 кітап. Тарихи танымдық этнографиялық әдебиет. - Астана: Күлтегін, 2003. -392 бет.
12. Қошғарий М. Девону луғот ит-турк. – Тошкент, 1961. – Т.ІІ. – 427 б.
13. Оразов М. Қазақ тіл білімінің мәселелері– Алматы, 2021. – 384 б.
14. Серикова Б.Ортатүркі жазба ескерткіштеріндегі этномәдени лексика және оның қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі. Маг. дисс. қолж. -Шымкент, 2013
15. Сабыр М. Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (XIV ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 315 б.

КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТАТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Базарбаев Е.К., Бегманова Б.С.

7M01710-Қазақ тілі және әдебиеті

білім беру бағдарламасының II курс магистранты

филология ғылымдарының кандидаты

Ж.Ташенев атындағы университеті, Шымкент

Аннотация. В данной статье рассматриваются научные работы, способствующие развитию и процветанию тюркологии в современном Казахстане, и определяется значимость

древнетюркских и среднетюркских письменных памятников для современного кыпчакского, включая казахский, языка.

Abstract. This article examines the scientific works that contribute to the development and prosperity of Turkology in modern Kazakhstan, and determines the significance of ancient Turkic and middle Turkic written monuments for the modern Kipchak, including Kazakh, language.

Бұл ескерткіштерді тапқан XVIII ғасырда Сібірде айдауда жүрген швед офицері Т. Страленберг. Орхон-Енисей өзендерінің аңғарынан белгісіз тілде жазылған тастар тапқандығын айтты. Скандинавия халықтарының тілінде бұл жазуды «руна», яғни «құпия» жазуы деп атады. Ол жазуды зерттеуде В. Томсен, С.Е. Малов, В.В. Радлов, Н.М. Ядринцев, т.б. ғалымдар экспедициялар жүргізді. Зерттеу барысында «руна» жазуы туралы көптеген тұжырымдар болды. Кезінде ғалымдар бұл жазуды қайда таңарын білмей, әр жаққа бір тартты.

Орхон-Енисей жазуының түп-төркіні қайдан шыққандығы жөнінде ғалымдар арасында түрліше тұжырымдар, талас тартыстар болды.

а) В. Томсен Орхон-Енисей жазуын - ескі пехлевий, хорезм және соғды тілі арқылы арамей жазуынан шыққан деп жорамалдады. Ал О.Доннер ескерткіштегі таңбаларды арсакидтердің (парфян) монеттеріндегі таңбаларға ұқсас деген тұжырымға келді. Э. Блоше түркі тайпалары бұл жазуды жужандар арқылы гундардан қабылдаған деген тоқтамға келді [1,26].

Кейінірек В.Томсен арамей әліпбиін байырғы түркілер жаңғыртып жасап өздерінің таңбалары етіп алған деген тұжырым айтты [2,19].

Көне түркі жазуын Р. Готью, Г. Клоссон соғды тілінен шыққан деген пікір білдірген. Р. Готью «байырғы түркі жазуы көне соғды жазуынан» шыққан дей келе, көне түркі әліпбиінің 12 таңбасын соғды әліпбиінен шыққан деген тұжырым жасайды [2,20].

Г.Клоссон байырғы түркі жазуын соғды, пехлеви, баутрия сияқты ерте орта ғасырлық фарс әліпбиінен қарастырып, VI ғасырдың екінші жартысынан бастап қолданған деген қорытынды шығарған [2,21].

Е.Д.Поливанов таңбалардың пішініне, мәніне талдау жасап, байырғы түркі жазуын идеографиялық жазу түрінен шыққан деген тұжырымын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп берді [2,25].

Көптеген зерттеулер нәтижесінде 1893 ж. 25 қараша күні В. Томсен белгісіз жазулардың сырын ашып, ол жазулар жоғалған халықтікі емес, түркі халықтарының таңбалары екендігін әлемге паш етті. В. Томсен Орхон ескерткіштерін зерттеу барысында Ресейлік В.В. Радловпен хат арқылы қарым-қатынаста болды. Құпия жазудың сырын ашқандығын айтып, жазудың қыр-сырын түсіндіріп берді.

В. Томсен жасаған әліпбидің көмегімен В.В. Радлов 1894 ж. 19 қаңтар күні Күлтегін ескерткішінің алғашқы аудармасын Петербург Ғылым Академиясының Президумында жариялады.

В.В.Радлов, О.Гейкельдер Орхон жазуларының түпнұсқасымен алғаш жұмыс жасаған ғалымдар. Дегенмен жұмыс барысында олар төмендегідей қателіктерге жол берді:

- О.Гейкель түпнұсқаны алғанда, түркі таңбалары анықталмаған болатын. Сол себептен де біраз таңбаларды қате көшірген.

- В.В. Радлов, Г.И. Рамстедт, Л. Котвичтер қолмен көшірген және эстампаждардағы таңбаларға сүйеніп жұмыс жасаған. Осының салдарынан мынадай қателіктерге ұшыраған.

- көрінбей қалған таңбаларды жаңғыртқанда қателіктерге ұшыраған.
- эстампаждағы (қалыпқа түсіру) таңбалардың сызбаларын алуда қателіктер кеткен.
- көшірмеге талдау жасаған әріп таңбалары дұрыс орнатылмаған.
- опырылып кеткен жерлер қайта өңделгенде дұрыс қойылмаған.
- дұрыс жасалған аударма баспаға теру кезінде дұрыс терілмеген.
- Күлтегін мәтінін көлеміне қарай кіші және үлкен жазу деп бөліп қарастырған [3,18].

Осындай қателіктер мәтінді дұрыс оқымауға, түркі халықтарының жазу стилін бұзуға алып келді.

Көне түркі жазуының сырын В.Томсен ашқаннан бері бір ғасырдан астам уақыт өтті. Содан бері бұл салада С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский, В.В.Радлов, А.Н.Кононов, А.С. Аманжолов, Ғ.Айдаров, М.Жолдасбеков, С.Қаржаубай, Н.Базылхан, О.Бекжан т.б. ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізді.

В.В.Радлов байырғы түркі тілін үш диалектіге бөліп қараған. Олар: Солтүстік түркі-сирлер, оңтүстік-ұйғырлар, аралас-солтүстік пен оңтүстік диалектілер. Ол түркі тілін Орхон және байырғы ұйғыр тілі деп бөліп, Орхон ескерткішін түркі тілінде жазылған деп қорытынды жасайды [4,70].

С.Е.Малов түркі жазба ескерткіштерін V-XIII ғғ.тілі болған оғуз және ұйғыр тілінде жазылған деп, ал Орхон ескерткіштерін оғыз тілінде жазылған деген қорытындыға келеді.

С.Е.Малов көне түркі тілін тува және көне ұйғыр тілі деп топшылаған [3,14].

А.Н.Кононов байырғы түркі мұраларын түрік (оғыз) және көне ұйғыр тілінде жазылған, ал оғыз тілін қолданушылар қыпшақ, орғу тайпалары екендігін айтады. Ал түркі тілін зерттеуші В.Бартольд өз еңбектерінде оғыз тайпаларын ажыратып бере алмаған.

Ал Д.Синор байырғы түркі тілін Орхон тіліне жатқызған. Орхон тілі ішінен ұйғыр және турфан - түркі тілі деп бөліп қарастырған. VI-XIII ғғ. Орхон ескерткіштерін ұйғыр тілінде жазылған деген ойайтады.

А.фон Гавен байырғы түрік тілін бес диалектіге бөліп қараған. Орхон мұраларын ұйғыр тілінде жазылған деп қорытынды жасаған.

Түркология саласында міне осындай әр түрлі ғылыми пікірлер жүрді.

В.Томсен мен В.В.Радловтар түркітануға өздерінің көптеген зерттеулерін қалдырып, дәйекті тұжырымдамалар, қорытындылар жасады. Осы екі ғалымның ізін жалғастырған Ресейлік ғалым П.М.Мелиоранский де түркітану саласына жаңалықтар енгізді. Ол ұстаздарының қателігін жөндеп, аудармаларын жаңғыртып, транскрипциясын, грамматикасын жасап түркітану ғылымына өз үлесін қосты.

Жыл санап көне түркі мұралары көптеп табылуда. Осы мұраларды зерттеуші ғалымдардың саны да аса түсуде. Олардың қатарына Н.М.Ядринцев, Д.А.Клеменц, О.Доннер, Рамстедт, С.Н.Самойлович, Ғ.Айдаров, А.С.Аманжолов, Қ.Сартқожа, М.Жолдасбеков, Н.Базылхан, О.Бекжан сынды ғалымдарды айтуға болады.

Көне түркі ескерткіштерін толығырақ зерттеу жасау мақсатымен 1966 жылы Кеңестер Одағының ҒА мен Моңғолия ҒА өзара келісімшарт бойынша «Кеңес - Моңғол тарихи-мәдени экспедициясы» құрылды.

Экспедицияны Моңғол ғалымы Г.Сұхобатордың бастауымен құрамында Моңғол зерттеушісі М.Шнэхүү, Санкт-Петербургтен С.Г.Кляшторный, В.А.Лившиц 14 тәулік іздестіру зерттеу жұмысын жүргізді. Экспедиция барысында Орхон ескерткіштері Күлтегін, Білге қаған, Теркин, Қарабалғасу, Күллі-Чор, Могоин-шинэ ус және бірін-саран майда жазулармен танысты [4,24].

С.Г.Кляшторный түркітануда өзінің еуроцентристік тұжырымдамасын жасады [4,22]. Байырғы түркі жазба ескерткіштерін зерттеуде екінші кезеңде байырғы түркі тілінің академиялық грамматикасын жасаған Қазақстандық ғалым Ғ.Айдаров, А.С. Аманжолов, Түркия зерттеушісі Т. Текин, Ленинградтық ғалым, академик А.Н. Кононовтар болды. Бұлар түркітануға аса құнды еңбектер жазып қалдырды [3,14].

Орхон ескерткіштерін археологиялық жағынан зерттеген ғалымдар Н.М.Ядринцев пен А.О.Гейкель болды. Қазақстан Республикасының үкіметі Орхон жазба ескерткіштерін зерттеу жұмысына үлкен қызығушылық білдірді. 1996 ж. Премьер-министрдің орынбасары И. Тасмағамбетов өзінің басшылығымен Орхон бойына зерттеу жұмысына барды. 2001 жылы И.Тасмағамбетов Үкімет қолдауымен Күлтегін ескерткішінің ғылыми көшірмесін жапондықтарға арнайы жасатып, Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінің төріне орнатты [4,33].

Орхон ескерткіштерін зерттеу барысында С.Е.Малов: «Мен өз қолымнан келгенін ғана істедім. Бұл салада істелінетін жұмыстар алда әлі сан-алуан. Құдіреті келетіндер істей берсін», - дейді [1,27].

Әлі де көне түркі мұралары зерттеуді талап етеді. Себебі бір ескерткішті немесе табылған затты зерттеп, сырын ашып болсаң, жаңа мұралар табылып, менің құпиямды аш деп тұрғандай.

Орхон ескерткіштері қыпшақ тайпасының тілінде жазылған деген пікір бар. Оған дәлел Теркин ескерткішінде кездесетін хронологиялық уақытты айтуға болады. 744 ж. Түркі қағанаты орнынан құлап орнына Біріккен түркі қағанаты отырған. 744 жылдан бастап 500 жылға дейінгі уақыт ішінде түркілер қыпшақ тайпаларының қол астында болған. Елді қыпшақ тайпалары билеген.

500 жыл ішінде түркі-қыпшақтардың тілі, діні, дәстүр-салты әбден қалыптасып жетілген. Бұдан 1500 жыл бұрын жазылған тарихи деректе I, II Түркі қағанаты одан бұрынғы өмір сүрген, бізге қазірше беймәлім қағанаттардың 500 жыл бойы билеушілері қыпшақ тайпасы болған. Осы айтылған тарихи деректер Орхон ескерткіштерін қыпшақ тілінде жазылғандығын дәлелдейді. Олай болса, VII-XIV ғғ. аралығында «Түркі тілінің» іргетасын қалаушы қыпшақ тайпасы деген қорытынды шығады [4,73].

Халық ұрпақтан-ұрпаққа қоғамдық және әлеуметтік тәжірибесін, рухани байлығын аға ұрпақ өзінен кейінгілерге мұра ретінде қалдырып отырады, сонысымен қоғамның материалдық және рухани мәдениетін жасайды. Осылайша сабақтастық жалғасып жаңа буын адамзат баласының басынан өткерген тарихынан ең таңдаулыларды өз бойына сіңіреді және ең озық үлгілерін дамыта беруге, қоғамның рухани құндылығының сан тіршілігін жаңа жағдайда байыта түсуге мүмкіндіктер туады. Әр халықтың қалып-салтын, мінез байлықтарын, салт-дәстүрлерін, эстетикалық талғамын және психологиясын осы халықтың өткен дәуірлердегі хатқа түскен жазба мұралар тілінен танып білуімізден де болады.

Қазақ тіл білімі - қазіргі кезде зерттеу әдістері мен ғылыми негіздері жан-жақты анықталған ғылым саласының бірі. Солай бола тұрса да, өзге түркі тілдері сияқты, оның жалпы теориялық мәселелермен қатар жекелеген проблемалары әлі де болса дәлірек аша түсуді, тереңірек зерттеп, зерделенуді қажет етеді. Солардың бірі – тарихи-салыстырмалы зерттеу проблемасы.

Егенменді мемлекет ретінде әлемдік қоғамдастыққа енуі кезеңінде ҚР-ның мемлекеттік тілі болып табылатын қазақ тілінің әлеуметтік дәрежесінің көтерілуі, жаһандану заманындағы ұлттық және мемлекеттік бірлікті қалыптастырудың негізгі мәселелерінің бірі екендігі мәлім. Мүмкін күн тәртібіндегі мәселе ретінде, үнемі есте ұсталуы мен маңыздылығының артуы Еліміздің бәсекелестікке сай әлемнің 50 елінің қатарына енуімен де байланысты.

Осы тұста көне және орта ғасырларда өмір сүрген түркі халықтарының тілге деген адалдығы мен сүйіспеншілігі еріксіз ойға оралады. Сонау біздің жыл санауымыздың басынан бірде құлап, бірде қайта мемлекет, қағанат болып құрылып жатқан түркі халықтарының басын біріктірген біріншіден, тіл болса, екіншіден, бүгінгі күнге дейін бойында сақталған дәстүрі.

Көне Түркістан, Тұран, Испиджаф Шығыс пен Батыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің алдыңғы қатарлы мемлекеттері мен олардың мәдени, экономикалық және саяси байланысын байланыстырып жатқан Ұлы Жібек жолында орналасқаны белгілі. Сол кезеңдерде түркі тілі жүздеген жылдар бойы осы аралықта халықаралық тіл қызметін атқарды. Орта ғасырларда (X-XV ғ.ғ.) Таяу Шығыстағы мәдениеті мен әдебиеті дамыған Мысыр мен Шам жерінде бабаларымыз, сол елдің басқару жүйесіне қол жеткізіп, 300 жыл көлемінде түркі тілінің мәртебесін мемлекеттік дәрежеге көтерді. Сонымен қатар әлемдік деңгейдегі алдыңғы қатарлы көркем шығармаларды сол уақыттың өзінде – ақ түркі тіліне аудартты. Өйткені Атлант мұхиты жағалауынан сонау Еуропа жеріне дейінгі аралықты мекен еткен түркі халқы бір тілде сөйлеп, жазуда бір таңбаны қолданып, Орхон-Енесей, Талас, Шу жазуларын былай қойғанда кейінгі уақытта Египет жеріндегі пирамидалардағы жазулардың, түркі тілінде сөйлей бастауы түркі халықтарының көптеген ғасырлар бойындағы ортақ тіршілігін айғақтай түседі.

Философия ғылымдарының докторы Бақтияр Каримов орта ғасырдағы түркі тілдерінің дамуындағы ең шарықтау шегіне жеткендігін айта келіп, былай дейді: «В современную эпоху нового возрождения, Ренессанса Тюркского мира усредненный язык «ортатюрк» мог бы стать седьмым международным, мировым языком, признаваемым ООН наряду с английским, русским, испанским, французским, китайским и арабским языками».

Қазақ тілінің бастау бұлақтарын YIII-IX ғасырларда өмір сүрген қыпшақтардан алуымыз керектігін XX ғасырдың тіл білгірлерінің бірі - академик Н. Сауранбаев айтқан болатын. Сондықтан осы орта дәуірлердегі хатқа түскен жазба мұраларды, олардың ішінде мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған жадыхаттарды тікелей тіліміздің мұрагері деп қабылдағынымыз жөн сияқты. Ортағасырлардағы түркі әдеби тілінде жазған соңғы классиктердің бірі Абай тіліне орта түркі тілі (1924 жылдан өлі тілге айналған) лексикалық аспект тұрғысынан өте жақын екендігін тілге тиек етіп жүрген ғалымдар да баршылық.

Қазіргі таңда қазақ тілінің бастау көздері ретінде қаралып жүрген қыпшақ жазба ескерткіштері ортағасырларда дүниеге келіп, қазіргі тіліміз жөнінде терең әрі дәйекті мағлұмат беретін дерек көздері ретінде қабылдануы қажет.

Қазақ тілінің тарихы көне түркі, ескі түркі халықтарының тарихымен және сол халықтардың өміршең өркениет мәдениетімен тығыз байланыста екендігі тарихи жазба жадігерліктер тілінде сақталына отырып, бүгінгі күнгі атқарылар мақсатты жұмыстарымыздың мүдделі қажеттілігіне айналып отыр. Оған ең басты себептердің бірі-халық тарихы оның мәдениеті, әдет-ғұрыпы, дәстүрінің ерекшелігі сол халықтың ата заңын қалыптастырып, әлемдік өркениет сахнасында өзіндік табиғи болмысын келешек ұрпақтарына қызмет етсін деген талап тілектеріне байланысты туындайтындығында жатса керек.

Осы мүдделі қажеттіліктердің бірі-халқымыздың ділі мен тарихына қатысты көне жазба мұрағаттар мен дереккөздерін үнемі жадта тұтып, әрдайым зерттеп біліп отырғанымыз міндетті қажеттіліктердің негізгілерінің қатарына жатады.

Қазақ халқының мәдениеті мен тарихына, өткен тарихтағы халқымыздың дүниесуи мұраларына қызығушылық әрбір қазақ азаматының қанына сіңген қасиет болса, осы мәселелерге жалпы түркі әлемі де үнемі назар аударып отыр. Мұның өзі бір жағынан – қазақ халқы мәдениетінің жасампаздығында болса, екінші жағынан – қазақ тілінің бастау бұлақтарының бірі болып табылатын ескі қыпшақ тілі көптеген түркі халықтары тілінің, этностық қалыптасуының басты негіздерінің бірі. Сондықтан ескі қыпшақ тілінің аймақтық таралым өрісі аясындағы ерекшеліктерін іздестіріп, зерттеп білу мүдделі қажеттілік екендігіне күмән жоқ.

Көне түркі жазуының жетілген жазу екендігіне қарап, сол кездегі түркі халқының мәдениеті өте жоғары деңгейде болғандығын тілге тиек етеді. Бұл жөнінде В.В.Бартольд "Слог и выражения надписей заставляют полагать, что состояние культуры народа было не так низко, как можно было бы ожидать по обстановке кочевой жизни"[5,10] - деп көрсетеді өзінің түркі дүниесіне арнап жазған еңбегінде.

Қай халықтың болса да тілі сол халықтың тарихымен тығыз байланысты бола тұра, тілдің кейбір ішкі даму заңдылықтарын, мәселен, фонетикалық, сондай-ақ грамматикалық формалардың даму заңдылығын тек тарихи тұрғыдан қарастырып, сонымен ғана байланыстырып шешу дұрыс болмаса керек. Халық тарихының өзіндік, тілдің даму тарихының өзіндік қырлары, қағидалары, заңдылықтары бар. Барлық сыртқы лингвистикалық факторларды қоршаған ортаға – географиялық жағдайға қатысты қарастырған Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканың өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала отырып, "...поскольку географический фактор тесно связан с существованием языка, и все же в действительности географический фактор не затрагивает внутреннего организма самого языка" дейді [6,24].

Сондықтан да бұл тілдер қаншалықты өзгерістерге ұшыраса да көне тілдің элементтерін бойында сақтайтындығы, барлығы да негіз тілдің белгілі бір дәрежедегі мұрагері болып табылатындығы даусыз. Бұл жөнінде белгілі түркітанушы-ғалым А.М.Щербак былай дейді: "Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие,

поэтому каждый современный язык или диалект наследует праязыковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм и признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений"[7,22].

Ортағасыр қыпшақтары туралы бір нәрсені кесіп айту әлі күнге дейін қиын, өйткені олар туралы арнайы зерттеулер мен жазылған еңбектер жеткіліксіз. Сондықтан да, біздің ойымызша, жазушы Упарого заңды әрі дұрыс жазады. Ол:

«Қыпшақтар дәуірінің соңғы шағы мен біздің бүгінгі күндер арасын небәрі жүзден астам жыл ғана бөліп жатыр. Осыған қарамастан мәмлүктер тарихының ерекшелігі мен санқилы себеп-салалары белгісіз бір дүниенің қалтарысында қалып келді де, тек кейінгі уақытта ғана (он бес жыл ішінде) мәмлүктерге қатысты көптеген мәселелердің жаңа да жарқын беттері ашыла бастады».

Қыпшақтардың өмірі туралы негізгі мәліметтер Такиеддин Ахмет Макризи Ибн Абдаллах әл-Омари сияқты автордың «Египеттегі мәмлүк сұлтандарының тарихи», «Мәмлүктердің саяси географиясы», «Араб авторларының мәліметтері бойынша мәмлүктер дәуіріндегі Сирия» т.б. осы сияқты араб тілінде жазылған дерек көздерінен табуға болады. Бұл еңбектер өз уақытында Батыс Еуропаның бірқатар елдерінде басылып, сол елдердің тіліне аударылған. Бірақ бұл еңбектердің көпшілігі біздің қолымызға жеткен жоқ, екіншіден мұндай басылымдар сирек кездесетін библиографиялар қатарына жатады да, олардың ғылыми-зерттеулері мен көпшілік-тарихи жаңа басылымдары әлі күнге дейін санаулы ғана. Мысалы А.Зайончковскийдің «Шығыс Еуропа халықтарының тарихы бойынша жазылған шығыс деректері» проблемасын талқылауға арналған халықаралық жиылыста жасаған «Материалы по истории государства мамлюков и Кипчакской степи в рукописных фондах дворцов Топ-Капы и Айя-Софии в Стамбуле» тақырыбында Азия халықтарының институтында 1962 жылдың 15-21 қарашасы арасында өткізілген баяндамасы әлі күнге дейін жарияланған жоқ.

Ең басты айтылатын нәрсе, Таяу Шығыс пен Кіші Азияның, Үндістан мен Қытайдың архивтерінде, мұражайларында, кітапханаларында сонымен қатар жеке адамдардың қолында жүрген Азия халықтарының тарихы бойынша жазылған қолжазбалардың көпшілігі әлі күнге дейін қол жетпейтін асыл қазына болып отыр.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша біраз еңбектер жарық көрді, дегенмен де біздер мәмлүк қыпшақтарының Египет жерінде құрған мемлекеті мен үстемдігі жөнінде аз да болса әңгіме қозғағанды жөн көріп отырмыз. Француз ғалымы Ж. Пиреннің сөзімен айтқанда Сирияның әмірі, ақын, жазушы бірнеше мемуардың авторы сонымен қатар өте нәзік, әрі жау жүрек батыр, 1095-1188 жылдар аралығында өмір сүрген Усама ибн Мункиздің жеке кітапханасында 4 мыңға жуық кітап қоры болған, бірақ бұл кітапхана крестшілер жорығы барысында түгелімен жойылған. Ж. Пирен бұл жорықты былай суреттейді: «Франктардың істеген тірлігін көрген әрбір адам, тек Алланы дәріштеп, атын шығаруға тырысады, жергілікті халық франктардың бойынан ерліктің қасиеті бар айуанды көреді, өйткені айуанның бойы біреуге шабар кезінде ерлік пен батырлыққа толы болады». Ж.Пиреннің сөзіне қарағанда крестшілер жорығына қатысушылар қайта оралғанда бүкіл дүниемен, соның ішінде мұсылмандық Испаниямен де байланысы үзілген Еуропаға Аравия туралы ғылымның алғашқы дәмін алып келген де осылар (крестшілер жорығына қатысушылар).

Осы жерде бір айтыла кететін мәселе көне және ортағасырлардағы жазба ескерткіштер түркітанушы ғалымдар тарапынан зерттеліп, жеке-жеке монографиялар, көмекші оқу құралдары ретінде жарық көрді. Мұнан шығатын қорытынды көне және ортағасыр ескерткіштері жеке-жеке түрлі тақырыпта зерттелінгенімен, осылардың барлығына кешенді зерттеу мәселесін қолға алатын кез келген сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Ғ. Қазақ тілінің тарихы туралы зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1965. - 253 бет.
2. Айдаров. Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. –Алматы, 2020. -61б.
3. Арабша – қазақша түсіндірме сөздік, т 1. Алматы, Мектеп, 1989.

4. Бартольд В.В. Тюрки. -Алматы: Жалын, 1998. -192 с.
5. Бартольд В.В. Тюрки. - Алматы: Жалын, 1998.-192стр.
6. Боранбаев С.Р«Түрік және қыпшақ тілінің туыстығы туралы жинақ» жазба ескерткіштерінің тілі (XIII-XIV ғ.). -Шымкент, 2005., 26-116б.
7. Қаржаубай С. Байырғы түркі жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 бет.
8. Қаржаубай С., Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 бет.
9. Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1 кітап. Тарихи танымдық этнографиялық әдебиет. - Астана: Күлтегін, 2003. -392 бет.
10. Қошғарий М. Девону луғот ит-турк. – Тошкент, 1961. – Т.ІІ. – 427 б.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Санкт-Петербург, 1888-176стр. Серикова Б.Орта түркі жазба ескерткіштеріндегі этномәдени лексика және оның қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі. Маг. дисс. қолж. -Шымкент, 2013.

ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ВИРТУАЛДЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІ ҮЙЛЕСІМДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

¹Бердалиева Т.Д., ²Боранбай Н.О.

¹*Математика және физика кафедрасының доценті, п.ғ.к.*

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

tilla.berdalieva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8714-2030>

²*ЕП-22-14к тобының студенті, oninbayuli@gmail.com*

Аннотация. Мақалада 7–8 сынып физика курсына дәстүрлі және виртуалды экспериментті тиімді үйлестірудің ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Эксперименттің оқытудағы рөлі, артықшылықтары мен шектеулері талданып, нақты сабақ үлгілері ұсынылады. Ұсыныстар ҚР Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты талаптарына сәйкестендірілген.

Түйін сөздер: физика, оқу эксперименті, электролиз, интеграция, цифрландыру,

Abstract. The article discusses the scientific and methodological foundations for effectively combining traditional and virtual experiments in teaching. Their advantages and limitation are provided. The recommendations are aligned with the requirements of the State Compulsory Education Standard of the Republic of Kazakhstan.

Key words: physics, learning experiment, electrolysis, integration, digitization

Қазіргі білім беру жүйесінде оқыту мазмұны оқушының функционалдық сауаттылығын, зерттеушілік дағдыларын және цифрлық құзыреттілігін дамытуға бағытталған. Бұл талаптар жаратылыстану пәндері ішінде физика сабағында ерекше орын алады, себебі физика - табиғат құбылыстарын тәжірибе арқылы дәлелдейтін ғылым.

7–8 сыныптарда оқушылар физикалық шамаларды өлшеуді, тәжірибе жүргізуді, нәтижені өңдеуді, график тұрғызуды және қорытынды жасауды үйренеді. Осы кезеңде эксперимент - білім көзі ғана емес, сонымен қатар оқушының ғылыми ойлау стилін қалыптастыру құралы.

Цифрландыру жағдайында виртуалды зертханалар мен модельдеу бағдарламалары кеңінен енгізілуде. Соның ішінде әлемдік тәжірибеде кең қолданылатын платформалардың бірі - PhET Interactive Simulations жобасы, ол University of Colorado Boulder базасында жасалған. Осыған байланысты дәстүрлі және виртуалды экспериментті үйлесімді қолданудың әдістемелік мәселесі өзекті болып отыр.

Эксперименттің дидактикалық негіздері

Физикадағы эксперимент үш функция атқарады:

1. Танымдық – жаңа білім көзі;
2. Дамытушылық – логикалық және зерттеушілік ойлауды қалыптастырады;
3. Тәрбиелік – дәлдікке, жауапкершілікке үйретеді.

Мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкес 7–8 сынып оқушылары:

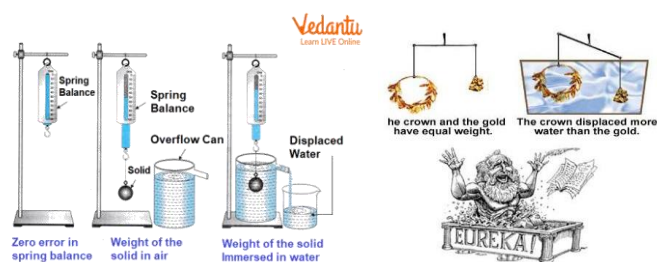
- шамаларды өлшей алуы;
- тәжірибе нәтижесін кесте, график түрінде көрсете алуы;
- қателікті анықтай алуы;
- ғылыми қорытынды жасай алуы тиіс.

Бұл талаптарды орындауда эксперимент негізгі құрал болып табылады.

2. Дәстүрлі эксперименттің әдістемелік мүмкіндіктері

Дәстүрлі зертханалық жұмыстар нақты құрал-жабдық арқылы жүзеге асады және оқушыны шынайы өлшеу әрекетіне енгізеді.

2.1 7-сынып. Архимед күші

Сурет 1. Архимед күшін анықтау

Сабақ мақсаты: Сұйыққа батырылған денеге әсер ететін ығыстырушы күшті тәжірибе жүзінде анықтау.

Әдістемелік алгоритм:

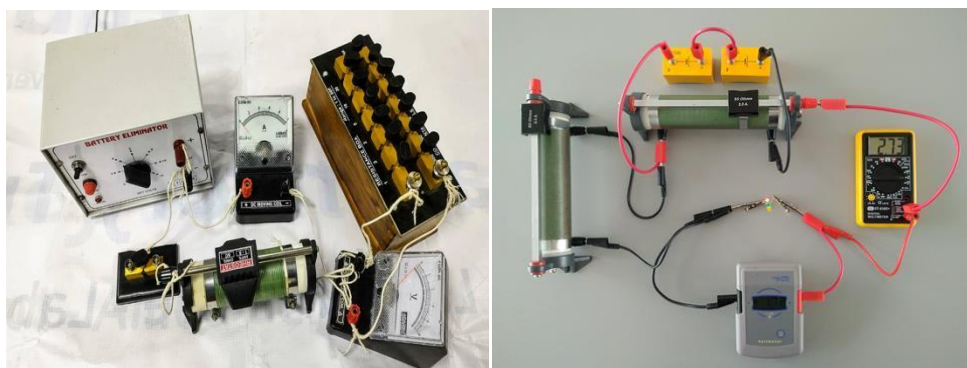
1. Дененің ауадағы салмағын өлшеу;
2. Денені суға батырып, көрсеткішті жазу;
3. Айырманы табу;
4. Ығыстырылған су көлемін анықтау;
5. Формуламен салыстыру:

$$F_A = \rho gV$$

Дамытылатын дағдылар:

- өлшеу дәлдігі;
- салыстырмалы қателікті есептеу;
- эксперимент нәтижесін талдау.

2.2 8-сынып. Ом заңын тексеру

Сурет 2. Ом заңын тексеру

Сабақ

мақсаты:

Ток күші мен кернеу арасындағы тәуелділікті тәжірибе арқылы анықтау.

Жұмыс кезеңдері:

1. Тізбек құрастыру;
2. Кернеуді өзгерту;
3. Ток күшін өлшеу;
4. $I(U)$ графигін тұрғызу;
5. Қорытынды шығару.

Нәтиже:

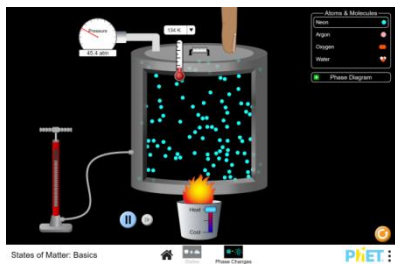
График түзу сызық береді → Ом заңы расталады.

3. Виртуалды эксперименттің педагогикалық әлеуеті. Виртуалды зертхана – физикалық процестердің компьютерлік моделі.

Артықшылықтары:

- Қауіпсіздік (жоғары кернеу, қысқа тұйықталу);
- Құрал тапшылығын жояды;
- Процесті баяулатып көрсету;
- Күрделі микродөңгей процестерді визуализациялау.

3.1 7-сынып. Молекулалық қозғалысты модельдеу

Сурет 3. Молекулалық қозғалысты модельдеу

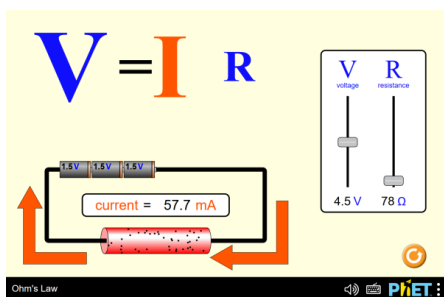
Оқушылар:

- Қатты, сұйық, газ күйіндегі бөлшектер қозғалысын бақылайды;
- Температура артқанда молекулалардың жылдамдығы өзгередінін көреді;
- Диффузияны модельдейді.

Бұл процестерді нақты зертханада көру мүмкін емес.

3.2 8-сынып. Электр тізбегін модельдеу

Сурет 4. Электр тізбегін модельдеу

Виртуалды ортада оқушы:

- Кедергіні өзгертіп, токтың өзгерісін бақылайды;
- Қысқа тұйықталуды қауіпсіз түрде көреді;
- Қателікті дереу түзетеді.

4. Үйлесімді қолдану моделі

Интеграциялық схема:

Кезең	Әдіс	Мақсаты
1	Виртуалды модель	Құбылысты алдын ала түсіндіру
2	Дәстүрлі тәжірибе	Нақты өлшеу жүргізу
3	Салыстыру	Нәтижені талдау
4	Рефлексия	Қорытынды жасау

Мысал: 8-сынып, «Тізбектей және параллель жалғау»

1. PhET моделінде тізбекті жинау.
2. Нақты құралмен тізбек құрастыру.
3. Кернеу мен токты өлшеу.
4. Нәтижелерді салыстыру.
5. Қорытынды шығару.
5. Әдістемелік ұсыныстар
 1. Виртуалды эксперимент нақты зертханалық жұмысты алмастырмауы тиіс.
 2. Тапсырмалар зерттеушілік сипатта болуы қажет.
 3. Бағалау критерийлері:
 - бақылау дәлдігі;
 - өлшеу сапасы;
 - деректерді өңдеу;
 - қорытынды негізділігі.
 4. Цифрлық құралдар мақсатқа сай қолданылуы тиіс.
 5. Оқушылардың қауіпсіздік техникасын сақтау дағдысы қалыптастырылуы керек.

Қорытынды. Дәстүрлі және виртуалды экспериментті үйлесімді қолдану - заманауи физика сабағының тиімділігін арттырудың маңызды шарты.

Дәстүрлі тәжірибе:

- практикалық дағды қалыптастырады;
- өлшеу мәдениетін дамытады;
- жауапкершілікке тәрбиелейді.

Виртуалды эксперимент:

- күрделі процестерді түсіндіреді;
- қауіпсіз орта жасайды;
- цифрлық сауаттылықты дамытады.

7–8 сыныптарда бұл екі тәсілді жүйелі түрде біріктіру оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін, логикалық ойлауын және пәнге қызығушылығын арттырады. Бұл тәсіл

қойылатын талаптарға толық сәйкес келеді және функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (ГОСО). – Астана, 2022.
2. 7-сынып Физика оқулығы. – Алматы: Мектеп, 2023.
3. 8-сынып Физика оқулығы. – Алматы: Мектеп, 2023.
4. Божинова Ф., Генденштейн Л. Физика. Әдістемелік нұсқаулық. – Алматы, 2021.
5. PhET Interactive Simulations. Interactive Physics Simulations Project.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹Баймахан Ә.Н., ²Айтеннова Э.А.

¹«7М010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты

²«Педагогикалық психология» кафедрасының қауым.профессор м.а., Phd
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз

Андатпа. Мақалада студенттердің оқу үдерісінде цифрлық технологияларды пайдалану ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеу барысында білім алушылардың цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру, оқу мотивациясын арттыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдану жолдары талданды. Сонымен қатар, цифрлық құралдарды қолданудың артықшылықтары мен мүмкін болатын қиындықтары айқындалды.

Кілтті сөздер: цифрлық технологиялар, білім беру, педагог, цифрлық сауаттылық, инновация.

Abstract. The article examines the features of the use of digital technologies by students in the educational process. In the course of the research, the ways of forming digital competencies of students, increasing educational motivation and effective use of information and communication technologies are analyzed. In addition, the advantages and possible difficulties of using digital tools will be identified.

Key words: digital technologies, education, teacher, digital literacy, innovation.

Қазіргі білім беру жүйесі цифрландыру үдерісімен тығыз байланысты. Ақпараттық қоғам жағдайында педагогтардың кәсіби қызметі жаңа талаптарға сай өзгеруде екендігіне күмән келтіре алмаймыз. Сол себепті цифрлық технологияларды оқу үдерісінде тиімді пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқытудың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Олай дейтініміз, елімізде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуы аясында адамдардың білімі мен еңбек дағдыларына жаңа талаптар қойылды. Осы бағдарламаның міндеттерінің бірі болып білім беру саласында цифрлық сауаттылықты арттыру еді.

Цифрлық білім беруді дамыту даму деңгейі мен болашақ педагогикалық кадрлардың дайындығы әртүрлі өңірлер арасындағы айырмашылықты азайтуға бағытталады. Болашақта білім беру студенттер мен оқытушылар үшін олардың қайда өмір сүретініне қарамастан, білім беру өнімдеріне тең қол жетімділікті қамтамасыз етуі тиіс. Бұл ретте цифрландыру білім беру саласын толығымен өзгертуі мүмкін. Сонымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру аясында цифрлық білім беру еліміздегі барлық деңгейдегі оқу орындарында кеңінен қолданыс тапты.

Цифрлық білім беру дегеніміздің өзі білім алушының күзiретi мен дағдыларын қалыптастыру және үздіксіз дамыту үшін ақпаратты, ашық білім беру ресурстарын бірлесіп пайдалану, өзара іс-әрекеттесу және ынтымақтастық негізінде ақпараттық-коммуникативтік технология құралдарын пайдаланатын білім берудің жаңа жүйесі болып табылады.

Цифрлық технологиялардың дамуы, қазіргі қоғам құрылымдарының арасындағы ақпаратпен алмасу жылдамдығының артуы білімді игерудің жылдамдығын ұлғайтып, ғылыми зерттеулер жүргізу уақытын қысқартып отыр. Ғылымның бұдан әрі дамуы білім беру саласына инновациялық өзгерістер енгізусіз мүмкін болмайды. Қазіргі білім беру ортасы елеулі өзгерістерге ұшырады, электрондық кітапханалар, виртуалды зертханалық жұмыстар, әрбір білім алушының қолында интернет желісіне қосылған ұялы телефон пайда болды. Білім беру ордаларына еніп отырған цифрлық технологиялар әр білім алушының оқуын, ізденуін, қызығушылығын, цифрлық сауаттылық, цифрлық құзыреттілік және оны әрі қарай жетілдіретін факторлардың қатарында елеулі орынға ие болып отыр. Сондықтан да, жақын уақытта оқу орындары түлектерінің цифрлық сауаттылығы, цифрлық құзыреттілігі білім беру сапасын бағалаудың маңызды сипаттамасының бірі болуы ықтимал.

Цифрлық технологияны зерттеген шетелдік және ТМД елдері ғалымдарды Н.Склэтер, М.Бенджамин, Д.Гордон, Л.Джонсон, К.Блэйр, И.С.Роберт, О.К.Тихомиров, Н.А.Носова, А.Е.Войскунский, И.В.Лысак, Г.В.Солдатова, С.Титова, А.М.Карандеева, А.Н.Кварацхелия, Н.А.Насонова, О.П.Гундарова, О.В.Машевская, Б.С.Гершунский, Б.Т.Барсай, В.П.Беспалько, Ш.М.Каланова, Е.И.Машбиц, Г.Я.Гальперин, А.В.Бухарова, И.В.Роберт, А.В.Хуторскийді атап өтуге болады.

Цифрлық технологияны зерттеген отандық ғалымдар: А.Ж.Қарманов, А.В.Дарабаева, А.К.Жанарова, Е.Бидайбеков, Ж.Ш.Жияшева, А.К.Оралбекова, Н.Т.Сартаева, А.Т.Туралбаева, Т.Қ.Оспанов, Г.С. Базарбаева, С.С.Құнанбаева, Б.Д.Сыдықов, Ж.К.Нурбекова, Ш.И.Исмуратова, Н.Ф.Сарсенова, Г.Қ. Нұрғалиева, Ғ.Б.Саржанова.

Цифрлық технологиялар – ақпаратты өңдеу, сақтау және таратуға арналған құралдар мен әдістер жиынтығы. Білім беру саласында бұл технологиялар оқыту үдерісін жаңғыртып, интерактивті, икемді және қолжетімді етуге бағытталған.

Педагог үшін цифрлық технологияларды қолдану: оқу материалын көрнекі ұсынуға; білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге; кері байланысты жедел ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда педагогтар келесі цифрлық құралдарды кеңінен қолданады [1]:

- білім беру платформалары (Moodle, Google Classroom);
- бейне конференция құралдары (Zoom, Microsoft Teams);
- интерактивті сервистер (Kahoot, Quizizz);
- мультимедиялық ресурстар (бейне, анимация, презентациялар).

Бұл құралдар оқыту үдерісін жандандырып, студенттердің қызығушылығын арттырады.

Цифрлық технологияларды қолданудың негізгі артықшылықтары [2]:

- оқытудың икемділігі мен қолжетімділігі;
- уақыт пен ресурсты үнемдеу;
- білім алушылардың өзіндік жұмысын дамыту;
- оқу материалын меңгерудің тиімділігін арттыру;
- қашықтан оқыту мүмкіндігі.

Сонымен қатар, цифрлық технологияларды енгізуде бірқатар мәселелер туындайды [3]:

- педагогтардың цифрлық құзыреттілігінің жеткіліксіздігі;
- техникалық жабдықталудың әрқелкілігі;
- интернет сапасының төмендігі;
- білім алушылардың назарын тұрақтандыру қиындығы.

Цифрлық технологияларды тиімді қолдану үшін:

- педагогтардың цифрлық сауаттылығын арттыру;
- әдістемелік қолдау көрсету;
- заманауи цифрлық ресурстармен қамтамасыз ету;

- оқу үдерісінде интерактивті әдістерді қолдану қажет.

Цифрлық («озық», «ақылды», «SMART») технологиялар технологиялық дамудың қазіргі кезеңінің өзегін құрайды және жақын болашақта өзінің басым рөлін сақтауы сөзсіз. Қазіргі уақытта процесс жүріп жатқан цифрландыру – цифрлық технологиялардың материалдық және әлеуметтік-гуманитарлық технологиялармен және тәжірибелермен, оның ішінде білім берумен терең конвергенциясы болып табылады. Кез келген заманауи кәсіптік қызмет саласында цифрлық технологиялардың орны мен рөлін түсіну маңызды [4].

Алғаш рет 1997 жылы «цифрлық сауаттылық» ұғымын американдық жазушы және журналист Пол Гилстер енгізген болатын. Ол цифрлық сауаттылық деп – адамның компьютер көмегімен әртүрлі форматты көздерде берілген көптеген ақпаратты түсіну мен пайдалану қабілеті [5].

Цифрлық сауаттылық адамның қызметінде әлеуметтік-коммуникативтік аспектілерді шоғырландырады. Пол Гилстер сандық сауаттылыққа қол жеткізу критерийлері ретінде келесі дағдыларды анықтайды [6]:

- медиа сауаттылыққа қол жеткізу критерийлері;
- қажетті ақпарат пен жұмыс құралдарын іздеу дағдылары бұл құралдарды тез игере білу (ақпараттық сауаттылық);
- басқа пайдаланушылармен қарым-қатынас жасау дағдылары (коммуникативтік құзыреттілік);
- ақпаратты оның әртүрлі нысандары мен форматтарында өндіру дағдылары (креативті құзыреттілік).

Д.Белшоу өзінің «Цифрлық сауаттылықтың негізгі элементтері» атты кітабында адамның «цифрмен» әрекеттесу негізі ретінде оның сегіз компоненттен тұратынын көрсетеді: мәдени, когнитивті, конструктивті, коммуникативті, сыни, азаматтық, компьютерді сенімді қолдану және шығармашылық.

«Цифрлық сауаттылық – цифрлық құралдар мен инструменттерді сәйкестендіру, рұқсат алу, басқару, интеграциялау, жаңа білімді қалыптастыру, медиа хабарламаларды даярлау және өзгелермен нақты бір жағдай бойынша осы жағдайды шешуге және әлеуметтік әрекеттенуге, ойластыруға бағытталған өзара қарым-қатынас орнату үшін дұрыс қолдану» – деп анықталады.

Білім берудегі цифрлық технологиялар – цифрлық технологияларға негізделген заманауи білім беру ортасын ұйымдастыру тәсілі. Цифрлық технологиялар үлкен жылдамдықпен дамып келеді.

Сандық технологиялардың көмегімен мұғалімдер материалды тиімдірек көрсете алады, сондықтан оқу мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейеді.

Қорыта келе, цифрлық технологиялар – қазіргі білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі. Оларды тиімді пайдалану педагогтың кәсіби шеберлігіне байланысты. Цифрлық құралдарды дұрыс тандап, мақсатты қолдану оқу үдерісінің сапасын арттыруға және білім алушылардың бәсекеге қабілеттілігін дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Alvermann D.E., Sanders R.K. Adolescent literacy in a digital world // The international encyclopedia of media literacy. – 2019. – P. 1-6. DOI: 10.1002/9781118978238.ieml0005
2. Әділбекова С.Р. Цифрлық этика: студенттердің тәртібі мен жауапкершілігін қалыптастыру // М.Әуезов атындағы ОҚУ хабаршысы, 2020.
3. Берман Н.Д. К вопросу о цифровой грамотности // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2017. – Т. 8. – № 6-2. – С. 35-38. DOI: 10.12731/2218-7405-2017-6-2-35-38
4. Байғожин С.Қ. Цифрлық сауаттылық: теориялық негіздер. – Алматы: Білім, 2020.
5. Гилева Т.А. Компетенции и навыки цифровой экономики: разработка программы развития персонала // Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика. – 2019. – № 2(28). – С. 22-35. DOI: 10.17122/2541-8904-2019-2-28-22-35

6. Гладилина И.П., Крылова М.Е. Цифровые компетенции в структуре компетентностного подхода социального и профессионального становления личности // Современное педагогическое образование. – 2019. – № 11. – С. 13-15.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ ӨСІМДІКТЕРГЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Гаппаров Ж.У., Бахов Н.Қ., Қалдыбек Е.Т

Химия және биология кафедрасының аға оқытушылары

Ж.А.Тәшенов атындағы университет, Шымкент қ.

Zhakengapparov.94@mail.ru ORCID ID:0009-0000-0597-489C

bakhovnurdaulet@gmail.com

yerzhan.kaldybekov@mail.ru

Аннотация. Бұл зерттеу жұмысында Шымкент қаласында түзілетін өндірістік қалдықтардың, соның ішінде ауыр металдардың қоршаған ортаға тигізетін ықпалы қарастырылды.

Түйін сөздер: ауыр металдар, өсімдіктер физиологиясы, топырақ ластануы, топырақ-өсімдік жүйесі.

Аннотация. В данной исследовательской работе рассмотрено влияние промышленных отходов, образующихся в городе Шымкент, в том числе тяжелых металлов, на окружающую среду.

Ключевые слова: тяжелые металлы, физиология растений, загрязнение почвы, почвенно-растительная система.

Annotation. This research paper examines the impact of industrial waste generated in the city of Shymkent, including heavy metals, on the environment.

Key words: heavy metals, plant physiology, soil pollution, soil-plant system.

Бұл зерттеу жұмысында Шымкент қаласында түзілетін өндірістік қалдықтардың, соның ішінде ауыр металдардың қоршаған ортаға тигізетін ықпалы қарастырылды. Жұмыстың негізгі міндеттерінің бірі – қала аумағында және Оңтүстік Қазақстан өңірінде кең таралған қоян арпа (*Hordeum terrozinum*) өсімдігінде жиналатын қорғасын, мыс, мырыш және кадмий элементтерінің мөлшерін анықтау болып табылады. Сонымен қатар топырақтағы ауыр металдардың таралу деңгейін бағалау мақсатында төрт зерттеу нүктесі таңдалып алынды. Зерттеу нысаны ретінде аталған аймақта жиі кездесетін *Hordeum terrozinum* өсімдігі пайдаланылды.[1]

Зерттеу жұмыстары Шымкент қаласының аумағында жүргізілді. Бұл қала Қазақстандағы ірі өнеркәсіптік орталықтардың қатарына жатады. Өнеркәсіп пен энергетика салаларының қарқынды дамуы қоршаған ортаның айтарлықтай ластануына себеп болып отыр. Жаз мезгілінде ауа температурасы +38–40°C-қа дейін жетеді, ал көктем мен күз айларында жауын-шашынның аз болуы және желдің әлсіздігі атмосфераға бөлінген зиянды заттардың жоғары қабаттарға тез таралуына кедергі келтіреді. Соның нәтижесінде ауа құрамында газдар мен түтіндердің жиналуы байқалады. Бұған қоса, қаланың географиялық орналасуы — тау етегіндегі еңістеу жазықта орналасуы да ластаушы заттардың шоғырлануына әсер етеді. [2]

Зерттеу барысында нысан ретінде алынған қоян арпа (*Hordeum terrozinum*) өсімдігі Оңтүстік Қазақстанның көптеген аймақтарында кең таралған. Бұл өсімдік морфологиялық тұрғыдан дара жарнақтылар класына (*Monocotyledones*), астық тұқымдасына (*Gramineae*), арпа туысына (*Hordeum*) жатады. [3]

Қоян арпа – биіктігі шамамен 15–40 см болатын біржылдық шөптесін өсімдік. Сабағы тік, буындарға бөлінген, беті тегіс әрі жалаңаш. Жапырақтары жіңішке, таспа тәрізді, ені 3–4

мм шамасында, параллель жүйкеленген және үстіңгі беті әлсіз түктермен қапталған. Гүлшоғыры цилиндр пішінді масақ түрінде болады. Масақ ұзындығы 4–7 см, сынғыш келеді және масақшалар үш-үштен орналасады. Ортаңғы масақша жақсы жетілген, ал бүйір масақшалар әлсіз дамыған. Қабыршақтары қылтанақты, жиегінде кірпікшелері байқалады. Дән түзуші бөлігінің ұзындығы 6–10 мм аралығында болады. [4]

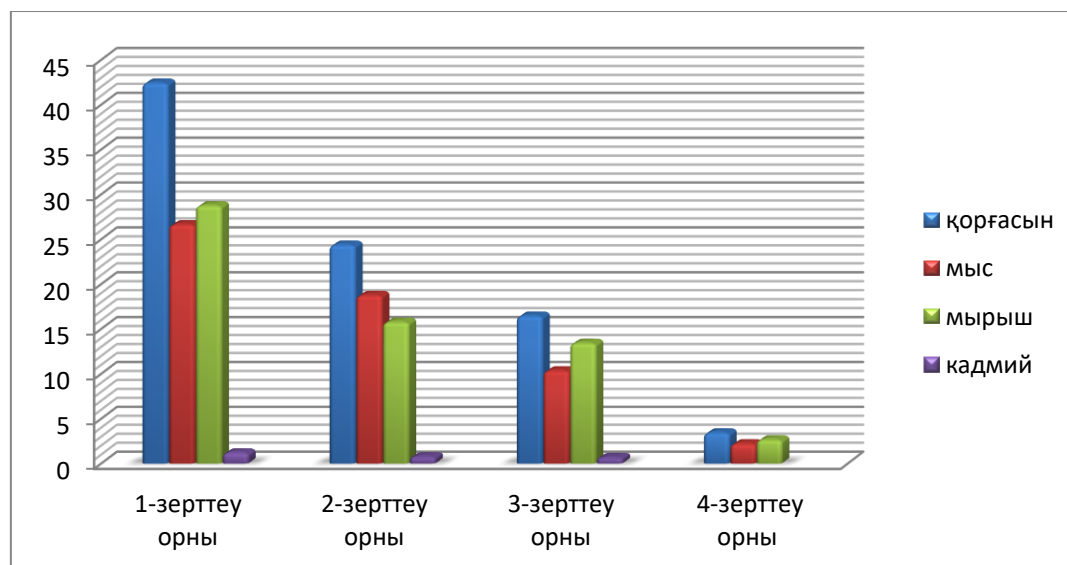
Топырақтағы ауыр металдарды анықтау үшін алынған үлгілер алдымен көлеңкелі жерде кептірілді. Кейін олар фарфор тигльде ұнтақталып, електен өткізілді. Орташа сынама ретінде 200–300 г алынып, қайтадан майдаланды. Соңынан 10–20 г үлгі бөлініп алынып, ағат немесе халцедон табақшасында ұсақталды. Осы ұнтақтан 1 г сынама алынып, оған концентрлі күкірт қышқылы қосылып, белгілі уақыт аралығында өңделді. Қыздыру және күйдіру процестерінен кейін үлгі тұз қышқылымен ерітіліп, сүзгіден өткізілді. Алынған ерітінді полярографиялық әдіс арқылы талданды. [5]

Өсімдік құрамындағы ауыр металдарды анықтау үшін зерттеу орындарынан жиналған өсімдік үлгілері алдын ала сумен жуылып, ластанудан тазартылды. Кептірілген материал ұсақталып, араластырылды. Сынамадан 2 г өлшеніп алынып, фарфор тигльде күйдірілді, кейін муфель пешінде жоғары температурада күлге айналдырылды. Алынған күлге тұз қышқылы қосылып ерітілді. Ерітінді буландырылып, арнайы фон ерітіндісімен өңделіп, сүзгіден өткізілді. Соңғы ерітінді көлемі қажетті мөлшерге дейін жеткізіліп, талдауға дайын күйге келтірілді. [6], [7]

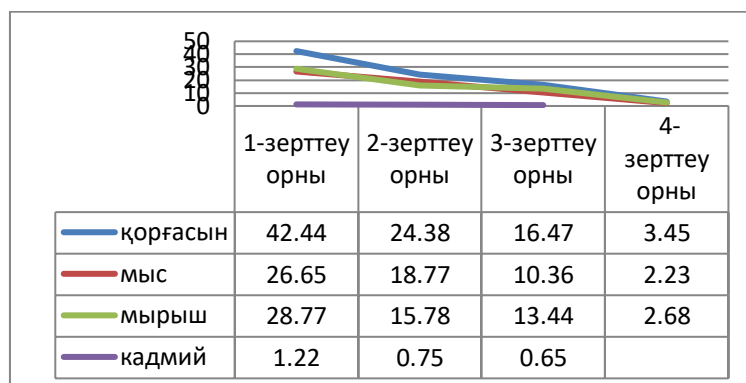
Кесте 1. Қоян арпа өсімдігіндегі ауыр металдардың мөлшері (мг/кг)

Зерттеу орындары	қорғасын	мыс	мырыш	кадмий
1-зерттеу орны	42,44 ± 2,22	26,65 ± 1,75	28,77 ± 2,53	1,22 ± 0,77
2-зерттеу орны	24,38 ± 1,56	18,77 ± 1,42	15,78 ± 1,58	0,75 ± 0,28
3-зерттеу орны	16,47 ± 1,26	10,36 ± 1,22	13,44 ± 0,58	0,65 ± 0,18
4-зерттеу орны	3,45 ± 1,23	2,23 ± 1,16	2,68 ± 1,22	-

Сурет 1. Қоян арпа өсімдігіндегі ауыр металдардың мөлшері (мг/кг)

Сурет 2. Қоян арпа өсімдігіндегі ауыр металдардың мөлшері (мг/кг)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі;

1. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі. Қоршаған ортаның жай-күйі туралы ұлттық баяндама. – Астана, 2023.
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасының экологиялық көрсеткіштері. – Астана, 2022.
3. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Экология және тұрақты даму: оқу құралы. – Алматы, 2020.
4. Бейсенова Ә.С., Сағындықов С.А.. Қазақстан экологиясы: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2012.
5. Ахметов К.. Топырақ экологиясы. – Алматы, 2015.
6. Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті. Агроэкология негіздері: оқу құралы. – Алматы, 2019.
7. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі. Қоршаған орта факторларының адам денсаулығына әсері. – Астана, 2021.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНДЕГІ КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ

Даулетбахова К.Ж.

№90 ДБАММГ бастауыш сынып мұғалімі

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәнін оқытуда көрнекі құралдарды қолданудың теориялық және практикалық маңызы қарастырылады. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес көрнекіліктің рөлі, оның танымдық белсенділікті арттырудағы, ғылыми ойлауды қалыптастырудағы және оқу материалын меңгеруді жеңілдетудегі әсері талданады. Сонымен қатар дәстүрлі және заманауи көрнекі құралдарды тиімді қолдану жолдары ұсынылады. Зерттеу нәтижелері көрнекілік әдісін жүйелі қолдану оқушылардың білім сапасын арттыратынын және жаратылыстану пәніне деген қызығушылығын күшейтетінін көрсетеді.

Түйін сөздер: жаратылыстану, бастауыш сынып, көрнекі құралдар, оқыту әдістері, танымдық белсенділік, ғылыми ойлау, білім беру, тәжірибе, бақылау

Қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып – тұлғаның танымдық, зияткерлік және шығармашылық қабілеттері қалыптасатын негізгі кезең болып табылады. Әсіресе жаратылыстану бағыты оқушылардың қоршаған орта туралы ғылыми түсінігін

қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл пән мазмұны табиғат құбылыстарын, тірі және өлі табиғат арасындағы байланысты, экологиялық заңдылықтарды қамти отырып, баланың дүниетанымын кеңейтеді.

Бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеті нақты-бейнелі сипатта дамитыны белгілі. Осыған байланысты оқу үдерісінде көрнекі құралдарды қолдану – тиімді оқытудың негізгі шарттарының бірі. Көрнекілік принципі дидактиканың іргелі қағидаларының бірі ретінде оқыту мазмұнын түсінікті, қолжетімді және қызықты етуге мүмкіндік береді. Сондықтан жаратылыстану пәнінде көрнекі құралдардың маңызын ғылыми тұрғыда зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Теориялық негіздер

Көрнекілік принципі педагогика ғылымында ертеден зерттелген. Оның ғылыми негіздері оқыту барысында сезім мүшелері арқылы қабылданған ақпараттың есте сақталу деңгейі жоғары болатынын дәлелдейді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, бастауыш сынып оқушылары ақпаратты визуалды түрде жақсы қабылдайды, өйткені олардың абстрактілі ойлауы әлі толық қалыптаспаған.

Көрнекі құралдарды қолдану оқушылардың қабылдау, зейін, ес және ойлау процестерін белсендіреді. Нақтырақ айтқанда, визуалды материалдар арқылы бала заттың немесе құбылыстың сыртқы белгілерін ғана емес, оның ішкі байланыстарын да түсіне бастайды. Бұл ғылыми танымның алғашқы кезеңі болып саналады.

Сонымен қатар, көрнекілік оқытудағы жүйелілік пен бірізділікті қамтамасыз етеді. Мысалы, табиғаттағы құбылыстарды кезең-кезеңімен көрсету арқылы оқушы себеп-салдарлық байланыстарды оңай түсінеді. Бұл өз кезегінде логикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді.

Көрнекі құралдардың түрлері және олардың ерекшеліктері

Жаратылыстану пәнінде қолданылатын көрнекі құралдарды бірнеше топқа бөлуге болады:

Біріншіден, табиғи көрнекі құралдар. Оларға өсімдіктер, жануарлар, минералдар, су, топырақ сияқты табиғи нысандар жатады. Бұл құралдар оқушылардың табиғатты тікелей бақылауына мүмкіндік береді.

Екіншіден, бейнелік көрнекіліктер. Бұған суреттер, кестелер, диаграммалар, карталар жатады. Олар күрделі ақпаратты ықшам әрі түсінікті түрде жеткізеді.

Үшіншіден, модельдер мен макеттер. Мысалы, жер шарының моделі, адам ағзасының макеті, табиғи процестердің үлгілері. Бұл құралдар оқушыларға көзге көрінбейтін немесе қолжетімсіз нысандарды түсінуге көмектеседі.

Төртіншіден, цифрлық көрнекі құралдар. Оларға бейнематериалдар, анимациялар, интерактивті қосымшалар жатады. Бұл құралдар заманауи білім беру талаптарына сай оқушылардың қызығушылығын арттырады.

Көрнекі құралдардың оқу үдерісіндегі рөлі

Көрнекі құралдар оқыту үдерісінде бірнеше маңызды қызмет атқарады. Ең алдымен, олар оқу материалының мазмұнын нақтылайды. Яғни, оқушы тек тыңдап қана қоймай, көріп, салыстырып, талдайды. Бұл білімнің сапасын арттырады.

Екіншіден, көрнекілік оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Сабак барысында түрлі көрнекі материалдарды қолдану оқушының қызығушылығын оятып, оны белсенді әрекетке итермелейді.

Үшіншіден, көрнекі құралдар зерттеушілік дағдыларды қалыптастырады. Тәжірибелер жүргізу, бақылау жасау, нәтижені талдау арқылы оқушылар ғылыми әдістерді меңгереді.

Төртіншіден, көрнекілік білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына ықпал етеді. Зерттеулер көрсеткендей, визуалды ақпарат ауызша ақпаратқа қарағанда әлдеқайда тиімді сақталады.

Заманауи технологиялар және көрнекілік

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңінен қолданылуда. Бұл көрнекі құралдардың жаңа түрлерін енгізуге мүмкіндік береді.

Интерактивті тақталар, мультимедиялық презентациялар, виртуалды зертханалар – оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруға ықпал етеді.

Цифрлық көрнекілік оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, күрделі құбылыстарды динамикалық түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мысалы, табиғаттағы айналым процестерін анимация арқылы көрсету оқушының түсіну деңгейін арттырады.

Дегенмен, тек цифрлық құралдарға сүйену жеткіліксіз. Дәстүрлі және заманауи көрнекіліктерді үйлестіре қолдану – тиімді оқытудың басты шарты.

Практикалық негіздер

Осы орайда, Шымкент қаласындағы №90 дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-гимназиясы оқушылардың жан-жақты терең білім алуларына жағдай жасай отырып, оқушыларды көрнекі құралдармен қамтамасыз етуде. Сондай көрнекі құралдың бірі – мектебіміздің екінші қабатында орналасқан глобус болып табылады.

Глобусты жасаудағы негізгі мақсат - оқушылардың дүниетанымын, білімдерін тереңдету. Оқушыларға білім алуға қажетті құралдармен барынша қамтамасыз етіп, олардың білімге деген қызығушылығын арттыру.

Бұл глобустың экватор шеңберінің ұзындығы 650 см, меридианның ұзындығы 320 сантиметр, биіктігі 256 сантиметр, диаметрі 206, ал салмағы 1000 килограмм. Бұл глобус 2015-2016 оқу жылында жасалып, ашылуы өткен. Оның авторы мектебіміздің директоры Арман Шымбайұлы Орынбеков

Глобустың керемет жасалуына технология пәнінің мұғалімдері мен жоғарғы сынып оқушылары да атсалысып, 6 айда жасап шығарған. Бұл глобуста құрлықтар мен теңіздер керемет бейнеленген. Бұл глобустың артында үлкен талап пен қажырлы еңбек жатқанын айтпай кетуге болмайды.

Осындай көрнекі құралдар арқылы оқыту білім сапасын жыл санап артып келеді. Сабақтардың тереңдетіліп өткізілуі және саяхат сабақтардың өткізіліп отыруы білім сапасының көтерілуіне септігін тигізуде. Сондай саяхат сабақтардың бірі мектептің екінші қабатында орналасқан глобустың жанында өткізілетін сабақтар. Бұл глобусты орналастырудағы мақсатқа жету үшін оқу ордамыздың мұғалімдері осы глобустың жанында оқу бағдарламамызға және глобусты қажет ететін тақырыбымыздың толыққанды ашылуына мүмкіндік беретін сабақтар, ашық сабақтар мен іс-шараларды жиі өткіздік.

Соның бірі, 3 «Д» сынып оқушыларымен жаратылыстану пәнінен « Жер ғаламшары қандай?» тақырыбындағы сабақты және осы тақырыпқа сай бірнеше сабақты мектебіміздегі осы глобустың жанында өткіздік. Бұл сабақта оқушылар глобус макеті арқылы Жер ғаламшарындағы материктер мен мұхиттарды көру арқылы есте сақтайды. Ал балаға сабақты естуден гөрі көрсетудің тиімділігі жоғары. Оқушыларға бұл сабақ өте қызықты өтті және сабақ оқу мақсатына толық жетті. Глобустың жанындағы сабақ тек бастауыш сынып оқушыларына ғана емес, жоғары сынып оқушылары үшін де ерекше.

Сонымен қатар, мектеп қабырғасына үлкен масштабтағы жер шарының картасы да ілінген. Жаратылыстану, география сабақтарында бұл керемет, таптырмас көрнекілік құрал.

Қорытынды:

Бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәнін оқытуда көрнекі құралдарды қолдану – білім сапасын арттырудың ғылыми тұрғыдан дәлелденген тиімді тәсілдерінің бірі. Көрнекілік принципі оқушылардың жас ерекшеліктеріне толық сәйкес келеді, себебі бұл кезеңде олардың ойлауы нақты-бейнелі сипатта дамиды. Сондықтан оқу материалын визуалды және тәжірибелік түрде ұсыну білімді жеңіл меңгеруге, оны терең түсінуге мүмкіндік береді.

Көрнекі құралдар оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың бақылау, салыстыру, талдау және қорытынды жасау дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар, тәжірибелер мен модельдер арқылы алынған білім оқушының жадында ұзақ сақталып, өмірде қолдануға негіз болады. Жаратылыстану пәні арқылы қалыптасатын ғылыми ойлау, экологиялық мәдениет және зерттеушілік қабілеттер көрнекілікпен тығыз байланысты.

Қазіргі білім беру жағдайында дәстүрлі көрнекі құралдар мен цифрлық технологияларды тиімді үйлестіру ерекше маңызға ие. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен әдістемелік сауаттылығы көрнекілікті орынды қолдануда шешуші рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, көрнекі құралдар – тек қосымша элемент емес, оқу үдерісінің маңызды құрамдас бөлігі.

Ұсыныстар:

Бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында төмендегідей ұсыныстар беріледі:

Біріншіден, сабақ барысында көрнекі құралдарды жүйелі және мақсатты түрде қолдану қажет. Әрбір көрнекі материал нақты оқу мақсатына сәйкес таңдалуы тиіс.

Екіншіден, дәстүрлі көрнекіліктерді (табиғи нысандар, макеттер, суреттер) заманауи цифрлық ресурстармен (бейне, анимация, интерактивті тапсырмалар) үйлестіре пайдалану ұсынылады. Бұл оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу үдерісін жандандырады.

Үшіншіден, оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту үшін тәжірибелік жұмыстар мен бақылау тапсырмаларын жиі ұйымдастыру қажет. Көрнекілік тек көрсету құралы емес, әрекет арқылы үйренудің негізі болуы тиіс.

Жалпы алғанда, көрнекі құралдарды ғылыми негізде, жүйелі әрі шығармашылықпен қолдану бастауыш сынып оқушыларының сапалы білім алуына және жан-жақты дамуына мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі. Жаратылыстану пәні бойынша оқу бағдарламасы. – Астана, 2020.
2. Әбдікәрімов Б. Бастауыш оқыту педагогикасы. – Алматы: Мектеп, 2018.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2015.
4. Скаткин М.Н. Дидактика средней школы. – Москва, 1982.
5. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва, 1991.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНТОВ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И ФИНЛЯНДИИ

¹Даутбаева Т.С., ²Сапашева А.О.

¹Преподаватель кафедры педагогика и психология университета Ж.А. Ташенева
e-mail: t.s.dautbayeva0109@gmail.com

²Старший преподаватель кафедры педагогика и психология университета Ж.А. Ташенева

Аннотация. В статье рассматривается психолого-педагогическое сопровождение студентов с особыми образовательными потребностями (ООП) в системе высшего образования с акцентом на процесс их социализации в университетской среде. Представлен сравнительный анализ Казахстана и Финляндии — страны с развитой системой инклюзивного образования. Работа опирается на современные психологические и педагогические теории и содержит углублённый анализ институциональных практик, образовательной политики и культурных факторов. Предложены рекомендации по совершенствованию инклюзивного высшего образования в Казахстане.

Аннотация. Мақалада жоғары білім беру жүйесіндегі ерекше білім беру қажеттіліктері (ЕБК) бар студенттерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, олардың университеттік ортада әлеуметтену үдерісіне баса назар аударып қарастырылады. Инклюзивті білім беру жүйесі дамыған ел ретінде Қазақстан мен Финляндияға салыстырмалы талдау жасалады. Жұмыс заманауи психологиялық және педагогикалық теорияларға негізделіп, институционалдық тәжірибелерді, білім беру саясатын және мәдени факторларды терең талдайды. Қазақстанда инклюзивті жоғары білім беруді жетілдіруге арналған ұсыныстар берілген.

Annotation. The article examines the psychological and pedagogical support of students with special educational needs (SEN) in the higher education system, with a focus on their socialization within the university environment. A comparative analysis of Kazakhstan and Finland—countries with a developed inclusive education system—is presented. The study is based on contemporary psychological and pedagogical theories and provides an in-depth analysis of institutional practices, educational policies, and cultural factors. Recommendations for improving inclusive higher education in Kazakhstan are proposed.

Ключевые слова: инклюзивное образование, высшее образование, особые образовательные потребности, социализация, психологическая поддержка, Казахстан, Финляндия

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, жоғары білім беру, ерекше білім беру қажеттіліктері, әлеуметтену, психологиялық қолдау, Қазақстан, Финляндия

Keywords: inclusive education, higher education, special educational needs, socialization, psychological support, Kazakhstan, Finland

Воспитание, социализация и создание условий для участия студентов с особыми образовательными потребностями в образовательном процессе являются одним из важных

направлений социальной политики государства. Инклюзивное образование обеспечивает равные возможности получения образования для всех студентов с учётом их индивидуальных особенностей, направлено на обновление системы образования и принятие студента на всех уровнях высшего образования. Этот подход охватывает не только активное участие студентов с особыми потребностями в традиционном учебном процессе, но и системные изменения, обеспечивающие полноценное удовлетворение образовательных потребностей всех обучающихся.

В настоящее время в основе инклюзивного образования лежит идея равного отношения ко всем людям при одновременном создании специальных условий для студентов с особыми образовательными потребностями. Социализация в системе высшего образования представляет собой многомерный процесс, включающий академическую адаптацию, формирование идентичности, развитие коммуникативных навыков и профессиональное становление. Для студентов с особыми образовательными потребностями данный процесс часто сопровождается дополнительными психологическими, социальными и институциональными барьерами (UNESCO, 2020).

В Казахстане активно развиваются политики инклюзивного образования, однако их реализация в вузах остаётся неравномерной (OECD, 2019). В то же время Финляндия демонстрирует устойчивую и системную модель инклюзии, основанную на принципах равенства, доступности и студентоориентированного обучения (EDUFI, 2022). Одним из ключевых факторов успешной интеграции студентов с особыми образовательными потребностями является психолого-педагогическое сопровождение.

Психолого-педагогическое сопровождение рассматривается как системный и междисциплинарный подход, направленный на обеспечение академической успешности, психологического благополучия и социальной интеграции студентов. Согласно Л.С. Выготскому обучение происходит в процессе социализации, исходя из этого можно отметить, что особо важным для студента является концепция зоны ближайшего развития. Гуманистическая психология согласно Маслоу и Роджерсу акцентирует внимание на самоактуализации, принятии и психологической безопасности как условиях успешной социализации. Также стоит отметить, что общие принципы инклюзии основаны на принципе равного участия всех обучающихся и требует системных изменений образовательной среды. Стоит также не забывать о том, что программу обучения для студентов с особыми образовательными потребностями необходимо пересмотреть и адаптировать. Адаптация образовательной программы не всегда подразумевает упрощение программы, чаще всего необходимо разнообразить способы предоставления материала, вовлечения и выражения знаний, так как особые потребности студентов могут нести ментальный (затрагивающий психоэмоциональное развитие) или нементальный (затрагивающий физическое развитие) характер.

В данной статье приведён сравнительный анализ реализации инклюзивного образования в Казахстане и Финляндии. В Казахстане сформирована нормативная база инклюзивного образования, включая Закон «Об образовании» (Министерство образования РК, 2021). В вузах реализуются: психологическое консультирование, центры поддержки студентов с инвалидностью, адаптация учебных программ. Вместе с тем сохраняются проблемы: ограниченная доступность инфраструктуры, недостаток квалифицированных специалистов и слабая интеграция ассистивных технологий обучения. Финляндия характеризуется системным подходом к инклюзии. В университетах обеспечиваются: мультидисциплинарные службы поддержки, индивидуальные учебные планы, внедрение, доступная цифровая и физическая среда. Эти меры поддерживаются государственной политикой, ориентированной на равенство и раннюю поддержку.

Таблица 1 Сравнительный анализ инклюзивного образования в Казахстане и Финляндии.

№	Критерии	Казахстан	Финляндия

1	Политика и реализация	В Казахстане нормативная база развита, но реализация непоследовательна.	В Финляндии наблюдается высокая согласованность политики и практики.
2	Инфраструктура	Доступность в Казахстане варьируется.	в Финляндии стандартизирована
3	Кадровое обеспечение	В Казахстане ощущается дефицит специалистов.	В Финляндии действуют мультидисциплинарные команды
4	Педагогические подходы	В Казахстане преобладают традиционные методы обучения.	В Финляндии — студентоориентированные и гибкие подходы
5	Технологии	Ассистивные технологии в Казахстане развиты недостаточно	В Финляндии активно применяются
6	Культурные установки	Инклюзивная культура в Казахстане находится в стадии формирования.	В Финляндии — устойчивая социальная норма

В целях подтверждения сравнительного анализа был проведен опрос среди студентов и преподавателей университета Ж.А. Ташенева на тему “Мое отношение на совместное обучение студентов с особыми образовательными потребностями в университете”. В ходе опроса выяснилось, что около 70% опрошенных студентов позитивно относятся к совместному обучению, около 30% затрудняются ответить так как не знают или не понимают, как взаимодействовать со студентами с особыми образовательными потребностями. Многие студенты отмечают низкую информированность в методах взаимодействия со студентами с ООП, точнее отмечают, что владеют только теоретическими знаниями в этой области, это примерно 90% опрошенных и только 10% реально взаимодействовали со студентами с ОПП. Около 80% опрошенных считают, что основной проблемой в полноценной реализации инклюзивного образования в вузах являются ограниченная доступность инфраструктуры: отсутствие пандусов, отсутствие доступа к лифтам, отсутствие доступа к аудиториям, неосвоенность аудитории, 20% опрошенных считают, что основной проблемой реализации инклюзивного образования в вузах является социальная стигма или неприятия людей с ООП. В ходе опроса преподавателей выяснилось, что около 60% преподавателей позитивно относятся к обучению студентов с ООП в вузах, около 30% выражают сомнения по поводу готовности системы к инклюзивному образованию, около 10% скептически относятся к реализации инклюзивного образования из-за недостатка ресурсов и опыта. Многие преподаватели отмечают высокую информированность в методах взаимодействия со студентами с ООП, это примерно 90% опрошенных, 10% считают свои знания недостаточными для взаимодействия со студентами с ООП. Около 70% опрошенных считают, что основной проблемой в полноценной реализации инклюзивного образования в вузах являются ограниченная доступность инфраструктуры: отсутствие пандусов, отсутствие доступа к лифтам, отсутствие доступа к аудиториям, неосвоенность аудитории, 20% опрошенных считают, что основной проблемой реализации инклюзивного образования в вузах является необходимость дополнительного времени на индивидуальный подход, что вызывает перегрузку преподавателей, 10% также считают, что основная проблема реализации инклюзивного образования это социальная стигма и неприятие людей с ООП.

Диаграмма 1 Отношение преподавателей и студентов к совместному обучению со студентами с ООП.

Диаграмма 2 Уровень информированности в методах взаимодействия со студентами с ООП.

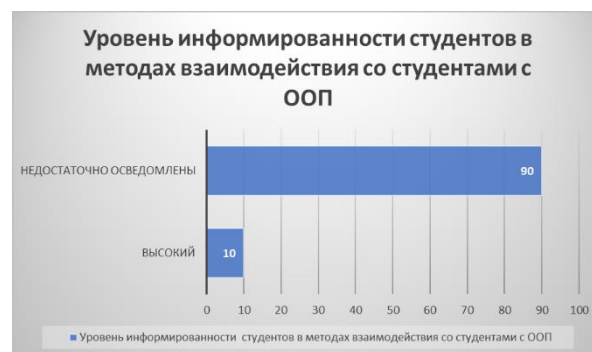
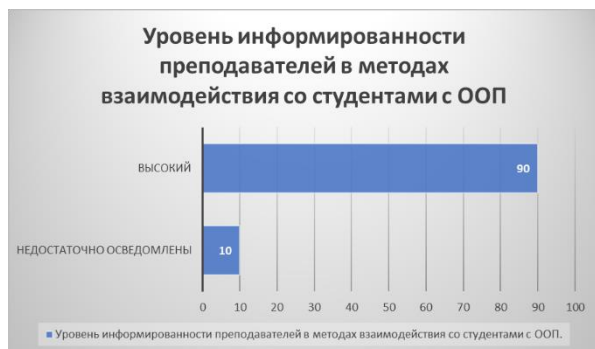
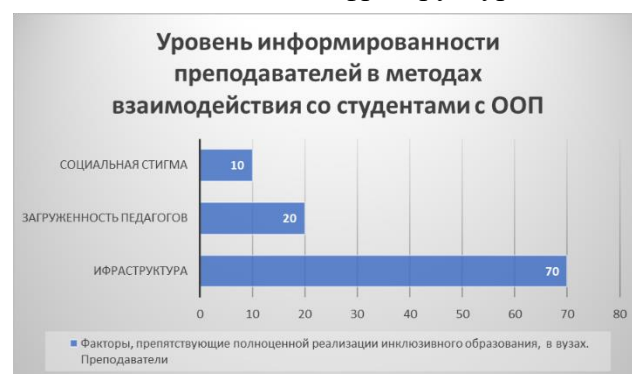
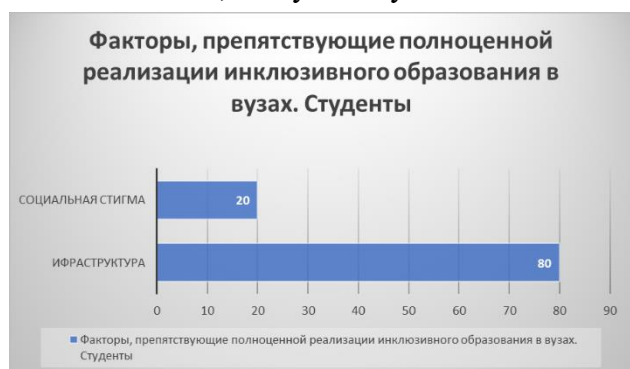

Диаграмма 3 Факторы, препятствующие полноценной реализации инклюзивного образования в вузах.

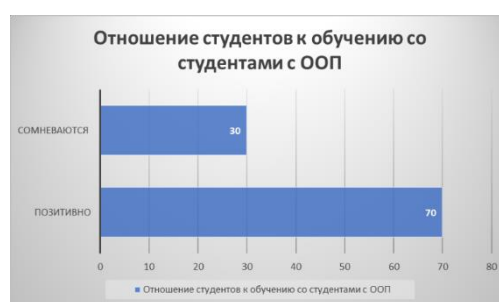
Общее отношение студентов и преподавателей к обучению студентов с ООП положительное, но существует значительный дефицит знаний, опыта и инфраструктуры. Для

успешной реализации инклюзии в университетах необходимо сочетание образовательных программ для преподавателей, инфраструктурных улучшений и повышения осведомлённости студентов.

Психолого-педагогическое сопровождение студентов с особыми образовательными потребностями является ключевым условием их успешной социализации и академической адаптации в высших учебных заведениях. Оно обеспечивает поддержку на эмоциональном, когнитивном и социальном уровнях, помогая студентам развивать навыки самостоятельного обучения, коммуникации и эффективного взаимодействия с окружающими.

Анализ практик Казахстана показывает, что страна достигла определённого прогресса в создании инклюзивной образовательной среды: внедряются адаптированные программы, создаются центры поддержки и проводятся отдельные тренинги для преподавателей. Вместе с тем, остаются значительные проблемы: недостаточная подготовка педагогов, ограниченная доступность инфраструктуры, слабое использование ассистивных технологий и низкая информированность студенческой среды. Опыт Финляндии демонстрирует, что системный и комплексный подход к инклюзивному образованию, основанный на принципах равенства,

доступности и индивидуализации обучения,

позволяет не только интегрировать студентов с ООП в учебный процесс, но и формировать у всех студентов ценности толерантности, взаимопомощи и социальной ответственности. В Финляндии большое внимание уделяется подготовке педагогов, применению универсального дизайна обучения, обеспечению доступности образовательной среды и активному использованию ассистивных технологий.

Таким образом, для Казахстана ключевым направлением развития инклюзивного высшего образования должно стать комплексное внедрение системных мер, включающих: подготовку и повышение квалификации преподавателей в области инклюзивной педагогики; создание доступной и адаптированной инфраструктуры; разработку методических материалов и ассистивных технологий; формирование инклюзивной культуры среди студентов и сотрудников университета. Только сочетание этих мер позволит обеспечить полноценную социализацию студентов с ООП, раскрыть их потенциал и создать справедливую, эффективную и поддерживающую образовательную среду.

Список использованной литературы:

1. UNESCO Доклад Инклюзия и образование: Все значит все. UNESCO Publishing. – 2020. – С. 10–40.
2. EDUF Финская система образования и инклюзивные практики. Финское национальное агентство образования. – 2022. – С. 15–35.
3. Маслоу А. Н. Теория мотивации человека. – 1950. – С 370–396.
4. OECD Обзор образовательной политики: Казахстан. OECD Publishing. – 2019. – С 10-41.
5. Булгакова Н.С. Аспекты социально-психологической адаптации в условиях инклюзивного образования / Н.С. Булгакова // Научные записки РГСУ. – 2013. – № 2 (114). (Рассматривается как источник для анализа после 2015 года).
6. Маханова Г.Ж. Проблемы социализации в системе инклюзивного образования / Г.Ж. Маханова // Педагогика и психология: современные исследования. – 2018. – № 1. – С. 45–52.
7. Тлеубергенова А.А. Социальная интеграция детей в условиях инклюзивного образования / А.А. Тлеубергенова // Современная педагогика. – 2021. – № 4. – С. 33–40.

ПОЛУЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО ВЕЩЕСТВА, СОЕДИНЕНИЯ ФЛАВОНИДА

Джалилов К.А., Тулешова К.Т., Нарынбаева З.К.
АО «Университет имени Жұмабека Ахметулы Ташенева».
кверцетина

Аңдатпа. Бұл жұмыста афиллин мен афиллидин алкалоидтарының қоспасын электрмен қалпына келтіру үшін катод материалын таңдау мақсатында пахикарпин жоғары және төмен сутегі асқын кернеуі бар металдар алдын ала зерттелген. Іздеу тәжірибелерінің нәтижелеріне сүйене отырып, катод материалы ретінде - Pb таңдалды.

Abstract. In this work, metals with both high and low hydrogen overvoltage were preliminarily studied in order to select the cathode material for the electrical recovery of a mixture of afillin and affillidine alkaloids into pachycarpine. Based on the results of search experiments, Pb was chosen as the cathode material.

Кверцетин — это природное биохимическое вещество, один из самых эффективных антиоксидантов растительного происхождения. Он является флавонолом и относится к классу флавоноидов. Флавоноиды играют важную роль в природе. Они придают цветам и фруктам яркую привлекательную окраску. Однако основная функция флавоноидов — защита

клеток растений от различных внешних факторов: ультрафиолетового излучения, грибов, вирусов, насекомых и свободных радикалов.

Научные исследования показали, что флавоноиды обладают ценными химическими, биологическими и биохимическими свойствами. Они могут использоваться для защиты не только растений, но и здоровья человека, а также для профилактики заболеваний.

Кверцетин можно выделить в чистом виде после очистки перекристаллизацией из спиртового раствора с двумя молекулами воды. В такой форме он выглядит как лимонно-желтые игл. Название «кверцетин» происходит от латинского слова «Quercus» (дуб), так как это вещество впервые было выделено из коры дуба. Но при этом интересно, что кора дуба не самый богатый источник. Кверцетин в коре дуба присутствует в виде гликозидов (связанных форм), которые могут быть менее доступны для усвоения, чем свободные формы, содержащиеся в овощах, фруктах или ягодах. Кроме того, кора дуба чаще используется в медицине и фитотерапии благодаря дубильным веществам (танинам), а не из-за высокого содержания кверцетина. Флавоноид кверцетин представляет собой неуглеводный биологически активный компонент многих растительных флавоноидных гликозидов, в том числе рутина, и относится к витаминным препаратам группы Р. Вследствие капилляростабилизирующих свойств, связанных с антиоксидантным, мембраностабилизирующим воздействием, препарат снижает проницаемость капилляров. Кверцетин обладает противовоспалительным эффектом в результате блокады липооксигеназного пути метаболизма арахидоновой кислоты, снижает синтез лейкотриенов, серотонина и других медиаторов воспаления.

Из растительного сырья путем экстракции получают лекарственные препараты: морфин, кодеин, папаверин и т.п., а сопутствующие алкалоиды идут в отвал, т.к. некоторые из них проявляют токсичность, другие малоэффективны, а некоторые вообще не обладают фармакологической активностью. До настоящего времени эти побочные продукты находятся в складских помещениях нереализованными. Но структуры этих алкалоидов позволяют получать на их основе уже известные или же новые БАВ путем изменения их структуры, введения новых функциональных групп $-OH$, $-OCH_3$, $-OC_2H_5$, $-NO_2$, димеризации и т.д. [1,2].

Целью данной работы является электрохимический синтез БАВ- пахикарпина на основе алкалоидов группы d-спартеина: афиллина и афиллидина.

Для проведения электролиза при постоянном значении потенциала электрода использовался потенциостат ПЭБ-20. Электролиз проводили в стеклянном электролизере с керамической диафрагмой, пропитанной жидким стеклом. Система термостатирования состояла из ультратермостата U-10 (теплоноситель - вода) Перемешивание проводилось с помощью магнитной мешалки. Потенциалы электродов контролировались относительно ртутно-сульфатного полуэлемента. Концентрация исходных и конечных веществ в процессе электролиза контролировалась путем титрования кремневольфрамовой кислотой. Определение состава и количественного содержания газообразных продуктов осуществлялось с помощью газоанализатора КГИ-2. Для электроокисления или электровосстановления природных гетероциклических соединений обычно используются чаще всего Hg или Pb электроды, хотя имеются случаи электролиза и на других материалах электродов [1-4].

В данной работе с целью выбора материала катода для электровосстановления смеси алкалоидов афиллина и афиллидина в пахикарпин были предварительно исследованы металлы как с высоким, так и с низким перенапряжением водорода. На основании результатов поисковых опытов в качестве материала катода был выбран- Pb.

Методы идентификации конечных продуктов. Разделение и анализ конечных продуктов электросинтеза проводилась с помощью тонкослойной хроматографии на пластинках «Syllifol» (Чехия). Элюирование проводили экспериментально подобранными системами растворителей (хлораформ-метанол-бензол) в соотношении 1:0,5:0,1 об. Установление строения полученных целевых веществ проводилось путем снятия ИК-, ЯМР- и масс-спектров. Снятие ИК-спектров проводилось на дуолучевом спектрофотометре «Specord-75J» ($400-4000\text{см}^{-1}$). Для снятия ЯМР-спектров использовались приборы «Varian-S-

100XL» (США) с частотой 100МГц. и «Hitachi» (Япония) частотой-60МГц. Спектры снимались при $t=25^{\circ}\text{C}$ и концентрации 20-30 мг/0,5мл CHCl_3 или D_2O . Масс-спектр снимался на масс-спектрометре «Varian-MAT-313» (США) при напряженности электронного поля $E=60\text{эВ}$ и $t=25^{\circ}\text{C}$ без растворителя.

Электрохимическое восстановление афиллина и афиллидина в пахикарпин

При производстве анабазина гидрохлорида-лекарственного препарата из алколоидов «Anabasis arpill» образуются отходы в виде смеси алкалоидов: лупинина, афиллина, афиллидина и анабамина в соотношении 0,1:0,8:0,05:0,05 масс. При их разделении на фракции лупинин и анабамина легко переходят в водорастворимые соли хлоргидраты. А смесь афиллина и афиллидина относятся к высококипящей фракции и для их разделения на отдельные компоненты требуется дополнительные реактивы и расходы. Поэтому, для получения пахикарпина нами в качестве исходного сырья была использована смесь афиллина и афиллидина. Электрохимическое восстановление смеси афиллина и афиллидина в соотношении концентрации 1:1 масс. проводилось в водном растворе H_2SO_4 в интервале концентрации электролита 1,0:2,5М. Электролиз при контролируемом потенциале свинцового катода проводился в интервале $E=0,60:1,25\text{В}$

Влияние природы электролита и pH среды на процесс электровосстановления рассматривался в ряде работ [5,9-12]. Авторами отмечается влияние кислотности среды на выход целевых продуктов при восстановлении ряда гетероциклических соединений. На рис.1 приведена зависимость выхода по веществу (ВВ%) и выхода по току (ВТ%) от концентрации электролита.

Как заметно из рис.1 и как было отмечено выше, концентрация свободной серной кислоты благоприятно влияет на процесс. Вместе с тем, как видно из рис.1. кривые зависимости ВВ% (кривая-1) и ВТ% (кривая-2) от концентрации электролита проходит через максимум при $C_{\text{H}_2\text{SO}_4}=1,4\text{М}$. По-видимому, максимум обусловлен образованием солей исходных афиллина и афиллидина в растворе электролита и увеличением скорости диффузии на поверхность свинцового катода в области ДЭС, а также увеличением скорости десорбции конечного продукта пахикарпина от поверхности электрода, что согласуется с данными литературы [6-8].

На рис.2 показана зависимость выхода пахикарпина ВВ% и ВТ% от потенциала свинцового катода кривая 1 – ВВ%, кривая 2 – ВТ%.

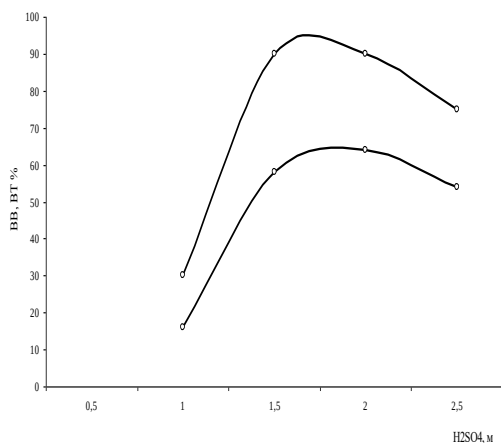

Рис.1 Зависимость выхода по ВВ % и ВТ % пахикарпина от концентрации электролита H_2SO_4

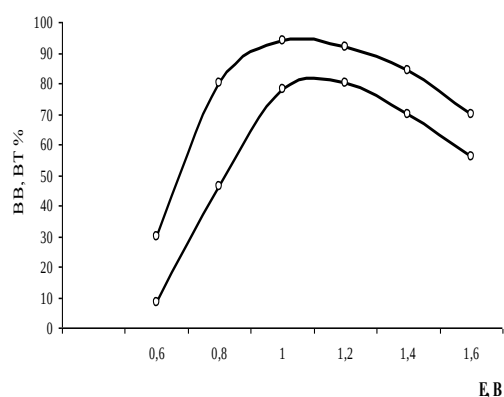

Рис.2 Зависимость выхода по ВВ % и ВТ % пахикарпина от потенциала катода

Влияние плотности тока

Электрохимическое восстановление протекает в довольно широком диапазоне катодных плотностей тока: от 0,01 до 0,1 А/см².

Как видно, повышение плотности тока благоприятно влияет на выход целевого продукта. На рис.2 видно, что выход пахикарпина проходит через максимум при $E=-1,2\text{В}$. С дальнейшим

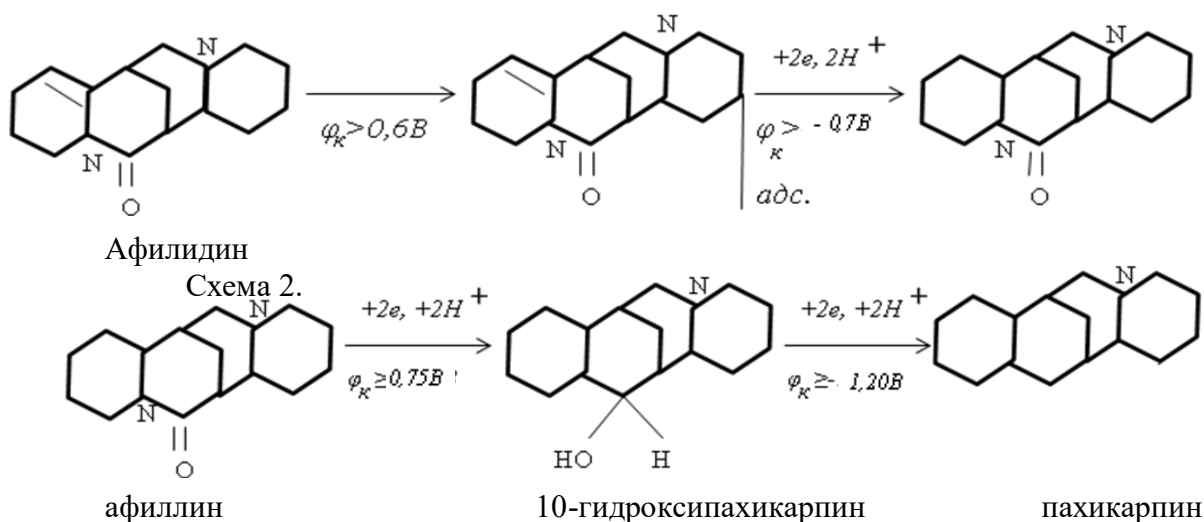
повышением потенциала катода выход продукта уменьшается, что, по-видимому, связано с десорбцией исходного афиллина и афиллидина. Как известно, органические вещества могут адсорбироваться на поверхности электрода при определенном потенциале. $E = -1,2\text{В}$, по всей видимости, соответствует тому потенциалу, когда наблюдается максимальная адсорбция исходных веществ. Препаративное электровосстановление смеси афиллина и афиллидина при контролируемом потенциале Рb-катода показало, что образование целевого продукта происходит при $E = -0,95; -1,25\text{В}$. Электролиз при $E = -0,95 \pm 0,3\text{В}$, как показал анализ состава раствора, приводит к полному восстановлению афиллидина до афиллина. Максимальный выход целевого продукта электролиза пахикарпина образуется при $E = -1,2\text{В}$.

Схема реакции и ее обсуждение

По литературным данным, при электровосстановлении гетероциклических соединений, содержащих в своей структуре карбонильные $> \text{C} = \text{O}$ группы, в зависимости от условий ведения процесса могут образоваться полностью восстановленные гетероциклические углеводороды, гидрокси- или димерные производные. В сернокислых растворах на электродах с высоким перенапряжением, в основном, образуются углеводороды и гидрооксипроизводные.

На основании результатов вольтамперометрических и емкостных измерений, а также данных анализа по идентификации образование продуктов электровосстановления можно представить следующим образом:

Схема 1.

На основании результатов идентификации продуктов электровосстановления смеси афиллина и афиллидина, основным продуктом электролиза является пахикарпин.

При $E > -0,6\text{В}$ афиллидин адсорбируется на поверхности свинцового катода. Максимум адсорбции, по данным вольтамперных и импедансных измерений, находится при $E > -0,95\text{В}$. При таком потенциале катода, по-видимому, происходит протонизация связи молекулы афиллидина в положении 5 и 6, по схеме 1, и он переходит в афиллин, который является одним из компонентов исходной смеси.

Афиллин максимально адсорбируется при $E \geq -1,20\text{В}$, при этом потенциале к нему присоединяются $2e$ и 2H^+ с образованием 10-гидроксипахикарпина по схеме 2. Затем 10-гидроксипахикарпин также принимает $2e$, 2H^+ и с замещением гидрокси группы образуется полностью восстановленное гетероциклическое соединение – пахикарпин. Такая схема процесса хорошо согласуется с данными идентификации продуктов электролиза пахикарпина, проведенного при контролируемом потенциале.

Анализ продуктов электролиза при контролируемом потенциале показал, что при $E \leq -0,6\text{В}$ не происходит восстановления афиллидина, в основном образуются смолообразные продукты. Афиллидин до афиллина восстанавливается при $E \geq -0,65\text{В}$. Следы 10-

гидроксипахикарпина появляются при значении $E = -0,75\text{В}$, что, по-видимому, объясняется восстановлением адсорбированного афиллина. С увеличением $E > -0,75\text{В}$ повышается выход по веществу 10-гидроксипахикарпина и при значении $E \geq -0,8\text{В}$ наблюдается образование пахикарпина. Максимальный выход по веществу пахикарпина наблюдается при $E \geq -1,20\text{В}$.

Количественную очистку основного продукта пахикарпина от исходной смеси афиллина и афиллидина можно проводить путем перевода его в водорастворимую соль хлоргидрат пахикарпина.

Заключение. Установлено электрохимическое поведение алкалоидов группы д-спартеина: афиллина и афиллидина. Показана возможность электрохимического восстановления смеси алкалоидов в биологическое активное вещество – пахикарпин. Определены влияние экспериментальных факторов на процесс. Сняты ИК, -ЯМР и масс-спектры целевого продукта пахикарпина. Установлены оптимальные условия ведения процесса.

Литература:

1. Асланов Х.А., Шибает А.И., Садыков А.С. //Химия природных соединений//, 1972 г. Вып.324, с.274.
2. Ахмед С., Хан А.И., Куренин Р., Субхани М.С. Ассоциация водородных связей в промежуточных продуктах электровосстановления бензохинонов и нафтохинонов. // Электрохимия // - 2007, том 43, №7, с.851 – 860.
3. Дамаскин Б.Б., Петрий О.А., Батраков В.В. Адсорбция органических соединений на электродах. М.:Наука, 1968. С.176
4. Журинов М.Ж., Серикбаев А.Б., Флюшин М.Я., Асманов Х.А. //Узбекский химический журнал.-Ташкент, 1986. №3, С.243
5. Журинов М.Ж., Серикбаев Б.А., Приходко Н.А., Имангалиев Т.А., Еримбетов А.К. //Тезисы докладов конференции «V Всесоюзное совещание по электрохимии», М.:1974. С
6. Конарев А.А, Лукьянц Е.А., Негримовский В.М. Электросинтез гидрохлорида 5-амино-4-оксопентановой кислоты. // Электрохимия. // - 2007, том 43, №11, с.1320 – 1328.
7. Конарев А.А. Электрохимический синтез 1,3-диметил-4-амино-5-формиламиноурацила в присутствии хлорида аммония. // Электрохимия. // - 2007, том 43, №10, с.1272 – 1276.
8. Луковцев В.П., Доронин А.Н., Луковцева Н.В., Семенова В.А., Ганшин В.М. Идентификация алкалоидов методом инверсионной вольтамперометрии.// Электрохимия // - 2009, том 45, №7, с.869-872.

References:

1. Aslanov Kh.A, Shibaev A.I, Sadykov A.S / / Chemistry of Natural Compounds / / Number.324/1972p.274
2. Ahmed S., Khan A.I, Kurenin R., Subhani M.S/ Association of hydrogen bonds in the intermediates of electroreduction of benzoquinones and naphthoquinones . / / Electrochemistry // - 2007, Volume43, №7, p.85860.
3. Damascus B.B , Peter O., Hinds V. The adsorption of organic compounds on the electrodes. Moscow:Nauka,1968,p.176
4. Zhurinov M.Zh , Serikbaev A.B, Flyushin M.Ya, Asmanov Kh.A / / Uzbek chemical magazine. - Tashkent , 1986, Number 3 , p.243
5. Zhurinov M.Zh , Serikbaev B.A, Prikhodko N.A, Imangaliev T.A, Erimbetov A.K / / Thesis of theconference"V All-USSR Meeting on Electrochemistry", M.,1974.
6. Konarev A.A, Lukyantsev E.A, Negrimovsky V.M. Electrosynthesis of 5- amino-4 -oxo-pentanoic acid. / / Electrochemistry . / / - 2007, Volume 43 , № 11, p.1320 - 1328.
7. Konarev A.A. Electrochemical synthesis of 1,3- dimethyl -4 -amino -5- formilaminouratsila in the presence of ammonium chloride. // Electrochemistry . / / - 2007, Volume 43 , № 10, p.1272 - 1276.
8. Lukovtsev V.P., Doronin A.N, Lukovtseva N.V, Semenov V.A, Ganshin V.M. Identification of

ӨСІМДІК ЖАСУШАСЫНЫҢ ОРГАНОИДТАРЫН CLIL ӘДІСНАМАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ: КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ

¹Дильбарканова Р., ²Асилбекова Б. Ж

¹б.ғ.д., профессор rsay.dilbarkanova@e-mail.ru

²аға оқытушы, mail:Asilbekova-1968@mail.ru

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада биология пәнін ағылшын тілінде оқытудағы CLIL (Content and Language Integrated Learning) технологиясының тиімділігі қарастырылады. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде «Өсімдік жасушасының органоидтары» тақырыбы таңдалды. Мақалада оқушылардың когнитивті-академиялық тілдік құзыреттілігін (CALP) қалыптастыру, визуалды скаффолдинг және транслингвизм әдістерін қолдану арқылы күрделі биологиялық процестерді меңгеру сапасын арттыру мәселелері талданған. Педагогикалық эксперимент нәтижелері пәндік-тілдік интеграцияның оқушылардың жүйелі биологиялық ойлауын дамытудағы жоғары нәтижелілігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: CLIL, өсімдік жасушасы, транслингвизм, когнитивті дағдылар, визуалды скаффолдинг, BICS және CALP, биологиялық терминология.

Аннотация. В данной статье рассматривается эффективность технологии CLIL (Content and Language Integrated Learning) при обучении биологии на английском языке. В качестве основного объекта исследования выбрана тема «Органоиды растительной клетки». В статье анализируются вопросы формирования когнитивно-академической языковой компетенции учащихся (CALP), а также повышения качества усвоения сложных биологических процессов посредством применения методов визуального скаффолдинга и транслингвизма. Результаты педагогического эксперимента подтверждают высокую эффективность предметно-языковой интеграции в развитии системного биологического мышления учащихся.

Ключевые слова: CLIL, растительная клетка, транслингвизм, когнитивные навыки, визуальный скаффолдинг, BICS и CALP, биологическая терминология.

Abstract. This article examines the effectiveness of the CLIL (Content and Language Integrated Learning) approach in teaching biology in English. The topic “Plant Cell Organelles” was selected as the main focus of the study. The paper analyzes the development of students’ cognitive academic language proficiency (CALP), as well as the improvement of understanding complex biological processes through the use of visual scaffolding and translanguaging strategies. The results of the pedagogical experiment demonstrate the high effectiveness of content and language integration in developing students’ systematic biological thinking.

Key words: CLIL, plant cell, translanguaging, cognitive skills, visual scaffolding, BICS and CALP, biological terminology.

Кіріспе

Қазіргі таңдағы жаһандану процестері мен Қазақстан Республикасының полиязықты білім беру жүйесіне көшуі жаратылыстану бағытындағы пәндерді ағылшын тілінде оқытуды өзекті етіп отыр. Биология — заманауи зерттеулердің 90%-дан астамы ағылшын тілінде жарияланатын іргелі ғылым. Дегенмен, мектеп тәжірибесінде биологияны шетел тілінде оқыту көбінесе терминдерді механикалық түрде жаттауға (мысалы, nucleus – ядро, chloroplast – хлоропласт) алып келеді. Бұл оқушылардың пәндік түсінігін төмендетіп, когнитивті жүктемені арттырады.

Сонымен қатар, отандық биологиялық терминологияда деколонизация процесі жүріп

жатыр. Кеңестік кезеңнен қалыптасқан «клетка» русизмінің орнына ұлттық танымға сай «жасуша» терминін қолдану оқушылардың нейрондық байланыстарын дұрыс қалыптастыруға көмектеседі. Осы орайда, күрделі биохимиялық және морфологиялық құрылымдарды (өсімдік жасушасы мысалында) шетел тілінде оқыту үшін пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) әдіснамасын тереңдетіп қолдану қажеттілігі туындайды.

Теориялық бөлім

Қазіргі білім беру парадигмасының жаңаруы, білім мазмұнының құзыреттілікке бағытталуы және көптілді білім берудің енгізілуі жаратылыстану пәндерін оқытуда жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолдануды талап етеді.

Осы тұрғыда өсімдік жасушасының органоидтарын оқытуда мазмұн мен тілді кіріктіре оқытуға негізделген CLIL әдіснамасы білім алушылардың пәндік білімін тереңдетумен қатар, академиялық тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Өсімдік жасушасының құрылымдық ұйымдасуы мен органоидтардың қызметтік ерекшеліктерін меңгеру күрделі когнитивтік әрекеттерді қажет ететіндіктен, бұл тақырып CLIL тәсілін жүзеге асыру үшін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қолайлы болып табылады.

CLIL әдіснамасының мәні пәндік мазмұн мен тілдік оқытуды өзара интеграциялау арқылы білім алушылардың білімді игеру сапасын арттыруға негізделеді. Бұл тәсілде тіл тек оқу нысаны ғана емес, білімді меңгерудің құралы ретінде қарастырылады.

Осыған байланысты CLIL білім алушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, олардың ғылыми ұғымдарды терең түсінуіне және пәндік білімді түрлі коммуникативтік жағдаяттарда қолдануына мүмкіндік береді. Әсіресе биология сияқты терминологиялық жүйесі күрделі пәндерде бұл әдіс білім алушылардың ғылыми тілде ойлауын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады [1].

Өсімдік жасушасының органоидтарын оқыту барысында білім алушылар жасушаішілік құрылымдардың морфологиялық ерекшеліктерін, олардың қызметтік байланыстарын және метаболизмдік процестердегі рөлін түсінуі қажет.

Бұл процесте білім алушылардың талдау, салыстыру, жалпылау және себеп-салдарлық байланыстарды анықтау сияқты жоғары деңгейлі когнитивтік дағдылары қалыптасады. CLIL әдіснамасы дәл осы дағдыларды дамытуға бағытталған, себебі ол білім алушыларды тек ақпаратты қабылдаушы емес, оны өңдеуші, интерпретациялаушы субъект ретінде қарастырады [2].

Когнитивтік даму тұрғысынан CLIL тәсілі білім алушылардың ойлау әрекетін күрделендіруге бағытталған. Бұл жерде Блум таксономиясы негізінде қарастырылатын танымдық деңгейлер (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) пәндік мазмұнды меңгеру үдерісінде тілдік құралдар арқылы жүзеге асады.

Өсімдік жасушасының органоидтарын оқыту барысында, мысалы, білім алушылар органоидтардың құрылымын сипаттап қана қоймай, олардың қызметін салыстырып, белгілі бір физиологиялық процестердегі маңызын ғылыми тілде дәлелдей алады. Мұндай әрекеттер когнитивтік және тілдік дағдылардың өзара байланысын қамтамасыз етеді [3].

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, CLIL әдіснамасы академиялық тілдік құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған.

Бұл ретте білім алушылардың ғылыми терминологияны меңгеруі, күрделі синтаксистік құрылымдарды қолдануы және пәндік мазмұнды дәл әрі жүйелі жеткізе алуы маңызды. Дж. Камминстің теориясына сәйкес, академиялық тілдік құзыреттілік (CALP) ұзақ мерзімді оқыту процесінде қалыптасады және ол білім алушылардың ғылыми мәтіндерді түсінуі мен құрастыру қабілетімен тікелей байланысты [4].

Өсімдік жасушасының органоидтарын оқытуда бұл құзыреттілік білім алушылардың ғылыми ұғымдарды ағылшын тілінде түсініп, оларды логикалық тұрғыда сипаттай алуына мүмкіндік береді.

CLIL әдіснамасының тағы бір маңызды аспектісі – білім алушылардың тілдік және пәндік кедергілерін азайтуға бағытталған әдістемелік қолдау, яғни скаффолдинг. Визуалды, вербалды және контекстуалды қолдау түрлері арқылы күрделі биологиялық ақпараттың

қолжетімділігі артады. Әсіресе өсімдік жасушасының органоидтарын оқытуда схемалар, кестелер, микроскопиялық суреттер және модельдер қолдану білім алушылардың ақпаратты тиімді қабылдауына ықпал етеді.

Визуалды скаффолдинг білім алушылардың абстрактілі ұғымдарды нақты бейнелер арқылы түсінуіне мүмкіндік беріп, когнитивтік жүктемені оңтайландырады [5].

Сонымен қатар, CLIL әдіснамасында көптілді білім беру жағдайында кеңінен қолданылатын транслингвизм тәсілі білім алушылардың тілдік ресурстарын толық пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл білім алушыларға жаңа ақпаратты бір тілде қабылдап, оны басқа тілде өңдеуге және түсіндіруге жағдай жасайды. Өсімдік жасушасының органоидтарын оқыту барысында білім алушылар терминдерді ағылшын тілінде меңгеріп, олардың мағынасын ана тілінде талдай отырып, пәндік мазмұнды тереңірек түсінеді. Мұндай интеграция білім алушылардың метатілдік санасын дамытып, олардың когнитивтік икемділігін арттырады [6].

CLIL әдіснамасының теориялық негіздері конструктивистік оқыту теориясымен де тығыз байланысты. Конструктивизмге сәйкес, білім алушылар жаңа білімді бұрынғы тәжірибесімен байланыстыра отырып құрастырады. Өсімдік жасушасының органоидтарын оқыту барысында білім алушылар өздерінің алдыңғы білімдеріне сүйене отырып, жаңа ақпаратты жүйелейді және оны жаңа контексте қолданады. Бұл процесс білімнің беріктігін арттырып, оны практикалық жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік береді [7].

Жалпы алғанда, өсімдік жасушасының органоидтарын CLIL әдіснамасы арқылы оқыту білім алушылардың когнитивтік және лингвистикалық дамуын қамтамасыз ететін кешенді педагогикалық жүйе болып табылады. Бұл тәсіл білім алушылардың ғылыми ойлауын, терминологиялық мәдениетін және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен қатар, CLIL әдіснамасы білім беру үдерісінің сапасын арттырып, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді, бұл қазіргі білім беру талаптарына толық сәйкес келеді.

3. Зерттеу әдіснамасы және материалдары

Зерттеудің теориялық негізі ретінде Д. Койлдың (Do Coyle) «4C» тұжырымдамасы мен Дж. Камминстің (Jim Cummins) лингвистикалық құзыреттілік модельдері басшылыққа алынды.

«Өсімдік жасушасының органоидтары» тақырыбын оқытуда бұл құрылым келесідей іске асырылды:

1. **Content (Мазмұн):** Өсімдік жасушасын оқшауланған құрылым емес, автономды экологиялық жүйе ретінде қарастыру. Хлоропласттар мен ірі орталық вакуольдің (central vacuole) тургорлық қысым мен фотосинтез процесіндегі рөлін ұғыну.

2. **Communication (Коммуникация):** Дж. Камминс теориясы бойынша тілді екі деңгейде меңгеру. BICS (Базалық коммуникативті дағдылар) деңгейінен CALP (Когнитивті-академиялық тілдік құзыреттілік) деңгейіне өту. Оқушылар жай ғана органоидтарды атап қоймай, "The presence of a rigid cell wall provides structural support, which is absent in animal cells" (Жануарлар жасушасында кездеспейтін қатты жасуша қабырғасы өсімдікке құрылымдық тірек береді) деген сияқты академиялық сөйлемдер құрастырады.

3. **Cognition (Таным):** Мәселеге бағытталған оқыту (PBL). Блум таксономиясының жоғары деңгейлеріне (талдау, жинақтау) шығу.

4. **Culture (Мәдениет):** Биологиялық терминдердің әмбебаптығын түсіну арқылы ғаламдық ғылыми қоғамдастыққа қатыстылық сезімін қалыптастыру.

Визуалды скаффолдинг және Транслингвизм (Translanguaging)

Ағылшын тіліндегі күрделі ақпаратты қабылдауды жеңілдету мақсатында сабақта визуалды скаффолдинг (педагогикалық тірек) ретінде Венн диаграммасы (Venn Diagram) және графикалық оргайзерлер қолданылды. Сондай-ақ, транслингвизм әдісі арқылы оқушыларға талқылау кезінде ана тілін (қазақ тілін) қосымша когнитивті құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік. Бұл оқушылардың ойын тежемей, еркін академиялық орта қалыптастырады. берілді

4. Зерттеу нәтижелері

Педагогикалық зерттеу барысында Шымкент қаласындағы орта мектептердің бірінде 10-сынып оқушыларымен (эксперименттік топ) CLIL форматындағы кіріктірілген сабақтар циклі өткізілді. Сабақтың технологиялық матрицасы келесідей құрылды:

-Lead-in (Қызығушылықты ояту): "Inside a Leaf" (Жапырақтың ішінде) 3D-видеоролигі дыбыссыз көрсетіліп, оқушылар процесті өз сөздерімен болжайды.

-Input (Жаңа ақпарат): Мұғалімнің шағын лекциясы 30/70 (ағылшын/қазақ) қатынасында жүреді. Сөйлеу шаблондары (Language frames) тақтаға жазылады: "Unlike animal cells, plant cells have..."

-Guided Practice (Бағытталған тәжірибе): Оқушылар шағын топтарда жұмыс істей отырып, Венн диаграммасын толтырады. Олар nucleus, mitochondria, ribosomes сияқты ортақ органоидтарды диаграмманың қиылысу аймағына, ал chloroplasts, cell wall терминдерін тек өсімдік жасушасы аймағына орналастырады.

-Assessment (Бағалау): Формативті бағалау үшін Quizizz платформасында жылдам тест алынып, Exit ticket (Шығу билеті) әдісі қолданылды.

Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, дәстүрлі әдіспен оқытылған бақылау тобында жасуша органоидтарының қызметін ағылшын тілінде еркін сипаттау деңгейі 45% құраса, визуалды скаффолдинг пен транслингвизмді қолданған эксперименттік топта бұл көрсеткіш 82%-ға дейін өсті. Оқушылар органоидтардың атқаратын функцияларын механикалық түрде жаттамай, олардың арасындағы логикалық байланыстарды (мысалы, хлоропласта түзілген көмірсулардың митохондрияда ыдырауы) академиялық тілде түсіндіре алды.

5. Талқылау

Алынған нәтижелер шет тілін пән арқылы оқытудың тиімділігін көрсететін халықаралық зерттеулермен сәйкес келеді. Зерттеу барысында байқалған басты жетістік — оқушылардың лингвистикалық қорқынышының жойылуы. Олар үшін ағылшын тілі жеке пән емес, биологиялық заңдылықтарды танитын жұмыс құралына айналды.

Сонымен қатар, «жасуша» концептісін ғылыми тұрғыдан дұрыс қолдану оқушылардың ана тіліндегі академиялық сауаттылығын да арттырды. Графикалық органайзерлер (Венн диаграммасы) жасушалардың морфологиялық айырмашылықтарын көзбен көруге және оны CALP деңгейіндегі сөйлемдермен жеткізуге берік негіз болды.

6. Қорытынды

Осылайша, өсімдік жасушасының органоидтарын зерттеу кезінде CLIL әдістемесін жүйелі түрде қолдану өзінің жоғары педагогикалық тиімділігін дәлелдейді. Пәндік мазмұн мен ағылшын тілін кіріктіру оқушыларда берік терминологиялық аппаратты қалыптастырып қана қоймай, жүйелі биологиялық ойлауды дамытады. Интерактивті әдістер мен визуалды скаффолдингті қолдану биологияның күрделі тақырыптарын қызықты зерттеу процесіне айналдырып, болашақ мамандарды халықаралық ғылыми кеңістікте бәсекеге қабілетті болуға дайындайды. Өсімдік жасушасының органоидтарын CLIL әдіснамасы арқылы оқыту мәселесін теориялық тұрғыдан талдау бұл тәсілдің білім беру үдерісіндегі кешенді педагогикалық әлеуетін айқындауға мүмкіндік берді. Пәндік мазмұн мен тілдік дағдыларды кіріктіре оқыту білім алушылардың тек биологиялық білімін кеңейтіп қана қоймай, олардың ғылыми тілде ойлау, ақпаратты талдау және дәлелді түрде жеткізу қабілеттерін жүйелі түрде қалыптастыратыны анықталды. Аталған тәсіл білім алушыларды пассивті қабылдаушыдан белсенді таным субъектісіне айналдырып, оқу үдерісінің сапасын арттыруға ықпал етеді. CLIL әдіснамасын қолдану барысында өсімдік жасушасының органоидтары сияқты күрделі биологиялық ұғымдарды меңгеру білім алушылардың жоғары деңгейлі когнитивтік дағдыларын дамыту арқылы жүзеге асатыны дәлелденеді. Танымдық әрекеттердің белсенділігі, ұғымдар арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, салыстыру және жалпылау қабілеттері тілдік құралдар арқылы іске асырылып, білім алушылардың академиялық тілдік құзыреттілігінің қалыптасуына негіз болады. Бұл өз кезегінде олардың ғылыми ақпаратты түсінуі мен интерпретациялау сапасын арттырады.

Зерттеу барысында CLIL әдіснамасының когнитивтік және лингвистикалық интеграцияны қамтамасыз етудегі маңыздылығы ерекше айқындалды. Атап айтқанда, білім алушылардың ғылыми терминологияны меңгеруі, оны түрлі коммуникативтік жағдаяттарда орынды қолдана алуы және пәндік мазмұнды логикалық тұрғыда құрылымдай білуі олардың функционалдық сауаттылығының маңызды көрсеткіші ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, визуалды скаффолдинг пен транслингвизм элементтерін қолдану білім алушылардың оқу материалын терең әрі саналы меңгеруіне жағдай жасайды.

Жалпы алғанда, өсімдік жасушасының органоидтарын CLIL әдіснамасы негізінде оқыту білім алушылардың когнитивтік белсенділігін арттырумен қатар, олардың көптілді білім беру жағдайында тиімді қарым-қатынас жасау қабілетін дамытатын нәтижелі педагогикалық тәсіл ретінде сипатталады. Бұл тәсілдің қолданылуы білім беру мазмұнының заманауи талаптарына сәйкес келіп, білім алушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға, пәндік және тілдік құзыреттіліктерін үйлесімді дамытуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда CLIL әдіснамасын биологияны оқыту тәжірибесіне жүйелі енгізу білім сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.
2. Cummins, J. (2008). BICS and CALP: Empirical and Theoretical Status of the Distinction. 4. Encyclopedia of Language and Education.
3. Қазақстан Республикасының Жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты (МЖМБС).
4. Таубаева Ш.Т. Педагогиканың философиясы мен әдіснамасы. – Алматы, 2017.
5. Dalton-Puffer C. Discourse in CLIL Classrooms. – John Benjamins, 2007.
6. Anderson L., Krathwohl D. A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. – 2001.
7. Cummins J. Language, Power and Pedagogy. – Multilingual Matters, 2000.
8. Mayer R. Multimedia Learning. – Cambridge University Press, 2009.

ФАРАДЕЙ ЗАҢЫН ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ҚҰБЫЛЫС ҮШІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Динасилова М.Б.

*Математика және физика кафедрасының аға оқытушысы,
ғылым магистр*

*Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
molya199146@xmail.ru*

Аннотация. Бұл мақала электромагниттік құбылыстар үшін Фарадей заңын оқыту әдісін қарапайым тәжірибелермен оқушыларға түсіндіру жайлы

Түйін сөздер: тербелмелі контур, электр сыйымдылығы, магнит өрісі, зарядталған денелер, электр, электромагниттік индукция

Abstract. This article is about how to explain to students the method of teaching the Faraday law for electromagnetic phenomena using simple experiments

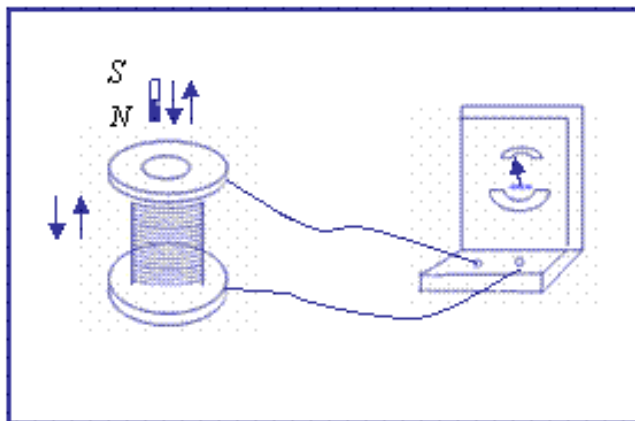
Key words: oscillatory circuit, electrical capacitance, magnetic field, charged bodies, electricity, electromagnetic induction

Бізге мектеп кезінен белгілі екі дене өзара әрекеттесетін болса, дене электрленеді. Электрленген дененің заряды пайда болады. Зарядталған денелердің төңірегінде электр өрісі мен қоса магнит өрісі жүреді.

Магнит өрісі — қозғалыстағы электр зарядтары мен магниттік моменті бар денелерге (олардың қозғалыстағы күйіне тәуелсіз) әсер ететін күштік өріс. Магнит өрісі магниттік индукция векторымен (B) сипатталады. B -ның мәні магнит моменті бар қозғалыстағы электр зарядына және денелерге өрістің берілген нүктесінде әсер етуші күшті анықтайды. Магнит өрістерін бейне түрінде кескіндеу үшін магнит индукциясы сызықтарын пайдаланады. Сондықтан электромагниттік құбылыс деп қарастырылады. Тұйық жүйе жағдайында электромагниттік құбылыс тербелмелі контурда электр сыйымдылығы C конденсатор мен индуктивтілігі L катушкadan тұрады. Тербелмелі контурда конденсатор электр өрісінің энергиясын, ал катушка магнит өрісінің энергиясын және керісінше түрлендіру арқылы пайда болады [1]. Тұйық контурды тесіп өтетін магнит ағыны өзгергенде контурда электр тогы пайда болу құбылысын электромагниттік индукция деп атайды.

Электромагниттік индукция 1831 жылы 29 тамызда Майкл Фарадей ашты. Оның зерттеулері бойынша тұйық жүйедегі магнитті толқынның өзгеру жылдамдығы, осы жүйеде пайда болған электр қозғаушы күшке тура пропорционал екенін ашты. Электр қозғаушы күш арқылы пайда болған электр тогы индукциялық ток деп аталады [2]. Индукциялық токтың мәні және электромагниттік индукцияның ЭҚК тек қана магнит ағынының өзгеру жылдамдығымен

анықталады: $\varepsilon_i \sim \frac{d\Phi}{dt}$.

1-сурет. Электромагниттік индукция құбылыс

Мұнда пайда болған ε_i таңбасын анықтау керек. Магнит ағынының таңбасы контурдағы оң нормальдің бағытына байланысты, ал оң нормальдің таңбасы токтың оң бұранда ережесімен анықталады. Бұдан оң нормальдің белгілі бір бағытын таңдай отырып, біз магнит индукция ағынының таңбасын және контурдағы ЭҚК мен индукциялық ток бағытын анықтаймыз. Осындай қортындыларды ескере отырып, Фарадей электромагниттік индукция заңын қорытып шығарды (1-сурет). Өткізгіш контурында пайда болатын индукциялық ЭҚК

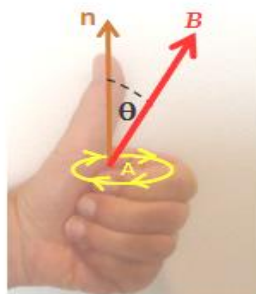
ε_i шама жағынан сол контурмен шектелген бет арқылы өтетін магнит ағынының өзгеру жылдамдығына тура пропорционал да, бағыты жағынан оған қарама-қарсы

$$\varepsilon_i = - \frac{d\Phi}{dt}$$

Бұл электромагниттік индукция құбылысының негізгі заңы немесе Фарадей заңы деп аталады.

Мұндағы минус таңбасы магнит ағынының өзгерісінің өсуі $\left(\frac{d\Phi}{dt} > 0\right)$, контурдағы ЭҚК азаюын $\varepsilon_i < 0$ туғызады, яғни индукциялық токтың өрісі магнит ағынына қарсы бағытталады;

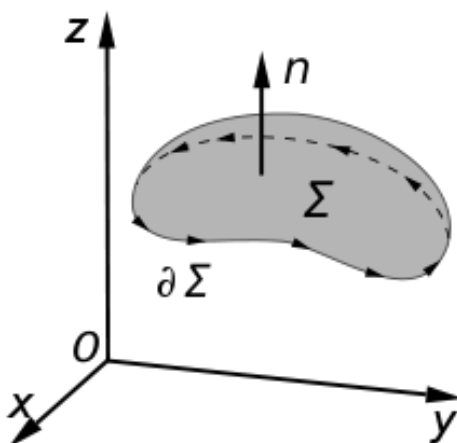
ал ағынның кемуі $\left(\frac{d\Phi}{dt} < 0\right)$, ЭҚК $\varepsilon_i > 0$ туғызады, ағынының бағыты индукциялық токтың өріс бағытымен бағыттас болады.

2-сурет. Сол қол ережесі бойынша Фарадей заңы

Қарапайым тәжірибені сол қол ережесін пайдаланып Фарадей заңын қарастырайық (2-сурет).

$\Delta\Phi_B$ белгісін анықтау үшін сол қолдың саусақтарының бүгілген жері шеңбердің ауданы A деп, ал магнит өрісі B болып келетін нормал тұрызылған n қатынастарымен анықталады. Егер қолдың саусақтарына сызылған сары сызық $\Delta\Phi_B$ электромагниттік күштің оң бағытын сипаттаса, онда саусақтағы шеңбер кері бағытта электромагниттік күш $\Delta\Phi_B$ пен сипатталады.

3-сурет. Келвин-Стокс тәжірибесі

Бұл тәжірибені Келвин-Стокс теориясы бойынша сипаттайтын болсақ, берілген дененің беті Σ , оның шекарасы $\partial\Sigma$ және n бағыты оң қолға қарай бағдарланады. Бұл теория электромагниттік құбылыстар үшін Фарадей заңын дәлелдейді (3-сурет).

Электромагниттік құбылыс үшін Фарадей заңын оқыту барысында қарапайым тәжірибелерді көрнекі құралдармен көрсете отырып, теориясын жеткізу. Оқушыларды пәнге, ғылымға деген қызығушылығын арттыру үшін көрнекі құралдармен, соның ішінде гальванометр, дроссель катушкасы мен магниттік тағалармен көрсету.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Электроника, радиотехника және байланыс. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007 жыл. ISBN 9965-36-448-6
2. Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет
3. Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9

4. Жалпы геология (Жер динамикасы): Оқулық. Алматы: ҚазҰТУ, 2008 ISBN 987-601-228-001-2
5. Қойшыбаев Н. Физика — Алматы: Атамұра, 2008. — 295б. — 3000 таралым. — ISBN 9965-34-762-X.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ВИТАГЕНДІК ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІІН ИНТЕГРАЦИЯСЫ

¹Доскараева Г.М., ²Кенжебекова Р.И., ³Yücel Gelişli

¹PhD докторант

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті

doskarayeva.gaukhar@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0003-4683-6412>

²п.ғ.к., профессор

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ.
rabiga.0561@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5768-0324>

³Prof. Dr.

Гази университеті, Анкара, Түркия
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2816-3621>
ygelisli@gmail.com, +90 505 319 23 95

Аңдатпа. Бұл мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау үдерісінде витагендік технология мен жасанды интеллектті интеграциялау мәселесі жан-жақты қарастырылады. Витагендік оқыту студенттердің өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, білімді саналы меңгеруіне және оны практикалық жағдайда тиімді қолдануына бағытталады. Ал жасанды интеллект оқыту үдерісін жекелендіруге, білім алушылардың қабілеттерін талдауға және оқу тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін инновациялық құрал ретінде сипатталады. Зерттеу барысында аталған технологияларды ықпалдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері айқындалып, оларды оқу процесінде қолданудың тиімді жолдары ұсынылды. Сонымен қатар, витагендік тәсіл мен жасанды интеллектті біріктіру болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін, сыни ойлау қабілетін және цифрлық сауаттылығын дамытуға ықпал ететіні дәлелденді. Мақалада ұсынылған нәтижелер білім беру жүйесін жаңғыртуға және мұғалім даярлаудың сапасын арттыруға бағытталған.

Түйін сөздер: витагендік технология, болашақ бастауыш мұғалімі, жасанды интеллект, бастауыш білім, инновациялық әдіс.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема интеграции витагенной технологии и искусственного интеллекта в процессе подготовки будущих учителей начальных классов. Витагенное обучение направлено на осознанное усвоение знаний на основе жизненного опыта студентов и их эффективное применение в практической деятельности. Искусственный интеллект, в свою очередь, выступает как инновационный инструмент, позволяющий индивидуализировать обучение, анализировать способности обучающихся и повышать эффективность образовательного процесса. В ходе исследования были определены научно-методические основы интеграции данных технологий и предложены эффективные пути их применения в образовательной практике. Также доказано, что сочетание витагенного подхода и искусственного интеллекта способствует развитию профессиональной компетентности будущих педагогов, их критического мышления и цифровой грамотности. Результаты исследования направлены на модернизацию системы образования и повышение качества подготовки педагогических кадров.

Ключевые слова: витагенная технология, будущий учитель начальной школы, искусственный интеллект, начальное образование, инновационный метод.

Abstract. This article examines the issue of integrating vitagenic technology and artificial intelligence in the process of training future primary school teachers. Vitagenic learning is aimed at meaningful knowledge acquisition based on students' life experience and its effective application in practice. Artificial intelligence, in turn, serves as an innovative tool that enables personalized learning, analysis of learners' abilities, and improvement of the overall effectiveness of the educational process. The study identifies the scientific and methodological foundations for integrating these technologies and proposes effective ways of implementing them in educational practice. It is also proven that the combination of vitagenic approach and artificial intelligence contributes to the development of professional competence, critical thinking, and digital literacy of future teachers. The results of the study are aimed at modernizing the education system and improving the quality of teacher training.

Key words: vitagenic technology, future primary school teacher, artificial intelligence, primary education, innovative method.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі технологиялық өзгерістер жиі болып отыр. Осы зерттеуімізде ЖИ-ның (жасанды интеллект) білім беру саласында интеграциясы маңызды тенденцияға айналып отыр. ЖИ құралдары мұғалімдердің сонымен бірге болашақ мұғалімдердің кәсіби іс әрекетін жаңартуға, игеру, деректерді талдау арқасында шешімдерді сапалы қабылдауға мүмкіндік туғызады. Мұғалімнің басты зияткерлік қабілеті оны жаңашыл, педагогикалық тәсілдерді меңгеру, ЖИ құралдары арқылы білім беру барысында қолдану, зерттеушілік, шығармашылық іс әрекетті ұйымдастыра алуы, сонымен бірге өз білімін де үздіксіз жетілдіріп отыру. Сондықтан болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау барысында ЖИ қолдануға негізделген педагогикалық шарттарды теориялық тұрғыдан талдап, байланыстыру маңызды зерттеу мәселесі болып тұр[1].

Осы тұрғыдан қарағанда, витагендік ақпараттық технология заманауи педагогикадағы жаңа бағыттардың бірі ретінде, оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Молдабек Қ. мен Кенжебекова Р.И. дың зерттеулері бойынша, витагендік технология оқушылардың бірігіп жұмыс істеуін, өмірлік тәжірибені білімге айналдыруын және жеке тұлғалық дамуын қамтамасыз етеді. Осы мақалада витагендік ақпараттық технологияның теориялық негіздері мен кәсіби мектептердегі қазақ тілін оқытудағы практикалық маңызы қарастырылады[2].

Соңғы жылдары жасанды интеллекттің қолданылуы барлық салада жүзеге асып жатыр. Сондықтан болашақ бастауыш мұғалімдері жасанды интеллект туралы хабардар болуы және оның қолданбаларын пайдалануы керек, бұл оларға жеңілдік жасап қана қоймай, жасанды интеллект құралдарын үйретуге мүмкіндік береді. Жасанды интеллектті іске асыра отырып білім беретін мұғалімдер оқушыларға осы бойынша оның құралдарының немесе қолданбаларының артықшылықтары мен қажеттіліктері туралы тиісті бағыт, бағдар бере алады.

Өмірлік тәжірибе адамның жүріп өткен жолынан жиналып, алдағы өмірінде жаңа біліммен бірге ұштаса жүзеге асып отыратын құбылыс. Ал адам баласы сол тәжірибені орнымен, үйлесімді қолдана алса, жемісті болмақ. Жас буынның бойында өмірлік тәжірибе қалыптаса бастайды. Сол тәжірибе бүкіл өміріне азық болмақ. Ал бастауыш сыныптың ұстазы үшін бұл тәжірибенің орны мүлде бөлек. Витагендік технологияның басты ерекшелігі де сол бала бойындағы жиган тәжірибесін, жаңа білімді игеруде ұштастыра арқылы игеру. Ұстазға да солай осы күнге дейін тәжірибесіне сүйене отырып, беретін білімді алдыңғы тәжірибесімен үйлестіру. Витагендік технология аясы өте кең, әрбір артта қалған күн адам баласы үшін жинақталған тәжірибе болып саналмақ.

С.Г.Гулиева өз еңбегінде витагендік технология оқытушы мен оқушылар арасындағы толыққанды ынтымақтастыққа жетудің тиімді жолы болып саналғандықтан, онда бұл тәсіл

оқытудың практикалық жағын қамтамасыз етіп, білімді кең ауқымды меңгеруге мүмкіндік беретін әдіс атап өткен[3].

Бастауыш білім беру барысында оқушылар әлі де ойын баласы саналғандықтан білімді жаңа әдіспен өзгешелендіріп жүргізу кішігірім мереке іспетті. Білікті шебер ұстаздың әрбір сабағы керемет мерекедей тартымды, қызыққа толы, білімге бағытталған болса, балалардың да сабаққа деген қызығушылығы артып, белсенділігі көбейе түседі[4].

Бастауыш білім берудің болашағын өзгертуге ықпал ететін (AI) жүйелерінің ережелері:

1. Жасанды интеллект білім берудегі негізгі қызметтерді автоматтандыра алады яғни бағалау мен жіктеу.

2. AI жүйелері студенттердің қажеттіліктеріне бейімделген білім беру бағдарламаларын құруға мүмкіндік береді. Бұл қазіргі заманғы технологиялық қосымшалар мен бағдарламалар арқылы жүзеге асады.

3. AI білім оқушыларға қосымша қолдау алуға мүмкіндік береді. Бұл функция білім беру мекемелерінің қағидаттарын күшейтуге және студенттерге барынша қызмет көрсетуге көмектеседі.

Осылай жіктеп келіп, оқушыны жасанды интеллектпен байланысын үшке бөлген яғни, оқушы қабылдаушы түрлі бағдарламаларына қолдау көрсететін. Оқушы әріптес құралдарын пайдаланып, жүзеге асырушы, оқушы көшбасшы ретінде күшеюін, жекеленуін қамтамасыз етуші[5].

Жасанды интеллект білім беру саласына басқада түрлі салаларға енгендей енді. Алғашында қорқыныш тудырған болса, кейіннен оқытушы мен оқушы үшін тиімді тұсы көп екендігі байқалды. Баланың да, оқытушының да кейбір қайталанып, уақыт алатын жұмыстары мен қызметтерін жеңілдететіндігі байқалаған. Бірақ үнемі, тұрақты пайдалану да өз зардаптарын тигізеді. Бала барлық жұмыстарына жеңілмен қарап, кейбір қарапайым операцияларды да орындауға кері тартып қалуы даму мен өзгеруге әсерін тигізеді.

Жаңа ақпараттық технологиялар әсерінен бастауыш білім педагогтерін дайындауға, ұстаздардың этикалық, интеллектуалдық қарым-қабілетін дамытуға арналған әдіснамалық бағдарламалар ойластырып, практикада жолға қойыла бастады. Солардың бірі жасанды интеллект арқылы педагогтердің интеллектуалдық әлеуетін асырып, қабілетін жетілдіріп сапалы маман ретінде дайындау. Жалпы осы кезге дейін зерттеу нәтижесіне сүйенсек жасанды интеллект туралы педагогтердің теориялық білімі болғанымен, жұмыс барысында, нақты сабақ процесінде қолдану айтарлықтай қалыптасып үлгермеді. Оқу кезіндегідей оңай әрі қолжетімді болмай келеді. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін алдымен, оқу орындарын техникалық қамтамасыз ету керек болса, педагогтердің де практикалық мығым дайындығы маңызды рөл атқарады. Зерттеудің мақсаты педагогтерге арналған ең тиімді әдістерді ұсына отырып, интеллектуалдық қабілетін жетілдіру, шыңдау. Жасанды интеллекті педагогтың интеллектуалды қасиетін дамытуға арналған кез келген білім жетілдіру курстары қазір қолжетімді. Тіпті онлайн оқуға да болады. Сол арқылы оқушыны қызықтыратын сабақтың тәжірибесін өзге педагогтармен бөлісуге арналған мүмкіндіктер бар. Көбірек электронды түрде жұмыс жасаған педагог виртуалды кеңістіктегі қабілеті артып, кез келген мәселені шешуге өзі қауқарлы болады. Қазір техниканың қарқынды дамуы ескі сабақ дағдыларын тез ескіртіп, оқушыны тез жалықтыруы мүмкін. Сондықтан педагогтың ізденісі, техникалық та, мамандық біліктілігін асырып отыруды талап етеді. Сондай-ақ педагог тек ғана техникалық жаңалықтарды меңгерумен шектелмей нақты сабағына қатысты соңғы жаңалықтарды өздігінен біліп, оны жылдам игеріп оқушыларға дер кезінде жеткізіп отыруы қажет. Жасанды интеллектіні жандандырудың, оны кең ауқымда пайдаланудың негізгі бір тетігі осы болып табылады. Кез келген дамыған елдердегі ғалымдардың жасанды интеллекті туралы пікірін қарасақ педагогтың интеллектуалдық қабілетін арттырып, жұмысын жеңілдеткенмен ешқашан орын ауыстырушысы бола алмайды[6].

Ибну Фитрианто пен Али Саиф «Виртуалды шындықтың тәжірибелік оқытуды жақсартудағы рөлі: дәстүрлі және иммерсивті оқыту орталарын салыстыру» тақырыбындағы зерттеуді орындаған[7]. Төмендегіше жіктеген:

- Виртуалды шындық (VR) оқытуда тәжірибелік үйренуді едәуір жақсартады, студенттердің белсенді қатысуын арттырып, күрделі ұғымдарды жақсы түсіндіреді және білімді ұзақ мерзімге сақтауға көмектеседі.

- VR білім беру орталарында теориялық білім мен практикалық дағдыларды байланыстырып, студенттердің түрлі оқыту стильдері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа, инклюзивті оқыту тәсілдерін енгізуге мүмкіндік береді.

- VR технологиясын енгізуде техникалық қиындықтар (құрылғылар мен инфрақұрылымның жетіспеушілігі, техникалық ақаулар) және педагогикалық мәселелер (мұғалімдерді дайындау, оқу бағдарламасына үйлестіру) кездеседі.

- Мұғалімдер VR технологиясын қолдану үшін арнайы кәсіби даярлықтан өтуі тиіс, және бағалау әдістері VR негізіндегі оқытуды толық көрсететін жаңа тәсілдермен байытылуы қажет.

- Студенттер VR арқылы оқытуға оң баға береді, алайда VR құрылғыларын ұзақ қолдану кейде ыңғайсыздық туғызатыны туралы ескертеді (мысалы, бас айналу, көздің шаршауы).

- Болашақ зерттеулер ұзақ мерзімдік VR қолданудың әсерін, VR-дың әртүрлі пәндер мен демографиялық топтардағы тиімділігін, сондай-ақ VR-дың әлеуметтік және этикалық мәселелерін зерттеуге бағытталуы тиіс.

- VR білім беру саласын трансформациялап, оқытуды тартымды, қолжетімді әрі нәтижелі етуге мүмкіндік беретін технология ретінде қарастырылуы керек.

Осы негіздер бойынша мақала VR-дың білімдегі әлеуетін және оны енгізудегі практикалық қиындықтар мен ұсыныстарды жан-жақты талдайды.

- VR оқытуды тәжірибелік, қызықты және түсінікті етеді, студенттердің белсенділігін арттырады және білімді жақсы сақтауға көмектеседі.

- VR технологиясын енгізуде техникалық кедергілер (құрылғы, интернет) және педагогикалық қиындықтар (мұғалімдерді дайындау, бағдарламаны үйлестіру) бар.

- Мұғалімдерге VR қолдануды үйрету және бағалау әдістерін жаңарту қажет.

- VR ұзақ қолданғанда кейбір денсаулық мәселелері (бас айналу, көз шаршауы) пайда болуы мүмкін.

- Болашақ зерттеулер VR-дың ұзақ мерзімді әсері мен этикалық мәселелерін қарастыруға тиіс.

- VR мен дәстүрлі оқытуды біріктіру нәтижелі, әрі оқытуды тиімдірек етеді

Ал А.С.Белкин: «Витагендік оқыту дегеніміз – мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекетінің белгілі бір мақсатқа бағытталуы, сабақ үдерісінің оқушының жинақтаған тәжірибесі арқылы ұйымдастырылуы, оқушылардың ұжымдық тәжірибелерінің жүзеге асуы. Витагендік оқытуды ұйымдастыру сабақ жүйесі мен технологиясын өзгертуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ мұғалімнің оқушыларға берілетін материалдағы витагендік ақпараттан хабардар болуы тиіс. Ең бастысы, витагендік оқыту оқушылардың тәжірибелерін белсендірумен қатар, жинақтаған өмірлік тәжірибелерін жүзеге асыратын витагендік мүмкіндіктерін қалыптастырады» – дейді [8]. Оқушылардың басты проблеманы бірігіп шешуіне, бірлесе тәжірибе жинақтауларына және әр оқушының өз тарапынан нәтижелі шешімге жетуіне мүмкіндік тудырылады. Бұл жүйеде тапсырманы оқушылардың бірігіп шешуіне, бірігу арқылы ортақ мақсат қою және сол мақсатқа жетудегі бірлескен өздік тәжірибе жинақтау маңызды болып табылады. Тіл үйренушілердің витагендік тәжірибесі деп те аталады.

Мұғалімдер тек инновациялық білім беру жолдарын ғана емес, сонымен қатар сыныптарға инновация әкеледі. Сондықтан, олардың жасанды интеллектті пайдалану туралы түсініктері мен көзқарастарын көрсетумен қатар, олар кездесетін қиындықтарды зерттеу маңызды. Мұғалімдер арасында жасанды интеллектті пайдаланудың негізгі факторы - мотивация. Егер олар мотивацияланса, жасанды интеллектті енгізу немесе пайдалану туралы ақпарат жинай алады. Екінші фактор - жасанды интеллектті пайдалануға әкелу мүмкін дағды

факторы. Мұғалімдер сандық дағдылар туралы негізгі білімге ие, бірақ оларда жасанды интеллектке қатысты білім жетспейді[9]. Жүйелі шолу мұғалімдерді жасанды интеллектке оқытудағы ең елеусіз қалған қиындықтар мен озық тәжірибелерге бағытталған. Дегенмен, оның болашақ зерттеулерде қарастырылуы мүмкін әртүрлі шектеулер бар. Біріншіден, зерттеу PRISMA тәсіліне бағытталған, бірақ болашақтағы зерттеулер шолуды жүргізудің кез келген басқа әдісін қарастыруы мүмкін. Екіншіден, шолуда 2017 және 2024 жылдар аралығында жарияланған зерттеулер қарастырылды, ал болашақтағы зерттеулер соңғы 10 жылда жарияланған әдебиеттерді ескере отырып, көзге көрінетіндей алады. Үшіншіден, шолу мұғалімдерді жасанды интеллектті пайдалануға оқыту үшін жаттықтырушылар қарастыра алатын озық тәжірибелерді ұсынды. Болашақ зерттеулер нәтижелерге негізделген тұжырымдамалық модельді әзірлеп, оны эмпирикалық тұрғыдан бағалай алады. Төртіншіден, шолу үшін қарастырылған зерттеулер Саха Республикасына, Германияға, Қытайға, Болгарияға, Италияға, Грецияға, Түркияға, Испанияға және Оманға бағытталған[10].

Қорыта келе зерттеуімізге сүйенсек, аталған авторлардың еңбектері көрсеткендей екі салада жасанды интеллект және витоагендік тәжірибені ұштастыру білім беру процесінде тиімді болып саналатындығына көзіміз жетті. Жасанды интеллект қаншалықты ауқымды болса да мұғалім орнын баса алатын дәрежеге жеткен жоқ. Оны да жүзеге асырушы, құрастырушы адам болып саналады. Тіпті жасанды интеллектті таныстырудың өзі мұғалімдерге жүктеледі. Алдағы уақытта қалай өрбитіні белгісіз, бірақ мұғалім орны сақталып тұрғанда бойындағы өз тәжірибесін жинап, жаңа біліммен ұштастырып білім беру өз нәтижесін оң дәрежеде көрсетеді. Болашақ мұғалім даярлауда жаңа білімді жасанды интеллектті және витоагендік тәжірибені үйлестіре отырып мықты маманболып шығуға бағыттау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Садуакасова Ж.Т., Ишанов П.З. Жасанды интеллектті қолдану арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлік әлеуетін дамыту жолдары// Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 11 (92) Том 1. НОЯБРЬ 2025 г
2. Молдабек Қ., Кенжебекова Р.И. ВИТАГЕНДІК-АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТУРАЛЫ //«Modern Scientific Method» (October 27-28, 2022). Vienna, Austria
3. Гулиева С.Г. Витоагенно-голоаграфическое обучение в системе общеобразовательной школы Азербайджана // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2013. –Б. 24-28
4. Кужагулова Г.Е., Кайбулдаева Г.А., Пернебекова Г.Е. Бастауыш мектеп оқушыларының музыкаға танымдық қызығушылығын арттыруда жасанды интеллектті пайдаланудың ерекшеліктері//ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ, №2 (136), 2025 340б
5. Альченова А.К., Н. Карелхан Н. Білім беру саласындағы жасанды интеллекттің ағымдағы үрдістері мен болашақ мүмкіндіктері//№1(1)/2025 Педагогикалық өлшемдер / Педагогические измерения / Pedagogical measurements
6. Мамбеталиева А.К., Туралбаева А.Т. Болашақ бастауыш білім педагогтарының жасанды интеллект элементтерін қолдануының маңызы// Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің хабаршысы. 2022ж
7. Fitrianto, I., & Saif, A. (2024). The Role of Virtual Reality in Enhancing Experiential Learning: A Comparative Study of Traditional and Immersive Learning Environments. International Journal of Post Axial: Futuristic Teaching and Learning, 2(2), 97-110. <https://journal.amorfati.id/index.php/postaxial>
8. Белкин А.С. Витоагенное обучение с голоаграфическим методом проекций // Школьные технологии. – 1998. – №3. – С. 23-26.
9. Polak, S., Schiavo, G., және Zancanaro, M. (2022). «Жасанды интеллекті білімне мұғалімдердің көзқарасы : бастапқы зерттеу», // CHI Conference on Human Factors in Computing Systems Extended Abstracts, 1–7.

10. Юсеф Алжемели Жасанды интеллектті пайдалануға мұғалімдерді оқытудағы қиындықтар мен озық тәжірибелер: жүйелі шолу // 2024 жылғы 16 қазан Сандық білім беру бөлімі 9-том - 2024 |<https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1470853>

СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ: ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ

Ергешбаева Ш.Н.

Институт «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

Ергешбаева Ш.Н.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы современной филологии в условиях цифровизации и глобализации. Особое внимание уделяется влиянию информационных технологий на изучение языка и литературы, а также роли филологии в сохранении культурного и духовного наследия общества. Анализируются новые направления филологических исследований и их значение для развития гуманитарных наук. Подчеркивается важность сохранения национальных языков и культурных традиций в условиях глобальных процессов.

Аңдатпа. Мақалада цифрландыру және жаһандану жағдайындағы қазіргі филологияның өзекті мәселелері қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың тіл мен әдебиетті зерттеуге әсері, сондай-ақ филологияның қоғамның мәдени және рухани мұрасын сақтаудағы рөлі талданады. Филологиялық зерттеулердің жаңа бағыттары және олардың гуманитарлық ғылымдардың дамуына қосатын үлесі сипатталады. Жаһандану жағдайында ұлттық тілдер мен мәдени дәстүрлерді сақтаудың маңыздылығы атап өтіледі.

Abstract. The article examines current issues of modern philology in the context of digitalization and globalization. Special attention is paid to the influence of information technologies on the study of language and literature, as well as to the role of philology in preserving the cultural and spiritual heritage of society. The paper analyzes new directions in philological research and their importance for the development of the humanities. The significance of preserving national languages and cultural traditions in the context of global processes is emphasized.

Ключевые слова: филология, цифровизация, глобализация, язык, культура, духовное возрождение.

Современный этап развития общества характеризуется активными процессами цифровизации и глобализации, которые оказывают значительное влияние на различные сферы науки и культуры. Филология, как наука о языке, литературе и культурной коммуникации, также претерпевает существенные изменения. Традиционные методы филологического исследования дополняются новыми подходами, связанными с использованием цифровых технологий и междисциплинарных методов анализа. Цифровая среда открывает новые возможности для изучения языковых и литературных явлений. Электронные библиотеки, цифровые архивы и корпусные исследования позволяют исследователям работать с большими объемами текстовой информации, проводить сравнительный анализ и выявлять новые закономерности в развитии языка и литературы. Вместе с тем цифровизация способствует сохранению культурного наследия и делает литературные произведения более доступными для широкой аудитории.

Одновременно с этим процессы глобализации усиливают взаимодействие культур и языков. В современном мире возрастает роль межкультурной коммуникации, что приводит к взаимному влиянию языков и литературных традиций. В таких условиях особое значение

приобретает сохранение национальной идентичности, языкового разнообразия и духовных ценностей общества.

Таким образом, исследование проблем современной филологии в контексте цифровизации, глобализации и духовного возрождения является актуальным и значимым направлением научного анализа. Цель данной статьи — рассмотреть основные тенденции развития современной филологии и определить её роль в сохранении культурного и духовного наследия в условиях современных глобальных изменений.

Задачи исследования:

1. Рассмотреть влияние цифровых технологий на филологические исследования.
2. Определить роль глобализации в развитии языка и литературы.
3. Проанализировать значение филологии в сохранении духовных и культурных ценностей.

Объект исследования: современная филология.

Предмет исследования: влияние цифровизации, глобализации и духовного возрождения на развитие филологической науки.

Основная часть

Современная филология развивается в условиях стремительного научно-технического прогресса и активного культурного взаимодействия между странами. В XXI веке язык и литература изучаются не только традиционными методами, но и с использованием современных технологий. Это значительно расширяет возможности исследования текстов, языковых процессов и культурных явлений.

Одним из важных факторов развития филологии является цифровизация. Использование информационных технологий позволяет создавать электронные базы данных, цифровые библиотеки и текстовые корпуса. Благодаря этим ресурсам исследователи могут анализировать большое количество текстов, изучать частотность слов, особенности стиля и структуру литературных произведений. Цифровые технологии также способствуют сохранению и распространению литературного наследия, делая произведения классической и современной литературы доступными для широкой аудитории.

Другим важным процессом является глобализация, которая усиливает взаимодействие различных культур и языков. Сегодня люди из разных стран активно общаются друг с другом, обмениваются знаниями и культурными ценностями. Это приводит к взаимному влиянию языков, появлению новых слов и выражений, а также к расширению межкультурной коммуникации. В то же время глобализация ставит перед обществом задачу сохранения национальных языков и культурной самобытности. Филология играет важную роль в изучении этих процессов и в сохранении языкового разнообразия. Особое значение в современном обществе имеет духовное возрождение. Литература и язык отражают духовные и нравственные ценности народа, его историю, традиции и мировоззрение. Изучение классических произведений, фольклора и культурных традиций помогает сохранить духовное наследие и передать его будущим поколениям. Филология способствует формированию культурной идентичности и развитию духовных ценностей общества.

Таким образом, современная филология находится на пересечении различных научных направлений и общественных процессов. Цифровизация, глобализация и духовное возрождение оказывают значительное влияние на развитие филологической науки, открывая новые перспективы для исследования языка, литературы и культуры.

1. Цифровизация

Использование информационных технологий позволяет создавать электронные базы данных, цифровые библиотеки и текстовые корпуса. Благодаря этим ресурсам исследователи могут анализировать большое количество текстов, изучать частотность слов, особенности стиля и структуру литературных произведений. Цифровые технологии также способствуют сохранению и распространению литературного наследия, делая произведения классической и современной литературы доступными для широкой аудитории.

2. Глобализация

Глобализация усиливает взаимодействие культур и языков. Люди из разных стран активно общаются, обмениваются знаниями и культурными ценностями. Это приводит к взаимному влиянию языков, появлению новых слов и выражений, а также к расширению межкультурной коммуникации. Вместе с тем глобализация ставит перед обществом задачу сохранения национальных языков и культурной самобытности. Филология помогает изучать эти процессы и сохранять языковое разнообразие.

3. Духовное возрождение

Литература и язык отражают духовные и нравственные ценности народа, его историю, традиции и мировоззрение. Изучение классических произведений, фольклора и культурных традиций помогает сохранить духовное наследие и передать его будущим поколениям. Филология способствует формированию культурной идентичности и развитию духовных ценностей общества.

4. Новые направления филологии

Современная филология включает новые направления:

- корпусная лингвистика,
- медиалингвистика,
- интернет-лингвистика,
- цифровая гуманитаристика.

Эти направления открывают новые возможности для анализа текста и культурных процессов, интегрируя филологию с информационными технологиями и социокультурными исследованиями.

5. Практическая значимость

Результаты исследования могут быть использованы в преподавании филологических дисциплин, создании образовательных цифровых ресурсов и дальнейшем изучении взаимодействия языка, литературы и культуры в условиях глобальных изменений.

Заключение

Современная филология находится на пересечении различных научных направлений и общественных процессов. Цифровизация, глобализация и духовное возрождение оказывают значительное влияние на развитие филологической науки, открывая новые перспективы для исследования языка, литературы и культуры.

Цифровизация позволяет эффективно изучать тексты и сохранять культурное наследие, глобализация расширяет межкультурную коммуникацию, а духовное возрождение способствует укреплению национальной идентичности и нравственных ценностей.

Таким образом, современная филология играет важную роль в сохранении культурного и духовного наследия общества, изучении языковых изменений и формировании духовного сознания молодежи.

Список литературы:

1. Афанасьев, А.Н. История русской литературы XX века. — Москва: Наука, 2018.
2. Волкова, Л.И. Цифровая гуманитаристика: новые подходы в филологии. — Санкт-Петербург: Питер, 2020.
3. Иванова, М.В. Глобализация и национальные языки. — Москва: Академия, 2019.
4. Кузнецов, В.П. Филология и культура: современные подходы. — Екатеринбург: УрФУ, 2021.
5. Петренко, С.А. Информационные технологии в лингвистике. — Москва: Логос, 2020.
6. Сидорова, Н.М. Духовное возрождение в литературе и культуре. — Санкт-Петербург: Алетей, 2017.
7. Смирнов, Д.В. Корпусная лингвистика и цифровые тексты. — Москва: Высшая школа, 2019.
8. Лебедева, Е.И. Современные методы изучения языка и литературы. — Казань: Казанский университет, 2018.

9. Фролова, Т.П. Межкультурная коммуникация в эпоху глобализации. — Санкт-Петербург: Питер, 2021.
10. Николаева, О.В. Литература и духовные ценности общества. — Москва: Просвещение, 2017.
11. Захаров, А.А. Интернет-лингвистика: теория и практика. — Новосибирск: Наука, 2020.
12. Крылова, Л.М. Электронные библиотеки и цифровые архивы в филологии. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2019.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БАСЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

¹Ермашова А.О., ²Болысбекова А.К.

¹магистр, аға оқытушы. akerke_orynbasarovna@mail.ru

²Болысбекова А.К. ²Пик-22-7 К1 тобының студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың жеке басы мен мінез-құлқындағы үйлеспеушіліктің психологиялық проблемалары қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – мектеп жасындағы балалардың тұлғалық дамуындағы ерекшеліктерді, мінез-құлықтағы ауытқулардың пайда болу себептерін және олардың психологиялық салдарын анықтау.

Аннотация. В данной работе рассматриваются психологические проблемы несоответствия личности и поведения учащихся. Цель исследования — определить особенности личностного развития детей школьного возраста, причины возникновения отклонений в поведении и их психологические последствия.

Abstract. In this work, the psychological problems of inconsistency between students' personality and behavior are considered. The aim of the study is to identify the characteristics of the personal development of school-age children, the causes of behavioral deviations, and their psychological consequences.

Түйін сөздер: жеке шекара, психологиялық шекара, ассертивтілік, эмоционалдық интеллект, тұлғааралық қарым-қатынас, тәуелділік.

Ключевые слова: личные границы, психологические границы, ассертивность, эмоциональный интеллект, межличностные отношения, психологическое здоровье, автономия личности.

Key words: personal boundaries, psychological boundaries, assertiveness, emotional intelligence, interpersonal relationships, psychological well-being, personal autonomy.

Бала дүниесінің басқа балалар дүниесімен, үлкендермен және түрлі заттармен соқтығысуы олар үшін әсер қалдырады. Оқушыларда осы жағдайлардың әсерінен көзқарастарының және жалпы қалыптасуының бұзылуы, тілек және дағдыларының өзгеруі орын алады. Осындай келеңсіз жағдайлардың бәрі балалар өмірінде кездеседі, ал балалар өмірі мектеппен тығыз байланысты. Сондықтан мектептегі кезең оқушылар үшін «сыңалу» кезеңі болып табылады. Сыңалу кезеңі дейтініміздің себебі, бала нақ осы мектеп жасында жас ерекшелік кезеңдестіру бойынша маңызды болып табылатын бірнеше қиын кезеңдерден өтеді. Яғни, сыңалу кезеңі дегеніміз, түрлі құбылыстарға толы белгілі бір өтпелі кезең және баланың осы кезең аралығынан өте алу мүмкіндігі. Сонымен анықталған жас кезеңдеріне сүйене отырып, білім беру жүйелері және практикалық психологтар мектептегі барлық жас аралығын 3 кезеңге бөліп қарастырады:

1. Кіші мектеп жасындағы кезең;
2. Жеткіншектік жасындағы кезең;
3. Ерте жасөспірім кезең;

Бірінші кезең - баланың мектепке түсіп, жаңа ортаға бейімделуімен сипатталады. Сонымен қатар бала ағзасында дененің күрт өсуі, ішкі мүшелердің үлкеюі вегетативті қайта құрулар сияқты эндокриндік өзгерістер бірден жүреді. Бұл өзгерістер баланың әлеуметтік қарым-қатынас жүйесімен іс-әрекетіндегі кординалды өзгерістер оның ағзаларындағы барлық жүйелермен функционаларының қайта құрылуымен сай келеді. Сондықтан бұл аралық үлкен күшті талап етеді;

Екінші кезең - баланың өтпелі кезеңімен тап келуімен, ағни қиын саналатын кризистік кезеңмен сай келеді. Бұл кезең біріншіден пубертаттық кезеңде келетін морфологиялық және физиологиялық өзгерістер жеткіншектің ағзасын біршама өзгертуге ұшыратады да, олардағы соматикалық аурулар қауіпін тудырады, сонымен бірге, тура осы жеткіншектік кезеңде көптеген жүйке және психикалық аурулар көрініс береді, екіншіден осы кезеңге тән әлеуметтік қарым-қатынас сферасының (позитивті болмауы мүмкін) кеңеюі жеткіншектерге меңгеруге қиын болып табылатын жаңа әлеуметтік тәжірибелер береді. Өтпелі кезең - жас ерекшелік дамудың өте жауапты сатысы. Бұл кезеңнің өзіндік ерекшеліктері П.П.Блонский және Л.С.Выготский еңбектерінде анық жазылған. П.П.Блонский өтпелі кезеңдегі жүріп жатқан өзгерістердің бірден болып жатқанына көңіл бөлсе; Л.С.Выготский бұл кезеңді ескінің өшуін сипаттайтын жас деп көрсетеді. Олай болса, өтпелі жас дегеніміз, баланың бір сатыдан екінші сатыға өту аралығы. Бірақ бұл уақытта балада оны біршама жоғары сатыға дайындайтын барлық негізгі психологиялық жаңа құрылымдар қалыптасуы қажет. Әйтсе де, бұл екі жас қиылысып, осы қиылыста кризис тууы мүмкін. Ал кризис дегеніміз негативті байланыстарды шақырушы, мінез-құлық моделінің ауытқуын көрсететін белгілі құбылыс.

Үшінші кезең - бұл оқушылардың жеткіншектік жаспен ересектік жас аралығындағы және олардың 10-11 сыныпта кездесетін қиындықтарымен сай келеді. Бұл уақыт адамның тұлғалық дамуының өте маңызды және жауапты кезеңі болып табылады. Тіпті, Ж.Ж.Руссо («Эмиль немесе Тәрбие» еңбегінде) саналық өзіндік анықтауды жасөспірімдік кезеңдегі тұлғаның екінші туылуының негізгі мазмұны ретінде қарастырады. Сонымен қатар, жасөспірімдік кезеңде ағзаның физикалық дамуы, жыныстық жетілуі жүреді және бұл кезеңдегі психикалық дамудың ерекшелігі дамудың әлеуметтік жағдайымен де байланысты. Сондықтан да, бұл кезеңдегі әрбір қадамның жауапкершілігі артады, сондай-ақ, бұл кездегі әрбір қатенің белгілі-бір көлемді салдары болуы мүмкін, ал кей кезде ол драмалық сипатқа да ие болуы мүмкін. Сондықтан да, бұл жас аралығын немесе осы жас аралығындағы оқушыларды «қиын жас» немесе «қиын балалар» категориясына кіргізуіміз мүмкін. «Қиын жасты» екі сөзді талдау арқылы түсіндіруге болады:

1. критикалық;
2. өте қиын, қауіпті.

Өйткені бұл кезеңде де физикалық әлсіздік, мінез сипатының ерекшеліктері, қарым-қатынас ерекшеліктерінің жоқтығы, эмоционалды жетілмеушілік, жағымсыз сыртқы әлеуметтік орта сияқты т.б. көптеген факторлар жалғаса беруі мүмкін. Осындай факторлардың салдарынан «қиын балалар» пайда болуы мүмкін. "Қиын балалар" дегеніміз, дамуы мен мінез-құлқында жалпы қабылданған нормалардан ауытқуы бар, өйінің психоәлеуметтік дамуы қалыптасуының жаңа сатысын басынан нәтижелі өткізе алмайтын балалар.

Сонымен мектептегі үш кезеңге сүйене отырып, біз барлық мектеп жасындағы уақытты критикалық жас деп айта аламыз. Л.С. Выготскийдің «Критикалық кезең» теориясы бойынша критикалық жас дегеніміз, біржағынан балалардың қоғамдық қарым-қатынас жүйесіндегі өзгерулері жататын, екінші жағынан баланың «ішкі позициясының» өзгеруі жататын дамудың әлеуметтік ситуациясының қайта құрылу нәтижесі. Л.С.Выготский бұл жас аралықтарын мағынасы дамудың жалпы циклында оның орнымен анықталатын және дамудың жалпы заңдылықтары барлық уақытта сапалыда өзіндік сипаттарды тауып алатын дамудың жабық немесе өзіндік кезеңі ретінде қарастырды. Әр жас кезеңінде баламен орта арасында сол кезеңге тән жалғыз да, қайталанбас өзіндік спецификалық қатынас орнай бастайды. Мұны Л.С.Выготский сол кезеңдегі дамудың әлеуметтік жағдайы деп көрсетті. Бірақ, барлық жас аралығындағы өтпелі кезеңдердің симптоматикаларымен мазмұндары ұқсас болғанымен және

олар жалпы заңдылықтармен өткенімен бір кезеңнен екінші кезеңге өтуде дамудың өзіндік қиындықтары пайда болады және олардың мазмұны тұрақты кезеңдегіден, ағни, тұрақты кезеңдегі даму ерекшеліктерінен біршама айырмашылықтары бар.

Сонымен, баланың жас ерекшелік психологиялық сипаты оның бөлек-бөлек жаңа құрылымның немесе ерекшелігінің жиынтығымен анықталмайды, ол оның әр жас кезеңіндегі жеке адамдық қасиеттерінің қалыптасуымен анықталады.

Сондықтан осы ерекшеліктерге байланысты, жалпы американ психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде, оқушылардың мінез-құлқының үйлеспеуі 80% осы жеткіншектік кезеңгеі тән екендігі белгілі болады. Өйткені, мектеп оқушыларында, яғни, кіші және орта мектеп жасындағы балалардағы қабылдау өте жоғары болатындығы белгілі, сонымен қатар, оқушылардың дүниеге көзқарасы, жағымды қасиеттерінің қалыптасып келе жатқандығымен байланысты. Осы анықталған мәліметтерді негіз ете отырып, Г.Д.Пирьовтың басшылығымен бір топ Болгария психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде 5-17 жас аралығындағы балаларға «ашушандық» тән екендігі белгілі болды. Сонымен қатар олардың психикалық нормаларының үлкендерден айқын ерекшеленіп тұратындығын 14-15 жастағы 15000 американ жеткіншектеріне психодиагностика ретінде жүргізген «даралық минесоттық» тестімен дәлелдеуге болады. Өйткені, бұл тест нәтижесі бойынша, нормадағы балалардың өздері «психопатия», «шизофрения», «гипомания» шкалалары бойынша көрсеткіштері үлкендерден жоғары. Бұдан үлкендер үшін ауру симптомы болып табылатын бұл көрсеткіштер жеткіншек немесе жасөспірімдер үшін норма болып табылады деген, қорытындыға келеміз. Оқушылардың басқада психологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында К.С.Р.О. мамандары С.Хатауэй және Э.Монакези жүргізген "Роршах" және "тематикалық апперцепция" тесті бойынша 12-16 жас аралығындағы оқушылардың мазасыздану деңгейінің жоғары болатындығы, сонымен қатар. Кеңес уақытында үлкен маман болып табылатын жасөспірімдер психиатры Л.Л.Мекрабянның мәліметі бойынша, осы жас аралығындағы балалардың жекелік ауытқуларының бірден өсетіндігі дәлелденді. Сонымен қатар әр жас кезеңіндегі мазасыздану деңгейінің ерекшелігіне байланысты

В.Д.Кисловская «проективті тест» көмегімен мазасызданудың жас ерекшелік динамикасын қарастырды. Оның нәтижесі бойынша, кіші мектеп жасындағы оқушылардағы мазасыздану бейтаныс үлкен адамдармен қарым-қатынас кезінде және қатарластарымен қарым-қатынас кезінде көрінсе жеткіншектерде бейтаныс адамдармен жеткіншектерден гөрі, қатарластары және ата-анасымен қарым-қатынас кезінде, ал жасөспірімдерде мазасыздану барлық қатынас сферасында, әсіресе, ата-аналармен немесе балалар тәуелді болып табылатын басқа да үлкендермен қарым-қатынас кезінде көрінеді екен және жасөспірімдерге мазасыздану деңгейінің жоғарылығы тән болып шықты. Мұның себебі, жасөспірімдік кездегі эмоционалды реакцияның әсерінен дифференциацияның жалғаса беруінде, және эмоционалды реактивтіліктің төмен дәрежеде болуында. Төмен реактивтілік психологиялық жағымсыз фактор болып табылады. Осыған байланысты жүргізілген Калифорниялық лонгютидтің нәтижесі бойынша, төмен эмоционалды реактив тән жеткіншектерлен жасөспірімдерге біршама мазасыздық тән, эмоционалды тұрақсыз, икемсіздеу және қарым-қатынасыздау болып келеді екен.

Осы айтылған факторлардың себебі, Л.Е. Личко пікірі бойынша, осы ерекшеліктердің негізгі себебі, 12-18 жас аралығының психопатияға криткалы кезең болуында. Сондықтан да дәл осы кезеңде оларға аса көңіл бөлінбесе, олардың мінез-құлқының эмоционалды үйлеспеушілігінің тереңдеп кетуі мүмкін. Бірақ, эмоционалды үйлеспеушілік тек қана гармоналды өзгерумен ашылмайды, сонымен қатар, әлеуметтік факторға және тәрбие шартына тәуелді және индивидуалды - типологиялық ерекшеліктерге де байланысты болады.

Өсіп келе жатқан балаға әсер ететін және оның пайымдау дүниесін өзгертетін сыртқы және ішкі факторлардың көлемін білу күрделі нәрсе. Сондықтан да есеюдің психологиялық қиындықтары, «мен» бейнесі және талпыну деңгейінің қарама-қайшылығы сияқты жеткіншектерге тән эмоционалды күштеу ерте жасөспірімдерде болады деуге алып келеді. Сонымен қатар, балалардағы дисгармониялық жеткіншіктік синдромы, яғни, оқушылардың

өзінің денесіне және сыртқы көрінісіне көңіл бөлуі, т.с.с. жағдайлар олардың эмоционалды үйлеспеуіне әкеліп соғады.

Бірақ, нормадағы оқушылардың эмоционалды үйлеспеушіліктің психопатиялық белгілері аз көлемде болады.

Жалпы эмоционалды үйлеспеушілік өтпелі кезеңнің барлық кезіне тән және олар қиын балалар қатарына жатады. Мұндай балаларға оқудың өзі қиын, үйде ешкім көмектеспейді, өздігінше өмір сүруге ешкім тәрбиелемейді. Олардың өзіндік бағасы оқудағы жетістіктерге жетпеуіне байланысты төмен болады. Бұл жағдайда бала өзін-өзі көрсетуге қысылады.

Жеткіншектердің оқу әрекетінде апатия, ашушанды, каталдық, өкпе, түңілушілік кездесіп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абрамова Г.С. Практическая психология. - М., 2001.
2. Абрамова Г.С. Психологическое консультирование. - М., 2001.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование. -М., 1982.
4. Асмолов А.Г. Психология личности. - М., 1990.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1980.

АГРАРЛЫҚ САЛАНЫҢ ДАМУЫНА БАҒЫТТАЛҒАН МАҚСАТ МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕРІ

¹Есқара М.Ә., ²Мауленкулова М.Д.

¹а-ш.ғ.д, профессор, ²магистр, оқытушы

¹ieskara50@mail.ru, ²mmadina02@mail.ru

*Ж.А. Тәшенов атындағы университеті, Химия және биология кафедрасы
Шымкент*

Аңдатпа. Бұл мақала аграрлық саладағы күрделі мәселелерді шешуге бағытталған. Атап айтқанда, бірнеше өзекті проблемаларды еңсеру үшін мемлекеттік реттеу ең негізгі және тиімді шаралармен шектелуі тиіс. Агроөнеркәсіп өндірісін тұрақтандыру және тауар өндірушілердің табысын қолдау, ғылым мен техниканың жетістіктерін кеңінен өндіріске енгізу, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірумен қатар оны өңдеу және тұтынушыға жеткізу жүйесін жетілдіру маңызды болып табылады. Сонымен қатар агроөнеркәсіп кешеніндегі әлеуметтік саясатты реттеу, ауылдық жерлерде фермерлік үлгідегі шағын елді мекендерді дамыту, акционерлік қоғамдар мен шаруашылық серіктестіктерін кеңінен құру да саланың дамуына ықпал ететін негізгі бағыттар болып саналады.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, агроөнеркәсіп, өндіріс, ғылым мен техника, жер ресурстары, нарықтық экономика, мемлекет.

Аннотация. Данная статья посвящена решению сложных проблем в аграрной сфере. В частности, для преодоления ряда актуальных вопросов государственное регулирование должно ограничиваться наиболее важными и эффективными мерами. К ключевым направлениям относятся: стабилизация агропромышленного производства и поддержка доходов товаропроизводителей, широкое внедрение достижений науки и техники в производство, совершенствование системы переработки и доставки сельскохозяйственной продукции потребителям. Кроме того, важное значение имеет регулирование социальной политики в агропромышленном комплексе, развитие в сельской местности фермерских поселений малого масштаба, а также расширение практики создания акционерных обществ и хозяйственных товариществ.

Ключевые слова: сельское хозяйство, агропромышленность, производство, наука и техника, земельные ресурсы, рыночная экономика, государство.

Abstract. This article addresses complex issues in the agricultural sector. In particular, to overcome several current challenges, government regulation should be limited to the most essential and effective measures. Key directions include stabilizing agro-industrial production and supporting producers' incomes, widely introducing scientific and technological advancements into production, and improving the processing and delivery of agricultural products to consumers. Additionally, regulating social policies within the agro-industrial complex, developing small-scale farmer-type rural settlements, and expanding the establishment of joint-stock companies and partnerships are important factors contributing to the sector's development.

Key words: agriculture, agro-industry, production, science and technology, land resources, market economy, government.

Республиканың ауыл шаруашылығының дамуы негізінен ұйымдастырушылық және технологиялық бағытта жүргізілді. Бұл жаңалықтарды салаға тиімді енгізу үшін тек экономикалық және қажетті іс-шаралармен шектеліп қалу жеткіліксіз болды. Осы себепті қазіргі кезеңде де, бұрынғы уақытта да экономикалық дербестікке қол жеткізу, нақты азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, агробизнесі өркендету және нарықтық қатынастарды толық меңгеру мақсатында экономикалық реформаларды одан әрі тереңдету қажеттілігі туындап отыр.

Нарықтық экономика – заңмен тыйым салынбаған кез келген қызмет түрімен айналысатын кәсіпкерлер мен іскерлердің еркін қарым-қатынасына негізделетіні белгілі. Дегенмен, ауыл шаруашылығы үшін мемлекет тарапынан реттелмей шешілуі қиын ерекше мәселелер де бар. Мысалы, өндіріс нәтижелерінің табиғи және әсіресе ауа райы жағдайларына тәуелділігі салдарынан ауыл шаруашылығының рентабельділігінің төмен болуы, ұзақ мерзім ішінде өзін ақтайтын ірі инвестицияларды қажет етуі және тағы басқа факторлар [1].

Сонымен бірге, мемлекеттік органдардың агробизнеске шамадан тыс араласуы кері әсерлерге әкелуі мүмкін. Сол себепті мемлекеттік реттеу тек маңызды әрі міндетті шаралармен шектелуі тиіс. Оларға мыналар жатады:

- нарықтық қатынастарды дамытуға жағдай жасайтын заңдар мен нормативтік құжаттарды әзірлеу, құқықтық негізді қалыптастыру және олардың орындалуын бақылау;

- баға белгілеу, салық салу, несие-қаржы жүйесі, сақтандыру және басқа да мәселелерді тиімді шешуге бағытталған аграрлық саясатты құру және іске асыру;

- агроөнеркәсіп өндірісін тұрақтандыру, тауар өндірушілердің табысын қолдау, ғылым мен техника жетістіктерін пайдалану арқылы өндірістің сапалық жаңғыруын жеделдету мақсатында салалық және аймақтық мемлекеттік құрылымдық саясат жүргізу;

- халықаралық экономикалық және ғылыми-техникалық байланыстарды үйлестіру;

- ауыл шаруашылығы және жер қорын бөлу, жер реформасын жүзеге асыру, жер кадастрын енгізу;

- шаруалардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету, агроөнеркәсіп кешенінде әлеуметтік саясатты жүргізу; зейнетақымен қамтамасыз ету, тұрғын үй және әлеуметтік-мәдени нысандар салуға қатысу, ауылдық жерлерде фермерлік үлгідегі шағын қоныстарды дамыту, аз қамтылған азаматтарды мемлекеттік бюджет есебінен азық-түлікпен қамту, ауыл шаруашылығында босап қалған еңбекке қабілетті тұрғындарды жұмысқа орналастыру сияқты мәселелерді шешуге атсалысу;

- ғылыми зерттеулерге, селекция мен асылдандыру жұмыстарына қаржы бөлу және оларды ұйымдастыру, ғылым мен техника жетістіктерін өндірісте кеңінен қолдану;

- ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін кәсіпорындарды өңдеу, өткізу және өндіріске қатысты нақты ақпаратпен қамтамасыз ету;

- азық-түлік пен ауыл шаруашылығы шикізатының мемлекеттік қорын құру;

- табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, қоршаған орта жағдайы, қауіпсіздік техникасы, азық-түлік сапасы, санитарлық талаптар, жерге орналастыру, өсімдіктерді қорғау және ветеринарлық жағдайға қатаң бақылау жүргізу;

- жекешелендіруге жатпайтын мемлекеттік ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын басқару;
- агробизнес субъектілеріне заңдық қызмет көрсетуді қамтамасыз ету және олардың құқықтық тұрғыдан қорғалуын күшейту [2].

Нарықтық қатынастарды орнықтыру мен өркендету барысында республика агроөнеркәсіптік кешеніндегі мемлекеттік кәсіпорындарды мемлекет иелігінен шығарып, жекешелендіру, сондай-ақ меншікті тікелей тауар өндірушілерге — яғни шаруаларға — беру міндеті айрықша маңызға ие болып отыр.

«Меншік» ұғымы қоғамдық ғылымдардағы ең күрделі категориялардың бірі саналады. Экономистер, заң мамандары, философтар және әлеуметтік сала зерттеушілері оның мәнін ашуда ұзақ уақыттан бері пікірталас жүргізіп келеді. Бұл бағытта түрлі теориялар мен тұтас ғылыми жүйелер қалыптасты. Соған қарамастан, әр кезеңде және әр мемлекетте меншікті тек ғылыми тұрғыдан түсіндірумен қатар, күнделікті тұрмыстық деңгейде қабылдау қалыптасқан. Осы мәселе төңірегіндегі негізгі көзқарастарды талдау ғылыми ойдың қарапайым түсініктен бастап күрделі философиялық-құқықтық және әлеуметтік-экономикалық бағыттарға дейін жеткенін дәлелдейді [3].

Ежелгі Римде заңгерлер меншік құқығын затты пайдалану және оны өз еркімен тіпті шектен тыс қолдану мүмкіндігі ретінде сипаттаған. Олар жеке меншікті адамның өз мүлкіне толық билік жүргізу құқығы деп танып, классикалық үлгісін қалыптастырды. Құл да тірі зат ретінде құл иеленушінің шексіз билігінде болатын объект деп есептелді. Алайда шынайы өмірде меншік объектісін шектен тыс пайдалану әрдайым белгілі бір шектеулерге тап болған.

Мысалы, затты орынсыз немесе шамадан тыс пайдалану оның жойылуына, яғни меншік объектісінің жоғалуына әкелетін. Құлды немесе жұмыс малының дұрыс күтім көрмеуі олардың өлуіне себеп болды. Құлдар өз қожайындарына ғана емес, сондай-ақ еңбек құралдары мен түрлі заттарға да жиі қарсылық білдіріп, оларды жарамсыз етуге тырысты. Осылайша, затты тиімсіз пайдалану немесе дұрыс қолданбау оның жоғалуымен аяқталды. Әсіресе жерді ұқыпсыз пайдалану ешқандай жақсылық әкелмеді: құнарын жоғалтқан жер ұзақ уақыт, кейде өмір бойы да өнім бермей, байлық көзі болудан қалды.

Өмір көрсетіп отырғандай, бір адамның белгілі бір затқа иелік етуге деген ұмтылысы әрдайым басқа адамдардың дәл сондай талпынысына кез болған. Сондықтан жеке меншік құқығын іске асыру көп жағдайда өзге тұлғалардың келісімімен немесе олардың мүдделерімен санасуды талап етті. Демек, меншік тек адамның затқа деген жеке қатынасы емес, ол — мүлікті иелену, оны пайдалану және оған билік жүргізу мәселелерін қамтитын күрделі қоғамдық қатынас ретінде әрдайым көрініс табуы тиіс.

Меншік түсінігі адамды немесе адамдар қауымын меншік иесі ретінде бекітетін бастапқы негізбен айқындалады және әрдайым осы негізбен байланысты болып келеді. Орта ғасырларда мұндай негіз соғыс, күш қолдану арқылы тартып алу немесе тіпті ұрлап алу ретінде көрінді. Алайда азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуы барысында адамдар бұл мәселелерді шешудің ақылға қонымды және әділетті жолдарын іздей бастады [4].

XVII ғасырда ағылшын ойшылы Д. Локк адамның өмір сүру құқығы, табиғи теңдігі және өзін сақтау мүмкіндігі табиғи құқықтармен бекітілген деген идеяны дамытты. Осыдан аңғарылатыны — Локк адамның жеке меншік субъектісі ретіндегі негізін анық әрі ашық түрде түсіндіреді.

А. Смит пен Д. Рикардо табиғи еркіндікке сүйенген жеке меншік туралы Локктың пікірін қолдап, бұл меншік түріне экономикалық дәлелдемелер келтірді. Ал Гегель өзінің «Құқық философиясы» еңбегінде жеке меншіктің мәңгілік сипатын және қоғамдық меншіктің қисынсыздығын көрсетіп берді. Гегель іліміне сәйкес, меншік өз болмысы жағынан тек еркін әрі толыққанды жеке меншік болуы тиіс [5].

Өткен тарихқа қысқаша шолу жасай отырып, қоғамдық қатынастарды мемлекеттік меншікке негіздеу, әсіресе әміршіл-әкімшіл экономика үстемдік еткен кезеңде мемлекеттік идеология ретінде танылған бұл теорияның дұрыс еместігін байқауға болады.

Осы себепті қазіргі нарықтық экономикаға көшу жағдайында өндірушіге өз еңбегімен жасаған өндіріс құралдарын қайтару қажет пе, жоқ па деген мәселенің төңірегінде пікірталас жүргізудің еш мәні жоқ. Бұл – нарыққа жеткізетін, дағдарысты еңсеріп, экономиканы көтеретін ең қысқа әрі тиімді жол. Оның үстіне өндіруші бұған дейінгі жағдайдың керісінше, құрал-жабдықтарды өз меншік объектісіне айналдырып, мемлекетті экономикалық үдерістерге қызмет етуге бағыттай алады.

Осылайша, мемлекеттік меншікті жекешелендірудің аталған алғышарттары агроөнеркәсіп кешенінде нарықтық реформаларды жүргізудің негізгі өзегі болып табылады. Тұжырымдық бағдарлама мемлекеттен алу және жекешелендірудің теориялық-әдістемелік бағыттарын айқындай отырып, агроөнеркәсіп кешенінің әр саласының, әртүрлі кәсіпорындар мен ұйымдардың ерекшеліктерін ескеріп құрастырылған. Ол Президенттің осы саладағы мүлікті мемлекеттен алу және жекешелендіру жөніндегі тиісті жарлықтарына, сондай-ақ Қазақстан Республикасының бірқатар заңдарына сүйенеді. Жекешелендіру үдерісі мынадай бағыттар арқылы жүзеге асырылады:

- Кеңшарлар мен өзге мемлекеттік кәсіпорындарды шаруа қожалықтарына, ауыл шаруашылық кооперативтеріне, шағын кәсіпорындарға, олардың ассоциацияларына және шаруашылық жүргізудің өзге де мемлекеттік емес нысандарына көшіру;

- Акционерлік қоғамдар мен шаруашылық серіктестіктерін ұйымдастыру;

- Меншіктің тұлғаландырылған нысанына сәйкес ұжымдық кәсіпорындарға көшіру; мемлекеттік мүлікті конкурс немесе аукцион арқылы сату.

Өзін-өзі ұзақ мерзімде ақтамайтын кәсіпорындарды жекешелендіру олардың еңбек ұжымы құратын шаруашылық серіктестіктеріне немесе акционерлік қоғамдарға мүлікті тегін беру арқылы жүргізіледі. Егер еңбек ұжымы бұл мүлікті қабылдаудан бас тартса, онда кәсіпорын аукционда немесе конкурс жолымен сатылуы тиіс.

Технологиялық жағынан біртұтас әрі бөлінбейтін өндірісі бар құс фабрикалары, мал шаруашылығы кешендері, жылыжай шаруашылықтары және басқа ауыл шаруашылық кәсіпорындары негізінен акционерлік қоғамдар немесе корпорациялар түрінде қайта құрылады.

Нан өнімдері, ет-сүт, тамақ, жеміс-көкөніс өнеркәсібіндегі, сондай-ақ материалдық-техникалық жабдықтау, жөндеу, машина жасау, агросервистік қызмет, көлік және ауыл шаруашылық өнімдерін тарату салаларындағы кәсіпорындар, сондай-ақ құрылыс және су шаруашылығы кешендері көбінесе акционерлендіру арқылы мемлекет иелігінен шығарылады. Бұл тәсіл тауар өндірушілердің мүдделерін барынша толық қорғауға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу және сақтау салалары мен оларға қызмет көрсететін бағыттарда акциялардың кем дегенде жартысы олардың қызметін пайдаланатын және өнім өндіруге үлес қосатын кәсіпорындар мен шаруашылық субъектілеріне, соның ішінде шаруа қожалықтарына берілуі қажет.

Ұсақ және орта дайындау, өңдеу және қызмет көрсету кәсіпорындарының мүлкі жекешелендірілгенде, оларды ауылдық өндірушілердің қатысуымен жабық акционерлік қоғамға айналдырған жағдайда мемлекетке акциялардың бақылау пакеті қалдырылмайды. Республика немесе облыс нарығында ерекше орын алатын кәсіпорындар мен ұйымдар мемлекет қатысуымен ашық акционерлік қоғамдарға айналдырылуы керек. Мемлекеттің спирт, ликер, арақ және темекі өнімдерін өндіретін салаға монополиясын сақтау маңыздылығы есепке алына отырып, сондай-ақ шикізатты, материал мен құрал-жабдықтарды сырттан сатып алу үшін валюталық қорды тиімді пайдалану қажеттілігіне байланысты өнеркәсіптің бұл саласындағы кәсіпорындарды жекешелендіру кезінде олар акциялардың 51%-і мемлекет меншігінде сақталынатын ашық акционерлік қоғамға айналдырылады [6].

Жекешелендіруге жатпайтын кәсіпорындар мен ұйымдар:

- Мал дәрігерлік қызмет;

- Өсімдік карантинасы;

- Мемлекеттік тұқым инспекциясы;

- Өсімдіктердің тұқымдарын сынау жөніндегі комиссиялар, тұқым сынау

станциялары, және мемлекеттік тұқым орындары;

- Химияландыру және өсімдіктерді қорғау станциялары;
- Өнім сапасы жөніндегі инспекциялар;
- Мемлекеттік ауыл шаруашылығын бақылау; жоғары және орта оқу орындарының оқу - тәжірибе шаруашылықтары;
- Мемлекеттік ғылыми-зерттеу мекемелерінің тәжірибелік және тәжірибе-эксперименттік шаруашылықтары;
- Мемлекеттік асыл тұқымды мал шаруашылығы зауыттары мен шаруашылықтары;
- Дәрілік өсімдіктер кеңшарлары;
- Су шаруашылығы және суландыру жүйелері мен құрылыстары объектілері;
- Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері (білім беру, мәдениет және денсаулық сақтау мекемелері).

Тұтастай алғанда, агроөнеркәсіптік кешен өндіріс құрал-жабдықтарына мемлекеттік және жеке меншік базасында жұмыс істейтін болады. Бұл жағдайда І-ші сфера (ауыл шаруашылығы үшін өндіріс құралдарын шығару) басым жағдайда мемлекеттік меншікке негізделеді; ІІ-ші сфера (ауыл шаруашылығы өндірісі) жеке; ІІІ-ші сфера (ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау, сақтау, тасымалдау және өндеу) жеке және мемлекеттік меншікке негізделеді.

Ауыл шаруашылығы өнімі нарығын мемлекеттік реттеу басым жағдайда бағалық, қаржылық, несиелік және салықтық құралдарды пайдалану арқылы экономикалық әдіспен жүзеге асырылады [7].

Баға саясатының негізгі бағыты еркін тағайындауға көшу болып табылады. Нарықтың қалыптасуы барлық тауар өндірушілердің меншік және шаруашылық жүргізу әдістеріне қарамастан баға белгілеу мен өнімді өткізу арналарын тандауда толық түрде өз бетінше шешім қабылдауын қарастырады. Қажет болған жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдеріне деген белгілі бір мемлекеттік қажеттілікті өтеу үшін мемлекет өндірушілермен ерікті және өзара тиімді келісімге отырады. Онда келісімді бағадан басқа салықтық, несиелік жеңілдіктер мен материалдық техникалық ресурстарды қамтамасыз ету, өндірістік және өндірістік емес объектілерді қаржыландыру жөнінде әр түрлі ынталандыру шаралары қарастырылуы мүмкін. Алайда, еркін баға агроөнеркәсіп кешенінің І-ші және ІІІ-ші сфераларындағы кәсіпорындарды демонополизацияланған жағдайда ғана тиімділік беруі мүмкін, ал басқаша жағдайда өндірістің құлдырауы мен бағаның өсуінен қашып құтылуы мүмкін емес.

Ұсақ және орта деңгейдегі дайындау, өндеу және қызмет көрсету кәсіпорындарының мүлкі жекешелендірілген кезде, оларды ауыл шаруашылығы өндірушілерінің қатысуымен жабық акционерлік қоғамға айналдырған жағдайда мемлекетке акциялардың бақылау пакеті қалдырылмайды. Республикалық немесе облыстық нарықта айрықша орын алатын кәсіпорындар мен ұйымдар мемлекет қатысуымен ашық акционерлік қоғам ретінде қайта ұйымдастырылуы тиіс. Сонымен қатар спирт, ликер-арак және темекі өнімдерін өндіретін салаларда мемлекеттің монополиясын сақтау қажеттілігі, сондай-ақ шикізат, материалдар мен құрал-жабдықтарды сырттан сатып алу үшін валюталық резервті тиімді жұмсау талабына байланысты бұл өндірістерді жекешелендіру кезінде кәсіпорындар акцияларының 51%-ын мемлекет меншігінде сақтай отырып, ашық акционерлік қоғам түріне көшіріледі.

Жекешелендіруге жатпайтын кәсіпорындар мен ұйымдар тізімі төмендегідей:

- Мал дәрігерлік қызмет ұйымдары;
- Өсімдік карантині бөлімдері;
- Мемлекеттік тұқым инспекциялары;
- Өсімдік тұқымдарын сынау жөніндегі комиссиялар, тұқым сынау станциялары және мемлекеттік тұқым қорлары;
- Химияландыру және өсімдіктерді қорғау станциялары;
- Өнім сапасын бақылау инспекциялары;

- Мемлекеттік ауыл шаруашылығын бақылау органдары; жоғары және орта оқу орындарының оқу-тәжірибе шаруашылықтары;
- Мемлекеттік ғылыми-зерттеу ұйымдарының тәжірибелік шаруашылықтары мен эксперименттік базалары;
- Мемлекеттік асыл тұқымды мал шаруашылығы зауыттары мен фермалары;
- Дәрілік өсімдіктер өсіретін шаруашылықтар;
- Су шаруашылығы және суландыру жүйелері мен құрылыстары;
- Әлеуметтік инфрақұрылым объектілері (денсаулық сақтау, мәдениет, білім беру мекемелері).

Жалпы алғанда, агроөнеркәсіптік кешен өндіріс құрал-жабдықтарына негізделген мемлекеттік және жеке меншік түрлерінің қатар жұмыс істеуі арқылы дамиды. Бұл жағдайда І-сфера (ауыл шаруашылығы үшін техника мен құрал-жабдық өндіру) негізінен мемлекеттік меншікке сүйенеді; ІІ-сфера (ауыл шаруашылығы өндірісі) жеке меншікке негізделеді; ал ІІІ-сфера (дайындау, сақтау, тасымалдау және өңдеу салалары) аралас — жеке және мемлекеттік меншік негізінде қызмет етеді.

Ауыл шаруашылығы өнімі нарығын мемлекеттік реттеу негізінен бағалық, қаржылық, несиелік және салықтық тетіктерді қолдану арқылы экономикалық әдістермен іске асырылады.

Баға саясатының негізгі бағыты — бағаны еркін қалыптастыруға көшу. Нарықтық экономиканың қалыптасуы барлық өндірушілерге меншік нысаны мен шаруашылық жүргізу әдісіне қарамастан баға белгілеу мен өнім өткізу арналары жөнінде толық еркін шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Қажет болған жағдайда мемлекет белгілі бір ауыл шаруашылығы өнімдеріне деген мемлекеттік сұранысты өтеу үшін өндірушілермен өзара тиімді және ерікті келісімдер жасайды. Мұндай келісімдерде келісілген бағалармен қатар салықтық және несиелік жеңілдіктер, материалдық-техникалық ресурстармен қамтамасыз ету, өндірістік және әлеуметтік нысандарды қаржыландыру сияқты ынталандыру шаралары қарастырылуы мүмкін.

Алайда еркін баға белгілеу агроөнеркәсіп кешенінің І және ІІІ салаларындағы кәсіпорындар демонополизацияланған жағдайда ғана оң нәтиже береді. Әйтпесе, өндірістің құлдырауы мен бағаның шарықтауы сияқты күрделі мәселелер туындауы ықтимал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан; Өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу». Шымкент келбеті, №36(2286), 11.09. 2025 ж. 1-6 б.
2. Тоқаев Қ.К. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Астана, 2024. 32-44 бет.
3. Ескара М.А. и др. Оценка конкурентоспособности социально-экономического развития региона и разработка механизма его совершенствования. Коллективная монография. Шымкент, «Алем», 2020 г. 168 с.
4. Мемлекеттің ауыл шаруашылығын дамытудағы және тиімділігін арттырудағы инвестицияландырумен жетілдіру бағыттары. Халықаралық ғылыми практикалық конференция. Шымкент, 2015 ж. 341-343 б.
5. Инновациялық кәсіпкерліктің экономикалық мазмұны мен ұйымдастыру түрлері. Материалы ХІ Межд. науч.-практич. конф. т.3. София икономики, «БялГрад-БГ» ООД 2015, 17-25 април 2015.
6. ҚР Заңы «Мемлекеттік сатып алу туралы» 1997 ж. шілде. ҚР Парламентінің Жаршысы, 1997 ж. №17-18, 216 құжат. 25-34 бет.
7. Қазақ ССР-індегі тұтыну корпорациясы туралы. Қазақ ССР Жоғарғы Кеңестің ведомостары. №51 1990 ж. 38-44 бет.

ӘДЕБИ ПРОЦЕС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

¹Жантасова З.Т., ²Байболова А.Ж., ³Тоқтыбек И.

¹Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

²Магистр аға оқытушы

³Магистрант

Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен тақырыптық-идеялық жаңашылдық мәселелері қарастырылады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басындағы қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің әдеби үдеріске ықпалы сараланып, адам болмысының күрделі табиғатын бейнелеудегі жаңа тәсілдер талданады.

XX ғасыр соңы мен XXI ғасыр басы адам, қоғам санасына өзгерістер әкелумен ерекшеленді. Қоғамдық құрылыстың өзгеруіне байланысты кеңестік кезеңдегі идеалдар жойылып, жеке сана пайда болды. Осымен байланысты әдеби үдеріс адамның өзін-өзі танып білуге деген талпысының терең сипат алуымен көрініс тапты. Адам жан-дүниесінің диалектикалық қайшылығы, оны жеткізудің жаңа тәсілдері мен формаларын табуға ұмтылыс қазіргі қазақ прозасындағы әңгіме, хикаят, роман жанрындағы ізденіс айшығы. Адам, оның жұмбақ әрі күрделі болмысы, тіршілігінің мәні, қоршаған ортамен қатынасы әдебиеттің ғұмыр бойы алдында тұрған және тұра беретін философиялық мәселе екендігі белгілі.

Қазіргі заманауи көркем әдебиетте ұлттық және жалпы адамдық құндылықтар мәселесі өзекті тақырыптардың бірі деуге болады. Себебі, нарықтық қоғам жаһанданумен бірге адам болмысының талғамы мен санасы өзгерді. Яғни, тәуелсіздік жылдары ұлттық проза тақырыптық – идеялық жағынан тереңдеп, әдебиетте көркемдік ізденістің жаңаша қырлары байқалды. Міне, осы кезеңде сөз өнері биігінен көрініп жүрген Оңтүстік жазушыларының бірқатар прозалық жинақтары жарық көрді. Атап айтқанда, М.Байғұт «Аршакие» (1918) әңгімелер мен толғамдар жинағы; «Түркілер төрі Түркістан» (2020) эссесі; З.Қыстаубайұлы «Жүректің сөзі» (2018) көсемсөз және көркем сөз жинағы; М.Әбдәкімұлы «Зобалаң» (2018) деректі романы; Х.Есенқарақызы «Жібек» (2018) повест, эссе, әңгімелер жинағы; Н.Қадырбаев «Шығыстың Сұлтанбегі» (2018) хикаят, әңгіме, аудармалар жинағы «Рухани жаңғыру» сериясы аясында жарық көрді. Сонымен бірге, жазушы Б.Тіленшинаның IV томдық шығармалар жинағы (2019); Н.Бегалыұлы «Қажымұқан қағанаты» 2 томдық жинағы; С.Олжабай «Ақсақ Темірдің алмас қылышы» (2018); «Ақілгек» (2021) хикаят пен әңгімелер жинағы; З.Жантасова «Тағдыр биі» (2019) әңгімелер жинағы; Т.Төрегелдиев «Алтын әліппе» хикаяттар мен әңгіме новеллалар жинағы жарық көрді.

Прозаға тың серпіліс беру қаламгерлеріміздегі жаңа бағыт десек, сол тенденция жалпы ұлттық прозаның да табысы. Ендеше, жалқы мен жалпы арасындағы күрделі қарым-қатынасты әдебиет арқылы кеңінен тануға болатынын жазушы М.Байғұт шығармалары арқылы жаңа бір қырынан көз жеткізуге болады.

Көркем шығармаларда үнемі желі болып жүретін «ұлттық мүдде», «ұлттық рух» қазақ өмірі мен өнерінің мәңгі көкейкесті мәселесі. Ал жазушы М.Байғұттың шығармасы ең алдымен сол ұлттық сипаттарының молдығымен ерекшеленеді. Соның бірі «Түркілер төрі Түркістан» атты эссе кітабы. Қаламгер бұл прозалық туындысында Ұлы Жібек жолы бойында жатқан киелі Түркістан өңірінің тарихын, табиғатын, даласы мен тауларын, ұлан даланың ұлы тұлғаларын арқау ете отырып, Елдос Елжанұлы атты кейіпкер атынан эссе жанрымен баяндайды.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен, Тұранда Ер Түрігім туып өскен,- деп отты ақын Мағжан жырламақшы шығармада Түркістанның мыңдаған жылдық тарихымен бірге, осы аймақтағы киелі Қазығұрт, қасиетті Қаратау, Арыс пен Кентау, Отырар мен Созақ, Сайрам, Шырайлы Шымкент, Қазақ хандығының астанасы – Түркістан секілді Оңтүстік өлкеміздің құт мекендері мен кенттері тарихи деректер негізінде жүйелі, шұрайлы тілмен баяндалған. [1-189].

Дерек көздері Қазақ елінің сакралды географиясындағы жәдігерлердің дені Оңтүстікте шоғырланғанын айтады. «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласында басты алты бағыттың бірі – «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы болатын. «Түркілер төрі Түркістан» еңбегі міне осы жоба аясындағы құнарлы әрі құнды кітап десек артық айтқандық емес.

Шығармадағы құнарлы беттер қаншама тарихи деректердің жүруі, өмірде оқығаны мен тоқығаны көп қаламгердің терең білімділігі биік өрелілігін, ұлтжандылық қасиеті мен терең ғылыми ізденісінің нәтижесі. Әрі ұлттық болмысымыз бен рухымызды биікке көтерер, жас ұрпақтың санасына сәуле түсірер «ойлы кітап». Автордың туған жерге деген елдік махаббатын, перзенттік парызын, «мен қазақпын» деп ат ойлаған терең де биік ағыл-тегіл отты сезімдердің батыл да нәзік көріністерінің барлығы осы шығарманың өн бойынан аңғарылып тұрады.

Елжан кейіпкердің бүкіл танымдық толғаныстары «Оқу залынан» басталып, сонымен қорытындылануының символикалық мәні терең. Себебі, «Оқу залы» оқырманды рухани ен байлыққа апарар тура жол іспеттес.

«Аршакие» жинағына ертеректе және тәуелсіздік кезеңде жазылған әңгімелері еніпті. «Шығарма», «Асқазаны ауыратын адамдар», «Белесет пен байлық», «Қажылықтың қабылдануы», «Қош бол, кітап», «Аршакие» атты жаңа туындыларымен бірге «Жоғалған жұрнақ» әңгімесі енгізілген. «Жұрнақ көке жынданып кетіпті» деген хабарды біз көктемгі каникул кезінде естідік. Әңгіменің құлақ күйі осылай басталады. Оқырман көкейінде неге? Деген сұрақ пен әңгіме сюжеті өз иіріміне тартып әкете береді. Әңгіме ауаны қайғылы сарыңға құрылған. Әңгімеде назар аударатын көркемдік деталь бар. Ол Қамбар ата кесенесінің сыртында жататын ақшылтым тас. «Таста тамыр жоқ» деген нақылды ескерсек «Тас» сөзі қашанда мейірімсіздік, қатыгездік, қатқылдықтың ұғымын береді. Тас, тасбауыр, тасжүрек сияқты сөз тіркестері бары белгілі. Кейіпкер Жұрнақта осындай тасбауыр, тасжүрек қоғамға кезболды. Соның құрбанына айналды. Жұрнақтың тазалауысен тастың жалтырап айналаға сәуле шашуы кейіпкердің адамнан көрген қатыгездік пен қорлығын сәл де болса еріткендей. Ең қайран қалдырғаны Жұрнақ қайтыс болған түні солақшылтым тастың қарайып кетуі. Жаны жоқ тастың өзі қайғыдан қарайып кеткендей болса, онда, Жұрнақ секілді талай жас өскіннің өмірін өскікке айналдырып жіберген зұлымдық иелерінің жүрегі қарайып ар сотына түсіп жатпасына кім кепіл. «Қарауыта қоңырайған Қазығұрттың көлбеп жататын жоталы жоны шорт кесіліп түскендей» деген бейнелі орамда суреткерлік терең ой бар. Жұрнақсыз жаңа сөз туындамайтыны секілді, атадан балаға өтіп келе жатқан қазақи рух, сабақтастық, үндестік, ұлттық намыс жойылып кетуге шақ қалғанда, сол рухты қайта тірілткен Желтоқсан көтерілісі. Қарауыта қоңырайған Қазығұрт тауы бейнелі түрде «Қазақ ұлты» деп түсінсек, ал оның шорт кесіліп түскен жоны қыршынынан қиылған, алаңға шыққан – қазақ жастары. М. Байғұт жай қарапайым кейіпкер болмысы арқылы үлкен қоғамдық мәселелерді қозғап Адам, Қоғам, Уақыт деген ірі философиялық категорияларға биік интеллектуалдық тұрғысынан өзінше келеді. Суреткер адамгершілік өлшемімен келіп, адами асыл мұраттарды жоғары көтереді. Сол негізде қоғамның қасиеті мен қасіретін шебер көркем тілмен жеткізеді. [2-289].

Соңғы жылдары өндіріде жазып «Жылыбұлақ», «Ақсақ Темірдің алмас қылышы» сияқты прозалық жинақтары шыққан С. Олжабайдың жақында «Ақілгек» атты жаңа кітабы жарық көрді. «Ақілгек», «Олар – атасының балалары», «Бетпақдала балладасы» атты хикаяттар мен бірқатар әңгімелерден құралған жинақ оқырманға сан алуан тағдырлардан ой өрбітіп, сыр түйгізеді. «Ақілгек» атауының өзі ерекше. көркемдік астары мол, адам бойындағы тазалық, ізгілік атаулының символы секілді.

«Бетпақдала балладасы» қаламгер талантының жаңа бір қырын ашатындай. Хикаятта шежірелі мекен Созақтың киелі жер атауларының тарихы суреткердің шұрайлы тілімен көркем баяндалады. Және қазақтың ұлан ғайыр даласындағы тарихи мекен атауларына қатысты аңыздық сюжеттердің жүруі хикаят беттерінің құнарлығын арттырғандай. Түйіндей айтқанда, ұлт, қоғам, бүгінгі ұрпақтың тағдыр-талайына енжар қарай алмайтын суреткер С. Олжабайдың авторлық позициясын «Ақілгек» прозалық жинақ арқылы жаңа бір қырынан танығандаймыз.

Б.Тіленшинаның IV томдық жинағына «Ғибрат», «Сұрқия», «Зауал» романдары мен бірге өлеңдері де енгізіліпті. Ертеректе «Қиямет қайым» романы арқылы оқырманды елең еткізе келген жазушының бұл туындысы «Ғибрат» деген атпен автор тарапынан қайта өңделініп, толықтырылып жарияланыпты. Тарихи деректерге негізделген «Ғибрат» романында «Кеңестік кезеңнің» алғашқы нәубеті 1932-1933 жылдардағы ашаршылық көкірегі ояу, көзі ашық ұлтжанды тұлғаларды «халық жауы» деп айдар тағып баудай қырған зұлмат жылдар табы, Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі адам тағдырлары, өмір иірімдері суреттеледі. Кез-келген сөз зергері секілді Б.Тіленшина өзшығармашылығында өмір шындығын ой елегінен өткізіп, ой көрігінде қорытып,көркем суретке айналдырады. «Ғибрат» романы өзінің шынайылығымен, тағдырлы кейіпкерлерімен ерекшеленеді.

Автор баяндауындағы романдағы түрлі қақтығыстар, адам характерінің сын сәттегі көрінісі, диалогтар бәрі өмірдегідей шынайы суреттеледі. Автор қиянатшыл өмір шындығынан үлкен философияға, кішкене оқиғадан үлкен драматизм аңарта білуге жетелейді. Романда қазақ Алаш оқығандарының типтік бейнесі болып бас кейіпкер Керім Майлиннің кеңестік азапқа мойымаған өр рухты бейнесі, Ұлы Отан соғысы салған қасіреттің трагедиялық кейіпкері Қызтумас-Апақай тағдыры шынайы,табиғи сомдалған. «Адам тағдырына алаңдау, тұрмыс - тіршілігіне зер сал, оны шығарманың жұлын жүйкесіне айналдыра білу – автор мақсаты. [3-590].. Көкейкесті сауалдарды әлеуметтік сипатта ауқымдандыру, астарлы ағындарға ұластыру, айбар мен дидактикалық да авторлық мінез керек» десек жазушы Б.Тіленшинаның адам жанына қозғау саларлық өзіне тән қуат – күшке ие және авторлық мінез бар дүние деуге әбден лайық туындылар деп айтсақ қателеспейміз.

Бір кездері қазақ прозасына «Алматының ақ жауыны» атты әдемі романтикалық туынды әкелген эстетикалық талғамы зор жазушы З.Қыстаубайұлының «Жүректің сөзі» кітабына публицистикалық мақалаларымен бірге «Айтыс», «Алтын күрек», «Сүйіктің махаббаты», «Перизат» атты әңгімелері енген. «Сүйіктің махаббаты» әңгімесіндегі сюжеттік оқиғасы тосындау, жылан көзімен баяндалатын символикалық шығарма. Алдымен адамдар қолымен істелген қатыгездікке Жыландысайдың соңғы жыланы Сүйіктің махаббаты қарсы қойылғанмен өмір үшін арпалысқан, артына ұрпақ тастай алмай, өзі ынтық болған тіпті оған қастық жасаймын деген ниеттен ада ауылдың арыстай азаматын өзімен бірге мәңгілікке ала кеткен, шығарма соңы кейіпкердің қайғылы өлімімен аяқталады. Жалпы З.Қыстаубайұлының меңзеу, ишара, көркемдік астарға толы оқиғасы тосындау «Сүйіктің махаббаты» әңгімесі тылсым құпиясы мол, алдағы уақытта ғылыми зерттеу нысанына айналар ғажайып туынды деуге лайық көркем дүние. [4-450]..

Жазушы М.Әбдікәдімұлының «Зобалаң» қазақ халқының тарихындағы ақтандақ беттер 1931-33 жылдары елімізді шарпыған ашаршылық зұлматының шынайы болмысын суреттейді. Роман – жанды естеліктер, архивтік фактілер және ашаршылықты бастан өткерген көне көз қариялар аузымен айтылған деректер негізінде айтылған. Ғалым М.Мырзахмет деректеріне сүйенсек» Орыс отаршылдары әу бастан- ақ түркі халықтарының бәрін оның ішінде әсіресе қазақтарды түп- тұқиянымен құртып, болмаса ұлтынан бездіріп, тілі мен дінінен айырып, шоқындырып жіберуді мұрат еткен. Бұл мақсат кеңес өкіметі орнағаннан кейін де жалғасты. 1930 жылдардағы ашаршылық соның нақты айғағы. Тиран Сталиннің Қазақстандағы қолшоқпары Голощекинмен қазақ халқын әдейі ашаршылыққа ұшыратып, соғыссыз қырып жіберуі – олардың сұрқия саясатының бірі еді. Роман Тозу, Көмүсіз шейіттер, Аярлық,Үкім деген бөлімдерден тұрғанымен, шығармадан екі үлкен тақырып желісін байқауға болады. Ол желі-қазақ халқының тағдырын ханталапайға түсірген ашаршылықтың пайда болу себебі мен қасіреті болса, екінші желі 1931-32 жылдары жүз мыңға жуық қазақты аштықтан аман алып қалуға ықпалы тиген Шымкент- Ташкент төте теміржол құрылысын жүруі туралы дерек. Сонымен бірге бір жылдан кейін оның тоқтатылу себебі, ондағы жұмысшылардыңауыр тірлігі, ашбосқындардың жан-жақтан ауып жұмысқа тұруға келгені,аш құрсақ күйде сол жерге жету жолындағы машақаттары деректер негізінде тартымдыбаяндалады.Жинақтай айтқанда «Зобалаң» романын көзге жас алмай оқу мүмкін емес талай нәубетті бастан кешірген қайран

қазақтың қилы тағдыры суреттелген бұл роман бүгінгі тәуелсіздіктің қадірін тағы бір сезіндіргендей күй кештірері анық. [5-470].

Әдеби процесте «Катарсис» ұғымы бар. Яғни көркем шығарма арқылы адамның жан дүниесіне қопарылыс жасау. Айтайын дегеніміз жазушы Т.Төрегелдиевтің жаңа туындысы «Алтын әліппе» прозалық жинағы тұрғысында. Оның ішінде ширыққан драматизмге толы «Арыстанды қарабас» хикаяты, «Аңшының ажалы», «Шешілген түйін» әңгімелерін ерекше атап өту керек. «Арыстанды Қарабас» хикаятындағы біртоға, тұйық басты кейіпкер Бөкеннің үлкен жанқиярлықпен «Арыстанды Қарабасты» дауылды желіне қарамастан жолаушы кейіпкерді діттеген жеріне жеткізу жолындағы күресі өкініштісі өз өлімімен аяқталуы автордың шебер тілімен суреттеледі.

Туындыдағы кей көркемдік детальдар О.Бөкейдің «Қар қызы» әңгімесінің желісін еске түсіреді. Мәселен «Қар қызы» қасат қарға оранған далад сыңсыта ән салып жүрсе, аталмыш хикаятта ауру шешесіне қар гүлінің тамырын әкелуге кетіп, із – түссіз жоғалып кеткен қыр қызы Ақгүл бейнесі жүреді. Ол «сыңси жылап , дала кезіп жүргендей көрінеді де тұрады» деген Бөкен кейіпкер ойымен береді автор. Жалпы қазақ ұлтында атадан балаға мирас болып келе жатқан «кие киелі» деген ұғым бар соның бірі сұлулықтың символы болып есептелетін «аққу» құсы. С.Сейфуллиннің «аққудың айырылуы» М.Мақатаевтың аққулар ұйықтағанда поэмалар барынан көз қарақты оқырман біледі. Т.Төрегелдиевтің «Аңшының ажалы» әңгімесі сол желіні өзіндік стилімен жаңғырта жазған көркем дүниесі деуге болады. Әңгімеде аңшының түбіне жеткен өз ындынының нысапсыздығы, екінші жағынан аққудың да киесі ұрғандай сезім туғызады. Нәзік сезім сырларын тербелте жазған «Алтын әліппе», «Раушангүл», «Нәзікгүл» хикаяттарымен аңыздық желіде жазылған «Қыз – қызғалдақ» әңгімелері өмірге сезіммен қарайтын сұлулыққа құштар романтикалық кейіпкерлері шығарманың көркемдік құнарын биіктете түскендей. Автордың эпостоярлық жанр ретінде саналатын хат формасында оқиға өрбітуі де сәтті шыққан көркемдік тәсіл деуге болады. Жинақтай айтқанда «Алтын әліппе» прозалық жинағын оқи келе авторы Т.Төрегелдиевтің өзіне тән қалам машығын, эстетикалық талғамын, көркемдік әлемін танығандаймыз.

Прозалық талдауда бір жыл емес, соңғы бес жылдағы кітаптарды талдауға негіз еттік. Индет кезінде көптеген шектеулерге байланысты кей кітаптардың шыққаны жөнінде барлығы бірдей хабардар бола қоймас деген оймен соңғы екі үш жыл көлеміндегі прозалық шығармалар да қамтылды.

Рухани жаңғыру айдарымен жарияланған он кітаптың екі кітабы поэзия, қалған сегіз кітап проза эссе, драматургия.

Жанрлық ерекшелігіне қарасақ, деректі хикаят, эссе, әңгіме. Кітаптарды талдасақ бұл жылдары эссе жанры көптеп жазылғанын байқауға болады.

Нұрғали Қадырбаевтың «Шығыстың Сұлтанбегі», Сәрсенбек Сахаббаттың «Нәзір Төреқұлов» атты кітабы. Хикаят, әңгімелер, аудармалар, балаларға арналған шығармалар.

Ханбибі Есенқарақызының «Жібек» хикаяты қазақ әйелінің ақылдылығы мен парасаттылығы көркем суреттеледі. Автор шығарма әжесіне арнағанын атап өтеді. Жібектің сіңлісінің қызы Баянның әңгімелеуімен оқиға өрбиді. Кейіпкер тіліндегі суреттеулер, диалогтар көркем. [6-570].

Захардин Қыстаубаевтың жинағына көсемсөз бен көркемсөзі енген.

Есқара Тоқтасынұлының «Беласқан » прозалық жинағы. Жазушы сөзге өте сақ. Әңгімелерінен артық сөз таба алмайсыз. Кейіпкер бейнесін диалогта шебер ашады. Кейіпкерлерінде шкі тартыс ширақ. Әңгімелерін хронологиялық тұрғыдан жүйелеген. 1974-1981 жылдардағы әңгімелері,

1996-2002 жылдар аралығында жазылған әңгімелері, 2007-2014 жылдары , төртінші бөлімінде 2014-2017 жылы жазылған әңгімелері енгізілген.

Есен атты әңгімеде өзі отбасынан ажырап, көше кезіп жүрген Жоламанов басты кейіпкер ретінде типтік дәрежеде сипатталады. Отыз алты жасар Қиясбек көше кезіп келеді, қолтығында арақ, қарсы алдынан анасымен тұратын он төрт жасар Есен шығады.

Жоламанов :

Менің жолым бөлек. Бетпақ шешең де тартпадың сорлап. Құбыжық бәлесің! - Жоламановтың көзі баласының мықшиған бәтеңкесіне түсті.

-Сөйт, сен, үшінші корпус, бесінші бөлме. Білесің. Келіп ескі бәтеңкемді киіп кет, шабатайыңнан көш ілгері.

Кішкене Есеннің кеудесі әлденеден өксік атты, қатты жылағысы келді.

Орынбай әңгімесінде қаладан шығып, ауылына бара жатқан Орынбайды есінен тандырып ұрып кеткен болатын. Сол Орынбай алдынан шығып, өзі туралы, қоғам туралы айта бастайды. Екі кластастың диалогы арқылы көп жәйттар аңғарылады.

Жұматай әңгімесі Рысбек ауылдың «аптастансасымағын» айналып шықты деп басталады. Кентау қаласының бір кездегі құлазып, халқы үдере көше бастаған кезі көз алдыма келеді. Малқора тектес, салғалы адам кірмей қаңырған тамның қабырғасына осы бөлімшенің жеті атадан бергі үрім-бұтағы «қолтаңба» қалдырыпты.

Рысбек пен Жұматайдың диалогы. Автобус қозғалғанда Жұматай Рысбекке жетіп келіп, құшақтап жылайды.

Тәте? Тәте? Айнам, Тәте? Мені Ассайға ап кетіңізші. ағама апарыңызшы. Бұлар мені нұқыл ұрады. Менің анам ана қорғанның ішінде өліп жатыр. [7-2800]..

Бала ұйықтап кетеді. Жұматайдың бетінде бір түйір жас мөлтілдейді. Оқта текте баланының басынан сипап, бауырынан басады.

Әңгімелеріндегі бүгінгіне шүкіршілік еткен, аз ғана қуанышын медеу еткен, қиналса да жұбана алған қарапайым адамның жан-дүниесін керемет ашады.

Шаңқай түс. Автобус ұзап барады. Ебіл- дебіл көңілдей сағым көлкілдейді. Көңіл күйде дәл сондай сезімде.

Сыншы, ақын Сәрсен Бек Сахабаттың «Әшекейсіз әңгімелер» атты жинағы жарық көрді. Ақын, сыншы, түркітанушы Сәрсен Бек Сахабат прозалық туындылары да көптеп жазғанын қолжазбалары арқылы таныспыз. Өмірден алынған әңгімелерін әшекейсіз әңгімелер деп ат қойған екен. Көлемді көркем дүние де зерттеу нысанына айналады деген сенімдеміз. Кітапта «Өмір формуласы» атты аудармасы да жан байлығын арттыруға сеп болар деген сенімдеміз. [8—590]..

2019 жылы Ұлжан Дәуренбекованың «Үндемес ата ұлағаты» атты кітабы жарық көрді. Кітаптың бір тарауында Ұлжан Әшірбекқызының прозалық туындылары енген. «Төркінсіз келін» әңгімесі әлеуметтік желіде жарияланып, оқырман ықыласына бөленіп, бірнеше рет қайта жарияланды. Төркіні кедей тұратын Сырғакүлдің жабырқау күйін сезген Үндемес қызға қамқорлық танытуы әдемі суреттелген. Сауда саттықпен базарға бара жатқан жолда ауылға тоқтаған Үндемес сол ауылда Сырғакүлдің үйіне тоқтайды.

Түнемелік жер іздеп келе жатқан Үндемес байдың жас кезі. Алдынан шыққан жас бала, Түркістаннан келсеңіздер ауылда сіздер жақтың қызы бізге жеңге. Бірақ ол кісінің төркіні іздеп келген емес дейді. Ендеше сол үйге баста дейді Үндемес. Құдамыз деген әдемі киінген жандарды көрген сол үйдің туыстары сынамақ болып:

Төркін болсаңыз, айтыңыздаршы, қыздарыңыздың аты кім? —деп кекете сұрақ қояды. Дастархан жайып жүрген қыз қолымен сырғалығын ұстайды. Сезімтал Үндемес:

Біз қызымызды Сырғакүл, Сырғаш деп еркелетеміз-деп қиысыннан жол табады. Кейін сол қызға төркін болып, өмір бойы туыстық сыйластық танытады.

Көксарайдың Рақышы әңгімесіне репрессия кезіндегі қанды қасап, қазақ ауылында болған жантүршігерлік оқиға арқау болған. Әкесі мен анасын атып, екі баланы қамап қояды. Аштықтан, суықтан бұратылған балаға қарауыл ешкімді кіргізбейді. Құтқаруға ешкімнің батылы бармағанда ақылды да сұлу Рақыш көмекке ұмтылады. Рақышты да атады. Тірі қалған ұлы орманға қарай қашады. Бір әулеттен тек Көпжан ғана тірі қалады. Сол кездегі оқиғаны шындықты қаламына арқау еткен Ұлжан Дәуренбекқызы ұзақ жылдар бойы Өзбекстанда ұстаздық қызмет етіп, Шымкентке тәуелсіздік жылдары ғана оралған қаламгер. «Құндыздың тойы», «Анам жаурап қалады» «Албастысай», «Жыланбұзған» атты прозалық туындылары жарияланған. [9—480]..

Жазушы Жеңіс Баһадүрдың «Үңгірден шыққан адам» кітабында қоғамдағы әдепсіздік, мәдениетсіздік жайында ой өрбітеді. Адам баласының оспадарсыздығы, кез келген мәселеге араластын әдепсіздігі, адамдармен қарым-қатынастағы көргенсіздігіне қарап қынжылады. Ондай мінез ортада көп болмаса да кездеседі. Тағы ондай мінез ел зиялы санайтын жандардан көрініп жататындығы да ойландырады.

Жас қаламгерлерден Жәудір Нартайдың «Той көйлек» атты әңгімесі жарық көрді. Жас жазушының қалам тербесі көңіл қуантады, журналист Пернебай Сапардың әзіл әңгімелері, Абылай Есімбайдың прозалық туындылары баспадан шықты.

Тәуелсіз Қазақстанның жазушылары қарапайым халықтың айтар ойын, мұң-мұқтажын, асыл армандарына қалам тербеп, оқырман қауымға жеткізуді мақсат тұтып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байғұт М. Түркілер төрі – Түркістан. «Рухани жаңғыру» сериясы бойынша 2020 жыл. – 592 бет.
2. Байғұт М. Аршакие: әңгімелер мен толғамдар. – Алматы: ҚАЗҒҰРТ, 2018 жыл. – (Рухани жаңғыру).
3. Тіленшина Б. Төрт томдық таңдамалы шығармалыры. Шымкент: Нұрлы әлем, 2019-590 бет.
4. 3. Қыстаубайұлы 3. «Жүректің сөзі» (2018) көсемсөз және көркем сөз жинағы; Алматы: ҚАЗҒҰРТ, 2018 жыл. – (Рухани жаңғыру).
5. Әбдәкімұлы М «Зобалаң» (2018) деректі романы; Алматы: ҚАЗҒҰРТ, 2018 жыл. – (Рухани жаңғыру).
6. Есенқарақызы Х. Жібек. Алматы: ҚАЗҒҰРТ, 2018 жыл. – (Рухани жаңғыру).
7. Есқара Токтасынұлының «Беласқан Алматы: ҚАЗҒҰРТ, 2018 жыл. – (Рухани жаңғыру).
8. Сахабат С. Әшекейсіз әңгімелер. Шымкент: Нұрлы әлем, 2020-590 бет.
9. Дәуренбекова Ұ. «Үндемес ата ұлағаты Алматы: 2019 -580 бет

КИНЕМАТИКАЛЫҚ ЖҰПТАРЫНДА ҮЙКЕЛІС КҮШТЕРІ БАР ЖАЗЫҚТЫҚТАҒЫ СЕРПІМДІ МЕХАНИЗМДЕРДІҢ ДИНАМИКАСЫНЫҢ ТЕНДЕУІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ

Жолдасов С.А.

т.ғ.к, доцент «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ. Шымкент қаласы.

joldasov10@mail.ru

Аңдатпа. Бұл жұмыста механизмді кинетостатикалық талдау әдісі екі негізгі қағидатқа сүйенеді: байланыстардан босату қағидаты және Даламбер әдісі. Даламбер қағидатына сәйкес, егер тетікке әсер ететін күштерге буындардың инерция күштерін қосатын болса, механизмді тепе-теңдіктегі жүйе ретінде қарастыруға болады. Бұдан әрі статика теңдеулері қолданылады, бұл «кинетостатика әдісі» деген атаудың себебі болып табылады.

Түйін сөздер: Кинематикалық жұптар, үйкеліс күштер, жазықтықтағы механизмдер, динамика, шеткі элементтер әдісі, сызықтық қималар, серпінді деформация, серпінді реакция, түйіндік орын ауыстыру, математикалық модель, масса матрицасы, қатаңдық матрицасы.

Аннотация. В этой работе рассматривается метод кинетостатического анализа механизма опирается на два основных принципа: принцип освобождения от связей и метод Даламбера. Согласно принципа Даламбера, механизм можно рассматривать как систему, находящуюся в равновесии, если к силам, действующим на механизм, добавить силы инерции

звеньев. Далее используются уравнения статики, что является причиной названия метода- «метод кинетостатики».

Ключевые слова: Кинематические пары, трение сил, плоские и пространственные механизмы, динамика, метод конечных элементов, линейные сечения, динамическая деформация, динамическая реакция, узловое перемещение, математическая модель, матрица массы, матрица жесткости.

Annotation. In this paper the method of analysis kinetostatic mechanism is based on two basic principles: the principle of liberation from the bonds and D'Alembert method. According to d'Alembert's principle, the mechanism can be viewed as a system in equilibrium if the forces acting on the gear, add power units inertia. Next, use the static equation, which is the reason for the name metoda- "Kinetostatics method".

Key words: Kinematic pairs, force friction, flat and spatial mechanisms, dynamics, finite element method, linear sections, dynamic deformation, dynamic reaction, nodal displacement, mathematical model, mass matrix, stiffness matrix.

Механизмдер мен машиналарды беріктік есебінің практика жүзінде кеңінен қолданылатын әдістерінің бірі шеткі элементтер әдісі(ШЭӘ) болып табылады. ШЭӘ-ін пайдалану кезінде механизмдер өзара түйіндік нүктелерде қосылған, қарапайым геометриялық формадағы (сызықтардың қималары, үшбұрыштар және т.б.) көптеген элементтерге бөлінеді. Кез-келген нысанның динамикасын орын алмастырулар әдісімен есептеудің негізгі кезеңдері мыналар болып табылады:

1. Нысанды идеализациялау немесе есептеу схемасын таңдау;

2. Жекелеген элементтердің қатандық матрицасын (ҚМ), массалар матрицаларын (ММ), серпімді демпфирлеу матрицаларын, осы мақсаттар үшін ыңғайлы координаттардың кез-келген локальді жүйесінде есептеп шығару;

ЖҚМ, ЖММ, ЖСДМ элементтерін пайдалана отырып механизмдердің қозғалу немесе тепе-теңдігінің жүйесін құру бұл жағдайда ШЭӘ-моделінің әрбір түйіндік орын алмастыруында әрекет етуші барлық күштердің тепе-теңдігін теңестіруді білдіреді. Яғни түйіндік күштердің толық векторы $\{\bar{F}_n^{(l)}\}$ ШЭ инерциясының түйінді күштері векторының $\{\bar{F}_u^{(l)}\}$, ШЭ түйінді диссипативті күштерінің векторының $\{\bar{F}_D^{(l)}\}$, серпімді деформацияның немесе серпімді реакциялардың түйінді күштерінің реакцияларының $\{\bar{R}^{(l)}\}$, ШЭ сыртқы түйінді күштерінің векторынан $\{\bar{F}_B^{(l)}\}$, кинематикалық жұптардағы үйкеліс күштері векторының $\{\bar{F}_{mp}\}$ қосымша күштерінің қосындысынан тұрады:

$$\sum_{l=1}^L \{\bar{F}_n^{(l)}\} = \{0\}, \quad (1)$$

мұндағы $\{0\}$ - барлық элементтері нольге тең нуль-вектор; толық вектордың көлемі $\{\bar{U}^{(l)}\} = \{\bar{Q}^{(l)}\} - \{\bar{W}^{(l)}\}$. бұл векторда ШЭ-де серпімді деформациялар мен кернеулердің тікелей пайда болуына алып келетін ШЭ-дің орын алмастырулары болады. Деформацияларды, ішкі күштерді, кернеулерді және т.б. әйгілі түйіндік орын алмастырулар бойынша есептеп шығару.

Кез келген жазықтық стерженьдік элемент үшін координаттардың жүйесіндегі ШЭ массалар матрицасы

$$[m^{(l)}] = \int_{\Omega^{(l)}} [N_u^{(l)}]^T \rho [N_u^{(l)}] d\Omega, \quad (2)$$

формуласы бойынша $[N_u^{(l)}]$ формасының функциясы арқылы анықталады мұндағы ρ – материалдың тығыздығы.

Мұнда $[N_u^{(l)}]$ формасының функциясын мына көріністе қабылдаймыз

$$[N] = \begin{bmatrix} N_{1i} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & N_{1j} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & N_{2i} & 0 & 0 & 0 & N_{3i} & 0 & N_{2j} & 0 & 0 & 0 & N_{3j} \\ 0 & 0 & N_{2i} & 0 & N_{3i} & 0 & 0 & 0 & N_{2j} & 0 & N_{3j} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & N_{1i} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & N_{1j} & 0 & 0 \\ 0 & 0 & N_{2i}' & 0 & N_{3i}' & 0 & 0 & 0 & N_{2j}' & 0 & N_{3j}' & 0 \\ 0 & N_{2i}' & 0 & 0 & 0 & N_{3i}' & 0 & N_{2j}' & 0 & 0 & 0 & N_{3j}' \end{bmatrix} \quad (3)$$

мұндағы
 $N_{1i} = 1 - \frac{\xi}{l},$

$$N_{1j} = \frac{\xi}{l}, \quad N_{2i} = 1 + \frac{\xi^2}{l^2} (2\frac{\xi}{l} - 3), \quad N_{2j} = \frac{\xi^2}{l^2} (3 - 2\frac{\xi}{l}),$$

$$N_{3i} = \xi (1 - \frac{\xi}{l})^2, \quad N_{3j} = \xi (\frac{\xi}{l} - 1) \frac{\xi}{l}, \quad N_{2i}' = 6 \frac{\xi}{l^2} (\frac{\xi}{l} - 1), \quad (4)$$

$$N_{2j}' = 6 \frac{\xi}{l^2} (1 - \frac{\xi}{l}), \quad N_{3i}' = 1 - \frac{\xi}{l} (3\frac{\xi}{l} - 4), \quad N_{3j}' = \frac{\xi}{l} (3\frac{\xi}{l} - 2).$$

Мұндағы «'» белгісі $[N_u^{(l)}]$ форма функциясының туындысын білдіреді. Масса матрицаларының элементтері (2) мына көрініске ие болады

$$[m^{(l)}] = \frac{\rho A l}{420} \begin{bmatrix} m_{11} & m_{12} \\ m_{21} & m_{22} \end{bmatrix}, \quad (5)$$

мұнда

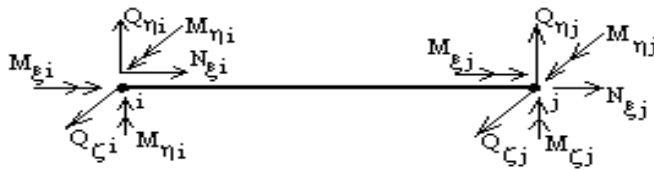
$$[m_{11}] = \begin{bmatrix} 140 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 156 & 0 & 0 & 0 & 22l \\ 0 & 0 & 156 & 0 & -22l & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 140 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -22l & 0 & 4l^2 & 0 \\ 0 & 22l & 0 & 0 & 0 & 4l^2 \end{bmatrix},$$

$$[m_{22}] = \begin{bmatrix} 140 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 156 & 0 & 0 & 0 & -22l \\ 0 & 0 & 156 & 0 & 22l & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 140 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 22l & 0 & 4l^2 & 0 \\ 0 & -22l & 0 & 0 & 0 & 4l^2 \end{bmatrix} \quad (6)$$

$$[m_{12}] = [m_{21}]^T = \begin{bmatrix} 70 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 54 & 0 & 0 & 0 & -13l \\ 0 & 0 & 54 & 0 & 13l & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 70 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & -13l & 0 & -3l^2 & 0 \\ 0 & 13l & 0 & 0 & 0 & -3l^2 \end{bmatrix};$$

A – элементтің көлденең қимасының ауданы; l – элементтің ұзындығы.

Механизмдердің i – ші және j – ші түйіндерін қосатын жазықтық стерженьдік ШЭ қарастырамыз (1- сурет).

1- сурет – Жазықтықтағы стерженьдік ШЭ-гі ішкі күштер

Осы түйіндер тарапынан бастапқы және түпкі түйіндерде стерженьге

$$\{r_l\}^T = (r_{i\xi}, r_{i\eta}, r_{i\zeta}, m_{i\xi}, m_{i\eta}, m_{i\zeta}, r_{j\xi}, r_{j\eta}, r_{j\zeta}, m_{j\xi}, m_{j\eta}, m_{j\zeta}) \quad (7)$$

реакциясы әсер етеді

КТЖ серпімді жазықтық ШЭ бастапқы және шеткі түйінді нүктелерінде компоненттері бар түйіндік орын алмастырулар векторы мына көріністе бейнеленеді

$$\{\delta_l^e\}^T = (u_i, \vartheta_i, w_i, \varphi_{\xi i}, \varphi_{\eta i}, \varphi_{\zeta i}, u_j, v_j, w_j, \varphi_{\xi j}, \varphi_{\eta j}, \varphi_{\zeta j}) \quad (8)$$

Осы векторлардың оң бағыттары 1- суретте көрсетілген.

Қойылған мәселенің сызықтығына орай түйіндік реакциялар мен серпімді орын алмастырулардың арасында бір мәнді тәуелділік болады:

$$[r_l^l] = [k_l^l] [\delta_l^l], \quad (9)$$

мұндағы $[k_l^l]$ - Стерженьнің қатандығының матрицасы (СКМ).

Ішкі және сыртқы геометриялық және күштік факторлардың оң бағыттары салыстырылады.

СКМ (Стерженьнің қатандығы матрицасы) қатандық матрицасы тарапынан созылу, бұралу, иілу жағдайында екі жазықта бірігеді. СКМ $[k_l^l]$ құру үшін (9) матрицалы теңдеуінде әртүрлі формасы мен берілген ШЭ механизмі шектеріндегі тұрақты қималы жазықтық стерженьдік элемент қарастырылады (1- сурет). Бұл элементтер бір-бірімен түйіндік нүктелерде қосылған.

Жазықтық стерженьдік механизм нүктесінің жағдайын анықтау үшін декарттық КАЖ (координаттардың ауқымды жүйесін) OXYZ таңдаймыз (2.1 сурет). КАЖ координаттық осьтерімен кез келген $\varphi_\xi, \varphi_\eta, \varphi_\zeta$ бұрыштарын құрайтын стерженьдік элементтің басын i арқылы, ал соңын – j арқылы белгілейміз. Бұдан өзге, КТЖ $O_1\xi\eta\zeta$ енгіземіз. $O_1\xi$ осі стерженьдік элемент осінің бойымен бағытталған, ал направлен вдоль оси стержневого элемента, а $O_1\eta$ және $O_1\zeta$ осьтері элементтердің көлденең қимасының басты осьтерімен сәйкес келеді.

Сыртқы күштердің әсер етуі жағдайларындағы жазық қималар шарттары орындалды деп шамаланғандықтан, онда элементтің кез келген нүктесіндегі кинематикалық және күштік факторлар тек ξ координатына ғана тәуелді болады. Деформацияланатын қатты дененің негізгі міндеті орын алмастыруды, деформация мен кернеуді анықтаудан тұрады. Стерженьнің кез келген көлденең қималарының бұрылыстарының бұрыштары $\varphi_\eta, \varphi_\zeta$ ШЭ қималарының кез келген нүктелерінің сызықтық орын алмастыруларымен ϑ, w

$$\varphi_\eta = \frac{dw_\zeta}{d\xi}, \quad \varphi_\zeta = \frac{d\vartheta_\eta}{d\xi}. \quad (10)$$

арақатынасымен байланысты

χ_η , χ_ζ стерженінің осі қисықтығының осьтік деформациясы ε_ζ , бұраудың салыстырмалы бұрышы орын алм астыру компоненттерімен

$$\varepsilon_\xi = \frac{du_\xi}{d\xi}, \quad \chi = \frac{d\varphi_\xi}{d\xi}, \quad \chi_\eta = -\frac{d^2 w_\zeta}{d\xi^2}, \quad \chi_\zeta = -\frac{d^2 \vartheta_\eta}{d\xi^2}. \quad (11)$$

формулалары арқылы байланысқан

Серпімді буындарды қарастыру кезінде тек олардың бір-бірімен қосылу тәсілін ғана ескеріп қана қоймай, сонымен бірге материалдың серпімді қасиеттерін және элементтің көлденең қимасының кейбір геометриялық сипаттамаларын да назарға алу қажет.

Жазықтықтағы стерженьдік элемент мына келесі сипаттамаларға ие: E – серпімділік модулі, A – стерженьнің көлденең қимасының ауданы, J_ξ - қима инерциясының ξ осіне қатысты моменті, J_η - қима инерциясының η осіне қатысты моменті, J_ζ - қима инерциясының ζ осіне қатысты экваториалдық моменті, G – жылжу кезінде серпімділік модулі; ν – Пуассон коэффициенті; ρ – материалдың тығыздығы.

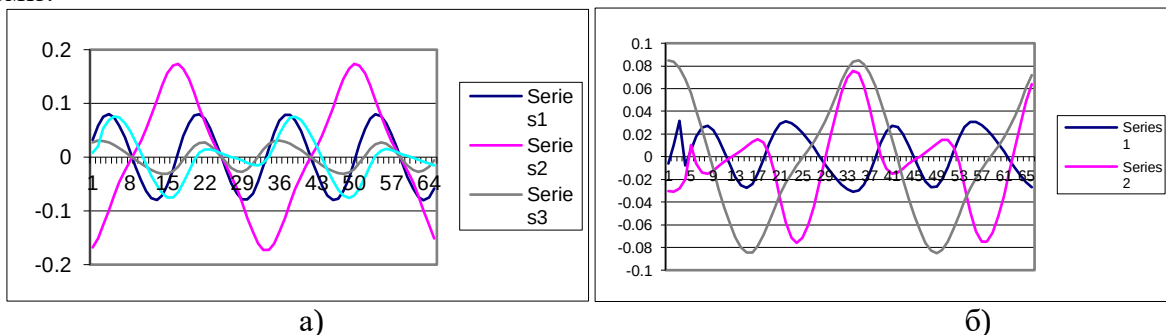
ШЭ көлденең қимасының ауырлық центріне келтірілген ішкі күштік факторлар, яғни бойлық күш, бұраушы момент, иішу моменттер мен көлденең N , M , M_η , M_ζ және Q_η , Q_ζ күштері элементтің кез-келген нүктесінде (11) деформация компоненттерімен [27,56] тәуелділігі арқылы байланысқан

$$N = EA\varepsilon_\xi = EA \frac{du_\xi}{d\xi}, \quad M = GJ\chi = GJ \frac{d\varphi_\xi}{d\xi}, \quad M_\eta = EJ_\eta \chi_\eta = -EJ_\eta \frac{d^2 w_\zeta}{d\xi^2},$$

$$M_\zeta = -EJ_\zeta \frac{d^2 \vartheta_\eta}{d\xi^2} = EJ_\zeta \chi_\zeta, \quad (12)$$

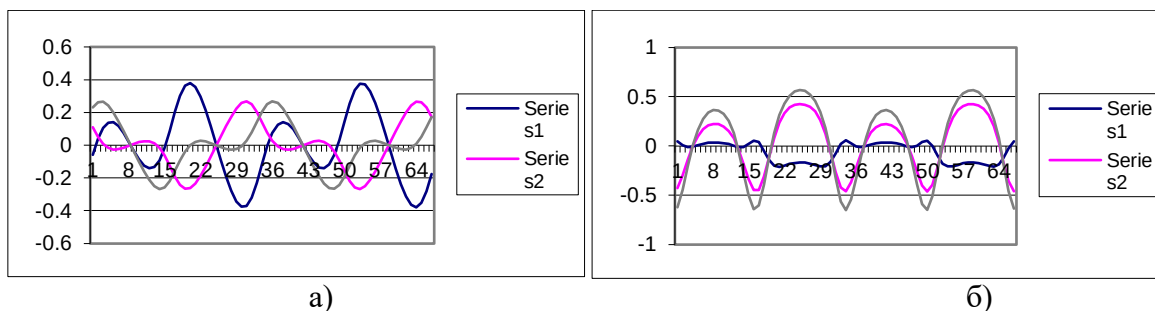
$$Q_\eta = \frac{dM_\zeta}{d\xi} = -EJ_\zeta \frac{d^3 \vartheta_\eta}{d\xi^3} = EJ_\zeta \chi'_\zeta, \quad Q_\zeta = \frac{dM_\eta}{d\xi} = -EJ_\eta \frac{d^3 w_\zeta}{d\xi^3} = EJ_\eta \chi'_\eta.$$

Әсер етуші күштерді модельдеп және шеткі элементтер әдісін пайдалану арқылы шешеміз.

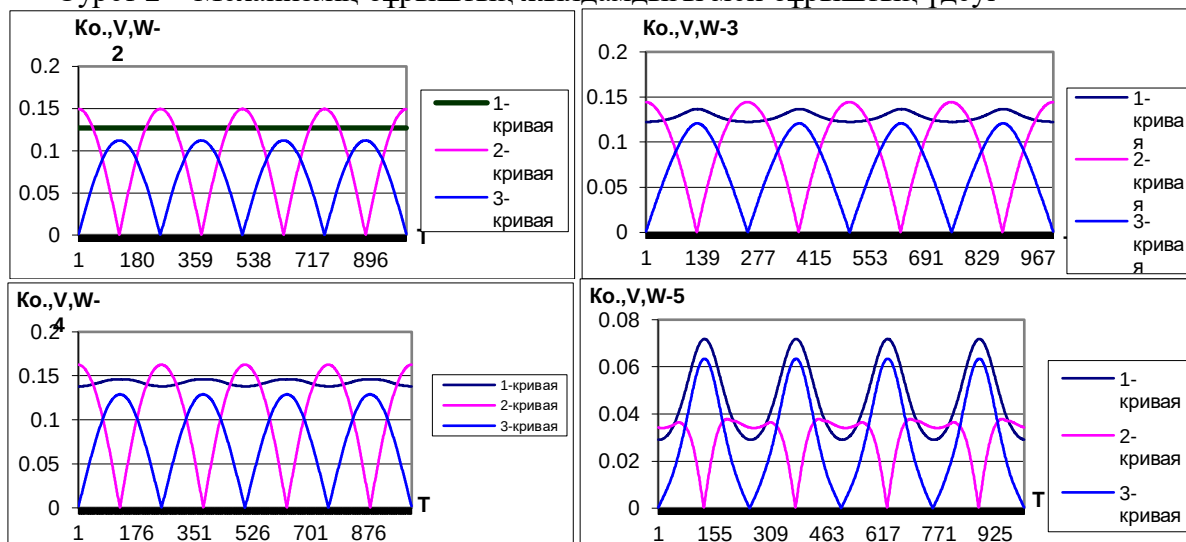
қатар 1- V_{X_C} , қатар 2- V_{Y_C} , қатар 3- V_{X_B} , қатар 4- V_{Y_B} (а); қатар 1- V_{X_E} , қатар 2- V_{Y_E} , қатар 3- V_{Y_P} (б).

Сурет 1– Механизмнің В, С, Е, Р нүктелеріндегі сызықтық жылдамдығыны өзгеру графигі

қатар 1- $\dot{\varphi}_5$, қатар 2- $\dot{\varphi}_6$, қатар 3- $\dot{\varphi}_7$ (а); қатар 1- $\ddot{\varphi}_5$, қатар 2- $\ddot{\varphi}_6$, қатар 3- $\ddot{\varphi}_7$ (б).

Сурет 2 – Механизмнің бұрыштық жылдамдығы мен бұрыштық үдеуі

Мәндер 1-кисық – түйіндердің координаттары, 2-кисық – түйіннің толық жылдамдығы, 3-кисық – түйіннің толықтай үдеуі.

Сурет – 3 – Брикардтың жазықтықтағы механизміндегі толық координаттың жылдамдығы мен үдеуі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Масанов Ж.К., Темирбеков Ж.К., Биртанов Е.А. Динамический анализ механизма 4 класса с упругими звеньями методом конечных элементов.// В кн. "International Conference spatical mechanisms and high class mechanisms". Almaty, 1994.
2. Масанов Ж.К., Сартаев К.З., Елеусинова А.Е. Динамическое упругое состояние пространственных конструкций на их базе MBK с силой трения в информатика № 1(29), 2002, С.162-168.
3. Масанов Ж.К., Сартаев К.З., Жолдасов С.А. Динамическое напряженное и деформируемое состояние упругих пространственных механизмов и машин // Материалы международной научно-практической конференции «Достижения науки в области строительной механики и инженерных сооружений», КазАТК, 2005. - Алматы. - С.182-187.

CONNECTION OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION WITH OTHER SCIENCES

¹Zholdassova M.B., ²Kablan. A.D., ³Suyundikov A.A.

^{1,2,3}Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

merueert_092@icloud.com, kablanaisara02@gmail.com, asan-777@mail.ru

<http://orcid.org/0009-0005-9177-8751>, <https://orcid.org/0009-0008-2413-929X>,

<https://orcid.org/0000-0002-0003-3270>

Abstract: This work explores foreign language teaching methods, which are closely related to other disciplines such as education, psychology, physiology, and linguistics. It also discusses the connection between foreign language teaching methods and education. Education is a discipline that focuses on the education and development of adolescents. Since teaching methods also involve teaching and development issues, they are most closely related to education. To study foreign language teaching, one must possess knowledge of education. This paper will focus on the psychological and linguistic aspects of adult foreign language teaching. As is well known, adult foreign language teaching has its own unique characteristics, encompassing psychological, physiological, and social factors.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы обучения иностранным языкам, тесно связанные с другими дисциплинами, такими как педагогика, психология, физиология и лингвистика. Также обсуждается связь между методами обучения иностранным языкам и образованием. Педагогика – это дисциплина, занимающаяся образованием и развитием подростков. Поскольку методы обучения также включают в себя вопросы обучения и развития, они наиболее тесно связаны с образованием. Для изучения преподавания иностранных языков необходимо обладать знаниями в области образования. В данной статье основное внимание будет уделено психологическим и лингвистическим аспектам обучения взрослых иностранным языкам. Как известно, обучение взрослых иностранным языкам имеет свои уникальные особенности, охватывающие психологические, физиологические и социальные факторы.

Аңдатпа: Бұл мақалада шет тілін оқыту әдістері педагогика, психология, физиология және лингвистика сияқты басқа пәндермен тығыз байланысты қарастырылады. Шет тілін оқыту әдістері мен білім берудің өзара байланысы да талқыланады. Педагогика - жасөспірімдерді оқыту мен дамытумен байланысты пән. Оқыту әдістері оқу мен даму мәселелерін де қамтитындықтан, олар білім берумен тығыз байланысты. Шет тілін оқытуды зерттеу білім беруді білуді талап етеді. Бұл мақалада ересектерге шет тілдерін оқытудың психологиялық және лингвистикалық аспектілеріне назар аударылады. Белгілі болғандай, ересектерге шет тілдерін оқытудың өзіндік ерекшеліктері бар, ол психологиялық, физиологиялық және әлеуметтік факторларды қамтиды.

Key words: Method, techniques, linguistic, skills, tools.

Ключевые слова: Метод, техники, лингвистика, навыки, инструменты.

Кілт сөздер: Әдіс, тәсілдер, лингвистика, дағдылар, құралдар.

Methods of foreign language teaching are closely related to other sciences such as pedagogy, psychology, physiology, linguistics, and some others. Relations of Foreign Language Method to Pedagogy. Pedagogy is a science connected with the teaching and education of the younger generation. Since methods also deal with the problems of teaching and education, it is most closely related to pedagogy. To study foreign language teaching one must know pedagogy.

One branch of pedagogy is called didactics. Didactics studies general ways of teaching in schools. Methods as compared to didactics, study the specific ways of teaching a definite subject. Thus it may be considered special didactics. Pedagogy is the science or general theory, of the bringing up and teaching of children and the young, in other terms, the science of education in the narrower sense and instruction or of education in the wider sense. It consists, accordingly, of two main divisions: educational pedagogy and instructional pedagogy, of which the latter is called didactics, otherwise method or methods. In foreign language teaching, as well as in teaching of mathematics, history, and other subjects taught in school, general principles of didactics are applied and, in their turn, influence and enrich didactics. For example, the so-called “principle of visualization” was first introduced in teaching foreign languages.

Now it has become one of the fundamental principles of didactics and is used in teaching all school subjects without exception. Programmed instruction was first applied to teaching mathematics. Now through didactics it is used in teaching many subjects, including foreign languages. It is the task of the specialist in methods of teaching foreign languages not only to seek

for the best methods of imparting to the pupils knowledge and skills, and of training, them in good habits, but also to look out for the best means of educating the pupils through the subject with whose teaching he is concerned. Pedagogy is an applied science. Both divisions of it, in all their parts, in particular, foreign language method, are applied psychology. In foreign language teaching the teacher forms and develops in pupils' pronunciation habits, lexical habits and other habits. Since "habits" is the result of the repeated action in the same line pupils can acquire habits by constant steady drill. Therefore, the teacher should remember when organizing pupils learning that drill should be constant and accurate. This implies correct copy, clearly presented and easy for imitation and reproduction, given under motivating conditions which favors repetitions which will lead to skill. Since skill is the ability to do something well and in language learning skills are pupils ability to use the target language for communicative needs, the teacher should form and develop such language skills as listening comprehension, speaking, reading and writing.

Connection method with psychology. One cannot develop language skills of our pupils effectively if we do not know and take into account the psychology of habits and skills, the ways of forming them, the influence of formerly acquired habits on the formation of new ones, and many other necessary factors that psychology can supply us with. Since bringing up and teaching children are particular modes of combined physical and mental activity, it is clear that psychological principles must largely contribute to the theoretical foundation of pedagogy in general and of methods of teaching in particular. Pedagogy and psychology may be said to overlap each other, or like two intersecting circles, to have a common area, which does indeed bear the name of "educational psychology". This relationship may be represented graphically as follows: Pedagogy - Educational Pedagogy - Psychology. At present we have much material in the field of psychology which can be applied to teaching a foreign language. When the ear receives a signal it reaches the brain, its hearing center and then passes to the kinetic center. Thus, if a teacher wants his pupils to speak English he must use all the opportunities he has to make them hear or speak it. Furthermore, to master a second language is to acquire another code, another way of receiving and transmitting information. To create this new code in the most effective way one must take into consideration certain psychological factors.

Effective learning of a foreign language depends on to a great extent on the pupils' memory. That is why a teacher must know how he can help his pupils to memorize successfully and retain in memory the language material they learn. Consequently, in teaching a foreign language we should create favorable conditions for involuntary memorizing. Experiments, done by the prominent scientists, show that psychology helps Methods to determine the role of the mother tongue in different stages of teaching; the amount of material for pupils to assimilate at every stage of instruction: the sequence and ways in which various habits and skills should be developed :methods and techniques which are more suitable for presenting the material and for insuring its retention by the pupils and so on. Psychology allows the methodologists to determine the so-called psychological content of teaching i.e. in what habits and skills should be developed in pupils to acquire language proficiently. Psychology also helps Methods in selecting techniques for teaching and learning, i.e. in how to teach in a most effective way, for example, under what conditions pupils can learn words, phrases, sentence-patterns more effectively, or how to ensure pupils memorizing new words in an easier way. Since progress in learning is made by the addition of new knowledge may be imparted in teaching a certain group of pupils, what psychological factors should be taken into consideration when imparting a new knowledge to pupils.

Relations of Methods of foreign Language Teaching to Psychology of the Higher Nervous system. Being connected with the psychology Methods of foreign language teaching takes into account functions of the brain and the higher nervous system, I.P. Ivanov's theory of the higher nervous activity is interrelated theories of "conditional reflexes" of the "second signaling system" and of "dynamic stereotype" bears a direct relation to the teaching of a foreign language. Pavlov writes that all human physical activity is the result of the physiological activity of the definite mass of the brain. Consequently, one of the forms of human behavior, i.e. speech response to different communication situations. Therefore, in teaching a foreign language we must bear in mind that pupils

should acquire the language they study as a behavior, as something that helps people to communicate with each other in various real situations of intercourse. Hence a foreign language should be taught in through such situations. Pavlov's theory "dynamic stereotype" also furnished the psychological base for many important principles of language teaching, e.g. for the topical vocabulary arrangements.

Relations of Methods of Foreign Language Teaching to Linguistics. While linguistics is a science, language as a subject of instruction is not a science, but an activity. Methods of foreign language teaching is most closely related to linguistics deals with the problems which are of paramount importance to Methods, with language and thinking, grammar and vocabulary, the relationship between grammar and vocabulary and many others. Methods successfully use, for example, the results of linguistic investigation in the selection and arrangement of language material for teaching. There can no doubt that all the branches of linguistics: phonetics, the two divisions of grammar – morphology and syntax, - and the two-lexicology and semantics-can furnish useful data to foreign language method. Many prominent linguists have not only developed the theory of linguistics, but also tried to apply it to language teaching. The following quotation may serve as a proof of this: It has occurred to the linguist as well as to the psychologist that the foreign language classroom should be an excellent laboratory in which to test new theories of language acquisition". Methods of Foreign Language Teaching like any other science have definite ways of investigating the problems which may arise. They are:

A critical study of the ways, foreign languages were taught in our country and abroad. A through study and summing up of the experience of the best foreign language teachers in different types of schools. Experimenting with the aim of confirming or refuting the working hypotheses that may arise during investigation. Experimenting becomes more and more popular with methodologists. In experimenting, methodologists have to deal with different data that is why in arranging research work they use mathematics, statistics, and probability theory to interpret experimental results.

List of literature:

1. G.R. Mustafina, T.A. Merkibaev, "Lectures on Modern Foreign Language Teaching Methods," Almaty, 2015.
2. N.V. Ilyina, R. Nurgalieva, "English Language Teaching Methods." Astana: Foliot, 2010, 376 pages.
3. Zhumabekova F.N., Nurgazieva N.M., Pedagogy: zertteulerdin "disnamasy men adisteri: oku kuraly. – Almaty: Otanbaspasi, 2025.
4. Kalieva A.B., Omarova G.M., Gylymi zerteu adisteri: oku kuraly. – Pavlodar: Kerek, 2016. <http://rmebrk.kz/book/1172638>.
5. Askarov, E.S. 6. Sysoev I.I. V. Language Corpus, Corpus Linguistics and Foreign Language Teaching Methods / P. V. Sysoev // School Foreign Languages. 2010, No. 5, pp. 12-21.

“РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ” АРҚЫЛЫ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУ

Жолдасова М.Б., Орынбасар Т.К.

¹ “Әлем тілдері” кафедрасының магистр Оқытушысы

Ж.А. Тәшенов атындағы университеті

Шымкент, Қазақстан

merueert_092@icloud.ru, <https://orcid.org/0009-0005-9177-8751>

Аңдатпа. Бұл мақалада рухани жаңғыру жағдайында тіл мәдениетін сақтау мен жетілдіру мәселелері қарастырылады. Қазіргі қоғамда жаһандану үдерістері, цифрлық технологиялардың дамуы және ақпараттық кеңістіктің кеңеюі тілдік ортаға айтарлықтай ықпал ететіні көрсетіледі. Зерттеу барысында ұлттық тілдің мәдени мұра мен тарихи сананы сақтаудағы маңызы айқындалып, қазақ тілін дамытуда білім беру жүйесі, мәдени орта, жаңа

медиа және ғылыми ізденістердің рөлі талданады. Сонымен қатар, жастардың тіл мәдениетін қалыптастырудағы орны және цифрлық платформалар арқылы қазақ тіліндегі контентті кеңейту мүмкіндіктері қарастырылады. Рухани жаңғыру ұлттық тілдің өміршендігін қамтамасыз етіп, мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде және қазақ тілін халықаралық деңгейде танытуда маңызды фактор ретінде сипатталады.

Түйінді сөздер: рухани жаңғыру, тіл мәдениеті, қазақ тілі, жаһандану, цифрландыру, ұлттық мәдениет, жастар, медиа, білім беру.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы сохранения и развития языковой культуры в условиях духовной модернизации общества. Подчеркивается, что процессы глобализации, цифровизации и стремительного развития информационных технологий оказывают значительное влияние на языковую среду. В исследовании раскрывается роль национального языка в сохранении культурного наследия и исторического сознания народа. Особое внимание уделяется значению системы образования, культурных инициатив, новых медиа и научных исследований в развитии казахского языка. Также рассматривается роль молодежи в формировании языковой культуры и возможности развития казахоязычного контента на цифровых платформах. Делается вывод о том, что духовная модернизация способствует сохранению жизнеспособности национального языка, передаче культурных ценностей будущим поколениям и продвижению казахского языка на международном уровне.

Ключевые слова: Духовная модернизация, языковая культура, казахский язык, глобализация, цифровизация, национальная культура, молодежь, медиа, образование.

Abstract. The article examines the issues of preserving and developing language culture in the context of spiritual modernization. It is emphasized that globalization, digitalization, and the rapid development of information technologies significantly influence the linguistic environment. The study highlights the role of the national language in preserving cultural heritage and historical consciousness. Special attention is paid to the importance of education, cultural initiatives, new media, and scientific research in the development of the Kazakh language. The article also discusses the role of youth in shaping language culture and the opportunities for developing Kazakh-language content on digital platforms. Spiritual modernization is considered an important factor in preserving the vitality of the national language, transmitting cultural values to future generations, and promoting the Kazakh language at the international level.

Key words: Spiritual modernization, language culture, Kazakh language, globalization, digitalization, national culture, youth, media, education.

Қазіргі кезеңде тіл мәдениетін сақтау мәселесі қоғам үшін аса маңызды бағыттардың біріне айналып отыр. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, жаһандану үрдістері және цифрландыру тілдік дәстүрлер мен мәдени мұраның сақталуына жаңа талаптар қояды. Осы тұрғыда рухани жаңғыру ұғымы ерекше мәнге ие, себебі ол ұлттық сана мен мәдени құндылықтарды жаңаша тұрғыда дамытып, тілді қорғау мен жетілдіруге бағытталған үдеріс ретінде қарастырылады. Мұндай жағдайда тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, халықтың тарихы мен мәдениетін жеткізуші маңызды құрал ретінде бағаланады.

Рухани жаңғыру – әлеуметтік немесе экономикалық өзгерістермен ғана шектелмейтін, адамгершілік, мәдени және зияткерлік дамуды қамтитын кешенді құбылыс. Ол халықтың тарихи жадын, әдебиетін, тілін жаңғырту арқылы ұлттық бірегейлікті сақтауға қызмет етеді. Қазақстан жағдайында бұл бағыттағы бағдарламалар тілдің маңызын айқындап, оны ұлттық мәдениеттің негізгі тіректерінің бірі ретінде қарастырады. Себебі тіл арқылы халық өз дәстүрін, дүниетанымын және рухани құндылықтарын кейінгі буынға жеткізеді. Сондықтан тіл мәдениетін дамыту мен қорғау – маңызды міндеттердің бірі.

Тарихқа көз жүгіртсек, қазақ тілінің дамуы түрлі кезеңдерде күрделі сынақтарға тап болған. Кеңес дәуірінде тілдің қолданылу аясы белгілі бір деңгейде шектелгенімен, халық ауыз әдебиеті мен жазба мұра арқылы тілдің сақталуына мүмкіндік жасалды. Бұл тарихи тәжірибе қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтпай, тілдің өміршендігін сақтауда маңызды рөл атқарады.

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар мен цифрлық құралдар қоғам өмірінің барлық саласына әсер етіп отыр. Бұл өзгерістер тіл мәдениетіне де ықпалын тигізуде. Әлеуметтік желілер, онлайн оқыту жүйелері және цифрлық кітапханалар тілдің жаңа форматта дамуына жол ашады. Бір жағынан, мұндай мүмкіндіктер жастардың қазақ тіліне деген қызығушылығын арттырып, білім алуға қолайлы жағдай жасайды. Екінші жағынан, шет тілдеріндегі ақпараттың басымдығы кей жағдайда ұлттық тілдің қолданылу аясын тарылтуы мүмкін.

Мысал ретінде қазақ тіліндегі цифрлық контенттің дамуын атап өтуге болады. Онлайн кітапханалар, сөздіктер, бейнежобалар мен блогтар тілдік ортаны нығайтуға ықпал етеді. «QazMedia», «Balapan» телеарнасы, сондай-ақ подкасттар мен **YouTube** арналары жастар арасында тіл мәдениетін кеңінен насихаттауда. Мұндай бастамалар цифрлық кеңістікте қазақ тілінің қолданысын арттыруға мүмкіндік береді.

Жаһандану үдерісі ұлттық тілдерге белгілі бір қауіп төндіргенімен, жаңа мүмкіндіктер де ұсынады. Қазақ тілін халықаралық деңгейде қолдану, ғылыми еңбектерді жариялау және түрлі медиаконтент жасау арқылы әлемдік ақпараттық кеңістікке шығуға болады. Бұл өз кезегінде мәдени диалогты дамытуға ықпал етеді.

Тіл мәдениетін сақтау мен дамыту бірнеше негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылады.

Бірінші бағыт – білім беру саласы. Мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру басты міндеттердің бірі болып табылады. Заманауи әдістерді, интерактивті технологияларды және цифрлық платформаларды пайдалану білім алушылардың тілге деген қызығушылығын күшейтеді. Сонымен қатар, тілдің күнделікті өмірде қолданылуына басымдық беру оның практикалық маңызын арттырады.

Екінші бағыт – мәдениет саласы. Әдеби шығармаларды, театрлық қойылымдарды, фильмдерді қазақ тілінде насихаттау, ұлттық әдебиеттің жаңа буынын қалыптастыру тілді дамытуға ықпал етеді. Соңғы жылдары қазақ тілінде түсірілген фильмдер мен анимациялық жобалар жастардың мәдени қызығушылығын арттыруда. Сонымен қатар, қазақ фольклоры мен халық әндерін цифрлық форматқа көшіру арқылы жас ұрпаққа ұлттық құндылықтарды жеткізу тиімділігін көрсетеді.

Үшінші бағыт – жаңа медиа арқылы тіл мәдениетін дамыту. Блогтар, подкасттар, әлеуметтік желілерде қазақ тілінде контент жүргізу, онлайн видеолар жасау арқылы жастардың тілге деген қызығушылығын арттыруға болады. Бұл әсіресе әлеуметтік желі қолданушылары арасында тілдің кеңінен таралуына мүмкіндік береді, сонымен қатар қазақ тілін халықаралық аудиторияға танытуға септігін тигізеді.

Төртінші бағыт – ғылыми зерттеулер. Тілді ғылыми тұрғыдан дамыту, жаңа терминдерді қалыптастыру, грамматика мен стильді жетілдіру тілдің болашағына негіз болады. Қазақ тілін ғылым мен технология саласында қолдану оның мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Тіл мәдениетін сақтау тек мемлекет немесе білім беру ұйымдарының міндеті емес. Әрбір адам да тілді қорғауға, дамытуға атсалысуы қажет. Күнделікті өмірде қазақ тілінде сөйлесу, кітап оқу, ұлттық дәстүрлер мен салт-дәстүрлерді сақтау – тіл мәдениетіне үлес қосатын маңызды қадамдар. Жастар арасында қазақ тілін қолдануды насихаттау, тіл үйрету клубтарын ұйымдастыру, онлайн платформаларда контент жасау – бұл қоғамның рухани жаңғыруға қосқан нақты үлестері болып табылады.

Қорыта келгенде, рухани жаңғыру жағдайында тіл мәдениетін сақтау мен дамыту ұлттық сана мен рухты нығайтудың маңызды жолы болып табылады. Қазіргі заманда жаһандану мен цифрландыру үдерістері жаңа сынақтар әкелсе де, олар тілдің дамуына тың мүмкіндіктер ашып отыр. Қазақ тілінің болашағы оны қоғамның барлық саласында білім беру, мәдениет, медиа және ғылымда белсенді қолдануға тікелей байланысты. Жастардың ана тіліне қызығушылығын арттыру, цифрлық платформаларда контент жасау және онлайн жобаларды дамыту тіл мәдениетін қолдаудың тиімді жолдары.

Сонымен қатар, ұлттық дәстүрлер мен мәдени шараларды сақтау тілдің күнделікті өмірде қолданылуын арттырады. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол халықтың тарихын, мәдени мұрасын және рухани құндылықтарын жеткізетін маңызды құрал. Әрбір азамат ана тілін қолдануда белсенді болып, өз үлесін қосуы керек. Рухани жаңғыру

бағдарламалары жастарды ынталандырып, тілдің дамуына жүйелі қолдау көрсетеді. Осы арқылы қазақ тілінің өміршеңдігі сақталып, ұлттық мәдениетімізді кейінгі буынға жеткізуге мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов, А. Қ. Рухани жаңғыру және тіл мәдениеті. Алматы: Ғылым, 2020.
2. Жақыпов, С. Т. Ұлттық тіл және мәдени мұраны сақтау мәселелері. Астана: Қазақ университеті, 2018.
3. Нұрғалиев, Е. М. Цифрлық медиа мен жастардың тіл мәдениеті // Білім. 2019. №4(12). 45–53 б.
4. Қанатова, Л. Ж. Жаһандану дәуірінде ұлттық тілдің рөлі // Әдебиет және мәдениет. 2021. №2(8). 22–30 б.
5. Мухамедова, Г. А. Тіл мәдениетін дамытуда білім беру әдістерінің тиімділігі. Алматы: Қазақ педагогика университеті, 2020.
6. Баймұхамедов, Р. С. Ұлттық мәдениет пен рухани жаңғыру. Астана: Қазақстан, 2017.
7. Дәулетбек, Т. Б. Қазақ тіліндегі цифрлық контент және жастардың қызығушылығы // Жас ғалым. 2022. №1(15). 11–19 б.
8. Қазақстан Республикасы. Рухани жаңғыру бағдарламасы. Нұр-Сұлтан: ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, 2017.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.

¹Жораева С. Б., ²Жораева Г.Б.

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, п.ғ.к., аға оқытушы

²Ж.А.Тәшенов атындағы университет, Шымкент магистр, оқытушы

Аңдатпа. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамытудың педагогикалық-психологиялық аспектілері қарастырылады. Шығармашылық ұғымының мәні, оның тұлға дамуындағы орны мен маңызы ғылыми-теориялық тұрғыда талданады. Оқушының шығармашылық қабілетін қалыптастыруға әсер ететін биологиялық, әлеуметтік және тұлғалық белсенділік факторлары сипатталады. Еңбекте баланың психикалық дамуы мен оқытудың өзара байланысы негізделіп, Л.С. Выготский ұсынған «жақын даму аймағы» теориясы тұрғысынан шығармашылықты дамыту мүмкіндіктері айқындалады. Сондай-ақ Жүсіпбек Аймауытов еңбектеріндегі оқыту мен тұлға дамуы жөніндегі тұжырымдар негізге алынады.

Шығармашылық қабілет деген не? Қабілеттердің шығармашылық деңгейге көтерілуі неге байланысты деген сұрақтар әрбір ұстазды мазалайды. Шығармашылық әрекет - өте күрделі процесс және ол адамға ғана тән. Шығармашылық – адам іс-әрекетінің түрі. Мұндай әрекеттің ерекшелігі, даму деңгейі тек әлеуметтік факторларға ғана емес, табиғи, биологиялық факторларға да байланысты[1].

Бұл мәселе төңірегінде жазылған ойлар, тұжырымдамалар, көзқарастар, еңбектер баршылық. Енді бастауыш сыныптарда осы мәселе қалай шешілетінін, өрбитінін қарастырайық.

Балалар психологиясында әрбір жас кезеңдерінде психикалық даму ерекше орын алады. Жас ерекшеліктеріне орай таным әрекеттерінің біршама жедео дамуының негізгі жолдарын ашу, олармен оқу, тәлім-тәрбиелік жұмыс жүргізудің көкейкесті мәселесі.

Бала психикасының дамуындағы нәтижелі кезеңді ескере отырып, жеке даралық өзгешеліктердің жан-жақты дамуына түрткі – оқу-іс әрекетін тиімді ұйымдастыру. Бала психикасының дамуына оқытудың әсері ерекше екенін Ж.Пиже, Д.В.Эльконин,

А.В.Запорожец, М.И.Лисина, А.А.Венгер, В.В.Давыдов, Н.Н.Поддьяков, А.А.Любленская, Л.И.Божович, Ж.Аймауытов, М.М.Мұқанов еңбектерінен көруге болады. Ж.Аймауытов өзінің педагогикалық еңбектерінде «білімдендіру көбінесе, екі мақсұт көздейді – білім көбейту, яғни затты мақсұт, ақыл күшейту, яғни қалыпты мақсұт» - деп көрсетеді. Мұндағы көзқарас – оқу баланың білімін көбейтеді, ақылын күшейтеді, тәжірибені молайтады [2,83].

Р.С.Немов бастауыш мектеп оқушыларының оқу материалдарын меңгеру мүмкіншіліктері мен ақыл-ой қабілеті өте жоғарылығы оқытуды дұрыс ұйымдастырған жағдайда кәдімгі мектепте беретін әдеттегі білімнен әлдеқайда жоғары нәрселерді қабылдап, меңгере алатындығын, сондай-ақ бастауыш мектеп кезеңінде оқыту баланың барлық психикалық үрдістерінің едәуір жаңа өзгеріс – жетістікке жететіндігін түсіндіреді. Бастауыш сынып оқушыларының психикалық дамуының жедел жүруіне бірден-бір себеп – оқу үрдісі екенін жоғарыда атап өттік. Мектептегі оқыту – жас бүлдіршіндерді өз елінің ұлы азаматы, жан-жақты білімді жеке адам етіп тәрбиелеуді көздейді. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандартына көрсетілгендей бастауыш сатыдағы білім берудің приоритетті мақсаты – оқу әрекетін қалыптастыру, айналадағы дүниемен белсенді әрекеттестік, этикалық, эстетикалық қарым-қатынасқа дайындау. Оқушының жалпы және психикалық дамуының жеткілікті деңгейіне қол жеткізу үшін, оның психологиялық ерекшеліктері дәл ескеріліп отырылуы қажет.

Балдырған мектеп қабырғасын аттасымен-ақ оқу үрдісінде балалардың бұрын қалыптасқан барлық таным әрекеттері, санасы қайта жаңа өзгерістерге ұшырайды.

Р.С.Немов, егер баланы оқытудың бағдарламасына сәйкес дұрыс оқытса, дұрыс меңгеруге үйретсе, кәдімгі баланың өзі де барлық нәрсеге қабілетті бола алатындығын айтады.

Кейде өзгеден мүлдем бөлек өзіндік ерекшеліктері бар, темпераменті де өзгеше болып келетін балалар да кездеседі, олар да оқу жұмысында жақсы табысқа ие болып жүреді.

Егер В.И.Волокитина дені сау оқушылардың арасынан логикалы ойлауға қабілеті болмайтын бала болмайды, дегенмен балалардың ойлау әрекетінің ұшқырлық дәрежесі мен ойлауға қиыншылық келтіретін себептері болады десе, онда терең ойлауға мүмкіндік жасау, ойлау қарқынын жеделдету, ой ұшқырлығын күшейтуге қиыншылық келтіретін себептерді болдырмау – балалардың шығармашылық қабілетін дамыту болып табылады.

Шығармашылық қабілеттік мәселесі психология ғылымында біржақты ғана қаралмайды. Бұл бұрыннан-ақ келе жатқан құпиялы қасиет болып табылады. Құпияның сырын ашу кілтін психология, педагогика ғылым салаларындағы ғалымдар түрліше түсіндіріп ашады.

Шығармашылық қабілеттілік – бала өз бетінше жаңа, бір бейне құрумен сипатталады, яғни іс-әрееттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу арқылы, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі.

Зерттеулердің қорытындыларына сүйене отырып шығармашылық тұлға бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық, талдап-жинақтай білу сияқты кешенді қасиеттермен қатар, ерекше ой қызметі, қайшылықтарды түсіну, шығармашылыққа деген құштарлығы болуы керек екені анықталады.

Бұдан қазіргі таңдағы қазақ педагогикасының міндеті – осы қасиеттерді кез-келген қазақ оқушысының бойындағы қалыптастыру деген тұжырымға келеміз.

Бүгінде шығармашылық қабілеттердің дамуы басты нысана болып, ал оқушыда шығармашылықтың белгілерінің болмауы үлкен проблемаға айналып, ойландыруға тиісті кезге жеткен сияқтымыз. Өйткені өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шеше білу, мемлекетімізді өркениетке жеткізу тек шығармашыл адамдар ғана қолынан келмек. Тек шығармашылық қана (қандай түрде, қандай деңгейде болмасын) адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді. Мұндай күрделі мәселені шешуде үздіксіз білім беру ісінің алғашқы сатыларының бірі болып саналатын бастауыш мектептің алар орны ерекше. Өйткені бастауыш мектеп:

1. Оқушылардың интеллектуалдық, рухани, табиғи нышандарын дамытуға, - өзінің қызығушылықтарымен бейімділіктерін іске қосуға;

2. Жеке адамның сезімдерін қалыптастыруға;

Ұжымдық және іс-әрекеттер тәсілдеріне үйретуге;

4. Баланың еркін шығармашылықпен ойлауына, оның барлық қабілеттерін дамытуға өз күшіне деген сенімінің болуына жағдай жасауы керек.

Кіші жастағы оқушылардың оқуға, оқу арқылы қабілеттерінің дамуына көп мүмкіндіктері бар. Олардың интеллектісі қарапайым ой операциясы дәрежесінде кездеседі дейтін Ж.Пиженің пікірін негізге ала отырып қазірде бұрын аңғарып көрмеген қабілеті бар екені анықталып отыр. Көрнекті психологтардың Л.С.Выготский, В.В.Давыдов т.б. еңбектеріне сүйене отырып, қазіргі күнде беріліп жүрген оқу тапсырмалары оқушылар үшін жеткіліксіз, олардың даму мүмкіндіктерінен төмен екені көзге түсіп тұратынын айтқымыз келеді[3]. Оқушының оқу іс-әрекетінің басым көпшілігі репродуктивті түрде іске асып жатады. «Бұл не, Қандай? Қайда?» деген сұрақтарға жауаптар алу негізінде құрылған «Неге назар аудару керек?», «Нені зерттеу керек» сияқты тапсырмалар өте сирек кездеседі. Оқушылар да, мұғалімдер де шығармашылық процестерге төмен бағытталған көмегіңсіз, өлеңдер, ертегілер, музыка жазу, ойлап табу т.б. шығармашылық жұмыстар тапсырыла бермейді, сенімсіздік көрсетіледі.

1-сыныптан бастап оқушыны жаңалықтармен, біліммен «қаруландыру» ісі қолға алынады. Мұғалім айтады, түсіндіреді, оқушы тыңдайды, орындайды. Оқыту әрекеті оқушының өзі қоймаған сұрақтарына қайтарылған жауап түрінде құрылып, оның ішкі талап-тілектерін, сұраныстарына қанағаттандыру дәрежесі төмен болып жатады. Білім беру технологиялары да бала дауын тежейтін формада. Үлкен адам бала атқаруға тиісті іс-әрекетті көп бөлігін өзі істейді. Осыдан барып, оның іздену, зерттеу, саралау, сарапаттауға деген қажеттіліктері жоғала бастайды. Қысқаша айтсақ, интеллектуалдық жұтандыққа әкеп соғады.

Әдебиетте қабілеттің екінші деңгейі шығармашылық деңгей деп көрсетілуде. Ал «шығармашылық сөзінің мәні неде?»

«Шығармашылық» сөзінің төркіні «шығару», «іздену», «ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек, бұрын тәжірибеде болмаған жаңа нәрсе ойлап табу, жетістікке қол жеткізу деген сөз.

Үлкен энциклопедиялық сөздікте «шығармашылық» деген қайталанбайтын, тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет» деп тұжырымдалады.

Көрнекті психолог Л.С.Выготский «шығармашылық» деп жаңалық ойлап табатын іс-әрекетті атаған[4].

Ал «шығармашылық» мәселесін терең зерттеген Я.А.Понамарев оны «даму» ұғымымен қатар қояды[5]. Өйткені әрбір жаңалық, әсіресе интеллектуалдық тұрғыдағы, баланы жаңа психикалық сапаға көтереді. Бұдан біз «шығармашылық» ұғымының негізгі белгісі «жаңалық» болғанымен, онда тұлғаның, адамзаттың, қоғамның дамуына әсер ететін ерекше күштің бар екенін байқаймыз.

Шығармашылықтың мәні, шығармашылық іс-әрекет туралы әр кезде, әртүрлі пікірлер болған. Мысалы, XX ғасырдың басында белгілі бір философиялық сөздікте «шығармашылық» деп жаңа нәрсе ойлап табу, жаңалық ашу», - дей келе – ол әр адамға тән нәрсе емес, құдайдың құдіретімен болады. Ал адам шығармашылығы тек салыстырмалы түрдегі әрекет» - деген.

Кейін зерттеле келе шығармашылыққа берілген анықтама да өзгере бастады.

Соңғы кезде шығармашылық сезімін «жаңалық» сөзі мәндес, астарлас болып табылғандай. Психологиялық анықтамаларда берілгендей «бұрын болмаған жаңалық» деу үзілді-кесілді болғанымен, ерекше соны жаңалық жаңа жол, жаңа шешім екенін мойындаған жөн. Ал баланың ашатыны субъективті жаңалық, ол тек қана өзіне жаңа жаңалық болып табылады.

Шығармашылық бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, бір сөзбен айтқанда, тіршіліктің көзі. Табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл-санасында, іс-әрекетінде, ішкі жан-дүниесінде – бәрін де шығармашылықтың табиғи процестері үздіксіз жүріп жатады. Және ол процесс бейберекет, жүйесіз жүрмейді, белгілі бір табиғи жүйемен дамиды. Табиғат ішкі шығармашылық процестерді өзі басқарады. Ал сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның ой санасында, қызметіне байланысты.

Сыртқы факторлардың бірі – оқыту және тәрбиелеу жүйесі.

Шығармашылық әрекет оқушының ақыл-ойын, талантын, жалпы өзін дамытатын болса, онда «даму» терминінің мәнін түсіну қажеттігі туады.

«Даму» сөзіне философияда «мөлшерлік өзгерістердің белгілі бір өлшем шегінен шығып, сапалық өзгерістерге ауысуы» деген анықтама беріледі.

Философияның белгісі бойынша кез келген адам өзінің жеткен дәрежесінде қанағаттанып тұрып қалмай, оларды жоққа шығара отырып, жаңа қалып, жаңа сапаға көшеді. Терістеу – дамудың қозғаушы күші. Терістеу белгілі бір зат пен құбылыстың қайшылықтарын ашу олардың шешу жолдарын анықтау, жаңа сапаның болуына мүмкіндік туғызу.

«Даму» сөзінің психологиялық анықтамасы жаңару процесі жаңаның өмірге келіп, ескінің жоғалуы деген ұғымды береді.

Барлық табиғат құбылыстары сияқты бала психикасы да үнемі дамып, өзгеріп бір деңгейден диалектикалық жолмен өтіп отырады. Тәрбиенің нәтижесінен жаңа туған баланың психикалық әрекеттері біртіндеп дифференцияланып дами келе, жаңа сапалардың пайда болуына әзірлік жасалады. Даму процесіне үш түрлі күш пен үш түрлі фактор қатысады:

1. Биологиялық фактор. Бұл ата-анадан ауысқан, туа біткен және өмір сүруде қабылданған дененің барлық мүшелерінің, оның барлық жүйесі құрылысы ерекшелігін білдіретін бала организмнің ортамен өзара қарым-қатынасының нәтижесі болып табылатын белсенділікті, өсіп келе жатқан адамның денсаулығын, қалыпты өмір тұрмысын қамтамасыз етеді.

2. Әлеуметтік фактор. Бұл бала өмір сүретін орта, ең алдымен, адамдардың ортасы. Бұл баламен қарым-қатынас жасайтын адамдар. Олардың сипаттары, олардың еңбекке, басқа адамдарға қатынасы, олардың істері мен сөздері мен талаптары, дағдылары мен ұмтылыстары бала өсіп, дамитын рухани ортаны құрайды.

3. Баланың белсенділігі. Даму үрдісіндегі әрекет ететін үшінші күш болап саналады. Оқитын пән қандай да жаңа, бағалы болмасын, мұғалімнің шеберлігі қаншама жоғары болмасын, егер мұғалім баланың өзінің белсенділігін туғыза алмаса, оған үсінілген іс пен еңбекте баланың әрекетке қатынасуы, әрекет күткен нәтиже бермейді және баланың дамуына әсер етпейді.

Баланың организм дамуы мен оның жеке бас ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Баланың даму процесі, оның қоғамдық белсенді де пайдалы мүшесі, азамат ретінде қалыптасуы осы бас үш фактордың әсерімен қамтамасыз етіледі. Ең бастысы: осы факторлардың біраде – бірі, ол қандайда бір кемеліне жетілдірілген болса да, басқа екеуінен ерекшелеріп жеке әсер етпейді. Барлық іс – осы басты үш күштің өзара әрекет етуінде.

Оқыту мен дамыту арасында тығыз байланыс бар екенін психология ғылымы жеткілікті дәрежеде дәлелдеп береді. Бұл мәселені түбегейлі зерттеп, бала дамуындағы оқытудың ролін, алар орнын анықтаған көрнекті психолог Л.С.Выготский. Ол дамуды оқытумен тең деген және оқумен даму екі бөлек процесс деген көзқарастарды қатты сынға алды. Осыған орай бала дамуының екі деңгейі болатындығын ең алғаш ұсынды.

1. Бала дамуының қол жеркен аймағы – яғни баланың үлкендердің көмегінсіз орындай алатын істері.

2. Бала дамуының жақын аймағы – тек үлкендердің қатысуы арқылы атқара алатын істері. Бала осы екінші аймақты меңгеру арқылы дамиды. Оған жету үшін, ойын, күшін, қабілеттерін сарқа жұмсайды.

Жақын даму аймағы, қол жеркен аймақпен өзара қызметтесе отырып, бала оны біртіндеп игеріп әкетеді. Сөйтіп қол жеткен аймақтың жоғары сатысына көтеріліп, жақын аймаққа өріс ашылады. Бұдан әрі психиканың бүкіл саласының қалыптасуы адамның белсенді қызметті өрістетугіне мүмкіндік береді. Бұл үрдісте ол бір жағынан, өзінің іскерлігі мен қабілетін нығайтып, жетілдіреді, жаңа дағдыларды игереді, екінші жағынан, материалдық және рухани байлықтар жасап, сол арқылы адамзат мәдениетіне өз үлесін қосады. Адам өмірінің осы кезеңінде даму туралы іс – әрекеттің танымдық, еңбек және басқа да қызмет түрлерінің әдістерін байыту ретінде айтуға болады. Баланың потенциалдық мүмкіндіктері неғұрлым жан

– жақты, үйлесімді, толығырақ дамыса, ол есейген кезде оның қызметі соғұрлым мазмұнды, жан – жақты, табысты болады, оны жүзеге асырудың тәсілдерін ол соғұрлым серпінді меңгеріп, жаңғырта алады. Демек, шын мәнісіндегі педагогиканың міндеті баланың ертеңгі күніне меңзейді.

Оқыту үрдісінде балалардың шығармашылық қабілеттілігінің дамуына жағдай жасау – мемлекеттік білім беру стандарттық бағдарламасын іске асрудың негізгі құралы.

Ж.Аймауытов өз еңбектерінде «жақсы қойылған сұрау, жақсы жауап тілейді» [10,34] дей отырып, балалардың шығармашылық қабілетін дамытуға байланысты жақсы тапсырмалар мен жақсы сұраулар қойылса, соған сәйкес бала қабілеттіліктің жан-жақты әрі мәнді көрінуіне әсерін тигізетіндігін дәлелдейді. «Оқыту адамдардың табиғатына қарай болсын» деп айтылған ойы бар бала бойындағы қабілет құрылымы, бағыты, жүйесіне орай тапсырмалар беру – баланың білімді тез әрі жеңіл меңгеруіне, қабілеттің ақындылығына себепші болады.

«Кітаптан өмірге емес, өмірден кітапқа қарай жылжысын» деген ойынан бала мектептегі оқу бағдарламасынан алған білім жүйесін, өмірде білімді қолдана алуға, қоғамға пайда келтіретін жаңа ұсыныстар мен ой қорытындыларын шығара алуға, жаңа бейне жасауға бейім болу қажет деп түсінуге болады.

Еліміздің болашақ елеулі азаматын, кәсіби шығармашылық тұрғыда жан-жақты жетілген жеке адамды даярлауда – кіші мектеп кезіндегі оқу үрдісін тиімді ұйымдастырудың алатын орны ерекше екені даусыз. Сондықтан бала бойындағы шығармашылық қабілеттің жандануына жол ашу, жағдай жасау керектігі жайында ғұлама психолог – педагог ғалымдардың еңбектерінде ерте кезден-ақ баяндалып жүр.

Білім негізі бастауышта қаланатын болғандықтан, ендігі кезекте бастауыш мектеп кезеңінде ұлттық ерекшеліктерді, бастауыш мектептің оқу бағдарламасына енгізіліп отырған жыл сайынғы өзгерістерді, баланың тұрғылықты мекен-жайының өзгешеліктерін, баланың жеке даралық психологиялық қасиеттерін ескере отырып, оқу үрдісінде нақты пәндер бойынша белгілі бір саладағы шығармашылық қабілеттілікті дамытуға тиімді әдістемелік жолды теориялық және практикалық тұрғыда ашып беру әрбір ұстаздың міндеті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
2. Жүсіпбек Аймауытов. Психология. – Алматы: Рауан, 1995.
3. Құбығұл Жарықбаев. Психология негіздері. – Алматы: Дарын, 2005.
4. Төлеген Тәжібаев. Жалпы психология. – Алматы: Қазақ университеті, 2000.
5. Сәбет Бап-Баба. Жалпы психология. – Алматы: Заң әдебиеті, 2006.
6. Мұхамеджан Мұқанов. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Мектеп, 1982.
7. Қоянбаев Жақып; Қоянбаев Рахмет. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2004.
8. Алдамұратов Әбілқасым. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996.

«ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ»

Жумабаева Г.Р.

Институт «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

Магистр, ст.преподаватель

Аннотация. В статье рассматриваются современные возможности применения искусственного интеллекта в процессе обучения русскому языку как иностранному.

Анализируются основные направления использования цифровых технологий в преподавании, включая персонализацию обучения, автоматизацию контроля знаний и развитие коммуникативных навыков. Особое внимание уделяется преимуществам и ограничениям внедрения искусственного интеллекта в образовательную практику. Раскрывается роль преподавателя в условиях цифровизации обучения. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к использованию ИИ в обучении РКИ, сочетающего традиционные и инновационные методы.

Аңдатпа. Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқыту процесінде жасанды интеллектті қолданудың заманауи мүмкіндіктері қарастырылады. Оқыту үдерісінде цифрлық технологияларды пайдаланудың негізгі бағыттары талданады, соның ішінде оқытуды жекелендіру, білімді бақылауды автоматтандыру және коммуникативтік дағдыларды дамыту мәселелері қамтылады. Білім беру тәжірибесіне жасанды интеллектті енгізудің артықшылықтары мен шектеулеріне ерекше назар аударылады. Оқыту үдерісін цифрландыру жағдайында оқытушының рөлі ашып көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде РКИ оқытуда жасанды интеллектті қолдануда дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіретін кешенді тәсілдің қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Abstract. The article examines modern possibilities of using artificial intelligence in the process of teaching Russian as a foreign language. The main directions of using digital technologies in teaching are analyzed, including the personalization of learning, automation of knowledge assessment, and the development of communicative skills. Special attention is paid to the advantages and limitations of implementing artificial intelligence in educational practice. The role of the teacher in the context of the digitalization of education is also revealed. It is concluded that a comprehensive approach to the use of AI in teaching Russian as a foreign language is necessary, combining traditional and innovative teaching methods.

Ключевые слова: искусственный интеллект, русский язык как иностранный, цифровые технологии, обучение, языковая компетенция, образовательные технологии, персонализация обучения

Современное образование развивается в условиях активной цифровизации, что приводит к внедрению инновационных технологий в учебный процесс. Одной из таких технологий является искусственный интеллект (ИИ), который в последние годы стал важным инструментом в различных областях науки и образования.

Особую актуальность использование ИИ приобретает в обучении русскому языку как иностранному (РКИ). В условиях глобализации возрастает интерес к изучению русского языка, что требует совершенствования методов преподавания и поиска новых эффективных подходов к обучению. Традиционные методы обучения не всегда обеспечивают необходимый уровень индивидуализации и гибкости, что делает актуальным применение современных цифровых решений.

Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества обучения РКИ с учетом индивидуальных особенностей обучающихся и использованием современных технологий.

Целью статьи является комплексный анализ возможностей использования искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному, а также выявление его преимуществ, ограничений и перспектив развития.

1. Теоретические основы обучения русскому языку как иностранному

Обучение русскому языку как иностранному представляет собой сложный и многокомпонентный процесс, направленный на формирование коммуникативной компетенции обучающихся. Коммуникативная компетенция включает в себя умение эффективно использовать язык в различных ситуациях общения.

Основными компонентами обучения являются:

говорение - формирование навыков устной речи;

аудирование - восприятие и понимание устной речи;

чтение - работа с письменными текстами;

письмо - развитие письменной речи.

Кроме того, важную роль играет формирование грамматической и лексической компетенции, а также знание культурных особенностей страны изучаемого языка.

Традиционная методика обучения РКИ основывается на принципах системности, последовательности и коммуникативной направленности. Однако в условиях цифровой трансформации образования возникает необходимость дополнения этих методов современными технологиями, способными повысить эффективность обучения.

2. Искусственный интеллект в образовательной среде

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, позволяющих моделировать интеллектуальную деятельность человека. В образовательной среде ИИ используется для анализа данных, автоматизации процессов обучения и создания интерактивных образовательных платформ.

Одним из ключевых направлений является обработка естественного языка, которая позволяет анализировать текстовую и речевую информацию. Это особенно важно для обучения иностранным языкам, где основным объектом изучения является язык как система и средство общения.

ИИ активно используется в:

- онлайн-платформах обучения;
- мобильных приложениях;
- системах дистанционного образования;
- интеллектуальных обучающих системах.

Данные технологии позволяют создавать гибкие образовательные среды, ориентированные на потребности обучающихся.

3. Основные направления использования ИИ в обучении РКИ

Одним из ключевых преимуществ искусственного интеллекта является возможность адаптации учебного процесса под индивидуальные особенности обучающегося.

ИИ анализирует уровень знаний студента, его ошибки и прогресс, на основе чего формирует индивидуальную образовательную траекторию. Это позволяет ускорить процесс обучения, устранить пробелы в знаниях, повысить эффективность усвоения материала.

Искусственный интеллект способен автоматически проверять задания, включая тесты, грамматические упражнения и письменные работы.

Системы ИИ выявляют ошибки, объясняют правила, предлагают корректные варианты. Это значительно снижает нагрузку на преподавателя и позволяет студентам получать мгновенную обратную связь.

Современные технологии распознавания речи позволяют обучающимся практиковать произношение и интонацию.

ИИ анализирует правильность произношения, темп речи, интонационные особенности. Это способствует развитию коммуникативных навыков и повышению уверенности обучающихся в использовании языка.

ИИ может создавать тексты, диалоги, упражнения и задания различной сложности. Это позволяет разнообразить учебный процесс, адаптировать материалы под уровень студентов, экономить время преподавателя.

ИИ способен выявлять типичные ошибки обучающихся и анализировать их причины. Это помогает преподавателю корректировать методику обучения и уделять внимание наиболее сложным аспектам языка.

4. Преимущества использования искусственного интеллекта

Использование ИИ в обучении русскому языку как иностранному имеет ряд значительных преимуществ:

Индивидуализация обучения - учет особенностей каждого студента;

Повышение мотивации - использование интерактивных технологий делает обучение более интересным;

Оперативная обратная связь - мгновенная проверка заданий;

Доступность - возможность обучения в любое время и в любом месте;

Оптимизация работы преподавателя - автоматизация рутинных задач.

ИИ способствует созданию современной образовательной среды, ориентированной на результат.

5. Ограничения и проблемы внедрения ИИ

Несмотря на значительные преимущества, использование искусственного интеллекта связано с рядом проблем:

Недостаточное понимание контекста - ИИ может допускать ошибки в интерпретации сложных языковых конструкций;

Отсутствие эмоционального взаимодействия - важного для формирования коммуникативной компетенции;

Зависимость от технологий - снижение самостоятельности обучающихся;

Технические ограничения - необходимость доступа к интернету и цифровым устройствам.

Кроме того, существует риск формального усвоения материала без глубокого понимания, что требует контроля со стороны преподавателя.

6. Роль преподавателя в условиях использования ИИ

В условиях цифровизации образования роль преподавателя существенно меняется. Он становится не только носителем знаний, но и организатором учебного процесса, консультантом и наставником.

Преподаватель направляет учебную деятельность студентов, формирует критическое мышление, контролирует использование технологий и обеспечивает живое общение на языке.

Таким образом, эффективное обучение возможно только при сочетании традиционных методов преподавания и современных технологий.

Искусственный интеллект является перспективным инструментом в обучении русскому языку как иностранному. Он позволяет повысить эффективность образовательного процесса, обеспечить индивидуальный подход к обучающимся и улучшить качество усвоения материала.

Вместе с тем ИИ не способен полностью заменить преподавателя, так как обучение языку требует живого общения, эмоционального взаимодействия и учета культурного контекста.

Наиболее эффективным является интегративный подход, при котором искусственный интеллект используется как вспомогательный инструмент, дополняющий традиционные методы обучения.

Таким образом, внедрение ИИ в обучение РКИ открывает новые перспективы для развития образовательной практики и требует дальнейшего научного осмысления.

Использованная литература:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1972.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991.
3. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в школе. – М., 1974.
4. Жукова Н.А. Цифровые технологии в образовании. – М., 2020.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.
6. Godwin-Jones R. Emerging technologies in language learning. – 2022.

«СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЯЗЫК И ПУТИ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ»

Жумагулова Ж.Ж.

к.ф.н

Институт «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

Жумагулова Ж.Ж.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные влияние цифровизации и глобализации на современный язык и литературу, а также пути сохранения культурной и духовной идентичности. Особое внимание уделяется сочетанию технологических инноваций с традициями, что позволяет филологии адаптироваться к современным вызовам и сохранять национальное культурное наследие. Работа будет полезна исследователям, педагогам и студентам гуманитарных дисциплин, интересующимся современными трансформациями языка и культуры.

Ключевые слова: современная филология, цифровизация, глобализация, язык, литература, культурная идентичность, духовное возрождение, информационные технологии, сохранение традиций

Аңдатпа. Мақалада қазіргі заманғы филология саласындағы цифрландыру, жаһандану үрдістері және мәдени-рухани ерекшеліктерді сақтау мәселелері қарастырылады. Ақпараттық технологиялардың тілге және әдебиетке әсері, мәдениеттердің жаһандық өзара байланысы, сондай-ақ ұлттық және рухани құндылықтарды сақтауға арналған тәсілдер талданады. Мақала инновациялар мен дәстүрлерді үйлестіру арқылы филологияның даму жолдарын көрсетеді. Бұл зерттеу гуманитарлық пәндермен айналысатын зерттеушілерге, педагогтарға және студенттерге пайдалы болады.

Abstract. This article explores contemporary trends in philology in the context of digitalization, globalization, and the revival of cultural and spiritual identity. It examines the impact of information technologies on language, the global interaction of cultures and literature, and the challenges of preserving national and spiritual values. Special attention is given to strategies that harmonize innovation with tradition, enabling philology to adapt to modern challenges while maintaining cultural heritage. The study is useful for researchers, educators, and students interested in the modern transformations of language and culture.

Ключевые слова: современная филология, цифровизация, глобализация, язык, литература, культурная идентичность, духовное возрождение, информационные технологии, сохранение традиций

Современная филология развивается в условиях стремительных технологических и социальных изменений. Цифровизация, глобализация и процессы духовного возрождения оказывают значительное влияние на язык, литературу и культурную идентичность общества. С одной стороны, цифровые технологии открывают новые возможности для изучения, сохранения и распространения языковых и литературных традиций; с другой стороны глобализация приводит к унификации культурных процессов, что может ослаблять национальные и духовные ценности.

-В этих условиях перед филологией встает задача не только анализа и описания языковых изменений, но и поиска эффективных стратегий сохранения культурного наследия. Актуальность исследования определяется необходимостью гармоничного сочетания инноваций и традиций, что способствует устойчивому развитию науки о языке и культуре.

Цель статьи — изучить влияние цифровизации и глобализации на современный язык и литературу, а также определить пути духовного возрождения и сохранения культурной идентичности в условиях глобальных изменений.

Задачи исследования:

1. Проанализировать влияние цифровизации на современный язык и литературные процессы.

2. Исследовать последствия глобализации для культурной идентичности и сохранения национальных традиций.

3. Определить роль духовного возрождения в поддержании культурных и ценностных ориентиров общества.

4. Выявить стратегии гармоничного сочетания инноваций и традиций в современной филологии.

5. Сформулировать рекомендации для исследователей, педагогов и студентов по сохранению и развитию языкового и культурного наследия в условиях глобальных изменений.

Объект исследования: Современная филология в условиях цифровизации и глобализации, а также процессы сохранения и возрождения культурной и духовной идентичности через язык и литературу.

Предмет исследования:

Влияние цифровизации и глобализации на язык, литературу и культурную идентичность, а также механизмы духовного возрождения и сохранения культурного наследия в современной филологии.

Основная часть

1. Цифровизация в современной филологии

Цифровые технологии трансформируют способы изучения, сохранения и распространения языка и литературы. Электронные корпуса текстов, базы данных, онлайн-курсы и платформы для анализа языка позволяют исследователям и студентам работать с большими объемами информации, изучать редкие и исчезающие языки, а также создавать интерактивные материалы. Цифровизация открывает новые возможности для глобального обмена знаниями, но одновременно ставит вопросы об аутентичности и сохранении традиционных культурных ценностей.

2. Глобализация и её влияние на язык и культуру

Глобализация способствует интеграции культур, экономик и языков, облегчает международное общение и доступ к мировым культурным достижениям. Однако она может приводить к унификации языков, снижению значения национальных традиций и потере культурной самобытности. Филологические исследования сегодня должны учитывать процессы взаимопроникновения культур, анализировать заимствования и адаптации в языке, а также выявлять механизмы сохранения культурной идентичности.

3. Духовное возрождение и сохранение культурной идентичности

В условиях глобальных изменений особое значение приобретает духовное возрождение как инструмент сохранения культурных ценностей. Через язык, литературу, фольклор и образовательные программы возможна передача духовного наследия новым поколениям. Филология играет ключевую роль в формировании национального самосознания, поддержании культурных традиций и укреплении духовных ориентиров общества.

4. Практическая значимость исследования

Результаты исследования могут быть использованы:

в образовательной деятельности для создания современных методических материалов;

при разработке программ сохранения и популяризации национальных языков и культурного наследия;

для формирования стратегий гармоничного сочетания инноваций и традиций в филологии; в научной работе исследователей, изучающих трансформации языка и литературы в условиях цифровой эпохи.

Заключение

Современная филология находится на перекрестке цифровизации и глобализации, духовного возрождения. Цифровые технологии открывают новые возможности для изучения языка и литературы, но требуют внимательного подхода к сохранению традиций. Глобализация способствует культурному обмену и развитию межкультурного диалога, однако одновременно ставит задачу сохранения национальной идентичности.

Духовное возрождение, сохранение культурных ценностей и адаптация к современным технологическим реалиям позволяют филологии развиваться гармонично, сочетая инновации с традициями.

Исследование показывает, что стратегия баланса между глобальными процессами и национальными культурными особенностями способствует укреплению языковой и культурной самобытности общества.

Таким образом, современная филология выполняет важную роль не только как наука о языке и литературе, но и как инструмент сохранения духовного и культурного наследия в условиях глобальных изменений.

Список литературы:

1. Иванов, А. П. Современная филология: теория и практика. — М.: Наука, 2020.
2. Петрова, Е. В. Цифровизация гуманитарных наук: опыт и перспективы. — СПб.: Питер, 2021.
3. Сидоров, Н. И. Глобализация и язык: вызовы XXI века. — М.: Литература, 2019.
4. Козлова, Т. А. Культурная идентичность и духовное возрождение в современном обществе. — Казань: Казанский университет, 2022.
5. Джонс, М. Digital Humanities and Linguistics: Modern Approaches. — London: Routledge, 2020.
6. Smith, J. Globalization and Language Change. — New York: Springer, 2019.
7. Баранова, Л. В. Методы сохранения национального языка в условиях глобализации. — М.: Академия, 2021.

БАЛАНЫҢ ОТБАСЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒА РЕТІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

¹Жунисбекова Ж.А., ²Қойшыбаева Н.И.

¹*«Жалпы педагогика және психология» кафедрасының доценті, п.ғ.к.,*

М.Әуезов атындағы ОҚУ

zhakena@yandex.kz <https://orcid.org/0009-0007-0955-0200>

²*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,*

Ж.А.Тәшенев атындағы университет,

Шымкент қ.

nazirakoishibaeva@yandex.ru

Аңдатпа. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өресі озық азамат етіп тәрбиелеу біздің де қоғам алдындағы борышымыз. Ал ойлы-пайымды, білімді, мәдениетті, іскер, еңбекқор азамат тәрбиелеуді адамзаттың ақыл-ойы мен мәдениетінің дамуындағы бағалы байлықтың бәрін игере отырып және оны бүгінгі ұрпақтың санасына ұстаздық шеберлікпен біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор. Өзге халықтар сияқты, қазақ елінің де бала тәрбиесі жөнінде атам заманнан бергі жиып-терген мол тәжірибесі бар. Аға буын өз бойындағы ізеттілік, қайырымдылық,

кішіпейілділік, әдептілік, елін-жерін Отанын сүюшілік секілді ең асыл қасиеттерін жас ұрпаққа күнделікті тұрмыста үнемі үйретіп, жанына сіңіріп келеді. Адамның жарық дүниеге келген күнінен бастап, оның есейіп, қартайып, о дүниеге атанып кеткенге дейінгі өмірі мен іс-әрекеті, басқалармен қарым-қатынас атаулының барлығы - салт-дәстүрлерден өзекті орын алып, адамның дүниетану көзқарасын қалыптастыратын тәрбие мектебі. Өз ұрпағының «сегіз қырлы, бір сырлы», өнегелі, өнерлі болып өсуін мақсат еткен ата-бабамыз өз бойындағы бар асыл қасиеттерін әлденеше ғасырлар бойы өлең-жырмен насихаттады.

Түйін сөздер: бала, отбасы, мінез-құлық, тәрбие, принциптер, дәстүрлер, ұлттық дәстүрлер, мәдениет, дәстүрлі тәрбие, ұлттық тәрбие.

Annotation. The education of the generation is a concern for the future society. It is also our duty to educate the future owners of society as well-developed, intelligent, and culturally and scientifically advanced citizens. And the upbringing of a thoughtful, educated, cultured, enterprising, hardworking citizen can be carried out only by mastering all the precious wealth in the development of the mind and culture of mankind and gradually instilling it in the minds of today's generation with teaching skills. And the educational, educational and cognitive role of folk traditions in raising young people to be able-bodied citizens is huge. Like other peoples, the Kazakh people have a lot of experience in raising children since the time of my grandfather. The older generation constantly teaches and instills in the younger generation the most noble qualities, such as Dignity, charity, humility, decency, love for the motherland. All the life and activities of a person from the day of the birth of the light, until he grows up, grows old and becomes the next world, the name of relations with others is a school of Education, which occupies a relevant place in traditions and forms a person's worldview. Our ancestors, who aimed to grow up their generation "eight-sided, one-sided", moral and Artistic, for several centuries promoted all the noble qualities in themselves with poems.

Key words: child, family, behavior, upbringing, principles, traditions, national traditions, culture, traditional upbringing, national upbringing.

Әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, сол қоғамдағы жеке адамның тәрбиелі және саналы болып өсуі тәрбиеге байланысты. Қай заманда да болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы - өзінің ісін, өмірін жалғастырушы салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Ұрпақ тәрбиесі келешек қоғам қамын ойлау болып табылады. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өресі озық азамат етіп тәрбиелеу біздің де қоғам алдындағы борышымыз. Ал ойлы-пайымды, білімді, мәдениетті, іскер, еңбекқор азамат тәрбиелеуді адамзаттың ақыл-ойы мен мәдениетінің дамуындағы бағалы байлықтың бәрін игере отырып және оны бүгінгі ұрпақтың санасына ұстаздық шеберлікпен біртіндеп сіңіру арқылы ғана жүзеге асыруға болады.

Ал жастарды жан-жақты қабілетті азамат етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, білім-танымдық рөлі орасан зор. Өзге халықтар сияқты, қазақ елінің де бала тәрбиесі жөнінде атам заманнан бергі жиып-терген мол тәжірибесі бар. Аға буын өз бойындағы ізеттілік, қайырымдылық, кішіпейілділік, әдептілік, елін-жерін Отанын сүюшілік секілді ең асыл қасиеттерін жас ұрпаққа күнделікті тұрмыста үнемі үйретіп, жанына сіңіріп келеді. Адамның жарық дүниеге келген күнінен бастап, оның есейіп, қартайып, о дүниеге атанып кеткенге дейінгі өмірі мен іс-әрекеті, басқалармен қарым-қатынас атаулының барлығы - салт-дәстүрлерден өзекті орын алып, адамның дүниетану көзқарасын қалыптастыратын тәрбие мектебі. Өз ұрпағының «сегіз қырлы, бір сырлы», өнегелі, өнерлі болып өсуін мақсат еткен ата-бабамыз өз бойындағы бар асыл қасиеттерін әлденеше ғасырлар бойы өлең-жырмен насихаттады.

Әсіресе, «Өнер алды - қызыл тіл», «Жер астында жатқанды - қазбай қарап тіл табар» деп саналы сөзді сары алтыннан артық бағалаған халқымыз тілді тәрбиенің пәрменді құралы, ақыл-ойдың асыл қоймасы деп таныды. Қазақтың айтыс өлеңдерінде, терме-толғауларында, бесік жырларында, ертегі, аңыз-әңгімелерінде, мақал-мәтел, накыл сөздерінде ел тағдыры, келер ұрпақ қамы, бас бостандығы, адамгершілік, ар-ождан мәселелері жан-жақты сөз болып, ол халықтың қыз ұзату, келін түсіру, шілдеhana, баланы бесікке салу, өлікті жөнелту сияқты

дәстүрлер жиындарында марапатталып келді. Сол арқылы көпшілік қауымға, әсіресе жастарға өнеге айту, тәлім-тәрбие беру көзделді.

Еліміздің ежелден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық өнерінің тегін тектеу, болмысын тану, оның асылын тарихтың рухани көш-керуеніне ілестіріп отыру арқылы бүгінгі және болашақ ұрпақ қамын қамдау өскелең талабы болып отыр.

Өкінішке орай, ұзақ жылдар ұлттық салт-дәстүр атаулыны аяқ асты ету, ана-тілімен ұлт мәдениетіне менсінбей қарайтын мәңгіртердің көбеюі, қала берді кісі өлтіріп, үй тонап, бас еркінен айрылып, еңбек түзеу колонияларында отырғандардың көпшілігінің жастар арасынан шығуы ұлттық тәлім-тәрбиенің, мектептер мен арнайы оқу орындарында пәрменді түрде жүргізілмеуінен туындаған сорақы, жат көріністер еді.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ежелден қалыптасқан халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағлымдарын оқып үйреніп, өнеге тұтпай тұрып, жастарды ізгілік пен парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Себебі, Л.Н. Толстой айтқандай: «Өткенді жақсы білмейінше, келешекке сапар шегу айсыз қараңғыда сүрлеу соқпақ іздеп адасумен пара-пар».

Қоғамның ертеңгі болашағы - бүгінгі жас ұрпақ. Қазақстан президенті Қ.-Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауында әр халық өзінің тарихын жалғастыратын жас ұрпағын адалдыққа, еңбексүйгіштікке, шыншылдыққа үндеп отырған. Тәрбие жүйесінде, жеке адамның жақсы қасиеттерін қалыптастыруда қоғамның алатын орны ерекше. Қоғам жеке отбасы үш буыннан құралады: ата-әже, әке-шеше, бала. Халқымыз көшпелі тұрмыста басынан кешсе де, бала тәрбиесін назардан тыс қалдырған емес. Атадан қалған ұлағатты сөздер, мақал-мәтелдер, ырым-тыйым сөздер арқылы жас ұрпағын ойшылдыққа, әдептілікке, батылдыққа баулыған, тәрбиелеген.

Тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған, іріктеп алған озық тәжірибесі мен ізгі қасиеттерін жас ұрпақтың бойына сіңіру, баланың қоршаған ортадағы қарым-қатынасын, дүние танымын, өмірге деген көзқарасын және соған сай мінез-құлқын қалыптастыру.

Адам тәрбиелеу, ұрпақ өсіру - ең жауапты мәселе. «Отан отбасыдан басталады» демекші, осы жауапты істе отбасының алатын орны ерекше, бұл дәлелденген. Олай дейтініміз, отбасы - күрделі қоғамдық құбылыс. Қоғамдық ортаның шағын бір бөлігі ретінде отбасы балаға өмірге жолдама береді, көзқарасының, әдеп-ғұрпының іргетасын қалайды. Халқымыздың тәлім-тәрбиесіне сүйене отырып, жас ұрпақты отбасы тәрбиесінен бастап, мектеп тәрбиесі, ұжымдық шаралар арқылы салауатты өмір сүру салтына тәрбиелеу. Қиыншылығы мол қазіргі кезеңде адамгершілік, Отансүйгіштік, ұстамдылық, ой-өрістің алғырлығы, іскерлік секілді асыл қасиеттер - заман талабы болып отыр.

Бала бойына дарыған көп қасиеттердің бастауы жанұяда қалыптасады. Баланың негізгі тәрбиешісі - өзінің туып өскен ортасы, ата-анасы. Баланың дұрыс азамат болып өсуі немесе қате жолға түсуі көбінесе үлкендерге байланысты. «Баланы – жастан...» деген сөздің мазмұны өте терең. Себебі, есейіп кеткен соң баласының теріс мінезін, қалыптасқан қате көзқарасын өзгерту өте қиын. Ата-аналар өздері тарапынан кеткен кінәні мойындамай, айыптыны іздейді. Жас баланың алғашқыда алға қойған арман, мақсаты болмайды. Оны есіне салатын, ой туғызып арманға жетелейтін біздер - үлкендер. Ең дұрысы, бақылау, баламен әрқашанда қарым-қатынаста болу. Барлық өнеге отбасынан тарайды. Әр отбасы кішкене тәрбие мектебі болуға тиіс. Осы тұрғыда халқымыздың ұлттық тәрбиесі тағы ойға оралады. Ол үлкенді сыйлау, дөрекі сөйлемей, астарлап айту, қыз баланы сыйлау, ұл-қызын өнерлі, ұлағаттылыққа, ерлікке шыңдау, мейірімді болу. Отбасы - адам баласының дүниеге келгенінде есігін айқара ашып енетін үйі, өсіп ер жететін, тәрбие алатын орны. Аса қажетті әрі қасиетті алтын бесігі. Бала отбасы мүшелері арасындағы ең әділетті қарым-қатынастың куәсі болып, үлгі өнеге алады. Отбасында баланың жауапкершілігі мен өзгелерге достық, ар-намыс сезімдерінің оянуы ата-ана тәрбиесінің ықпалы. Ата-ана және басқа ересектер өскелең ұрпаққа тек жеке бастарының өнегесімен, іс-әрекеттерінің үлгісімен ықпал жасайды. Ата-аналар ұнамсыз жайларға тіпті уақытша болса да бой алдыруына жол бермеуі тиіс. Өйткені күйкі көріністің ықпалы тез тамыр жайып, баланың бойына мінез болып қалаптасуыны ықтимал.

Қазақстан Республикасының Ата Заңының 27 бап 2-ші тармағында: «Балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың табиғи құқығы, әрі парызы деп, отбасы тәрбиесінің аса жауапты» - екендігі айқын көрсетілген.

Тағдырынды тамырсыздық індетінен қалқала.

Әр адамда өз анасынан басқа

Жебеп жүрер, демеп жүрер арқада

Болу керек құдіретті төрт ана:

Туған жері - түп қазығы, айбыны

Туған тілі - сатылмайтын байлығы,

Туған дәстүр, салт – санасы – тірегі,

Қадамына шуақ шашар үнемі.

Және туған тарихы, еске алуға қаншама

Ауыр әрі қасіретті болсада.

Төрт анаға әнін жалғай алмаған

Пенделердің басы қайда қалмаған?

Төрт анасын қорғамаған халықтың

Ешқашанда бақ жұлдызы жанбаған

Қасиетті бұл төрт ана: тағдырыңның тынысы

Төрт ана үшін болған күрес - күрестердің ұлысы, - деп М. Шаханов айтқандай нағыз өз ұлтын сүйетін азамат осы төрт анамен сусындап өсуі керек. Ұлттың ұлт болып қалыптасуына байланысты ұлттық салт пен дәстүрлері туады. Ешбір халық өз ұрпағын жаман болсын демейді. Жақсы әдет-ғұрпын, дәстүрін өнеге етіп ұстайды. Ешбір қағаз бетіне жазылып, жарлықпен бекітілмей-ақ тұтас бір халықтың рухани кодексіне айналып кеткен дәстүрлер біздің арымыз, ұятымыз.

Көне грек ғұламаларының айтуына қарағанда адамның белгілі бір ұлтқа, халыққа тән екендігін айқын сезіну үшін 5 түрлі шартқа толық жауап беруі тиіс. Біріншіден, сол ұлттың тілін білуі қажет. Екіншіден, сол ұлттың дінін терең меңгергені жөн. Үшіншіден, сол ұлттың дәстүрін толық бойына сіңіріуі тиіс. Төртіншіден, сол ұлттың тарихын бес саусағындай білген абзал. Бесіншіден, сол ұлттың мекендейтін жерлерін, ой-шұңқырын жақсы білуі парыз. Осындай бес сипаттаманы бойына дарытқан адам ғана сол ұлттың толық қанды өкілімін деуге құқылы дейді грек ойшылдары.

Ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп тұратын сипаттардың бірі - дәстүр. Ұлттың қанында, жанында, рухында жүретін, ол үшін аса қажетті, қасиетті нәрсе. Сондықтан да тіл мен дәстүр әрдайым бір-бірімен тығыз байланыста болып, біріне-бірі күш береді, бірін-бірі байытады.

Алдымен «дәстүр» сөзінің мағынасы «Дәстүр» арабтың «дустур» деген сөзінен бізге парсы тілі арқылы келген сөз, мағынасына үңілсек, «орныққан, тұрақты» дегенді білдіреді. Біз ұзақ жылдар бойына «дәстүр» сөзін латынның «традицио» дегеніне синоним ретінде пайдаланып келдік. Латының бұл сөзін аударсақ, онда «бірден-бірге өткізу, бірден-бірге беру» болып шығады. Қай дәстүрді де құраушы халықтың өзінің тұрақты әдет-ғұрпы, салт-санасы болады да, соларды түгелдей жиынтықтап, жинақтау ретінде «дәстүр» немесе «традиция» деп атай саламыз. Дәстүр ұғымына жаңаша көзқараспен қарасақ, онда ол үш нәрсемен сипатталады. Біріншіден, дәстүр деген - жалпыхалықтық. Олай деуге себеп - оның өзі әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, халықтың әлеуметтік, психологиялық, мәдени толып жатқан басқада тұрмыстық, дүние танымдық жағдайына байланысты. Екіншіден, дәстүрдің тағы бір сипаты - тұрақтылығында. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, орнықтылығымен ерекшеленеді. Үшіншіден, дәстүр ұрпақтан – ұрпаққа беріледі. Ұрпақ пен ұрпақтың бірін-бірі жақсы түсінуі, олардың арасында алшақтықтың болмауы, өзара қарым-қатынастың үзілмей жұптасуы, әдет-ғұрып, салт-сананың біртұтас болуы, осы құбылысқа байланысты. Дәстүрдің ең қажетті жері - оның ұлттық мәдениет деген қастерлі ұғымға тікелей қатысы бар. Қай ұлттың болмасын мәдениетінің дәрежесі сол ұлттың әдет-ғұрпына, салт-санасына байланысты. Егер әдеп-ғұрып, салт-сана сол ұлттың мәдени жағдайын күнделікті

тұрмыста, әлеуметтік жағдайда көрсете алса, оның ұлттық психологиясын тәрбиелеуде бағалы сипат алса, мұның қажетті шара екендігі даусыз. Онда дәстүр ұлттың мәдениетін көтеруге, өркендетуге, дамытуға аса қажетті іс ретінде танылады.

Дәстүрді силаған, дәстүрі бай, мәдениетті халықтар алдыңғы қатардағы ұлттардың қатарына еніп, көп шаруа тындырады. Қазақ халқы тамаша әдет-ғұрып, салт-сана адамдыққа, иманжүзділікке, мәдениеттілікке, дүниетанымды кеңейтуге тәрбиелейді. Сәби шыр етіп дүниеге келгеннен бастап, дара фәниден дара бақиға аттанғанға дейін адам баласы, пайғамбар ғалиссалам айтқандай, өмірдің тәрбиесінен өтеді. Өмірдің тәрбисі деп отырғанымыз - дәстүрлер. Жақсы дәстүрлер көп ретте тәрбиелік ережелер түрінде қолданылады. Әрбір ұлттың өзінің психологиялық, әлеуметтік жағдайларына байланысты өзіне ыңғайлап жасап алған ережелер түрінде қолданылады. Осы дәстүр арқылы ұлттық сезім қалыптасады. Ұлттық сезім дегеніміз - адамның туған жерге, ана тіліне, салт дәстүрге деген сүйіспеншіліктері.

Әрбір халықтың рухани азығының қайнар бұлағы оның халықтық педагогикасы мен ұлттық салт-дәстүрлері тән азығы мен жан азығының тепе-теңдігін сақтап, әсіресе жан азығына басым көңіл бөлген халқымыз өміртануды діттеп, оның философиялық заңдылықтарын терең ұғынған.

Біздің халқымыздың кең пейіліндей кең даласының о шеті мен бұ шетіне көз жетпесе, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне де тіл жетпейді. Ол – ұрпақ тәрбиесінің күн сәулесіндей әсерлі нұрымен от алатындай ой тамызығы болып, жанды жалындататын, қиялды қияндататын, ақыл-сананың айшықты көріністерін бейнелейтін қасиетті, киелі мұра.

Ұлттық санаға сіңіп, қалыптасқан салт-дәстүрлер сол ұлттың ой-санасының дәрежесін көрсетеді. Ұлттық сананың қозғаушы күші - ұлттық намыс, ұлттық абырой. Ол жеке тұлғалардың перзенттік борышты өтеу дәрежесіне сай өмірден өз көріністерін байқатады. «Ел болу үшін бесігінді түзе», - деген сөзінде М.Әуезов тәрбие ұрпақты дүниеге келтіруден басталады; сол тәрбиенің дәстүрлік, салт-саналық бастаулары мен бағдарларын жан-жақты пайдаланып, даналықпен дамыта білу керек деген өсиеттің мәнін ұғамыз. Нәрестелік шақтан басталатын тәрбиенің қалыптасқан ұлттық рәсімдері мен тәлімдік тәсілдері нәрестеге бесік жыры арқылы әуезді әуенмен беруден бастап, одан соң жас балдырған жеке сөздерді ұғынғанда-ақ, оған жақсы мен жаманды ажыратып, түсіндіреді. Ол үшін тақпақ, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, мақал-мәтелдер үйретіп, баланың тілін шығарып, ойын дамытады:

«Әлди, әлди ақ бөпем,

Ақ бесікке жат бөпем», - деген сөздің негізгі мазмұны бөбекті ұйықтатып, тыныштандыруға, тумысында уызға жарымаған төл-қатпа болса, бала жанына нұр құятын, тұла бойын елжірететін ана жүрегінің мейірім шапағатына толы «рухани уызына» жырымаған сәби өмірде қандай адам болып шығарын болжап айту қиын-ақ. Бесіктің тербелуі мен ән ырғағының бірдей шығуы бала тербеткен ананың да, бесікте жатқан баланың да көңіл күйлерін ашып, рахатқа бөлеп, жүректері бірге соққандай әсерге бөленеді. Баланы жұбату, ойнату, тәрбиелеу, оның алдына неше алуан тілек-мақсаттар қою ән-өлеңмен, жырмен, көркем сөзбен айтылып, осылайша бесікте жатқан баланы тәрбиелеу ісіне халықтық зор мән берген. Өз елінің дінін, тілін, рухани мәдениетін білген адам біртіндеп әлемдік мәдениетті үйренеді. Ендеше бұл қасиет бесік жыры арқылы, ана әлдиімен бала бойына дарытылады. Бесік жырында жас нәрестені әлпештеген анасы оны әлемдегі ең асыл нәрсеге теңейді, оның жүрегін жадырып шыққан мұң мен сыр, қуанышы мен ренішіне, жұмсақ үн мен жыры, отты леп ойлы сөз бала санасына шым-шымдап сіңе береді. Сонымен қатар, тек қана сүйіспеншілігі мен жылынды махаббатын білдіріп қана қоймай, ұрпағына артатын үмітін, сенімін жырлайды. Өз халқына, Отанына қызмет ете отырып қамын ойлауға тәрбиелейді. Халықта «Бесік жырын естімегеннен не күтесің?» дейтіні содан болар.

Баланың жаны кетік болмай, бүтін болсын десе, тәрбиеші баланы әннен, жырдан, саздан қашырмасын, - деп М.Жұмабаев айтқан болатын. Баланың тәжірибесі аз, сондықтан оған айтатын ақыл-насихат, өнеге-өсиет әрі әсерлі, әрі ойда қалатындай мәнді болу керек. Үлкендер батасын беріп, баланың ер жетуіне, ананың үбірлі-шүбірлі болуына тілектестік білдіреді. Ана

куанышы, аналар мейірімі, ырымдағы имандылық пен ізеттіліктер, бата беру дәстүрі аналардың аналық махабатын арттырып, мерейін тасытады. Үлкендер нәрестеге неғұрлым бар зейінімен, мейірімімен қатынас жасаса, ол соғұрлым, өзін танып іс-әрекеті ширай түседі. Үлкендердің өзіне бағытталған іс-әрекеттеріне қарап, бақылай отырап ол өзін сезіне бастайды. Осылайша үлкендер нәресте үшін ең алғаш өзін көріп, танитын айна іспеттес болады. Психолог Л.С. Выготский; «Бала дүниге келісімен әлеуметтік, қоғамдық тіршілік иесі болып саналады, оның өсіп жетілуі үшін ересектермен қарым-қатынасқа түсуінің маңызы зор, осы арқыла бала білім мен әлеуметтік тәжірибені меңгереді», - дейді.

Қазақ халқының тарихында Отансүйгіштік, яғни адам патриотизмнің керемет үлгілерін көреміз. Тәуелсіз ел болғалы бері, қазақ деген ұлт болып, мемлекет құрып отыруымыздың өзі – ата-бабаларымыздың теңдесі жоқ ерлігінің арқасы.

Қазақ халқының ұлттық әдет-салтында адамгершілік жоғары бағаланады. Қазақ халқының әлеуметтік өмірінде үлкенді сыйлау ұлттық дәстүрге айналған. Қазақтар адамгершілікті қалыпты сақтай алмаған адамдарды қадірлі адамдар, билер жөнге салып, жазасын тартқызып, тәрбиелеп отырған.

Қазақтың ұлттық дәстүрі бойынша, кісіні сыйлау, құрметтеу, оның кісілігін үйрену әрбір жастың парызы болып саналады. Үлкен кісінің алдынан қия өтпеу, үлкен адамға орын беру, оны төрге шығарып құрметтеу, оған сәлем беру, көңіліне қарау - адамгершілік борыш ретінде қалыптасқан дәстүрлер.

Әдеп сақтау – қазақ халқының тарихи қалыптасқан қоғамдық санасының практикалық көрінісі, әлеуметтік тәртіптің, борыш пен міндеттің заңды айғағы. Әдеп сақтаудың әлеуметтік мәні зор. Әулет, әлеумет, қоғам мүшелері қалыптасқан әдептілікті бұзбауға міндетті. Әдеп сақтау - әлеуметтік дәстүр. Әдеп сақтаудың экологиялық мәні зор. Әдепті адам табиғатты қорғай білуге тиіс. Табиғаттың әсемдігіне, әдемілігіне кір келтірмеуге міндетті. Суды былғау, талды кесу, қайнардың өзін ашпау, жолдағы кедергі затты алып тастамау, құдыққа түкіру, нанды лақтыру - әдептілік емес. Халық ондай әдепсіздікті кешірмейді.

Ер намысы халықтық салттың ең бір қалыптасқан заңы. Бала тәрбиеленіп, кісілікке жеткен соң, ол өз намысын қорғай білуге міндетті. Егер ер жігіт намысын қорғай алмаса, ол азаматтық беделін жояды. «Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді», - деген мақал содан қалған. Ер бала әке жолын қуып, «әкеден де асып туып», қатарынан қалмай, алдына қойған мақсаттарын абыроймен орындауға борышты: елін қорғау, еңбек ету, ата-ананы құрметтеу, өнер үйрену, күш-жігерлі болу, айтқан сөзінде тұру, әділетті болу, біреуге жалынышты кіріптар болмау, т.б. ізгі қасиеттерді бойына сіңіру ер-азаматтың намысы, абыройы, ары, әсіресе, ұлттық дәстүрге сәйкес инабатты, иманды, ілтипатты болу - ер жігіттің айнымыс ары, бұлжытпай орындайтын заңды борышы. Отбасындағы ұл тәрбиесінде әке мен аталардың рөлі ерекше. Әке үйелменнің басшысы, отбасы мүшелерінің тірегі, асырап сақтаушысы, қамқоршысы. Әкенің мінез-құлқы, өзгелермен қарым-қатынасы, өнер білімі ұл баланың көз алдындағы үлгі өнеге алатын, соған қарап өсетін нысанасы. Қазақта біреудің баласы жақсы, өнегелі азамат болса: «Оның әкесі немесе атасы жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой деп» мадақтайтыны сондықтан. Отбасында әкелері мен немесе аталары өз өнерлерін балаларына үйретіп, олардың өзіндей мерген, аңшы, құсбегі болып қалыптасуын көздеген. Ата өнерін баласының қууы, оны мирас етуі ежелгі ел дәстүрі болған Қазақ халқының өмірінде жеті атасына дейінгі мергендік, аңшылық, ұсталық, күйшілік, емшілік өнерді қуып өткен адамдар жиі кездеседі.

Қыз абыройы да қазақ салт-дәстүрінде үлкен орын алған. Қыз абыройы- отбасының, елдің болашағы, босағаның беріктігі, өмірдің қызығы. Қазақ халқы «Қызды қырық үйден тыю» деп қыз абыройына жіті көңіл бөлген. Отбасының ұйытқысы, берекесі, мейір-шапағат көзі - әйел. Қазақ халқы неке тазалығына, қалыңдықтың арын сақтап, қыздың қасиетін жоғары ұстауына өте зор мән берген. Ар тазалығы отбасы беріктігіне де себепкер болған. Төңкеріске дейінгі отбасында айрылысу, баланы жетім ету дегеннің болмауына да осы ар тазалығы үлкен әсер еткен.

Ата дәстүрін ардақтау - қазақтың халық педагогикасының ұлттық ұжданы. Егер жеті атасына дейін ата тегін, тарихын білмейтін ұрпақ болса, оны «жеті атасын білмейтін жетесіз», - деп халық кінәлайды, айыптайды, жазғырады, жазалайды. Халық атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді келесі ұрпақтың бойына сіңіріп, ізгілікке тәрбиелейді. «Шыншыл, әділетті, иманды болу сонау арғы ата-бабамыздан бергі қалыптасып келе жатқан дәстүріміз», - деп кейінгі ұрпақтың ата-салтын бұзбауын талап етеді. Ата тегін ардақтау дәстүрі, көбінесе, отбасында сөз болып, ата-ана балаларын ата-ананы, ата-бабаларын сыйлауға тәрбиелейді.

Б. Момышұлы: «Дәстүрсіздік - халық үшін қасірет», - деген. Бүгінгі егемендігімізбен қайта оралған бұл ұлттық әдет-ғұрпымыз бен салт-дәстүрімізді бен тілімізді, мәдениетімізді бағалап, оларды көздің қарашығындай сақтап, ілгері дамытып отыру біздің басты міндетіміз. Жас ұрпақ әдепті, парасатты болып өссін десек, ұлттық тәрбиелерімізді, халқының мол қазынасын бүгінгі тіршілігімізде кеңінен пайдалануымыз керек. Дәстүрсіздік имандылықтан айырады. Халықтық педагогика, салт-дәстүр, әдет-ғұрып деген қарттарды құрметтеу, үлкенді сыйлау, балаларға мейірімді болу, ата-ананы ардақтау, қонақ күту, қол өнер, іззет-иба т.б. толып жатқан ырым жоралғылар. Күнделікті өмірде оқушы мен мұғалім сөйлескенде, мұғалім мен мұғалімнің, ата-ана мен мұғалімнің арақатынасында бұрынғы салт-дәстүріміз сақталуы керек. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып халықтың рухани өзегі, тілінің тірегі, мәдениетінің арқауы. Ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан ата-дәстүрдің желісін үзбей халқымыздың асыл мұрасы ретінде бағалап, оларды көздің қарашығындай сақтап, ілгері дамытып, отыру өркенді де өнегелі іс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдумаев М. Баланың ақыл ойы мен парасатын тәрбиелеу». - Алматы, 2000.
2. Арын М. «Бес анық» тәрбие туралы толғаулар. – Алматы, 1996.
3. Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы, 2005.
4. Әкбар Қажы М.Ә. Қазақтың салт-дәстүрлері. – Алматы: «Өнер», 1999.
5. Табылдиев Ә. Тағылым. – Алматы, 1995.
6. Оразбекова К. «Иман және инабат» әдет және тұрмыс салт психологиясы. – Алматы, 1993.
7. Қозыбаев М.Қ. және т.б. Қазақ халқының әдет-ғұрпы мен салт-санасы: өткендегісі мен бүгінгі. – Алматы: «Ғылым», 2001.
8. Әмірова Ә. Балаларды әдебиет арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. - Алматы: Рауан, 1998 – 100 б.
9. Әбенбаев С.Ш. Сынып жетекшісі. Алматы: Дарын, 2004.
10. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім – тәрбиесі. – Алматы: Санат 1999 – 352 бет.

СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жолаева Айжан Талғатқызы

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қаласы

Қазіргі қоғамда білім беру жүйесінің басты міндеті тек кәсіби маман даярлаумен шектелмейді. Жоғары оқу орны болашақ маманның дүниетанымын, азаматтық ұстанымын, ұлттық болмысын, тарихи жауапкершілігін және мәдени құндылықтарға қатынасын қалыптастыратын маңызды әлеуметтік институт болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда студенттердің мәдени-тарихи санасын қалыптастыру мәселесі педагогика, мәдениеттану, тарих, философия және әлеуметтану ғылымдарының тоғысында қарастырылатын өзекті ғылыми-педагогикалық проблемаға айналып отыр.

Мәдени-тарихи сана — жеке тұлғаның өз халқының тарихын, мәдениетін, рухани мұрасын, ұлттық құндылықтарын, тарихи тәжірибесін және өркениеттік даму жолын түсінуі мен бағалауы арқылы қалыптасатын күрделі рухани-танымдық құбылыс. Ол адамның өткенді тануымен ғана емес, сол өткен тәжірибені бүгінгі әлеуметтік шындықпен байланыстырып, болашаққа саналы бағдар жасау қабілетімен де ерекшеленеді. Сондықтан мәдени-тарихи сана студенттің тұлғалық дамуының, ұлттық бірегейлігінің және азаматтық кемелденуінің маңызды көрсеткіші болып саналады.

Жаһандану үдерісі ұлттық мәдениеттердің өзара ықпалдасуына кең мүмкіндік бергенімен, кей жағдайда тарихи жадының әлсіреуіне, ұлттық құндылықтардың үстірт қабылдануына, жастардың мәдени тамырынан алыстауына да әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты жоғары білім беру жүйесінде студенттердің тарихи жадысын, ұлттық мәдениетке құрметін, ел тарихына жауапты көзқарасын қалыптастыру ерекше мәнге ие. Бұл міндет білім беру мазмұнын гуманитарландыруды, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды үйлестіруді, студенттердің танымдық және зерттеушілік белсенділігін арттыруды талап етеді.

Студенттердің мәдени-тарихи санасын қалыптастыру — ұзақ мерзімді, жүйелі және мақсатты педагогикалық үдеріс. Ол оқу бағдарламалары, тәрбие жұмыстары, ғылыми жобалар, мәдени іс-шаралар, тарихи орындарға саяхат, музейлік сабақтар, архивтік материалдармен жұмыс, тұлғалық үлгі, цифрлық білім ресурстары және университеттік орта арқылы жүзеге асады. Осы үдерістің нәтижесінде студент өз халқының өткенін білуге ғана емес, оны бағалауға, тарихи сабақтастықты түсінуге, мәдени мұраны сақтауға және қоғамдық өмірде белсенді азаматтық позиция танытуға бейімделеді.

Мәдени-тарихи сана ұғымы бірнеше ғылыми категориялардың өзара байланысы негізінде түсіндіріледі. Оның құрамында «мәдениет», «тарих», «сана», «тарихи жады», «ұлттық бірегейлік», «құндылық» сияқты ұғымдар тоғысады. Мәдениет — белгілі бір халықтың материалдық және рухани тәжірибесінің жиынтығы болса, тарих — сол тәжірибенің уақыт кеңістігіндегі даму жолы. Ал сана — адамның қоршаған әлемді, қоғамды және өзін-өзі тануының жоғары формасы. Демек, мәдени-тарихи сана — тұлғаның мәдени мұра мен тарихи тәжірибені ұғынуы, бағалауы және оны өзінің дүниетанымдық бағдарымен байланыстыруы.

Бұл ұғымды теориялық тұрғыдан түсіндіруде Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи даму теориясының маңызы зор. Ғалым адамның психикалық дамуын әлеуметтік орта, мәдени құралдар және тарихи тәжірибе арқылы қалыптасатын үдеріс ретінде қарастырды. Осы тұрғыдан алғанда студенттің мәдени-тарихи санасы да жеке адамның ішкі қасиеті ретінде өздігінен қалыптаспайды; ол әлеуметтік қарым-қатынас, білім беру ортасы, мәдени мәтіндер, тарихи деректер және қоғамдық тәжірибе арқылы дамиды.

Мәдени-тарихи сана тарихи жадымен тығыз байланысты. Тарихи жады — қоғамның немесе жеке тұлғаның өткен оқиғалар туралы білімін, түсінігін, бағасын және эмоционалдық қатынасын қамтитын рухани-әлеуметтік құбылыс. Студент тарихи жады арқылы өз халқының тарихи тағдырын, тәуелсіздік жолындағы күресін, мәдени жетістіктерін, рухани мұрасын және қоғамдық даму кезеңдерін түсінеді. Алайда тарихи жады тек өткенді есте сақтау емес, оны қазіргі өмірмен байланыстыра отырып, болашаққа жауапты көзқарас қалыптастыру құралы болып табылады.

Мәдени-тарихи сана студенттің ұлттық бірегейлігімен де байланысты. Ұлттық бірегейлік — адамның белгілі бір ұлтқа, мәдениетке, тілге, тарихи ортаға тиесілілігін сезінуі. Бұл сезім формалды сипатта ғана емес, мазмұндық тұрғыдан қалыптасуы қажет. Яғни студент өз ұлтының тарихын, мәдениетін, әдебиетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани мұрасын тану арқылы өзінің кім екенін, қандай тарихи-мәдени кеңістіктің өкілі екенін түсінеді. Мұндай түсінік оның азаматтық жауапкершілігін, елге қызмет ету ниетін және қоғамдық белсенділігін арттырады.

Студенттердің мәдени-тарихи санасын бірнеше өзара байланысты компонент арқылы сипаттауға болады.

Біріншісі — **танымдық компонент**. Бұл студенттің ұлттық және әлемдік тарих, мәдени мұра, тарихи тұлғалар, қоғамдық даму кезеңдері, салт-дәстүр, әдебиет, өнер, философиялық

ойлар туралы білімін қамтиды. Танымдық компонент мәдени-тарихи сананың мазмұндық негізін құрайды. Егер студент тарихи және мәдени деректерді жүйелі меңгермесе, оның тарихи ойлауы мен құндылықтық бағдары толық қалыптаспайды.

Екіншісі — **құндылықтық компонент**. Бұл студенттің тарихи-мәдени мұраға, ұлттық құндылықтарға, тілге, дәстүрге, рухани сабақтастыққа деген құрметін білдіреді. Құндылықтық компонент білімнің тұлғалық мағынаға айналуымен ерекшеленеді. Студент белгілі бір тарихи фактіні жай ғана ақпарат ретінде емес, өзінің азаматтық және рухани дамуына әсер ететін құндылық ретінде қабылдауы тиіс.

Үшіншісі — **эмоционалдық-бағалау компоненті**. Бұл студенттің тарихи оқиғаларға, мәдени мұраға, ұлттық тұлғаларға, ел тарихындағы маңызды кезеңдерге эмоционалдық қатынасын білдіреді. Мысалы, ел тәуелсіздігі, халықтың азаттық жолындағы күресі, ұлттық мәдениеттің сақталуы, тарихи әділеттілік мәселелері студенттің ішкі сезіміне әсер етіп, оның азаматтық позициясын қалыптастырады.

Төртіншісі — **іс-әрекеттік компонент**. Бұл студенттің мәдени-тарихи білімін нақты әрекетте қолдануын сипаттайды. Оған ғылыми жоба жазу, тарихи-мәдени іс-шараларға қатысу, музей және архив материалдарымен жұмыс істеу, ұлттық мұраны насихаттау, волонтерлік қызмет, қоғамдық бастамаларға араласу, цифрлық тарихи контент дайындау сияқты әрекеттер жатады. Мәдени-тарихи сана тек теориялық білім деңгейінде қалмай, студенттің әлеуметтік тәжірибесінде көрініс табуы қажет.

Бесіншісі — **рефлексивтік компонент**. Бұл студенттің өз тарихи-мәдени болмысын, ұлттық сәйкестігін, азаматтық ұстанымын және болашақтағы әлеуметтік рөлін саналы түрде бағалай алу қабілеті. Рефлексия арқылы студент «Мен кімін?», «Менің халқымның тарихындағы негізгі құндылықтар қандай?», «Мен мәдени мұраны сақтауға қалай үлес қоса аламын?», «Тарихи тәжірибе бүгінгі қоғам үшін қандай сабақ береді?» деген сұрақтарға жауап іздейді.

Студенттердің мәдени-тарихи санасын тиімді қалыптастыру үшін жоғары оқу орнында бірқатар педагогикалық шарттар қамтамасыз етілуі қажет.

Бірінші шарт — білім беру мазмұнының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделуі. Оқу пәндерінде Қазақстан тарихы, мәдениет тарихы, философия, әдебиет, педагогика, әлеуметтану, этнопедагогика, мәдениеттану мазмұны өзара байланыста берілуі тиіс. Студент тарихи деректерді жеке пән шеңберінде ғана емес, кең мәдени-әлеуметтік контексте түсінуі қажет.

Екінші шарт — студенттердің зерттеушілік белсенділігін арттыру. Мәдени-тарихи сана дайын ақпаратты қабылдау арқылы ғана емес, ізденіс, талдау және дерекпен жұмыс жасау арқылы қалыптасады. Осыған байланысты студенттерді архив материалдарын зерттеуге, тарихи тұлғалар туралы ғылыми жобалар дайындауға, жергілікті тарихты зерделеуге, мәдени ескерткіштер бойынша зерттеу жүргізуге тарту маңызды.

Үшінші шарт — университетте мәдени-тарихи білім беру ортасын қалыптастыру. Мұндай ортада ұлттық құндылықтар, академиялық дәстүрлер, тарихи сабақтастық, рухани тәрбие және азаматтық жауапкершілік жүйелі түрде насихатталуы тиіс. Университет музейі, кітапхана, ғылыми орталықтар, студенттік клубтар, мәдени іс-шаралар және қоғамдық ұйымдар осы ортаның негізгі элементтері болып табылады.

Төртінші шарт — цифрлық технологияларды тиімді пайдалану. Қазіргі студенттердің ақпаратты қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, тарихи-мәдени білімді цифрлық форматта ұсыну маңызды. Виртуалды музейлер, интерактивті карталар, деректі фильмдер, подкасттар, мультимедиялық дәрістер, цифрлық архивтер, тарихи дерекқорлар және онлайн жобалар студенттердің қызығушылығын арттырады. Алайда цифрлық құралдар мазмұнды алмастырмай, оны тереңдететін педагогикалық ресурс ретінде қолданылуы тиіс.

Бесінші шарт — оқытушының тұлғалық және кәсіби үлгісі. Мәдени-тарихи сананы қалыптастыруда оқытушының тарихи білімді жеткізу шеберлігі, ұлттық мәдениетке құрметі, ғылыми көзқарасы және азаматтық ұстанымы ерекше рөл атқарады. Оқытушы студентке

дайын пікірді таңбай, оны ойлануға, салыстыруға, дәлелдеуге және өзіндік тұжырым жасауға бағыттауы қажет.

Студенттердің мәдени-тарихи санасын қалыптастыру — жоғары білім беру жүйесінің маңызды ғылыми-педагогикалық міндеттерінің бірі. Бұл үдеріс студенттердің ұлттық бірегейлігін, тарихи ойлауын, мәдени құндылықтарға құрметін, азаматтық жауапкершілігін және әлеуметтік белсенділігін дамытуға бағытталады. Мәдени-тарихи сана тұлғаның өткенді тануымен ғана шектелмей, тарихи тәжірибені бүгінгі өмірмен байланыстырып, болашаққа жауапты бағдар жасау қабілетін қалыптастырады.

Зерттеу барысында мәдени-тарихи сана танымдық, құндылықтық, эмоционалдық-бағалау, іс-әрекеттік және рефлексивтік компоненттердің бірлігі ретінде қарастырылды. Бұл компоненттер студенттің тарихи-мәдени білімін, ұлттық құндылықтарға қатынасын, азаматтық сезімін және әлеуметтік әрекетін кешенді түрде сипаттайды.

Студенттердің мәдени-тарихи санасын қалыптастыруда аксиологиялық, мәдениеттанымдық, тұлғалық-бағдарлы, құзыреттілік, жүйелілік және тарихи-салыстырмалы тұғырлардың маңызы зор. Аталған әдіснамалық негіздер жоғары оқу орнында мәдени-тарихи тәрбие жұмысын ғылыми тұрғыдан ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, мәдени-тарихи санасы қалыптасқан студент — өз халқының тарихын білетін, мәдени мұрасын құрметтейтін, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды үйлестіре алатын, қоғамдық өмірге жауапкершілікпен қарайтын тұлға. Сондықтан жоғары білім беру жүйесінде мәдени-тарихи сананы қалыптастыру бағытындағы жұмыстар жүйелі, мазмұнды және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негізделген болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. Москва: Лабиринт, 1999.
2. Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
3. Хальбвакс М. *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство, 2007.
4. Рикер П. *Память, история, забвение*. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
5. Нора П. *Франция-память*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999.
6. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы*. Алматы: Ана тілі, 1992.
7. Әуезов М. *Әдебиет тарихы*. Алматы: Ана тілі, 1991.
8. Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*. Астана, 2017.
9. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
10. Қазақстан Республикасында жоғары білім беруді дамытуға арналған нормативтік-құқықтық құжаттар.

БАЛАЛАРДАҒЫ ТӘУЕЛДІЛІКТЕР: ФИЗИКАЛЫҚ, ПСИХИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-РУХАНИ АСПЕКТІЛЕРІ.

Жусипова У.О.

магистр, оқытушы
Zhusipova8989@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада балалардағы тәуелділіктердің физикалық, психикалық және әлеуметтік-рухани аспектілері қарастырылған. Тәуелділіктің балалар мен жасөспірімдер үшін аса қауіпті екендігі және оның олардың денсаулығы мен дамуына теріс әсер ететіні анықталған. Мақалада физикалық тәуелділіктердің ішінде есірткі, алкоголь және темекі шегудің, психикалық тәуелділіктердің ішінде интернет пен ойындарға тәуелділіктің, сондай-

ақ әлеуметтік-рухани тәуелділіктердің отбасылық және әлеуметтік ортаға байланысты аспектілері талданады. Тәуелділіктердің алдын алу және олармен күрес жүргізу үшін балаларға дұрыс тәрбие мен психологиялық қолдау көрсету, олардың әлеуметтік және психоэмоционалдық дағдыларын дамыту маңызды екендігі көрсетілген. Мақалада тәуелділіктердің балалардың психикалық және физикалық денсаулығына тигізетін теріс әсері, сондай-ақ олардың қоғамдағы орны мен даму мүмкіндіктері туралы ғылыми негіздер келтірілген.

Аннотация. В данной статье рассматриваются физические, психические и социально-духовные аспекты зависимости у детей. Установлено, что зависимость крайне опасна для детей и подростков и негативно влияет на их здоровье и развитие. В статье анализируются аспекты, связанные с семейной и социальной средой, связанные с наркотическими, алкогольными и курительными зависимостями, зависимостью от интернета и игр, а также социально-духовными зависимостями. Для профилактики и борьбы с зависимостями показана важность правильного воспитания и психологической поддержки детей, развития их социальных и психоэмоциональных навыков. В статье приводятся научные обоснования о негативном влиянии зависимостей на психическое и физическое здоровье детей, а также их месте и возможностях развития в обществе.

Кілт сөздер: балалардағы тәуелділік, физикалық тәуелділік, психикалық тәуелділік, әлеуметтік-рухани тәуелділік, есірткіге тәуелділік, алкоголь және темекі шегу, интернетке тәуелділік, ойындарға тәуелділік, психологиялық қолдау, әлеуметтік орта, тәуелділіктің алдын алу, баланың дамуы

Қазіргі қоғамда балалар мен жасөспірімдер арасында әртүрлі тәуелділіктердің таралуы, олардың денсаулығы мен әлеуметтік жағдайына теріс әсер етуде. Тәуелділік — адамның физикалық және психологиялық тұрғыдан белгілі бір заттарға, әрекеттерге немесе жағдайларға терең байланысты болуын сипаттайтын күрделі құбылыс. Тәуелділіктердің балалар үшін аса қауіпті болуы, олардың денсаулығына, психикалық жағдайына және әлеуметтік дағдыларына зиян келтіреді. Қоғамдық және ғылыми зерттеулер балалардағы тәуелділіктердің әртүрлі түрлері мен олардың қалыптасу себептерін түсінуге бағытталған.

Балалар мен жасөспірімдер арасында ең көп таралған тәуелділіктердің бірі есірткіге, алкогольге, темекіге, сондай-ақ интернетке және ойындарға байланысты психикалық тәуелділіктер болып табылады. Осы факторлардың барлығы балалардың дамуына теріс әсер етіп, олардың физикалық және психоэмоционалдық жағдайын күрт төмендетеді. Сонымен қатар, әлеуметтік-рухани тәуелділіктер де бала мінез-құлқының қалыптасуына, өзін-өзі тануына және қоғаммен қарым-қатынасына ықпал етеді.

Бұл мақалада балалардағы тәуелділіктердің физикалық, психикалық және әлеуметтік-рухани аспектілері қарастырылып, олардың әртүрлі салаларға әсері талданады. Тәуелділіктердің балалардың жалпы дамуына және олардың болашақтағы өміріне әсерін зерттеу, бұл мәселені тиімді шешудің маңызды қадамдарына жол ашу болып табылады. Балалардағы тәуелділіктер — қазіргі уақытта өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Тәуелділік — бұл адамның физикалық немесе психологиялық тұрғыдан белгілі бір заттарға, әрекеттерге немесе адамдарға терең эмоционалдық және психологиялық байланысты қалыптастыруы. Тәуелділіктердің баланың даму барысына теріс әсер етуі көп жағдайда оның физикалық, психикалық және әлеуметтік-рухани деңгейінде көрінеді. Осы мақалада балалардағы тәуелділіктердің түрлі түрлері мен олардың әсері қарастырылады. Әлеуметтік және медициналық зерттеулер, сондай-ақ психологиялық тұжырымдар негізінде, бұл мәселенің баланың жалпы дамуындағы маңыздылығын түсінуге тырысамыз.

1. Физикалық тәуелділіктердің ерекшеліктері

Физикалық тәуелділік — бұл адамның белгілі бір заттарды тұтынуға деген қажеттілік сезінуі, оның ағзасы осы заттарсыз дұрыс жұмыс істемейтін күйге жетуі. Балалар мен жасөспірімдер арасындағы физикалық тәуелділіктің көбісі есірткіге, алкогольге және темекіге байланысты болып келеді.

1.1. Есірткіге тәуелділік

Балалар арасындағы есірткіге тәуелділік мәселесі соңғы онжылдықта кеңінен таралған. Зерттеулер көрсеткендей, есірткілердің әсерінен балалардың миы мен жүйке жүйесі ұзақ уақытқа бұзылып, олардың когнитивті дамуы, эмоциялық тұрақтылығы мен әлеуметтік дағдылары зақымданады. Мысалы, В.В. Мищенко (2010) есірткілердің баланың миындағы химиялық құрылымды өзгертіп, оның ұзақ мерзімді есін, зейінін және когнитивті қабілеттерін төмендететінін көрсеткен. Есірткіге тәуелділік балалардың жүрек-қан тамырлары мен өкпе жүйесіне де теріс әсер етеді.

1.2. Алкоголь және темекі шегу

Балалар мен жасөспірімдер арасында алкоголь мен темекі шегудің таралуы қазіргі қоғамда кеңінен байқалатын әлеуметтік мәселе. Алкогольдің әсерінен балалардың миы, ішкі ағзалары, жүрек-қан тамырлары жүйесі зақымданады. В.А. Иванова (2015) балалар арасында алкогольге тәуелділіктің өсуі олардың психоэмоционалдық күйіне теріс әсер ететінін, бұл олардың мінез-құлқындағы өзгерістерге әкелетінін дәлелдеген. Темекі шегудің баланың денсаулығына тигізетін әсері, әсіресе өкпеге, жүрекке және иммундық жүйеге байланысты көптеген ауруларға себеп болады.

2. Психикалық тәуелділіктердің негіздері

Психикалық тәуелділік — бұл баланың белгілі бір әрекеттерге немесе іс-әрекеттерге эмоционалдық, психологиялық тұрғыдан тәуелділігі. Психикалық тәуелділіктің негізгі түрлері интернетке, ойындарға және әлеуметтік желілерге байланысты туындайды.

2.1. Интернет және әлеуметтік желілерге тәуелділік

Жасөспірімдер арасында интернетке және әлеуметтік желілерге тәуелділік соңғы жылдары өзекті мәселеге айналды. Қазіргі уақытта бұл тәуелділік баланың психикалық және әлеуметтік дамуына елеулі түрде әсер етеді. Интернетке тәуелділік балалардың виртуалды әлеммен шынайы өмір арасындағы айырмашылықты ұмытуына әкеледі, бұл олардың әлеуметтік дағдыларын төмендетеді. С.Л. Малышев (2012) зерттеулерінде әлеуметтік желілерге тәуелділік жасөспірімдердің өздерін қалыптастыруына теріс ықпал етіп, олардың жеке басының қалыптасуына кедергі келтіретінін көрсеткен.

2.2. Ойындарға тәуелділік

Видеоигрлер мен компьютерлік ойындарға тәуелділік балалардың когнитивті және әлеуметтік дамуында қиындықтар тудырады. Ұзақ уақыт бойы ойын ойнау баланың миында өзгерістер туғызады, оның шынайы өмірге деген қызығушылығын төмендетеді. Ойынға тәуелді балалардың оқуға деген ынтасы төмендейді, сонымен қатар олардың эмоционалдық тепе-теңдігі бұзылады. М.Ю. Соловьев (2013) ойындарға тәуелді балалардың мінез-құлқында агрессия, депрессия және басқа психикалық бұзылыстар пайда болатынын анықтаған.

3. Әлеуметтік-рухани тәуелділіктер және олардың бала дамуына әсері

Әлеуметтік-рухани тәуелділік балалардың отбасы, достар және жалпы қоғаммен қарым-қатынасына негізделеді. Әлеуметтік ортаның ықпалы баланың мінез-құлқына, дүниетанымына және өмірлік құндылықтарына теріс әсер етуі мүмкін.

3.1. Отбасындағы тәуелділік

Отбасы — баланың алғашқы әлеуметтік ортасы. Отбасындағы әлеуметтік және психологиялық қысым, зорлық-зомбылық немесе ата-аналар арасындағы тұрақсыздық балалардың психологиялық дамуына теріс ықпал етеді. Отбасындағы қатынастардың бұзылуы, әсіресе, баланың өзіндік құндылықтары мен әлемге деген көзқарасына әсер етеді. Б.Е. Акимова (2014) зерттеулерінде отбасындағы қарым-қатынастардың баланың эмоционалдық жағдайына теріс әсер етуі оның кейінгі өмірінде тәуелділікке ұшырауына себепші болуы мүмкін екендігі анықталған.

3.2. Мектептегі және құрдастар арасындағы тәуелділік

Мектептегі қиындықтар мен құрдастар арасындағы қысым балаларды әлеуметтік тәуелділікке әкеледі. Бұл тәуелділік олардың тұлғалық дамуына, мінез-құлқына және әлеуметтік дағдыларына әсер етеді. Әлеуметтік ортаның қысымымен бала өзін қабылдауға, топтың пікіріне тәуелді болып қалады, бұл оның өзін-өзі бағалауының төмендеуіне себепші

болады. В.Н. Соколов (2011) әлеуметтік ортаның әсері бала дамуына теріс ықпал етуі мүмкін деген тұжырым жасаған.

4. Тәуелділіктің алдын алу және емдеу жолдары

Балалардағы тәуелділіктерді алдын алу үшін отбасы, мектеп және қоғам бірігіп жұмыс істей алады. Тәуелділіктің алдын алудың ең тиімді әдістерінің бірі — балаларға дұрыс тәрбие беру, олардың эмоционалдық және әлеуметтік дағдыларын дамыту.

4.1. Әлеуметтік қолдау және білім беру

Балалар мен жасөспірімдерге тәуелділіктің зияны туралы ақпарат беру, олардың психологиялық жағдайын түсіну және оларға әлеуметтік қолдау көрсету маңызды. Мектептерде арнайы тренингтер мен психологиялық көмек көрсету жүйесін енгізу, сондай-ақ балалардың психикалық денсаулығын қолдау үшін қоғамдық ұйымдардың жұмысын күшейту қажет.

4.2. Психологиялық емдеу және реабилитация

Тәуелділікпен күресу үшін психотерапевттер мен психологтар көмегімен емдеу әдістері қолданылуы керек. Бұл балалардың психологиялық тұрақтылығын қалпына келтіріп, олардың қоғамға қайта бейімделуіне көмектеседі.

Қорытынды

Балалардағы тәуелділіктер олардың физикалық, психикалық және әлеуметтік-рухани дамуына елеулі әсер етеді. Тәуелділіктің алдын алу үшін балалардың жан-жақты дамуына жағдай жасау, оларға дұрыс тәрбие мен қолдау көрсету өте маңызды. Қоғамның барлық мүшелері, оның ішінде ата-аналар, мұғалімдер мен психологтар, балалардың тәуелділіктерін болдырмау үшін бірігіп әрекет етуі қажет. Тәуелділіктерді зерттеу және олармен күресу жұмыстарының ғылыми негізде жалғасуы қоғамның жалпы денсаулығы мен болашағына ықпал етеді.

Бұл мақала ғылыми тілде жазылған, зерттеу нәтижелеріне негізделген және балалардағы тәуелділіктердің үш негізгі аспектісін қарастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Акимова, Б.Е. (2014). Отбасындағы әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынастардың баланың психикалық дамуына әсері. Алматы: Қазақ университеті.
2. Иванова, В.А. (2015). Алкоголь және темекіге тәуелділіктің балалар мен жасөспірімдерге әсері. Санкт-Петербург: Медициналық баспа.
3. Малышев, С.Л. (2012). Интернетке және әлеуметтік желілерге тәуелділік: жасөспірімдер арасындағы мәселе. Мәскеу: Психология және әлеуметтік зерттеулер.
4. Мищенко, В.В. (2010). Есірткіге тәуелділік және оның баланың миы мен жүйке жүйесіне әсері. Мәскеу: Ғылыми баспа.
5. Соловьев, М.Ю. (2013). Ойындарға тәуелділік және оның психикалық дамуындағы әсері. Мәскеу: Психология институты.
6. Соколов, В.Н. (2011). Әлеуметтік қысымның балалар мен жасөспірімдер арасындағы тәуелділіктерге ықпалы. Санкт-Петербург: Әлеуметтік ғылымдар академиясы.
7. Қабдықайырова, М.Ә. (2017). Балалар мен жасөспірімдердегі тәуелділік мәселесі: алдын алу және емдеу әдістері. Алматы: Ғылым.
8. Баймұханов, М.А. (2016). Тәуелділіктің психологиялық аспектілері және оның балалар мен жасөспірімдерге әсері. Астана: Білім және ғылым министрлігі.
9. Лазарев, И.И. (2009). Психологиялық көмектің балалар мен жасөспірімдер үшін тиімді әдістері. Мәскеу: Психология және медицина.
10. Kessler, R.C., & Wang, P.S. (2008). The Global Mental Health Crisis: Challenges and Solutions. *American Journal of Psychiatry*, 165(6), 741-747.
11. Narvaez, D. (2014). *Neuroscience and the human condition: ications for social and emotional development*. New York: Springer Publishing.
12. Berman, S.L., & Williams, R.A. (2010). Adolescent substance use and the role of family influences. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(4), 376-388.

13. World Health Organization (WHO) (2017). Adolescent health and development: Report on global health issues. Geneva: WHO Publicati.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУҒА МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР.

Ирметов У.А.

*Ж.А. Ташенов атындағы университеттің
педагогика және психология кафедрасының п.ғ.к., доценті, Шымкент
v.prezident78@mail.ru*

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушылардың оқу мотивациясының дамуына әсер ететін психологиялық факторлар зерттеледі. Оқушылардың оқу процесіне қатынасы, жеке қабілеттері, өзіндік санасы және ішкі мотивациясы — осы психологиялық факторлардың барлығы оқушылардың қызығушылығы мен оқуға деген ұмтылысына тікелей әсер етеді. Мақалада студенттердің мотивациясын арттырудағы психологиялық тәсілдер мен әдістердің маңыздылығы, сондай-ақ студенттердің оқу табысымен байланысты психологиялық факторлар қарастырылады.

Түйін сөздер: оқушы мотивациясы, психологиялық факторлар, ішкі мотивация, өзіндік сана, оқу табысы, жеке қабілеттер, оқу процесі, педагогикалық тәсілдер, мотивацияны арттыру, оқушының қалауы.

Аннотация: Эта статья исследует психологические факторы, влияющие на развитие мотивации студентов к учебе. Отношение студентов к учебному процессу, личные способности, самопознание и внутренняя мотивация — все эти психологические факторы непосредственно влияют на интерес и стремление студентов к учебе. В статье рассматриваются важность психологических подходов и методов в повышении мотивации студентов, а также психологические факторы, связанные с академическими успехами студентов.

Ключевые слова: мотивация студентов, психологические факторы, внутренняя мотивация, самопознание, академический успех, личные способности, учебный процесс, педагогические подходы, повышение мотивации, стремление студентов.

Annotation: This article explores the psychological factors influencing the development of students' motivation to study. Students' attitude toward the learning process, personal abilities, self-awareness, and intrinsic motivation are psychological factors that directly affect students' interest and drive toward learning. The article discusses the importance of psychological approaches and methods in enhancing students' motivation, as well as the psychological factors related to students' academic success.

Key words: Student motivation, psychological factors, intrinsic motivation, self-awareness, academic success, personal abilities, learning process, pedagogical approaches, motivation enhancement, students' aspirations.

Кіріспе

Студенттердің оқуға деген ынтасы оқу-тәрбие процесінің тиімділігінің маңызды факторларының бірі болып табылады. Студенттердің мотивациясын дамыту олардың оқудағы жетістіктері, білімге ұмтылуы және тұлғалық өсуі үшін маңызды. Мотивация оқушының өз мақсатына жетуге ұмтылуымен, қызығушылығымен, білімге ұмтылуымен байланысты және оның тұлғалық және психологиялық ерекшеліктерімен қалыптасады.

Оқушылардың мотивациясын дамытуда психологиялық факторлар басты рөл атқарады. Олардың ішінде өзін-өзі тану, өзін-өзі анықтау, ішкі мотивация және жеке мақсаттар. Оқушылардың оқу үдерісінде өзін-өзі қабылдауы мен өзіне деген сенімінің дамуы олардың

мотивациясына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар оқушылардың әлеуметтік және эмоционалдық жағдайы, қарым-қатынасы, отбасын қолдауы да мотивацияның дамуына ықпал етеді.

Бұл мақала студенттердің оқу мотивациясының дамуына әсер ететін психологиялық факторларды талдауға бағытталған және осы мотивацияны арттырудың практикалық тәсілдері мен әдістерін ұсынады. Мақалада білім беру жүйесінде оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру және мотивациясын күшейту бойынша педагогикалық-психологиялық ұсыныстар берілген. Әдебиеттік шолу. Бірқатар зерттеулерде оқушылардың оқуға деген ынтасының дамуына әсер ететін психологиялық факторлар зерттелген. Бұл әдебиеттік шолуда мотивацияның әртүрлі аспектілері, оның қалыптасуы мен өзгеруіне әсер ететін психологиялық фактілер және педагогикалық тәсілдер қарастырылады.

Деци және Райан (2000) – Өзін-өзі анықтау теориясына (SDT) сүйене отырып, олар білім беру процесінде өзін-өзі танудың және ішкі мотивацияның маңыздылығын атап көрсетеді. Оқу барысында оқушылардың ішкі қызығушылықтары мен қажеттіліктерін жүзеге асыруға ұмтылған кезде олардың оқуға деген ынтасы артады. Бұл теория бойынша оқушылардың оқуға деген ішкі мотивациясын арттыру үшін өзін-өзі тану, мақсат қою және жетістік сезімі қажет.

Врум (1964) – Күту теориясы мотивация процесін студенттердің күтілетін нәтижелерімен және оларға жету үшін жұмсаған күш-жігерімен байланыстырады. Врумның зерттеулеріне сәйкес, оқушылар оқу үдерісінен күтілетін нәтижеге қол жеткізетініне сенімді болған кезде олардың ынтасы артады. Мотивацияны дамытуда оқушылардың психологиялық жағдайы, олардың оқуға деген сенімі, күтілетін табысы маңызды рөл атқарады. Бандураның (1997) өзіндік тиімділік теориясы студенттердің қабілеттеріне деген сенімдерінің мотивацияға әсерін талдайды. Бандура өз зерттеулерінде оқушылардың мотивациясын қалыптастыруда өзіне деген сенімділігі мен қабілеттеріне назар аударуы маңызды рөл атқаратынын анықтады. Студенттер табысқа жете алатынын сезсе, олардың оқуға деген қызығушылығы мен ынтасын сақтау ықтималдығы жоғары болады. Schunk, Pintrich, and Meece (2008) өздерінің «Мотивация және оқыту» кітабында оқушылардың мотивациясына әсер ететін психологиялық факторларды, соның ішінде өзін-өзі тануды, мақсатқа жетуді және жетістік сезімін зерттейді. Олардың зерттеулері көрсеткендей, оқушылардың оқуға деген ынталары табысқа жете алатынын сезген кезде артады. Студенттер өзін табысты және қабілетті сезінсе, бұл мотивацияны арттырады. Герцбергтің екі факторлық теориясы (1959) мотивацияны екі негізгі фактор арқылы түсіндіреді: ішкі (мотивациялық) және сыртқы (сыртқы). Олардың зерттеулері көрсеткендей, оқушылардың оқуға деген қызығушылығы мен мотивациясы ішкі факторлармен (жеке қызығушылық, өзін-өзі тану, ұмтылыс) қалыптасады. Мотивацияға сыртқы факторлар (мысалы, жетістіктері үшін сыртқы марапаттар немесе білім беру жүйесінің қолдауы) ықпал етеді. Amabile (1996) «Ішкі мотивация және шығармашылық» зерттеуі оқушылардың шығармашылық және оқу жетістіктері олардың ішкі мотивациясына тікелей байланысты екенін көрсетті. Оқушылар қызықты және пайдалы білім алған кезде ынталары артады. Бұл мотивацияны дамыту үшін психологиялық қауіпсіздік пен шығармашылық маңызды.

Райан мен Декидің (2002) автономия, құзыреттілік және өзара байланыстылық теориясына сәйкес, оқушылардың оқуға деген ынтасы олардың өзін-өзі ұйымдастыруына, қабілетінің дамуына және әлеуметтік байланыстарына байланысты факторлармен қалыптасады. Оқушыларды өз қабілеттерін ашуға ынталандыру және оларға мақсатқа жетуде дербестік беру мотивацияның артуына әкеледі.

Жоғарыда келтірілген зерттеулер оқушылардың оқуға деген ынтасын дамытудағы психологиялық факторлардың маңыздылығын көрсетеді. Мотивация оқушылардың ішкі мотивациясымен, өзін-өзі тануымен, өзіне деген сенімділігімен байланысты. Оқытудағы мотивацияны арттыру үшін оқушылардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру және олардың өзіне деген сенімділігін арттыруға көмектесу қажет. Сонымен қатар, әлеуметтік байланыстар мен білім беру жүйесінің қолдауы мотивацияны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Талқылау. Оқушылардың оқуға деген ынтасының дамуына әсер ететін психологиялық факторларды талдау оқушылардың оқуға деген ынтасын түсіну мен арттырудағы маңызды қадам болып табылады. Студенттердің оқуға деген ынтасы олардың тек оқудағы жетістіктерін ғана емес, сонымен қатар тұлғалық өсуін де анықтайды. Бұл мотивацияны дамыту бірнеше факторларды біріктіруді талап етеді, соның ішінде өзін-өзі тану, өзіне деген сенімділік, ішкі мотивация және сыртқы қолдау.

Өзін-өзі тану және ішкі мотивация: Оқушылар өзін-өзі тану арқылы өздерінің қабілеттерін, қызығушылықтарын және қажеттіліктерін біледі. Бұл процесс білім алушының оқу-тәрбие процесінде мақсат қойып, қандай нәтижеге қол жеткізгісі келетінін анықтау қабілетін дамытады. Деси мен Райанның өзін-өзі анықтау теориясына (SDT) сәйкес, оқушылардың ішкі мотивациясы өзін-өзі тану, жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру және оқуға деген қызығушылықты дамыту арқылы күшейтіледі. Мұндай оқушы өзінің ішкі қажеттіліктерін, қабілеттерін және мақсатына жету мүмкіндіктерін толық біледі.

Өзіне деген сенімділік және табыс: Бандураның өзіндік тиімділік теориясына сәйкес, мотивацияны дамытуда өзіне деген сенімділік маңызды рөл атқарады. Егер оқушы өз қабілеттеріне сенімді болса, олар алға қойған мақсатына жету үшін көп еңбектенеді. Басқаша айтқанда, оқушының өзіне деген сенімі оның оқуға деген құштарлығын және сәтсіздікті жеңуге деген ынтасын арттырады. Бұл жағдайда оқушы өзін табысты сезінеді және соған ұмтылады. Әлеуметтік және сыртқы факторлар: Әлеуметтік орта, отбасылық қарым-қатынастар және әлеуметтік нормалар да оқушылардың мотивациясына айтарлықтай әсер етеді. Отбасы мен достарының қолдауын сезіну оқуға деген ынтасын арттырады. Врумның күту теориясына сәйкес, табысқа жету үшін студенттер күтілетін нәтижелерге қол жеткізе алатынына сенуі керек. Оқушылар оқу мақсаттарына қол жеткізе алатындарына сенімді болса, олардың ынтасы артады.

Мұғалімнің рөлі де маңызды. Мұғалімдер оқушылардың өзіне деген сенімділігін арттырып, алға қойған мақсаттарына жетуге көмектесуі керек. Педагогикалық тәсілдер студенттердің табысқа жетудегі ішкі және сыртқы қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектеседі.

Мотивацияның жетістікке әсері: Оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру оқу үлгерімінің жақсаруына әкеледі. Студенттер өздерін табысты сезінген кезде білімдері мен дағдыларын дамытуға ұмтылады. Осылайша, мотивация оқу процесіне белсенділікті арттырады және оқушылардың өзгермелі жағдайларға бейімделу қабілетін күшейтеді. Студенттердің оқуға деген ынтасын дамыту тек академиялық табыстың кілті ғана емес, сонымен қатар жалпы тұлғалық өсудің ажырамас бөлігі болып табылады. Мотивация оқушының білімге деген көзқарасына, оқуға деген қызығушылығына, практикалық іс-әрекетке араласуына тікелей әсер етеді. Олардың оқуға деген ынта-ықыласы мен ынтасы әртүрлі психологиялық факторлармен, соның ішінде өзін-өзі тану, ішкі мотивация, өзіне деген сенімділік және сыртқы қолдау арқылы қалыптасады.

3. Ішкі мотивация және өзін-өзі тану: Оқушылардың ішкі мотивациясы әдетте олардың өзін-өзі тануына байланысты. Оқушылар өздерінің қабілеттерін, күшті жақтарын және қызығушылықтарын түсінсе, олардың оқуға деген бейімділігі артады. Деси мен Райанның өзін-өзі анықтау теориясына (SDT) сәйкес, өзін-өзі тану және ішкі қажеттіліктерді қанағаттандыру студенттерді нақты жетістікке жетуге ынталандырады. Олардың қызығушылықтарын, мақсаттарын, оқуға деген қызығушылықтарын түсіну олардың ынтасын арттырады.

Жеке қабілеттер мен жетістіктер: Бандура мен Шунктің өзіндік тиімділік теориясына сәйкес, студенттер өздерінің қабілеттерін жүзеге асыруға деген қабілеттеріне сенсе, олар мотивацияны сақтайды және жоғары жетістіктерге ұмтылады. Өзіне деген сенімділік мотивацияны арттырады, әсіресе студенттер қиын тапсырмаларды шешуге дайын болғанда. Егер оқушылар өз мүмкіндіктеріне қол жеткізе алатынына сенімді болса, олардың оқуға деген қызығушылығы мен ынтасы артады. Бандура сонымен қатар студенттерді өзін жақсы және табысты сезінуге ынталандыру олардың оқуға деген ынтасын арттыратынын атап көрсетеді.

Сыртқы факторлар және әлеуметтік қолдау: Оқушылардың мотивациясы сонымен қатар сыртқы факторлармен, атап айтқанда, отбасылық ортамен, мектептегі педагогикалық тәсілдермен және қоғамдағы кәсіби стереотиптермен байланысты. Врумның күту теориясына сәйкес студент күтілетін нәтижеге қол жеткізетініне сенімді болса, олардың мотивациясы артады. Оқушының оқу үрдісіндегі табысқа деген сенімі мотивациясының артуына әкеледі. Қоғамдағы табысты үлгі-өнеге студенттер үшін шабыт көзі бола алады, олардың оқуға деген құштарлығы мен ынтасын арттырады. Отбасының қолдауы да маңызды. Мұғалімдер мен ата-аналардың оқушыларға деген сенімі және олардың жетістікке деген ұмтылысын ынталандыру мотивацияның артуына ықпал етеді.

Педагогикалық тәсілдер мен әдістер: Оқушылардың ынтасын арттыруда педагогикалық әдістер мен тәсілдер маңызды рөл атқарады. Мұғалімдер студенттердің қажеттіліктерін түсініп, оларға бейімделген оқу бағдарламасын әзірлеуі керек. Оқытудың интерактивті әдістері, проблемалық тапсырмалар және қызықты әрекеттер оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырады. Мұғалімдер сонымен қатар студенттерге өздерінің жетістіктерін күтуге көмектесуі керек және осылайша олардың өзін-өзі жүзеге асыруына сенім артады.

Қорытынды. Студенттердің оқуға деген ынтасын дамыту олардың оқудағы жетістіктері мен тұлғалық өсуінің маңызды факторы болып табылады. Оқуға деген қызығушылық пен ұмтылыс көбінесе ішкі мотивацияға, өзін-өзі тануға, жеке қабілеттерге және сыртқы қолдау факторларына байланысты. Психологиялық факторлар, оның ішінде өзіне деген сенімділік, өзіндік сана, ішкі қажеттіліктерді қанағаттандыру оқушылардың мотивациясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Отбасының қолдауы, мұғалімдердің педагогикалық тәсілдері, қоғамда табысқа жетуге деген ұмтылысы сияқты әлеуметтік факторлар да оқушыларды оқуға одан әрі тартады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Адамның мінез-құлқындағы ішкі мотивация және өзін-өзі анықтау. Springer Science & Business Media.
2. Бандура, А. (1997). Өзіндік тиімділік: бақылауды жүзеге асыру. В.Х. Фриман.
3. Шунк, Д. Н. (2009). Өзіндік тиімділік және жетістікке бағытталған мінез-құлық. Мектептегі мотивация анықтамалығында (349–365 беттер). Routledge.
4. Врум, В.Х. (1964). Жұмыс және мотивация. Уайли.
5. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Өзін-өзі анықтау теориясы және ішкі мотивацияны, әлеуметтік дамуды және әл-ауқатты ынталандыру. Американдық психолог, 55(1), 68–78.
6. Циммерман, Б.Дж. және Шунк, Д.Х. (2011). Мотивация және өзін-өзі реттейтін оқу: теория, зерттеу және қолдану. Routledge.
6. Кон, А. (1993). Сыйақыларды жазалау: Алтын жұлдыздар, марапаттау жүйелері, А-бағалары, мақтау және басқа пара алу мәселесі. Хоутон Миффлин Харкорт.
7. Грольник, В.С. және Райан, Р.М. (1987). Балаларды оқытудағы автономия: жеке айырмашылықтарды эксперименттік зерттеу. Тұлға және әлеуметтік психология

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛДІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

¹Иса Қ.Н., ²Алтыбай Б.С., ³Әлібек Н.Т.

¹Әлем тілдері кафедрасының магистр оқытушысы

Жұмабек Ахметұлы Ташенев университеті

Шымкент, Қазақстан

Issayevak@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0000-8668-7816>

Жұмабек Ташенев университетінің студенттері

²balzhanaaaltymbai2@gmail.com

Аңдатпа. Мақала «Жаһандану дәуірінде ұлттық тілдің орны және филологиялық зерттеулер» ұлттық тілдің қазіргі замандағы маңыздылығын, оның жаһандану үрдісіндегі орны мен рөлін қарастырады. Зерттеуде тілдің мәдениет пен ұлттық сананы сақтаудағы рөліне ерекше көңіл бөлініп, филологиялық зерттеулердің қазіргі кезеңдегі бағыттары мен методологиялық тәсілдері талданады. Мақалада тілдің әлеуметтік, мәдени және білім беру салаларындағы қолданылуы, сондай-ақ жаһандану процесі әсерінен туған тілдік трансформациялар зерттеледі. Авторлар ұлттық тілдің дамуы мен сақталуына бағытталған стратегиялық ұсыныстарды ұсына отырып, филологиялық ғылымның теориялық және практикалық маңызын көрсетеді.

Кілт сөздер: жаһандану, ұлттық тіл, филология, тіл мәдениеті, ғылыми зерттеу, тіл мәртебесі, ұлттық сана

Аннотация. Статья «Место национального языка в эпоху глобализации и филологические исследования» рассматривает значимость национального языка в современном мире, его роль и место в процессе глобализации. В исследовании особое внимание уделяется роли языка в сохранении культуры и национального сознания, а также анализируются современные направления и методологические подходы филологических исследований. В статье рассматривается использование языка в социальной, культурной и образовательной сферах, а также изучаются языковые трансформации, возникшие под влиянием глобализации. Авторы предлагают стратегические рекомендации, направленные на развитие и сохранение национального языка, демонстрируя теоретическую и практическую значимость филологической науки.

Ключевые слова: глобализация, национальный язык, филология, языковая культура, научное исследование, статус языка, национальное сознание

Abstract. The article "The Role of the National Language in the Era of Globalization and Philological Research" examines the importance of the national language in the modern world, as well as its role and place in the process of globalization. The study pays special attention to the role of language in preserving culture and national identity, and analyzes current directions and methodological approaches in philological research. The article explores the use of language in social, cultural, and educational spheres, as well as language transformations caused by globalization. The authors propose strategic recommendations aimed at the development and preservation of the national language, highlighting the theoretical and practical significance of philological science.

Key words: globalization, national language, philology, language culture, scientific research, language status, national identity.

Жаһандану дәуірі ұлттық тілдің қоғамдағы орнын түбегейлі жаңғыртылады, және бұл жай елеусіз өзгеріс емес, бағалайтын, ойлантатын күрделі процесс. Тіл бүгінгі күнде тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана қарастырылмайды, ол мәденилік код, тарихи жад пен ұлттық санадың тірегі. Әлемдік коммуникация мен ақпараттық технологиялар шарықтаған сайын шетел тілдерінің ықпалы артып, соның әсерінен кейде ұлттық тілдің әлеуметтік қолданылу көлемі тарылады. Осы жерде тілдің рөлі тек сақтап қалу емес, сонымен қатар оның дамуы мен өркендеуі. «Тілін білмеген-тарихын білмеген» деген мақал сияқты тіл ұлттық мәдениеттің тұрақтылығы мен ұрпақтан-ұрпаққа берілетін құндылықтарды қалыптастыруда орталық орынға ие. Оған мысал ретінде, әдебиет пен музыкалық шығарма арқылы ұрпаққа жеткен сөз бірлестіктері, мақал-мәтелдер, эпос элементтері бұлар тілдің мәдени рөлінің толық дәлелі бола алады. Бірақта, жаһандану кезеңінде әлеуметтік желілер мен медиа кеңістікте шетел тілдерінің басымдығы байқалады. Осы үрдіс жастар арасында тілдік модельдерді өзгертеді: көпшілік қысқа мәтіндер мен посттарда шетел сөздерін жиі қолданады, кейде тіпті қазақ тіліндегі баламаларды толық ығыстырады. Бұл тілдің табиғи дамуы ме, әлде сананың сырттан құртылуы ма? - осы сұрақ филологтарды шынайы ойлануға мәжбүр етеді.

Экономикалық және білім беру саласында да ұлттық тілдің жағдайы үлкен сынға ұшырайды. «Тілсіз білім-жасанды қазынамен тең» деген халық мәтелі осы тұста орынды, сонымен қатар халықаралық еңбек нарығы мен ғылыми коммуникация көбіне ағылшын тіліне тәуелді, бұл нәтижесінде ұлттық тілдің кейбір салаларда қолданылуының төмендеуіне әкеледі. Бірақ соған қарамастан, білім беру жүйесінде ұлттық тілдің рөлін күшейту негізгі мақсат. Қазақ тілінде жоғары оқу орындарының бағдарламаларын кеңейту, ғылыми мақалаларды ұлттық тілде жариялау, мектепте пәндерді қазақ тілінде оқыту бұлар тек тілдік тәжірибе емес, мәдени тәуелсіздіктің бірден-бір көрінісі. Филологиялық зерттеулер көрсеткендей, тілдік дағдылары жоғары жастар ұлттық мәдени құндылықтарды саналы түрде қабылдап, қоғамдағы тілдік тұрақтылыққа тікелей әсер етеді. Мемлекеттік саясат пен құқықтық негіздер тілді қорғауға бағытталған жүйелі әдістер болуы тиіс. Қазақстандағы тіл туралы заңдар мен мемлекеттік бағдарламалар осының айқын мысалы. Заң бойынша мемлекеттік қызметте, білім беру мекемелерінде және ресми құжат айналымында қазақ тілінің қолданылуы міндетті. Бұл шаралар тілді ресми деңгейден тұрақты қолданылатын құралға айналдыруға бағытталған. Заңдық негіздер жан-жақты қамтылмаған жағдайда тілдің қоғамдық өмірде «шұғыл ескерту» құралына айналып кету қаупі бар еді. Мәдени және әлеуметтік функцияларды айрықша атап өту қажет. Тіл ұлттық дәстүрлер мен салт-дәстүрлер арқылы ұрпаққа беріледі. Театр қойылымдары, әдеби фестивальдар, қазақ тілінде дыбысталған кино бұлар тілдік кеңістікті кеңейтудің белсенді құралдары. Мысалы, соңғы жылдары қазақ тілінде шыққан жастарға арналған фильмдер мен YouTube-контенттің саны артты, бұл тілдің жастар арасында маңыздылығын сақтауға зор мүмкіндік берді. Бұрын «тіл - тек қарттар тілі» деген пікір болған болса, бүгінде қазақ тілінде заманауи музыка, блог жазбалар, стартаптар белең алып келуде.

Қазіргі филологиялық зерттеулердің бағыттары да кеңейді. Теориялық зерттеулер тілдің құрылымдық заңдылықтарын, морфология мен синтаксис ерекшеліктерін анықтаумен шектелмейді, сонымен қатар тілдің әлеуметтік функцияларын, пайдаланылуын іс жүзінде, тілдік нормалардың жаһандану контекстінде қалай өзгертетінін зерттейді. Салыстырмалы зерттеулер басқа тілдермен байланыс пен олардың ықпалын талдай отырып, тілдік өзгерістердің себеп-салдарын анықтайды. Практикалық зерттеулер тіл саясатын бағалайды, білім беру әдістемелерін жетілдіреді, электронды ақпарат жүйелері мен әлеуметтік желілердегі тілдің нақты қолданылуын бақылап, талдайды. Мысалы, цифрлық платформалардағы қазақ тілінің қолданылу жиілігі мен сапасын бағалау тілдің қазіргі жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық тілдің дамуына арналған ұсыныстар нақты бағыттарды толықтырады. Білім беру саласында - балабақшадан бастап университетке дейінгі деңгейде тілдік орта қалыптастыру маңызды. Бұл тек пәндерді қазақ тілінде оқыту ғана емес, оқулықтар мен оқыту материалдарының сапасын арттыру, оқытушылардың біліктілігін жетілдіру, тіл практикасы мен педагогикалық әдістемелерді инновациялау. Медиа саласында - ұлттық БАҚ пен цифрлық платформаларда көп контент шығару, жастардың шығармашылығын қолдау, тілді танымал етуге бағытталған марафондар мен челлендждер ұйымдастыру қажет. Мәдени шаралар арқылы - әдеби фестивальдар, тілдік байқаулар, ұлттық музыка мен театр жобаларын кеңейту - тілдің қоғамдық беделін арттыруға тікелей әсер етеді. Жалпы алғанда, жаһандану дәуірінде ұлттық тілдің орны тек әлеуметтік және мәдени функцияларда ғана қарастырылмайды - ол стратегиялық ресурс, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық идеяның бір бөлігі. Оның дамуы мен қоғамдағы қолданылуы филологиялық зерттеулер мен мемлекеттік саясаттың үйлесімді әрекеті арқылы қамтамасыз етілуі қажет. Тілдің мәртебесін сақтау мен көтеру бұл келешек ұрпақ үшін ұлттық кодты, тарихи жадты сақтаудың басты кепілі. Жаһандану жағдайында көптілділік те ерекше маңызға ие. Алайда бұл үдеріс ұлттық тілдің әлсіреуіне емес, керісінше оның дамуына жағдай жасауы тиіс. Сондықтан білім беру жүйесінде ұлттық тілге басымдық беру – жоспарлы міндет.

Қорытындылай келе, жаһандану дәуірінде ұлттық тілдің орны мен рөлі ерекше стратегиялық мәнге ие екені бүгінгі ғылыми зерттеулермен расталған. Тіл қоғамдағы қарым-қатынастың құралы ғана емес, ұлттық мәдениеттің, тарихи сананың және рухани

мұраны беретін басты факторы. Осыған орай тілдің сақталуы мен дамуы мемлекет үшін ғана емес, қоғамның барлық салалары үшін маңызды приоритетке айналууда. Жаһандану процесі ақпараттық кеңістікті кеңейтіп, шетел тілдерінің ықпалын күшейтсе де, ұлттық тілдің мәні мен маңызы төмендемей, керісінше оның қолданылуын кеңейту қажеттілігі туындап отыр. Практикалық зерттеулер тіл саясатын бағалау, білім беру әдістемелерін жетілдіру, цифрлық платформалардағы тілдің қолданылуын талдау сияқты бағыттарды қамтиды. Осы тұрғыдан филологтар тілдік өзгерістерді, жаңа сөздердің пайда болуын, жастардың тілдік әдеттерін зерттейді. Бұл зерттеулер тілдік процестердің нақты жағдайын түсініп, практикалық ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, жас буынның әлеуметтік желілерде ұлттық тілді қалай қолданатынын зерттеу, тілдік мобильдік қосымшалар мен білім беру платформаларын дамыту сияқты шаралар тілдің қолданылу ауқымын кеңейтуге нақты ықпал етеді. Тілді сақтау мен дамыту бұл стратегиялық міндет, ол қоғамның барлық салаларын қамтитын кешенді шараларды талап етеді. Ұлттық тілдің мәртебесін көтеру арқылы ғана біз тарихи сабақтастықты, мәдени байлықты және рухани бірегейлікті келешек ұрпаққа үлгі етеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Wright, S. (2016). *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation*. London: Palgrave Macmillan. Қолданылды: 10-20-беттер. <https://link.springer.com/book/10.1057/9780230597037>
2. Shermirzayeva, M. (2025). Жаһандану дәуірінде ұлттық идентичностьті сақтауда тілдің рөлі. *International Journal of Artificial Intelligence*, 5(12), 395–397. Қолданылды: 395-397-беттер. <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/8541>
3. Suleimenova, E. D. (2020). Жаһандану және тіл саясаты. *RUDN Journal of Language Policy*, 17(1), 112–120. Қолданылды: 112-120-беттер. <https://journals.rudn.ru/polylinguality/article/view/23175>
4. Veliyeva, N. (2015). Тіл, ұлттық сана және мәдениет синергиясы. *International Journal of English Linguistics*, 5(3), 45–53. Қолданылды: 45-53-беттер. <https://ccsenet.org/journal/index.php/ijel/article/view/49498>
5. Anderson, B. (2024). *Imagined Communities and National Consciousness*. Cambridge: Cambridge University Press. Қолданылды: 30-50-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>
6. Fishman, J. A. (2023). *Language and Ethnic Identity*. London: Routledge. Қолданылды: 15-40-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>
7. Phillipson, R. (2025). *Linguistic Imperialism Revisited*. Oxford: Oxford University Press. Қолданылды: 55-75-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>
8. UNESCO. (2024). *Atlas of the World's Endangered Languages*. Paris: UNESCO. Қолданылды: 10-25-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>
9. Sodikov, B. (2023). Өзбекстандағы тіл саясаты және ұлттық идентичность. *Central Asian Studies Journal*, 12(2), 78–85. Қолданылды: 78-85-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>
10. Tursunova, M. (2024). Мәдени мұраны сақтауда тілдің рөлі. *Journal of Sociolinguistics*, 18(4), 221–230. Қолданылды: 221-230-беттер. <https://wosjournals.com/index.php/shokh/article/view/9016>

ЛЕКСИКАНЫ ӨЗ БЕТІНШЕ МЕНГЕРУ ҮШІН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

¹Исламова М.М., ²Айтжанова С.Е.

¹Әлем тілдері тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru

²Әлем тілдері тілі кафедрасының аға оқытушысы
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Sara_aytzhanova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада мобильді қосымшалардың қолдану өздігінен сөздік қорды меңгерудің тиімді құралына айналуы зерттеледі. Бұл қосымшалар интерактивті жаттығуларды, жеке оқыту жолдарын және жедел кері байланысты ұсынады, бұл білім алушылардың ынтасы мен қызығушылығын арттырады. Сөздерді есте сақтауды жақсарту үшін аудио, суреттер және ойындар сияқты түрлі мультимедиялық мүмкіндіктер, мобильді қосымшалар арқылы сөздік қорды меңгеру талқыланады.

Түйін сөздер: мобильді қосымшалар, лексиканы оқыту, өз бетінше оқыту, тілді меңгеру, цифрлық құралдар, оқушылардың дербестігі, интерактивті оқыту, білім беру технологиялары.

Аннотация. В статье исследуется, как использование мобильных приложений само по себе становится эффективным инструментом для овладения словарным запасом. Эти приложения предлагают интерактивные упражнения, индивидуальные пути обучения и мгновенную обратную связь, что повышает мотивацию и интерес учащихся. Обсуждаются различные мультимедийные функции, такие как аудио, изображения и игры, а также освоение словарного запаса с помощью мобильных приложений, чтобы улучшить запоминание слов.

Ключевые слова: мобильные приложения, обучение лексике, самостоятельное обучение, владение языком, цифровые инструменты, самостоятельность учащихся, интерактивное обучение, образовательные технологии.

Abstract. The article explores how using mobile apps in itself becomes an effective tool for vocabulary acquisition. These apps offer interactive exercises, personalized learning paths, and instant feedback, which increases student motivation and interest. Various multimedia features such as audio, images, and games are discussed, as well as vocabulary development using mobile apps to improve word memorization.

Key words: mobile applications, vocabulary learning, independent learning, language acquisition, digital tools, learner autonomy, interactive learning, educational technology.

Interactive learning tools play a significant role in modern education by enhancing student engagement, motivation, and overall learning effectiveness. These tools are designed to actively involve learners in the educational process, encouraging participation, collaboration, and immediate feedback. In contrast to traditional passive learning methods, interactive tools promote active learning, where students become participants rather than mere observers.

Interactive learning tools include a wide range of digital and non-digital resources such as mobile applications, educational games, online quizzes, multimedia presentations, virtual simulations, and collaborative platforms. In the context of language learning, especially vocabulary acquisition, these tools provide dynamic ways for learners to practice, apply, and retain new words.

One of the key features of interactive learning tools is active engagement. Learners are required to respond, make decisions, solve problems, or participate in activities. For example, vocabulary learning apps often include matching exercises, fill-in-the-blank tasks, and timed quizzes. These activities stimulate critical thinking and help reinforce memory through practice.

Another important feature is immediate feedback. Interactive tools provide instant responses to learners' answers, allowing them to identify mistakes and correct them quickly. This immediate

reinforcement helps learners understand concepts more clearly and prevents the repetition of errors. It also increases motivation, as students can see their progress in real time.

Multimedia integration is also a major advantage. Interactive tools combine text, audio, images, and video to create a rich learning environment. In vocabulary learning, this means that students can hear correct pronunciation, see visual representations of words, and understand their usage in context. Such multimodal input enhances comprehension and retention.

Interactive learning tools also support personalized learning. Many digital platforms adapt to the learner's level and pace, offering customized content and exercises. This ensures that learners are neither overwhelmed nor bored, making the learning process more efficient and enjoyable[1]. Additionally, learners can focus on specific areas that need improvement.

Another significant benefit is the promotion of collaborative learning. Some interactive tools allow students to work together through online discussions, group activities, or competitive games. This social interaction encourages communication, exchange of ideas, and peer learning, which are essential for language development.

Moreover, interactive tools contribute to the development of autonomous learning skills. By using these tools independently, learners take responsibility for their progress, set goals, and monitor their performance. This fosters self-discipline, motivation, and lifelong learning habits.

Despite their advantages, it is important to use interactive learning tools effectively. Overreliance on technology without proper guidance may reduce learning efficiency. Therefore, a balanced approach that combines interactive tools with traditional teaching methods is recommended.

Gamification in vocabulary learning refers to the integration of game elements and mechanics into the process of acquiring new words in a foreign language. It is an innovative approach that transforms traditional learning activities into engaging and interactive experiences. By incorporating features such as points, levels, rewards, challenges, and leaderboards, gamification increases learners' motivation and encourages consistent practice.

One of the key advantages of gamification is its ability to enhance motivation and engagement. Learning vocabulary can sometimes be repetitive and monotonous; however, when game elements are introduced, the process becomes more enjoyable and stimulating. Learners are more likely to participate actively in tasks when they feel challenged and rewarded for their efforts. This sustained engagement leads to more frequent practice and better learning outcomes.

Another important aspect of gamification is goal-oriented learning. Games typically involve clear objectives, such as completing levels or achieving a certain score. In vocabulary learning, these goals can include mastering a set number of words, completing quizzes, or reaching a new proficiency level. Having clear goals helps learners stay focused and track their progress over time.

Gamification also promotes immediate feedback and reinforcement. In many gamified applications, learners receive instant responses to their answers, along with rewards such as points or badges for correct responses. This immediate feedback helps learners recognize their mistakes, correct them, and reinforce correct knowledge. Positive reinforcement increases confidence and encourages continued participation.

Repetition and practice, which are essential for vocabulary acquisition, are naturally integrated into gamified systems. Through repeated exposure in different game formats—such as matching games, memory challenges, or timed quizzes—learners can strengthen their retention and recall of new words. Unlike traditional memorization methods, gamified repetition feels less tedious and more engaging.

Another benefit is the development of competitive and social interaction. Leaderboards, challenges, and multiplayer features allow learners to compete with peers or collaborate in teams. This social aspect creates a sense of community and motivates learners to improve their performance. Friendly competition can encourage learners to invest more time and effort in vocabulary practice.

Gamification also supports personalized learning. Many gamified platforms adapt to the learner's level and progress, offering tasks that match their abilities. This ensures that learners are continuously challenged without feeling overwhelmed. As a result, they can progress at their own pace while maintaining interest and motivation[2].

Furthermore, gamification contributes to the development of autonomous learning skills. Learners become more responsible for their own progress as they set goals, complete tasks, and monitor their achievements. This independence is particularly valuable in vocabulary learning, where regular practice outside the classroom is essential.

However, it is important to use gamification thoughtfully. While it can increase motivation, excessive focus on rewards and competition may distract from the actual learning objectives. Therefore, gamified activities should be designed to balance entertainment with educational value.

Spaced repetition and memory techniques are essential strategies for effective vocabulary learning, particularly in foreign language acquisition. These approaches are based on cognitive science principles that explain how memory works and how information can be transferred from short-term to long-term memory. By applying these techniques, learners can improve retention, reduce forgetting, and enhance overall language proficiency.

Spaced Repetition: Concept and Importance. Spaced repetition is a learning method that involves reviewing information at increasing intervals over time. Instead of repeating words in a short period (cramming), learners revisit vocabulary after specific time gaps—such as after one day, three days, one week, and so on. This method is based on the psychological concept known as the “forgetting curve,” which suggests that information is lost over time if it is not reviewed.

By spacing out review sessions, learners strengthen memory each time they recall a word. This repeated exposure at optimal intervals helps move vocabulary into long-term memory. As a result, learners can remember words more effectively and for a longer period.

Benefits of Spaced Repetition. Spaced repetition offers several advantages in vocabulary learning. First, it improves long-term retention by reinforcing memory at the right time. Second, it makes learning more efficient, as learners focus on words they are more likely to forget rather than reviewing everything equally. Third, it reduces cognitive overload, since information is distributed over time rather than learned all at once.

Additionally, spaced repetition increases learner confidence. As students successfully recall previously learned words, they feel a sense of achievement, which motivates them to continue learning.

Memory Techniques for Vocabulary Learning. In addition to spaced repetition, various memory techniques can enhance vocabulary acquisition:

1. **Mnemonics:** These are memory aids that help learners associate new words with familiar concepts, images, or sounds. For example, creating a mental image or a story linked to a word can make it easier to remember.

2. **Visualization:** Associating words with images or mental pictures strengthens memory. Visual learners, in particular, benefit from connecting vocabulary with vivid imagery.

3. **Association:** Linking new words to known words, synonyms, antonyms, or personal experiences helps create meaningful connections. This deepens understanding and improves recall.

4. **Chunking:** Breaking down information into smaller groups or categories makes it easier to process and remember. For instance, learning vocabulary by themes (food, travel, education) can enhance retention.

5. **Repetition and Active Recall:** Actively trying to remember words without looking at notes strengthens memory more effectively than passive review. Writing, speaking, and testing oneself are examples of active recall [3].

Integration with Technology. Modern technology has made it easier to apply spaced repetition and memory techniques. Many mobile applications and digital platforms use algorithms to schedule reviews based on individual performance. These tools track which words learners find difficult and present them more frequently, optimizing the learning process.

Additionally, multimedia features—such as audio pronunciation, images, and example sentences—support various memory techniques and make learning more engaging. Learners can combine these tools with traditional methods to maximize effectiveness.

The rapid development of mobile technologies has transformed the landscape of education, creating new opportunities for flexible and personalized learning. Mobile-assisted language learning

(MALL) refers to the use of mobile devices, such as smartphones and tablets, to support language learning. This approach allows learners to access educational content anytime and anywhere, making it particularly suitable for independent learning.

Mobile applications have become popular tools for vocabulary learning due to their accessibility, interactivity, and user-friendly design. Applications such as Duolingo, Quizlet, and Memrise offer a variety of features that support vocabulary acquisition. These include digital flashcards, interactive exercises, audio pronunciation, visual aids, and gamified learning environments.

One of the key advantages of mobile applications is the use of spaced repetition systems, which present vocabulary items at optimal intervals to enhance long-term retention. Research indicates that spaced repetition is more effective than traditional memorization techniques. Additionally, mobile apps provide immediate feedback, allowing learners to identify errors and correct them in real time.

Another important feature of mobile learning is gamification. Elements such as points, levels, rewards, and challenges increase learners' motivation and engagement. As a result, students are more likely to practice regularly and maintain their interest in learning.

Despite these advantages, there are also challenges associated with the use of mobile applications. Not all applications are pedagogically effective, and some may prioritize entertainment over learning. Furthermore, students may use mobile apps inconsistently or without clear objectives, which can reduce their effectiveness [4].

Learner autonomy is a critical factor in the success of mobile learning. Mobile applications provide tools for self-directed learning, but students must develop self-regulation skills, such as goal-setting, time management, and self-assessment, in order to use these tools effectively.

Mobile applications have significant potential to enhance vocabulary learning, particularly in independent learning contexts. However, their effectiveness depends on how they are used and integrated into the learning process.

Mobile phones have become deeply embedded in everyday life, to the point that many people feel they cannot function without them. Initially developed as tools for wireless communication, mobile devices have now evolved into multifunctional instruments. In the field of language learning, mobile applications have effectively transformed these devices into portable language laboratories, allowing learners to study and practice languages at any time and place.

Supporting language development is especially important, where many students are expected to achieve proficiency in English, often their second language, to succeed academically. Academic performance is closely linked to reading ability, which itself is strongly dependent on vocabulary knowledge. While a well-educated native English speaker may know approximately 20,000 word families, second-language learners typically possess only a fraction of this vocabulary, making comprehension more challenging. Research has consistently shown that an expanded vocabulary positively influences academic achievement. Nevertheless, the spatial, temporal, and pedagogical distances characteristic of ODL present significant challenges for vocabulary development among university students [5].

To address these challenges, mobile applications were explored as a promising solution for vocabulary instruction. Mobile learning technologies are particularly well-suited to ODL contexts because they are flexible, always accessible, and capable of supporting a wide range of interactive learning activities. By leveraging the portability and convenience of mobile devices—tools already integral to students' daily lives—vocabulary learning can be delivered anytime and anywhere. Therefore, this study aims to design and implement a mobile-based application to enhance vocabulary teaching and learning in ODL settings.

References:

1. Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*// Cambridge University Press, 2001, pp. 297–320.
2. Stockwell, G. *Mobile Assisted Language Learning: Concepts, Contexts and Challenges*// Cambridge University Press, 2012, pp. 45–70.

3. Godwin-Jones, R. “ Emerging Technologies: Mobile Apps for Language Learning” // Language Learning & Technology, 2011, pp. 2–11.
4. Basoglu, E. B., & Akdemir, O. “A Comparison of Undergraduate Students’ English Vocabulary Learning” // Computers & Education, Elsevier, 2010, pp. 3–7.
5. Burston, J. “ MALL: Global Prospects and Local Implementation ” // Computer Assisted Language Learning Journal, 2014, pp. 344–357.

THE USE OF MOBILE APPLICATIONS FOR INDEPENDENT VOCABULARY LEARNING

¹Islamova M. M., ²Aytzhanova S.E., ³Batyrkhan T.

¹Senior Lecturer of the World Languages Department
Tashenev University, Shymkent
islamova.makhabbat@mail.ru

²Senior Lecturer of the World Languages Department
Tashenev University, Shymkent
Sara_aytzhanova@mail.ru

³EP Training teachers of foreign language:
two foreign languages
second year master's student
tokzhan@gmail.com

Abstract. The article explores how using mobile apps in itself becomes an effective tool for vocabulary acquisition. These apps offer interactive exercises, personalized learning paths, and instant feedback, which increases student motivation and interest. Various multimedia features such as audio, images, and games are discussed, as well as vocabulary development using mobile apps to improve word memorization.

Keywords: mobile applications, vocabulary learning, independent learning, language acquisition, digital tools, learner autonomy, interactive learning, educational technology.

Interactive learning tools play a significant role in modern education by enhancing student engagement, motivation, and overall learning effectiveness. These tools are designed to actively involve learners in the educational process, encouraging participation, collaboration, and immediate feedback. In contrast to traditional passive learning methods, interactive tools promote active learning, where students become participants rather than mere observers.

Interactive learning tools include a wide range of digital and non-digital resources such as mobile applications, educational games, online quizzes, multimedia presentations, virtual simulations, and collaborative platforms. In the context of language learning, especially vocabulary acquisition, these tools provide dynamic ways for learners to practice, apply, and retain new words.

One of the key features of interactive learning tools is active engagement. Learners are required to respond, make decisions, solve problems, or participate in activities. For example, vocabulary learning apps often include matching exercises, fill-in-the-blank tasks, and timed quizzes. These activities stimulate critical thinking and help reinforce memory through practice.

Another important feature is immediate feedback. Interactive tools provide instant responses to learners’ answers, allowing them to identify mistakes and correct them quickly. This immediate reinforcement helps learners understand concepts more clearly and prevents the repetition of errors. It also increases motivation, as students can see their progress in real time.

Multimedia integration is also a major advantage. Interactive tools combine text, audio, images, and video to create a rich learning environment. In vocabulary learning, this means that students can

hear correct pronunciation, see visual representations of words, and understand their usage in context. Such multimodal input enhances comprehension and retention.

Interactive learning tools also support personalized learning. Many digital platforms adapt to the learner's level and pace, offering customized content and exercises. This ensures that learners are neither overwhelmed nor bored, making the learning process more efficient and enjoyable[1]. Additionally, learners can focus on specific areas that need improvement.

Another significant benefit is the promotion of collaborative learning. Some interactive tools allow students to work together through online discussions, group activities, or competitive games. This social interaction encourages communication, exchange of ideas, and peer learning, which are essential for language development.

Moreover, interactive tools contribute to the development of autonomous learning skills. By using these tools independently, learners take responsibility for their progress, set goals, and monitor their performance. This fosters self-discipline, motivation, and lifelong learning habits.

Despite their advantages, it is important to use interactive learning tools effectively. Overreliance on technology without proper guidance may reduce learning efficiency. Therefore, a balanced approach that combines interactive tools with traditional teaching methods is recommended.

Gamification in vocabulary learning refers to the integration of game elements and mechanics into the process of acquiring new words in a foreign language. It is an innovative approach that transforms traditional learning activities into engaging and interactive experiences. By incorporating features such as points, levels, rewards, challenges, and leaderboards, gamification increases learners' motivation and encourages consistent practice.

One of the key advantages of gamification is its ability to enhance motivation and engagement. Learning vocabulary can sometimes be repetitive and monotonous; however, when game elements are introduced, the process becomes more enjoyable and stimulating. Learners are more likely to participate actively in tasks when they feel challenged and rewarded for their efforts. This sustained engagement leads to more frequent practice and better learning outcomes.

Another important aspect of gamification is goal-oriented learning. Games typically involve clear objectives, such as completing levels or achieving a certain score. In vocabulary learning, these goals can include mastering a set number of words, completing quizzes, or reaching a new proficiency level. Having clear goals helps learners stay focused and track their progress over time.

Gamification also promotes immediate feedback and reinforcement. In many gamified applications, learners receive instant responses to their answers, along with rewards such as points or badges for correct responses. This immediate feedback helps learners recognize their mistakes, correct them, and reinforce correct knowledge. Positive reinforcement increases confidence and encourages continued participation.

Repetition and practice, which are essential for vocabulary acquisition, are naturally integrated into gamified systems. Through repeated exposure in different game formats—such as matching games, memory challenges, or timed quizzes—learners can strengthen their retention and recall of new words. Unlike traditional memorization methods, gamified repetition feels less tedious and more engaging.

Another benefit is the development of competitive and social interaction. Leaderboards, challenges, and multiplayer features allow learners to compete with peers or collaborate in teams. This social aspect creates a sense of community and motivates learners to improve their performance. Friendly competition can encourage learners to invest more time and effort in vocabulary practice.

Gamification also supports personalized learning. Many gamified platforms adapt to the learner's level and progress, offering tasks that match their abilities. This ensures that learners are continuously challenged without feeling overwhelmed. As a result, they can progress at their own pace while maintaining interest and motivation[2].

Furthermore, gamification contributes to the development of autonomous learning skills. Learners become more responsible for their own progress as they set goals, complete tasks, and monitor their achievements. This independence is particularly valuable in vocabulary learning, where regular practice outside the classroom is essential.

However, it is important to use gamification thoughtfully. While it can increase motivation, excessive focus on rewards and competition may distract from the actual learning objectives. Therefore, gamified activities should be designed to balance entertainment with educational value.

Spaced repetition and memory techniques are essential strategies for effective vocabulary learning, particularly in foreign language acquisition. These approaches are based on cognitive science principles that explain how memory works and how information can be transferred from short-term to long-term memory. By applying these techniques, learners can improve retention, reduce forgetting, and enhance overall language proficiency.

Spaced Repetition: Concept and Importance. Spaced repetition is a learning method that involves reviewing information at increasing intervals over time. Instead of repeating words in a short period (cramming), learners revisit vocabulary after specific time gaps—such as after one day, three days, one week, and so on. This method is based on the psychological concept known as the “forgetting curve,” which suggests that information is lost over time if it is not reviewed.

By spacing out review sessions, learners strengthen memory each time they recall a word. This repeated exposure at optimal intervals helps move vocabulary into long-term memory. As a result, learners can remember words more effectively and for a longer period.

Benefits of Spaced Repetition. Spaced repetition offers several advantages in vocabulary learning. First, it improves long-term retention by reinforcing memory at the right time. Second, it makes learning more efficient, as learners focus on words they are more likely to forget rather than reviewing everything equally. Third, it reduces cognitive overload, since information is distributed over time rather than learned all at once.

Additionally, spaced repetition increases learner confidence. As students successfully recall previously learned words, they feel a sense of achievement, which motivates them to continue learning.

Memory Techniques for Vocabulary Learning. In addition to spaced repetition, various memory techniques can enhance vocabulary acquisition:

1. **Mnemonics:** These are memory aids that help learners associate new words with familiar concepts, images, or sounds. For example, creating a mental image or a story linked to a word can make it easier to remember.

2. **Visualization:** Associating words with images or mental pictures strengthens memory. Visual learners, in particular, benefit from connecting vocabulary with vivid imagery.

3. **Association:** Linking new words to known words, synonyms, antonyms, or personal experiences helps create meaningful connections. This deepens understanding and improves recall.

4. **Chunking:** Breaking down information into smaller groups or categories makes it easier to process and remember. For instance, learning vocabulary by themes (food, travel, education) can enhance retention.

5. **Repetition and Active Recall:** Actively trying to remember words without looking at notes strengthens memory more effectively than passive review. Writing, speaking, and testing oneself are examples of active recall [3].

Integration with Technology. Modern technology has made it easier to apply spaced repetition and memory techniques. Many mobile applications and digital platforms use algorithms to schedule reviews based on individual performance. These tools track which words learners find difficult and present them more frequently, optimizing the learning process.

Additionally, multimedia features—such as audio pronunciation, images, and example sentences—support various memory techniques and make learning more engaging. Learners can combine these tools with traditional methods to maximize effectiveness.

The rapid development of mobile technologies has transformed the landscape of education, creating new opportunities for flexible and personalized learning. Mobile-assisted language learning (MALL) refers to the use of mobile devices, such as smartphones and tablets, to support language learning. This approach allows learners to access educational content anytime and anywhere, making it particularly suitable for independent learning.

Mobile applications have become popular tools for vocabulary learning due to their accessibility, interactivity, and user-friendly design. Applications such as Duolingo, Quizlet, and Memrise offer a variety of features that support vocabulary acquisition. These include digital flashcards, interactive exercises, audio pronunciation, visual aids, and gamified learning environments.

One of the key advantages of mobile applications is the use of spaced repetition systems, which present vocabulary items at optimal intervals to enhance long-term retention. Research indicates that spaced repetition is more effective than traditional memorization techniques. Additionally, mobile apps provide immediate feedback, allowing learners to identify errors and correct them in real time.

Another important feature of mobile learning is gamification. Elements such as points, levels, rewards, and challenges increase learners' motivation and engagement. As a result, students are more likely to practice regularly and maintain their interest in learning.

Despite these advantages, there are also challenges associated with the use of mobile applications. Not all applications are pedagogically effective, and some may prioritize entertainment over learning. Furthermore, students may use mobile apps inconsistently or without clear objectives, which can reduce their effectiveness [4].

Learner autonomy is a critical factor in the success of mobile learning. Mobile applications provide tools for self-directed learning, but students must develop self-regulation skills, such as goal-setting, time management, and self-assessment, in order to use these tools effectively.

Mobile applications have significant potential to enhance vocabulary learning, particularly in independent learning contexts. However, their effectiveness depends on how they are used and integrated into the learning process.

Mobile phones have become deeply embedded in everyday life, to the point that many people feel they cannot function without them. Initially developed as tools for wireless communication, mobile devices have now evolved into multifunctional instruments. In the field of language learning, mobile applications have effectively transformed these devices into portable language laboratories, allowing learners to study and practice languages at any time and place.

Supporting language development is especially important, where many students are expected to achieve proficiency in English, often their second language, to succeed academically. Academic performance is closely linked to reading ability, which itself is strongly dependent on vocabulary knowledge. While a well-educated native English speaker may know approximately 20,000 word families, second-language learners typically possess only a fraction of this vocabulary, making comprehension more challenging. Research has consistently shown that an expanded vocabulary positively influences academic achievement. Nevertheless, the spatial, temporal, and pedagogical distances characteristic of ODL present significant challenges for vocabulary development among university students [5].

To address these challenges, mobile applications were explored as a promising solution for vocabulary instruction. Mobile learning technologies are particularly well-suited to ODL contexts because they are flexible, always accessible, and capable of supporting a wide range of interactive learning activities. By leveraging the portability and convenience of mobile devices—tools already integral to students' daily lives—vocabulary learning can be delivered anytime and anywhere. Therefore, this study aims to design and implement a mobile-based application to enhance vocabulary teaching and learning in ODL settings.

References:

1. Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*// Cambridge University Press, 2001, pp. 297–320.
2. Stockwell, G. *Mobile Assisted Language Learning: Concepts, Contexts and Challenges*// Cambridge University Press, 2012, pp. 45–70.
3. Godwin-Jones, R. “Emerging Technologies: Mobile Apps for Language Learning” // *Language Learning & Technology*, 2011, pp. 2–11.
4. Basoglu, E. B., & Akdemir, O. “A Comparison of Undergraduate Students' English

Vocabulary Learning” //Computers & Education, Elsevier, 2010, pp. 3–7.

5. Burston, J.“ MALL: Global Prospects and Local Implementation ” //Computer Assisted Language Learning Journal, 2014, pp. 344–357.

РЕФЛЕКСИЯ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ МАҢЫЗДЫ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ

Ибрайымова Г.Ж.

*«7M010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты
БІ.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық*

Андатпа. Мақалада рефлексия болашақ педагогтың кәсіби құзыреттілігінің маңызды компоненті ретінде қарастырылады. Автор педагогтың кәсіби дамуы мен өзін-өзі жетілдіру үдерісінде рефлексияның рөлін теориялық-әдіснамалық тұрғыдан талдайды. Рефлексия педагогтың өз іс-әрекетін саралауына, кәсіби қиындықтарды анықтауына және тиімді шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін негізгі механизм ретінде сипатталады. Сонымен қатар, рефлексияның педагогикалық қызметтің сапасын арттыруға, кәсіби құзыреттілікті дамытуға және білім беру үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етуге ықпал ететінін көрсетеді.

Кілтті сөздер: рефлексия, рефлексиялық мәдениет, рефлексиялық орта, субъектілік қарым-қатынас, рефлексивті бағдар.

Abstract. In the article, reflection is considered as the most important component of the professional competence of a future teacher. The author theoretically and methodologically analyzes the role of reflection in the process of professional development and self-improvement of a teacher. Reflection is characterized as the main mechanism that allows a teacher to differentiate their activities, identify professional difficulties and make effective decisions. It also shows that reflection contributes to improving the quality of teaching activities, developing professional competencies and ensuring the effectiveness of the educational process.

Keywords: reflection, reflexive culture, reflexive environment, subjective communication, reflexive orientation.

Бүгінгі күні жоғары мектептердің алдында әлемдік өркениетке ұмтылып, дүниеге іргелі ел ретінде танылып, тәуелсіздіктің тұғырын берік орнатып отырған Қазақстан Республикасының болашағында білімді, білікті, саналы, азаматтар тәрбиелеу міндеттері қойылған. Бұл міндет жастардың шығармашылықтарын арттырып, өздігінен білім алуға және алған білімін іске асыра алуға міндеттейді. Ғылымның әр саласында білімнің мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған қазіргі ақпараттық технологиялар кезінде міндеттердің жүзеге асуы оқушы жастардың шығармашылық белсенділігін дамытуға тікелей байланысты.

Қазіргі таңда еліміздің педагог-ғалымдарын толғандырып отырған мәселелердің қатарында болашақ маман иелерін жаңаша инновациялық, құзыреттілік тұрғысынан кәсіби даярлау мәселесі аса өзекті болып табылады. Осы аталған мәселелерге байланысты болашақ педагогтің кәсіби-педагогикалық даярлығын жетілдірудің жекелеген аспектілері әртүрлі деңгейлерде қазіргі көптеген ғылыми зерттеулері нәтижелерінде өз шешімін табуда (Н.Ә. Ахметов, Ж.М. Есиркепов, Ж.К. Оңалбеков, т.б.).

Ғылыми әдебиеттер талдауы көрсеткендей, болашақ педагогтердің кәсіби құзыреттілігінің мынадай деңгейлерін анықтадық:

-жеке тұлғалық деңгейі (өлшемдері: кәсіби қызығушылығы, педагог қабілеттілігінің болуы, өзін-өзі бақылау, техника мен тактиканы меңгеруі);

-қызметтік деңгейі (өлшемдері: оқу тәрбие үдерісінің түрлері мен әдістерін құралдары мен жүйесін меңгеруі, іс әрекеттің бақылай алуы, жеке даралығы, жалпы педагогикалық дағды, жеңілістері мен қателіктерін үнемі жүйелі түрде талдау және одан сабақ алу).

Зерттеу барысында, біз ең алдымен, «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттелік» ұғымдарының мәнін ашуды жөн көрдік. Ол үшін төмендегі кестеде жасалған контент-талдауды ұсынамыз (кесте-1).

Кесте 1 – Қазақстан ғалымдарының еңбектеріндегі «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттелік» ұғымдарының контент-талдауы

№	Авторы	Анықтама	Әдебиет
1	Ә. Белегова	Кәсіби құзыреттілік моделі – кәсіби іс-әрекетті руға маманның теориялық және практикалық қабілеттілігінің бірлігін қамтамасыз ететін әрекеттер жүйесінің үлгісі.	«Кәсіби құзыреттілікті дамытудың жолдары» // «Ізденіс» журналы, 2008 ж.)
2	Х. Атабаева	Құзыреттілік – педагогтың басқа бір адамның білімділігіне негіз бола алатын білімділігі мен абыройлылығы.	«Кәсіби құзыреттілік – білім беру қызметіндегі педагогтың басты міндеті» // «Қазақстан педагогикасы» (№3, 2015 ж.) 14-17 б.
3	А. М. Токтық	Жалпы құзыреттілік дегеніміз – алға қойылған мақсатқа жету жолында кез келген кәсіпте немесе өмірде дұрыс таңдау жасай білуге ықпал ететін қабілеттер мен дағдылар.	«Қазақстан педагогикасы» (№11, ж.), 5-7 б.
4	Р.Ж. Миярова	Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі – оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгерумен өлшенеді.	«Кәсіби құзыреттілік педагогтың басты міндеті» // «Қазақстан педагогикасы» (№6, 2014 ж.) 10-11 б.
5	М. Абетаева	Кәсіби құзыреттілік – мұғалімнің білімдері мен қабілеттері, құндылықтары, әрекет мотивтері, мәдениеттік қасиеттерінен тұратын көпфакторлы құбылыс.	«Кәсіби құзыреттілікті дамытудың жолдары» – білім шеберлігін дамытудың басты міндеті» // «Қазақстан педагогикасындағы шетелдік тәжірибелері» (№2 (62), ж.), 30 б.
6	М. Байбергенова	Жалпы құзыреттілік дегеніміз – алға қойылған мақсатқа жету жолында кез келген кәсіпте немесе өмірде дұрыс таңдау жасай білуге ықпал ететін қабілеттер мен дағдылар.	«Кәсіби құзыреттілік және ақпараттық технологиялар» // «Қазақ тілі мен мәдениеті» орталығында (№3, 2014 ж.) 2 б.

7	Н. Рбекова, Н. Әшімова	Құзыреттілік туралы көзқарас – бұл білім беру есінің барлық деңгейінде нақты тәжірибелік міндетті у үшін адамдарды бар білім және біліктілік, қабілетті аланып, қалыптастырып, шамалау болып табылады.	«Коммуникат к құзыреттілікті птастыру» азақстан ебі» (№9, 2011 32-33 б.
8	Ғ. ылыққызы	Ұстаздың кәсіби құзыреттілігінің мәселесі – күрделі көп қырлы. Құзыреттілікті қалыптастыру жолында і ізденіп, өскелең ұрпақты, биік мақсаттарға жетелеу, ойында бүкіл адамзаттық құндылықтарды жинақтаған, өміріне өзі басшылық жасап, өзін-өзі дамытатын аны тәрбиелеу – бүгінгі мектептің негізгі міндеті.	«Ұстаздық – армашылық – реттілік» азақстан ы» (2011 ж.), 8 б.
9	М.Мұқамбет ева	Құзыретті маман – көп тілді білетін, өз бетінше білім і, шешім қабылдай алатын, топта жұмыс істей алатын, іетін нәтижені болжамдайтын, өзіне үлкен ікершіліктер алатын, өз бетінше ақпараттар ала іін, құбылмалы заманға ыңғайланып, ілесіп, кез келген аяттардан шығудың жолын іздеп таба білетін, басшы бола білетін жеке тұлға.	«Құзыреттілік і қалыптастыру жеке тұлғаны ітудың басты іі» //«Қазақ тілі әдебиеті» (№2, ж.), 27-33 б.
1	А. Наурзова	Құзыреттілік – оқушының әрекет тәсілдерін жан- ы игеруінен көрінетін білім нәтижесі.	«Оқыту ологиясында реттіліктерді птастыруда теудің рөлі» ектептегі ыптан тыс ыстар» (№3, ж.), 58-60 б.
1	Р.Ж. иярова	«Құзыреттілік» ұғымы педагогика саласында аның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару жесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылық – ілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген наны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар регінде беделді шешім шығара алады дегенді білдіреді.	«Мұғалімнің би реттілігін птастыру – ті мәселе» дагогика лелері» (№2, ж.), 6-8 б.

Жоғарыдағы кестені қорытындыласақ, «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» ұғымдары ғылыми айналымда жан-жақты қарастырылғаны байқадық. Ғалымдардың пікірлерін жүйелей келе, құзыреттілік - білім, дағдының нәтижесі, ал кәсіби құзыреттілік - білім, білік, дағдымен қатар, маманның шеберлігін және кез келген жағдаяттардан шығудың жолын іздеп таба білетін қабілет.

Сонымен қатар, жаттықтырушының кәсіби құзыреттілігіндегі рефлексияның орнын анықтайтын болсақ, оған:

- Базалық білімнің бастауы
- Арықарай жетілудің бастауы
- Педагогтің кәсіби құзыреттілігінің себебі
- Кәсіби құзыреттіліктің қызметтік деңгейінің аспектісі
- Рефлексия (құбылыс ретінде)
- Рефлексияның педагогтің кәсіби құзыреттілігіндегі орны жатады.

Ғылыми әдебиеттер талдауы көрсеткендей, рефлексия екі жағдайда болуы мүмкін:

- кәсіби құзыреттілік ретінде;
- кәсіби құзыреттілікті жетілдіру ретінде.

Рефлексия жеке тәжірибе жинақтаудың бастауы ретінде, кез келген кәсіби маман үшін маңызды болып табылады.

Рефлексиялық мәдениеті қалыптасқан адам өзінің тұлғалық және кәсіби стереотиптерін шығармашылықпен өзгерте алады. Бұл - өзіндік сана, өзі-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі талдау, өзін-өзі іске қосу, өзін-өзі бағалау сияқты кәсіби мәнді сапалар мен сипатталады.

Сонымен, қорыта келе, рефлексия – көпқырлы, кіріккен әрекет. Бұл әрекет психологиялық тұрғыда адамның психикалық қызметінің өзгеруіне ықпал етсе, педагогикада мұғалімнің кәсіби әрекетін жоғары шығармашылық деңгейде жүргізуіне негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. К.С.Кудайбергенова Құзырлылық табиғаты - тұлғаның өзіндік дамуында. Әдістемелік құрал – 2016. – С. 38-45.
2. Е.А.Климов Субъект как реальность глазами разнотипных профессионалов // Акмеология, 2014. – № 1. – С. 12-15.
3. Б.Т.Кенжебеков. ЖОО жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру. Қарағанды, 2006. – С. 9-11.

«РЕФЛЕКСИЯ» ҰҒЫМЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ

Исахова Ж.А.

«7М010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты

Андатпа. Мақалада «рефлексия» ұғымы психологиялық-педагогикалық категория ретінде қарастырылып, мән-мағынасы жан-жақты ашылды. Яғни, ғылыми еңбектерде рефлексия адамның өзінің (немесе басқалардың) санасына, ойлауы мен мінез-құлқына, қол жеткізілген білім мен жетістіктерге, кемшіліктерге назарының көрінісі ретінде қарастырылады. Рефлексия арқылы адам өзін-өзі ойлау деңгейінен ғана емес, басқалардың көзқарасынан да көруі керек, яғни басқалар маған қандай баға бере алатындығы немесе менің айналамда қандай деңгей бар екендігі туралы ойлануы керек.

Кілтті сөздер: тұлғаның дамуы, рефлексия, өзін-өзі тану, өзін-өзі бақылау, өзін-өзіне есеп беру.

Abstract. The article examines the concept of "reflection" as a psychological and pedagogical category, comprehensively reveals the essence and meaning. That is, in scientific works, reflection is considered as a reflection of a person's attention to his own (or someone else's) consciousness, thinking and behavior, knowledge and achievements, and shortcomings. Through reflection, a person should see himself not only at the level of thinking, but also from the point of view of others, that is, reflect on what assessment others can give me or what level surrounds me.

Key words: personal development, reflection, self-knowledge, self-control, self-responsibility.

«Рефлексия» термині латынның «reslexio» сөзінен шыққан – шағылысу, кері қайтару деген мағынаны білдіреді. Философияда рефлексия – адамның өз іс-әрекеттері мен олардың заңдарын қайта қарастыруға бағытталған теориялық іс-әрекетінің бір түрі. Философиялық сөздікте: «рефлексияның үш түріне түсінік береді: қарапайым (іс-әрекеттің көрінісі); ғылыми (жаңа білімді игеру әдістерінің көрінісі); философиялық (ойлау мен болмыстың біртұтас адамзат мәдениеті арасындағы шектеулі қатынастарды қайта қарастыру)» [1]. Біздің ойымызша, бұл сипаттамалар барлық іс-әрекет түрлерінде қолдануға болатын рефлексияның әмбебаптығын көрсетеді.

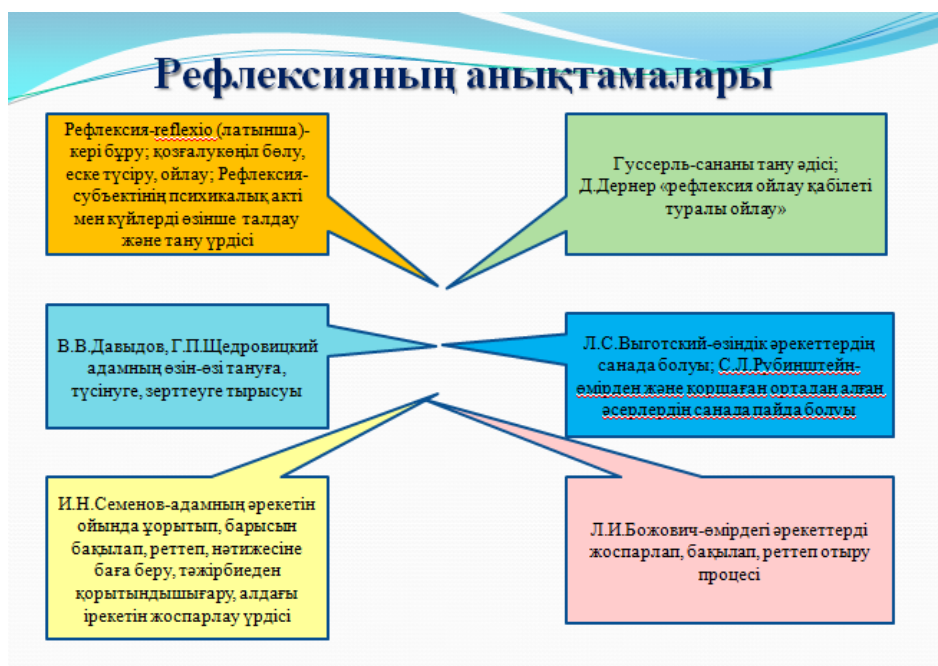
Алайда, әртүрлі мазмұнмен сипатталатын «рефлексия» ұғымына берілген анықтамалар да біржақты. «Рефлексия» термині алғаш рет шетелдік дереккөздерде қолданылды және кейбір жағдайларда «рекурсивті ойлау», «өзін-өзі анықтайтын ойлау» терминдерімен алмастырылды. Әр

түрлі философиялық жүйелердегі рефлексия мазмұны бірдей емес екендігіне назар аудару үшін біз «рефлексия» ұғымының пайда болуы мен генезисіне тоқталуды қажет деп санаймыз.

Г.В.Олпорттың пікірінше: «білім беру философиясы мен психологиясы бойынша еңбектерінде «өзіндік рефлексия» термині (өзін-өзі тану мағынасында) қолданылады, яғни рефлексия өзін-өзі талдау ұғымымен үйлеседі» [2]. Әрине, бұл танымдық іс-әрекеттің адам танымының көріністеріндегі бейне туралы идеялардан тұрады. Анықтамалардың алуан түрлілігіне қарамастан, тұжырымдаманың жалпы мәнінен адамзаттың өзіне назар аударуына дейін көріністер бар. Рефлексия әрекетті қолдайды және оны түзетеді. Жалпы, рефлексиясыз әрекет жоқ, рефлексиясыз әрекеттің болуы да мүмкін емес. Тұжырымдама туралы осындай жалпы ақпараттан кейін біз тарихи және философиялық ойларды талдауға шешім қабылдадық.

Ежелгі дәуірдегі талқылаудың негізгі тақырыбы ретінде сыни және жүйеленген рефлексия рухани іс-әрекеттің жиынтық тәжірибесінен туындайды. Мысалы, Сократ өзін-өзі тану міндетін алға тартты. Платон мен Аристотельдің ойларында: «ойлау мен рефлексия бастапқыда ақыл-ойға тән атрибуттар ретінде және онда «ойлау мен ойлаудың бірлігі» бар деп түсіндіріледі» [3]. Рефлексияның бұл түсіндірмесі неоплатонизм мен ортағасырлық философияда көрініс тапты. Алайда, ежелгі философияда рефлексия адамның ақыл-ойына мүлдем жатпайды: ол жеке, дара, рухани әрекеттерді қайта қарастырудың құралы ретінде қарастырылмағандығын көреміз.

XX ғасырдың басындағы философияда рефлексия проблемасын түсіндірудің және жалпылаудың екі негізгі бағыты ерекшеленеді: құбылыстар мен сананың мазмұнын талдаудың әмбебап әдісі ретінде (феноменология) және адамның өзін-өзі тануының қайнар көзі мен негіздемесі ретінде (экзистенциализм). Бірінші бағыт Э.Гуссерльдің еңбектерінде: «айқын көрінеді» [4]. Ол таным мәселесіне қатысты декарттық дәстүрдің ізбасары болып саналатындықтан, сыртқы әлемнің бар екендігіне күмәндануға болады, бірақ сананың, менің болмысымның бар екендігіне күмәндануға болмайды, сананы ұйымдастырудың ерекшелігі оның зерттеуінде көрінетінін баса айтады. Осылайша, кез-келген сана актісі субъектінің болуын және сана актісін жүзеге асыратын субъектінің болуын болжайды, оны көрсетеді. Рефлексия құбылысын түсіндіру үшін ғалым «трансцендентальды рефлексия» терминін енгізді, оны «тікелей ассимиляция, объектіні интуитивті ассимиляциялау әрекеті» деп түсіндіреді. Мұнда сана «жеке деректерді ғана емес, сонымен бірге мағыналы байланыстар мен объективті құрылымдарды» үйретеді. Трансцендентальды рефлексия «белгілі бір типтегі тәжірибе, сезім мүшелерінің қатысуынсыз жүзеге асырылатын және таза санаға бағытталған ішкі қабылдау» ретінде анықталады» (1-сурет).

Сурет 1 – Ғалымдардың рефлексияға берген анықтамалары

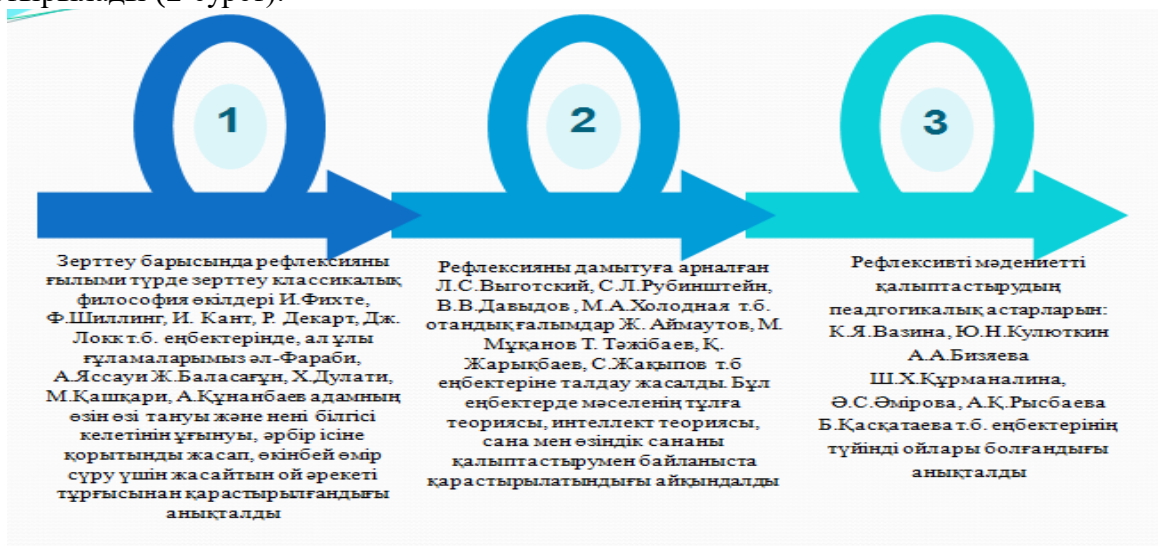
Дж.П.Сартр қарастырған және оның «болмыс және жан» атты еңбегінде егжей-тегжейлі сипатталған: «экзистенциалды бағыт аясында рефлексияны түсіндіру біздің зерттеуімізде ерекше назар аударуды қажет етеді. Автор рефлексия феноменін сананы талдау контекстінде қарастырады: «өзінің табиғаты бойынша сана рефлексивті емес, сондықтан ол бастапқыда сыртқы әлемнің объектілері мен өзін білмейді. Алайда ол өзінің осы әлемнен өзгеше екенін бірден түсінеді». Сананы «өзі үшін болмыс» деп атай отырып, Дж.П. Сартр «өзін-өзі тану» және «өзіне-өзі есеп беру» (рефлексия) ұғымдарын ажыратады. Сананың объективтілігінің нәтижесі болып табылатын объективті әлемнің болуы бастапқы және алғашқы «өзі үшін» бұрмаланған түсіндіруді білдіреді. Өз кезегінде, рефлексия «эго»-мен бірге оның объектісі ретінде пайда болады және сол объектіні тудырады» [5].

Жоғарыда келтірілген пайымдауларды қорытындылай келе, бұл шағылысу құбылысын іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде түсінуге негіз бола отырып, ол объектінің өзіне әсер етеді: өзгертеді, қалпына келтіреді, жандандырады.

«Рефлексия» ұғымы орыс философиясына Еуропада неміс философиясының классиктерінің еңбектерінің кең таралуына байланысты келді. Дегенмен, проблеманы дербес кешенді талдау және оны шешу жолдарын әзірлеу XX ғасырдың басы мен ортасындағы түрлі философиялық мектептердің өкілдерін толғандыратыны көрініп тұр.

Орыс философиясында онтологиялық және эпистемологиялық бағыттар дәстүрлі түрде рефлексияны талдау мәселесін анықтайтын басым бағыттар ретінде қарастырылады. Осылайша, бірлік философиясында рефлексия сананың маңызды мазмұны болып табылатын өзінің рухани және діни тәжірибесін саналы түрде түсінудің тәсілі ретінде анықталады.

XX ғасырдың соңғы үштен бірінде философтардың рефлексия мәселесіне деген қызығушылығы тағы да арта түсті. Бұл рефлексия құбылысына байланысты философиялық мәселелер шеңберінің кеңеюіне әкелді. Белгілі орыс философтары В.А.Лекторскийдің [6], М.К.Мамардашвили [7], Г.П.Щедровицкийдің [8] және басқалардың еңбектерінде рефлексия дәстүрлі онтологиялық және эпистемологиялық аспектілерде ғана емес, сонымен қатар сана мен іс-әрекет, аксиологиялық, антропологиялық және философиялық мәселелер тұрғысынан да қарастырылады (2-сурет).

Сурет 2 – Зерттеу барысында ғылыми еңбектерді талдау

Рефлексия – психикалық құбылыстардың мәнін тани білу қасиеті. Өзін-өзі танудың ерекше әдістері - өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау және тағы басқалар. Тұлғаның белсенді болуы оның қажеттілігіне байланысты. Қажеттілікті кең мағынада қарастырсақ – бір нәрсені қажетсіну, ал тар мағынасы – өмір сүру жағдайында адамның тәуелділігін көрсететін жағдай. Адам биоәлеуметтік организм болғандықтан, қажеттіліктер де биологиялық және әлеуметтік болып бөлінеді. Биологиялық қажеттіліктерге: жылулық, сексуалды партнер тағы басқалары жатады. Әлеуметті

қажеттіліктердің бастылары: еңбекке деген, білуге деген қажеттіліктері, қарым-қатнас қажеттіліктері жатады. Өзін-өзі тану процесі әртүрлі белсенділік формалар сапасында көрінеді. Тану қажеттілігін қанағаттандыратын қоршаған шындық, әлем болып табылады. Осы қажеттіліктің қалыптасуынан адам болып қалыптасты. Еңбек, қарым-қатынас қажеттілігінсіз тану мүмкін емес.

Өзін-өзі танудағы қажеттілігі өздігінше емес, басқа қажеттіліктермен бірге жүзеге асады, яғни Мен қажеттілігімен. Ең маңыздылары: өзін-өзі сыйлау қажеттілігі, бүтіндік Мен қажеттілігі, өзін-өзі ұқсастыру қажеттілігі, өзгелерге өзін мақұлдату қажеттілігі т.б. Кейбір адамдарда негитвті қажеттіліктер даму мүмкін, оның белсенділігін мүлдем басқа жақа бағыттайды. Мысалы: өзін-өзі жою қажеттілігі, яғни өзінің мүмкіншіліктерін төмендеуге ұмтылу, өкпелеу, сынды қабылдау дайындығы, жазалау, бақытсыздық және оған қуану. Мұндай қажеттіліктердің туындауынан тұлғаны әртүрлі патологиясына алып келеді.

Сәтті аяқталған релексиялық ой процесі адамды жаңалық ашуға, яғни бұрын игермеген жаңа білімге ие болуға әкеледі. Оның тәжірибесі молайып, тағы да жаңа, күрделірек міндеттер қойып, шешуге мүмкіндік алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Философиялық сөздік «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. – 1993. – 356 б.
2. Олпорт Г.В. Становление личности: Избранные труды / [Пер. с англ. Л.В. Трубицыной и Д.А. Леонтьева]; под общ. ред. Д.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2002.
3. Лейбниц Ф. Труды по философии науки, 2012.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления. – Изд.: Наука. – 2006.
5. Сартр Ж.П. Бытие и ничто. – М., Республика. 2000. – 639 с.
6. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание. – М. Наука. 1980. – 358с.
7. Мамардашвили М. Беседы о мышлении. – Издательство: Фонд Мераба Мамардашвили: 2015.
8. Щедровицкий Г.П. Философия. Наука. Методология. – М.: Шк. культ.полит., 1997. – 641 с.

PROJECT-BASED LEARNING AS AN EFFECTIVE METHOD FOR TEACHING ENGLISH IN HIGHER EDUCATION

Kadyrova M.B. Orynbekova G.K.

Senior lecturer of World languages department

Abstract. The rapid transformation of higher education in the context of globalization and digitalization requires the implementation of innovative pedagogical approaches aimed at developing students' communicative competence, critical thinking, and professional skills. One of the most promising methods in modern foreign language teaching is Project-Based Learning (PBL), which emphasizes student-centered learning and active engagement in real-world tasks.

The purpose of this study is to examine the effectiveness of Project-Based Learning in teaching English in higher education institutions. The article analyzes theoretical foundations of PBL, explores its pedagogical advantages, and evaluates its impact on students' language proficiency and learning motivation. Particular attention is given to the role of collaborative learning, authentic communication tasks, and interdisciplinary projects in the development of communicative competence.

The research methodology includes analysis of scientific literature, comparative analysis of teaching approaches, and synthesis of contemporary empirical studies in English language teaching. The findings demonstrate that the implementation of project-based learning significantly improves students' motivation, communication skills, and ability to apply language knowledge in practical contexts.

The article concludes that project-based learning represents an effective pedagogical strategy for teaching English in higher education, as it creates a dynamic learning environment that promotes student autonomy, collaboration, and problem-solving skills.

Key words: project-based learning, English language teaching, higher education, communicative competence, student-centered learning, language pedagogy.

In the twenty-first century, higher education institutions face increasing challenges related to the preparation of graduates capable of functioning effectively in a globalized and multilingual world. English, as the dominant language of international communication, plays a crucial role in academic, professional, and intercultural interaction. Consequently, universities must adopt innovative teaching methods that facilitate not only linguistic competence but also critical thinking, creativity, and collaboration.

Traditional methods of foreign language teaching have often relied on teacher-centered instruction, grammar-focused exercises, and memorization of vocabulary. Although these methods can contribute to the development of certain linguistic skills, they frequently fail to provide students with opportunities to apply language knowledge in authentic communication contexts.

Project-Based Learning (PBL) has emerged as a powerful pedagogical approach that addresses these limitations by placing students at the center of the learning process. In PBL, students work collaboratively on complex tasks or projects that require research, problem-solving, and communication in the target language.

Researchers emphasize that project-based learning promotes deeper understanding of content and helps students develop practical skills necessary for real-life communication. According to recent studies, PBL encourages active learning, increases student engagement, and enhances motivation in language classrooms.(1)

Furthermore, project-based learning aligns with contemporary educational paradigms that emphasize learner autonomy and experiential learning. By engaging in meaningful projects, students become active participants in the learning process rather than passive recipients of information.

The objective of this article is to analyze the effectiveness of project-based learning as a method of teaching English in higher education. The study examines theoretical foundations of PBL, explores its pedagogical advantages, and discusses challenges associated with its implementation in university contexts.

Project-Based Learning has its theoretical roots in constructivist learning theory, which emphasizes that knowledge is constructed through active interaction with the environment. Educational theorists such as John Dewey and Lev Vygotsky highlighted the importance of experiential learning and social interaction in the development of knowledge and cognitive skills.

In recent years, numerous studies have investigated the role of PBL in higher education. Scholars argue that project-based learning helps students develop critical thinking, collaboration, and problem-solving abilities, which are considered essential competencies for the twenty-first century workforce. (2)

A systematic review of project-based learning research indicates that the approach positively influences students' academic achievement and attitudes toward learning. Empirical studies demonstrate that PBL significantly improves both cognitive and affective learning outcomes compared with traditional teaching methods. (3)

In the field of foreign language teaching, project-based learning has gained particular attention due to its potential to create authentic communicative situations. When students engage in projects such as presentations, research reports, or multimedia productions, they use the target language as a tool for communication rather than merely as an object of study.

Recent research in English language teaching also highlights the motivational benefits of project-based learning. Studies show that students who participate in project-based activities demonstrate higher levels of engagement, creativity, and language proficiency. (5)

Moreover, scholars emphasize that PBL encourages interdisciplinary learning and allows students to integrate language learning with other academic subjects. For example, projects may involve topics related to culture, business, technology, or environmental issues.

However, despite its advantages, the implementation of project-based learning also presents several challenges. Teachers must carefully design projects that align with learning objectives, ensure effective collaboration among students, and provide appropriate guidance throughout the learning process.

The present study employs a qualitative research approach based on the analysis of contemporary academic literature and empirical studies related to project-based learning in English language teaching.

The methodological framework includes the following research methods:

1. Theoretical analysis of pedagogical and linguistic literature devoted to project-based learning and foreign language teaching.
2. Comparative analysis of traditional and project-based teaching approaches in higher education.
3. Synthesis of empirical research findings related to the effectiveness of PBL in language education.

The data for the study were obtained from peer-reviewed academic journals indexed in international databases such as Scopus, Web of Science, and ERIC. The analysis focused primarily on research published between 2020 and 2025 in order to ensure the relevance of the findings.

The selected studies examined various aspects of project-based learning, including its impact on language proficiency, student motivation, collaborative skills, and self-regulated learning.

The Pedagogical Principles of Project-Based Learning

Project-Based Learning is based on several key pedagogical principles that distinguish it from traditional instructional approaches.

First, PBL emphasizes student-centered learning. In this model, students take an active role in their learning process by selecting topics, conducting research, and presenting project outcomes. Teachers function primarily as facilitators who guide students through the learning process.

Second, project-based learning promotes collaborative learning. Students typically work in small groups to complete projects, which encourages communication, negotiation, and teamwork.

Third, PBL involves authentic tasks that reflect real-world problems. Instead of completing isolated language exercises, students use English to accomplish meaningful goals, such as preparing presentations, conducting interviews, or creating digital content.

Fourth, project-based learning encourages reflection and self-assessment. Students evaluate their own learning progress and identify areas for improvement.

These pedagogical principles create a dynamic learning environment in which language learning becomes meaningful and relevant to students' future professional activities.

Communicative competence is widely recognized as one of the primary objectives of foreign language education. It refers to the ability to use language effectively and appropriately in various social and professional contexts.

Project-based learning contributes to the development of communicative competence in several ways.

First, PBL provides opportunities for authentic communication. Students interact with peers, conduct research, and present their ideas in English, which requires them to use the language in meaningful contexts.

Second, project-based activities promote integrated language skills. During project work, students simultaneously develop reading, writing, listening, and speaking skills.

Third, PBL enhances intercultural competence by encouraging students to explore global topics and cultural perspectives.

For example, students may complete projects related to international business communication, environmental issues, or cultural traditions. Such activities help learners understand the role of language in intercultural communication.

The implementation of project-based learning in higher education offers numerous pedagogical advantages.

One of the most significant benefits is the increase in student motivation. Traditional lecture-based instruction often leads to passive learning, whereas project-based activities encourage active participation.

Another advantage is the development of critical thinking and problem-solving skills. Students must analyze information, evaluate sources, and propose solutions to complex problems.

Project-based learning also promotes autonomous learning, as students are responsible for planning and managing their own learning activities.

Additionally, PBL supports the development of digital literacy. Many projects involve the use of digital tools for research, collaboration, and presentation.

Finally, project-based learning prepares students for professional environments by simulating real-world communication scenarios.

Despite its advantages, the implementation of project-based learning may present several challenges for educators.

One of the primary difficulties is the time required for project planning and implementation. Designing effective projects that align with learning objectives can be demanding for instructors.

Another challenge is the assessment of project outcomes. Traditional testing methods may not adequately measure students' collaborative skills or creative contributions.

Teachers must therefore develop alternative assessment methods such as portfolios, presentations, and peer evaluations.

Furthermore, successful PBL implementation requires a shift in the role of the teacher from knowledge transmitter to learning facilitator. This transition may require additional professional development and pedagogical training.

The findings of this study confirm that project-based learning has significant potential to improve the effectiveness of English language teaching in higher education.

By engaging students in meaningful projects, PBL creates opportunities for authentic communication and collaborative learning. These experiences contribute to the development of communicative competence and prepare students for professional contexts where English is required.

Moreover, project-based learning aligns with contemporary educational trends emphasizing learner autonomy, digital literacy, and interdisciplinary learning.

However, the successful implementation of PBL requires careful planning, appropriate assessment strategies, and continuous teacher support.

Project-Based Learning represents an innovative and effective pedagogical approach for teaching English in higher education institutions.

The analysis of contemporary research demonstrates that PBL significantly enhances students' motivation, communication skills, and ability to apply language knowledge in real-life situations.

By integrating authentic tasks, collaborative learning, and student-centered instruction, project-based learning creates a dynamic educational environment that supports both linguistic and professional development.

Future research should focus on empirical studies examining long-term effects of project-based learning and exploring its integration with digital technologies and artificial intelligence in language education.

References:

1. Yang, P., Chen, S., & Zhang, W. (2025). The impact of project-based learning on EFL learners' motivation and academic performance.
2. Zhang, L., & Ma, Y. (2023). A meta-analysis of project-based learning and student learning outcomes.
3. Cao, L. (2024). Project-based learning and self-regulated learning in English education.
4. Шерипова Г. А., Чекмарева Н. В. Проектное обучение как инновационная технология преподавания иностранных языков // Современные образовательные технологии. – 2023. – №3. – С. 94–101.

5. Лябухова Н. К., Есенгалиева А. М. Использование проектной технологии в обучении английскому языку студентов вузов // Вестник Карагандинского университета. Серия: Филология. – 2021. – №1. – С. 118–124.

6. Каткина А. А., Зайнуллина Г. И. Применение метода проектов в обучении иностранным языкам в высшей школе // Педагогическое образование в России. – 2020. – №6. – С. 102–107.

7. Сафонова В. В. Коммуникативная методика обучения иностранным языкам в условиях современного образования. – Москва: Просвещение, 2021. – 256 с.

8. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций. – Москва: АСТ, 2020. – 238 с.

КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА

¹Кемел А.Т., ²Алмуратова Ә.А.

¹магистр, преподаватель кафедры русского и узбекского языков
ayagozkemel@gmail.com

²магистр, преподаватель кафедры русского и узбекского языков
almuratova99.99@mail.ru

Университет имени Ж.А.Ташенева, г. Шымкент

Аннотация. В статье рассматривается культура речи как один из ключевых показателей профессиональной компетентности педагога. Анализируются теоретические основы понятия «культура речи», ее структурные компоненты и функциональные характеристики. Особое внимание уделяется роли речевой деятельности в образовательном процессе и влиянию уровня речевой культуры учителя на формирование языковой личности обучающихся. Обосновывается необходимость целенаправленного формирования речевой культуры в системе профессиональной подготовки педагогических кадров.

Түйін сөздер: Мақалада сөйлеу мәдениеті педагогтың кәсіби құзыреттілігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі ретінде қарастырылады. Сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздері, құрылымдық компоненттері мен қызметтері талданады. Педагогтың сөйлеу мәдениетінің білім алушылардың тұлғалық дамуына әсері көрсетіледі.

Abstract. The article examines speech culture as a key indicator of a teacher's professional competence. The theoretical foundations, structural components, and functions of speech culture are analyzed. Special attention is given to the role of speech in the educational process and its influence on students' development.

Ключевые слова: культура речи, педагог, профессиональная компетентность, коммуникация, языковая личность, образование

Түйінді сөздер: сөйлеу мәдениеті, педагог, кәсіби құзыреттілік, коммуникация, тілдік тұлға

Key words: speech culture, teacher, professional competence, communication, linguistic personality

Введение

Современное образование ориентировано на формирование всесторонне развитой личности, способной к эффективной коммуникации в различных сферах деятельности. В этой связи особую значимость приобретает профессиональная компетентность педагога, важнейшим компонентом которой является культура речи.

Речевая деятельность педагога выступает основным инструментом организации образовательного процесса. Через речь осуществляется не только передача знаний, но и

формирование ценностных ориентиров, развитие мышления и коммуникативных навыков обучающихся. В условиях цифровизации общества и трансформации образовательной среды требования к качеству речи учителя значительно возрастают.

1. Теоретические основы культуры речи

Культура речи представляет собой совокупность языковых и коммуникативных норм, обеспечивающих точность, ясность, логичность и выразительность высказывания. В научной литературе данное понятие рассматривается как интегративная характеристика личности, отражающая уровень владения языком.

Структура культуры речи включает несколько взаимосвязанных компонентов:

нормативный компонент — соблюдение орфоэпических, грамматических и лексических норм языка;

коммуникативный компонент — способность эффективно передавать информацию с учетом ситуации общения;

этический компонент — соблюдение норм речевого поведения и коммуникативной этики;

риторический компонент — владение выразительными средствами языка и умение воздействовать на аудиторию.

Таким образом, культура речи является не только показателем языковой грамотности, но и важным инструментом профессионального взаимодействия.

2. Культура речи в структуре профессиональной компетентности педагога

Профессиональная компетентность педагога представляет собой комплекс знаний, умений, навыков и личностных качеств, необходимых для эффективной педагогической деятельности. В этой структуре культура речи занимает особое место.

Речь педагога выполняет следующие функции:

информационную (передача знаний);

развивающую (формирование мышления);

воспитательную (влияние на ценностные установки);

коммуникативную (организация взаимодействия).

Высокий уровень речевой культуры способствует повышению качества обучения, так как обеспечивает доступность и понятность учебного материала.

3. Влияние речевой культуры на образовательный процесс

Речевая культура педагога оказывает непосредственное влияние на эффективность образовательного процесса. Грамотная, логичная и выразительная речь способствует:

лучшему усвоению учебного материала;

развитию критического мышления;

формированию коммуникативной компетенции обучающихся;

повышению мотивации к обучению.

Кроме того, педагог выступает носителем языковой нормы и образцом речевого поведения. Его речь формирует у обучающихся представление о правильном и уместном использовании языка.

4. Проблемы формирования культуры речи педагога

Несмотря на значимость культуры речи, в современной образовательной практике наблюдается ряд проблем:

снижение уровня языковой грамотности;

влияние интернет-коммуникации и разговорной речи;

недостаточное внимание к развитию речевых навыков в системе подготовки педагогов; ограниченная практика публичных выступлений.

Эти факторы негативно влияют на качество педагогической деятельности.

5. Пути совершенствования речевой культуры педагога

Для повышения уровня культуры речи необходимо:

внедрение специализированных дисциплин в учебный процесс;

развитие навыков публичной речи и риторики;

систематическая работа над речевыми ошибками;
расширение словарного запаса;
использование современных образовательных технологий.

Особую роль играет самообразование педагога и его стремление к профессиональному росту.

Заключение

Культура речи является важнейшим показателем профессиональной компетентности педагога. Она обеспечивает эффективность образовательного процесса, способствует формированию личности обучающихся и повышает качество образования в целом.

В современных условиях особую актуальность приобретает необходимость системного формирования речевой культуры будущих педагогов. Только при высоком уровне речевой компетентности возможно успешное выполнение профессиональных задач.

Список литературы:

1. Львов М.Р. Культура речи.
2. Леонтьев А.А. Психология общения.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения.
4. Баранов М.Т. Методика преподавания русского языка.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология.

«ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ»

Кемелова Г.М.

ст.преподаватель

Институт «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

Аннотация. В статье рассматриваются современные возможности применения искусственного интеллекта в процессе обучения русскому языку как иностранному. Анализируются основные направления использования цифровых технологий в преподавании, включая персонализацию обучения, автоматизацию контроля знаний и развитие коммуникативных навыков. Особое внимание уделяется преимуществам и ограничениям внедрения искусственного интеллекта в образовательную практику. Раскрывается роль преподавателя в условиях цифровизации обучения. Делается вывод о необходимости комплексного подхода к использованию ИИ в обучении РКИ, сочетающего традиционные и инновационные методы.

Аңдатпа. Мақалада орыс тілін шет тілі ретінде оқыту процесінде жасанды интеллектті қолданудың заманауи мүмкіндіктері қарастырылады. Оқыту үдерісінде цифрлық технологияларды пайдаланудың негізгі бағыттары талданады, соның ішінде оқытуды жекелендіру, білімді бақылауды автоматтандыру және коммуникативтік дағдыларды дамыту мәселелері қамтылады. Білім беру тәжірибесіне жасанды интеллектті енгізудің артықшылықтары мен шектеулеріне ерекше назар аударылады. Оқыту үдерісін цифрландыру жағдайында оқытушының рөлі ашып көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде РКИ оқытуда жасанды интеллектті қолдануда дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіретін кешенді тәсілдің қажеттілігі туралы қорытынды жасалады.

Abstract. The article examines modern possibilities of using artificial intelligence in the process of teaching Russian as a foreign language. The main directions of using digital technologies in teaching are analyzed, including the personalization of learning, automation of knowledge assessment, and the development of communicative skills. Special attention is paid to the advantages

and limitations of implementing artificial intelligence in educational practice. The role of the teacher in the context of the digitalization of education is also revealed. It is concluded that a comprehensive approach to the use of AI in teaching Russian as a foreign language is necessary, combining traditional and innovative teaching methods.

Ключевые слова: искусственный интеллект, русский язык как иностранный, цифровые технологии, обучение, языковая компетенция, образовательные технологии, персонализация обучения

Современное образование развивается в условиях активной цифровизации, что приводит к внедрению инновационных технологий в учебный процесс. Одной из таких технологий является искусственный интеллект (ИИ), который в последние годы стал важным инструментом в различных областях науки и образования.

Особую актуальность использование ИИ приобретает в обучении русскому языку как иностранному (РКИ). В условиях глобализации возрастает интерес к изучению русского языка, что требует совершенствования методов преподавания и поиска новых эффективных подходов к обучению. Традиционные методы обучения не всегда обеспечивают необходимый уровень индивидуализации и гибкости, что делает актуальным применение современных цифровых решений.

Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения качества обучения РКИ с учетом индивидуальных особенностей обучающихся и использованием современных технологий.

Целью статьи является комплексный анализ возможностей использования искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному, а также выявление его преимуществ, ограничений и перспектив развития.

Основная часть

1. Теоретические основы обучения русскому языку как иностранному

Обучение русскому языку как иностранному представляет собой сложный и многокомпонентный процесс, направленный на формирование коммуникативной компетенции обучающихся. Коммуникативная компетенция включает в себя умение эффективно использовать язык в различных ситуациях общения.

Основными компонентами обучения являются:

говорение - формирование навыков устной речи;

аудирование - восприятие и понимание устной речи;

чтение - работа с письменными текстами;

письмо - развитие письменной речи.

Кроме того, важную роль играет формирование грамматической и лексической компетенции, а также знание культурных особенностей страны изучаемого языка.

Традиционная методика обучения РКИ основывается на принципах системности, последовательности и коммуникативной направленности. Однако в условиях цифровой трансформации образования возникает необходимость дополнения этих методов современными технологиями, способными повысить эффективность обучения.

2. Искусственный интеллект в образовательной среде

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, позволяющих моделировать интеллектуальную деятельность человека. В образовательной среде ИИ используется для анализа данных, автоматизации процессов обучения и создания интерактивных образовательных платформ.

Одним из ключевых направлений является обработка естественного языка, которая позволяет анализировать текстовую и речевую информацию. Это особенно важно для обучения иностранным языкам, где основным объектом изучения является язык как система и средство общения.

ИИ активно используется в:

онлайн-платформах обучения;

мобильных приложениях;
системах дистанционного образования;
интеллектуальных обучающих системах.

Данные технологии позволяют создавать гибкие образовательные среды, ориентированные на потребности обучающихся.

3. Основные направления использования ИИ в обучении РКИ

3.1. Персонализация обучения

Одним из ключевых преимуществ искусственного интеллекта является возможность адаптации учебного процесса под индивидуальные особенности обучающегося.

ИИ анализирует уровень знаний студента, его ошибки и прогресс, на основе чего формирует индивидуальную образовательную траекторию. Это позволяет:

ускорить процесс обучения;
устранить пробелы в знаниях;
повысить эффективность усвоения материала.

3.2. Автоматизация контроля знаний

Искусственный интеллект способен автоматически проверять задания, включая тесты, грамматические упражнения и письменные работы.

Системы ИИ:

выявляют ошибки;
объясняют правила;
предлагают корректные варианты.

Это значительно снижает нагрузку на преподавателя и позволяет студентам получать мгновенную обратную связь.

3.3. Развитие навыков устной речи

Современные технологии распознавания речи позволяют обучающимся практиковать произношение и интонацию.

ИИ анализирует:

правильность произношения;
темп речи;
интонационные особенности.

Это способствует развитию коммуникативных навыков и повышению уверенности обучающихся в использовании языка.

3.4. Генерация учебных материалов

ИИ может создавать тексты, диалоги, упражнения и задания различной сложности. Это позволяет:

разнообразить учебный процесс;
адаптировать материалы под уровень студентов;
экономить время преподавателя.

3.5. Анализ языковых ошибок

ИИ способен выявлять типичные ошибки обучающихся и анализировать их причины. Это помогает преподавателю корректировать методику обучения и уделять внимание наиболее сложным аспектам языка.

4. Преимущества использования искусственного интеллекта

Использование ИИ в обучении русскому языку как иностранному имеет ряд значительных преимуществ:

Индивидуализация обучения - учет особенностей каждого студента;

Повышение мотивации - использование интерактивных технологий делает обучение более интересным;

Оперативная обратная связь - мгновенная проверка заданий;

Доступность - возможность обучения в любое время и в любом месте;

Оптимизация работы преподавателя - автоматизация рутинных задач.

ИИ способствует созданию современной образовательной среды, ориентированной на результат.

5. Ограничения и проблемы внедрения ИИ

Несмотря на значительные преимущества, использование искусственного интеллекта связано с рядом проблем:

Недостаточное понимание контекста - ИИ может допускать ошибки в интерпретации сложных языковых конструкций;

Отсутствие эмоционального взаимодействия - важного для формирования коммуникативной компетенции;

Зависимость от технологий - снижение самостоятельности обучающихся;

Технические ограничения - необходимость доступа к интернету и цифровым устройствам.

Кроме того, существует риск формального усвоения материала без глубокого понимания, что требует контроля со стороны преподавателя.

6. Роль преподавателя в условиях использования ИИ

В условиях цифровизации образования роль преподавателя существенно меняется. Он становится не только носителем знаний, но и организатором учебного процесса, консультантом и наставником.

Преподаватель:

направляет учебную деятельность студентов;

формирует критическое мышление;

контролирует использование технологий;

обеспечивает живое общение на языке.

Таким образом, эффективное обучение возможно только при сочетании традиционных методов преподавания и современных технологий.

Заключение

Искусственный интеллект является перспективным инструментом в обучении русскому языку как иностранному. Он позволяет повысить эффективность образовательного процесса, обеспечить индивидуальный подход к обучающимся и улучшить качество усвоения материала.

Вместе с тем ИИ не способен полностью заменить преподавателя, так как обучение языку требует живого общения, эмоционального взаимодействия и учета культурного контекста.

Наиболее эффективным является интегративный подход, при котором искусственный интеллект используется как вспомогательный инструмент, дополняющий традиционные методы обучения.

Таким образом, внедрение ИИ в обучение РКИ открывает новые перспективы для развития образовательной практики и требует дальнейшего научного осмысления.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1972.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991.
3. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в школе. – М., 1974.
4. Жукова Н.А. Цифровые технологии в образовании. – М., 2020.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson, 2021.
6. Godwin-Jones R. Emerging technologies in language learning. – 2022.

ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹Керімжанова А., ²Абытова А.У.

¹Оңтүстік Қазақстан Университеті. М. Әуезова¹,

²"Жұмабек Тәшенев атындағы Университет" АҚ, Шымкент қ.

akmaral.kerimzhanova@aeuzov.edu.kz, abytova.aseм@bk.ru

Аңдатпа. Мақала орыс және қазақ тілдеріндегі "жомарттық" және "ашкөздік" ұғымдарын зерттеуге арналған. Автор осы ұғымдарды қабылдаудың екі мәдениеттегі айырмашылықтары мен ұқсастықтарын қарастырады, олардың тілде, мақал-мәтелдерде, фразеологиялық бірліктерде және мәдени дәстүрлерде көрінуін талдайды.

Түйінді сөздер: концепт, жомарттық, ашкөздік, орыс тілі, Қазақ тілі, лингвомәдениеттану, тілдік сана

Аннотация. Статья посвящена изучению концептов «щедрость» и «жадность» в русском и казахском языковом сознании. Автор рассматривает различия и сходства восприятия этих понятий в обеих культурах, анализируя их отражение в языке, пословицах, фразеологизмах и культурных традициях.

Ключевые слова: концепт, щедрость, жадность, русский язык, казахский язык, лингвокультурология, языковое сознание

Annotation. The article is devoted to the study of the concepts of "generosity" and "greed" in the Russian and Kazakh linguistic consciousness. The author examines the differences and similarities in the perception of these concepts in both cultures, analyzing their reflection in language, proverbs, phraseological units and cultural traditions.

Key words: concept, generosity, greed, Russian language, Kazakh language, linguoculturology, linguistic consciousness

Языковое сознание народов является отражением их культурных ценностей, исторических условий, моральных ориентиров и социальных установок. Особое место в языковом сознании занимают концепты, воплощающие базовые нравственные категории. Концепты «щедрость» и «жадность» – одни из ключевых категорий, через которые можно понять культурную специфику русского и казахского народов. Они раскрывают отношение к материальным благам, взаимодействию между людьми, а также представления о социальной ответственности. Несмотря на универсальность данных понятий, интерпретация и акценты в разных культурах могут значительно отличаться, что делает их сравнительное изучение особенно актуальным. Актуальность выбранной темы обусловлена несколькими факторами. Во-первых, жадность и щедрость являются универсальными человеческими качествами, имеющими важное значение в любой культуре. Во-вторых, анализ данных концептов позволяет выявить национально-культурные особенности восприятия и оценки этих качеств в русской и казахской культурах. В-третьих, исследование языкового воплощения данных концептов способствует более глубокому пониманию менталитета и системы ценностей русского и казахского народов. Исследование направлено на определение лингвокультурологических особенностей концептов «щедрость» и «жадность» в русском и казахском языковом сознании, с целью сравнения сходства и различия в их восприятии и оценке в русской и казахской культурах. Данное исследование проводилось посредством сравнительно-сопоставительного анализа концептов «щедрость» и «жадность» в русском и казахском языковом сознании. Паремии, как концентрированное выражение народной мудрости, предоставляют богатый материал для исследования языковой репрезентации этих концептов, выявления их специфики в каждом языке и обнаружения общих черт, обусловленных схожестью культурных ценностей.

В XX веке исследования в области системной лингвистики привели к разработке полевого подхода к языку (среди авторов этого направления — Й. Трир, Л. Вайсгербер, Г. Ипсен, О. Духачек, Р. Мейер, Г. Шпербер, М.М. Покровский, В.В. Виноградов, А.А.

Уфимцева, А.И. Кузнецова, Л.М. Васильев, А.В. Бондарко, В.Н. Адмони и другие). Лингвистика универсалий – это научное направление, исследующее все языки мира, независимо от их родства, чтобы обнаружить общие признаки для всех языковых явлений. Это помогает понять природу и механизм человеческого языка, решая фундаментальные задачи общего языкознания.

Концепты, как дискретные когнитивные структуры, характеризуются многомерностью и вероятностной организацией, обусловленной сложной взаимосвязью составляющих их элементов. Предметом концептологии является изучение этих фундаментальных единиц познавательной деятельности, лежащих в основе мыслительных процессов. Методология концептологического анализа базируется на исследовании языковых единиц и их семантических свойств, посредством которых, согласно общепринятому предположению, репрезентируется содержание концептов. Концептуальный анализ и лингвокультурология представляют собой взаимодополняющие подходы к исследованию языка, позволяя глубоко проникнуть в ментальный мир человека и раскрыть взаимосвязь языка, мышления и культуры. Анализ концептов позволяет выявлять особенности национального менталитета. Сравнительное исследование концептов в разных языках и культурах позволяет выявить культурные различия и сходства, понять особенности мировоззрения представителей разных наций. В русском языковом сознании концепт «жадность» обладает ярко выраженной негативной окраской, что связано с историко-культурным и социальным опытом народа. Жадность ассоциируется с эгоизмом, алчностью и чрезмерным стремлением к накоплению материальных благ, которые воспринимаются как негативные качества, разрушающие единство в обществе. Русская культура всегда придавала большое значение коллективизму, взаимопомощи и солидарности. Поэтому жадность в сознании народа стала противоположностью таких ценностей, как великодушие, добродетель и справедливость. С точки зрения моральных устоев, жадность осуждается, поскольку она ставит личные интересы выше общественных, что противоречит идеалам справедливости и взаимоуважения. Это качество противопоставляется великодушию, которое символизирует внутреннее богатство и готовность делиться. Жадность же, напротив, демонстрирует духовную ограниченность человека, неспособного оценить истинные ценности жизни. Такой взгляд закрепился в языке через многочисленные языковые единицы, которые стали выражением народной мудрости. Например, пословица «Скупой платит дважды» подчёркивает, что чрезмерная экономия или стремление избежать затрат часто приводит к ещё большим потерям. Это выражение осуждает скупость как краткосрочное и недальновидное поведение. Другая пословица – «Жадный богатеет, но не радуется» – указывает на то, что накопительство ради самого накопления не приносит человеку счастья, так истинное богатство заключается в умении делиться и радоваться жизни. Образ жадности ярко представлен в русской литературе, где она часто изображается как порок, разрушающий не только человека, но и его окружение. Одним из самых запоминающихся примеров является персонаж Плюшкин из романа Гоголя «Мёртвые души». Его патологическая скупость и накопительство доведены до абсурда. Плюшкин настолько поглощён своим стремлением накапливать, что забывает об элементарных человеческих радостях и становится изолированным от общества. Его образ служит предупреждением о том, что жадность приводит к деградации личности. Через этот персонаж Гоголь подчёркивает, что материальные блага не могут заменить духовного богатства. [2,65]

В казахском языковом сознании концепт «сарандық» воспринимается как отрицательное качество, и его интерпретация имеет глубокие культурные и исторические корни. Жадность, или сарандық, особенно в условиях традиционного кочевого быта казахов, представлялась угрозой коллективному единству. Исторически казахская культура базировалась на принципах взаимопомощи и коллективизма, так как выживание кочевых сообществ во многом зависело от сотрудничества и готовности делиться ресурсами. Сарандық, как черта характера, рассматривалась не только как личный недостаток, но и как социально вредное поведение, подрывающее основы взаимопомощи. Это отражается в казахских пословицах, где сарандық часто критикуется как разрушающий фактор для социальной гармонии. Например, выражение

«Сараңның малы – кәршінің азығы» подчёркивает, что жадный человек может сохранить богатство, но лишается уважения окружающих, а его имущество рано или поздно становится доступным для других, как бы вопреки его желанию. Кочевая жизнь казахов формировала уникальное отношение к богатству. Особое место в казахской культуре занимает осуждение сараңдық в семейных и общественных отношениях. В традиционной казахской семье от мужчин, особенно от главы рода, ожидалась щедрость и готовность делиться не только материальными, но и духовными ценностями. Сараңдық считалась не просто отрицательной чертой, но и признаком слабости или несоответствия ожиданиям общества. Такое восприятие укрепляло представление о том, что истинное богатство – это не материальные блага, а уважение и доверие со стороны окружающих. [3,124] Щедрость занимает почётное место как в русском, так и в казахском языковом сознании, отражая высшие человеческие качества.

В русском языковом сознании щедрость часто противопоставляется жадности, что подчёркивает её значимость как добродетели. Литературные примеры и народная мудрость формируют представление о щедрости как о черте, которая возвышает человека над эгоизмом и алчностью, делая его частью единого и гармоничного общества. Казахская пословица «Жомарттың қолы – ашық» ярко отражает готовность щедрого человека всегда делиться тем, что у него есть, не только из достатка, но и из стремления поддерживать гармонию в обществе. Щедрость в казахской культуре была неотъемлемо связана с гостеприимством, которое являлось одной из важнейших традиций. Гость в доме считался посланником счастья, и хозяин стремился оказать ему наивысший уровень уважения, независимо от своего материального положения. Это свидетельствовало не только о богатстве, но и о внутренней щедрости человека. Гостеприимство, как форма жомарттық, помогало укреплять социальные связи и поддерживать дух общинности.

Исследование концептов «жадность» и «щедрость» предоставляет уникальную возможность понять, как язык отражает ценности и мировоззрение народа. Эти понятия формируются не только как характеристики индивидуальных качеств человека, но и как показатели социальных норм и установок, сложившихся в культуре. Язык, как носитель этих представлений, закрепляет и передаёт их от поколения поколению, создавая базис для коллективного восприятия морали и этики. В русском языке щедрость воспринимается как духовное богатство, отражающее внутреннюю силу и способность человека быть открытым для других. Это качество противопоставляется жадности, которая рассматривается как моральное ограничение, связанное с эгоизмом и неспособностью принимать участие в социальной жизни.

В ходе изучения концепта как категории лингвокультурологии было выявлено, что концепт представляет собой важный инструмент анализа взаимосвязи языка и культуры. Он отражает коллективное мировоззрение, исторические, социальные и культурные особенности народа, становящиеся межкультурным пониманием. Благодаря лингвокультурологическим исследованиям обеспечивается диалог между культурами, формируя уважение к многообразию мировоззрений и культурных ценностей. Особенность исследования концептов «щедрость» и «жадность» заключается в их противопоставленности, которая пронизывает языковое сознание нации.

Эти концепты выступают в качестве моральных ориентиров, фиксируя границы между одобряемым и осуждаемым поведением. В эпоху глобализации, когда культура становится инструментом диалога, изучение таких категорий, помогает укрепить взаимопонимание и создать основу для сотрудничества. Язык остаётся мощным инструментом, через который культура передаёт своё наследие и формирует будущее.

Использованная литература:

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 89 с.
2. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – 7-е изд. – М.: Академия, 2019. – 336 с.

3. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам: Учебник для вузов / И. Л. Бим. – М.: Просвещение, 2017. – 512 с.
4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М.: Языки славянских культур, 2018. – 384 с.
5. Ахметова А. С. Лингвокультурные аспекты изучения языковых концептов / А. С. Ахметова. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 240 б.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие / В. А. Маслова. – 5-е изд. – М.: Академия, 2019. – 208 с
7. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М.: Академический проект, 2016. – 990 с.

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ БАЛАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ

¹Керімбек А.Ә., ²Аманкүл Т.

¹*«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»*

кафедрасының магистр оқытушысы

Ж.А.Ташенев атындағы университет,

Шымкент қ. Kerimbek.a94@mail.ru

²*«Бастауыш білім беру ІР»*

Ікурс, ПИК-25-5к1

Аңдатпа. Бұл мақалада мектепке дейінгі кезеңдегі баланың психологиялық даму ерекшеліктері қарастырылады. Ерте жастағы баланың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуының негізгі заңдылықтары сипатталады. Автор баланың тұлғалық қалыптасуында отбасы мен білім беру ортасының рөлін талдайды.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности психологического развития ребенка в дошкольный период. Описываются основные закономерности когнитивного, эмоционального и социального развития детей раннего возраста. Автор анализирует роль семьи и образовательной среды в формировании личности ребенка.

Abstract. This article examines the characteristics of psychological development in preschool-aged children. The main patterns of cognitive, emotional, and social development in early childhood are described. The author analyzes the role of family and the educational environment in shaping the child's personality.

Балалардың психикалық дамуы бір қалыпты болмайды, бала психикалық бейненің қандай да бір негізгі белгілерін ұзақ уақыт бойы сақтағанда дамудың біршама баяу, бірте-бірте өзгертін кезеңдері және ескі психикалық белгілердің құрып бітуімен жойылуымен және жаңа белгілердің пайда болуымен байланысты, кейде баланы неғұрлым тез, секірімелі түрде адам танымастай өзгертіп жіберетін өзгерістер кезеңі байқалады. Осы секірімелі түрдегі өтуді даму дағдарысы деп атайды. Олар шамамен бірдей жағдайда тұрған жас жағынан шамалас балалардың барлығында пайда болады да балалық шақты жас шағына қарай бірнеше кезеңге бөлуге мүмкіндік береді.

Туғаннан бастап мектепке барғанға дейінгі кезеңде: баланың дүниеге келуіне байланысты оның өмір сүру жағдайын кенет өзгертетін дағдарысты айтпағанда, бала үш дағдарыс сәттерін: бір жаста, үш жаста және, ақырында, жеті жаста басынан кешіреді. Осыған сәйкес бұл кезеңде үш жас шағы кезеңдері бөлініп шығады: нәрестелік шақ - туған күннен бір жасқа дейін, сәбилік шақ - бір жастан үш жасқа дейін және мектепке дейінгі балалық шақ - үш жастан жеті жасқа дейін.

Психикалық дамудың жас шағы кезеңдері биологиялық дамуға ұқсамайды. Олардың пайда болуының тарихы бар. Балалық шақ 'адамның денесінің дамуы, өсуге қажетті уақыт

мағынасында түсінгенде кәдімгі табиғи құбылыс болып көрінеді. Бірақ балалық шақ кезеңнің—бала қоғамдық еңбекке қатыспай, тек соған даярланатын уақыттың ұзақтығы және осы даярлық формалары қоғамдық-тарихи жағдайларға байланысты болады. Қоғамдық дамудың түрлі сатысында тұрған халықта балалық шақ қалай өтетіні жайындағы мәліметтер, даму сатысы неғұрлым төмен болса, жасөспірім ұрпақ үлкендерге тән еңбекке соғұрлым ерте араласатынын көрсетеді.

Бала туғаннан бастап мектепке барғанға дейінгі кезеңнің маңызы қоғамда өмір сүру үшін әр адамға қажетті неғұрлым жалпылама, бастапқы білім мен іскерлікті, әрбір адамға қоғамда өмір сүру үшін қажетті адамның жеке басының психикалық сапалары мен қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Баланың тілді игеру, тұрмыс заттарын қолдану, кеңістік пен уақытты бағдарлауды дамыту, қабылдау, ойлау, елестетудің т.б. адамға тән формаларын өрістетуге, басқа адамдармен өзара қарым-қатынастың негіздерін қалыптастыру, әдебиет пен өнердің туындыларын оқып, үйрене бастау жатады.

Баланың қоршаған дүниеге көзқарасы, оның қажеттері мен қызығуы өзге адамдар арасында алатын орнымен үлкендер тарапынан болатын талап, үміт және әсер ету жүйесімен анықталады. Егер нәресте үшін үлкендермен үнемі эмоциялы қарым-қатынас жасау қажеттігі тән болса, оның себебі сәбидің бүкіл өмірі үлкендердің қолында болуынан деп түсіндіріледі және қолында болғанда әлдебір жанама емес, тура жолмен үлкендер баланы орағанда, тамақтандырғанда, ойыншық бергенде, тәй-тәй басқан кезде қолынан сүйегенде, т.б. үздіксіз дене қатысы жүзеге асырылады.

Дамудың әрбір жас шағы кезеңдерінің дамуына тән баланың қоғамдағы психикалық белгілердің байланыстылығы баланың бір кезеңнен екіншісіне өтуін түсіндіріп бере алмайды. Бұл өту кезеңінің алдында баланың өзінен басқа адамдар арасындағы орнына қанағаттанбауы және ол орынды өзгертуге ұмтылуы пайда болады. Осы кезең ішіндегі дамудың мынадай сәті туады: баланың өсіп келе жатқан мүмкіндіктеріне баланың білімі, іс-керлігі, психикалық сапалары — ескі тұрмыс қалпымен қызметтің және айналасындағы адамдардың қарым-қатынасының ескі түрлерімен қайшылыққа ұрындырады.

Психикалық даму барысында пайда болған және жаңа қажеттер мен қызығушылыққа итермелейтін, сондай-ақ іс-әрекеттің жаңа түрін игеруге бастайтын қайшылықтар психикалық дамудың қозғаушы күштері болып табылады. Мектепке дейінгі балалық шақта (үштен жеті жасқа дейін) организмнің қарқынды жетілуі жалғаса түседі. Жалпы өсумен қатар ткандар мен мүшелердің анатомиялық қалыптасуы және функциялық дамуы жүріп жатады. Скелеттің сүйектеніп, бұлшық еттердің сомдануының, тыныс алу, қан айналу мүшелерінің дамуынан үлкен маңызы бар. Ми салмағы 1110 грамнан 1350 грамға дейін өседі. Үлкен ми сыңарлары қабықтарының реттегіш рөлі мен оның ми қабығы астындағы орталықтарды бақылауы арта түседі. Шартты рефлекстердің пайда болу жылдамдығы артып, әсіресе екінші сигнал жүйесі қарқынды дамиды.

Мектепке дейінгі жастағы балалар мінез-құлық үлгілеріне қатты назар аударады. Мысалы, ертегіні немесе әңгімені тыңдағанда олар кімнің жақсы, кімнің жаман екенін міндетті түрде анықтауға тырысады, бұл жағынан ешқандай екі ұштылыққа төзбейді және осы тұрғыдан тіпті жансыз заттарға да баға беруге тырысады. Дене дамуы баланың дербестігінің арта түсуі үшін, тәрбие мен оқыту процесінде қоғамдық тәжірибенің жаңа формаларын игеруі үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Мектепке дейінгі кішкентайлар режимді сақтаумен, мәдени-гигиеналық дағдылармен байланысты ережелерді, ойыншықтарды ұстап-түту ережелерін меңгереді. Олар тек үлкендердің талаптарына бағынып қана қоймайды, сонымен бірге ережені өздері меңгеріп алуға тырысады. Балабақшада балалар шағымдарын және құрдастарының мінез-құлқын бұзғандығы жайлы тәрбиешіге айта бастайды.

Мектепке дейінгі жас бала дамуының жаңа әлеуметтік ситуациясының пайда болуымен сипатталады. Мектеп жасына дейінгі баланың айналадағы адамдар арасынан алатын орнының ерте сәбилік шақтағы балаға қарағанда елеулі айырмашылығы болады. Баланың қарапайым міндеттер өрісі пайда болады. Баланың үлкендермен байланысы жаңа формаға ие болады,

бірлескек іс-әрекет ересек адамның нұсқауларын дербес орындаумен алмасады. Тұңғыш рет баланы белгілі программа бойынша біршама жүйелі оқыту мүмкін болады. Бірақ Л. С. Выготский- қайтып көрсеткеніндей, бұл программаның жүзеге асуы оның оншалықты дәрежеде баланың өзіндік программасына айналуына тығыз байланысты болып келеді.

Мектеп жасына дейінгі бала дамуының әлеуметтік ситуация ерекшеліктері оған тән іс-әрекет түрлерінің алдымен сюжеттік-рольдік ойындардан көрініп отырады. Үлкендер өмірімен араласу талабымен оған деген білім мен іскерліктердің болмауының ұштасып келуі баланың сол өмірді өзінің шамасы келетін ойын формасында игеруіне алып келеді. Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуы үшін айрықша қолайлы жағдайлар мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие жүйесі арқылы жасалынады.

Мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетінің негізгі түрлері. Айтылып өтілгендей, мектепке дейінгі шақта жетекші іс-әрекет ойын. Балалардың ересек адамдармен бірлесіп өмір сүруге ұмтылуы бірлескен еңбек негізінде қанағаттандырыла алмайды. Бұл қажеттілігін балалар ойын үстінде қанағаттандыра бастайды, ойын арқылы өздеріне ересектер ролін алып, еңбектік өмірді ғана емес, сол сияқты әлеуметтік қарым-қатынасты да нақтылап көрсетеді. Баланың қоғамдағы осындай ерекше орны оның үлкендер өміріне араласуының айрықша түрі болып саналатын рольдік ойынының пайда болуының негізіне айналады. Ойын үстінде сәбиге адамдар арасында болатын объективті қарым-қатынастар тұңғыш рет ашылып, ол әрбір іс-әрекетке араласу адамнан белгілі міндеттерді орындауды талап ететінін және бір-сыңыра праволар беретінін біледі. Сатып алушының ролін атқарғанда, мәселен, бала сатып алуға ниеттенген затын мұқият тексеріп атқаруға, қызмет көрсетуге байланысты ескертпе жасауға правосы бар екенін, бірақ дүкеннен шығарда сатып алған заты үшін ақша төлеуге міндетті екенін аңғарады. Сюжеттік ойында роль атқару дегеннің өзі рольде көрсетілген міндетті орындау және ойынның басқа қатысушыларына байланысты правоны жүзеге асыру болып саналады. Белгілі рольдерді жүйелі орындау ойнаушы балаларды тәртіптендіріп отырады. Бірлескен іс-әрекет үстінде олар өз іс-әрекеттерін үйлестіруді үйренеді.

Мектепке дейінгі шақта, балалардың құрбыларымен өзара іс-әрекет процесінде дамып отырған өзін таныту қажеттігі құрдастар тобындағы барлық балалар үшін маңызды орынға талаптануынан көрініп отырады. Талаптану әлеуметтік белсенділіктің табиғи түрі жеке адамның дұрыс дамуының шарты болып есептеледі. Алайда, бұл құбылыс сырттай көріне бермейді, өйткені бала маңызды орынға талаптануын көбінесе аса бір ерекше, өзі үшін қолайлы жағдайларда ғана жарыққа шығарады.

Символикалық ойын, баланың симболдарды қолдануы — оның психикасының дамуының елеулі сәті. Символдарды пайдалану, бір объектіні екінші объектінің көмегі арқылы ауыстыра білу қабілеті кейінірек әлеуметтік таңбаларды игеруді қамтамасыз ететін жетістік болып табылады. Символикалық функцияның дамуы арқасында баланың жіктеп қабылдауы қалыптасады, ақыл-ойының мазмұндық жағы және басқа да адамға тән қабілеттері елеулі өзгереді. Бір заттарды екінші заттардың орынбасарлары ретінде кең қолдану «балалар ойынында бір затты әр түрде қолдануға болады деп дәлелдеуге негіз бермейді. Бала орынбасар-заттардың қасиеттеріне қарап бағдар алады.

Ойын іс-әрекеті ырықты зейін мен ырықты естің дамуына көмектеседі. Ойын жағдайларында балалар лабораториялық тәжірибелер жағдайларындағыдан зейінің жақсы жинақтайды және көбірек есте сақтайды. Зейінді жинақтау, есте сақтау және еске түсіру, яғни саналы мақсат балаға ойын үстінде ертерек және оңай ажыратылады. Ойынның шарттарының өзі қатысушылардан ойын ситуациясына өтетін заттарға ойналатын іс-әрекеттер мен сюжет мазмұнына зейін жинақтауды талап етеді. Егер бала болашақ ойын ситуациясының талабына зейінді болғысы келмесе, ойынның шарттарын есінде сақтамаса, онда оны құрдастары ойыннан қуып жібереді. Қарым-қатынас жасауға, эмоциялық мадақтауға деген қажеттілік балаларды мақсатты түрде зейін жинақтауға және есте сақтауға мәжбүр етеді.

Рольдік ойынның психикалық іс-әрекеттің басқа формаларын дамыту үшін де үлкен маңызы бар. Қиял тек ойын жағдайларында және соның әсерімен ғана дами бастайды.

Мектепке дейінгі шактың ішінде ойын мазмұны сапалы өзгеріске түседі. Мектепке дейінгі кішкентайлар ойының негізгі мазмұны үлкендердің шынайы заттармен жасайтын іс-әрекеттерін ойын заттары арқылы қайта жаңғыртатын іс-әрекеттерді орындау болып есептеледі. Мәселен, үш жас шамасындағы балалар столды сүртеді, еденді сыпырады, нан тіледі, аяқ киімін тазалайды.

Балалар психологиясы балдырғанды зерттейді. Алайда баланы зерттейтін басқа ғылымдар да бар. Олардың әрқайсысы өзінше, өзінің ерекше жағынан зерттейді.

Балалар психологиясы балдырғанның басқа адамдармен қарым-қатынас жасай алатын, еңбектенетін, жаңалық ашатын, өнер туындыларынан ләззат ала білетін ересек адамға қалай айналатынына көңіл бөледі.

Жас балдырған үлкен адамға ұқсаңқырамайды. Мәселе оның білімін үлкендердің білімімен салыстыруға болмайтындықтан да емес. Қарапайым күнделікті бақылауларына баланың сезінуі, ойлауы үлкен кісілердей емес екендігін білеміз. Сәбидің сезімдері күшті, бірақ көбіне тұрақсыз болулары мүмкін. Бүгін құштар болған нәрсесін ертең ұмытып кетуі ғажап емес. Үлкендердің астарлап сөйлегенін балалар түсіне бермейді. Жас бала өзін қызықтырмаған істі зорлап орындай алмайды.

Қазіргі мектеп оқыту барысында балалар І сыныпқа тиісті мөлшердегі білім дағдыларымен, ал бастысы — зерттелінетін заттар мен құбылыстарды жүйелі бақылауға, олардың елеулі ерекшеліктерін ажыратуға пікірлесуге және қорытындылар жасауға мүмкіндік беретін дамыған қабылдаумен және ойлаумен келеді деп есептейді. Бұл жоспарлы және дараланған қабылдауды, оқылатын материалға теориялық қатынастың элементтерін, ойлаудың жалпылама формалары мен негізгі логикалық операциялардың мағыналы есте сақтауды игеруге тиіс баланың ақыл-ойын дамыту дәрежесіне белгілі талаптар қояды. Мұнымен қоса бала оқу әрекеті саласындағы бастапқы іскерліктерді игеруі тиіс.

Бала мектепке келісімен ортақ маңызды іспен айналысып жатқан құбылыстардың тобына кіріп, мектеп тобының балабақша тобынан елеулі айырмашылығы болады. Мектеп оқушылары арасындағы өзара қарым-қатынас балабақшадағыға қарағанда басқа негізде құрылады, баланың кластағы жағдайы басқа критерийлермен, ең алдымен оның оқудағы жетістіктерімен анықталады. Осы жағдайларда ұжымға ене білу үшін бала басқа балалармен өзара қарым-қатынас жасаудың икемді-тәсілдеріне, дамыған жолдастық сезімге ие болуы тиіс. Мектепке психологиялық даярлық, оны қай қырынан алсақ та, баланың бұған дейінгі бүкіл психикалық дамуының қортындысы, отбасымен балабақшадағы тәрбие мен үйретудің бүкіл жүйесінің жемісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Б. С. Ысқақова, Қойшыбаева Н.И. Мектепке дейінгі балалардың жеке басын қалыптастырудың психологиялық құралы. Оқу құралы. Шымкент 2002.
2. С. В. Мухина. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы Алматы «Мектеп» 1986.
3. Құрманалина Ш., Ғалымова Ә. Педагогика. Оқу-әдістемелік құрал. Астана: 2018ж. <http://rmebrk.kz/>
4. Зимняя .А., Гализина И.Ф., Педагогическая психология.-М.,2000.
5. .Фельдштейн Д.И., Возрастная и педагогическая психология.- М.,2002.
6. .Петровский А.В., Возрастная и педагогическая психология.- Москва,2003.
7. Жунисбекова Ж.А., Койшибаева Н.И., Ауелова К.Е. Психолого-педагогический толковый словарь. – Алматы: Нұрлы Алем, 2011. – 219 с.
8. Қойшыбаева Н.И., Жунисбекова Ж.А., Абитиярова А.А. Педагогикалық психология. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2017. – 370 б.

ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА СӨЗДІК ҚОРЫН ОҚЫТУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Кудайбергенова Т.К.

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенов университеті, Шымкент қаласы

Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесі түбегейлі өзгерістерге ұшырап, жаңа педагогикалық парадигмалар қалыптасуда. Ақпараттық қоғам жағдайында білім алушының рөлі пассивті қабылдаушыдан белсенді қатысушыға айналып отыр. Осыған байланысты оқыту әдістері мен технологиялары да жаңғыруды талап етеді. Әсіресе тілдік білім беру саласында, оның ішінде сөздік қорды дамыту мәселесі ерекше маңызға ие болуда.

Сөздік қор – тілдік құзыреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Лексикалық білімсіз оқушының коммуникативтік құзыреттілігі толық қалыптаспайды. Бұл туралы танымал лингвист Wilkins: «Without grammar very little can be conveyed, without vocabulary nothing can be conveyed» деп атап көрсеткен. Бұл пікір сөздік қордың тіл үйренудегі шешуші рөлін дәлелдейді.

Қазіргі таңда жоғары сынып оқушыларының сөздік қорын дамыту мәселесі өзекті проблемалардың бірі болып отыр. Себебі мектеп бітірушілердің тілдік дайындығы, әсіресе лексикалық деңгейі, көбіне халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді. Бұл жағдай халықаралық зерттеулерде де көрініс табады. Мысалы, білім сапасын бағалауға арналған халықаралық зерттеулер нәтижелері оқушылардың мәтінді түсіну және сөздік қорды қолдану деңгейінің жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Осы мәселенің туындауына бірнеше факторлар әсер етеді. Біріншіден, дәстүрлі оқыту әдістерінің басым болуы. Екіншіден, оқушылардың оқу мотивациясының төмендеуі. Үшіншіден, цифрлық технологиялардың дамуы нәтижесінде оқушылардың назарын ұстап тұру қиындауы.

Қазіргі оқушылар – цифрлық ұрпақ өкілдері. Олар ақпаратты визуалды, интерактивті форматта қабылдауға бейім. Сондықтан дәстүрлі әдістер олардың танымдық ерекшеліктеріне толық сәйкес келмейді. Бұл туралы білім беру саласындағы зерттеуші Marc Prensky «Digital Natives» тұжырымдамасында қазіргі жастардың ақпаратты қабылдау тәсілдерінің өзгергенін атап өтеді.

Осыған байланысты білім беру жүйесінде инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігі артып отыр. Соның бірі – геймификация. Геймификация – оқыту процесіне ойын элементтерін енгізу арқылы оқушылардың мотивациясын арттыруға бағытталған әдіс.

Геймификация ұғымы алғаш рет ғылыми айналымға Sebastian Deterding еңбектерінде енгізілген. Ол геймификацияны «ойын элементтерін ойын емес контексте қолдану» деп анықтайды. Кейіннен бұл бағытты Karl Kapp дамытып, білім беру саласында кеңінен қолданудың теориялық негіздерін қалыптастырды.

Геймификацияның тиімділігі көптеген зерттеулерде дәлелденген. Мысалы, Juho Hamari жүргізген зерттеулер геймификацияның оқушылардың мотивациясын арттыратынын және оқу нәтижелерін жақсартатынын көрсетеді. Сонымен қатар, Richard Ryan мен Edward Deci ұсынған өзін-өзі анықтау теориясы (Self-Determination Theory) бойынша адамның ішкі мотивациясын арттыру үшін қызығушылық пен белсенді қатысу маңызды.

Сөздік қорды оқытуда геймификацияны қолдану ерекше тиімді болуы мүмкін. Себебі лексиканы меңгеру қайталауды, контекстті және белсенді қолдануды талап етеді. Геймификация осы үш компонентті де қамтамасыз етеді: ойын тапсырмалары арқылы қайталау жүзеге асады; сюжеттер арқылы контекст беріледі; интерактивті әрекеттер арқылы белсенділік артады.

Бұл бағыттағы зерттеулерді James Paul Gee ойын арқылы оқытудың когнитивтік артықшылықтарын зерттей отырып негіздеген. Оның пікірінше, ойындар күрделі білімді меңгеруді жеңілдетеді және оқушылардың ойлау қабілетін дамытады.

Қазақстандық білім беру жүйесінде де цифрлық технологияларды енгізу мәселесі өзекті болып отыр. Мемлекеттік бағдарламаларда білім беруді цифрландыру, инновациялық әдістерді енгізу, оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру міндеттері қойылған. Алайда геймификация әдісін жүйелі түрде қолдану әлі де жеткілікті деңгейде жүзеге асырылмаған.

Отандық зерттеулерде көбіне: ойын технологиялары; интерактивті әдістер; цифрлық платформалар қарастырылғанымен, геймификацияның ғылыми-әдістемелік негіздері толық зерттелмеген.

Жоғары сыныптарда сөздік қорды дамыту мәселесі ерекше күрделі. Бұл кезеңде оқушылар: күрделі мәтіндермен жұмыс істейді; академиялық тілдік бірліктерді меңгереді; халықаралық емтихандарға дайындалады.

Сондықтан олардың сөздік қоры тек тұрмыстық деңгейде емес, академиялық деңгейде болуы тиіс. Бұл өз кезегінде тиімді әдістерді қажет етеді.

Сонымен қатар, геймификация тұлғаға бағытталған оқыту принциптеріне сәйкес келеді. Әр оқушы өз қарқынымен, өз деңгейінде білім ала алады. Бұл дифференциация мен дараландыруды қамтамасыз етеді. Зерттеу тақырыбының өзектілігі келесі қарама-қайшылықтармен де анықталады: Дәстүрлі оқыту әдістері мен қазіргі оқушылардың қажеттіліктері арасындағы қайшылық. Сөздік қорды дамыту қажеттілігі мен тиімді әдістердің жеткіліксіздігі арасындағы қайшылық. Цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері мен оларды толық пайдаланбау арасындағы қайшылық.

Осы қарама-қайшылықтарды шешу қажеттілігі зерттеу тақырыбының өзектілігін арттырады. Қорытындылай келе, жоғары сыныптарда сөздік қорды оқытуда геймификацияны қолдану: ғылыми тұрғыдан жеткілікті зерттелмеген; практикалық тұрғыдан аса қажет; заманауи білім беру талаптарына толық сәйкес келеді.

Сондықтан бұл зерттеу қазіргі педагогика ғылымы мен білім беру практикасы үшін маңызды және өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Wilkins, D. A. (1972). *Linguistics in Language Teaching*. London: Edward Arnold.
2. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139524759.
3. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Thornbury, S. (2002). *How to Teach Vocabulary*. Harlow: Pearson Education Limited.
5. Prensky, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1–6. DOI: 10.1108/10748120110424816.
6. Deterding, S., Sicart, M., Nacke, L., O'Hara, K., & Dixon, D. (2011). Gamification: Using game design elements in non-gaming contexts. *Proceedings of the 2011 Annual Conference Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems*, 2425–2428. DOI: 10.1145/1979742.1979575.
7. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: Defining “gamification”. *Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference*, 9–15. DOI: 10.1145/2181037.2181040.
8. Kapp, K. M. (2012). *The Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education*. San Francisco: Pfeiffer.
9. Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification. *Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences*, 3025–3034. DOI: 10.1109/HICSS.2014.377.
10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54–67. DOI: 10.1006/ceps.1999.1020.

ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДАМУЫ

¹Қашаубай Н.Ә., ²Сейдахметова А.Қ.

¹«7M010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты
аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі

²Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық

Андатпа. Мақалада оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауын дамытудың шетелдік тәжірибесі қарастырылады. Автор Жапония, Норвегия, Ұлыбритания және т.б. елдердің мектеп оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтаудағы озық тәжірибелерін ашуға тырысты. Ғалымдардың зерттеу жұмыстарының негізінде **кәсіби өзін-өзі анықтау** - білім алушылардың өз қабілеттерін, қызығушылықтарын және құндылықтарын ескере отырып, еңбек әрекетінің түрін саналы түрде таңдауы және мамандық әлемінде өз орнын табуы деп тұжырымдауға болады.

Кілтті сөздер: өзін-өзі анықтау, кәсіби өзін-өзі анықтау, оқушы, кәсіби бағдар.

Abstract. The article discusses the international experience of the development of professional self-determination of schoolchildren. The author tried to reveal the best practices in the professional self-determination of schoolchildren in such countries as Japan, Norway, the United Kingdom and others. Based on the research work of scientists, it can be concluded that professional self-determination is a conscious choice by students of the type of work, taking into account their abilities, interests and values, and finding their place in the world of the profession.

Keywords: self-determination, professional self-determination, schoolchild, professional orientation.

Қоғамды дамытудағы қазіргі жағдай ХХІ ғасырдың басында кәсіптік бағдарлау жұмысына ерекше көңіл бөлінетін біздің еліміздегі қоғамдық өмір мен білім беру саласында айтарлықтай реформаларды талап етті. Ең алдымен, кәсіби бағдарлау жұмысы ұлттық экономиканың мүдделері мен еліміздің қорғаныс қабілетін дамыту мақсатында жүзеге асырылғандықтан, қазіргі кезде түлектердің әлеуметтік-еңбек, педагогикалық, психологиялық бейімделу мәселесін шешуге тура келеді, оның шешімі білім беру мекемелерінің қызметіне әрбір жеке тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауы үшін бағдарлауды қажет етеді.

Адамның кәсіптік қызметте өзін-өзі анықтау оқу процесінің өзі де, оның қатысушыларының қарым-қатынасы жүйесін де жаңғыртуды қажет етеді. Білім берудің барлық кезеңдерінде мектеп қабырғаларында қазірдің өзінде және болашақта кәсіби өзін-өзі анықтаумен бірге психологиялық-педагогикалық көмек көрсету үшін арнайы ғылыми-практикалық іс-шараларды ұйымдастыру қажет. Демек, мектеп бітірушілердің кәсіби бағыттылығы жалпы білім беретін мектептің қызметінде басымдыққа ие болуы тиіс, яғни, ол білімалушының жеке тұлғаның нарықтық экономика жағдайында үйлесімді дамуы мен мемлекеттің дамуында тұрақсыздықты қамтамасыз ету, теориялықтан тиімді нәтижелерге қол жеткізген білімін трансформациялау, түлектердің әлеуметтік бейімделуіне мүмкіндік береді, бұл кәсіби таңдаудың, өзін-өзі растаудың және өзін-өзі жетілдірудің дұрыстығын растауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты: оқушылардың кәсіби бағдары мен кәсіби өзін-өзі анықтау жұмысының жүйесін бірнеше шетел мемлекеттер тәжірибесінен қарастыру.

АҚШ-тағы кәсіби бағдарланған жұмыс оның даралану үрдісімен сипатталады. Бұл елдегі кәсіби бағдарланған жұмыс білім алушыларға пән таңдау мүмкіндігі берілген кезде, 8-ші сыныпта басталады. Бейіндік оқытуды ұйымдастыру әдістері мен формалары орта мектептің түрлеріне байланысты: «академиялық», «кәсіптік» және «көп салалы» боп анықталады. Әрқайсысы меншікті оқыту жүйесіне негізделген кәсіби бағдарланған жұмысты жүргізеді. Мысалы, көп салалы мектепте, 9-сыныптан бастап, әртүрлі бейіндер бар, кең таралғандары: «академиялық», «жалпы», «коммерциялық», «өндірістік», «ауыл шаруашылық». Академиялық бейін ЖОО-ға түсу үшін

жеткілікті білім береді, ал *кәсіптік бейін* оқушыны шұғыл тәжірибелік іс-әрекеттерге дайындайды, сол себепті оқу жылының жартысы мектепшілік шеберханаларда немесе қоймаларда жұмыс істеумен өтеді [1].

Сонымен қатар, әдебиеттер талдауы көрсеткендей, Америкада баланың зияткерлік әлеуеті анықталатын және әртүрлі аймақтардағы шеберліктері бағаланатын тестілеу жүйесі кеңінен таралған. Әрбір американдық колледж немесе университеттің штаттарында балаларды тестілеуден өткізетін кәсіптік бағдарлау бойынша арнайы қызметкер – кеңесші бар. Тест нәтижелері, алдағы уақытта, оқу пәндерінің тізімімен және барлық мамандықтардың ресми анықтамаларының сілтемесімен ұсынылатын қызмет бағыттарының тізіміне қоса беріледі [1, 456.].

Бұдан басқа, кәсіптік бағдарлау жұмысын мектепте «Гайденс» қызметі жүзеге асырады. Оның пайда болуы А.Маслоудың, С.Роджерстің, Л.Тайлердің және басқаларының кәсіби даму тұжырымдамасының пайда болуымен байланысты. Бұл қызмет оқушылармен жеке даралауды ұсынады: өзін – өзі анықтауда, өзін – өзі тануда, қоршаған ортаны тануда және қоршаған ақиқаттың тиімді реттелу жолдарын іздеуде көмек көрсету [2].

А.Маслоу идеясы (жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы) мамандыққа даярлаудың үш сатысын орнатқан. С.Акселрод, Э.Гинсберг, С.Гинсбург және Дж.Херма жұмыстарында өзінің дамуын алды: 11 жасқа дейін – «қиялдау» уақыты; 11-17 жастар аралығы – мәселелік таңдаулар; 17-18 жастар аралығы – «болашақ мамандық туралы шынайы шешімдер» [2, 76.].

Сонымен, АҚШ-ғы кәсіби бағдарлау жұмыстарын Л.Е.Герр сөздерімен сипаттауға болады: «АҚШ білім беру жүйесі негізгі орталық маңында – адамның кәсіптік міндеттерін қалыптастыруда бірігеді» [2, 126.].

Швецияның жоғары оқу орнына дейінгі кәсіптік бағдарлаудың білім беру жүйесі гимназиялармен, ересектерге арналған қалалық мектептермен, жоғары халықтың мектептерімен, ерікті оқу ұйымдарымен мемлекет аумағында жиі ұйымдастырылатын оқу курстарымен қамтамасыз етіледі. Білім беру туралы Заңға байланысты, Швецияның қалалық аймақтары міндетті тоғыз жылдық мектеп түлектеріне ерікті және тегін болып келетін гимназияларда оқуын жалғастыруға мүмкіндік беруі тиіс. Гимназияларда жастарды өзіндік еңбек қызметіне және қоғам өміріне даярлау арқылы әртүрлі мамандықтарға үйретеді, сонымен қатар, оқушыларды өздерінің қалаулары бойынша, болашақ жоғары оқу орындары арналған қажетті бағдарламалармен және курстармен қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта гимназияларда білім алу үш жылдық оқу бағдарламаларымен ұйымдастырылған. 2000 жылдан бастап, жалпы есеппен 17 ұлттық бағдарламалар жұмыс істейді, бірақ, соның ішінде 15 ғана кәсіптік бағытқа ие, яғни, оқушыларға терең білім және білім беру құрамы мен оқу үрдісінің әсерін таңдауға кең мүмкіндіктер береді, кең негізгі білім беруді келесі бағыттар бойынша қамтамасыз етеді: әдеби-эстетикалық, коммерциялық-әкімшілдік, құрылыстық, тағамдық және т.б. Жоғарыда аталған мектептердің барлығында, кәсіптік бағдарлау сұрақтары бойынша кеңесшімен (жоғары білімі бар маман) жүзеге асырылатын үлкен кәсіптік бағдарлау жұмысы жүргізіледі. Кеңесші оқушылармен айына екі немесе одан да көп рет кездесіп, олармен болашақ қызметтері туралы сұрақтарды талқылайды, еңбек нырығында болған соңғы өзгерістер жөнінде мағлұматтар жеткізеді, бос қызмет орындары туралы ақпарат береді. Кәсіптік білім беру еңбек нарығының шарттарын ескере отырып құрылады. Мұнда оқу үрдісінің жоспары оқытушымен ұйымдастырылады, ал оқушыларға оқу материалдарының құрамы мен таңдауына әсер етуге мүмкіндік беріледі. Білім берушілердің қызығушылықтары мен мүдделерінің кең ауқымына байланысты, әрбір академиялық оқу жоспары бойынша жұмыс әрбір жеке тұлғаның жеке қажеттіліктерін ескеретін болады деп есептеледі.

Жапонияда кәсіптік бағдарлау жұмыстары жеке меншікпен қатар мемлекеттік мектептерде жүргізіледі. Жеке мектептер түрлі курстардың аса кең ауқымын ұсынады: электроникадан шәй рәсіміне дейін, олар аралас мектептер деп аталады. 3400-ге жуық кәсіби-техникалық мектептер кәсіби бағдарлау жұмыстарында үлкен стандарттарға ие, сол себепті, сабақтарда қандай да бір мамандықты үйретуге аса назар аударылады. Тағы атап өтер болсақ, ұйымдастырылған кәсіби білім берудің көп бөлігі өндірістерде жүзеге асырылады [3]. Жалпы

алғанда, жапондық білім берудің негізгі стратегиясы болып – бәсекеге қабілетті маманды дайындау саналады.

Жапондық тәжірибені зерделеу бізге бірегей, ең бастысы, оқыту процесінің өзі үйрену сапасын, *ойлаудың* тұтастығын дамытуға бағытталған, мамандарды даярлауға қатаң түрде ендірілген әдісті анықтауға мүмкіндік береді. Көбіне, бұл қызметкерлерге көзқарастардағы іргелі өзгерістермен түсіндіріледі. Кәсіпорындар жұмыскерді дамыту үшін әлеуметтік жауапкершілікті өз мойнына алуға, оның өзін-өзі жетілдіруге міндетті, сондықтан жүйе қоғамның тәртібіне бағдарлануы және зерттеу кезінде мұндай қасиеттердің дамуын қамтамасыз етуі керек. Нәтижесінде бұл түлектердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді.

Норвегияда кәсіптік бағдарлау сұрақтары сегізінші сыныптан бастап бағалаудан басқа, жаңа пәндер пайда болған кезде қарқынды түрде басталады: бухгалтерлік есеп, экономика және бастапқы кәсіби бейімделуді қамтамасыз ететін пәндер. Норвегиялықтардың 16 жастан 19 жасқа дейінгі аралықта баратын жоғары мектепте тереңірек кәсіптік бағдарлау басталады. Әрбір орта мектепте екі міндетті бөлімше бар: академиялық (common subjects department) және кәсіби шеберлілік (skill department). Жоғары сынып оқушыларының білім деңгейін анықтау үшін, Норвегия Сараптама Хатшылығы жыл сайын кездейсоқ емтихандар өткізеді. Жоғары мектепті бітірген соң 80%-ы университетке түседі, ал шамамен 20%-ы Норвегияда оқуға түсу емтихандарынсыз колледждің студенттері болады. Шын мәнінде, университетке түсу үдерісі - бұл мектеп куәліктерінің сайысы [4].

Ұлыбританияда ол 16 жастан бастап толық көлемде болады, яғни білім алушыларға таңдау жасалады: кейінірек университетке түсу үшін оқуды жалғастыруға немесе кәсіби дайындық алу және жұмыс бастау. Бірінші нұсқаны таңдаушылар арнайы екі жылдық курстарға түседі, кейін, бірінші кезеңнің емтиханын сәтті тапсырып, жоғары сынып білім алушыларына арналған колледжге түседі. Онда, өзіндік таңдаудан және түскелі жатқан университеттің талаптарынан бөлек арнайы пәндер жиынтығын оқытады.

Дания білім беру жүйесінде 14 жастан бастап мектеп оқушылары жоғары мектептегі жоғары оқу орындарына таңдау жасайтын және мектеп оқушылары өздері таңдаған мамандықпен тікелей танысуға мүмкіндік беретін жоғары оқу орындарын таңдауы керек деп есептейді. Осы уақыт аралығында білім алушылар жалпы – ғылыми, коммерциялық және техникалық деген үш бағытта мамандық бойынша мамандандыруды таңдайды. Жоғарыда аталған мамандықтарды таңдау университетке тиісті бағыт бойынша кіру құқығын береді.

Сонымен, жоғарыда қарастырылған озық тәжірибені түйіндесек, шетелдік білім беру жүйесінде кәсіптік бағдарлау білікті мамандар жүргізетін мақсатты, ұйымдасқан психологиялық-педагогикалық қызмет ретінде басты назарда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Чистякова С.Н. Педагогическое сопровождение самоопределения школьников: метод, пособие. – 2-е изд., – М.: Академия, 2007. – 128 с.
2. Мороз Е.А. Формирование готовности старших подростков к профессиональному самоопределению в условиях предпрофильной подготовки в системе «школа-вуз»: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 2005. – 28 с.
3. Савченко М.Ю. Формирование личностной готовности учащихся девятых классов к профессиональному самоопределению: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Тамбов, 2006. – 24 с.
4. Воронина Е.В. Профильное обучение: модели организации, управленческое и методическое сопровождение. – М., 2006. – 256 с.

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҚТАРЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ҚҰРАЛЫ

¹Конакбаева У.Ж., ²Көбеева Н.М.

¹Өнер және көркем еңбек кафедрасының қауымд. профессоры, PhD

²Өнер және көркем еңбек кафедрасының магистр, аға оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

ukonakbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5017-7459>

Nurgul_kubeeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0514-8648>

Аннотация. Мақала бейнелеу өнері сабақтарында мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың өзекті мәселесіне арналған..

Түйін сөздер: шығармашылық қабілеттер, шығармашылық қабілеттерді дамыту әдістері, мектеп оқушылары, бейнелеу өнері.

Annotation. The article is devoted to the actual problem of developing the creative abilities of schoolchildren in the lessons of Fine Arts..

Key words: creative abilities, methods of developing creative abilities, schoolchildren, visual arts.

Қазіргі уақытта бейнелеу өнері сабақтарында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Шығармашылық тұлғаны қалыптастыруға бағытталған заманауи педагогика баланың шығармашылық қабілеттерін барынша дамыту мақсатында оқу процесінде жаңа құралдар мен тәсілдерді тиімді іздеуге ықпал етеді.

Шығармашылық және оқу міндеттерін шешуге дайын, өзінің даралығын көрсете алатын тұлғаны дамытудың объективті қажеттілігі бар. Көптеген педагогикалық және психологиялық зерттеулер тұлғаның толық дамуы үшін бейнелеу шығармашылығымен айналысу қажеттілігі туралы айтады [1].

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесі педагогика, педагогикалық психология және шығармашылық психологиясы бойынша жұмыстарда зерттеледі. Шығармашылық қабілеттердің дамуын көптеген отандық және шетел зерттеушілері талдады: Төлеген Тәжібаев, Құдайберген Жарықбаев, Серік Қалиев, Әбдіғаппар Қазиева, Бақыт Тұрғынбаева, Айман Мұқанова, Л.А. Венгер, А.Н. Леонтьев А. Г. Маклаков, Б. М. Теплов және басқалар. Олардың әрқайсысы "шығармашылық қабілет" ұғымын өзінше сипаттайды.

Отандық психолог А.Н. Леонтьевтің пікірінше, "шығармашылық – бұл адамның шығармашылықтың белгілі бір түріне (көркемдік, музыкалық, техникалық және т. б.) қажетті білімді, дағдыларды игеруінің нәтижесі".

Л.А. Венгер қабілеттер деп белгілі бір іс - әрекеттің сәттілігіне қатысты жеке тұлғаның жеке психологиялық және моторлық ерекшеліктерін түсінді, бірақ бұрыннан қалыптасқан біліммен, дағдылармен шектелмейді.

Б.М. Теплов шығармашылық қабілеттерін "бір адамды екіншісінен ажырататын белгілі бір жеке психологиялық ерекшеліктер, олар адамның қолында бар дағдылар мен білім қорына дейін азаймайды, бірақ оларды алудың жеңілдігі мен жылдамдығын анықтайды" деп түсінеді. А.М. Матюшкин шығармашылық қабілеті дамыған балаларда жоғары танымдық мотивация мен зерттеу белсенділігінің міндетті түрде болуын атап көрсетеді.

Педагогтар мен психологтардың еңбектеріндегі "шығармашылық қабілеттер" ұғымын талдай отырып, біз шығармашылық қабілеттер туралы қорытынды жасай аламыз.

Бейнелеу өнері бұл туа біткен талант қана емес, сонымен бірге адамның өз бойында дами алатындығы. Яғни, бейнелеу өнері сабақтарында мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту бұл табиғатқа тән қабілеттерді анықтау ғана емес, сонымен бірге мұғалім мен оқушының қажырлы еңбегінің нәтижесі. Бейнелеу өнері сабақтарында мектеп

оқушыларының шығармашылық қабілеттерін біз суретшілердің картиналарын қабылдау және талдау қабілеті, өнерді қабылдау тәжірибесіне негізделген өзіндік бейнелеу образдарын жасау қабілеті деп түсіндіреміз [2].

Қазіргі мектептерде бейнелеу өнері сабақтарында мұғалімдер негізінен сурет негіздерін игеруге назар аударады, ал шығармашылық қабілеттерін дамыту негізгі бағдарламаны орындау қажеттілігіне байланысты және бейнелеу өнері сабағына бөлінген оқу уақытының жеткіліксіздігіне байланысты екінші орынға шығады. Шығармашылықты дамыту ерте жастан басталуы керек. Бұл үшін ең қолайлы мектептің төменгі сынып оқушылары. Мұғалімдер мен ата-аналардың алдында үлкен міндет тұр, олар балада табиғаттың шығармашылық әлеуетін дамытуға көмектесулері қажет. Оған дұрыс бағытта қозғалуға көмектесу, оны барлық жағынан қолдау. Ыңғайлы психологиялық жағдай үлкен маңызға ие. Бұл сонымен қатар мұғалімнің үлкен еңбегін қажет етеді. Бейнелеу өнері сабақтарында мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, мұғалім кескіндеме, мүсін, графиканың кәсіби өнері туралы түсінік береді, баланы жеке шығармашылық пен дамуға бағыттайды. Шығармашылық қабілеттерді мақсатты, дәйекті және мұқият дамыту керек.

Шығармашылықты дамытудың ең тиімді құралы-бейнелеу өнері.

Зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерді талдай отырып, біз "шығармашылық қабілеттер" ұғымын нақтыладық. Бейнелеу өнері сабақтарында мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту әдістері де анықталды, олар [3]:

- 1) проблемалық-іздеу сипатындағы әдіс.
- 2) дидактикалық ойын әдісі.
- 3) күтпеген шығармашылық тапсырмалар әдісі.
- 4) басқа пәндермен интеграциялау әдісі.
- 5) балаға жеке көзқарас әдісі.
- 6) ынталандыру әдісі.
- 7) бейнелеу өнерінің әртүрлі әдістерін қолдану әдісі.
- 8) ұжымдық шығармашылық әдісі.

Осы әдістердің кейбірін қарастыруға толығырақ тоқталайық.

Дидактикалық ойын әдісі балалардың қиялын, байқауын анықтауға және дамытуға бағытталған. Ойын барысында балалар шығармашылықпен ойнауды, көркем материалдармен жұмыс істеуді, олардың көмегімен қиялдағы бейнесін модельдеуді үйренеді. Мысалы, "қала салу" сабағында дидактикалық ойын әдісін қарастырайық. Балалар өздерін өз үйінің сәулетшісі ретінде көрсетуі керек. Қағаз пластик техникасының көмегімен олар жеке үйлер салады. Әр бала қиялдайды және өзінің бастапқы үйін жасайды.

Ұжымдық шығармашылық әдісі. Бұл әдіс арқылы балалар командада жұмыс істеуді, жұмыс барысында сыныптастарымен ынтымақтастықты, бір-бірінің пікірін тыңдауды және қабылдауды үйренеді. Алдыңғы "қала салу" сабағының тақырыбын жалғастыра отырып, балалар әр бала жасаған үйлерден қиялдағы қала салады. Жалпы жобаны құру кезінде олар мұғалімнің басшылығымен ұжымдық шығармашылық жұмыс әдістерін меңгереді.

Күтпеген шығармашылық тапсырмалар әдісі. Мұндай сабақтарда балалардың қиялы, өз шешімін табу дағдылары дамиды. Сіз ертегі кейіпкерін, фантастикалық қаланы және т.б. салу сияқты тапсырмаларды пайдалана аласыз. Мысалы, сабақта балаларға әртүрлі күтпеген материалдардың көмегімен түнгі қаланың бейнесін жасау тапсырылды. Оны жасауға көптеген жылтыр қағаздар және басқа да қажетті құралдар қажет. Шығармашылық іс-әрекетке арналған материалдар неғұрлым әр түрлі болса, балалардың шығармашылық қабілеттері соғұрлым қарқынды дамиды, жасалған сурет соғұрлым қызықты болады.

Бейнелеу өнерінің әртүрлі әдістерін қолдану әдісі. Әр түрлі әдістер шығармашылық бастаманы дамытуға, даралық пен қиялды дамытуға, балалардың мотивациясын арттыруға көмектеседі. Осы әдісті қолданатын сабақтарда балалар көркем материалдардың жаңа мүмкіндіктерімен танысады, бояулармен, түстермен жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Мысалы, монотип техникасын қолдану арқылы. Сурет қағаз парағына бояулармен жағылады,

содан кейін сумен суланған басқа параққа басып шығарылады. Балаларға әртүрлі әдістерді қолданатын сабақтар өте ұнайды, олар балаларды шығармашылыққа ынталандырады [4].

Басқа пәндермен интеграциялау әдісі. Сабақта жаңа материалды тиімдірек түсіндіру және игеру үшін қолданылады. Негізінен интеграция қатар жүретін музыка және әдеби оқу сабақтарымен жүзеге асырылады. Ол үшін сабақтың тақырыбына сәйкес келетін музыкалық және әдеби шығармалар қолданылады. Мысалы, мұғалімнің оқушылармен алғашқы әңгімесінде атақты ақындардың өлеңі арқылы болашақта баланың түрлі жанрларда жарқын және мәнерлі бейнесін жасауы үшін.

Ынталандыру әдісі. Бұл әдіс шығармашылықты дамыту үшін де маңызды. Әр бала бірінші болуға, жеңіске жетуге, қандай да бір жетістікке жетуге тырысады. Бейнелеу өнері мұғалімінің міндеті көрмелер, шығармашылық жұмыстар конкурстарын ұйымдастыру. Оқушылар сыныптастарының жұмысын қарастыруға, оларды бағалауға қызығушылық танытады. Нәтижесінде балалар қиялын көрсете отырып, жұмысты ұқыпты, қызықты орындауға тырысады.

Мектептегі бейнелеу өнері сабақтары неғұрлым әртүрлі және қызықты болса, соғұрлым бала өз бетінше ойлауды тез үйренеді және оларды шығармашылыққа енгізу үшін шексіз мүмкіндіктерге ие болады. Мұғалімнің оқу процесін өткізудің әдеттегі ережелерін қайта қарауы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың тиімділігін қамтамасыз етеді.

"Мұғалімнің басты міндеті - "жеткізу", "түсіндіру" және "көрсету", олардың алдында туындаған мәселенің шешімін бірлесіп іздеуді ұйымдастыру. Оқытудың мұндай шарттары мұғалімнен барлығын тыңдай білуді талап етеді

Әр жауап берушінің позициясына оның пайымдауының логикасын түсіну және үнемі өзгеріп отыратын оқу жағдайынан шығудың жолын табу, балалардың жауаптарын, ұсыныстарын талдау және оларды жауапқа абайлап жетелеу".

Қорыта айтқанда бейнелеу өнері сабақтарында мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың теориялық негіздерін талдай отырып, біз "шығармашылық қабілеттер" ұғымын нақтыладық. Бұл ұғым мектеп оқушыларының бейнелеу өнеріндегі шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін ең қолайлы мағынаны иемденетіні анықталды. Сонымен қатар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін тиімді дамыту үшін педагогикалық әдістер қарастырылды.

Бейнелеу өнері сабақтарында шығармашылық тұлғаны дамыту оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың әртүрлі әдістерін біріктіруді білдіреді. Бұл өнерге және тәуелсіз шығармашылыққа деген қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Полынская И.Н. Методы исправления ошибок в рисунках учеников. Методические рекомендации по дисциплине «Методика обучения и воспитания (изобразительному и декоративно-прикладному искусству)». Нижневартовск, 2019.
2. Полынская И.Н., Никонова А.И. Обучение правилам перспективного изображения в пейзаже // Высшее образование сегодня. 2019. № 1. С. 33–35.
3. Полынская И.Н., Цибинова Е.Г. Методика обучения учащихся начальных классов изображению узоров // Современные проблемы науки и образования. 2019. № 3. С. 17. URL: <http://www.science-education.ru/article/view?id=28805>
4. Рибо Т. Творческое воображение. М.: КППТ, 2013. 328 с.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

¹Курбанкулова Г.Т., ²Ермашова А.О.

¹*Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы,
PhD докторант*

²*Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы
Педагогикалық және жаратылыстану ғылымдар институты
Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент
g-kurbankulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2538-1837>*

Аңдатпа. Мақалада инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдаудың маңызы мен мазмұны қарастырылады. Инклюзивті білім берудің мәні, негізгі қағидалары және оны жүзеге асырудың заманауи бағыттары ғылыми тұрғыдан талданады. ППҚ жүйесінің құрылымдық компоненттері (диагностика, түзету-дамыту, кеңес беру, әлеуметтік бейімдеу, мониторинг) сипатталып, олардың білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып оқу үдерісін тиімді ұйымдастырудағы рөлі айқындалады. Сонымен қатар Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы негізінде психологиялық-педагогикалық қолдаудың ғылыми негіздері қарастырылады. Зерттеу аясында жүргізілген сауалнама нәтижелері инклюзивті білім беру саласындағы педагогтердің даярлық деңгейін бағалауға мүмкіндік берді. Зерттеу қорытындылары ППҚ жүйесінің білім сапасын арттырудағы және білім алушылардың табысты әлеуметтенуіндегі маңызды фактор екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, психологиялық-педагогикалық қолдау, ерекше білім беру қажеттіліктері, жеке дараландыру, білім беру ортасы, әлеуметтену, педагогикалық қолдау, инклюзивті орта, білім сапасы.

Аннотация. В статье рассматриваются значение и содержание психолого-педагогического сопровождения в условиях инклюзивного образования. Научно анализируются сущность инклюзивного образования, его основные принципы и современные направления реализации. Описываются структурные компоненты системы ППС (диагностика, коррекционно-развивающая работа, консультирование, социальная адаптация, мониторинг), а также раскрывается их роль в эффективной организации образовательного процесса с учетом индивидуальных особенностей обучающихся. Кроме того, рассматриваются научные основы психолого-педагогического сопровождения на базе культурно-исторической теории Л.С. Выготского. Результаты проведенного исследования позволяют оценить уровень подготовки педагогов в сфере инклюзивного образования. Полученные данные подтверждают, что система ППС является важным фактором повышения качества образования и успешной социализации обучающихся.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психолого-педагогическое сопровождение, особые образовательные потребности, индивидуализация, образовательная среда, социализация, педагогическая поддержка, инклюзивная среда, качество образования.

Abstract. This article examines the significance and content of psychological and pedagogical support (PPS) in the context of inclusive education. The essence of inclusive education, its main principles, and modern implementation approaches are analyzed from a scientific perspective. The structural components of the PPS system (diagnostics, correctional and developmental activities, counseling, social adaptation, and monitoring) are described, and their role in effectively organizing the educational process, taking into account individual characteristics of learners, is highlighted. In addition, the scientific foundations of psychological and pedagogical support are considered based on L.S. Vygotsky's cultural-historical theory. The results of the conducted study make it possible to assess the level of teachers' preparedness in the field of inclusive education. The findings confirm that the PPS system is an important factor in improving the quality of education and ensuring successful socialization of learners.

Key words: inclusive education, psychological and pedagogical support, special educational needs, individualization, educational environment, socialization, pedagogical support, inclusive environment, quality of education

Қазіргі заманғы әлемдік білім беру кеңістігінде білім беру сапасын арттыруға бағытталған үрдістер, өзгерістер орын алуда. Бұл өзгерістердің негізгі бағыттарының бірі – инклюзивті білім беру. Әрбір баланың жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, сапалы білім алуға деген құқығын мойындау да маңызды орын алады. Инклюзивті білім беру соңғы жылдары оқу жүйесінде өзекті мәселелердің бірі. Олай дейтін себебіміз – инклюзивті білім берудің тиімділігі мен кемшілігі әлі де болса зерттелуі керек тақырып. Барлық балалардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалардың да, қоғам өміріне қатысуы, мәдениетке тартылуы, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу тәжірибесінің қалыптасуы арқылы табысты әлеуметтенуі. Дегенмен, инклюзивті білім беру мәселелерін шешу, әрине, уақытты қажет етеді және біртіндеп сабақтаса жүреді

«Инклюзивті білім беру» термині француз тіліндегі inclusion ұғымымен байланысты болып, латын тілінен аударғанда «қосу», «біріктіру», «енгізу» деген мағыналарды білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, инклюзивті білім беру ұғымы ерекше білім беру қажеттіліктері бар, сондай-ақ дамуында түрлі ауытқулары кездесетін балаларды жалпы білім беру жүйесіне енгізуді және оларды оқу үдерісіне толыққанды қатыстыруды білдіреді. Бұрын мұндай санаттағы балалар негізінен арнайы білім беру ұйымдарында оқытылып немесе үй жағдайында білім алуға мәжбүр болған. Қазіргі таңда бұл бағыттағы көзқарас едәуір өзгеріп, инклюзивті білім берудің мүмкіндіктері кеңейіп отыр. Алайда, жалпы білім беретін мектептер әлі де болса ерекше қажеттіліктері бар оқушыларды оқытуға толық деңгейде бейімделген деп айту қиын. Соған қарамастан, инклюзия қағидатының енгізілуі бұл балалар үшін маңызды әлеуметтік және білімдік мүмкіндік болып табылады. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінің негізгі міндеті – әрбір баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың оқу процесіне еркін әрі тиімді қосылуына қажетті жағдайларды қалыптастыру және қамтамасыз ету.

Педагогтер мектептерде инклюзивті білім беруді жүзеге асыру қоғамның талаптарына сәйкес келетін, оңтайлы және сәтті болатын келесі нақты шараларды ұсынды. Нәтижесінде «мектептерде арнайы топтар құру», «балалар арасында толеранттылыққа, басқа адамдарға, серіктестікке деген құрмет сезімін тәрбиелеу бойынша іс-шаралар өткізу», «мектептерді қажетті жабдықтармен жабдықтау», «тиісті кадрлар даярлау», «білім беру процесін әдістемелік материалдармен қамтамасыз ету (оқытудың арнайы бағдарламаларын әзірлеу)» сияқты нұсқалар ұсынылады», «мүмкіндігі шектеулі балаларды мектепке дейінгі білім беру кезеңінде білім беру топтарына қосу», «психологиялық қауіпсіз орта құру», «психологты сыныппен жұмыс істеуге қосу». Осылайша, инклюзивті білім беру қазіргі педагогикалық ғылым мен практиканың жетістігі болып табылады. Бұл дамуында ауытқулары бар адамдарға ғана емес, барлық балаларға мүмкіндік береді. Білім берудің бұл түрі балаларда да, ересектерде де төзімділікті дамытуға көмектеседі, бұл қоғамның дамуына адамгершілік пен толеранттылыққа оң әсер етеді, жалпыадамзаттық және білім беру құндылықтарын іс жүзінде жүзеге асыруға ықпал етеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушылармен жұмыс жүргізудің негізгі ғылыми-педагогикалық қағидасы – әрбір оқушыға жеке дара білім беру траекториясын құру және оның жас және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеру болып табылады. Мұндай санаттағы оқушылар арнайы педагогикалық технологиялар мен бейімделген оқыту әдістерін талап ететіндіктен, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруда кешенді психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесін енгізу қажет. Осы тұрғыдан алғанда, дамуында ерекшеліктері бар балаларды жалпы білім беру кеңістігіне енгізу қазіргі білім беру жүйесіндегі, соның ішінде Қазақстан Республикасының білім беру саясатындағы, инклюзивті және интеграциялық үдерістердің басым бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытуға стратегиялық деңгейде айрықша мән беріліп отыр. Инклюзивті білім берудің негізгі

мақсаттары мен міндеттері – оқуда қиындықтарға тап болатын барлық білім алушыларды жалпы білім беру үдерісіне толыққанды тарту, оқытудың вариативті және бейімделген модельдерін енгізу, сондай-ақ оларды әлеуметтік-педагогикалық тұрғыда қоғамға тиімді интеграциялау болып табылады. Аталған мақсаттарға қол жеткізу тек қана арнайы ұйымдастырылған, психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік талаптарға сай келетін білім беру ортасы қалыптасқан жағдайда ғана мүмкін болады.

Психологиялық-педагогикалық қолдау – білім беру ұйымдарында іске асырылатын, процесінде білім алушыларды, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау негізінде ерекше білім беруді қажет ететін адамдарды (балаларды) ойдағыдай оқыту және дамыту үшін әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасалатын жүйелі-ұйымдастырылған қызмет.

Тәуелсіздік алған жылдардан елімізде инклюзивті және арнайы білім беру мәселелерін реттейтін нормативтік-құқықтық база қалыптасып, үнемі жетілдіріліп келеді. Аталған заңнамалық база барлық санаттағы балалар, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін білім беру қызметтеріне тең қолжетімділікті қамтамасыз етуге бағытталған. Балалардың білім алуға деген құқығы, оның ішінде арнайы қолдау көрсетуге және жеке қажеттіліктерін ескеретін жағдайлар жасауға қатысты негізгі ережелер Қазақстан Республикасының бірқатар заңнамалық актілерінде бекітілген.

Педагогтер айырмашылықтарға төзімділік танытып, физикалық, әлеуметтік немесе танымдық ерекшеліктеріне қарамастан барлық балаларды білім беру процесіне қосуға ұмтылуы керек және инклюзивті білім беру шеңберінде педагогтер оқу процесін барлық балалардың, оның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалардың қажеттіліктеріне бейімдеуге міндетті.

Инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесі ерекше маңызға ие. Психологиялық-педагогикалық қолдау – білім беру ұйымдарында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың табысты оқуына және дамуына жағдай жасайтын, диагностика, түзету, дамыту және әлеуметтік бейімдеу шараларын қамтитын кешенді әрі жүйелі қызмет. Ғылыми әдебиеттерде ППҚ тұлғаның оқу, танымдық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін көпқырлы жүйе ретінде сипатталады (М.М. Семаго, Н.Я. Семаго) . Бұл жүйе баланың жеке білім беру траекториясын құруға, оның психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеруге және оқу үдерісін бейімдеуге негізделеді. ЮНЕСКО-ның Salamanca Statement (1994) құжатында инклюзивті білім берудің басты қағидаты ретінде әр баланың білім алу құқығы мен оның ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі нақты көрсетілген . Бұл халықаралық құжат инклюзивті білім беру мен психологиялық-педагогикалық қолдаудың ғылыми-әдістемелік негізін қалыптастырған маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында да инклюзивті білім беруді дамытуға бағытталған нормативтік-құқықтық база қалыптасып, «Білім туралы» Заңда және өзге де мемлекеттік құжаттарда барлық балаларға тең білім беру мүмкіндігін қамтамасыз ету міндеті бекітілген.

Психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесі бірнеше негізгі құрылымдық компоненттерден тұрады. Біріншіден, диагностикалық компонент арқылы баланың танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік даму деңгейі анықталады. Бұл кезеңде әртүрлі психологиялық тесттер, педагогикалық бақылау және бағалау әдістері қолданылады. Екіншіден, түзету-дамыту компоненті оқу қиындықтарын жоюға бағытталған арнайы бағдарламалар мен әдістемелерді қамтиды. Бұл процесте психолог, логопед, дефектолог және пән мұғалімдерінің бірлескен жұмысы маңызды рөл атқарады. Үшіншіден, консультациялық компонент педагогтер мен ата-аналарға баланың дамуы бойынша жүйелі кеңес беруді көздейді. Төртіншіден, әлеуметтік-бейімдеу компоненті баланың сынып ұжымына және әлеуметтік ортаға бейімделуін қамтамасыз етеді, бұл толеранттылық пен коммуникативтік дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Бесіншіден, мониторинг компоненті оқу үдерісіндегі өзгерістерді тұрақты бақылап, нәтижелерді бағалауға мүмкіндік береді.

Ғылыми-педагогикалық тұрғыдан алғанда, психологиялық-педагогикалық қолдаудың негізгі принциптері Л.С. Выготскийдің мәдени-тарихи теориясымен тығыз байланысты. Оның

«жақын даму аймағы» тұжырымына сәйкес, бала өз әлеуетін әлеуметтік өзара әрекет арқылы жүзеге асырады, ал дұрыс ұйымдастырылған қолдау оның дамуын жеделдетеді. Осыған сәйкес ППҚ жүйесінің негізгі принциптеріне жеке дараландыру, кешенділік, үздіксіздік, қолжетімділік және гуманистік бағыттылық жатады. Бұл принциптер әр баланың жеке ерекшелігін ескеріп, білім беру процесін бейімдеуге мүмкіндік береді.

Қазіргі білім беру тәжірибесінде инклюзивті ортаны тиімді ұйымдастыру үшін бірқатар практикалық шаралар жүзеге асырылуда. Олардың қатарында психологиялық қызмет кабинеттерін құру, педагог-ассистент қызметін енгізу, жеке білім беру бағдарламаларын әзірлеу, түзету сабақтарын ұйымдастыру, эмоционалдық қолдау топтарын қалыптастыру және ата-аналармен жүйелі жұмыс жүргізу сияқты бағыттар бар. Сонымен қатар мектептерде толеранттылық мәдениетін қалыптастыру, арнайы жабдықталған оқу ортасын құру және педагогтердің инклюзивті білім беру бойынша кәсіби даярлығын арттыру маңызды болып табылады. Бұл шаралар білім беру үдерісін барлық оқушылардың, соның ішінде ерекше білім беруді қажет ететін балалардың қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Осы зерттеуді нақтап, дәйектей түсу үшін инклюзивті білім беру жүйесіне байланысты шағын сауалнама ұйымдастырып, оқытушылар, ата-аналар, болашақ педагогтер арасында тест құрастырдық. Сұрақтар төмендегідей:

Инклюзивті білім беру ұғымының негізгі мәні қандай?

- A) Балаларды тек арнайы мектептерде оқыту
- B) Барлық балаларды бірдей бағдарламамен оқыту
- C) Барлық балаларды, оның ішінде ерекше қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру жүйесіне енгізу
- D) Үйде оқыту жүйесін дамыту

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың негізгі мақсаты қандай?

- A) Балаларды бақылау
- B) Балаларды тексеру
- C) Оқушыларды жазалау
- D) Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың оқуына және дамуына жағдай жасау

Психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесінің құрамына НЕ жатады?

- A) Тек диагностика
- B) Тек бақылау
- C) Диагностика, түзету-дамыту, кеңес беру, әлеуметтік бейімдеу
- D) Тек бағалау

Инклюзивті білім берудің негізгі қағидаларының бірі:

- A) Барлық балаларды бөлек оқыту
- B) Жеке дараландыру және әр баланың ерекшелігін ескеру
- C) Тек үлгерімі жоғары оқушылармен жұмыс
- D) Бағалау жүйесін күшейту

Психологиялық-педагогикалық қолдаудың ғылыми негізі қай ғалымның теориясымен байланысты?

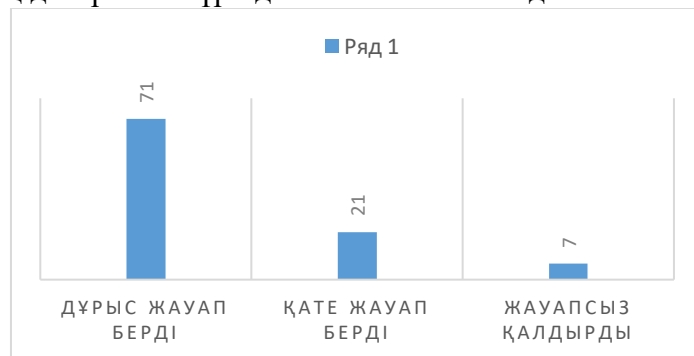
- A) А. Эйнштейн
- B) Ч. Дарвин
- C) Л.С. Выготский
- D) И. Ньютон

Инклюзивті білім беру жағдайында қандай орта құру маңызды?

- A) Қатаң бақылау ортасы
- B) Жабық орта
- C) Психологиялық қауіпсіз және қолайлы орта
- D) Тек академиялық орта

Бұл сауалнама инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жасап жүрген, алдағы уақытта жұмысқа кіретін мамандардың дайындығын, білім деңгейін, психологиялық-педагогикалық дайындығын көрсетуге көмек болады деген мақсатта жасалды. Сауалнама нәтижелері

бойынша 14 респонденттің ішінде 10 қатысушы (71%) тест сұрақтарына толықтай дұрыс жауап берген, бұл олардың инклюзивті білім беру мен психологиялық-педагогикалық қолдау негіздері бойынша жеткілікті деңгейде білімді екенін көрсетеді. 3 респондент (21%) кейбір сұрақтарға қате жауап беріп, тақырып бойынша білімдерінің толық қалыптаспағанын аңғартты. Сонымен қатар 1 қатысушы (7%) сұрақтардың бір бөлігін жауапсыз қалдырған, бұл инклюзивті білім беру мәселелеріне қатысты түсініктің жеткіліксіздігін немесе сенімсіздігін білдіруі мүмкін. Оның диаграмма түріндегі нәтижесі төменде:

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер респонденттердің басым бөлігінде теориялық дайындық қалыптасқанын көрсеткенімен, инклюзивті білім беру мен психологиялық-педагогикалық қолдау бағытында қосымша түсіндіру және әдістемелік жұмыстар жүргізу қажеттігін ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Қорытындылай келе, инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдау жүйесі білім беру сапасын арттырудың және әлеуметтік теңдікті қамтамасыз етудің негізгі тетігі болып табылады. Ол ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың ғана емес, барлық білім алушылардың да тұлғалық және әлеуметтік дамуына оң әсер етеді. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, тиімді ұйымдастырылған ППҚ жүйесі балалардың оқу жетістіктерін арттырып қана қоймай, олардың қоғамға бейімделуіне және толыққанды өмір сүруіне мүмкіндік береді. Сондықтан инклюзивті білім беру мен психологиялық-педагогикалық қолдау қазіргі педагогикалық ғылым мен тәжірибенің маңызды әрі стратегиялық бағыты болып қала береді.

Инклюзивті білім беру жағдайында психологиялық-педагогикалық қолдау ерекше маңызды рөл атқарады. Ол ерекше білім беруді қажет ететін балалардың жалпы сыныпта басқа оқушылармен бірге оқуына және қоғамға бейімделуіне көмектеседі. Мұндай қолдау баланың оқу материалын түсінуін жеңілдетіп, оның жеке қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды. Бұл үдерісте мұғалімдер, психологтар, логопедтер және ата-аналар бірлесе жұмыс істейді. Әр балаға жеке назар аударылып, оның мүмкіндігіне сай оқу тәсілдері қолданылады. Нәтижесінде бала өзін мектеп ортасында қауіпсіз сезінеді, өзіне сенімі артады және басқа балалармен еркін қарым-қатынас жасай алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Китанова Т.К. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін театрлық іс-әрекет арқылы дамыту. Букетов университеті Хабаршысы. <https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/17009/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8B%2034-36%20%D0%A1%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20ISBN%20978-601-362-119-7-9.pdf?sequence=3&isAllowed=y>
2. Инклюзивное образование: инновационные проекты, методика проведения, новые идеи. Сборник научно-методических материалов / Под науч. ред. А.Ю. Белогурова. – М.: Спутник+, 2021. – Б. 62-71.
3. Семаго М.М., Семаго Н.Я. Психолого-педагогическое сопровождение развития ребенка. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 240 с.

4. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris, 1994.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ

Керимбаева З.К., Аяпова Б.

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматриваются методы преподавания казахских пословиц и поговорок в начальных классах и языковые художественно-изобразительные средства.

Бастауыш сыныптарда мақал-мәтелдерді оқыту – оқушылардың сөздік қорын байыту, ойлау қабілетін дамыту және адамгершілік тәрбие берудің негізгі құралы. Бұл процесс сабақтарда (тіл, әдебиеттік оқу), тақырыптық бөлімдерде және арнайы тәрбие сағаттарында жүйелі түрде жүргізіледі. Ойын түрлері, жарыстар, мағынасын талдау арқылы балаларды жақсылыққа баулу мақсат етіледі.

Бастауыш сыныпта мақал-мәтелдерді оқыту баланың тілін дамытып, оны тапқырлыққа, шапшаңдыққа және адамгершілік қасиеттерге тәрбиелейді. Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан. Қазақ мақал-мәтелдері – ертек, аңыз-әңгіме, батырлық-ғашықтық жырлар, қара өлеңдер секілді халық шығармаларымен қатар жасап келе жатқан көне жанр. Мақал деген сөз арабшадан алынған. Ол араб тілінде «Ликелли мәканин мәкал» деп аталады, яғни «тауып айтылған сөз» деген мағынаны білдіреді. Түркі тектес халықтар мақал мен мәтелді былайша атайды; өзбекше-мақол, қырғызша- мақал мен лақаптар, татарша- мәкаль һәм әйтем, азербайжанша- аталар сөзі, ұйғырша- мақал ватәмсил, түрікменше- нақылдар ве аталар сөзи, чуваштар-ватам калани, алтайлықтарша- кеп ле укаа сөстөр.

XII-XIII ғасырларда сақталған сирек жазба деректерде мақал- мәтелдерді кездестіруге болады. Мәселен, Орхон жазуларында:

«Жырақ болса, жаман сыйлық берер,

Жақын болса, жақсы сыйлық берер»

«Бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген (Күлтегіннен).

«Жұқаны таптау оңай, жіңішкені үзу оңай».

«Өлімнен ұят күшті» (Тоныкөктен) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз.

Мақал-мәтелдердің мағынасын былай қойғанда, атамаларының өздері ғалымдардың назарын өзіне аударып, дәлелдеуге тұрарлық зерттеу нысанына айналды.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде «сав» және «сөз» атауы шығармашылық атауы орнына жұмсалған(49,478).Қара сөз үлгісінде айтылған шежіре, әңгіме, тарихи әңгіме, оқиғалы аңыз әңгіме жанры «сав» деп аталған. Тіпті мақал сөз жанрында «сав»

деп атаған. М.Қашғаридің «Дивани лұғат-ат түрkte «**сав**» мақал,

мәтел, үлгі сөз дегеннің орнына жұмсалған. М. Қашғари былай дейді: «**сав**» –аталар сөзі.

Сол үшін де савда мұндағ келіп–аталар сөзінде осылай деп келеді [46,168].

Ю.Баласағуни **сав** орнына **абучқа** сөзін немесе **емзалды** қолдан-
ан[47,1].

Мақал-мәтелдерді жинап, жазып қағаз бетіне түсіру баспасөз арқылы жариялау XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады.

Белгілі бір жүйемен берілген өте көлемді еңбек деп 1899 жыл

Орынборда басылып шыққан В.Катаринскийдің «Сборник киргизских

пословиц» деген кітабын санаймыз. **В.Катаринскийдің жинағына** мың жарымнан артық мақал-мәтелдер енгізілген. Олар бірнеше тақырыптарға жіктелген.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым Ш.Уәлиханов. Ш.Уәлиханов пен Л.И.Березин архивтерінде XIX ғасырдың 50-жылдарында ел аузынан жазып алынған 200 аса мақал-мәтел сақталған. Солардың ішінде күні бүгінге дейін құнын жоймаған «Ақыл – дария, көңіл – дүлдүл», «Тотықұс бойын көріп сырлана-ды, аяғын көріп қорланады» деген мақал бар.

Ал **М.Қашқаридің «Дивани луғат-ат түрік»** сөздігінде жазылған күйінде (аздаған фонетикалық өзгерісімен) сақталған: Ач не йемес, тоқ не темес; Бар-бақыр, йоқ-алтун т.б. Ал бірсыпырасы аздаған грамматикалық (формалық) өзгерісімен сақталған: Кіші аласы ічтін, ылқы аласы таштын- (Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында); Құш қанатын, ер атын (құс қанатымен, ер атымен) т.б. Енді бірсыпырасы аздаған лексикалық, формалық өзгерісімен сақталған: Қуруқ қашуқ ағызға йарамас, қуруғ сөз қулаққа йақышмас т.б. «Ұлы болсаң, кішік бол, халық үшін бәлік бол». «Тай ат болса, ат тынар, ұл ер болса, ата тынар» дейтін мақалдарды, ал **«Құдатғу біліктен»**: «Біліп сөйлеген білікке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр», «Ауыздан бірде от, бірде су шығар, бірі жанса, бірі сөндірер» дейтін мақал-мәтелдерді оқимыз.

Қазақ мақалдары XIX ғасырда-ақ Европа халықтарына мәлім бола бастаған. Белгілі бір жүйемен берілген, өте көлемді еңбек деп 1899 жылы Орынборда басылып шыққан В. Катаринскийдің «Сборник киргизских пословиц» деген кітабын санаймыз. Бұл жинаққа мың жарымнан артық мақал-мәтелдер енгізілген. Олар бірнеше тақырыптарға жіктелген.

Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшелінеді. Онда өмірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады. Мақал-мәтел – көлемі, тілі ұста, құрылысы тұрақты сөйлем. Сондықтан да ол жаттауға, есте сақтауға, керекті жерінде қынаптан қылыш суырғандай жаңғыртуға, пайдалануға оңтайлы. Мақал-мәтел – халықтың көп жылдық, сан ғасырлық көріп-білгенінен, бастан кешкенінен, қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы; табиғатта, өмірде үнемі болып, қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні.

А. Байтұрсынұлы «Сөз өнерінің ғылымы» және «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесіне» тоқтай келіп, оларды өрнекті сөйлемдер, шешен сөз, дарынды сөз, ділмар сөз деп бөледі де, әрқайсысына жеке-жеке тоқтайды. Солардың ішінде мақал мен мәтелге айрықша орын беріледі. «Мәтел. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады» [13, 250].

«Мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді, – дейді М. Ғабдуллин. – Ол адам өмірін, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар уақиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады. Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтел-

дер көбінесе сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы «Бүйректен сирақ шығарып», «Жауырды жаба тоқып», «Көппен көрген ұлы той» ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады» [19, 78], – деп жазады.

Фольклордың басқа түрлері сияқты мақал-мәтелдер – халық оқулығы, өсиеті, сыры мол дүние туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, күлкіге айналдырады. Мұндағы ақыл-кеңес-

тер қысқа да нұсқа, әрі тұжырымды болады. Бұлардың бала тәр-

биесіндегі орны ерекше. Олар жастарды жақсы мінез-құлыққа меңзейді, жамандықтан сақтандырады. Ең алдымен, адалдыққа, қайырымдылыққа, ерлікке, ұйымшылдыққа шақырады, еңбекке баулиды. Биік адамгершілікті насихаттай отырып, қарама-қарсы арамдық, қараулық, ұрлық, өтірік, жалқаулық секілді жарамсыз мінез-құлықтар сыналады.

Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде моральдық-психологиялық, өнер сайыскерлік ой-пікірлерін, бүкіл халық тәжіри

бесін мирасқа қалдырып отырады. Мәселен, халық ұғымында **ақылдылық**—баға жетпес қазына. Бұл туралы халық «Түйедей бойың болғанша, оймақтай ойың болсын», «Ақыл озбайды, білім тозбайды» дейді. Мақалдар сөзді салмақтап, ойлана айтуға үйретеді ;ойнап сөйлесен де, ойлап сөйле», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі». Халық даналығы мылжындықты ұнатпай, өткір сынға алған. «Құрғақ сөз бас ауыртар», Көп сөз-күміс, аз сөз-алтын», «Қысыр сөзде қырсық көп». Осы айтылғандардың бәрі ақыл-ой мен зерделіліктің сөйлеу мәдениетімен тығыз ұштасып отырғанын меңзейді Жалпы, бейнелі сөз, шешендік өнерге құрмет о бастан-ақ қазақ психологиясына тән сипат. Сөз —күшті, қуатты, құдіретті қару. «Сөз өнері— дертпен тең». Халқымыз ойға олақ,сөзге шолақ жанды әжуалап, аз сөйлеп, көп ойлап, логикаға жүгініп отыру қажеттігін ескерткен.

Мәселен, «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады»;

«Жүйелі сөз жүйесін табар» т.б. мысалдар сөз құдіретінің психологиялық астары қандай болатынын аңғартады.

Мақал-мәтелдер — мағынасы да, формасы да әлдеқашан қалыптасқан, өзгеріске онша ұшырамайтын тұрақты жанр.

Халық даналығы үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлік танытқан. «Көп сөз — көмір, аз сөз — алтын» дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән — жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөз болмайды. Барлығы өз орнында. Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой- өрнек ажыраспас туыстық тапқан.

Мысалы, «Қой шелді болмай, төлді болмайды», Осындағы сөздердің бірін де өзгерту мүмкін емес. «Шелді мен төлді» ойымен де, үйлесімімен де іштей үндестік тауып тұр. Оның орнына майлы семіз деген баламаны алсақ, мақал бүкіл шырай-көркінен, мән-мағынасынан айрылады, мақалдық қасиеті жұтаңдайды. Сол сияқты басқа сөздерді де өзгерте алмайсың. Олар осы бітімінде ғана үлкен ой жүгіне ие. Екінші бір мысал. «Ер дәулеті — еңбек». Мұндағы негізгі ой —еңбектің құдыретін, бүкіл игіліктің көзі екенін білдіру. Ой қазығы еңбек болған соң, мақалда «е» дыбысы ерекше естіледі. Мақалға саздылық, үнділік беріп тұрған да сол. Дәулет сөзінің мақал бітіміне кіруі де соған байланысты. Оның орнына ырыс, байлық молшылық т.б. сөздерді ала алмайсың. Онда мақал поэтикалық қасиетінен айрылады.

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. Кейде, тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ. Жалпы, бейнелі сөз, шешендік өнерге құрмет о бастан-ақ қазақ психологиясына тән сипат. Сөз —күшті, қуатты, құдіретті қару. «Сөз өнері— дертпен тең». Халқымыз ойға олақ,сөзге шолақ жанды әжуалап, аз сөйлеп, көп ойлап, логикаға жүгініп отыру қажеттігін ескерткен.Мәселен, «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Жүйелі сөз жүйесін табар» т.б. мысалдар сөз құдіретінің психологиялық астары қандай болатынын аңғартады.

Мақал-мәтелдер — мағынасы да, формасы да әлдеқашан қалыптасқан, өзгеріске онша ұшырамайтын тұрақты жанр..

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. Кейде, тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ.

Мақал-мәтелдердің тақырыптары әр алуан. Ол халықтың әлеуметтік, шаруашылық, рухани өмірін түгел қамтиды. Мақал-мәтелдердің басты-басты Отан, туған жер, атамекенге

байланысты. Елін, Отанын емірене сүйген халық Отанын шексіз сүйді ұрпағына өсиет еткен. «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Өз елің — алтын бесік», «Өз елім — өлең төсегім» деген мақалдарда Отанына, еліне деген сүйіспеншілігі терең түйінделген.

Мақал-мәтелдердің үлкен бір саласы еңбекке арналған. Халық еңбекті әр уақытта ардақтап, бүкіл игіліктің көзі деп білген. Бұл «Еңбек түбі береке, көптің түбі — мереке», «Еңбек етсең емерсің», «Ер дәулеті — еңбек», «Бейнет, бейнет түбі — зейнет» деген мақалдардан анық көрінеді.

Халық еңбек пен бақытты егіз деп қараған. Адамды ер атандырып, құрмет-қуанышқа жеткізетін де — еңбек деп білген. «Еңбегіне қарай — құрмет, жасына қарай — ізет», «Еңбек — ерлікке жеткізер, ерлік — елдікке жеткізер», «Еңбек еткен мұратқа жеткен», — деп, халық еңбекті мейлінше дәріптеген.

Сонымен қатар жалқаулықты, еріншектікті мінеген: «Тауық — құс емес, жалқау — кісі емес», «Ақымақ күлкіге тоймас, жалқау ұйқыға тоймас», «Жұмысы жоқтың — ырысы жоқ», «Еріншектің егіні піспес», «Еңбек адамды бүтіндейді, жалқаулық адамды түтіп жейді», — деп жалқаулықты шеней отырып, еңбек адамын биіктеткен.

Мақал-мәтелдердің енді бір саласы ерлікке, батырлыққа байланысты туған. Халық ерлік пен елдікті бірдей көрген. «Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар». «Батыр туса — ел ырысы, жаңбыр жауса — жер ырысы», «Ер бір рет өледі, ез мың рет өледі».

Мақал-мәтелдерде ер мен ез, батыр мен қорқақ қатар айтылады. Сөйтіп, елден туған ерді үлгі-өнеге етеді, қоян жүрек қорқақты сынайды. Жастарды ерлікке баулуды мақсат етеді.

Мақал-мәтелдердің бір алуаны достыққа, жолдастыққа арналған. «Досы көпті жау алмайды, ақылы көпті дау алмайды», «Жақсы дос ашып айтар, жаман дос қасып айтар». «Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады», достық пен дұшпандықты, жақсы жолдас пен жаман жолдасты салыстыра отырып, адал досты, жақсы жолдасты үлгі етеді.

Енді бір алуан мақал-мәтелдерде өнер-білім, оқу, ғылым дәріптеледі. Халық олардың қоғамдық өмірдегі орнын ерекше бағалаған. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуге, жан-жақты тәрбие беруде мақал-мәтелдің мән-маңызы зор.

Білім мен өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып, білімін байытқан бала ғана өмірден өз сыбағасын алып, өз орнын таба алатыны сөзсіз. Адамзат баласының дүние тіршілігіндегі қол жеткен табыстары — адам еңбегінің, ғылым-білімнің жемісі. Сондықтан халық: «Білімді өлмес — қағазда аты қалар, ұста өлмес — істеген заты қалар», «Өнер — ағып жатқан бұлақ, ғылым — жанып тұрған шырақ», «Ғылым — теңіз, білім — қайық», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ», «Білімнен асар байлық жоқ», «Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар»

Адамгершілікке байланысты мақал-мәтелдер де қазақ мақал-мәтелдерінің ең бір қомақты саласы. «Әдептілік, ар-ұят — адамдықтың белгісі», «Жарлы болсаң да арлы бол», «Тәні сұлу — сұлу емес, жаны сұлу — сұлу».

Мақалда бала тәрбиесіне де үлкен мән берілген. «Баланы жастан», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің», «Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді», «Сіз» деген сыпайылық, «сен» деген анайылық» деген мақал-мәтелдердің мәнісі жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім-өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз сыбағасын алмақ.

Мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағынасы болады. Мысалы, «Өнер алды — қызыл тіл», «Мал — жаным садағасы, жан — арым садағасы», «Ер қанаты — ат», «Елін сүйген ер болар» деген мақалдарда ешқандай астар, тұспал, ауыстырмалы мағына жоқ, ой ашық айтылған, ишаралау жоқ.

Ал екінші бір мақал-мәтелдерде ой астарлы беріледі. Мысалы, «Не ексең, соны орасың»; «Бір жеңнен қол шығар, бір жағадан бас шығар»; «Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер» Мұның тура мағынасынан гөрі жанама мағынасы басым. Халық бұл мақалдар арқылы істеген ісін, берген тәрбиенің жемісі де, нәтижесі де сол ісіне, тәрбиеге орай

болады дегенді білдірген. Сол сияқты «Тоқпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер», «Тай атқа, ат мұратқа жеткізер», «Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі», «Жауырды жаба токиды» деген мақалдарда да ишара, астар мол. «Тоқпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер» деген мақалды алсақ, бұл екі жай сөйлемнен тұрады. Мұнан мақалдар көбіне екі бөлімді болатынын білеміз. Оның үстіне мақалдарда ой тиянақты. Алдыңғы ой екінші түйінді пікірдің шарты түрінде келеді. Киіз қазықтың жерге кіруі тоқпағының күшті болуына байланысты. «Мезгіл жетсе, мұз да ерір» деген мақалдан да осыны айқын байқауға болады.

Мақал-мәтелдер құстың екі қанаты секілді бір-бірімен байланысты, бірақ олардың араларында аздаған өзгешеліктері мен айырмашылықтары бар. Мақалда адамның нәзік сезімдері мен терең ойлары ашық айтылады, дәлме-дәл көрсетіп, бейнелейді.

Мысалы: «Білімді өлмес-қағазда аты қалар, ұста өлмес-істеген заты қалар», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ»; «Ағаш тамырымен, адам жолдасымен мықты».

Мақал-нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтың бейнелі поэтикалық жанрларының бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде, кейде қара сөзбен де айтылады.

Мақалда бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар мен нәрселерді салыстыру арқылы ой-пікірді айқындай түсу тәсілі басым келеді. Мақал шендестіруге құрылады. Мысалы, «Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді», «Ер жігіттің екі сөйлегені — өлгені, еменнің иілгені — сынғаны». Осы келтірілген мақалдардың өзінен өмір құбылыстары типтендіріліп, дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отыратындығын байқаймыз. Ал мәтел құрылысы жағынан мақалдан өзгешерек. «Әлін білмеген әлек», «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелде тұспал ғана бар, мағына ашық емес, қорытынды пікір жоқ. «Сауысқан тоты боламын деп жүрісінен жаңылыпты» деген мәтелдегі сөз сауысқан туралы емес, сауысқан тектес, әсіре қызыл, еліктегіш, әсершіл адамды сынаған. Біреулер бар өзінің дербес қасиеттерін жоғалтып, ықпалды адамдардың әуеніне төңкеріліп, соның көлеңкесіне тасаланады, өмірдің ағысынан өзін-өзі таба алмай **әуре** болады. Аталған мәтел сол образды бейнелеген. Осы бейнелі сөз айшығы арқылы берілген ойды тыңдаушы өзі топшылайды, мәтелде дәлелдеу де, тиянақты тұжырым да болмайды. Мәтел сөздің сырын белгілі бір құбылысты астарлап, жұмбақтап, бейнелеп айтады. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады.

Мысалы: Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке — мәтел.

Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың — мақал. Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді. Мақал мен мәтел бір-бірінен осындай белгілермен айырылады.

Мысалдар:

1. Өзі тойса да, көзі тоймайды.
2. Жығылған үстіне жұдырық.
3. Бетегеден биік, жусаннан аласа.
4. Көппен көрген ұлы той.

Мақал-мәтелдің көркемдік ерекшелігі. Мақал-мәтел — сөз мәйегі, асылы, саф алтыны. «Мақал — сөз атасы». Олар сөз дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді.

Мақал-мәтелдер нақыл сөз есебінде қызмет атқарады. Прозалық, поэтикалық құрылымды боп келеді. Олардың қайсысынан болсын проза, поэзияға тән ырғақ, үйлесім, саз, интонация — барлығы да бар.

Мақал-мәтелдер дыбыс үндестігіне негізделген. Сондықтан олар музыкалық саздылығымен оқушысына әсер етеді, мақалдағы негізгі ойға жетектейді.

Фольклорист М.Әуезов қазақ мақалдары мен мәтелдерінің көпшілігі өлең түрінде келетіндігін, ондағы ассонанс, аллитерациялардың мол болатындығын көрсеткен. Мысалы, «Ердің ісі — келіс, ездің ісі — керіс» деген мақалды алалық. Осында «е, і» дыбыстары бірнеше рет қайталанған.

Сол дыбыстар мақалдың саздылығын күшейтумен бірге, құлаққа жатық та әсем үн естіледі. Мақалдағы негізгі ой ер мен езге байланысты. Әңгіме солардың бойындағы адамгершілік қасиет туралы. Дыбыстық өрнектер де соған орай. Сонан соң осы мақалдардағы сөздер үйлесе үн тапқан. Негізгі ұйқас жол аяғындағы «келіс» пен «керіс» сөздеріне негізделсе, мақалдағы басқа сөздер іштей үйлескен. «Ердің ісі» мен «ездің ісі» ішкі ұйқасқа сүйенген. Бұл ұйқастар мақалды ажарландырып тұр.

Сондай-ақ «Түсі игіден түңілме» деген мақалда жақсы жамандыққа бармайды, ол жақсылыққа әзір деген ойды «т, і» дыбысы арқылы өрнектеген. Екіншіден, сол ойды әрі кейіптеу арқылы жақсы білдірген.

Сол сияқты: «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу».

Таз таранғанша той тарқар.

Қотыр қолда қола сақина.

Туған елдің қадірін ,
Шетте жүрсең білерсің.
Тепкі көріп тентіреп,
Текке жүрсең білерсің.
Сөйлей білмес жаманның,
Сөзі өтпес бір пышак;
Сөз білетін адамның ,
Әр сөзіне бір тұсақ.

Кісі болар баланың
Кісіменен ісі бар.
Кісі болмас баланың ,
Кісіменен несі бар.

Аталған мақал-мәтелдердің көркемдік құны олардың ұйқастары мен ырғақтарында. Бұл мақал-мәтелдердің тармақтары т, с, к, б. дауыссыз дыбыстарынан басталып, аллитерация жасап тұр.

Ақ қалпақты көрінсе,
Атекем менің демеймін бе?
Ақ жаулықты көрінсе,
Енекем менің демеймін бе?

Ердің сыншысы елі,
Ел күйінгенде— күйінген батыр,
Ел сүйінгенде – сүйінген батыр,
Ерегiсте мыңға татыр.
Оқу түбі – тоқу.
Оқымаған бір бала,
Оқыса екі бала.

Бұл мақал-мәтелдердің тармақтары а,е,о дауысты дыбыстардан басталып, ассонанс жасап тұр.

Мақал-мәтелдерде көп қолданылатын көркем өрнек — синтаксистік параллелизм. Мысалы,

«Жолдасын таппаған ер азады,
Қордасын таппаған жер азады»,
«Су кірді тазартса, оқу миды тазартады»,
«Сүңгінің жарасы бітер, тілдің жарасы бітпес».

Айталық, жолдас қадірін білдіру үшін, сол ойын оқушысына жеткізу үшін ер мен жерді қосарлап алып, кесте жасайды. Ал «Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес» деген өрнектерде «еттен өтіп, сүйекке жетер» тіл тәңірісін ғаламат өрнектеген.

Мақал-мәтелдерде бейнелі көркем сөз айшықтарының нелер асылы кездеседі. Оларда теңеу арқылы да көркем өрнек жасалынады.

Мысалы, «Түсіне қарасаң күндей, ішіне қарасаң түндей». Жүзі күндей күлімдеп, іші мерез, сұм адамдарды «түндей» деген теңеу арқылы қапысыз танытқан.

Мақалдағы көркемдік тәсілдердің бірі — әсірелеу. Мысалы, «Тарыдан тау, тамшыдан көл». Мақал-мәтелдерден көркем сөз айшықтарының бәрін кездестіреміз.

«Еңбек — ырыстың бұлағы, еңбек — бақыттың шырағы», «Еңбексіз — өмір тұл, ойсыз — көңіл тұл», «Кітап — білім бұлағы, білім — өмір шырағы» сияқты метафора, «Талапсыз адам — табансыз, алымсыз адам — шалымсыз», «Өрлеген балық ауға жолығады, өр көкірек жігіт дауға жолығады». «От ауызды, орақ тісті» сияқты эпитет, «Кітап — көзі жұмыққа арзан, көзі ашыққа — маржан» сияқты метонимия мақал-мәтелдерде мол ұшырасады.

Мақал-мәтелдер ертеден қалыптасқан дайын күйінде қолданылады. Олар бір немесе бірнеше тармақтан құралады. Мақал-мәтелдерде қайталау, теңеу, ұлғайту, әсірелеу сияқты айшықтау тәсілдері молынан қолданылады.

Жалпы, мақал-мәтелдер бейнелі өрнекке толы. Мақал-мәтелдер көркемдік бейнелі сөз айшықтарымен әсерлі. Олардың айтуға оралымдылығы, тілге үйіріле кететіндігі, ойдың өткірлігі, ұшқырлығы, тереңдігі мақал-мәтелдердің көркемдік осы сапаларымен байланысты. Мұндай орынды қолданылған бейнелеу құралдары мақалдың ажарын ашып, ой өткірлігін арттырады, адамның бойында мәдени дағдыларды қалыптастырады. Халық өзінің тәлімгерлік трактаттарын мақалдар мен мәтелдерге шебер сыйғыза білген.

Мақал мен мәтелдің озық артықшылығы — ойды сығымдап, нақышты әрі әсерлі, санаулы сөзбен әрі өткір, әрі мәнді айтып суреттеуінде.

Мақал-мәтелдердің тағылымдық, тәлім-тәрбиелік, өсиет-өнегелік маңызы аса зор.

Мақал-мәтелдерді оқыту — баланың тілін дамытып, оны тапқыр-

лыққа, шапшаңдыққа және адамгершілік қасиеттерге тәрбиелейді.

Пайдаланылатын әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992
2. Ә. Диваев. Казахская народная поэзия. Алма-Ата :Наука, 1964
3. Қазақ мақал-мәтелдері. — Алматы: Ана тілі, 1997.
4. М.Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы, 1974.
5. Аталар сөзі. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. — Алматы, 1989.
6. Керімбаева З. Қазақ мақал-мәтелдер синтаксисі. — Шымкент, 2004.
6. А. Байтұрсынов, Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1989.

КӘДІМГІ БАҚБАҚ (TARAXACUM OFFICINALE WIGG.) ӨСІМДІГІНІҢ ЕМДІК ЖӘНЕ ФИТОХИМИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

¹Курманбай У.К., ²Кенесова А.П., ³Мауленкулова М. Д.

¹а-ш ғ.к., аға оқытушы, ²магистр, аға оқытушы, ³магистр, оқытушы

mmadina02@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада *Taraxacum officinale* (кәдімгі бақбақ) өсімдігінің морфологиялық ерекшеліктері, таралуы және биологиялық белсенді құрамдары қарастырылған. Оның құрамындағы дәрумендер, минералдар мен фитохимиялық заттардың адам ағзасына әсері талданған. Сондай-ақ өсімдіктің халық медицинасындағы қолданылуы және

антиоксиданттық, микробқа қарсы, гепатопротекторлық, антидиабеттік қасиеттері ғылыми тұрғыда сипатталған.

Кілт сөздер: *Taraxacum officinale*, кәдімгі бақбақ, дәрілік өсімдік, фитохимиялық заттар, дәрумендер, антиоксидант, халық медицинасы, гепатопротекторлық әсер, антидиабеттік қасиет

Аннотация. В данной статье рассматриваются морфологические особенности, распространение и биологически активные компоненты *Taraxacum officinale* (одуванчика лекарственного). Проанализировано влияние содержащихся в нём витаминов, минералов и фитохимических веществ на организм человека. Также описано применение растения в народной медицине и научно обоснованы его антиоксидантные, антимикробные, гепатопротекторные и антидиабетические свойства.

Ключевые слова: *Taraxacum officinale*, одуванчик лекарственный, лекарственное растение, фитохимические вещества, витамины, антиоксидант, народная медицина, гепатопротекторное действие, антидиабетические свойства

Abstract. This article examines the morphological characteristics, distribution, and biologically active compounds of *Taraxacum officinale* (common dandelion). The effects of its vitamins, minerals, and phytochemical substances on the human body are analyzed. In addition, the use of the plant in traditional medicine is described, and its antioxidant, antimicrobial, hepatoprotective, and antidiabetic properties are scientifically substantiated.

Key words: *Taraxacum officinale*, common dandelion, medicinal plant, phytochemicals, vitamins, antioxidant, traditional medicine, hepatoprotective effect, antidiabetic properties

Кәдімгі бақбақ оңтүстік шөлден басқа, жол және арықтың бойында, орманды және су жайылған шалғындарда, басым жағдайда арамшөп ретінде Қазақстанның барлық аймағында кездеседі.

Кәдімгі бақбақ өсімдігінің биіктігі 30 см-ге дейін жететін көпжылдық шөптесін өсімдік, аз тармақталған кіндік тамырының жуандығы шамамен 2 см және ұзындығы 60 см, жоғарғы бөлігі қысқа көп тармақталған тамырсабаққа айналады. Бақбақ жапырақтары жалаңаш, қауырсынды тілімделген немесе бүтін, ланцетті немесе созылыңқы ланцетті, тісшелі, ұзындығы 10-25 см, ені 1,5- 5 см, тамыры жертағанға жиналған. Гүлді атпасы шырынды, цилиндр тәрізді, іші қуыс, диаметрі 5 см-ге дейін ашық сары түсті, қосжынысты, жалғыз тілшелі себетпен аяқталады. Гүл табаны жалаңаш, ойықты. Жемісі тармақталмаған түкті, ақ-сұр түсті, желайдары бар, ұршық тәрізді тұқымнан тұрады. Тұқымдары гүл тұғырына нашар бекінген және жел арқылы оңай таралады. Өсімдіктің барлық бөліктері ащы дәмді, қою ақ сүтті шырынды. Тұқымы бірінші аптада өніп шығады. Бірінші жылы пайда болған өсімдік жертаған жапырақ және кіндік тамыр түзеді. Гүлденуі және жеміс беруі тіршілігінің екінші жылында басталады. Кәдімгі бақбақ мамыр-маусым айларында гүлдейді, кейде күзде де гүлденуі байқалады, мамырдың аяғынан шілдеге дейін жеміс береді [1,2,3].

Taraxacum officinale Wigg. Кәдімгі бақбақ (дәрілік өсімдігінің құрамында биологиялық белсенді заттар каротин, дәрумендер (C, A1, B1, B2 B3) никотин, алма қышқылдары, сапониндер, протеин, темір, кальций, магний, марганец, фосфор бар. Тамырында тритерпенді қоспалары, май, инулин 24% болады. Үштерпенді қосындылар: тараксерол, тараксол, таракастерол, псевдотаракастерол, стеринді ситостерин және стигмастерин, холин, каротиноидтар, улы зат лактукопикрин, аскорбин қышқылы, көксағыз, аспаргин, сілемей, шайырлар, протейн, қанттар анықталған. Кәдімгі бақбақтың барлық мүшесі сүттіген шырынмен толысқан.

Кәдімгі бақбақ мүшлерінде қан азайғанда, бүйрек ауруына ұшырағанда, ревматизм мен жүйке ауруы, сондай-ақ қуық, сары ауру, асқазан қабынуы, тік ішектің қабынуы, өт жолының қабынуы, іш қату, тік ішек көктамырының кеңеюіне дәрі ретінде пайдаланады. Өсімдіктің жас жапырағынан витаминге бай болғандықтан салат жасайды, ал құрғақ тамыры тәбет ашады, ас қорытуды жақсартады және ауырған кезде тыныштандыратын ем ретінде де қолданады.

Халық медицинасында бұл өсімдіктің тұнбасын іш ауырғанда, қышымада, жыныс ауруларында, сондай-ақ бүйрек пен қуық қабынуларында кеңінен қолданады. Сығындысын ас сөлінің төменгі қышқылдығынан туындайтын гастрит, созылмалы іш қатуға, өт қабы мен бауыр ауруларына тиімді деп есептейді. Сонымен қатар өкпе, тері және көз ауруларына, аллергияға қарсы ішке қабылданады. Сырттай қолданғанда күйкке, іріңді жараларға, экземаға және терінің қабыну процестеріне жағылады немесе таңғыш ретінде пайдаланылады. Дәрілік қасиеттерінің арқасында өсімдік қабынуға қарсы әсер етеді, микробқа қарсы белсенділік танитады, иммунитет нығайтады, как қорытуды жақсартады және жараны тез жазады. Халықтық емде тұнба мен қайнатпаны ішке күніне 2–3 рет, тамақтан бұрын қабылдау ұсынылады. Сыртқа қолданғанда зақымдалған жерге таза мата арқылы басып ұстайды немесе жуу үшін пайдаланады. [4].

Сонымен қоса түрік халық медицинасында *Taraxacum officinale* Wigg. тамырымен толық өсімдік қайнатпасын пайдаланады, іш жүргізетін, диуретикалық және күшті диабетке қарсы, тыныс жолдары инфекциясын, сондай-ақ бронхитке немесе пневмонияға иммундық реакцияны күшейту үшін қолданылады [5]. Тағыда бір дәрілік қасиеті гепатитті емдеу үшін қолданылады. Олардың сығындыларында гепатоциттердің жұмысын жақсартатын липотропты заттар анықталған [6]. Ревматизмге қарсы, канцерогенге қарсы және гипогликемиялық әсерлерді қоса алғанда, денсаулыққа пайдалы басқа да бірнеше қасиеттер анықталып отыр [7].

Дәрілік өсімдік гүлінің сығындысы, әсіресе этил ацетаты фракциясы, биологиялық белсенді фитохимиялық заттарға ие, олар реактивті оттегі түрлерін (ROS) сіңіріп, ROS in vitro әсерінен ДНҚ зақымдануын болдырмайды. Зерттеудің жаңа бір бағытында *Taraxacum officinale* Wigg. холецистокинин октапептиді-нен туындаған жедел панкреатиттен қорғай алады. Сонымен қатар күйіс қайыратын жануарлар жүктілік кезінде тұты натын кәдімгі бақбақтың жапырағы бауырды нығайтады жоғары қан қысымын реттейді. Анемияның алдын алуға көмектеседі, өйткені олар темірге бай келеді [8]. *Taraxacum officinale* Wigg. құрамындағы этанол сығындысы сау адамдарда сұйықтықтың шығарылу жиілігі мен жылдамдығын арттырады. *Taraxacum officinale* Wigg. сығындылары тұмауға қарсы әсерге ие, құнарлылықты төмендетеді және АИТВ (адамның иммун тапшылығы вирусы) қарсы күшті антиретровирустық белсенділікті көрсетті, антиоксидантты және гепатопротекторлық әсерге де ие. Цикорин қышқылы *Taraxacum officinale* Wigg. негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Цикорин қышқылы табиғи түрде ежелден бері халық медицинасында қолданылған көптеген дәрілік өсімдіктерде де кездеседі. Жүргізілген зерттеулерде антиангиогендік, қабынуға қарсы, бактерияға қарсы, антиноцицептивтік белсенділігі және АИТВ (адамның иммун тапшылығы вирусы) интегразасының тежеуге белсенділік танытатындығын дәлелдеген [9].

Кәдімгі бақбақтың тұқымы бірден өніп шығуы мүмкіндікке ие (өнгіштігі 72-100%). Д.П. Проценконың мәліметтері бойынша, тұқымды үш жыл сақтау мерзімінде тұқымның өнгіштігі 88%-ға төмендеген. Тұқымды сақтау қабілетіне қосымша сақтау әдістері әсер етеді. Мысалы, 0°-тан төмен температурада тұқымның өміршеңдігі 12 жыл бойы сақталады [85].

Жүргізілген талдау нәтижесінде *Taraxacum officinale* (кәдімгі бақбақ) өсімдігінің морфологиялық ерекшеліктері мен кең таралуы оның экологиялық бейімділігі жоғары екенін көрсетті. Өсімдік құрамындағы дәрумендер, минералдар және фитохимиялық қосылыстар оның жоғары биологиялық белсенділікке ие екенін дәлелдейді.

Зерттеу барысында кәдімгі бақбақтың халық медицинасында кеңінен қолданылатыны және оның антиоксиданттық, микробқа қарсы, гепатопротекторлық, антидиабеттік қасиеттерінің ғылыми тұрғыда негізделгені анықталды. Осыған байланысты *Taraxacum officinale* өсімдігін медицинада, фармакологияда және функционалды тағам өндірісінде тиімді қолдану перспективалы бағыттардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Большой энциклопедический словарь лекарственных растений: учебное пособие / пед. ред. Г.П.Яковлева. – 3-е изд., испр. и доп. – Санкт-Петербург: СпецЛит, 2015. – 759 с.
2. Флора Казахстана. Т. IX. – Алматы:Наука, 1966. – 514 с.
3. Флора Казахстана. Т. VIII. – Алматы:Наука, 1965. – 495 с.
4. Исамбаев Ә.И., Рахимов Қ.Д., Егеубаева Р.А. Халық медицинасында пайдаланылатын дәрілік өсімдіктер. – Алматы, 2000. – 146 б.
5. Schütz K., Carle R., Schieber K. Taraxacum a review on its phytochemical and pharmacological profile // Journal of Ethnopharmacology. - 2006. - 107: 313- 323
6. Dorsch W. Clinical application of extracts of Echinacea purpurea or Echinacea pallid. Critical evaluation of controlled clinical studies. Zeitschrift für- ärztliche Fortbildung. - 1996. - №90. - P.117-122.
7. Koh Y-j., Cha D-S., Ko J-S., Park H-J., Choi H-E, Anti-inflammatory effects of Taraxacum officinale leaves on lipopolysaccharide-induced inflammatory responses in RAW 264.7 cells // Journal of Medicinal Food. -2010. - 13(4). - P. 870-878.
8. Lans C., Turner N., Khan T., Brauer G., Boepple W. Ethnoveterinary medicines used for ruminants in British Columbia, Canada // Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine. - 2007. - P. 1-22.
9. Jeon H.J., Kang H.J., Jung H., Kang Y.S., Lim C.M., Kim Y.M. Antiinflammatory activity of Taraxacum officinale // Journal of Ethnopharmacology. 2008. - Vol. 115. - P.82-88.
10. Colle D., Arantes L.P., Gubert P., Almeida da Luz S.C., Athayde M.L., Rocha J.B.T., Soares F. A. A. Antioxidant properties of Taraxacum officinale leaf extract are involved in the protective effects against hepatotoxicity induced by acetaminophen in mice // Journal of Medicinal Food. - 2012. - N15(6). - P.549- 556.

МАЙЛАР ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Қозыкеева Р.А.

Химия және биология кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

E-mail: kozykeevr@gmail.com [https:// ORCID: 0000-0002-5409-3754](https://orcid.org/0000-0002-5409-3754)

Аңдатпа. Мақалада ойын технологиясын тиімді қолдана отырып, оқушылардың химия пәніне деген танымдық белсенділігінің артуы мен пәнге деген қызығушылықтың жоғалмау мәселесі қарастырылады. Қиын сабақ деп аталатын сабақта ойын технологиясын қолдану тиімді болып табылады. Сабақты ойын технологиясы арқылы жүргізудің тиімділігі - оқушылар тақырыпты жеңіл түсініп меңгереді, сабаққа деген ынтасы артады. Осы мақалада дидактикалық ойындарға тоқталып, бірнеше ойын түрлеріне шолу жасалды. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық, сандық және сапалық әдістер қолданылды. Бақылау және эксперименттік топтар іріктелініп, дәстүрлі әдіспен және ойын технологиясына негізделген сабақ жүргізілді. Дәстүрлі әдіспен және дидактикалық ойындарға негізделген жүргізілген сабақта эксперименттік топтың қызығушылығы артқаны және тақырыпты толық түсінгендігі анықталды. Дидактикалық ойындар оқушылардың қызығушылығы арқылы тапсырманы орындау барысында, пәнді түсінуіне ұғымдар мен құбылыстарды сипаттауына мүмкіндік берді. Ойын технологиясы ақыл мен әрекетті біріктіре отырып, оқу мақсаттарына жеңіл әрі жылдам жетуге және тұлғалық қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Мектепте органикалық химияны оқытудың, оқу процесінде жүйелі түрде дидактикалық ойын арқылы

оқыту әдістері экспериментальды түрде анықталып, зерделеніп, оқу процесінде қолданатын оқытушыларға ұсыныстар берілді.

Кілтті сөздер: химия пәні, органикалық химия, дидактика, ойын, психология, педагогика

Аннотация. В статье рассматривается проблема повышения познавательной активности учащихся по химии с эффективным использованием игровых технологий не утраты интереса к предмету. Использование игровых технологий в уроке, называемом сложным уроком, является эффективным. Эффективность проведения урока с помощью игровых технологий- учащиеся с легкостью усваивают тему, повышается мотивация к уроку. В этой статье, касаясь дидактических игр, был сделан обзор нескольких видов игр. В исследовании использовались теоретические и эмпирические, количественные и качественные методы. Были отобраны контрольные и экспериментальные группы, проведено занятие традиционным методом на основе игровой технологии. На уроке, проводимом традиционным методом на основе дидактических игр, было обнаружено, что экспериментальная группа проявляет повышенный интерес и полное понимание темы. Дидактические игры позволяли учащимся описывать понятия и явления в процессе выполнения задания, в понимании предмета через интерес. Игровые технологии-сочетая ум и деятельность, способствуют легкому и быстрому достижению целей обучения и формированию личностных качеств. Экспериментально определены и изучены методы преподавания органической химии в школе, обучения в учебном процессе с помощью систематической дидактической игры, даны рекомендации преподавателям, применяющим их в учебном процессе.

Ключевые слова: химия, органическая химия, дидактика, игра, психология, педагогика.

Abstract. The article deals with the problem of increasing the cognitive activity of students in chemistry with the effective use of gaming technologies without losing interest in the subject. Using gaming technology in a lesson called a challenging lesson is effective. The effectiveness of the lesson with the help of gaming technologies-students easily learn the topic, motivation for the lesson increases. In this article, regarding didactic games, an overview of several types of games was made. The study used theoretical and empirical, quantitative and qualitative methods. Control and experimental groups were selected, and traditional methods based on game technology were taught. In a lesson conducted by a traditional method based on didactic games, it was found that the experimental group showed increased interest and a complete understanding of the topic. Didactic games allowed students to describe concepts and phenomena in the process of completing a task, in understanding the subject through interest. Gaming technologies-combining intelligence and activity, contribute to the easy and quick achievement of learning goals and the formation of personal qualities. The methods of teaching organic chemistry at school and teaching in the educational process through systematic didactic play have been experimentally determined and studied, and recommendations have been given to teachers who apply them in the educational process.

Key words: Chemistry, Organic chemistry, didactics, game, Psychology, Pedagogy.

Кіріспе

Қазіргі заманда қоғам алдында Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы, «Қазақстан 2030» бағдарламасындағы: «Барлық Қазақстандықтардың өсіп өркендеу қауіпсіздігі мен әл - әуқатының артуы» деген ұзақ мерзімдік міндетті үшінші мың жылдықта іске асыру жауапкершілігі тұр. Білім берудің басты міндеттерінің бірі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, оқу пәндеріне танымдық қызығушылықты тәрбиелеу болып табылады. [1]

Танымдық қызығушылықты дамытудың маңызды құралы дидактикалық ойындар болып табылады. Олар оқу материалын еркін меңгеруге мүмкіндік береді. Ойын технологиясы білімді бақылау элементтері ретінде оқушылардың сабаққа деген қызығушылықтарын оятып, психологиялық күйзелістерге ұшырамауға бағыт бағдар береді. Сонымен қатар дидактикалық ойындар оқытушының білімді игерудің эмоционалдық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Қызығушылық - бұл түсінікке, пәнге, кез келген объектіге деген оң көзқарас, ол сөзсіз, оқыту сапасына оң әсер етеді, берік және терең білімді, іскерлікті, дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Химияны меңгеру - бұл сабақтар мен оқулықтарда баяндалатын фактілер мен теорияларды білу ғана емес, сонымен қатар қоршаған өмірдегі химиялық құбылыстарды түсіндіре білу.

Оқытушының пәнге қызығушылық таныта білуі - табысты оқудың бір шарты. Ойын «едәуір дәрежеде бүкіл адами мәдениеттің негізі болып табылады», - деп айтады.

Оқыту тиімділігін арттыру проблемасы оқушылардың белсенділігімен, дербестігімен, олардың оқу қызметінің танымдық уәждерінен туындайтын зерделенетін ғылымның негіздерін тануға саналы түрде ұмтылысымен тығыз байланысты. Химияны оқыту процесін ынталандыратын құрал дидактикалық ойын болып табылады.

Ойын технологиясы білім мен дағдыны неғұрлым тез және қолжетімді меңгеруге ықпал етеді. Бұл дидактикалық ойында мақсат өзгереді, бірақ әдеттегі ойынның формасы мен белгілері сақталады.

Жұмыстың өзектілігі: Ойын технологиясының дидактикалық міндеті - білімді берік меңгеру, оқушыларды дамыту және тәрбиелеу. Ойын жағдайының әсерінен қиын және қызықсыз материал жеңіл және табысты меңгеріледі, өйткені ойында оқушылардың белсенділігі бар. Дидактикалық ойында химияны тапсырмалар мен конкурстар арқылы оқытуда оң танымдық мотивтерді қалыптастыру үшін жағдайлар жасалады.

Ойынға белсенді қатысу оқушылардың шығармашылық әлеуетін, олардың назарын, жадын, қиялын және ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Дидактикалық ойында оқушылар тәрбиеленеді, ұжымдық жұмыс түрін дамытады. Сабақта дидактикалық ойын шаршауды, шаршауды жоюға және оқушыларды жаңа ақпаратты меңгеруге бейімдеуге мүмкіндік беретін эмоциялық атмосфераның өзгеруіне ықпал етеді.

Дидактикалық ойын - оқушыны белсенді шығармашылық оқу қызметіне еріксіз қосуға мүмкіндік беретін әдістемелік құрал.

Танымдық қызығушылықты қалыптастырудың маңызды құралы дидактикалық ойындар болып табылады. Олар оқу материалын еркін қолдануды білдіреді, тіпті бұл ойындарда білімді бақылау элементтері болса да, оқушылар пайда болған қызығушылық пен ойын қызметіне тартудың арқасында психологиялық шиеленісті сезінбейді. Бұдан басқа, дидактикалық ойындар оқытушыға білімді игерудің эмоционалдық деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.[2-3]

Материалдар мен әдістер: Майлар тақырыбын оқытуда, практикалық сабақ беруде үлестірмелі-дидактикалық тапсырмалар мен рольдік ойындарды пайдаланудың тиімділігін айқындау. Майлар тақырыбын инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту; үлестірмелі –дидактикалық тапсырмалар беру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін дамыту.

Зерттеу жұмысында пайдаланылған және құрастырылған интербелсенді әдіс тәсілдерді оқу процесінде сабақ үдерістерінде қолданып, пайдалануға болады. Заманауи ғылыми-педагогикалық құралдар базасында оқытудың ойындық формаларының дидактикалық мүмкіндіктерін анықтау міндеті теориялық жоспар тұрғысынан да, практикалық жоспар тұрғысынан да өзекті болып табылады. Химия курсы оқытудағы ойындық жүйе орны, оның психология педагогикалық міндеттері мен ойын түрлері.

Ойын технологиясы практикалық әрекетті ығыстырмай, уақыттың 5/1 бөлігін алады. Оқушыны оқыту оның көру мүшелеріне әсер етумен: тәжірибелерді демонстрациялау, материалды оқу (жадыда бақыланғанның 50%-ы, ал оқылғанның 30%-ы қалады), есту мүшелеріне ықпал етумен жүзеге асады— оқытушы монологы, оқытушымен, оқушымен монолог (жадыда естілгеннің 10%-ы қалады), оқушының өзінің практикалық әрекеті, өзіндік жұмысы (жадыда өзі жасағанның 90%-ы қалады). Оқушыны қажетті материалды оқуға не мәжбүрлеуге, не қызықтыруға болады. Ойын технологиясында қатысушылардың қабілетіне қарай, олардың барлығының қатысуын ұйғарады. Ойын технологиясында оқу материалы

ақпаратты қабылдау мүшелері арқылы игеріліп, бұл кезде оқушы әрекеті шығармашылық сипатқа ие болады. Сабақтағы оқушылар әрекетінің белсенділігі 100% құрайды. Мұнда танымы дамыған оқушы командалық ойында қалғандарды оқыта отырып, көшбасшы орынға ие болады. Жасөспірім үшін оқытушы сөзіне қарағанда, құрдас сөзінің маңызы жоғары екендігі белгілі. Жұмыстағы сайысу, кеңес алу мүмкіндігі, уақыттың күшті жетіспеушілігі – осы барлық ойындық элементтер оқушылардың оқу әрекетін белсендіріп, пәнге деген қызығушылығын қалыптастырады. Ойындық әдістерді қолдану арқылы химия сабақтарында оқушылардың танымдық әрекетін реттеуге болады.[4-7]

Танымдық әрекетті оптималдандыру не үшін қажет. Біріншіден, кәсіби жағдайлар: пәннің күрделілігі – химия; оқушыға химияның теориялық сұрақтарының берік білімін беру, педагогикалық әдістердің, әрекет тәсілдері мен әдістерінің бүкіл көлемін меңгеру бойынша өздік білімді ұйымдастыру. Екіншіден, әлеуметтік жағдайлар: экономиканың химиялануы, экологиялық мәселелердің өсуі, бұдан басқа, химия көптеген заманауи кәсіптер: тамақ және мұнай өңдеу өнеркәсібінің, ұшақ және кеме құрастыру, металлургия және химиялық комбинаттар негізі болып табылады.

Бұл мақалада оқушыларды тек пәнге деген қызығушылықтың жоғалмауына ғана емес, сонымен бірге олардың танымдық белсенділігін арттыруға күш салатындығы жөнінде айтылып отыр. Шығармашылық тұлғаның тәрбиеленуіне жол ашатын оқытудың әдістері мен формаларын іздестіру оқытудың кейбір спецификалық тәсілдерінің пайда болуына алып келді, соның бірі ойындық әдістер болып табылады. Дидактикалық және психологиялық педагогикалық ерекшеліктерді сақтау жағдайларында химияны өту кезінде оқытудың ойындық әдістерін іске асыру оқушылардың дайындық деңгейін жоғарылатады.

Педагогикалық ойын элементі – бұл оқушыны шығармашылық танымдық әрекетке қамтуға мүмкіндік беретін жұмыс істеуші әдістемелік құрал. Кез-келген оқыту құралы ретінде тек оқытудың басқа әдістерімен, құралдары және тәсілдерімен бірге қолданылуы тиіс.

Ф. Ницше «Әрбір адам шығып ойнағысы келетін, бала жасырынған»деп жазады. Оқу-танымдық үрдісті оптималдандыру теориясының авторы - Ю.К. Бабанский, іскерлік ойын ерекшеліктерін бөліп көрсеткен – М.В. Кларин білім берудің алуан түрлі жүйелерін басқару облысындағы, іскерлік ойындар технологиясындағы заманауи ғылыми білімдерді негіздеген. Ш.Давыденко секілді педагогтардың еңбектерінен көптеген тәжірибелерді табуға болады.

Платоннан Шиллерге дейінгі, Коменскийден Руссоға дейінгі – адамзаттың ұлы ғұламалары балалар үшін ойынның – танымның үздік тәсілі екендігін атап өткен. Педагогтардың (А.С.Макаренко, В.Н.Сорока – Росинский, В.А. Сухомлинский, С. Т. Шатский) ойынға деген көзқарасы оқушыны оқыту мен тәрбиелеу, оның тұлғалық сапасын қалыптастыру мақсатында оған ықпал ету тәсілдерін іздестірумен түсіндіріледі.

Химияны оқытудағы ойындық әдістер революцияға дейінгі уақыттан басталады. Өткен ғасырдың 20-шы жылдарының соңы мен 30-шы жылдарының басында химияны оқыту практикасында оқушылардың дүниетанымын арттыратын викториналық сұрақтар кеңінен тарады. Викториналық сұрақтармен бірге алғашқы үстелдік ойындар – оқушылардың қызығушылығын белсендіріп, химиялық символиканы игеруді қамтамасыз ететін химиялық лото және химиялық сызғыш пайда болды. Ал 1950-60 жж. Химиялық ойындар, жұмбақ-тәжірибелер, есеп-әңгімелер пайда болды.

Алынған білімді бекітуге бағытталған алғашқы ауызша тренингтік ойындар, сондай-ақ, оқушылардың белсенді қатынасын ұйымдастыруға бағытталған жарыстық ойындар, мысалы химиялық турнирлер пайда болды. Сол уақытта ойындардың жаңа типтерін жасау үшін балалардың спорттық, теледидарлық ойындар негіз болды. Лото, домино, химиялық шашкалар, эстафеталар, «Ғажайып алаң», «Брейн-ринг», «Не? Қайда? Қашан?» және т.б. осылай пайда болды. Осындай ойындарды жасауда әдіскер-химиктер: Н.Е.Кузнецова, Б. П. Болотинская, А. А. Тильсепп және Е.Г.Огородник үлкен үлес қосты.

Оқушылардың қиын немесе күрделі материалды өту кезінде ойларын шашыратып алып, сабақта оны жинақтай алмауы жиі орын алады. Нақ осындай жағдайларда олардың назарын қызықты әңгімелерге немесе ойындық сәттерге аударған дұрыс. Бұл оқушылардың зейінін

өтілетін материалға шоғырландырып, мәселелік, ізденістік және зерттемелік әдістерді, ал оқытуды ұйымдастыру бойынша – семинарлық және практикалық формаларды жүргізуге көмектеседі. Мысалы, көмірсутектердің кеңістіктік құрылымын өту кезінде оқушылар практикадан пластинкалардан және таяқшалардан молекулалар моделін құрастырып, молекулалардағы атомдардың орналасуын, байланыстар арасындағы валенттік бұрыштарды тікелей көреді.

Ойын барысында танымдық қызығушылықты қалыптастыру үшін мәселелік жағдай қажет болады, мысалы мұнда оқушылар ғылыми көзқарас тұрғысынан гибридтік бұлттардың түзілуін түсіндіруі тиіс. Бір сұрақтар бұрын алынған білімді қолдануды, қосымша әдебиетті қолдануды талап етеді. Осылайша, оқушылар тек оқытушыдан білімді ғана алмай, сонымен бірге өздері ақпаратты іздестіруге қатысушылар болып табылады.

Ойындық жағдайдағы оқуға селқостық қызығушылықтың, бірінші болуға ұмтылыстың пайда болуымен, ойындық әрекетке тіпті ең пассивті және үлгерімі нашар оқушылардың қамтылуымен жойылады. Бірақ жеңу үшін, өтілген материалды білу, сонымен бірге пайымдаушылық, салыстыру мен қорытынды жасау дағдылары қажет.

Ойын әдістері сабақтың әртүрлі сатыларында қолданылады: ақпараттық ойындар – жаңа білімді енгізу үшін (саяхат-сабақ); жаттығу сабағы – машықтар мен дағдыларды қалыптастыру үшін («домино», «қатені тап», «кім артық» және т.б. ойындар); бекіту ойындары – білімді бекіту үшін (кроссвордтар, ребустар, конференциялар, семинарлар түріндегі өтілген материалды қорыту сабақтары); бақылау ойындары – алынған білімді тексеруге арналған (жарыс). Сабақтың барлық сатыларында ойындық әдістерді қолдану міндетті шарт болып табылмайды. Әрбір мұғалім ойынды оқу сабағының тек тиісті сатыларында ғана қолдануы мүмкін.

Ойындық формалар мен әдістерді: сабақтарда, элективті курстарда, факультативті сабақтарда қолдануға болады. Сабақтардағы алынған білімдерді сыныптан тыс іс-шараларда пайдалануға болады.

Оқушыларды оқыту үрдісінде қолданылатын ойын әдістері қазіргі кезде болашақ өмірлік жағдайларға психологиялық дайындық құралы ретінде балаларды тәрбиелеуде, оқыту мен дамытуда үлкен маңызға ие.[8-10]

Ойындық әдістердің тәрбиелік функциясы пәнге деген оң нәтижені, химияны оқыту барысын, жаңаны танудағы ізденіске, төзімділікке тәрбиелеу арқылы көрініс береді.

Дәстүрлі емес формадағы сабақтардың білім беру функциясы оқушыларда терең, берік және шынайы білімді қалыптастырудан тұрады, өйткені мұндай сабақтарда өндірістегі мамандардың практикалық әрекетінде өздері игерген білімді қолдану мүмкіндігін айқын көрсетуге болады.

Ойын түріндегі оқыту әдістерін дамыту: таным үрдісіне оң ынтаны; әрбір оқушыда танымдық қабілеттілікті; ойлау, зейін, байқағыштық, жады дамуына жол ашады.

Жоғарыда аталғандардан, оқытушы білім берудегі ойындық әдістердің рөлі өте маңызды деп қорытынды жасауға болады. Химия – күрделі ғылым және оқушылар үшін білімді игерудің тұтас үрдісі тұрақты түрде зейін қоюды, жақсы жадыны және максималды танымдық жұмысты талап ететін ауыр, әрі қиын сабақ болып табылады. Сондықтан ұтымды оқыту үшін осы психикалық қасиеттерді қалыптастыру қажет. Осылайша, оқушылар әлемді танып, осы үшін арнайы жасалған ойындық жағдайларда дамиды. Жалпы айтқанда, оқыту білімді меңгерту қызметін ғана атқармай, сонымен бірге оқыту тиімділігінің жоғарылауына жол ашады.

Әдістемелік жасалымдар педагогикалық білім саласында химия пәнінің органикалық курсына «Майлар» тақырыбы бойынша сабақтарды төмендегідей ойындық оқыту сабақтарын қолдануға болады. Көрсетілген ойындық сабақ түрлері сабақты қызықты, әрі тартымды етіп ғана қоймай, сонымен бірге оқушылардың тақырып бойынша теориялық білімін, практикалық машық-дағдыларын жоғары деңгейде ұштастырып, жетілдіреді.[10-12]

Сабақтың мақсаты: органикалық химиядан өтілген материалды қайталап, пәннің негізгі теориялық қағидаларын жүйелеу, оқушылардың химия курсына деген қызығушылықтарын арттыру.

Қызыл раунд

Көмірсутектер	Спирттер	Альдегидтер	Карбон қышқылдары
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4

«Көмірсутектер» секторы

1.Бұл көмірсутек оттегіде жануы кезінде өте жоғары температура (шамамен 300 °C) орын алатындықтан, ол металдарды автогендік пісіру мен кесуде кеңінен қолданылады. Оны алу үшін бастапқы шикізат болып кальций карбиді мен метан табылады.

(Жауабы: ацетилен. 1 балл)

2.Бұл көмірсутек ағаш жонғыш-құмырсқалардағы ферромон құрамына кіреді. Осы көмірсутекті крекингілеу кезінде пентан мен пентен түзіледі.

(Жауабы: декан. 2 балл)

3.Бұл көмірсутек бутанол-2 дегидрлеу кезінде түзіледі.

(Жауабы: бутен-2. 3 балл)

4.Метанға қарағанда ашық жалынмен жанатын, иіссіз, түссіз газ, өйткені құрамында көміртегі мөлшері метанға қарағанда жоғары. Осы көмірсутектің ауамен қоспасы жарылғыш қауіпті. Этиленгликоль синтезі үшін бастапқы зат ретінде қолданылады.

(Жауабы: этилен. 4 балл)

«Спирттер» секторы

1.Бұл спиртті өнеркәсіптік масштабта 3000 °C температура мен 8 МПа қысым кезінде қышқылдық ортада этиленді гидрлеу арқылы алады. (Жауабы: этил спирті. 1 балл)

2.Бұл затты Trigona туысындағы аралар аймақты белгілеу үшін қолданады. Осы затты катализдік дегидрлеу кезінде гептанон-2 түзіледі. (Жауабы: гептанол-2. 2 балл)

3.Оны ағаш қалдықтарын құрғақ айдау арқылы алады. Сондықтан оны кейде ағаш спирті деп те атайды. Улы, аз мөлшерінің өзі көзді соқыр етеді.

(Жауабы: метил спирті. 3 балл)

4.Қорек көзін іздеуші ара басқа жұмысшы араларды тарту үшін осы спиртті бөледі. Бромдау кезінде бұл спирт 2,3,6,7-тетрабром-3,7-диметилоктанол-1 түзеді.

(Жауабы: 3,7-диметилоктадиен-2,6-ол-1. 4 балл)

«Альдегидтер мен кетондар» секторы

1.Жасыл жапырақтың өткір иісі бар сұйықтықты Кучеров реакциясы бойынша ацетиленнен алады.

(Жауабы: сірке альдегиді. 1 балл)

2.Қалампыр иісі осы затқа байланысты. Ол күміс тотығының аммиактық ертіндісімен әрекеттеспейді, ал катализдік гидрлеу кезінде гептанол-2 түзеді.

(Жауабы: гептанон-2. 2 балл)

3.Құмырсқалар дабыл белгісін беру үшін осы затты бөледі. Бұл зат көгертікші қышқылмен әрекеттесіп, катализдік гидрлеу кезінде 4-метилгексанол-3 түзеді.

(Жауабы: 4-метилгексанон-3. 3 балл)

4.Бұл альдегид эвкалипт майында болып, лимон иісті келеді. Броммен әрекеттесу кезінде 2,3,6,7-трибром-3,7-диметилдиметилоктанол-1 түзеді.

(Жауабы: 3,7-диметилоктадиен-2,6-аль-1. 4 балл)

«Карбон қышқылдары» секторы

1.Бұл қышқыл құмырсқа бөлінділерінде, қалақай шырындарында болады.

(Жауабы: құмырсқа қышқылы. 1 балл)

2.Бұл қышқыл глицеринмен эфир түрінде сары май құрамына кіреді. Өнеркәсіптік масштабта бутил спиртіні тотықтырып алады.

(Жауабы: май қышқылы. 2 балл)

3.Бұл қышқыл әртүрлі тұздар, эфирлер, бояғыштар, дәрілік және иісті заттар синтезінде кеңінен қолданылып, тамақ өнеркәсібінде қалбырлағыш және дәмдік зат ретінде пайдаланылады. Оны өнеркәсіптік масштабта ацетиленнен ауа оттегісімен альдегидті кезекті тотықтыра отырып, Кучеров реакциясы бойынша оны гидраттау жолымен алады.

(Жауабы: сірке қышқылы. 3 балл)

1.Бұл қышқыл облепиха майының құрамына кіреді, бұл қышқылдың балқу температурасы төмен болғандықтан, аязда облепиха жемістері жұмсақ болып тұрады. Бұл қышқыл бром суын түссіздендіреді, ал глицеринмен этерификациялау кезінде сұйық май түзеді.

(Жауабы: олеин қышқылы. 4 балл)

Көк раунд

Фенолдар	Күрделі эфирлер	Моносахаридтер	Полисахаридтер
1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4

«Фенолдар» секторы

1. Карбол қышқылы.

(Жауабы: фенол. 1 балл)

1.Сілтілік металдармен фенолдың әрекеттесуі кезінде қандай заттар түзіледі?

(Жауабы: феноляттар. 2 балл)

2.Азот қышқылымен фенолдың әрекеттесуі кезінде түзілетін жарылғыш зат.

(Жауабы: тринитрофенол. 3 балл).

3.Медицина мен ветеринарияда жиі қолданылатын изомерлер қоспасының сабынды ертіндісі.

(Жауабы: о-, м-, п-крезолдардың (метилфенолдардың) лизол-қоспа. 4 балл)

«Күрделі эфирлер» секторы

1.Глицерин мен жоғарғы карбон қышқылдарының күрделі эфирлері.

(Жауабы: майлар. 1 балл)

2.Қатты гидрогенделген майдан алынатын тағамдық өнім.

(Жауабы: маргарин. 2 балл).

3.Абрикос иісі бар түссіз мөлдір сұйықтық. Май қышқылымен этил спиртіні этерификациялау реакциясымен алады.

(Жауабы: май қышқылының этилдік эфирі - этилбутират. 3 балл)

1.Бұл күрделі эфир өрік иісті келеді. Оны гидролиздеу кезінде құмырсқа қышқылы мен изоамил спирті түзіледі.

(Жауабы: изоамилформиат. 4 балл)

«Моносахаридтер» секторы

1.Қанттардың қайсысы ең тәтті?

(Жауабы: фруктоза. 1 балл).

2. Глюкозаның спирттік ашуы кезінде қандай спирт түзіледі.

(Жауабы: этил спирті. 2 балл)

1. Күміс айна реакциясын жүргізу үшін альдегидтер орнына қандай моносахаридті қолдануға болады?

(Жауабы: молекуласының құрамында альдегидтік тобы бар глюкоза. 3 балл)

2. Глюкозаны тотықсыздандыру кезінде қандай спирт түзіледі?

(Жауабы: сорбит. 4 балл)

«Полисахаридтер» секторы

1. Бұл полисахарид дәнді құрылысқа ие ұнтақтестес ақ зат түрінде болады. Ол йодпен өзіндік көк түс береді. (Жауабы: крахмал. 1 балл)

2. Бұл көмірсу барлық өсімдіктер материалдарының құрамында: ол мақтада массасы бойынша 95-98 %-ға дейін, лень мен көкнәрде - до 85 %-ға дейін, қылқанды ағаштарда - 60 %-ға дейін болады.

(Жауабы: целлюлоза. 2 балл)

3. Полисахарид иіссіз, дәмсіз, ақ түсті талшықты зат түрінде болып, мыс гидроксидінің сулы-аммиактық ертіндісінде ериді.

(Жауабы: целлюлоза. 3 балл)

4. Сірке қышқылы осы затпен киноплёнка мен ацетаттық жібек дайындау үшін бағалы өнім болып табылатын күрделі эфир түзеді.

(Жауабы: целлюлоза. 4 балл)

Қорытындылау.

Сабакты дайындау кезінде [8,9] әдебиеттері қолданылды.

«Сөйлемді аяқтаңдар» бақылау тапсырмаларының тізімі

– Органикалық қосылыстарда көміртегі ... валентті (IV).

– Молекулаларында үштік байланысы бар көмірсутектерді ... деп атайды (Алкиндер).

– Қос байланыс – бұл екі: π -байланыс пен ... бірігуі (σ -байланыс).

– Шекті көмірсутектер үшін ... реакциясы тән (Орынбасу).

– Шекті емес көмірсутектер үшін ... реакциясы тән (Қосылысу).

– Полимер құрылымындағы көп рет қайталанатын атомдар топтамасы ... деп аталады (Құрылымдық звено).

– Полимер молекуласындағы құрылымдық звенолар санын ... деп атайды (Полимерлену дәрежесі).

– Сутегінің бөліну реакциясын ... деп атайды (Дегидрлену).

– Нәтижесінде судың бөлінуі жүретін реакция, - бұл ... (Дегидраттану).

– Көптеген органикалық заттар үшін ... реакциясы тән (Жану).

– Ароматтық көмірсутектер үшін ... реакциясы тән (Орынбасу, қосылысу, тотығу).

Заттарды атаңдар:

1) $\text{CH}_3\text{--C}(\text{CH}_3)=\text{CH--CH}_3$ (2-метилбутен-2).

2) $\text{CH}\equiv\text{C--CH}_2\text{--CH}_3$ (бутин-1).

3) $\text{C}_6\text{H}_4\text{--}(\text{CH}_3)_2$ (диметилбензол)

4) $\text{CH}_2\text{OH--CHOH--CHOH--CH}_2\text{OH}$ (1,2,3,4-бутан-тетраол).

5) $\text{CH}_3\text{--CH}(\text{CH}_3)\text{--CH}(\text{C}_2\text{H}_5)\text{--CH}_2\text{--CH}_3$ (3-этил-2-метилпентан).

6) $\text{CH}_3\text{--O--C}_2\text{H}_5$ (этилметил эфири).

Бақылау сұрақтары:

1 Келтірілген қосылыстардың қайсысындағы байланыс полярлы:

a) $\text{CH}_3\text{--CH}_3$ b) $\text{CH}_3\text{--Cl}$ c) H--OH , d) $\text{CH}_3\text{--CH}_2\text{OH}$.

2 $\text{CH}_3\text{--CH}=\text{CH--COOH}$ молекуласы құрамында неше s – және p – байланыстар бар?

3 $\text{C}_3\text{H}_8\text{O}$ құрамдағы қанша изомер бар? Жауабын санмен көрсетіңіз.

4 Атомдардың гибридтелуін анықтап, келесі зат молекулаларының кеңістіктік құрылымын салыңдар:

этан, этилен, формальдегид, метанол.

5 CO₂ , C₂H₂ , CH₃NH₂ құамдары үшін:

а) құрылымдық формуланы салыңдар

б) әрбір атом үшін электрондық жұптар мен көрші атомдар санын анықтаңдар

в) атомдардың гибридтелу типін анықтаңдар

г) молекулалардың электрондық құрылымын (орбиталдар қабысуын) салып, s– және p- байланыстарды көрсетіндер.

Талдау нәтижесі: 10А-сыныптың “Майлар” тақырыбына тапсырмалар мен есептер шығару орындалды. 24 оқушыны төрт топқа бөлдім және төрт нұсқада тапсырмалар берілді. Оқушылар тапсырманы орындау үшін жан-жақты білімін, логикалық ойлауын, практикалық іскерлігін қолдана отырып тапсырманы орындады. Ұжымдық, топтық әдісті қолдана отырып деңгейлік тапсырманы орындату барысында, оқушылар бір-бірімен пікірлесе, түсіндіре отырып орындады. Бір-бірінің пікірін тыңдай отырып берілген тапсырманың шешімін тапты.

Тапсырманы орындатуда, ұжымдық, топтық әдістің артықшылығы оқушыларды ұйымшылдыққа баулиды, логикалық ойлауы артады және бірінің ойын бірі толықтырып отырады. Химия пәнінде берілген есептерді шығарудың маңызы, оқушыларда теориялық білім мен тәжірибе арасындағы байланыс жүзеге асады. Оқушылар тақырыпқа сәйкес тапсырманы орындау барысында химиялық ұғымдарды, заңдарды, теорияларды қалыптастыруға, олардың химиялық тілмен сөйлеу мәдениетін байытуға, іскерлікке, ізденгіштікке, ұжымдыққа тәрбиелеуге мүмкіндік берді. Тапсырманы орындау: оқушылардың материалды қаншалықты меңгергендігін және алған білімдерін практика жүзінде қалай қолдана алатындығын қысқа уақыттың ішінде тексеруге және бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жалпы қорыта келгенде, химия пәнінің органикалық курсына «Майлар» тақырыбы бойынша сабақтарды жұмыста қарастырылған дидактикалық ойындық оқыту сабақ түрлерін қолдану оқыту тиімділігін жоғарылатуға үлкен ықпалын тигізетіні сөзсіз. Әдеби көздер талдауы жүргізіліп, органикалық химияны оқыту кезіндегі оқу үрдісінде оқытудың ойындық әдістерінің жүйелі орны анықталды. Эксперименттік түрде оқу үрдісінде ойынды қолданудың тиімділігі зерттелініп, оқу әрекетінде ойынды пайдаланатын педагогтар үшін ұсыныстар жасалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының жобасы. 2010 жыл, 29 қаңтар. lzabara@edu.gov.kz және zh_esanova@edu.gov.kz электронды сайттары

2. Қасымов Е.А. Педагогика және психология: ЖОО арналған оқу құралы. – А., 2018. – 432 б.

3. Мақат С.М. Мектептегі химиялық кеш оқушылардың пәнге деген қызығушылығын жоғарылату құралы ретінде. // Білім, 2004, №2. – 71-78 б.

4. Химия бойынша жаңа білім стандарттары // Химия: Оқыту әдістемесі. - 2019. - № 7 - 3-8 б.

5. Аханбаев К. «Жалпы химия және анаргоникалық химия» Алматы «Санат» 2019. – 58-60 б.

6. Рудзитис Г.Е., Фельдман Ф.Г. Химия. 11 класс. М.: Просвещение. 2015. с. 83-84.

7. Усманова М.С., Сақариянова Қ.Н. 10-сынып оқулығы. Алматы, Атамұра баспасы, 2017ж.

8. Ахметов Н.С. Общая и неорганическая химия. Учеб. для вузов. - 4-е изд., испр. - М.: Высш. шк.; 2022. - 743 с.

9 . Аликберова А.Ж. Химия бойынша қолданбалы есептер мен қызықты тәжірибелер. - А.,: Ғылым, 2022. - 432 б.

10. Омарова О.С. Химияны оқыту әдістемесі. Мектептегі химия, 1990, № 3, - 39-40 б.

11. Salleh M. F. M. et al. Novice chemistry teachers' instructional strategies in teaching mixed-ability classrooms //Asian Journal of University Education. – 2022. – Т. 18. – №. 2. – С. 510-525.<https://doi.org/10.24191/ajue.v18i2.18066>

12. 12. Domenici V. STEAM project-based learning activities at the science museum as an effective training for future chemistry teachers //Education Sciences. – 2022. – Т. 12. – №. 1. – С. 30.<https://doi.org/10.3390/educsci12010030>

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ БЕЙНЕСІ

¹Қалыбеков Б.Е., ²Көпбосынов М.А., ³Нұсқабай М.К.

¹ф.ғ.к.,

²қауымдастырылған профессор, ф.ғ.к., Мирас университеті

³оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Андатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қызметі, оның өмірлік және саяси көзқарастарының қалыптасуы қарастырылады. Оның республикаға басшылық еткен жылдарындағы Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтауға қосқан еңбегі талданады. Ұлттық кодты қалыптастыру, сана, рухани жаңғыру, сыни ойлау, білімге деген ұмтылыс, әділеттілік, ар-намыс, бостандық туралы дүниетанымдық ұғымдар Ж.А. Тәшенев идеялары рухында зерттеледі. тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, қазақ ұлтына сіңірген қызметінің іздерін тану мақаланың негізгі мақсаты

Тірек сөздер: қайраткер, территория, тұтастық, сана, әділеттілік, тұлға.

Аннотация. Рассматривается деятельность видного государственного и общественного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича, формирование его жизненных и политических взглядов. Анализируется его вклад в сохранение территориальной целостности Казахстана за годы руководства республикой. Мировоззренческие концепции формирования национального кода, сознания, духовного возрождения, критического мышления, стремления к знаниям, справедливости, чести, свободы изучаются в духе идей Ж.А. Ташенева. признание истории становления и развития внутреннего мира личности, следов заслуг казахской нации

Ключевые слова: деятель, территория, целостность, сознание, справедливость, личность.

Abstract. The article examines the activities of prominent statesman and public figure Zhumabek Akhmetovich Tashenev, the formation of his life and political views. His contribution to the preservation of the territorial integrity of Kazakhstan over the years of the republic's leadership is analyzed. The ideological concepts of the formation of the national code, consciousness, spiritual rebirth, critical thinking, striving for knowledge, justice, honor, freedom are studied in the spirit of the ideas of J.A. Tashenev. recognition of the history of the formation and development of the inner world of a personality, traces of the merits of the Kazakh nation

Key words: leader, territory, integrity, consciousness, justice, personality.

Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қайраттылығы мен өжеттілігі көптеген ақын-жазушыларды таң қалдырғаны анық. Ақын-жазушылар ол туралы ой-пікірлерін білдіріп, оны жоғары бағалады. Халықтың жадында ерлік істерімен қалды.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев көзі тірісінде ел аузында аңызға айналды, қарапайым халықтан жоғары баға алды. Ол 38 жасында Қазақ ССР Жоғары Кеңесі Төралқасының Төрағасы болып сайланды. Бұған дейін басқару жұмыстарының ауылдық, аудандық, облыстық сатыларынан сүрінбей өтіп, күрделі істерді ұйымдастыруда жан-жақты қабілетін көрсетті. Аудандық жер бөлімінің маманы, бастығы, ауатком төрағасының орынбасары,

Солтүстік Қазақстан облаткомының төрағасы, Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарды.

Ж.А.Тәшеневтің көркем әдебиеттегі бейнесі туралы айтқанда, оның батылдығы жайындағы Жұпар Қожақ авторлығымен жазылған мына шумақтар ойға келеді:

«Жер» деп жалғыз күрескен,

Ең күштімен тірескен.

Ән төгіліп, жыр ескен,

Аты өшпес күн, естен.

Батыр ғажап!

Асыл ғажап!

Жұмабек аға Тәшенев!

Жұмабек аға Тәшенев!

Қазақты ар сақтаған,

Елін жерін сатпаған,

Әділетті сақтаған,

Ғасырға аты аттаған.

Қазақ баққа туған дер,

Тарихтағы аңыз ер.

Риза оған туған жер,

Разы оған қалың ел.

Халық ұлы!

Ерлік гүлі!

Жұмабек аға Тәшенев!

Омарбай Малқаров «Жұмабек Тәшеневке», Махмет Темірұлы «Аждаһаны ауыздықтаған баһадүр (Алаштың абзал азаматы Жұмабек аға Тәшеневке арнаймын), Кәкімбек Салықов «Дарабоз туған ер қазақ», Жарасбай Нұрқанов «Елін, жерін қорғаған», Махмұтбай Әміреұлы «Найзағайлы нар тұлға(лоғау-дастан)», Серік Тұрғынбекұлы «Тәшенев туралы толғау», Несіпбек Айтұлы «Жер-жаннан қымбат», Сәбит Бексейіт «Нағыз халық қаһарманы», Қорғанбек Аманжол «Мінез», Баянғали Әлімжанов «Жұмабек батырдың жұлдызы», Бейсен Ахметұлы «Шынжырлы Жолбарыс», Еркін Нәсіпұлы «Қазақтың баһадүр ұлы-Жұмабек Тәшенев», Хасен Масғұтұлы «Жиыrmасыншы ғасырдың Кенесарысы» атты өлең жырларын, толғау дастарын арнаған.

Айтыскер ақындар Әселхан Қалыбекова «Тәшенев Жұмабектің тоқсан жылдығына, Мәліс Қосымбаев «Дүние тұрғанша тұр, Қазақстан!», Айтбай Жұмағұлов «Текті тұлға Тәшенев», Дидар Қамиев «Жұмабек Тәшеневке» атты арнаулар жазды. «Дәуір дарабозы» атты әннің авторлары: сөзі Қанат Отарбаев, әні Амангелді Шахарбаев Жұмабек Тәшеневтің жүз жылдығына арнап жазды.

Қазақтың батыры Бауыржан Момышұлы «Жұмабек Тәшенев» атты әңгіме жазды. Сәбит Досанов «Жиырма бірінші ғасыр» атты роман-эпопеясында Ж.Тәшеневпен бірге қазақ ақындары Ғафу Қайырбековтің, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұхановтың кейіптерін бере отырып, олардың Тәшеневпен диалогтары мен сөз алмасуында оның қайсар мінезін айшықтап береді. Хрущевпен көзқарастары әр түрлі болып, келіспеушілігінде де осы мінезді автор айқындап береді.

Кәрі шал Асан ата «Осы жұрт Тәшеневті біле ме екен?», «Тәшенев болмаса қазақ жарты жерінен айырылар еді» публицистикалық шығармаларын Ж.Тәшеневке арнаған.

Тұрысбек Сәукетай «Айқараңғысы» романының «Опық» тарауында Қонаевпен әңгімелесуінде Тәшеневтің шарт кететін мінезін керемет сомдап береді. Ал Әбілдәбек Салықбай «Наркескен» шығармасында Тәшеневтің өмірі мен қызметін, елге жасаған игілікті істерін толық айта отырып, оның батыл да батыр бейнесін сомдап береді.

Ерсайын Төлеубай «Жұмабек Тәшенев» атты драмалық шығармасын қазақтың қаһарманына арнай отырып, тоғыз кейіпкерден тұратын диалогын мына өлең жолдарымен аяқтайды. Бұл – Лермонтов шығармасының Абай аудармасы.

Өткен өмір көрген түс
Не қылғанда бір болар
Жүрегімді қан қылды
Өткен өмір өлген жан
Тұла бойды улатты
Бәрі алдағыш сұм жалған.

Жұмабек Ахметұлы экономикадағы, саясаттағы күрделі мәселелердің көбін халық мүддесіне сай шешуге болатынына шүбә келтірмеді. Жалтақтамай нақты жұмыс істеу тәсілін қолданды. Кеңестік саяси жүйенің билеп -төстеулеріне тура қараудан тартынбады. Өз пікірлерін жариялаудан жасқанбады, көңілге түйген ойларын батыл айта алды. Жоғарыдағы аталған шығармаларда батыл жүректі Ж.Тәшеневтің кейпі көрініс табады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары 10 том.Әдеби сын. Көсемсөз.-Алматы:2020
2. Доктырхан Тұрлыбек Төрт құрдас және мен Алматы. 2017
3. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер.-Алматы: «Білім»2005-200 бет
4. Жұмахметұлы Ермек. Біз білмейтін Қазақтар. Алматы :2021
5. Қонысбек Б.Дарабоздар .-Шымкент «Аламан»ЖШС 2016-330 бет.
6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев .Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. Қарағанды:2021-292

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ РЕТІНДЕГІ БОЛМЫСЫ

¹Қалыбеков Б.Е., ²Райымбекова Х.А., ³Асанғали М.

¹ф.э.к., Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

²магистр, аға оқытушы, Мирас университеті

³магистр, оқытушы, Ж.А.Тәшенев атындағы университеті
Шымкент қ.

Аңдатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қызметі, оның өмірлік және саяси көзқарастарының қалыптасуы қарастырылады. Оның республикаға басшылық еткен жылдарындағы Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтауға қосқан еңбегі талданады. Ұлттық кодты қалыптастыру, сана, рухани жаңғыру, сыни ойлау, білімге деген ұмтылыс, әділеттілік, ар-намыс, бостандық туралы дүниетанымдық ұғымдар Ж.А. Тәшенев идеялары рухында зерттеледі. тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, қазақ ұлтына сіңірген қызметінің іздерін тану мақаланың негізгі мақсаты

Тірек сөздер: қайраткер, территория, тұтастық, сана, әділеттілік, тұлға.

Аннотация. Рассматривается деятельность видного государственного и общественного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича, формирование его жизненных и политических взглядов. Анализируется его вклад в сохранение территориальной целостности Казахстана за годы руководства республикой. Мировоззренческие концепции формирования национального кода, сознания, духовного возрождения, критического мышления, стремления к знаниям, справедливости, чести, свободы изучаются в духе идей Ж.А. Ташенева. признание истории становления и развития внутреннего мира личности, следов заслуг казахской нации

Ключевые слова: деятель, территория, целостность, сознание, справедливость, личность.

Abstract. The article examines the activities of prominent statesman and public figure Zhumabek Akhmetovich Tashenev, the formation of his life and political views. His contribution to the preservation of the territorial integrity of Kazakhstan over the years of the republic's leadership is analyzed. The ideological concepts of the formation of the national code, consciousness, spiritual

rebirth, critical thinking, striving for knowledge, justice, honor, freedom are studied in the spirit of the ideas of J.A. Tashenev. recognition of the history of the formation and development of the inner world of a personality, traces of the merits of the Kazakh nation

Key words: leader, territory, integrity, consciousness, justice, personality.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов партиялық және атқарушы органдарда қызметте жүріп соғыс кезінде республикаға көшірілген зауыттардың жұмысын қалыптастыру, соғыстан оралған майдангерлер мен олардың отбасыларын орналастыруда орасан зор еңбек етті. Партия комитеттеріндегі жұмысы Коммунистік партияның қызметінің «асүйдегі сырларын» білуге үйретті. Кеңес өкіметі органдарының құрылымы мен жұмыс істеу механизмдерімен танысуы, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін жете тануы оған батыл да шұғыл әрекет етуге мүмкіндіктер берді. КОКП қызметін «таза пиғылда» елестеткен көптеген партия қызметкерлері кейін «партия көсемдерінің» шынайы өмірімен таныса келе өздерінің көзқарастарын өзгерткені белгілі. Жұмабек Тәшенев те «кеңес көсемдерінің» күйреуін ауыр қабылдағанымен, шыдамдылықпен төзе біліп, өзіндік пікір, өмірлік терең сенім қалыптастыра білді. Мүмкін, ол сол кезде-ақ қоғам үшін жалаң ұрандар емес, адам өмірінің құндылығын бағалап, олар үшін қалыпты жағдай жасау керектігінің маңызды екенін түсінген болар.

1954 жылы Тың және тыңайған жерлерді игеру туралы Н.С.Хрущевтің волонтаристік шешіміне қарсылық білдіргені үшін Қазақстан КП ОК Бірінші хатшысы Ж.Ш.Шаяхметов қызметінен босатылады. «Орталықтың», дұрысын айтқанда, мәскеулік номенклатураның таусылмайтын бассыздығы, партия басшыларын бейберекет ауыстыру, әрине, жергілікті партия және кеңес органдары басшылары тарапынан наразылық пен қарсылық туғызды. Мәселен, 1954-1955 жылдары Қазақстан КП ОК Бірінші хатшысы «белоруссиялық партизан» П.К.Пономаренко болса, оны «днепропетровтық» Л.И.Брежнев алмастырды. Л.И.Брежневті ауыстырған И.Д.Яковлевтің орнына ешкімге белгісіз Н.И.Беляев тағайындалды. Д.А.Қонаевты Алматыда туып-өсіп, Оңтүстік Қазақстан Өлкелік комитетінің Бірінші хатшысы қызметін атқарған, алайда жергілікті қызметкерлердің сеніміне ие бола алмаған И.А.Юсупов ауыстырды.

1955 жылы сәуірде Ж.А.Тәшеневті Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы етіп сайлайды. Міне, осылайша Ақтөбедегі қызметінен кейін 1955-1960 жылдары Жұмабек Ахметұлы 5 жыл республика парламентін басқарды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі, қазіргі саяси тілмен айтқанда, сол кездегі республиканың саяси және көпұлттық құрамына сай құрылған бір палаталы парламенті болды. Оның құрамына конституциялық сайлау нормасы бойынша 27 мың адамнан бір депутат 4 жылдық мерзімге жалпыға бірдей, төте және тең сайлау құқы бойынша жасырын дауыс беру жолымен сайланды. Сол кездегі тәртіп бойынша Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі депутаттарының тең жартысына жуығы – жұмысшылар мен шаруалар, ал қалған жартысы ғылым мен мәдениет қайраткерлерінің, халық ағарту, денсаулық сақтау және партия, кеңес қызметкерлерінің өкілдері болатын.

Басшының сөйлеген сөздері мен жасаған баяндамаларынан уақыт өте келе партия органдарының жұмысын көбірек сын көзбен бағалағаның көруге болады. Сталинизм құрбандарын ақтау жөніндегі Комиссияға басшылық ету оған тікелей тапсырылып, ол репрессия құрбандарының адал есімдерін қалпына келтіру жолында көп еңбек сіңірді. Сонымен қатар Ж.А.Тәшенев халықты орналастыру мәселесін шешуде де белсенді болды. Комиссия төрағасы ретінде Ж.А.Тәшенев сотталғандарды ақтау ісінде ғана емес, сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшырағандардың отбасыларын, ата-аналары лагерьлерде қаза тапқан балаларды тұрғын үймен қамтамасыз етуде де көп жұмыстар атқарды. Мәселен, осындай отбасыларға арнап салынған үйлерден Мағжан Жұмабаевтың жесірі Зылиха апамыз және басқалар пәтер алды. Оның тікелей атсалысуымен Сәкен Сейфуллиннің, Бейімбет Майлиннің, Ілияс Жансүгіровтың және басқа да сталиндік қуғын-сүргіннің темір құрсауына түскен тұлғалардың шығармалары қайта басылып, жарыққа шықты.

Ж.А.Тәшенев республика Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы ретінде 1955 жылы 14 қазанда Қазақстан Компартиясы ОК хатшысы И.Д.Яковлевке Қытай Халық

Республикасынан келген оралмандардың тұрмыс жағдайын көтеруге көмектесуді өтініп хат жолдады. Репатриантар құрамы интернационалды болды. Этникалық қазақтардан басқа, оның қатарында ұйғыр, татар және басқа ұлттардың өкілдері болатын. Ол 1955 жылы Алматы қаласына Қытайдан келіп қоныстанған 100 отбасының үйсіз және жұмыссыз жүргенін көрсетіп, Орталық Комитет пен үкімет тарапынан арнайы комиссия құруды және оралмандардың мәселесін шешуді сұраған болатын. Ол жоғары қызметте жүрсе де, Отанына оралған адамдарды ауыр жағдайда қалдырмауға тырысқандығын байқаймыз. Осы тұжырымдардың бәрі мұрағат құжаттары арқылы дәлелденген. Бір бөлігі С.Дүйсен мен Қ.Еңсеновтың «Жұмабек Тәшенев» монографиясында берілген. Авторлар осы еңбекте берілген құжаттарды жан-жақты талдаған.

Ұлы Отан соғысына қатысушы майдангерлерге ерекше қамқорлықпен қараған. Куәгерлердің естеліктеріне қарағанда Ж.А. Тәшенев Бауыржан Момышұлы мен Рақымжан Қошқарбаевты Кеңес Одағының Батыры атағына ұсыну туралы мәселені бірнеше рет көтерген. Соғыстан оралғандарға қамқорлық көрсетті. Майдангер-батыр, кейін генерал және тәуелсіз Қазақстанның тұңғыш Қорғаныс министрі болған Сағадат Нұрмағамбетовке де көмектескен.

1956 жылы Ж.А. Тәшенев КСРО Жоғарғы Кеңесіне және КОКП ОК мүшелігіне кандидат болып сайланды.

1959 жылы сол кездегі шағын Теміртау қаласында жұмысшылардың үлкен толқуы болды. Теміртау оқиғасының нәтижесі КОКП ОК Төралқасында арнайы мәселе ретінде талқыланды. Төралқада Қарағанды облыстық партия комитетінің Бірінші хатшысы П.Н. Исаев партия қатарынан шығарылып, қызметінен босатылды, Қазақстан Компартиясы ОК Бірінші хатшысы Н.И. Беляевке «ескерту» берілді. Ол бұл шешіммен келіспей Төралқадан істі қайта қарауды талап етті. Мәселені екінші рет талқылау барысында Қазақстан Компартиясы жұмысынан «ірі кемшіліктер» табылып Орталық Комитет Бюросы жағдайды Қазақстан Компартиясы ОК-нің Пленумында қарауды міндеттеді.

1960 жылы 19 қаңтарда Қазақстан Компартиясы ОК-нің Пленумында Н.И.Беляев қызметінен босатылып, орнына Д.А.Қонаев сайланды. Осы Пленумда Ж.А.Тәшенев республика Министрлер Кеңесі Төрағасына ұсынылды.

Жұмабек Ахметұлы 1960 жылы Қазақстан Үкіметінің басшысы қызметіне бекітіледі. Ол кезде үкіметтің ресми атауы «Қазақ КСР Министрлер Кеңесі» деп аталатын. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі – кеңестік замандағы республикадағы мемлекеттік биліктің жоғары атқарушы және басқарушы органы болатын. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы қызметінде болғанда, 212 пәтерлік үлкен, жаңа технологиямен салынған үйді түгелімен өнер және әдебиет қайраткерлеріне бергізді. Қазіргі Алматы қаласындағы Қонаев пен Қабанбай батыр көшелерінің қиылысындағы сол үй бүгінге дейін «Қазақ ауылы» немесе «Тәшенев үйі» деп аталады. Бұл үйге қоныстанған танымал қайраткерлердің арасында Ілияс Омаров, Бибігүл Төлегенова, Гүлфайруз Ысмайылова, Кәукен Кенжетаев пен Шабал Бейсекова, Жамал Омарова, Сейфолла Телғараев, Құрманбек пен Шолпан Жандарбековтер, Шара Жиенқұлова, Қапан Бадыров, Жүсіпбек пен Хабиба Елебековтер, жазушылар Хамза Есенжанов, Зейін Шашкин, Жүсіп Алтайбаев, Балғабек Қыдырбекұлы, ғалым Әбді Тұрсынбаев және т.б. болды.

Алматының қақ ортасындағы батыстан шығысқа қарай шамамен 12 шақырымға созылатын кең даңғылға Абай есімін бергізіп, қазіргі Республика сарайының алдында тұрған Абай ескерткішінің лентасын қиған да Ж.А.Тәшенев болатын. Ол бұл істі жүзеге асыру үшін кезінде мынадай уәж айтқан: «Қазақстан астанасының ортасында Жамбыл мен Амангелдінің атынан өзге қазақтың аты қойылған көше жоқ. Сондықтан осы әділетсіздікті жою үшін қаланың ортасындағы даңғылға Абайдың атын беріп және оның төрінен Абайға үлкен ескерткіш орнатуымыз керек. Біз кімнен кембіз. Біз де қатардан қалмауымыз керек. Қараңыздаршы, Тбилисидің ұзына бойын алып жатқан мақтаулы көшесі Шота Руставели атында. Мұндай даңғыл Ташкентте де бой көтеріп жатыр. Ол – Әлішер Науаи даңғылы. Түптеп келгенде, Әлішер Науаи Ташкент тұрмақ, жалпы Өзбекстанда болмаған адам. Ол бар өмірін Ауғанстанның Герат қаласында өткізген. Мәскеудің ең басты көшесінің бірі Максим Горький

атымен аталады». Сөзбен істің алшақтығына жол бермейтін Ж.А.Тәшенев Абай ескерткішінің жасалуын өзі қадағалап отырған екен. Осы Абайға арналған ескерткішті атақты мүсінші Хәкімжан Наурызбаев жасаған.

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. Текті тұлға. Жұмабек Тәшенев. Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С.Жұмағұл. А.Жұмағұл. Қарағанды. «TENGRİ» баспасы. 2021 жыл. -292 бет.
2. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. Алматы. «Білім» баспасы. 2005 жыл. -200 бет.
3. Халықтың қайсар азаматы. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. Алматы. «Жазушы» баспасы. 2005 ж. -296 бет.
4. Қазақтың қайсар қайраткері Жұмабек Тәшенев. Алматы. «Елтаным» баспасы. 2015 ж. -160 бет.
5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006. – 704 бет.

Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ЕЛ БАСҚАРУДАҒЫ ҰСТАНҒАН ҰСТАНЫМДАРЫ

¹Қалыбеков Б.Е., ²Арынбаева Р.А., ³Нұсқабай М.К.-

¹*ф.ғ.к.,*

²*магистр, аға оқытушы,*

³*оқытушы*

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Аңдатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің қызметі, оның өмірлік және саяси көзқарастарының қалыптасуы қарастырылады. Оның республикаға басшылық еткен жылдарындағы Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтауға қосқан еңбегі талданады. Ұлттық кодты қалыптастыру, сана, рухани жаңғыру, сыни ойлау, білімге деген ұмтылыс, әділеттілік, ар-намыс, бостандық туралы дүниетанымдық ұғымдар Ж.А. Тәшенев идеялары рухында зерттеледі. тұлғаның ішкі әлемінің қалыптасуы мен даму тарихын, қазақ ұлтына сіңірген қызметінің іздерін тану мақаланың негізгі мақсаты

Тірек сөздер: қайраткер, территория, тұтастық, сана, әділеттілік, тұлға.

Аннотация. Рассматривается деятельность видного государственного и общественного деятеля Ташенева Жумабека Ахметовича, формирование его жизненных и политических взглядов. Анализируется его вклад в сохранение территориальной целостности Казахстана за годы руководства республикой. Мировоззренческие концепции формирования национального кода, сознания, духовного возрождения, критического мышления, стремления к знаниям, справедливости, чести, свободы изучаются в духе идей Ж.А. Ташенева. признание истории становления и развития внутреннего мира личности, следов заслуг казахской нации

Ключевые слова: деятель, территория, целостность, сознание, справедливость, личность.

Abstract. The article examines the activities of prominent statesman and public figure Zhumabek Akhmetovich Tashenev, the formation of his life and political views. His contribution to the preservation of the territorial integrity of Kazakhstan over the years of the republic's leadership is analyzed. The ideological concepts of the formation of the national code, consciousness, spiritual rebirth, critical thinking, striving for knowledge, justice, honor, freedom are studied in the spirit of the ideas of J.A. Tashenev. recognition of the history of the formation and development of the inner world of a personality, traces of the merits of the Kazakh nation

Key words: leader, territory, integrity, consciousness, justice, personality.

Ел мен жердің ертеңін ойлаған нағыз зиялы азамат ешкім міндеттемесе де өзіне парыз, борыш санап, қашан да болсын, мәнді де, мағыналы істер тындырып, алыс жақындағы елге ізгі қасиеттерімен нұр шашып жүреді. Облыстық білім басқармаларының үлкен лауазымынан мансапқа қызықпағандығынан, қызметке өлермендікпен жоқтықтан, өз еркімен әскери- мектеп интернатқа директор болып тағайындалып, сол жерде отырып-ақ халық жадында, ел жүрегінде қалатындай үлкен еңбектер жасады.

Республика басшылығында болғанда ел арасында, қарапайым халық аузында алатын бағасы бірдей емес, әр түрлі. Мемлекет басқару, ел тұтқасын ұстау - азабы мол, жауапкершілігі зор кәсіп. Мұнымен шұғылдануға қаншама шымырлық, шыдамдылық қажет. Қоғам өмірінде кездесетін сан қилы құбылыстарға терең үңіліп, дәлме-дәл талдау жасау, адамдардың мұң-мұқтажына, талап-тілегіне сергек қарап, әрбір маңызды істі шешуде зеректік пен алғырлық, өткір өжеттік таныту – нағыз басшыға лайық қасиет. Қайраткер үшін халық мүддесі, оның тарихы, тағдыры ең басты, өзекті мәселе.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев көзі тірісінде ел аузында аңызға айналды, қарапайым халықтан жоғары баға алды. Ол 38 жасында Қазақ ССР Жоғары Кеңесі Төралқасының Төрағасы болып сайланды. Бұған дейін басқару жұмыстарының ауылдық, аудандық, облыстық сатыларынан сүрінбей өтіп, күрделі істерді ұйымдастыруда жан-жақты қабілетін көрсетті. Аудандық жер бөлімінің маманы, бастығы, ауатком төрағасының орынбасары, Солтүстік Қазақстан облаткомының төрағасы, Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметтерін атқарды.

Табиғатынан зерек, сергек, алғыр Жұмабек Солтүстік Қазақстан, Ақтөбе облыстарының басшысы болған шақтарда еңбекшілердің күнкөріс қарекеттеріне, ой-өрістеріне, ұлттық сана-сезім мен дәстүрге ерекше мән берді. Қазақстандықтардың бірлігін нығайту негізінде ұлан-ғайыр өлкенің байлығын республика игілігіне кеңінен пайдалануға, осы жасампаздық істерге қазақ қыздары мен ұлдарының кеңінен қатысып, білім, мәдениетті игеруіне жағдай жасалуына қатты көңіл бөлді. Қиын да күрделі, сын мен талапқа толы талай мәселелерді шешті. Өндіріс алыптарын дамытуға, жұмысшы табын жергілікті қазақ жастары есебінен толықтыруға, әсіресе соғыс жылдарында азып-тозып кеткен тұрғын үй құрылыстарын салуға халықты жұмылдыра білді. Ұлы Отан соғысындағы жеңіс жолына бәрін құрбан еткен қарапайым халық ғажап шыдамдылық, төзімділік танытты. Соғыс аяқталған соң бірнеше жыл бойы ауыл тұрғындарының көбі жеркепеде күнелтті. Отбасыларды жайлы баспанамен қамтамасыз ету жұмыстарын Жұмабек Тәшенев жүргізді. Сан мың адам жаңа қоныс қуанышына бөленді.

Ақтөбе елінің алғысымен Алматыға аттанған оған республика Жоғары Кеңесінің Төралқа Төрағалығы тапсырылды. Бұл кезде Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игеру қозғалысы қыза бастап еді. Партия ұйымын басқаруға орталықтан адамдар жіберілді. Республика тарихының жаңа кезеңіндегі жаңа міндеттерді шешуге жаңа адамдар – тәжірибелі, әрі білімді жас басшы керек болды. Жұмабек Тәшеневке зор сенім көрсетілді. Ол сан алуан салиқалы мәселелерді шешуге тікелей қатысты.

Жұмабек Ахметұлы экономикадағы, саясаттағы күрделі мәселелердің көбін халық мүддесіне сай шешуге болатынына шүбә келтірмеді. Жалтақтамай нақты жұмыс істеу тәсілін қолданды. Кеңестік саяси жүйенің билеп-төстеулеріне тура қараудан тартынбады. Өз пікірлерін жариялаудан жасқанбады, көңілге түйген ойларын батыл айта алды.

Қазақстан орталық партия комитетінің бірінші хатшысы Л.И.Брежнев өзі XX съезде ОК-ке хатшы болып сайлануына байланысты, бюро мәжілісінде өзінің орнына болатын бірінші хатшы мен екінші хатшы кандидатуралар жөнінде пікір алысу рәсімін өткізді.

Кезінде қазақтың жарты жерін бір оқ атқызбай, бір қазақтың мандайынан шер ткізбей, қорғап қалған Жұмабек Тәшеневтің өз елінде ұлықталып, немере ағасы Жұмакеңнің ерлікке толы асқақ рухынан еліміздің жастары жүректеріне отты рух алып, патриоттық сана-сезім қалыптастырсын деген ниетпен оның інісі Бәшенов Тәшеневтің 80 жылдығына орай, өзіндей саналы азаматтармен бірігіп, ұлы тұлғаның есімін жаңғыртуды бастады. Сонымен бірге қазақта аты ұмытылмайтын Ж.А.Тәшеневтің 100 жылдығы да ойдағыдай аталып өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досанов С. Он екі томдық шығармалары 10 том.Әдеби сын. Көсемсөз.-Алматы:2020
2. Доктырхан Тұрлыбек Төрт құрдас және мен Алматы. 2017
3. Жұмабек Ташенов туралы естеліктер.-Алматы: «Білім»2005-200 бет
4. Жұмахметұлы Ермек. Біз білмейтін Қазақтар. Алматы :2021
5. Қонысбек Б.Дарабоздар .-Шымкент «Аламан»ЖШС 2016-330 бет.
6. Текті тұлға Жұмабек Тәшенев .Әдеби жинақ. Құрастырып дайындағандар С. Жұмағұл,А. Жұмағұл. Қарағанды:2021-2926.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІ - ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ, ОЙЛАУ ДЕРБЕСТІГІ МЕН БОЛАШАҚ ОҚУ ЖЕТІСТІГІНІҢ МАҢЫЗДЫ ШАРТЫ

¹Қойшыбаева Н.И., ²Зулбухар Н.Б.

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
nazirakoishibaeva@yandex.ru

Аңдатпа. Қазіргі білім беру жүйесінде креативтік қабілеттерді дамыту – оқушылардың тұлғалық, танымдық және коммуникативтік дамуының маңызды элементі болып табылады. «Білім және жасанды интеллект – Қазақстанның болашағының қос қозғалтқышы.» Қазіргі білім жүйесі жаңа технологиялар мен цифрлық құралдар арқылы білім сапасын арттыруға бағытталуы тиіс-дейді білім мен технологиялар туралы.

Креативтік қабілет – жаңа идеяларды ойлап табу, стандартты емес шешімдер ұсыну және қиялды еркін қолдану қабілеті ретінде анықталады. Бастауыш сынып кезеңінде бұл қабілеттердің қалыптасуы оқушының болашақтағы оқу жетістігіне, өзін-өзі тануына және әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушыларының креативтілік қабілеттерін дамыту мәселесі көрсетілген ол оқу үрдісінің іргетасын қалыптастырады, өзектілігін жоғалтпайтын және үнемі назар талап ететін мәңгілік педагогикалық проблема болып табылады. Бүгін бізге бастамашыл, креативті адамдар қажет, проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін табуға және қоғам үшін пайдалы болуға дайынбыз. Сондықтан бүгінгі күні бастауыш мектептен бастап, креативті тұлғаны тәрбиелеу міндеті тұр.

Түйін сөздер: оқушы, тұлға, психикалық үрдістер, танымдық процес, интеллект, қабілет, креатив, шығармашылық.

Abstract. In the current education system, the development of creative abilities is an important element of students' personal, cognitive, and communicative development. "Education and artificial intelligence are the two engines of Kazakhstan's future." The modern education system should aim to enhance the quality of education through new technologies and digital tools, as stated about knowledge and technologies. Creative ability is defined as the capacity to generate new ideas, offer non-standard solutions, and freely use imagination. In the primary school period, the formation of these abilities influences the student's future academic achievement, self-awareness, and social adaptation. The issue of developing primary school students' creativity forms the foundation of the learning process, remains timely and requires constant attention, and is an enduring pedagogical problem. Today we need proactive, creative people who are ready to find new ways to solve problems and be useful to society. Therefore, from elementary school onward, the task is to cultivate a creative personality.

Key words: student, person, mental processes, cognitive processes, intelligence, ability, creativity, artistic creativity.

Қазіргі білім беру жүйесінде креативтік қабілеттерді дамыту – оқушылардың тұлғалық, танымдық және коммуникативтік дамуының маңызды элементі болып табылады. «Білім және жасанды интеллект – Қазақстанның болашағының қос қозғалтқышы.» Қазіргі білім жүйесі жаңа технологиялар мен цифрлық құралдар арқылы білім сапасын арттыруға бағытталуы тиіс-дейді білім мен технологиялар туралы.

Креативтік қабілет – жаңа идеяларды ойлап табу, стандартты емес шешімдер ұсыну және қиялды еркін қолдану қабілеті ретінде анықталады. Бастауыш сынып кезеңінде бұл қабілеттердің қалыптасуы оқушының болашақтағы оқу жетістігіне, өзін-өзі тануына және әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді

Бастауыш сынып оқушыларының креативтілік қабілеттерін дамыту мәселесі көрсетілген ол оқу үрдісінің іргетасын қалыптастырады, өзектілігін жоғалтпайтын және үнемі назар талап ететін мәңгілік педагогикалық проблема болып табылады. Бүгін бізге бастамашыл, креативті адамдар қажет, проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін табуға және қоғам үшін пайдалы болуға дайынбыз. Сондықтан бүгінгі күні бастауыш мектептен бастап, креативті тұлғаны тәрбиелеу міндеті тұр. Бұл кезең баланың дамуы үшін өте маңызды, осы кезеңде шығармашылық жұмысқа дайындық үшін негіз қаланды. Біз 6-дан 12 жасқа дейінгі кезең баланы дамыту үшін өте маңызды кезең екенін білеміз. Бұл кезеңде балаларды шығармашылық жұмысқа дайындау үшін іргетас қаланды. Осы жылдар ішінде қиял, шығармашылық ойлау дамып, құбылыстарды бақылауға, талдау жасауға, салыстыруға, фактілерді жинауға, қорытынды жасауға, белсенділікті, бастамашылығын, тәуелсіздігін, мүдделерін, бейімділігін қалыптастыру және саралауды бастайды. Сондықтан осы жастағы оқушылардың тәрбиелік жұмысын олардың әрқайсысының қабілеттерін барынша дамытуға, жалпы алғанда оқытуға қызығушылықты арттыруға және, атап айтқанда, тақырыптарға дейін ұйымдастыру өте маңызды.

Бүгінгі күні білім беру процесі бастауыш мектептен бастап, креативті тұлғаны тәрбиелеуге арналған. Бұл міндет баламалы білім беру бағдарламаларында, қазіргі заманғы мектептегі инновациялық процестерде көрініс табады. Креативтілігі белсенділігі шығармашылық сипатқа ие, ол оқушыларды үйреніп, таңқалдыратын, ерекше жағдайларда шешімдер табатын іс-әрекет процесінде дамиды. Сондықтан бүгінгі күні педагогикалық ғылым мен практикада жаңа, стандартты емес нысандарды және оқытудың әдістерін қарастыру қажет. Дәстүрлі емес сабақ түрлері, проблемалық оқыту әдістері, сыныптан тыс жұмыста ұжымдық шығармашылық жұмыстар, жас оқушылардың шығармашылық белсенділігіне ықпал ету кеңінен таралған. Жас студенттің шығармашылығын дамыту сипаттамаларын зерттеу Л.С. Выготский, Б.М. Теплова, С.Л. Рубинштейн, педагогтар Ш.А. Амонашвили, Г.И. Шукина, В. Н. Дружинин, В.Д. Шадрикова, И.Ф. Харламов және басқа да еңбектер негізінде орындалды. Кішкентай мектеп оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамытудың әртүрлі құралдарының арасында бастауыш мектепте орыс тілі сабақтары, әдебиет, математика және технология сабақтары ерекше орын алады.

Шығармашылық – зерттеудің жаңа пәні емес. Адамның қабілетінің мәселесі әрқашан адамдарға үлкен қызығушылық тудырды. Шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін талдау негізінен бұл тұжырымдамаға енгізілетін мазмұнмен анықталады. Әдеттегі санасында шығармашылық қабілеттер әртүрлі көркем белсенділіктерге, әдемі суретке түсіру, поэзияны құруға, музыканы жазу және т.б. қабілеттерімен анықталады. Шындығында шығармашылық деген не?

Креативтілік – бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес жаратушы да. Бұл үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат. Оны шешу үшін ең алдымен оқыту мазмұны жаңартылып, әдіс-тәсілдің озығы өмірге келуі, олар әрбір азаматтың жеке басының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана мектептерден өз өміріне өзгеріс енгізе алатын, өз

бетінше өмір сүру жолдарын тандай алатын азаматтар тәрбиеленіп шығады. Баланы бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек.

Шығармашылық — бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді. Ал бүгінгі күрделі әлеуметтік-экономикалық жаңарулар тұсында креативті қабілеттер басты нысана болып, керісінше, оқушыда шығармашылық қабілеттің болмауы үлкен проблема саналып, ойландыруы тиісті деп ойлаймыз. Себебі өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шешу тек шығармашыл адамдар ғана қолынан келеді. Тек шығармашылық қана қандай түрде, қандай деңгейде болмасын адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді. Мұндай күрделі мәселені шешуде үздіксіз білім беру ісінің алғашқы сатылары болып саналатын бастауыш мектептің орны ерекше.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты — бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады. Баланың шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуды қажет етеді. Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекеті орындауға жағдай жасайтын жеке ерекшеліктері дей келе, олар қоғамдық-тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратындығын атап көрсеткен.

Бастауыш сынып оқушыларының тұлғалылығын тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні ерекше. Қабілеттер мәселесін қорытындылай келе, педагогикалық практика үшін мәні ерекше мына жағдайларға айрықша тоқталу жөн.

1) адамдардың қабілеттер деңгейі жағынан тең дәрежеде болмауы. Қабілеттердің бірдей емес екендігін сыныпта отырған оқушылардың әрқайсысының әр пәнге және әр деңгейде қабілетті болатындығымен дәлелдеуге болады. Бірі есепке жүйрік болса, екіншісі тілге бай, ал енді біреулері сурет салғанды тәуір көреді. Олардың қабілеттерінің құрлымы да, оны құрайтын компоненттер де әр түрлі болады. Мәселен: математикалық қабілеті басым балаларда ойлау операциялары тез, дәл болады да, бейнелеу өнеріне қабілетті балаларда нақты заттардың бөліктерінің арақатынасын жылдам анықтай білу сияқты белгілер басым болады. Музыкаға қабілетті бала есту, ритмді түсіну, сезімталдық сияқты сапаларымен ерекшеленеді.

2) адамдар бойында қабілеттің бір түрі ғана бола ма, әлде әр түрлі қабілеттің белгілері бола ма деген сауал төңірегіндегі пікірлер жайлы. Ғалымдар керісінше көзқарастардың бар екендігіне қарамастан, адам бойында әрекеттің бірнеше түрін оындай алу мүмкіндіктерін бар екендігін дәлелдейді. Мысалы ақындығымен қатар музыкаға, суретке қабілетті адамдар.

Психологтар қабілеттердің екі түрлі деңгейінің болатындығын дәлелдейді.

1. Репродуктивті — іс-әрекетті, білімді берілген үлгі бойынша қабылдай алу деңгейі.

2. Шығармашылық — жаңалық ойлап табуға бағытталған қабілеттер деңгейі.

«Креативтілік» сөзінің төркіні этимологиясы «шығару», «ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. Философиялық сөздікте «шығармашылық қайталанбайтын тарихи-қоғамдық мәні бар, жоғары сападағы жаңалық ашатын іс-әрекет», — деп түсіндіріледі.

Шығармашылық және креативтілік — өте күрделі психологиялық процесс. Ол іс-әрекеттің түрі болғандықтан тек адамға ғана тән. Ұзақ жылдар бойы шығармашылық барлық адамның қолынан келе бермейді деп қарастырылып келсе, қазіргі ғылым жетістіктері

қабілеттің мұндай дәрежесіне белгілі бір шарттар орындалған жағдайда кез келген баланы көтеруге болатындығы жайлы көп айтуда.

Бастауыш сынып оқушыларының қабілеттері екі түрі арқылы дамыйды:

I-ден, кез келген бала оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе екіншіден, кез келген оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады.

II-ден оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы — ол баланың өзін-өзі қалып тастыруына өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Біздің ойымызша, бүгінгі бастауыш сынып оқушыларының кез келгені шығармашылық тапсырмалар шешуді табыспен меңгере алады. Тек ол жұмысқа дұрыс басшылық, шебер ұйымдастырушылық қажет.

Ғалымдар жүргізілген тәжірибе барысында, барлық пәндердегі білім мазмұнында оқушының креативтілік қабілеттерінің дамуы басты нысана болып алынуымен байланысты, оқулықтарда берілген тапсырмалардан басқа өздігінен бақылау жүргізу, қарапайым тәжірибе, эксперимент қою, мәтінмен, сызбамен, суретпен, диаграммамен жұмыс істеу, жекеден жалпыны шығару, жалпыны жекелей қолдану т.б. сияқты оқушыны іскерлікке, дербестіккебаулитын, ойына түрткі болып, шығармашылыққа жетелейтін, өздігінен ізденіске салатын, айналадағы дүниемен қарым-қатынысқа түсіретін, «жаңалық ашып», оның нәтижесінің «қызығына» бөлейтін әдіс-тәсілдер мен мазмұндық ойындар, қызықты тапсырмалар тұрақты жүргізіліп отырылуы біз көтеріп отырған мәселені нәтижелі ететіні нақтыланды.

Дәстүрлі сабақтан шығармашылық сабақтың айырмашылығы:

Дәстүрлі сабақ	Шығармашылық сабақ
Сабақ мақсаты: А) мұғалім үшін: жаңа материалды беру; Ә) оқушы үшін: жаңа білімді меңгеру.	Сабақ мақсаты: А) мұғалім үшін: оқушылардың жаңа нәтижеге бағытталған іс-әрекетін ұйымдастыру; ә) оқушы үшін: шығармашылық «өнім» ойлап табу
Сабақтағы іс-әрекет түрі А) мұғалім үшін: жаңа сабақты түсіндіру; ә) оқушы үшін: жаңа материалды тыңдау, есте сақтау.	Сабақтағы іс-әрекет түрі А) мұғалім үшін: оқушының шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру; ә) оқушы үшін: жаңа нысанды зерттеу, құбылысты талдау.
Сабақ құрылымы жоспар бойынша өтілуге міндетті.	Сабақ құрылымы жағдайға байланысты жоспардан ауытқиды, өзгермелі.
Сабақ тақырыбына көзқарас — кітапта баяндалған идеяға негізделген бір көзқарас.	Сабақ тақырыбына көзқарас — мәселеге мамандардың түрлі көзқарасы.

Қазіргі таңда шығармашылық тапсырмалар әр сабақта өтілетіндей ұйымдастыру қажет. Ал қазір дәстүрлі сабақ пен шығармашылық сабақтың айырмашылығын көрсетсек:

Креативтік қабілет – баланың жаңа идеялар ұсынуы, стандарттан тыс ойлауы, қиялын еркін қолдануы және мәселеге ерекше шешім таба білуі. Бастауыш жаста бұл қабілет ойын, қиял, бейнелеу және еркін қарым-қатынас арқылы табиғи түрде дамиды. Бастауыш сыныпта креативтілігі арқылы: а) баланың ойлау икемділігі қалыптасады; ә) өзіне деген сенімі артады; б) танымдық қызығушылығы күшейеді; в) өз ойын еркін жеткізуге үйренеді. Оның қалыптастырудың негізгі жолдары:

1. Ойын арқылы оқыту технологиялары: рөлдік, дамытушы, сюжеттік ойындар баланың қиялын дамытып, еркін ойлауына мүмкіндік береді.

2. Шығармашылық тапсырмалар арқылы: әңгіме, ертегі құрастыру; сурет салу, коллаж жасау; өлең, жұмбақ ойлап табу т.б.

3. Топтық және жұптық жұмыс: балалар бір-бірінің идеяларын тыңдап, өз ойларын толықтырады, ынтымақтастықта жұмыс істеуді үйренеді.

4. Проблемалық сұрақтар: «Егер... болса не істер едің?», «Басқаша қалай жасауға болады?» сияқты сұрақтар баланың ойлау аясын кеңейтеді.

5. Қолайлы психологиялық орта: сыннан гөрі қолдау көрсету, баланың кез-келген идеясын бағалау – креативтіліктің дамуының басты шарты болып табылады.

Сонымен қатар оқушылардың креативтілігін қалыптастыруда мұғалімнің рөлі: а) бағыттаушы және ынталандырушы бола білу; ә) баланың бастамасына еркіндік беру; б) әр баланың қабілетін ескеруі қажет.

Бастауыш сыныпта креативтік қабілеттерді дамыту – тек шығармашылық тапсырмалар беру емес, балалардың ойына сену, еркіндік беру мен қолдау көрсетілген ортада өскен оқушылар болашақта жаңашыл, өз ойын еркін жеткізе алатын жеке тұлға болып қалыптасады.

Бастауыш сынып оқушыларының креативтік қабілеттерді дамыту қазіргі заманғы білім беру жүйесінде маңызды бағыттардың бірі бола отырып, креативтік қабілет арқылы жаңа идеяларды, шешімдерді және тәсілдерді ойлап табуға, стандартты емес ойлауға және қиялды еркін қолдануға бағытталған танымдық қасиет болып табылады. Бастауыш сыныпта бұл қабілеттердің дамуы оқушының тұлғалық, танымдық және коммуникативтік дамуына тікелей әсер етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының креативтік қабілеттері келесі сипаттамалармен ерекшеленеді: а) жаңа идеяларды ұсыну қабілеті – оқушының кез-келген жағдайға шығармашылық тұрғыдан көзқарас таныта білуі; ә) проблемаларды шешу икемділігі – стандартты емес тәсілдерді қолдана отырып, мәселелерге шешім табу; б) қиял мен фантазияны қолдану – ойында, бейнелеу өнерінде немесе мәтіндік шығармашылықта көрініс табуы.

Теориялық негізіне келетін болсақ креативтік ойлаудың дамуы когнитивтік және психологиялық аспектілерге негізделіп, креативтік қабілет келесі компоненттерден:

1. Жаңа идеяларды ұсыну қабілеті – мәселені түрлі қырынан қарастыру;

2. Проблемаларды шешу икемділігі – стандартты емес тәсілдерді қолдану;

3. Қиял мен фантазияны қолдану – ойында, суретте немесе мәтіндік шығармашылықта көріну. Бұл бастауыш сыныптағы балалардың шығармашылық дамуы ойын, бейнелеу өнері және топтық іс-әрекет арқылы белсенді түрде іске асырылады.

Креативтік қабілеттерді қалыптастыру технологиялары:

Ойын әдістері: рөлдік, сюжеттік, дамытушы ойындар баланың қиялын еркін көрсетуіне ықпал етеді.

Шығармашылық тапсырмалар: әңгіме, ертегі құрастыру, сурет салу, коллаж жасау және өлең шығару арқылы ойлау икемділігі дамиды.

Топтық және жұптық жұмыс: балалар бір-бірінің идеяларын тыңдап, ынтымақтастық қабілеттерін жетілдіреді.

Проблемалық сұрақтар: «Егер... болса не істер едің?», «Бұл мәселені басқаша қалай шешуге болады?» деген сұрақтар ойлау аясын кеңейтіп, баланың әр идеясы бағаланып, қолдау көрсетілгенде креативтік қабілеттер тиімді дамиды. Ал мұғалімнің рөлі оқушыларды креативті ойлауға бағыттаушы және ынталандырушы бола отырып, әр оқушының бастамасын қолдап, шығармашылық ойлауын дамытады.

Креативтілік ойлау туралы ғылыми зерттеулер көрсеткендей, бастауыш сыныпта креативтік қабілеттерді дамыту оқушының танымдық қызығушылығының арттырып қана қоймай, өз-өзіне сенімділігін қалыптастырып мен әлеуметтік дағдыларының жетілуіне оң әсерін тигізеді. Креативтік ойлау дағдылары ерте кезеңде қалыптасқан сайын, оқушының болашақтағы ғылыми, өнер және техникалық бағыттағы жетістіктері жоғары болады.

Қазіргі замандағы ұстаздар қауымының алдындағы үлкен мақсат: өмірдің барлық саласындағы белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу. Өмірдегі сан алуан қиындықты шеше білу тек шығармашыл адамның қолынан келеді. Креативті жашыл адамның бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық,

сезімталдық сияқты қасиеттер мен қатар ерекше ой қызметі, қайшылықтарды түсіну, заңдылықтарды анықтау, шығармашылыққа деген құштарлық болу керек.

Оқушының креативті-шығармашылық қабілетін дамыту үшін:

- 1) Шығармашылық-креативтілік қабілетін дамытуды ерте бастан қолға алу;
- 2) Жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болуы;
- 3) Ойлау мүмкіндігінің ең жоғарғы деңгейіне жету;
- 4) Оқушының шығармашылық іс-әрекетіне жағдай туғызу;

Оқушының шығармашылық-креативтілік іс-әрекетіне жағдай туғызу дегеніміз — оқушыны ойлай білуге үйрету, мектеп табалдырығын жаңа аттаған бүлдіршіннен шығармашылық қабілетті талап етпес бұрын, оны соған үйрету қажет. Оқушының зейінін, есін, қиялын, интеллектісін дамыта отырып, ойлау қабілетін, шығармашылық- креативті іс-әрекетін жоғары деңгейде көтеруге болады.

Қорыта келе бастауыш сынып оқушыларының креативтік қабілеттерін дамыту – бұл тек шығармашылық тапсырмалар беру емес, сонымен қатар баланың ой еркіндігіне сену, психологиялық қолдау көрсету және ынтымақтастыққа негізделген оқу ортасын қалыптастыру. Осындай тәсілдер арқылы оқушы жаңа идеяларды ойлап табуға, өз ойын дәл жеткізуге және шығармашылық шешімдер қабылдауға қабілетті тұлға болып қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.
2. Бастауыш білім беру мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 25 сәуірдегі № 327 қаулысы.
3. Основы педагогического мастерства: Учеб. пос. /В.А. Скаун. - М.: Просвещение, 2010. - 356 с.
4. Активизация познавательной деятельности младших школьников / Под ред. М.П.Осиповой, Н.И.Качановской. — Минск: Народная Асвета, 2007. — 111 с.
5. Современный урок: от традиции к инновациям: мет. пос. / сост.: С.З. Байхонова, Г.С.Жуманова, С.Е.Нуркенова. - Усть-Каменогорск, 2016. — 70 с.

ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЛҒАН ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМДЕРІН ІС-ТӘЖІРИБЕГЕ БЕКІТУШІ РЕТІНДЕ

¹Қойшыбаева Н.И., ²Төлепберген Ж.Ғ.

*¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
nazirakoishibaeva@yandex.ru*

Аңдатпа. Дамыта оқыту жүйесіндегі қойылатын сұрақтар проблемалы, ойлауды, пайымдауды қажет ететіндей етіп беріледі. Оқушы да ондай сұраққа өз ойын, өз пікірін білдіре жауап беруге дағдыланады.

Дәстүрлі оқытуды салыстырмалы түрде сипаттай кетсек, дәстүрлі сабақтарда мұғалімнің міндеттері, атқарар істері үшін теңіз. Ол тыңдайды, сұрақ қояды, жазады, түсіндіреді, көрсетеді, тексереді, бағалайды. Оған кедергі келтірмей тып-тыныш тындау керек. Ендігі жағдай басқаша. Мұғалім – ақылды, бірақ барлығын өзі айтып бере салмайды. Ол өз пәнін жетік біледі, Бірақ өз білімімен таңқалдыруға тырыспайды. Мұғалім мәселе қояды, ойлаудың жолдарын ашады, әрекеттің барысына бағдар береді, жетектейді. Осылайша оқушы қоғам , ғылым шешіп қойған , бірақ ол үшін жаңа болып табылатын проблеманы шешуге кіріседі.

Оқу әрекетімен айналысады. Үлгі бойынша білім алуға үйренген баланың шығармашылық қабілеті шектеліп, табиғи мүмкіндігі жойылады. Ал әр сабақ сайын ізденуге

үйренген бала, кез-келген проблеманы тез шешуге үйренеді. Қорыта айтқанда дәстүрлі оқыту әдістемесі сандық, мазмұндық, ал дамыта оқыту технологиясы негізінен сапалық, мәнділік әдіснамасы деп айтуға болады.

Түйін сөздер: мұғалім, оқушылар, оқу процесі, оқу жүйесі, білім, дағды, оқу-тәрбие процесі, дамыта оқыту.

Abstract. Questions posed in the system of developmental instruction are made to be problem-based, requiring thinking and reasoning. The student also becomes accustomed to expressing their own opinion and responding with their own view.

To describe traditional instruction comparatively: in traditional lessons the teacher has a sea of duties to perform. He listens, asks questions, writes, explains, demonstrates, checks, and evaluates. He should listen quietly without hindrance. The situation now is different. The teacher is intelligent, but does not tell everything by himself. He knows his subject well, but does not try to astonish with his knowledge. The teacher poses problems, reveals paths of thinking, guides the course of action, and leads. Thus the student proceeds to solve a problem that society and science have already solved, but which is new for him.

The student engages in the learning activity. A child accustomed to learning by example has their creative abilities restricted and their natural potential diminished. Conversely, a student who learns to inquire at every lesson will learn to solve any problem quickly. In short, the traditional teaching methodology is quantitative and content-based, while the developmental-teaching approach is largely qualitative and meaning-oriented in its methodology.

Keywords: teacher, students, learning process, education system, knowledge, skill, the learning and upbringing process, developmental teaching.

Білім алу үрдісіне оқушы басты субъект, ал мұғалім жетекші, ұйымдастыру, бағыттаушы, көмектесуші ролінде болу қажеттігін мұғалімдер қауымы түсініп келеді. Бұл жерде оқушы білімді өзі алуы, ал мұғалім сол білімді алу әдістері мен тәсілдерін меңгеруді үйретуі заңды үрдіске айналар еді. «Эврика» осы жағдайда туып, өркенін жаяр еді.

Білімді игеру - тік және көлденең бағыттарда жылжи отырып, спираль тәрізді бағытта іске асады. Бұл-білім мазмұнын, тұжырымдық идеяларды таңдап алу арқылы блоктарға бөлуге мүмкіндік жасайды, блоктардағы оқу материалдары модульдерге бөлінеді, әр модульді белгілі бір класс оқушылары зерделеп оқиды. Бұл жерде психикалық факторлар пайдалы ықпал жасайды. Дамудың философиялық заңы-қозғаушы күштері ретінде өз орнын табады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында оқыту формасын, әдістерін, дамыта оқыту технологияларын таңдауды көп нұсқаулық қағидасы бекітілген, бұл білім мекемелерінің мұғалімдеріне, педагогтарына өзіне оңтайлы нұсқаны қолдануға, педагогикалық-психологиялық процесті кез келген үлгімен, тіпті авторлық үлгімен құруға мүмкіндік береді.

Қазіргі күнгі ғылым психикалық даму қоршаған ортаның санада сәулеленуіне яғни, танымдық тәжірибені және әрекетті меңгеруіне, меншіктеуіне байланысты деп қарайды. Бұл - оқу, білім алу деген сөз.

Оқу - адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. Біз бұдан ары қарай дамудың алдында жүретін, дамуда шешуші роль атқаратын оқыту жайлы сөз етпекпіз.

«Даму» ұғымының психологиялық анықтамасы - жаңарту процесі, жаңаның өмірге келіп, ескінің жоғалуы деген мағынаны береді. Барлық табиғат құбылыстары сияқты бала психикасы да үнемі диалектикалық жолмен дамып, өзгеріп, бір деңгейден екінші деңгейге өтіп отырады. Ғалымдардың зерттеулері баланың даму процесіне 3 түрлі күш пен 3 түрлі факторлар:

1. Биологиялық фактор.

Бұл ата-анадан ауысқан, туа біткен және өмір сүру барысында қабылданған дененің барлық мүшелерінің, оның барлық жүйесі құбылысының ерекшелігін білдіретін, бала организмнің ортамен қарым-қатынасының нәтижесі.

2. Әлеуметтік фактор.

Бұл бала өмір сүретін орта, ең алдымен адамдардың ортасы. Бұл сондай-ақ баламен қарым-қатынас жасайтын адамдардың сипаттары, мінез-құлық және ақыл-ой бейнелері, олардың мүдделері мен пікірлері, істері мен сөздері, талаптары мен дағдылары, ұмтылыстары, яғни бала өсіп дамитын рухани орта.

3. Баланың өз белсенділігі.

Даму процесіне әсер ететін бұл үшінші күш болып саналады. Оқитын пән қандай да жаңа, бағалы болмасын, мұғалімнің шеберлігі қаншама жоғары болмасын, егер мұғалім баланың өз белсенділігін туғыза алмаса, оған ұсынылған іс пен еңбекте баланың әрекетке қатынасуы нәтиже бермейді. Баланың организм ретінде дамуы мен жеке бас ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады.

Дамыта оқытудың Д.Б. Эльконин В.В. Давыдов жасаған педагогикалық-психологиялық жүйесінің көздеген мақсаттарына жету тек баланың өзінің белсенділігіне байланысты. Осыған орай, бұл жүйенің әдіс-тәсілдері де оқушының оқу белсенділігін ұйымдастыру, қолдап, көмектесіп отыруды көздейді. Бұл жүйемен дәстүрлі оқытуды салыстыру мынадай қорытынды жасауға негіз болды. Дәстүрлі сабақтардың әдістерінің мәні төмендегідей 3 құрамдас бөліктері: а) Үлгіні көрсету; ә) Түсіндіру; б) Бақылау, бағалаумен анықталады:

Дамыта оқытуда баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек. Содан барып оның білім алуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді. Сабақ 3 құрамдас бөліктерден:

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешудің жолын бірлесе қарастыру.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеуден тұратын болады.

Бұлар дамыта оқытудың Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов жасаған педагогикалық-психологиялық жүйесінің негізгі компоненттері. Оқушы алдында оқу мақсаттарын қоюда ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешуде іштей талқылау, оны жинақтау арқылы іске асады. Мұғалім сабақ процесін ұйымдастырушы, бағыттаушы ретінде болса, шеші шығарған кезде оның дұрыстығын әркім өзінше дәлелдей білуге үйретіледі. Әр оқушыға өз ойын, пікірін айтуға мүмкіндік беріледі, жауаптар тыңдалады. Әрине, жауаптар барлық жағдайда дұрыс бола бермес. Дегенмен, әр бала жасаған еңбегінің нәтижесімен бөлісіп, дәлелдеуге талпыныс жасайды, жеке тәжірибесін қорытындылауға үйренеді.

Оқыту мен дамыту арасында тығыз байланыс бар екенін психология ғылымы жеткілікті дәрежеде дәлелдеп берді деп айтуға болады. Бұл мәселені түбегейлі зерттеп, бала дамуындағы оқытудың ролін, алар орнын анықтаған көрнекті психолог Л.С. Выготский дамуды оқытумен тең, керісінше оқу мен даму екі бөлек процесс:

1. Бала дамуының жақын аймағы - баланың тек үлкендердің көмегі арқылы атқара алатын істері;
2. Бала дамуының қол жеткен аймағы - баланың үлкендердің көмегінсіз істей алатын істері-деген көзқарастарды қатты сынға алып, ең алғаш рет бала дамуының екі аймағы болатындығы жайлы теориянда: баланың дамуы бірінші аймақты меңгеру арқылы жүзеге асады.

Дамудың қол жеткен аймағы жақын аймақпен өзара қызметтесе отырып, оны игерген кезде дамуға өріс ашылады. Бұдан әрі психиканың бүкіл саласының қалыптасуы, адамның белсенді қызметті өрістетугі мүмкін болады. Бұл - оқуды қабілетін нығайтып жетілдіреді, жаңа дағдыларды игереді, екінші жағынан материалдық және рухани байлықтар жасап, осы арқылы адамзат мәдениетін өз үлесін қосады. Баланың потенциалдық мүмкіндіктері неғұрлым жан-жақты үйлесімді, толығырақ дамыса, есейген кезде, оның қызметі соғұрлым мазмұнды, жан-жақты, табысты болады.

Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз.

Л.В. Занков жүйесіне дәстүрлі оқыту жүйесінен басқаша дидактикалық қағидалардаларына негізделеді. Енді ерекше тоқталуды қажет ететін кейбір қағидалардың мәнін аша кетейік.

Жүйедегі бүгінгі күннің өлшемімен қарағанда айрықша көкейтестілігімен ерекшеленетін принцип, жоғары қиындықта оқыту-принципі. Бұл қағида баланың қиындатылған тапсырмаларды орындауға мүмкіндігінің бар екеніне көз жеткізеді.

Дәстүрлі педагогикалық-психологиялық «оқыту мазмұны баланың жас ерекшеліктеріне сай жеңіл болғанда ғана, оқушылар білім, білік, дағдыны меңгереді», - деген қағида төңірегінде. Л.В. Занков бұл анықтаманың көнергендігін, тіпті дұрыс еместігін дәлелдейді. Оқыту жұмысында баланың жас ерекшелігінің ескерілуінің керек екенін жоққа шығармай, дегенмен әр даму кезіндегі жас ерекшелігінің оқыту барысында өзгеріп, жаңа кескінге алмасып отыратындығы ақиқат екенін еске салады. Оқыту бұл жағдайда абстрактіден қарапайымға қарай түзіледі деген пікір айтады. Бұған соңғы уақытта көз жете бастаған сияқты.

Дамыта оқыту жүйесінің маңызды қағидаларының бірі - теориялық білімнің жетекші рөлі. Бұл принципті балалардың теорияны жаттауы, терминдерді есте сақтауы деп түсінбеген жөн. Керісінше, оқыту барысында қарапайым бақылаулар, зерттеулер жасау арқылы, өмір заңдылықтарына көздерін жеткізу, қорытынды жасауға дағдыландыру.

Л.В. Занков жүйесінде арнайы, жаңадан ойлап табылған әдіс-тәсіл жоқ. Өзіміз қолданып жүрген әдістер жаңа жағдайға бейімдей пайдаланылады. Сондай жаңа технологияларды тиімді пайдаланудың мәні зор. Мысалы: дәстүрлі сабақтардағы сұрақ-жауап, әңгімелесу әдістері балалардан таныс нәрсені сұрап білуге негізделеді. Ана тілі сабақтарында тақырыптың мазмұны бойынша, қазақ тілі, математикада, материалдарды түсінгенін немесе түсінбегенін анықтау мақсатында сұрақ қойылып, жауап алынып жатады. Бір ғана жауабы бар сұраққа жауап та, тек бір сөзді қосып қайта айтып берумен қайтарылады. (Балалар қайда барды? Балалар мектепке барды).

Баланың мектепке баруына байланысты болатын психологиялық өзгеріс. Атап көрсетілгендей, баланың психикалық дамуының әрбір кезені оның іс-әрекетінің негізгі, жетекші түрімен сипатталады. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалық тақта ойын іс-әрекеті жетекші болады. Бұл жастағы балалар үйреніп, тіпті шама-шарқынша еңбек етіп жүрсе де, олардың бүкіл болмысын анықтайтын шынайы стихия әр түрлі ойындар болып табылады. Ойын үстінде қоғамдық баға беруге тырысушылық пайда болады, қиял және символиканы пайдалана білуі дамиды. Осының бәрі баланың мектепке даярлығын сипаттайтын негізгі сәттер болып табылады.

Жеті жасар бала мектеп табалдырығынан аттасымен-ақ оқушы болады. Оның өмірінде, ойын әлі маңызды орын алғанымен осы уақыттан бастап ол біртіндеп басымдылық ролін жоғалта бастайды. Бастауыш класс оқушысының жетекші іс-әрекеті оның мінез-құлық мотивтерін елеулі түрде өзгертетін, оның танымдық және адамгершілік күштерін дамытудың жақа көздерін ашатын оқу болады.

Баланың ішкі позициясының екінші жағы оның білім мен іскерлікті игеру процестерінде ортақ дұрыс қарым-қатынасына байланысты. Бір кездерде шын мәнінде ойын кезінде өзі қалаған адам (ұшқыш, аспаз, шофер) болуы үшін, оқудың қажет екендігі туралы пікірге, оның мектепке дейін-ақ бойы үйрене бастайды. Ол кезде бала келешекте қажет болатын білімдердің нақтылы құрамын, әрине сезбейді. Оның білімге деген пайда-қорлық-прагматикалық көзқарасы әлі болмайды. Ол жалпы білімге, қоғамдық мәнді және құнды деп ойлайтын білімдерге ұмтылады. Баланың айналасындағыларды білуге құмарлығы, теориялық ықыласы осыдан көрінеді. Оқудың негізгі алғы шарты ретіндегі бұл ықылас баланың бойында оның кең өріс алған ойын әрекетін қамтитын мектепке дейінгі өмірінің барлық сәттерінде қалыптасады.

Қазіргі заманғы бастауыш мектеп оқушысының жайы басқаша. Өмірдің бүкіл ағымының, кітаптар мен журналдардан, радиодан, теледидардан және үлкендерден сіңіретін мәліметтердің арқасында оқушының кездейсоқ, үстірт берілген түсіндірулерімен жиі келіспей қалушылығы байқалады және айналасындағылар туралы өзінің ұғымдарының бірқатар дамыған жүйесіне сан келетін түсіндірулерді талап етеді. Қазіргі заманғы жеті жасар бала

бұрынырақтағы өзімен жастас балаға Караганда түсіндірулерге талап қойғыш бола бастады. Әрине, мектеп бұл құбылысты орағытып өте алмайды. Ол баланың теориялық пайымдауларының алғашқы көріністерін тап басын, ал одан кейін жетілдіруге тиіс және оған айналасындағы көптеген заттардың болу себептері мен шарттарын тиісті дәрежеде түсіндіруі керек. Осы арқылы нақтылы бейнелі ойлаумен бірге бастауыш мектеп оқушыларында біртіндеп дәрексіз, заттар мен құбылыстардың себептері мен негіздерін іздейтін, оларды түсіндіруді талап ететін ойлаудың ең қарапайым әдістерін қалыптастыру керек.

Шет елдік психологтар мен педагогтардың тәжірибесі бұрынырақтағы баланың ойлау бағаланатын өлшемдердің кейде қазіргі заманғы жеті-он жасар балаға қолдануға болмайтындығына көз жеткізіп отыр. Оның шын мәніндегі ақыл-ой қабілеттері бұрынырақ есептелгеннен кең де бай. Арнаулы эксперимент мекемелерінде ғалым-психологтар белгілі бір жастағы балалардың ойлауының қалыптасуына мейлінше қолайлы жағдайлар табу үшін баланың ақыл-ой қабілетін зерттеуде. Атап айтқанда, белгілі бір жағдайлар жасалғанда бастауыш мектеп оқушылары ескі программаларға мүлдем кірмеген және қазіргі қолданылып жүрген оқу программаларына жекелеген қарапайым бөліктері ғана кіретін математика мен ана тіліндегі абстрактілі теориялық материалдарды жемісті меңгере алатындығы анықталады. Оқуды осы мүмкіндіктер әрбір баланың ақыл-ойының жан-жақты дамуы үшін белсенді пайда танылатындай етіп құру маңызды.

Балалар алдына шешілу жолдары мен құралдарын белсенді анықтауды талап ететін тапсырмалар жүйесін беру бірінші класс оқушыларын әуел бастан-ақ ақыл-ой ізденісі саласына жетелейді, олардың алдына жан-жақты пікірлер мен тұжырымдар негізінде іс-әрекеттің табылған әдістерін негіздеу қажеттігін ашады. Осындай белсенді ойлау іс-әрекетінің арқасында балалар қажетті білім мен іскерлікті саналы түрде меңгереді. Бұл жұмыс балаларды қызықтырады және мұғалім тарапынан дұрыс басшылық жасалса, олардың шамасы толық жетеді. Сондықтан оқытудың алғашқы айларында балалардан қайсыбір мәліметтерді олардың қажеттілігі мен қолданылу жағдайларын тиісті дәрежеде түсінбей тұрып жай есте ұстауды талап ету ерекше қауіпті. Әрине бірінші класс оқушылары көп нәрсені берік есте сақтай да алады. Оқудың тікелей және сырттай тиімділігіне мұнда қол жетеді, бірақ маңызды сәті - оқу материалдарына балалардың танымдық ынтасын қалыптастырудың бастамасы - назардан тыс қалады. Мұндай ынтаның болмауы алдағы бүкіл оқу ісіне әсерін тигізеді.

Дамыта оқыту жүйесіндегі қойылатын сұрақтар проблеманы, ойлауды, пайымдауды қажет ететіндей етіп беріледі. Оқушы да ондай сұраққа өз ойын, өз пікірін білдіре, жауап беруге дағдыланады. Жауаптардың бірнеше вариантта болуы мүмкін екендігі қарастырылады. Мысалы: «Өңгіменің кейіпкері жайлы не айта аласың?» немесе «4» және «5» сандарымен қандай тапсырмалар ойлап табуға болады? Түріндегі сұрақтар.

Көрнектілік т.б. әдістер де осылайша жаңа мақсаттарға сәйкес өзгертіле, күрделендіре пайдаланылады.

Дамыта оқыту сабақтарында жаңа материалды талдауға зор көңіл бөлінеді. Өйткені, талданбаған шығарма бала жүрегіне жетпейді деп есептелінеді. Талдау - бірлескен ізденіс. Ізденіс барысында мұғалім әр баланың көңіл-күйін бақылауға, ой-пікірін байқауға мүмкіндік алады. Интеллект деңгейін анықтай алады. Әсіресе оқу сабақтарындағы материалды талдау арқылы шығарманың айтар ойы, идеясы бала жүрегіне жетіп, талдау арқылы ар-ұят, қайырымдылық, әдептілік т. б. сияқты тамаша адамгершілік қасиеттер балалар бойына жұғысты болады.

Дидактикада салыстыру негізгі тәсіл болып табылады. Заттарды салыстыра отырып түсіну тек адамға ғана тән. Балалар салыстыру тәсілдерімен мектепке келгенге дейін де біршама танысады. Ал мектепке келген соң, оқытудың алғашқы күнінен бастап бұл тәсіл тұрақты пайдаланыла бастайды.

Мұғалім салыстыру әдісімен сабақ жүргізе отырып, оқу материалын оңай, көрнекі етіп ұсынуға мүмкіндік алады. Баланың қиялын дамытады. Салыстыру - белгілі мен белгісіз арасындағы көпір сияқты, оқушыларға өмірінен тысқары білімді меңгеруге көмектеседі. Салыстыра отырып, оқушы заттар мен объектілердің байқалмай, көрінбей қалатын белгілерін

анықтауға үйренеді. Баланың байқампаздығы артады. Ал байқампаз-баланың жалпы дамуындағы негізгі психологиялық компонент болып табылады. Оқушы салыстыра отырып, бұрынғы өтіп кеткен материалдар мен жаңа білім арасындағы логикалық байланыстарды анықтауға үйренеді. Неғұрлым салыстыру жұмысы тиімді ұйымдастырылса, соғұрлым білім алудағы формализм жойылып, ең негізгісі оқуға деген қызығушылық арта түседі.

Дамыта оқыту жүйесінің маңызды тағы бір ерекшелігі, класс оқушыларын «жақсы», «жаман» оқушылар деп бөлмей, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жағдай туғызуды мақсат тұтуы. Нашар оқушының да өз шамасы келгенінше, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуі ойластырылған. Сол арқылы ол да өзін мүмкін дәрежеге дейін дамыта алады. Бұл жолда оның қателесуі, жаңылуы әбден мүмкін. Тек мұғалім тарапынан көрсетілген сабырлылық, байсалдылық оның өз күшіне деген сенімін арттырып, алға жетектейді деп есептелінеді.

Дамыта оқыту технологиясын оқу-тәрбие процесінде оңтайлы қолданылса, балаларға сапалы білім мен саналы тәрбие беруде зор табысқа жеткізуге мүмкіндік береді деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кусаинов Г.М. Новая педагогическая технология: методология, теория, практика. - Усть-Каменогорск, 1997. – 242 с.
2. Шкутина Л.А., Танасейчук М.К. Развивающая профдиагностика и педагогические технологии. - Алматы: Ғылым, 2021. – 242 с.
3. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология как учебная дисциплина // Педагогика. – 2013.- №2. – С. 136-144.
4. Іргебаева Ә.И. Оқыту технологиясы ұғымы, мәні, сипаттамасы // Білім берудегі менеджмент. - №2. 2012. – Б. 61-65.
5. Барсай Б. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамалары // Бастауыш мектеп. - №8-9. - 1999.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫСЫНЫҢ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ДАМУЫ

¹Койшибаева Н.И., ²Муратова Х.

¹«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының п.ғ.к., доценті

Ж.А.Ташенев атындағы университет

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш мектеп жасындағы оқушының тұлға ретінде қалыптасу және даму ерекшеліктері қарастырылады. Баланың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік қасиеттерінің дамуы, сондай-ақ оның жеке тұлғалық сапаларының қалыптасу үдерісі талданады. Автор бастауыш білім беру кезеңінің баланың өзіндік «Менін» қалыптастырудағы маңызын айқындайды. Мақалада оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, өзін-өзі тану және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін арттыру жолдары ұсынылады.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования и развития личности младшего школьника. Анализируются процессы развития когнитивных, эмоциональных и социальных качеств ребенка, а также становление его индивидуальных личностных характеристик. Автор подчеркивает значение начального этапа обучения в формировании самосознания ребенка. В статье предлагаются пути развития творческих способностей, самопознания и самореализации учащихся.

Abstract. This article explores the formation and development of primary school students as individuals. It analyzes the development of cognitive, emotional, and social qualities, as well as the formation of personal characteristics. The author emphasizes the importance of primary education in

shaping a child's self-awareness. The article suggests ways to enhance students' creativity, self-knowledge, and self-realization.

Бүгінгі таңда ағымдық ақпараттық құралдар мен компьютерлік технология қуатты дамып отырған кезде қоғам талабына сай білім берудің озық технологияларын пайдалана білуі қажет. Осы орайда әлемдік білім берудің озық үлгісін қолдана отырып білім беру деңгейін көтеру, балаларға кәсіби бағдар беруді іс жүзінде қуаттандыра біліп, балабақша шеберханаларын қажетті материалдармен, құрал жабдықтармен сұраныссыз жабдықтап отыру, ең негізгісі – жеке тұлғаны жауаптырақ тәрбиелеуді талап етіп отыр.

Бастауыш мектеп оқушыларының оқуға едәуір мүмкіншілігі бар. Себебі олардың интелектісі қарапайым ой операциясы дәрежесінде кездеседі дейтін. Ж. Пиажоннің пікірі дұрыс болғандықтан, қазірде бұрын аңғарып көрмеген қабілетін бар екені анықталып отыр. Осыған сүйеніп совет психолгтары В.В. Дазыдов т.б. қазіргі күнге беріліп жүрген оқу тапсырмалары оқушылар үшін жеткіліксіз дейді. Олар мүмкіншілігі толық тауыса алмайды. Сондықтан бұлардың оқуға мүмкіншілігін толық пайдалану үшін тапсырманы онан әрі қиындату қажет дейді.

Оқушылардың таным процесін тиімді ұйымдастыру арқылы оқу белсенділігін арттыру және танымдық қызығуын дамыту жөнінде зерттеулер аз емес. Бұл аса маңызды проблеманың психологиялық негізгі В.В.Давыдов, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Л.В.Эльконин, педагогикалық жақтары Ю.К.Бабанский, Г.И.Щукина және әдістемелік тұрғыдан аталған пролеманы Н.Д.Хмель, А.Е.Әбілқасимова, М.Қ.Құрмановтың және басқа да педагог-ғалымдардың еңбектерінде жаратылыстану-математика пәндерін оқыту мысалында қарастырылып, нақты әдістемелік ұсыныстар берілді.

Егер осы жастағылардың негізгі әрекеті бұрын ойын болып келсе, оқуға кіргеннен кейін оқу қызметі шешуші роль атқарады. Сөйтіп оқу негізгі қызметке айналып, баланың психикалық дамуын билейтін болады. Осыған орай баланың психикалық дамуын ірі өзгерістерге ұшырайды. Өзгерістерге ұшырауын себебі ойынға қарағанда оқу талабының бала үшін қиындығында.

Мұғалім мен оқушының іс-әрекетіндегі өзара байланыстың күрделі үрдісінде қалыптасатын оқуға деген субъект-объектілік қарым-қатынасқа әсер етудің маңызы зор. Мұғалімге тығыз ынтымақтастықта бола отырып, оқушы өз дамуының жаңа сатысына бірте-бірте көтеріледі, ал бұл-есте ұстайтын маңызды жәйт. Оқушы бойындағы оқуға деген қызығушылықтың аз да болса көрінісін дер кезінде байқау, танымдық қызығушылықты біртіндеп қалыптастыру үшін барлық жағдайды жасау, оқушының ойын ояту, түйінді сұрақ қою, оны таңғажайыптармен таңырқата білу, танымдық қызығушылықтарын тұрақтандыратын белсенді өзіндік іс-әрекеттерге қатыстыру – міне, бүгінгі таңдағы мектеп пен мұғалімнің басты міндеттері мектептегі жаңа жағдайға бала әлі бейімделеле алмағандықтан, оқу үстінде мына сияқты қиыншылықтар кездеседі: 1) бала мектептің жағдайына бейімделе алмай мысалы, белгі уақытта отырып, мезгілінде жатуға, сабақтан қалмауға сабақ кезінде үнсіз тыныш отыруға үйрене алмағандықтан қиналып. Осының нәтижесінде тез болдырып шаршауы да ықтимал. 2) мұғалімнің өзіне тән мінезіне және құрбыларымен қалай қарым-қатынас жасауға үйрене алмағандықтан бала қиналады, кластың мұғалімі қанша жақсы болғанымен, бала оған бата алмай, бірденені сұрау үшін сескенеді. Сол сияқты қасындағы партада отырған кім, оған сыр айтуға бола ма, кіммен ойнауға болады, кіммен болмайды, осыны білмейді. Бірақ көп ұзамай бала үйреніп жатырқауын тоқтатады. Сонымен қатар бала оқуға кіргеніне мәз болып, әке-шешелеріне еркелеп, кейде бір үлкен міндет атқарып жатан сияқты болып, өзіне ерекше көңіл бөлуі талап етеді. Осы кезде әке-шешелері оны көп еркелетпесе, осының өзі қиыншылықтардан бас тартпауға, қиыншылықтарды жеңуге пайдасын тигізеді. 3) 1-класта оқушыларға қойлатын талаптар тым жеңіл келеді. Тапсырмалардың жеңіл болуы баланы қиыншылықпен күресуге жетелемейді, дегенімен бала оқиды. Оқығысы келуі мектептегі жағдайдың оған қызық көрінуінен.

Осы үш түрлі қиыншылықтардың кездесетінін 1 кластың бас кезінен бастап еске алу қажет. Ал алдағы 2-3 кластарға келсек, мұндағы оқушылардың жағдайы бірінші класта қалай оқығанына байланысты. Әдетте, баланың бәлендей объектіге қызығуы мен оның ықыласының барлығын ажырату керек. Қызығу деп бәлендей объектінің бір жағы сырттай біреуге ұнайтынын айтады. Қызығу көбіне аз уақытта кездеседі де, кейін сөніп кетуі ықтимал.

Мектепке кірерде бала дене жағынан алға қарай едәуір өріс алып, бұлшық еттері мен шеміршектері және сүйектері едәуір нығайып қалады. Қол бармағының нығаюы сүйектенуі 9-10 жаста қалыптасады да, табаны 10-11 жаста сүйектеніп бітеді. Осының нәтижесінде кіші оқушының 10-11 жасқа толғанша жазуға тез болдырып, қиналады.

7-8 жастың арасында бала жылына 2,5 кг-дай қосады. Биіктігі жылына 5см өседі. Бұл кезде әсіресе кеудесі көтеріліп, жүрегі мен тыныс органдары едәуір қалыптасып қалады. Бірақ жүрегінің соғуы 84-90-ға дейін барады ересектердікі 70-72 жиілігімен соғады. Осының өзі баланы едәуір қиналдыратын болса да, қан айналыс системасын жұмысын онан әрі жақсартады. Мұның себебі қан айналыс түтіктері диаметрінің көлемі ересектерден 2 есе артық.

Бастауыш мектептегі оқу жұмыстарының әр салаларына бейімделу балада бірден қалыптаспайды. Осыған біраз мерзім үйрену керек. Сонымен қатар балалардың оқуға белсенділігі сабақтарда әр түрлі.

Жеке пәндерден сабақтарды ойдағыдай үлгеру үшін алдымен баланың осыған ықыласын болуы шарт. Оқу ойынға қарағанда қиын баолғандықтан балалардың кейбіреулерінің оқуға ықыласы болып жарымайды. Оларды оқуға үгіттеу арқылы тарту қиын.

Бастауыш мектеп оқушылары, көпке дейін тапсырманы қалай орындаудың тәсілін жақсы білмейді. Мысалы: бұлар берілген тапсырманы жаттап алғысы келіп тұрады. Солай болуы осылардың жаттауға икемділігінің молдығынан емес, оқуға әлі төселмегендігінен, қалай жұмыс істеуге ешкім оны үйретпегендігінен кездеседі.

Бастауыш мектепте тапсырма балаларға мынадай екі түрлі жолмен беріледі: біріншіден, берілген тапсырманы орындау шін жауапты бала өздігінен іздестіреді. Екіншіден, тапсырма жауап іздестіру ретінде берілмейді.

Баланың оқу әрекеті деп тапсырманы орындаудың бірінші түрін және проблемалық мәселелерді орындай білуді айтады. Осыған әртүрлі пәннен айталық грамматикалық, географиялық, математикалық т.б. есептер шығару жұмысы жатады.

Физиологиялық тұрғыдан алып қарағанда, ми клеткаларындағы козу мен тежелудің өзара мөлшерлері оң және теріс индукцияларын өзара көлемі, иррадация мен шоғырлану заңдылықтары күрделі болып қызмет атқарады. Әсіресе балада теріс индукцияның негізінде болатын тежелу үстем алып, осының нәтижесінде кіші оқушы өзін-өзі меңгере алуына, керек деген жерінде өзін-өзі тежелте алуына мүмкіндігі бар.

Бастауыш мектеп оқушылардың негізгі таным процестері қабылдау, зейін, жат пен ес, қиял, ойлану мектепке кіргеннен кейін едәуір өзгерістерге ұшырайды.

Оқушылары сөздің құрамы және осындағы морфемалардың ролін білу үшін мынадай бірнеше әрекет жасауы қажет:

1. Берілген сөздің төркінін этимологиясын біліп, осыны тап сондай, не ұқсас варианттармен салыстыру қажет:

2. Әуелі сөздің мағынасы одан шыққан сөздің мағынасымен салыстыру керек;

3. Әуелгі сөздің формасын жасылуын, не дыбысын одан пайда болған сөзбен теңдестіру қажет;

4. Тапсырма ретінде берілген сөздегі морфемалардың қандай қызмет атқаратын тексере білу керек. Осылардың бәрі жеке оқу әрекеті болып саналады. Осы ережелер, яғни нұсқаулар кәзірге дейін болып келген алгоритмаларға сүйеніп баланы оқыту қажет дейтін кейбір психолгтардың Н.Ф.Талызина т.б. талабына ұқсас сияқты. Бірақ бұл бөлек операцияларды орындауға кіріспей тұрып, осыған байланысты ситуацияларды еске алуы керек. Тек сонда ғана тапсырманы бала дұрыс орындайтын болады.

7 жастағы баланың қабылдауы мектепке дейінгілерге қарағанда едәуір қалыптасып қалған көзінің көргіштігі, құлағының естігіштігі т.б. жақсы дамыған. Бірақ әлі де болса қабылдауының кейбір жеткіліксіз жақтары ла кездеседі. Мысалы: орыс тілінен алаынған ұқсас дыбыстарды ф, п немесе б, в, фонемаларын дұрыс ажырата алмайтыны болады. Бұл сияқты ажырата алынушылықтың себебі 7-9 жастағы балалардың талдау қызметінің әлі жете қалыптаспағанынан. Бір зерттеуде І-класстағыларға қоянның суретін көрсетіп, соны қайтадан сал деп бірақ суретті көз алдынан алып кеткенде, сол көргенін қағазға сала алмай, қоянның мұртының бар не жоқ екенін есінде сақтай алмапты. Қоянның балаға қызық көрінген жақтарын, мысалға, көзін үлкейтіп жіберіп, ал құлақтарын кішірейтіп салған. Бала өзіне қызық қоянның дене мүшелеріне көп мән беріп, қызық емес деген жақтарын көрсетуді ұмытып кеткен.

Егер бала тиісті дайындық кезеңдерінен өтпей, оның бір немесе бірнеше тізбегін орындауға үйренбей тастап кетсе, тапсырманы орындай алуы мүмкін емес. Бұл жерде оқу ситуациясы деп отырғаны бәлендей жұмбақ мәселелерді шешу үшін осыған орай жағдайды ережелерді т.б. еске алу керек деген мағынаны білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Фельдштейн Д.И., Возрастная и педагогическая психология. - М., 2002.
2. Петровский А.В., Возрастная и педагогическая психология. - Москва, 2003.
3. Жунисбекова Ж.А., Койшибаева Н.И., Ауелова К.Е. Психолого-педагогический толковый словарь. – Алматы: Нұрлы Алем, 2011. – 219 с.
4. Қойшыбаева Н.И., Жунисбекова Ж.А., Абитиярова А.А. Педагогикалық психология. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2017. – 370 б.

ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ - ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ РЕТІНДЕ

Койшибаева Н.И., Муратова Х., Төрекүл А.
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»
кафедрасының п.ғ.к., доценті
Ж.А.Ташенев атындағы университет

Аңдатпа. Бұл мақалада ғылым мен білім беру саласындағы қашықтықтан оқыту технологияларының мәні мен маңызы қарастырылады. Қашықтықтан оқыту қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында білім алудың тиімді және қолжетімді тәсілі ретінде сипатталады. Автор инновациялық оқыту жүйесі ретінде қашықтықтан оқытудың артықшылықтарын, оның ішінде икемділік, уақыт үнемдеу, білім беру ресурстарына кең қолжетімділік сияқты ерекшеліктерін талдайды.

Аннотация. В данной статье рассматриваются сущность и значение дистанционных образовательных технологий в сфере науки и образования. Дистанционное обучение характеризуется как эффективный и доступный способ получения знаний в условиях современного информационного общества. Автор анализирует преимущества дистанционного обучения как инновационной системы, включая гибкость, экономию времени и широкий доступ к образовательным ресурсам.

Abstract. This article examines the essence and significance of distance learning technologies in the field of science and education. Distance learning is characterized as an effective and accessible way of acquiring knowledge in the modern information society. The author analyzes the advantages of distance learning as an innovative educational system, including flexibility, time efficiency, and broad access to educational resources.

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптері: бәрінің сапалы білім алуға тең құқылығы, білім беру жүйесін дамытудың басымдығы және әр тұлғаның зияткерлік дамуын, психофизиологиялық және жеке ерекшеліктерін ескере келе, халыққа арналған білім берудің барлық деңгейлерінің қол жетімділігі болып табылады.

Елдегі арнайы және инклюзивті білім беруді дамытудың қазіргі кезеңдегі міндеттері - барлық балаларды сапалы білім беруге қосу процесі, көпшілік мектептерге арнайы және инклюзивті білім беруді енгізу, ерекше оқу қажеттілігі бар балалардың жеке траекториясын дамытуға бағытталған білім беру моделін құру.

Бүгінгі күні қашықтан оқыту білім берудің еркін формасы, оның кейбір идеяларын материалдық-техникалық базалары бар қалаларда, аудандарда, ауылдарда жүзеге асыру мүмкіндігі болып табылады, сондай-ақ басқа бағдарламалардан, жоспарлардан, стандарттар мен арнайы жағдайларға тәуелділігі аз болады.

Қашықтан оқыту – елімізде жалпы білім беру және арнайы білім жүйесінің құрылымдық жүйесі және ұйымдастыру, әдіс-тәсілдердің елеулі өзгерістерін білдіретін ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды арнайы оқыту формасы. Бұл өзгеріс барлық балалардың психофизикалық жағдайлары мен даму деңгейіне қарамастан әлеуметтену, тәрбиелеу, білім беру және дамытудың қашықтан электронды әдістерінің бейімделген жүйесін жасақтауда.

Бұл берілген білім беру формасы оқушыларға жергілікті жерде мектепке оқуға мүмкіндік береді, бір уақытта қашықтағы оқу-әдістемелік ортасы мен ақпараттық білім беру ресурстарымен өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді. Үйден оқитын баламен педагогтан басқа (тьютордан) педагог-дефектолог, түзетуші педагог, педагог-логопед, педагог-психолог мамандар қашықтан жұмыс жасайды. Педагог-дефектолог ақпараттық бейімделуді, виртуалды-нақты әлеуметтенуді, түзете-дамыта оқытуды, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу жұмыстары оқыту бағдарламасы бойынша білімнің олқылықтарын толықтыруға бағытталады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қашықтықтан білім берудің мақсаты: Даму ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қалыпты балалармен бірге білім беру. Яғни адамның жынысына, дініне, шығу тегіне қарамастан тең құқылы жеке тұлға ретінде білім беру жүйесі болып табылады. Бұл арнайы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды. Нағыз ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға білім берудің 2 жүйесін жалпы және арнаулы жүйелерді бір-біріне жақындастырады. Жалпы білім беретін мектепте мүмкіндігі шектеулі оқушыларды бірлесіп (интеграциялы түрде) оқуын ұйымдастыру болып табылады.

Әр оқытушы қызметін әдістемелік сүйемелдеу, оқушыларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, денсаулығын сақтау, түзете-дамыту жұмыстары, демалыс, бос уақыттарын ұйымдастыру қашықтан оқу процесінің мазмұндық жағын қамтамасыз ететін оқыту ресурстық орталықтары, құрылымдары жағдайында ұйымдастырылады. Сонымен қатар, ресурстық орталық оқу-әдістемелік процесті өтуіне жауапты, оны бақылауды жүзеге асырады, техникалық мәселені шешуді қадағалайды.

Қашықтан оқытудың негізгі міндеттері:

- ерекше білім бер қажеттілігі бар балалардың білім беру бағдарламалары негізінде жоғары сапалы білім беру;
- қашықтан білім беру тұжырымдамасы мұғалімнің жетекшілігімен оқыту, сондай-ақ қосымша өз бетімен білім алу болып табылады.

Қашықтан оқыту - бұл зерттелетін материалды оқушыға жеткізу үшін ақпараттық технологиялардың жиынтығы, оқу үрдісінде оқушылар мен оқытушылардың интерактивті байланысы, сондай-ақ оқу процесінде зерттелетін материалды дамыту бойынша өз беттілік жұмысы бар оқушыларды қамтамасыз ету.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қашықтан оқытуды ұйымдастырудың бірнеше әзірлік кезеңдері бар: өңделім, апробация және енгізуді қамтитын әзірлік сатысы, негізгі қашықтан оқыту жүйесін тікелей қолдану кезеңі, бақылау-бағалау шараларын қамтитын қорытынды кезеңі.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық жағдайда білім берудің мақсаты мен міндеттері–білім арудың өмір бойына үздіксіздігі, білім сапасы мен қолжетімділігін, соның ішінде қашықтан оқыту арқылы қол жеткізуді қамтамасыз ету. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін білім беру қызметтерінің кең спектрін қамтамасыз ету үшін тиімді жағдай жасау тәжірибесін белсенді түрде жүзеге асыру, олардың қанағаттануын жақсартады. Жаңа ақпараттық білім беру технологияларын енгізу және қашықтан білім беру арқылы білім беру бағдарламаларын және осы санаттағы балалардың білімге қолжетімділігін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда білім беру жүйесі ақпараттық қоғам талаптарына сәйкес қарқынды дамып келеді. Осыған байланысты оқытудың жаңа технологияларын енгізу қажеттілігі туындады. Білім берудегі қашықтықтан оқыту технологияларының ішінде желілік және кейс технологиялар ерекше орын алады. Бұл технологиялар білім алушылардың дербестігін арттырып, практикалық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Желілік және кейс технологияларды сабақта тиімді қолдану оқушылардың белсенділігін арттырып, білім сапасын жақсартады. Мұғалімдер үшін бұл технологиялар сабақ құрылымын жаңартуға және оқыту әдістерін әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Желілік технология – білім беру үдерісін интернет желісі арқылы ұйымдастыруға негізделген оқыту түрі. Бұл технология қашықтан білім алуға мүмкіндік береді және оқыту процесінің икемділігін қамтамасыз етеді.

Қашықтан оқытуға тән ерекшеліктері:

- модульділік, бұл белгілі білім салалары туралы толық түсінік беретін әр бөлек курстар (минималды уақыт алатын сыйымды және барынша нақты модуль жасақтау, баланың бос уақытта өз бетімен жұмыстану үшін қызығушылық тудырады);

- оқушыларға тұлғалық бағытталған оқыту (сабақ және уақыт шектеуі жоқтығы, әр оқушының сақталған әлеуетін қолдана отырып кестеден тыс жұмыстану мүмкіндігі, бала өзінің кемшіліктерінен ұялған жағдайда немесе отбасынан тыс қарым-қатынас жасауға келіспеген жағдайда қашықтан оқыту);

- технологиялық, өз бетімен, бірақ білімді меңгеру деңгейі бақылатын үдерісте өзара әрекет етудің әртүрлі әдістері, формалары және құралдары;

- интерактивтілік, ерекше білім беру қажеттілі бар балаларды оқытуға толық сәйкес келетін және жеткілікті құралдар болып табылады.

Орынбор мемлекеттік университетінің жалпы және кәсіптік педагогика кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы Л. А. Витвицкийдің айтуы бойынша, қашықтан оқытуды жүзеге асыру төрт құрамнан тұрады:

- физикалық қашықтықта бөлінгеніне қарамастан мұғалім мен оқушының тиімді өзара іс-әрекеті;

- педагогикалық техниканы қолданатын;

- дайындалған әдістемелік материалдар тиімділігі және оларды жеткізу түрлері;

- кері байланыс тиімділігі.

Е.С. Полаттың айтуы бойынша қашықтан оқытуды табысты және сапалы жүзеге асыру осы процеске қатысы бар педагогтардың шеберлігі, педагогикалық басшылықтың тиімді ұйымдастыруына байланысты.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қашықтан оқытуды ұйымдастыру барысында төмендегіні ескеру қажет:

- баланың ағымдағы медициналық және психологиялық жай-күйін бақылау, ұсыныстар арқылы жеке бағдарламалар ұйымдастыру;

- қашықтан оқытуды жүзеге асыру үшін барлық компоненттер болуы (құралдар, дайындалған педагогтер);

- осы оқыту формасына ата-аналардың келісімі.

Желілік технология — білім алушылар мен оқытушылардың ақпараттық-коммуникациялық желілер (интернет) арқылы өзара әрекеттесуін ұйымдастыратын оқыту түрінің негізгі ерекшеліктері: қашықтан оқыту мүмкіндігі, онлайн платформалар арқылы білім

беру, ақпаратқа жылдам қол жеткізу және оқытушы мен студент арасындағы интерактивті байланыс болып табылады. Оны жүзеге асыру құралдарын: Zoom, Google Classroom, Moodle және WhatsApp қолдануға мүмкіндік береді. Бұл жүйенің қолдану жетістігі: уақыт пен кеңістіктен тәуелсіздік, жеке оқу қарқынын сақтау және көп ақпарат көздерін пайдалану артықшылығы. Сонымен қатар кемшілік жақтары: интернет желісіне тәуелділік, техникалық қиындықтар мен тікелей қарым-қатынастың аздығы.

Әртүрлі дидактикалық мүмкіндіктермен қашықтан оқытудың түрлі модельдері бар: интернеттен сервистік құралдарды пайдалана отырып, негізінен мәтіндік файлдар, мультимедиялық технология, видеоконференция, (электрондық пошта, іздеу жүйесі, телеконференция, форумдар, блогтар).

Сонымен, арнайы білім беруде жүзеге асатын ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қашықтан оқыту психологиялық-медициналық-педагогикалық сүйемелдеу қызметтері, аудандық, қалалық білім беру бөлімдерінің ақпараттық технологиялар қолдау мамандары, жалпы білім беру жүйесімен өзара біріккен қызметте бірнеше артықшылықтары:

- тиімділік— өнімділікке және басқа да ресурстық мақсаттарға және уақыт шығындары бойынша қол жеткізген жетістіктерді жақсарту байланыстарында көрінеді;

- икемділік— ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың психофизиологиялық және жеке-типологиялық ерекшеліктеріне, өмір сүру жағдайына сай оқытудың уақыты, орны және қарқынын таңдай отырып оқыту мүмкіндігі;

- модульділік— жеке қажеттіліктерін, сонымен қатар бірінші және екінші бұзылыстарына сәйкес мүмкіндіктерін қанағаттандыратын жек оқу жоспарымен оқу, жек түзету-дамыту маршрутын басшылыққа алу мүмкіндігі;

- параллельділік— бір уақытта базалық бағдарламалар мен даму бұзылыстарын түзете отырып оқыту мүмкіндігі;

- жаңашылдық— білім беру процесінде ЕББҚ бар баланың өз беттілік жұмысын бақылауды жүзеге асыратын компьютерлік жабдықтарға, компьютерлік желілерге, мультимедиялық жүйелерге негізделген жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану;

- оқытушының жаңа рөлін тьютор-кеңесші орындайды.

- оқушының жаңа рөлі— оқу процесін өзі ұйымдастыру және өзіндік бақылау болып табылады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қашықтықтан оқытудың артықшылықтары.

Біз ескеретін кейс технология — нақты өмірлік жағдаяттарды талдау арқылы оқыту әдісі бола отырып, студенттерді практикалық жағдайларды шешуге, талдау және шешім қабылдау дағдыларын дамытуға және топтық жұмысты ұйымдастыруға бағытталып іске асырылады. Ол: жағдай сипаттамасы, мәселені анықтау, шешу жолдарын ұсыну мен қорытынды жасау жолдарын қарастырады. Кейс технологиясының артықшылығы: сыни ойлауды дамытады, теорияны практикамен байланыстырады және коммуникативтік дағдыларды қалыптастырады. Сонымен қатар кемшіліктері: кейс дайындауға көп уақыт қажет, ол арлық пәндерге бірдей тиімді емес.

Электрондық оқу-әдістемелік кешенін дайындауды үлгілік оқу бағдарламаларына қатаң сәйкестендіріліп әзірленген, бекітілген оқу жұмыс бағдарламасы бойынша курсты әзірлеуші жүзеге асырады.

Әрбір пәннің электрондық оқу-әдістемелік кешені міндетті және қосымша комплектілерден тұруы керек. Міндетті комплект мыналардан:

- үлгілік оқу бағдарламасынан;

- оқу жұмыс бағдарламасынан (пәннің мазмұны, күнтізбелік-тақырыптық жоспар, ұсынылатын әдебиеттердің тізімі (не-гізгі және қосымша), курстың модульдік бөлінуі, қашықтық кеңестерін өткізу кестесі);

- дәрістердің электрондық курсынан;

- практикалық және семинарлық сабақтардың материалдары-нан;

– зертханалық практикумнан (тапсырмалар, мысалдар, әдісте-мелік нұсқаулар);
– студенттің өзіндік жұмысына және оқытушы-тьютордың же-текшілігімен жүргізілетін студенттің өзіндік жұмысына ар-налған тапсырмалардан;

– аралық бақылауды ұйымдастыру жөніндегі материалдардан (бақылау жұмыстары, тест тапсырмалары, жеке тапсырма-лар және т.б.);

– қорытынды бақылауды ұйымдастыру жөніндегі материал-дардан (емтихандық тестілеу тапсырмалары, емтиханға ар-налған сұрақтар, билеттер, емтихандық бақылау жұмыста-ры) тұрады.

Электрондық оқу-әдістемелік кешенін бағдарламалық қамтамасыз етілу функционалдылығы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына сәйкес болуы керек.

Барлық оқыту қызметінің түрлері: электрондық байланыс тәсілдерін қолдана отырып оқытушының (тьютордың) студентпен (тыңдаушымен) педагогикалық қарым-қатынасы; студенттің оқы-ту құралдарымен өзіндік жұмысы арқылы жүзеге асырылады. Байланыс уақытына кеңестермен қатар барлық бақылау іс-шара-лары кіреді: емтихан, зертханалық жұмыстарды, рефераттарды, мәселелерді, курстық, есептеу-кестелік жұмыстарды, жобалар-ды қорғау, қорытынды мемлекеттік аттестаттау. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудағы маңызды кезең – виртуалдық (син-хрондық немесе асинхрондық) өзара іс-қимыл. Синхрондық өз-ара іс-қимыл студент пен оқытушының нақты уақыт режиміндегі қатынасты қарастырады. Бұл үшін қашықтықтан оқыту жүйесі-нің чаттары немесе бейне конференциялар қолданылуы мүмкін. Асинхрондық өзара іс-қимыл студент пен оқытушы нақты уақыт-та қарым-қатынаста болмаған жағдайда жүзеге асырылады, бұл жағдайда қашықтықтан оқытудағы байланыстар жіберу тізімде-рінің немесе телеконференциялардың көмегімен электрондық пошта бойынша хат алмасу арқылы ұйымдастырылады.

Біздің елімізде электрондық оқулықтар жасауда әлі де көп жұ-мыстар атқарылуы тиіс, яғни орта, жоғары мектептің және қо-сымша білім беретін курстар пәндеріне байланысты көптеген оқулықтар жасалуы керек. Бұл оқулықтар қазіргі компьютерлік, коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жаңа пе-дагогикалық әдістерді қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін қамтамасыз етеді. Білім берудің кез келген саласында «Электрондық оқулықтарды» пайдалану оқушылар мен студент-тердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулық-тарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес. Осы бағытта «Білім беруді ақпараттандырудың ғылыми-әдістемелік орталығының»

Қорыта келе, білім берудегі қашықтықтан оқыту технологиялары, желілік және кейс технологиялар білім беру үдерісін жетілдіруде маңызды рөл атқаруады. Олар студенттердің тек білімін арттырып қана қоймай, олардың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан бұл технологияларды оқу үдерісіне кеңінен енгізу – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты (www.nci.kz)
2. АҚ «Білім беруді ақпараттандырудың ұлттық орталығы» (www.nci.kz)
3. Білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық кадрлары біліктілігін арттыратын республикалық институт (www.rpkso.kz) Роберт И. В.
4. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). 3-е изд., доп. -М.: ИИО РАО, 2010. -356с. Савелова Е. В.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР

Құдайбергенова А.И., Тауасарова А.С.

Тарих ғылымдарының докторы, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> E-mail: akudaybergen@gmail.com

«Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет» АҚ

Саясаттану ғылымдарының магистрі

E-mail: asel.tauasarova@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада 1920-1940 жылдардағы Қазақстан халқының этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуының қалаларға қатысты тарихы Қазақстан тарихының кемшін зерттелген тұстарының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстан халқы, қалалар, демографиялық дамуы, этникалық құрам, халық санақтары, ашаршылық

Abstract. This article considers the history of the ethno-demographic and socio-cultural development of the population of Kazakhstan between 1920-1940 as one of the less studied aspects of the history of Kazakhstan.

Keywords: population of Kazakhstan, cities, demographic development, ethnic composition, population censuses, famine

1920-1940 жылдардағы Қазақстан халқының этно-демографиялық және әлеуметтік-мәдени дамуының қалаларға қатысты тарихы Қазақстан тарихының кемшін зерттелген тұстарының бірі болып табылады. Архив құжаттарын, жарияланған статистикалық мәліметтерді, соның ішінде халық санақтары мәліметтері мен т.б. деректерді саралау негізінде бұл тақырыпты зерттеуге тырыстық.

Мысалы, 1920 жылғы өнеркәсіптік санақ бағдарламасында өнеркәсіптік мекеменің сипаттамасымен бірге жынысы, жасы, жағдайы бойынша топтағы жұмысшылар саны көрсетілді. 1920 жылы санақ материалдары бірқатар себептер бойынша сенімділігі төмен, көптеген кемшіліктері бар, сонымен қатар қысқартылған бағдарлама бойынша өткізілді. Сол кезде Қазақстандағы демографиялық ахуал туралы неғұрлым дәл және толық мәліметтер бермегенімен, 1920 жылғы санақ материалдары өтпелі кезеңдегі халықты зерттеуде дерек көзі болып табылады [1: 46]. Ал 1923 жылғы қалалық халық санағы 1920 жылғы халық санағын ұйымдастыру кезіндегі тәжібиені қайталады. 1926 жылғы халық санағының ерешеліктерінің бірі: әкімшілік ауылдар бойынша қазақ халқының рулық және әлеуметтік құрамына қатысты сұрақтар (орыс тілінде және араб графикасында) енгізілді.

1920-1930 жылдардағы Қазақстан қалаларының дамуы, кеңестік экономикалық қайта құру шаралардың бірі - индустрияландыру үдерісі нәтижесіндегі жаңа қалалардың пайда болуы, дамуы жайлы мәліметтер бірқатар еңбектерде қаралды. Соның ішінде Кеңес дәуірінде жарияланған еңбектерді марксистік-лениндік әдіснама тұрғысынан, кеңестік идеологиялық көзқарастар негізінде жазылған және қоғамда талқылауға идеологиялық тыйым салынған тақырыптарды ашатын тарихи деректер көбіне зерттеушілерден жасырылғандықтан, деректер толық қамтылмаған зерттеулер деуге болады. Соған қарамастан, бұл кітаптар қала халқына, өміріне қатысты алғашқы еңбектер болып табылады [2-10]. Мысалы, Ж.Қ. Қасымбаев өз еңбектерінде Қазақстан қала халқының демографиялық дамуының XVIII ғасырдан XX ғасырдың алғашқы жартысына дейінгі мерзімдегі, соның ішінде Семей қаласының тарихына қатысты Қазақстан халқының қалай қалыптасқанын анықтауға зер қойды [11, 5: 40-48]

Сонымен, Қазақстан қалаларының саяси-экономикалық, мәдени дамуы тарихы біршеме зерттелгенімен, демографиялық дамуы кешенді мәселелер ішінде жалпылама, терең талдаусыз қамтылды. Сондай-ақ, кейінгі жылдарға дейінгі жарияланған зерттеулерде республикада XX ғасырда орын алған ашаршылық тарихы қала халқының өмірімен байланыстырылмай, негізінен бөлек қарастырылды. Сондықтан XX ғасырдың 20-30 жж. ел қалаларының

этнодемографиялық дамуын шынайылық тұрғысынан отандық тарих ғылымындағы өзекті тақырып ретінде қарастырамыз.

Қазан төңкерісіне дейін Қазақстанда 50 мың адамнан жоғары адамы бар ірі қалалар болған жоқ. Үлкен қалалар деуге болатын Оралда 43,2 мың мыңнан аса, Семейде 35 мыңдай адам тұрды. Өлкенің 19 қаласының халқы 10 мыңға жетпеді. Қалалар негізінен әкімшілік орталықтары болды. Біртіндеп Орал, Петропавл, Верный, Семей, Қостанай, Шымкент, Әулиеата қалалары сауда және мал мен егін өнімдерін өңдеу орталықтарына айналды..

Кеңес дәуірі қарсаңында қала халқының көпшілігі славян халқы өкілдерінен құралды: Орал облысында 82,0 %-ы, Торғай облысында - 67,3 %-ы, Ақмола облысында -70,9 %-ы, Семей облысында – 53 %-ы орыстар болды. Ресей құрамына кешірек қосылған оңтүстік мен Жетісу қалаларында орыстардың үлесі Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда төмендеу: Жетісуда - 43,4%, ал Сырдарияда - 10,9 %, ал, далалық облыстарда (Қарқаралы -24,4 %, Темір -37,3 %, Ырғыз -37,5 % қалаларынан басқа): Семейде - 42,3%, Торғайда - 44,6 %, Ақмолада - 47,2 %, Павлодарда - 47,3 % болды. Ал Оңтүстік Қазақстан қалаларында көпшілік үлеске өзбектер ие болды.

1920-30 жылдары Қазақстандағы қалалардың дамуы жалпы кеңестік өндірістендіру, урбанизация және әкімшілік өзгерістер аясында жүрді. Бұл жылдардағы республика халқының дамуын екі кезеңге бөліп анықтауға болады. Біріншісі 1926 жылға дейінгі оқиғаларды, ал екіншісі 1926-1939 жылдардағы санақаралық кезеңді қамтиды.

Бірінші кезеңде Түркістан Республикасы мен Қазақ АКСР-індегі ашаршылықтар орын алды. 1917 ж. соңында Әулиеата уезінде 44307 шаруашылық, Перовск уезінде – 24 810, Түркістан уезінде – 12 296, Шымкент уезінде – 3 618, Қостанай және Ақтөбе уездерінде – 62 275 шаруашылық ашаршылыққа ұшырады. Бір ғана Жетісу губерниясының Верный уезінде 220 мыңдай адам ашаршылықтан зардап шекті [12: 35]. Ал Түркістанның жекелеген өңірлерінде ашаршылық 1923 жылға дейін созылды. Нәтижесінде Түркістан Республикасынан Қазақ АКСР құрамына кірген жерлерді мекендеген қазақтар 1917-1920 жж. арасында 34,1 пайызын немесе 427 230 адамын жоғалтты. Қазағы көп кеміген уездер – Әулиеата (43,8 %-ға) және Лепсі (42,1 %-ға) уездері болды, халқы жартысына жуығынан айрылды [13: 11; 14, 69].

1920 ж. Алматы уезінде тіркелген 194,6 мың адам (100,6 мың ер және 94 мың әйел) 1917 ж. салыстырғанда 28,4 мың адамға (21,4 мың ер адам, 7 мың әйел) немесе (17 %-ға) кеміген. Уезде қазақтар саны күрт кеміп, орыстар саны өскен. 1917-1921 жж. қазақтар 47,7 мың адамға (ерлер 33 %-ға, әйелдер 26%-ға) кемігенде, орыстар 42,2 %-ға (ерлер 34,9 %-ға, әйелдер 50,5 %-ға) немесе 16,2 мың адамға көбейген. Бұндай өсім орыстардың көші-қоны есебінен жүзеге асты (14, 18-19 пп.).

1921-1923 жж. Қазақ АКСР-ін ашаршылық жайлады. 1921 ж. қарашада ашаршылыққа ұшырағандар саны 1 508 мың адам (республика халқының 1/3 бөлігі) болса, 1922 ж. маусымына қарай 2019485 адамға жетті [15, 13 п.]. Бұл ашаршылықтан Қазақстанда 1 миллионнан аса адам қаза тапты.

Қазақ АКСР-інде халық саны 1920 жылға дейін өскенімен, 1920-1921 жылдары 919 839 адамға күрт азайған (Орынбор губерниясынсыз – АҚ) [16: 4, 5, 18, 19]. Жалпы, Қазақ АКСР халқы 1917-1920 жылдары 13,2%-ға, оның ішінде Қытаймен шекаралас Семей облысында - 20,1%-ға қысқарды [6: 6]. Жекелеген губернияларда: 1922 ж. желтоқсандағы есеп бойынша Бөкей Ордасының халқы 1920 жылмен салыстырғанда 38592 адамға кеміген. Ал 1921 жылға дейінгі және 1922 жылдың I жартысындағы өлім-жітім мен босқыншылық нәтижесінде губерния 23 мың адамға кеміді [17: 134].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстан халқы 1917–1920 жж. арасында 6218,3 мыңнан 4 679 795 адамға, 1923 жылға қарай 3 786 910 адамға дейін қысқарды. 1920-1923 жж. Қазақстан халқының саны 892 885 адамға азайды [18: 657–658].

Осы жылдардағы Қазақ АКСР-дегі қала халқының құрамындағы өзгерістер: 1917 ж. 285643 адам (ел халқының 7,7%-ы) болған қала халқының 1920 ж. 21709 адамға кеміп, 263934 адам болып, ел халқының 6,8%-ын ғана құрады. 1921 ж. 245195 адамға дейін төмендегенімен, үлесі барлық халықтың 8,3%-ы болды, ал 1922 ж. қалалардағы 254929 адам жалпы халықтың

7,8%-ы болды. (Орынбор губерниясын қоспағандағы есеп – АИК) [18: 4, 5, 18, 19]. 1917-1922 жж. арасында 30714 адамға кеміген. 1922 ж. Қазақ АКСР қалаларындағы тұрғындар 1917 жылғы мөлшерінің 89,2%-ын ғана құрады.

Бұл жылдары Қазақстанға бағытталған көші-қон жалғасты: 1916-1926 жж. Қазақстанға 800 мыңға жуық адам қоныс аударды [19: 218–237]. Оның ішінде 1921-1926 жылдары қоныстанған «жергілікті емес» 522,1 мың адамның 311,5 мыңы орыстар мен украиндар (59,7%) болды [20: 99]. Келгендердің 80%-ы ауылды жерге, ал 20%-ы қалалық жерлерге тұрақтады.

Ашаршылық өршіген ауыр жылдары қалалар салыстырмалы түрде аз зардап шекті, ал 1923 жылдың көктеміне қарай адамдар құрамы тез толықтырылып қана қоймай, тіпті 1920 жылғы қала тұрғындарының санынан 1,4% - ға асып түсті. 1921 жылдан кейін қала тұрғындарының қалпына келуінің жылдам қарқыны, бір жағынан, экономикалық өмір дамып келе жатқан провинциядан тыс қалаларға халықтың толып кетуімен, сондай-ақ жұмыс іздеп кедейленген ауылдан халықтың толып кетуімен түсіндіріледі.

1923 жылмен салыстырғанда қала халқының саны 7243 жанға (тек 1923 жылғы санақта көрсетілген қалалар бойынша, Доссорсыз) немесе 13,3% - ға өсті. Өсу қарқыны, әрине, негізінен халықтың көші-қонына байланысты болды, бұл губернияның экономикалық өмірі дамыған сайын өте қарқынды болды, сонымен қатар аштық пенастық шықпай қалған жылдары болқынға ұшыраған халықтың қайта оралуы есебінен болды [21, 20 п.].

Республика бойынша 1926 ж. Бүкілодақтық халық санағында қала халқы 539 мың адам болып, халықтың 8,4%-ын құрады. Республикада қалалық типтегі 50 қала мен кент болды. Орта қалалар саны 27, ал ірі қалалар болған жоқ. Қалалық типтегі 33 кентте халқы 125,2 мың адам немесе қала халқының 1/3-тен астамы өмір сүрді. Екі қалада 500-ден 1 мың адамға дейін, алтауында - 1 мыңнан 2 мың адамға дейін, он алтысында - 2 мыңнан 5 мыңға дейін, тоғызында - 5 мыңнан 10 мыңға дейін тұрғын болды. Губерниялар бойынша қала халқының үлесі: Қостанай губерниясында – 1,6 %; Ақмола губерниясында – 12,8 %, Ақтөбе губерниясында – 13,7 %, Семей губерниясында – 21,6 %, Сырдария губерниясында – 21,9 %, Орал губерниясында – 18,8 % және Жетісу губерниясында – 6,9 % [22: 15-45] болды. Оңтүстіктегі қалалардың орыстар мен басқа переселендер тұратын бөлігінің «жаңа қала», қала шетіндегі, ауылмен, даламен тығыз байланысты бөлігінің «ескі қала» деп екі бөліктен тұратын ерекшелігі пайда болды.

1926 жылғы халық санағы материалдарына сәйкес Қазақстанның қала халқының басым көпшілігі орыстар (52,3%), украиндар (10,8%), тараншылар (10,6%) болды. Қазақтар қала халқының 8,1% -ын, одан әрі татарлар 5,0%-ын құрады.

Келесі 1926-1939 жж. санақаралық кезеңде ауыл қазақтары саны 2,6 есе кемігенде, қалалық қазақтар саны үш есеге артты. Дегенмен қала тұрғындарының көпшілігі орыстар болып қала берді. Қала халқының өсуі өндірістендірудің арқасында ғана емес. 1931-1933 жж. ашаршылық кезінде күнкөріс көзінен айрылған аш адамдар ауылдардан қалаларға аштықтан құтылсақ деп босты. Бұл жылдар халық тарихындағы ең ауыр кезеңдердің бірі болып саналады.

Қазақ халқының жартысына жуығын жалмаған 1931-1933 жж. ашаршылық Қазақстандағы өндірістендіру үдерісінің қарқындауы кезінде орын алды. Жаңа өндіріс орындары іске қосылып, ірі темір жол құрылыстары жүрді, бұрынғы қалаларды дамыту, жаңа қалалардың пайда болуы, білім деңгейінің өсуі, мәдени жетістіктер қатарласа жүріп жатты. Кеңес өкіметі өнеркәсіптік нысандар салу, зауыттар салу сияқты мәселелерге басымдық берді.

Ауыл халқының қалаға қарай сабылуының басты себебі өндірістендірумен байланысты. Бұған архив құжаттары мен көнекөз шежірелі қарттардың естеліктері куә. Мысалы, «Талас өңірінде малын бағып, аздаған егінін салып, мамыражай өмір сүрген халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан шырқын бұзған ашаршылықтың зардабын тартқан адамдардың бір бөлігі құмға қарай шұбырса, кейбіреулері қалаға бет алады. Бірақ, Әулие-Атаға кеткендердің көпшілігі жол бойында қырылып қалған, ал құмға жеткендері тұзақ құрып, қоян аулап күндерін көрген» деп еске алады көнекөз қариялар [23: 445].

Ресми құжаттарда қалаға босқыншылық «өз ауылдық кеңесі аумағынан тыс жұмыс жерге жұмыс істеуге кетті» деген сөзбен де жасырылды. Мысалы, 1930 жж. қалаларға жұмыс істеуге кеткен, азық іздеп ауылдан кеткен адамдар статистикалық құжаттарда «жұмыс іздеуге кеткендер» сөзімен берілген [24, 113, 117, 124, 125, 127, 129-132 пп.] .

Күн көріс көзінен айрылған ауыл халқының бір бөлігі ірі құрылыстар жүріп жатқан қалаларға кіруге тырысты, себебі жұмысшылар азық-түлік паегімен қамтамасыз етілетін, болмаса қалаға бару қайыр сұрап тамақ жеуге мүмкіндік деп қабылдады. Алайда, жұмысшы кәсіптерінің тілі мен дағдыларын білмегендіктен, босқындардың көпшілігі қалаларда жұмысқа орналаса алмады. Қала шетінде тұрақтап, қаланың аш-жалаңаш бөлігін құрады.

Қалаларда іш сүзегі, бөртпе, т.б. жұқпалы аурулар мен арықтап өлген адам саны есепсіз болды. Қаланы мәйіттерден тазарту үшін жинап, мүмкіндігінше зираттарға апарды, бірақ беттері жабылмай, ит пен құсқа жем болды. Ауруханалар да мәйіттерге толды.

Аштыққа ұшырап, босқан халықтың басым көпшілігі ешқандай да көмек алмады. Тіпті босқындар кеңестік қоғамның өмірінен тыс, ешбір қараусыз, қалтарыста қалды деуге болады. Көпке дейін республика ішкілік босқыншылық кеңестік қоғамның дамуына қатысы жоқ, пайдасыз, тіпті қалаға кедергі жасаудағы құбылыс ретінде, көлеңке секілді қабылданды. Қалаға ағылған босқындар қалаға кіре алмай, қала шетіндегі бейшара қалыптағы тобыр секілді көрінді. Қалалар болса сұрықсыз, жұпыны, аяушылық жағдайдағы елді мекен секілді түрге түсті.

Қала халқының саны туралы 1926 жылғы санақ және Мемлекеттік жоспар жүйесі 1931 жылы үлкен ақаулармен жүргізген жаппай есеп мәліметтері ғана бар. 1926 жылғы санақ бойынша қала халқының саны-471 мыңды құраса, 1931 жылы жаппай есепке алу деректері қалаларда 732,7 мың адамды есептеді. Бұдан кейінгі жылдары мемлекеттік халықты үздіксіз есепке алу ісі жүргізілмеді, ал алдағы жылдардағы құрылыстың, өнеркәсіптің, көліктің өсуін және т.б. дамытуды жоспарлаудағы жедел-жоспарлы мақсаттар үшін мемлекет негіз ретінде 1926 ж. санақ пен 1931 жж. есептерге сүйеніп, халықтың мүмкін болар есебін шығарды. Ол бойынша қала халқы жылдар бойынша төмендегінше болады деп есептелді: 1931 ж. қаңтар - 732,7 мың; 1932 ж. - 1072,1 мың; 1933 ж. - 1218,9 мың; 1934 ж. - 1311,6 мың; 1935 ж. – 1437,6 мың; 1936 ж. – 1499,5 мың.

Бұл мәліметтер осы жылдар ішінде орын алған қала халқының өсу үдерісін көрсеткенімен, шынайы бола алмайды, өйткені, бұлар алдын-ала болжанылған сандар, бірақ салыстыруға қажетті басқалай есеп мәліметтері жоқ [25, 143, 144 пп.].

Жекелеген қалалар бойынша мәліметтер де қала халқының күрт өсімін көрсетті. Мысалы, Ақмола қаласы халқы сандық динамикасын салыстырсақ: 1929 ж. – 12600 адам, 1930 ж. - 21000 адам, 1931 ж. – 32000 адам болса, қалаларға адамдардың көшіп келуін жоспарлаған Қазмемжоспар өндірістік орындардың өсіміне сәйкес 1932 жылы шамамен мүмкін болар адам саны 34400 адам, 1933 ж. – 38000 адам, сондай-ақ, 1937 жылы Ақмола қаласы халқының санын 270 000 адамға жетеді деп есептеген [26, 25 п.]. Сонда Қазмемжоспардың есебі бойынша Ақмола қаласы халқы 1929–1937 жж. аралығында 21,4 есе өсуі керек еді. Шындығында Ақмола қаласының халқы бұл мөлшерден төмендеу мөлшерде дегенімен, 3 есе өсті: 1929 ж. – 12600 адам болса, 1932 ж. – 26000 адам [27, 71 п.], 1933 ж. – 30 000 адам [28, 124 п.], 1936 ж. – 40 000 адам [29, 29 п.].

Қала халқы ауыл тұрғындарының есебінен де өсті. Ұжымдастыруға қарсылық ретінде байлардың шекара асып кетуімен бірге, қалаларға босып көшу фактілері көп болды [30, 50 п.]. Мысалы, ОГПУ-дың Шығыс Қазақстан облысы бөлімінің шекаралық аймақтардағы арнайы 2 тобының Абралы ауданының № 3 ауылындағы 98-шаруашылықтан алынатын салық жайлы 1932 ж. 30 қазандағы арнайы сводкасында: қалаға – 10 шаруа қожалығы көшіп кетті, қалған 40 шаруа қожалықтарының ішінен тек қана малсыз кедейлер қалды және салық төлей алмады» деп көрсеткен [31, 129 п.]. Бұндай жағдайлар Қазақстан бойынша орын алды. Босқындарды қызықтырған жайт қалалық азық-түлік базалары мен тамақтандыру пункттеріне тіркелген босқындарға тәулігіне 200 гр. піскен нан, күніне бір рет быламық түріндегі болса да ыстық

тамақ берілді. Кейбір жерлерде тәулігіне 200 гр. есебінен 5 тәулікке деп қолға ұн берілді [32: 237].

1931 ж. наурыз айының басында аштық салдарынан қырдан қалаға (Форт-Александровскке) отбасымен келгендердің тізімінде бір ғана Форт-Александровск қаласында 3 318 адамнан тұратын 657 босқын отбасы тіркелді [33; 34: 253-268].

Ауылдан қашқын босқындардың көпшілігі қала маңына келіп, күнкөріс көзін таппай, аштықтан өлді. Қала ішінде, теміржолдар маңында көмусіз жатқан, ит пен құс талап жатқан мәйіттер, орларға жинап тасталған мәйіттер жайлы құжаттар көптеп кездесті [36, 2022].

Осылайша, ауыл халқының отырықшыланғандарынан, көшіп кеткендерінен басқа, малынан айрылып, қайыршыланғандары қалаға келіп, жұмысшылар қатарын толықтырды, қала халқының санын өсірді.

Ашаршылық пен босқыншылықтан, өлім-жітім нәтижесінде халық санының күрт кемуі көрсетілетін болғандықтан, Облыстық халық шаруашылығы басқармалары 1934 ж. 1 қаңтарынан бастап халық санын есептеуге қатысты барлық деңгейдегі материалдарды құпияландыру туралы арнайы құпия нұсқау береді. Нұсқауда сол күннен бастап аудандар халқының саны туралы анықтамалар жергілікті ұйымдардағы құпия хат алмасуға рұқсат берілген адамдарға ғана берілуі тиіс деп көрсетілді [35: 125 п.].

1931-1933 жж. ашаршылықтың нәтижесінде республика халқы 2,2 млн-ға жуық (49-52%) адамынан айрылды [36: 1-3]. Тек қазақ халқының шығыны – 1840 мың адамды немесе 1930 ж. халық санының 47,3 %-ын құраған. Сонымен қатар Қазақстаннан 1 миллионға жуық қазақ босып кеткен (37: 19).

Республика халқының дамуының дағдарысты нәтижесін 1937 ж. халық санағы тіркеді. 1937 ж. санақ халық санының күрт кемігенін анық көрсетті. Бұл санақ материалдарын шындыққа жанасымды деп есептейміз. Кейбір аман қалған санақ мәліметтерін 1926 ж. санақ материалдарымен салыстырғанда, онда Қазақстан халқы 1937 жылы 1926 ж. мөлшерінің 84,2%-ы болғандығын, соның ішінде ауыл халқы 69,1%-ы болып кемігенде, қала халқы 246,9%-ға өскендігі көрінеді. Облыстар бойынша 1926-1937 жж. арасындағы халық санының айырымын есептегенде, барлығы 1144725 адамға кемігені шықты. Соның ішінде ауыл халқы 1831556 адамға кемігенде, қалалар 686831 адамға толыққан.

1 кесте 1926-1937 жж. Қазақстан халқы өсімінің (сальдосының) облыстар бойынша көрсеткіші [38: 120, 121, 126, 132 пп.]

Облыстар	Барлығы		Ауыл	Қала
Қазақ КСР	- 1144725		-1831556	686831
Ақтөбе	-76283		-108305	32022
Алматы	-148081		-140418	-7663
Шығыс Қазақстан	-198349		-285919	87570
Гурьев	-31841		-82601	45760
Батыс Қазақстан	-101883		-111425	9542
Қарағанды	15339		-103280	118619
Қызылорда	-86903		-117555	30652
Қостанай	-172299		-181772	9473
Павлодар	-158551		-166034	7483
Солт. Қазақстан	300073		201357	98716
Оңт. Қазақстан	-171769		-255078	83409

Алматы қ.	175997		20817	145380

1937 ж., 1938 ж. және 1939 жылғы мәліметтерін салыстырсақ, келгендер мен кеткендер саны мен айырымының динамикасында тұрақтап қалушы көші-қоншылардың өсімі басым болды:

1937 ж. ересектері 196245 адам, 16 жасқа дейінгі балалар 47656 адам, барлығы 243901 адам; 1938 ж. 260048 ересек, 16 жасқа дейінгі 45606 балалар, барлығы 305654 адам; 1939 ж. 268355 ересек, 16 жасқа дейінгі 60605 балалар, барлығы 328960 адам келген. Сонда 3 жылдағы есеп бойынша, 878515 адам қалаларға келген.

Енді қалалардан кеткендер санын анықтасақ, 1937 ж. 99451 адам, 1938 ж. 142261 адам, 1939 ж. 143533 адам, барлығы 385245 адам кеткен. Сонда Қазақстан қалаларына келіп, тұрақтап қалғандар саны 493270 адам болып табылады.

Қала халқының 47,5%-ы 50 мыңнан аса халқы бар қалаларды мекендеді: 1926 ж. бір ғана Семей қаласы болса, 1939 ж. жетеу болды. Бірақ, қала халқының құрамындағы қазақтар үлесі – 16,1%-ды құрады. Қазақтардың өнеркәсіпті-индустриалды нысандар орналасқан жерлерді мекендеген бөлігі урбандалу үдерісіне тартылды: мысалы, қазақтардың Қарағанды облысында 33,3 %-ы, Семей облысында 29,7%-ы, Гурьев облысында 26,5%-ы, Қызылорда облысында 18,2%-ы, Алматы облысында 16,9%-ы, Ақтөбе облысында 14%, Жамбыл облысында 13,6%, Оңтүстік Қазақстан облысында 13%-ы, Павлодар облысында 12,4%-ы, Солтүстік Қазақстан облысында 11,4%-ы, Шығыс Қазақстан облысында 10,8%-ы, Қостанай облысында 6,4%-ы, Батыс Қазақстан облысында 4%-ы [39:180-183-пп.] қалаларда мекендеді. Дегенмен, қазақтардың 83,9%-ы ауылдарды мекендеді. Батыс Қазақстан облысы қазақтарының 96%-ы ауылдық жерлерді мекендеді.

Ашаршылық жылдары қалалар халқының саны көші-қоншылар есебінен тез өсті. Мысалы, Семей, Петропавловск, Риддер, Ақтөбе, Қостанай, Орал, Қызылорда, Ақмола қалаларының халқы 1932-1936 жылдары күрт өскен. Ал, Гурьев, Павлодар, Мирзоян (қазіргі Тараз қаласы, 1936–1937 жылдар аралығында Мирзоян деп аталған), Шымкент қала халқының саны 1933 ж., 1935 ж. және 1936 жылы көші-қоншылар есебінен өссе, Қарағанды қаласының халқы 1935 жылдан бастап көші-қоншылар есебінен өсімді көрсетті [40: 5 п.].

Ресми қоныс аудару үшін қоныс аудару туралы құжаттар керек болды. 1932 жылы КСРО-да төлқұжат жүйесі енгізілді. Тұрғылықты жері бойынша тіркелу міндеттелді Осы жағдайлар қазақтардың қалаларға көшу кезінде қиындықтар туғызды: тіркеуде шектеулер болды. Қозғалыс бақылауда болды, сонымен бірге экономикалық факторлар (ұжымдастыру, жұмыс тапшылығы) да қазақтардың қалаға көшуін тежеп, құжаттар қажеттігі мен кеңестік саясат қазақтардың урбанизация процесіне кері әсер етті.

Халықтың табиғи қозғалысы туралы нақты мәліметтерді ресми құжаттардан табу қиын. Екі миллионнан аса халқынан айрылған Қазақстанда ай сайынғы статистикалық мәліметтерде өлім-жітім көрсеткіші арнайы есепке алынбаған. Өлім-жітім тіркелген құжаттар кездескенімен саны аз мөлшерде, бірліктер мен ондықтар мөлшерінде ғана тіркелген және мәліметтер толық емес. Әсіресе ауыл халқының өлім-жітім, бала туу, некеге тұру, ажырасу т.б. мәліметтерді табу өте қиын. Дұрысын айтқанда, нақты есеп жүрмеді. Ал, осы жылдардағы қала халқының өлім-жітім мәліметтері есепке алынып отырғанымен, оның да анықталар тұстары әлі де көп. Мысалы, 5 кестеде қала халқының мың адамға шаққандағы өлім-жітімі көрсетілген:

2 кесте. Қала халқының 1926-1933 жж. өлім-жітімі (мың адамға шаққанда) [41, 42; 43]

	926	927	928	929	930	931	932	1	933	933*	1
Ора							4				5
л	4.0	9.8	8.1	3.9			2.7			5.7	

Гурь ев	6.8	5.4	4.7	3.3	3.6	0.8	1.8	3	7.6	
Ақт өбе	5.7	1.8	8.4	4.7				-	2.1	6
Қос танай	3.0	9.1	5.1	6.5		5.8	5.9?	1	4.6	4
Пет ропавловск	6.2	4.6	2.6	8.5			6.9	3	9.8	2
Ақм ола	7.0	3.8	5.1	1.4			3.3	7		
Пав лодар	8.6	8.6	4.7	8.8		6.0	8.1	3		2
Сем ей	0.6	2.2	1.1	0.1	3.0	4.8	3.6	5		
Алм аты	2.4	0.3	7.3	3.8	3.8	8.1	5.1	3	5.7	
Шы мкент					6.9	6.3	1.5	2		1
Түр кістан										1
Қыз ылорда					7.9		9.5	2	5.4	2

Кестеде 1926-1929 жж. мәлімет анағұрлым толығырақ (Шымкент, Түркістан және Қызылорда қалаларынан басқаларында). Ал, 1930 жылдан бастап кейбір жылдарда мәліметтер жоқ! Есеп жүргізілмеген. Статистика нақты болмай тұжырым айту қиын. Алайда адам өлімі мың адамға шаққанда 64,6%-ге (1933 ж. Қостанай қаласында), 73,3%-ге (1932 ж. Ақмола қаласында) дейін өскен. Орал қаласы бойынша, бар болғаны екі жылдың ғана мәліметтері көрсетілгенімен, екі жылда өлім-жітімнің күрт өскені көрінеді. Семей қаласында өлім-жітім өскен. Алайда мәліметтер толық емес, деректерді іздестіруіміз қажет. Шындығына келгенде халық өлімінің нақты есебі жүргізілмеді. Жастық-жыныстық кагортаға келсек, сол жылдардан кейінгі мәліметтерде пирамидасында бұл жылдар орны үңірейіп көрінеді.

1939 ж. санақ Қарағанды және Қостанай облыстарында қала (32,0 промилль) мен село (65,9 промилль) халқының туу көрсеткіштеріндегі айырмашылықты тіркеді [44: 10 п.].

Қорытынды. Сонымен, 1920-1930 жж. аралығында Қазақстанда жүргізілген саяси-экономикалық реформалар қала халқының жаңа түрге ауысуына әкелді. Сонымен бірге, қалалардың архитектурасы, әлеуметтік-экономикалық құрылымы мен функционалдық бағытын өзгерді.

1929-1932 жылдары тұрғын үйдің жаңа түрі - көп пәтерлі секциялық тұрғын үй қалыптасты. 20-шы жылдардың аяғынан бастап көптеген жұмысшы поселкаларында, кейде тіпті ауылшаруашылық ауылдарында негізінен 4-5 қабатты стандартты тұрғын үйлер салына бастады. Осы кезеңде салынған тұрғын үйлердің келбеті көп жағдайда сол кезде қалыптасқан сәулет өнерінің жаңа бағытына сәйкес келді: үйлер кірпіштен емес, панельді плиталардан және жұмыс клубтары, мектептер, ауруханалар, кітапханалар, әкімшілік ғимараттар, қарапайым архитектуралық формасымен, еркін канондық емес құрамымен, өткен сәулеттік реминисценциялардан түбегейлі бас тартуымен ерекшеленді [45: 38-46].

1920-1930 жылдар Қазақстан үшін түбегейлі өзгерістер кезеңі болды. Қалалар полиэтносты халықтың мекендейтін орталықтарына айналды, бірақ бұл үдеріс елдегі ұжымдастыру, ашаршылық пен қуғын-сүргін қасіретімен бірге жүрді. Бұл үдерістер алдағы онжылдықтардағы республиканың этнодемографиялық құрылымын айқындап, Қазақстанның қазіргі полиэтникалық қоғамының негізін қалады. Бұл жылдары қала мен ауыл халқының

арақатынасы, аумақтық орналасуы өзгерді, қалалар мен ауылдық мекендер бөлінісінің негізі нақтыланды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алексеенко Н.В. Статистические источники по демографии Казахстана. Усть-Каменогорск. Шығыс баспа, 1999. 113 с.
2. Татимов М.Б., Саркенова К.А. Демография Казахстана по материалам переписей населения 20-30-х годов XX века. Зұлмат пен зардап. – Ақтөбе: Центр изучения соц.-экон. проблем народонаселения Центральной Азии при ЦАУ, 2002. – 266 б.
3. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Казахи (демографические тенденции в 80-90-х годов). – Алматы: Өркениет, 2000. – 102 с.
4. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. // В 2 кн. Кн. 2. – Алматы: Ғылым, 2000. – 388 с.
5. Касымбаев Ж.К. Как формировалось население Казахстана? // Ақиқат, 1992. – № 8.
6. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет. (1897-1997 гг.) – Усть-Каменогорск, 1999. 157 с.
7. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
8. Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. – Алматы: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. – 408 с.
9. Төлекова М.К. Жетісу халқы (1897-1999 жылдар). – Алматы, 2002. – 164 б.
10. Асылбекова Ж.М.-А. «Национальные индустриальные кадры Казахстана в конце XIX – начале XXI вв. (социально-демографический аспект): автореф. ... докт. ист. наук. – Алматы, 2007. – 49 с.
11. Касымбаев Ж.К. Итоги городского населения Казахстана по переписи 1897 г. // Известия АН КазССР. Серия общественных наук, 1988. – №4. – С. 40-48.
12. Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. – Алматы: Елтаным, 2019. – 272 б.
- 13.. Зарубин И. И. Список народностей Туркестанского края. — Ленинград: Рос. акад. наук, 1925. – 24 с.
14. ҚРПМ. 666 қ. 1 т., 76 іс.
15. РФМА. Р-1065 қ. 2 т. 116 іс.
16. Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 г. – Оренбург : 5-я Гос. тип. Оренполигр, 1925. – 97 с.
17. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 28. Орал, Бөкей губернияларындағы ашаршылық (архив құжаттарының жинағы). Құрастырушылар: Б.С. Боранбаева, Ж.Н. Сафуллин, С.С. Алғалиев, А.С. Байбулсинова, А.Ш. Курымбаев, Д.Е. Есеналина, А.Қ. Қосанова / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. – Астана, 2022. – 352 б.
18. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. — Алматы : Атамұра, 2010. — 768 с.: табл., ил., карты.
19. Гладышева Е. Н. О взаимовлиянии миграции и национального состава населения (на материалах Казахстана) // Статистика миграции населения. — Москва : Статистика, 1973. 359 с.
20. Алексеенко Н. В., Алексеенко В. Н. Славянское население Казахстана XVIII–XX вв.: Историко-демографическое исследование. — Усть-Каменогорск : Медиа-Альянс, 2009. — 131 с.
21. БҚОМА. Ф.1 қ. 1 т. 234а іс.
22. Всесоюзная перепись населения 1926 г. — Т. VIII: Казакская АССР. Киргизская АССР = Republique S.S. Aut. des Kasakes. Republique S.S. Aut. de Kirghisie : Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. - 1928. - V, 256 с., 6 л. карт. : табл.

23. XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: орналасуы мен бейімделуі = Казахские откочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XX века: пребывание и адаптация: Архив құжат. мен мат.-р жинағы = Сб. архивных док. и мат. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, З.К. Курманов, М.М. Козыбаева, Р.Ж. Байдалы, А.А. Бекенова. – Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. – 595 б.
24. СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 4 іс.
25. РМЭА. 1562 қ. 329 т. 143 іс.
26. СҚОМА. 1318 қ. 1 т. 1 іс.
27. ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 185 іс.
28. ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 188 іс.
29. ҚР ОМА. 698 қ. 14 т. 196 іс.
30. ШҚОМА. 139-П қ. 1 т. 22 іс.
31. ШҚОҚЗТҚО, Р-15 қ. 2а т. 156 іс.
32. Айдарбаева Р.К. Казахстанские беженцы в 1920-1930 годы / Р.К. Айдарбаева, Ж.А. Садвакасова. – Усть-Каменогорск: ВКТУ, 2024. – 280 с.
33. МОМА. 17 қ. 1 т. 15 іс.
34. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий(20-50 годы XX века). Т. 16. Маңғыстау өңіріндегі саяси қуғын-сүргінге қатысты архив құжаттарының жинағы. Құрастырушылар: Н. Хайруллаев, Ж. Нұрмаханова, С. Алғалиев, А. Нұрғазиев / Жалпы редакциясын басқарған Е.Т. Қарин. – Астана, 2022. –408 б.
35. ШҚОМА. 788 қ. 1 т. 99 іс.
36. Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАҚСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруалықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының қорытындысы // Егеменді Қазақстан: 1992, 22 желтоқсан, № 292 (20367).
37. Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 1926-1939 гг. // «Компьютер и историческая демография». Барнаул. 2000.
38. РМЭА. 1562 қ. 329 т. 281 іс.
39. ҚРОМА. 715-қ., 1-т., 41 іс.
40. ҚРОМА. 698 қ. 14 т. 43 іс.
41. РМЭА 1562 қ. 336 т. 1278 іс.
42. РМЭА. 1562 қ. 336-т. 145 іс.
43. РМЭА. 1562-қ. 329-т., 1010 іс.
44. ҚР ОМА. 698-қ., 14-т., 233 іс.
45. Алексеева Т.И. Город как саморазвивающаяся система: контуры новой парадигмы // Город как социокультурное явление исторического процесса. - М.: Наука, 1995. – 351 с.

МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Құндызбаева Д.Қ.

2 курс магистрант, Ж.А.Тәшенов университеті, Шымкент қаласы

Бүгінде мәтін талдауға қатысты, соның ішінде көркем мәтінді зерттеуге қатысты ізденістер жаңа қарқын алып, мәтінді зерттеудің бағыттары іштей ажыратыла бастады. Мәтін лингвистикасы психоллингвистиканың, когнитивтік лингвистиканың, гендерлік лингвистиканың, этнолингвистиканың, функционалды грамматика мен қытысымдық тіл білімінің және әдебиетшілердің т.б. зерттеулерімен жан-жақты толықты. Қазіргі кездегі тілдік ғылыми ой-сананың дамуындағы жаңа үрдістердің – экспансионизм (бірнеше ғылымдардың тоғысуы арқылы жаңа «қосарланған» ғылымдардың пайда болуы) мен антропоцентризмнің («тілдегі адамды» жан-жақты тануға бағытталған), функционализм (тілдің қолданысын, қолданыс барысындағы мағынасын зерттеуге бағытталған) мен экспланатарлық зерттеулердің нысанына айналды [1].

Мәтін – бұл тілдің барлық деңгейлеріндегі бірліктердің – дыбыстан бастап сөйлемге дейінгі бірліктердің барлығының жүзеге асатын қызмет орны болып табылады. Алайда мәтін тек өзге тіл бірліктері үшін қызмет ортасы, контекст ретінде қарастырылмауы керек. Сондай-ақ ол тіл білімінің тек бір саласына, мысалы, синтаксиске ғана қатысты ұғым емес, ол жан-жақты әрі терең, кешенді талдаулар арқылы танылатын күрделі сөйлеу бірлігі болып табылады. Мәтіннің өзге бірліктерден жоғары тұрған сөйлеу бірлігі ретіндегі мәртебесі XX ғасырдың орта шенінде ғылыми тұрғыдан мойындала бастап, мәтін лингвистикасының қалыптасуына ықпал етті. Бүгінде мәтін лингвистикасы ғылыми ой-сана өркениетінің бір белесінен хабар береді. «Мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, ерекшелігі, шындық болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіндегі автор бейнесі мәселесі т.б. жайттарды» қарастыратын, «өзара байланысты мәтіндердің құрылу тәртібі мен мағыналық жасалуын» [2]. зерттейтін ғылым саласы ретінде мәтін лингвистикасын жоғары оқу орындарында оқытудың маңызы арта түсті. Осыған орай «ақпараттық, құрылымдық және қатысымдық тұрғыдан өзара байланысқан сөйлеудің ең жоғары және көпқырлы динамикалық бірлігі» ретінде мәтінді талдау әдістемесі де күрделенді. «Көркем мәтінді лингвистикалық талдау» пәні қазақстандық жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне 1983 жылы еніп, алғашқы бағдарламасы 1986 жылы, ал өңделіп, толықтырылған нұсқасы 2001, 6 6 2002 жылдары Б.Шалабайдың, Г.Қосымованың авторлығымен қайта шықты [2].

Мәтін анықтамасына қатысты теориялық мәселелер мұнда да толық көрсетілмеген. Оқу құралы мен типтік бағдарлама негізінен студенттердің практикалық біліктіліктерін қалыптастыруға бағытталған. Осы мақсатта оқу құралында келесі авторлардың шығармалары лингвистикалық талдаудың үлгісі ретінде М.Өтемісовтің, А.Құнанбаевтың, С.Торайғыровтың, М.Жұмабаевтың, Қ. Аманжоловтың, М.Мақатаевтың, Қ.Мырзалиевтің, К.Ахметованың поэзиялық шығармалары, Ы.Алтынсариннің «Жаз» өлеңі мен «Қыпшақ Сейтқұл әңгімесі», С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, Ж.Аймауытовтың, Ғ.Мүсіреповтің, М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ш.Мұртазаның прозалық шығармалары ұсынылады. Көркем мәтінді талдаудың алғашқы үлгілері мен теориясы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» берілді. Онда мәтінге қатысты мына мәселелер сөз болады: Көркем мәтін семантикасы. Ғалым көркем мәтіннің семантикасын оның тақырыбынан-ақ байқауға болатынына назар аударады [3-5]. Өлеңнің тақырыппен берілу/берілмеуіне орай ішкі семантикасының да өзгеше болып келетінін айтады: «...шығарма сөздің бәрінің де басына тақырыбы қойыла бермейді. 1.Көбінесе өлең сөздердің басына тақырыбы қойылмайды, өйткені бір өлеңнің ішінде бірнеше нәрселер туралы пікір айтылып кетеді» (12-беттен) 2. Көркем мәтін композициясы. Бүгінгі қазақ мәтіні композициясының аңдату, мазмұндау, қорыту бөліктері деген атауға ие болуы А.Байтұрсынұлының салып кеткен жолы. 3.

Композициялық-сөйлеу формалары. Бүгінде суреттеу, әңгімелеу, ойталқы деп аталып жүрген сөйлеудің типтік формалары ғалымның шығармаларында әуезе (әңгімелеу), әліптеу (суреттеу), байымдау (ойталқы) деген ұғымдармен белгілі. Баяндаудың бұл түрлеріне де ғалым алғаш рет толық ғылыми анықтама береді: «Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға-тұрпатын, кескіні, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы-жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлеміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады» (16-беттен) деп, күрделі ұғымды қарапайым тілмен жеңіл түсіндіреді. _ Сайып келгенде, А.Байтұрсынұлының бұл оқулығын көркем мәтінді талдау лингвистикасының алғашқы оқулығы деуге болады. Оқулық ретінде оқырманның тілі мен дүниетанымына етене жақын, шырайлы да түсінікті тілмен ғылым негіздерімен сусындатады. Осы жағынан алғанда оқулықтың дидактикалық әлеуеті, теориялық қуаты жоғары деп тұжырымдауға болады. Қазірде осы салынған ізбен көркем мәтінді талдау лингвистикасының соңғы жетістіктерін оқулыққа кірістіріп, толықтырып, әдістемелік жағын жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. _

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. А, Ғылым, 2002. 184б.
2. Пищальникова В.А. Проблема лингвоэстетического анализа художественного текста. Уч.пособие, Барнаул, 1984.
3. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как целом // Синтаксис текста. М, 1979.
4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М, 1988.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы, Атамұра, 2003. -208б.

«АҚ ҚАЙЫҢНЫҢ ЭКОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТАРАЛУ АЙМАҚТАРЫ»

Қылышбек Ж.Қ.

педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, «Химия және биология» кафедрасы, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Жер бетінің жасыл желегі - ормандар. Орман жер сәулеті, ел дәулеті, еліміздің солтүстігінде және Шымкент қаласында дендро саябақта сұлуда, көркем қайындар бар. Қоршаған ортаның тазалығын сақтау, ол ең алдымен адам денсаулығын сақтау деген сөз. Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау» туралы заңының 89- бабы еліміздің болашағын экологиялық жағынан қамтамасыз етуге арналған. Табиғат адам бойына қуат, көңіліне шабыт, шапағат ұялататын сұлулық пен әсемдік әлемі. Қоршаған ортасын – биосфераны келешек ұрпаққа бүлдірмей, көркейтіп көріктендіріп жеткізу. Қоғамның дамуы табиғатпен тығыз байланысты. Адам мен табиғат арасында жақындық болмаса, даму да болашағымызда болмайды.

Аннотация. Леса – самая зеленая часть поверхности Земли. Лесная архитектура, богатство страны, на севере страны и в городе Шымкент в парке Дендра растут красивые и красивые берёзы. Поддерживать чистоту окружающей среды – это прежде всего защита здоровья человека. Статья 89 Закона Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» призвана обеспечить будущее страны с экологической точки зрения. Природа – это мир красоты, дающий человеку силы, вдохновение и заступничество. Нести окружающую среду – биосферу будущим поколениям, украшая и не разрушая ее. Развитие общества тесно связано с

природой. Если не будет близости между человеком и природой, не будет и развития в нашем будущем.

Abstract. Forests are the greenest part of the Earth's surface. Forest architecture, the wealth of the country, beautiful and beautiful birch trees grow in the north of the country and in the city of Shymkent in Dendra Park. Maintaining a clean environment is primarily about protecting human health. Article 89 of the Law of the Republic of Kazakhstan “On Environmental Protection” is designed to ensure the future of the country from an environmental point of view. Nature is a world of beauty that gives people strength, inspiration and intercession. To bring the environment - the biosphere - to future generations, decorating it and not destroying it. The development of society is closely related to nature. If there is no closeness between man and nature, there will be no development in our future.

Көне заманның өзінде қайың көптеген халықтың сүйікті ағашы болды. Оны көктемнің, жастықтың, сұлулықтың, нәзіктіктің бейнесі ретінде құрметтеген. Ақ қайыңның биіктігі 20 - 25 метрге жететін, жұқа, жұмсақ, қабығы бар ағаш. Бұтақтары ылғида салбырап тұрады, жапырақтары жай жапырақ сүйір төртбұрышты болып келеді. Мамыр айында гүлдейді.

Ақ қайың Республикамыздың Қостанай, Көкшетау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарында орманды аймақтарда өседі. Олар таза қайың орманын және аралас орманды құрайды.

Ақ қайыңның биіктігі 10-20 метр аралығында болатын, жұқа, жұмсақ қабығы бар ағаш. Бұтақтары салбырап тұрады, жай жапырақты, үшбұрышты, кейбіреулері сүйір төртбұрышты келеді. Қайың бұтақшаларында бүрлері болады, мамыр айында гүлдейді. Аталық және аналық сары түсті гүлшоғырлары бар.

Қайыңдар тұқымдасы – шамшаттар қатарына жататын бірүйлі, жапырақ тастайтын, желмен тозаңданатын өсімдіктер. Негізінен Солтүстік жарты шардың қоңыржай және салқын өңірде өсетін 6 туысы, 200 –ге жуық түрлері бар. Ал Қазақстанда 3 туысы, 17 түрі бар. Олардың биіктігі 15 кейде 25-30 м болады. Тамыры берік, жер бетіне жақын орналасқан. Тамырында микориза байқалады. Жапырақтары кезектесіп орналасқан бөбешік жапырақтары ерте түсіп қалады. Гүлі ұсақ, реңсіз, дара жынысты. Аталық гүлшоғырының сырғасы ұзын, гүлдеген кезде төмен қарай салбырап тұрады, аналық гүлшоғырының сырғасы қысқа, едәуір тік, пішіні домалақ келеді.

Жемісі жаңғақша. Қайың тұқымдасына жататын ағаштар 150 -300 жылға дейін өседі. Ақ қайың кәдімгі қайың тұқымдас, сыртқы қабығы ақ түсті, орман ағашы. Қазақстанның орманды және далалы аймақтарында өседі. Дендро бақтарда т.б жерлерде сәндік үшін егеді.

Қазақстанда 14 түрі жабайы өседі. Олардың ішінде «Қызыл қайың», «Талас қайың», азайып кетуіне байланысты Қазақстанның қызыл кітабына енген.

Қызыл қайың. Қостанай облысының оңтүстігіндегі Наурызым және Аманқарағай ормандарында кездеседі.

Талас қайың. Ақсу – жабағылы қорығы мен оның айналасындағы сайларда аздаған тобымен кейде жалғыздан өсетін түрі. Бұл қайыңның діңінің түсі қызыл, жапырағы ірі болады. Шымкент, Жамбыл облыстарының тау бөктерлеріндегі аудандарды көгалдандыруға бұл түр қолайлы.

Ярмоленко қайыңы. Алматы облысы, Нарынқол ауданындағы Байынқол, Нарынқол, Көкбел және текес өзендерінің жағасында шағын топтанып немесе жалғыздан өседі. Сондықтан қайыңнан да басқа азайып бара жатқан өсімдіктер кездесетін Байынқол өзенінің аңғарын қорықшаға айналдырып қамқорлыққа алу қажет.

Химиялық құрамы. Ақ қайыңның бүрінде шайыр, эфир майы, бетулоретин қышқылы, сапониндер, илік заттар, жүзім қанты, С дәрумені және фитонцидтер, глюкоза, фруктоза көптеген микроэлементтер кездеседі. Қайың қабығынан ағатын шырынды ішуге болады. Қайың шырынында 20% қант, кальций оксиді және хош иісті заттар бар. Ал қандыағаш бүрінің құрамында илік заттар, галла қышқылы, жапырағында

глюкозидтер, кверцетин мен түрлі органикалық қышқылдар бар. Қабығы илік заттармен тритерпеноидтарға, тараксеронға және басқа заттарға бай.

Қайыңнан қоймалжың қара май алынады оны «Вишневский» майының құрамында болады. Қара майдың құрамында бір атомды ароматты спирт – фенолға байланысты. Фенол микробтың цитоплазмасына енеді де оның ақуызын қатырып тастайды, микробтар өледі.

Емдік қасиеті. Ақ қайыңның бүрін, сөлін, қара майын (деготь) және жапырағынан дайындайды. Ол үшін бүрі бар бұтақшаларын кесіп алып, буып, 20-25 градус жылылықта ақырындап кептіреді. Дайындалған шикізат қағаз қапшықтарға салынып, құрғақ орындарда сақталады. Емдік мақсатта ақ қайыңның бүрлері мен жапырақтары және шырыны қолданылады. Ақ қайыңның бүрлерінен және жапырақтарынан жасалған қайнатынды мен тұнба халық медицинасында несеп жіне өт жүргізетін, қан тазартатын тері шығаратын дәрі ретінде қолданылады.

Бүрінен жасалған 10 пайыздық тұнбаны стаканның төрттен біріндей мөлшерде күніне 3-4 рет ішеді, ал жапырағынан жасалған 10-20 пайыздық тұнбаны жарты стаканнан күніне 2 рет ішеді.

Жапырақтарының қайнатпасын қыркұлақ, ревматизм, құян, шемен бүйрек ауруларын емдейді, сонымен қатар арнаулы бұлау жасап денедегі қышыма- қотырды, ұшықты және тері ауруларына қолданады. Халықтық медицинасында көктем шығып күн жылына бастаған кезде қайың қабығын тіліп, одан ағатын шырынды пайдалану қазіргі кезде кең өріс алуда. Олай жалғаса берсе қайыңдарымыздың зақымдалып, жойылып кетпесіне кім кепіл.

Созылмалы гастроэнтерит кезінде, яғни қарын және аш ішек қабынғанда және қатты іш өткенде қандыағаштың жас бүрін қазтабан сабағымен, түймешетен гүлімен, шайқурай тұқымымен ақбас жусан, ақбас жусан гүлдерімен қосып араластырады да қоспадан 15гр алып, үстіне 18-20 0С жылы жарты литр су құйып, 3 сағат тұндырады. Одан соң оны 10 минут баяу жанған отта қойып қайнатады. Бұл қайнатындыны 2 ас қасықтан күніне 6 рет тамақ алдында ішеді.

Ақ қайыңға табиғат сыйлаған шипалық қасиеті өзінше бір төбе. 1834 жылы «Ресей медицинасы» газетінде қайың бүршігін зәр айдауға пайдалану болатындығы жөнінде алғаш рет хабар жарияланды. Алайда бұл хабарға ол кезде онша мән берген жоқ. Тек жүз жыл өткеннен кейін ғана ескі орыс дәрігерлерінің бақылағандарының шындық екені дәлелденді. Қайыңның бүршігінде адамды терлететін және зәр айдайтын әлі толық зерттелмеген зат, эфир майы, смола бар екендігі анықталды. Сондай-ақ, ол заттардың адам бүйрегіне кері әсері болмайды.

Тұмау болғанда қайың бүршігінен бір шай қасығын жарты стакан суға қайнатып күніне 3 рет ішу керек.

Қайыңнан бөлінген шырынның шипалық қасиеті қазақ балғарлеріне ертеден белгілі болған. Кезінде оны басы айналып, көзі қарауытқан қаны аз адамдарға қан толтыру үшін берген. Тамақты сіндіріп, ауруларға дәрі есебінде қайыңның сөлін ішкізген. Қазақ балгері ысталып, иісі кеткен торсық – торсық сөл жинап алатын болған.

Ел басына күн туған «Ақ табан шұбырынды, алакөл сұлама заманында ер азаматтарын жауға аттандырып, ұлардай» шулап жұртта қала берген ауылдың бала – шаға, кемпір – шалы күндердің күнінде жаппай індетке ұшырапты. Сонда бір балгер халқын жинап, қайыңның шырынын жинауды, ол шырынды дертке дауа ретінде ішуге үйретеді.

Сол заманда үркердей ғана ауылды қайыңның сөлі адамдарды ажалдан аман алып қалған екен деген аңыз бар.

Қайың діңі мен бұтақтарын ауа бармайтын камерада қатты қыздырса қоймалжың қарамай алынады. Жағымсыз иісі мен дәмі бола тұра бұл қарамай медицинада тері ауруларын емдеуге қолданылады. Жарақат пен түрлі жараларды емдейтін Вишневский майының құрамында осы қайың қарамай болады.

Қайың діңінде паразиттік тіршілі ететін ағашқұлақ саңырауқұлағының инонотус деген бір түрі беріш түзеді. Көп жылдан кейін ол беріште өсімдікке тән емес хромогенді комплексті ерекше зат жиналады. Осы қайың беріші мынадай оқиғаның шығуына себепші болды. 1862

жылы Петербургте А. Фрухт деген дәрігердің астыңғы ерінге шыққан қатерлі ісікті қайың берішімен емдегендігі жөнінде мақала шыққан. Көптеген дәрігерлер қайың берішімен аса қауіпті ауруды емдеуге тырысты.

1952 жылы қайың берішіндегі саңырауқұлақтан шипалық сапасы жақсы ұзақ сақтауға шыдайтын дәрі алынды. Беріштен алынған дәріні сынау төртінші стадиядағы қатерлі ісікпен ауырған адамдарға жүргізілген. Аурулардың хал – жағдайы жақсарып, ауруы бәсеңдейді, тәбеті ашылып, ұйқысы жақсарады. Қайың берішінде хромогенді комплексті заттар адам мүшелеріндегі қатерлі ісіктің әсерінен нашарлаған ферменттердің қызметін және қан айналымын жақсартқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Төремұратов Ж.М. «Жайық өңірі» Алматы 2001ж
2. Дарбаева т. Отаубаева А. Цыганкова Т. «Батыс Қазақстан облысының өсімдіктер әлемі» Орал. 2003ж
3. «Биология және сауаттылық негізі» Алматы. №5. 2010ж
4. Сыбанбеков Қ «Жасыл әлем сырлары» Алматы. Рауан 1990ж
5. «Биология салауаттылық негізі» №3. 2010ж

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕР ЖҮЙЕСІ

¹Лес А.Б., ²Мырзасейтова К.Н., ³Нышан Ә.

¹Магистр, оқытушы

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

²Магистр, аға оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент қ.

³Магистрант

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент

Аңдатпа. Бұл мақалада орта мектептерде математиканы оқытуда қолданылатын тригонометриялық есептеу жүйесіне кешенді талдау жасалған. Тригонометрия мектеп математикасы бағдарламасының күрделі және маңызды бөлігі болып табылады, алгебра мен геометрия арасындағы көпір қызметін атқарады. Бұл зерттеуде тригонометриялық материалдардың мазмұны мен құрылымы, есептердің типологиясы және олардың қиындық деңгейі бойынша жіктелуі қарастырылады. Тригонометриялық есептеулер репродуктивті, өнімді және шығармашылық деңгейлерге бөлінеді және әр деңгейдің оқушылардың математикалық құзыреттіліктерін дамытудағы рөлі анықталады. Бұл мақалада сонымен қатар тригонометрияны оқытудың әдіснамалық ерекшеліктері, заманауи технологиялар мен әдістер, оқушылар кездесетін жиі кездесетін қиындықтар мен қателіктер қарастырылады. Сондай-ақ, қазіргі оқулықтар мен оқу құралдарындағы есеп беру жүйелері қарастырылып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталады. Мақаланың негізгі нәтижесі - тригонометриялық есептеу жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар: эвристикалық әдістерді қолдануға бағытталған есептеулер санын көбейту, қолданбалы және практикалық есептеулер санын кеңейту, деңгейлерді саралауды тереңдету, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану және пәнаралық байланысты нығайту. Мақала мектеп мұғалімдеріне, әдіскерлерге және білім беру саласындағы зерттеушілерге арналған.

Кілт сөздер: тригонометрия, есептер жүйесі, математиканы оқыту әдістері, есептеу дағдылары, тригонометриялық өрнектер.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the system of trigonometric calculations used in teaching mathematics in secondary schools. Trigonometry is one of the complex and important parts of a school mathematics course that plays a connecting role between algebra and

geometry. The study examines the content and structure of trigonometric materials, the typology of reports and their classification by difficulty levels. Trigonometric calculations are divided into reproductive, productive and creative levels, the role of each level in the formation of mathematical competencies of students is determined. The methodological features of trigonometry training, modern technologies and methods, typical difficulties and errors of students will also be analyzed. A review of the reporting in the current textbooks and tutorials will be conducted and their advantages and disadvantages will be identified. The main result of the article is recommendations for improving the trigonometric calculation system: increasing calculations aimed at using heuristic methods, expanding applied and practical calculations, deepening level differentiation, using information and communication technologies and strengthening intra-disciplinary ties. The materials of the article are intended for school teachers, methodologists and educational researchers.

Keywords: trigonometry, problem system, mathematics teaching methods, computational skills, trigonometric expressions.

Қазіргі білім беру жүйесінде математиканы оқытудың негізгі мақсаттарының бірі – оқушылардың логикалық ойлауын дамыту, математикалық ұғымдарды терең меңгерту және практикалық есептерді шешу қабілетін қалыптастыру. Осы тұрғыда тригонометрия тарауы мектеп математикасының маңызды бөліктерінің бірі болып табылады.

Тригонометриялық ұғымдар мен формулаларды меңгеру тек теориялық біліммен шектелмей, есептер жүйесі арқылы бекітіледі. Сондықтан тригонометриялық есептер жүйесін дұрыс ұйымдастыру – математиканы оқытудағы маңызды әдістемелік мәселелердің бірі[1].

Математиканы оқыту барысында тригонометрия бөлімі маңызды орын алады. Тригонометрия – бұрыштар мен үшбұрыш қабырғалары арасындағы байланыстарды зерттейтін математиканың бір саласы. Ол геометрия, алгебра, физика және инженерлік ғылымдармен тығыз байланысты.

Тригонометриялық функциялар (синус, косинус, тангенс және котангенс) тікбұрышты үшбұрыш қабырғаларының қатынастары арқылы анықталады[2]. Бұл функциялар көптеген математикалық және қолданбалы есептерді шешуде кеңінен қолданылады.

Мектеп курсына тригонометрияны оқыту оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Тригонометриялық есептерді жүйелі түрде қолдану оқушылардың формулаларды дұрыс қолдану дағдыларын қалыптастырады және олардың логикалық ойлауын дамытады[3].

Тригонометриялық есептер жүйесі белгілі бір әдістемелік принциптерге негізделеді. Олар: қарапайымнан күрделіге өту, есептердің жүйелілігі, көрнекілік принципі және практикалық бағыттылық. Осы принциптерді сақтау оқушылардың тригонометриялық ұғымдарды терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар тригонометриялық есептерді шешу барысында негізгі тригонометриялық тепе-теңдіктер, бұрыштарды қосу және азайту формулалары, қос және жарты бұрыш формулалары кеңінен қолданылады. Бұл формулаларды меңгеру есептерді тиімді және қысқа жолмен шешуге мүмкіндік береді.

Тригонометриялық есептер жүйесін дұрыс ұйымдастыру оқушылардың математикалық мәдениетін қалыптастырып қана қоймай, олардың шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытады[4]. Сондықтан тригонометриялық есептерді оқыту математиканы оқыту әдістемесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Тригонометриялық есептер оқушылардың математикалық дайындық деңгейін арттыруда үлкен рөл атқарады. Бұл есептер:

- математикалық формулаларды қолдану дағдысын қалыптастырады;
- логикалық ойлауды дамытады;
- абстрактілі ойлау қабілетін жетілдіреді;
- күрделі математикалық модельдерді түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар тригонометрия физика, астрономия, инженерия және техника салаларында кеңінен қолданылады[5].

Тригонометриялық есептерді оқытуда оларды белгілі бір жүйемен беру маңызды. Жалпы алғанда есептер келесі топтарға бөлінеді:

1. Негізгі тригонометриялық қатынастарға арналған есептер.

Бұл есептерде синус, косинус, тангенс және котангенс қатынастары қолданылады.

1-есеп.

Егер $\sin \alpha = \frac{3}{5}$ болса, онда $\cos \alpha$ және $\tan \alpha$ мәндерін табыңдар.

Шешуі:

Негізгі тригонометриялық тепе-теңдік:

$$\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$$

Берілген мәнді қоямыз:

$$\left(\frac{3}{5}\right)^2 + \cos^2 \alpha = 1$$

$$\frac{9}{25} + \cos^2 \alpha = 1$$

$$\cos^2 \alpha = 1 - \frac{9}{25}$$

$$\cos^2 \alpha = \frac{16}{25}$$

$$\cos \alpha = \frac{4}{5}$$

Енді тангенсті табамыз:

$$\tan \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$$

$$\tan \alpha = \frac{3/5}{4/5}$$

$$\tan \alpha = \frac{3}{4}$$

Жауабы: $\cos \alpha = \frac{4}{5}$; $\tan \alpha = \frac{3}{4}$.

2. Тригонометриялық тепе-теңдіктерді дәлелдеу.

Бұл типтегі есептер оқушылардың формулаларды түрлендіру қабілетін дамытады.

2 есеп. Тепе-теңдікті дәлелдеу керек:

$$\frac{1 + \cos x}{\sin x} + \frac{1 - \cos x}{\sin x} = \frac{2}{\sin x}$$

Дәлелдеуі: Теңдіктің сол жағының ортақ бөлімі бірдей, сондықтан алымдарын қосамыз.

$$\frac{(1 + \cos x) + (1 - \cos x)}{\sin x}$$

Жайғастырамыз:

$$\frac{2}{\sin x}$$

Демек,

$$\frac{1 + \cos x}{\sin x} + \frac{1 - \cos x}{\sin x} = \frac{2}{\sin x}$$

Тепе-теңдік дәлелденді.

3. Тригонометриялық теңдеулерді шешу.

Бұл есептерде тригонометриялық функциялардың қасиеттері қолданылады.

3 есеп. Теңдеуді шешу керек:

$$\cos x = -\frac{1}{2}$$

Шешуі:

Белгілі мәнде қолданамыз $\cos 60^\circ = \frac{1}{2}$

Косинус III және II ширектерде теріс болады. Сондықтан:

$$x_1 = 120^\circ + 360^\circ k$$

$$x_2 = 240^\circ + 360^\circ k$$

Мұндағы $k \in \mathbb{Z}$.

Жауабы: $x_1 = 120^\circ + 360^\circ k$, $x_2 = 240^\circ + 360^\circ k$.

4. Тригонометриялық өрнектерді ықшамдау.

Бұл есептерде формулаларды тиімді пайдалану арқылы өрнектер қарапайым түрге келтіріледі.

4 есеп. Өрнекті ықшамдау керек:

$$\sin 15^\circ \cos 75^\circ + \cos 15^\circ \sin 75^\circ$$

Шешуі: Тригонометриялық формуланы қолданамыз:

$$\sin A \cos B + \cos A \sin B = \sin(A + B)$$

Берілген өрнекте: $A = 15^\circ$, $B = 75^\circ$

Сонда:

$$\sin 15^\circ \cos 75^\circ + \cos 15^\circ \sin 75^\circ = \sin(15^\circ + 75^\circ) = \sin 90^\circ = 1$$

Жауабы: 1.

Тригонометриялық есептерді оқыту әдістемесі.

Тригонометриялық есептерді тиімді оқыту үшін келесі әдістер қолданылады:

1. Қарапайымнан күрделіге өту принципі. Алдымен негізгі формулаларға арналған есептер беріледі, кейін күрделі теңдеулер мен өрнектерге көшеді.

2. Есептердің жүйелілігі. Бір типтегі есептер бірізді түрде беріліп, оқушылардың дағдылары біртіндеп қалыптасады.

3. Көрнекілік әдісі. Тригонометриялық шеңбер, графиктер және геометриялық түсіндірмелер қолдану.

4. Проблемалық оқыту әдісі. Оқушыларға күрделі есептер беріліп, оларды өз бетімен талдау ұсынылады.

Қорыта келе, тригонометриялық есептер жүйесі математиканы оқытуда маңызды орын алатынын айтуға болады. Есептерді жүйелі түрде ұйымдастыру оқушылардың математикалық білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың логикалық және аналитикалық ойлау қабілеттерін дамытады.

Сондықтан тригонометрияны оқыту барысында есептер жүйесін дұрыс таңдау және оны кезең-кезеңімен қолдану оқыту сапасын арттырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1998. – 208 б.
2. Қаңлыбаев Қ.И. Математиканы оқыту әдістемесі: оқулық. – Алматы: Дәуір, 2013. – 368 б.
3. Қасқатаева Б.Р. Математика оқытудың әдістемесі мен технологиясы: оқу құралы. – Алматы: Отан, 2016. – 304 б.
4. Оспанов Т., Құрманалина Ш., Құрманалина С. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі: оқулық. – Астана: Фолиант, 2010. – 468 б.
5. Сағымбекова П.С., Тортаева А.С., Тлеубаева Ә.Ы. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Тараз, 2016. – 234 б.

ОҚУШЫЛАРДЫ МУЗЫКА ТЫҢДАУҒА БАУЛУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Мажитов У.Х., Мейрбеков Б.Б.

«Өнер және көркем еңбек» кафедрасының аға оқытушылар, Tashenov University, Шымкент
ylyk56@mail.ru
meirbekovberikbai@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі қоғамның даму қарқыны білім беру міндеттерін қайта қарауды талап етеді. Жеке тұлғаны қалыптастыру, оның шығармашылық даралығын дамыту, баланың бар мүмкіндіктерін ашу және жүзеге асыру – білім беру жүйесінің басты бағыттары болып табылады. Мұны Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасының жобасынан көруге болады. Музыкалық танымды қалыптастыру оқытудың кез келген кезеңінде жүзеге асырылуы тиіс. Ал жоғары сынып оқушыларының музыкалық танымын қалыптастыру мәселесіне келетін болсақ, бұл міндетті табысты шешуге жағдай жасайтын бірқатар педагогикалық формалар мен әдістерді ескеру қажет. Белгілі болғандай, музыкалық танымның қалыптасуы оқушылардың әртүрлі жас ерекшеліктеріне байланысты жағдайларда жүзеге асады. Осыған байланысты музыкалық танымды қалыптастыру үдерісі мен оның нәтижелері негізінде жеке ерекшеліктердің қалыптасуы мүмкін.

Кілт сөздер: оқушылардың музыкалық өнерге қызығушылығын арттыру жолдары, музыкалық өнерге қызығушылық, музыкалық тәрбие, шығармашылық, оқушыларда музыканы тыңдау мәдениетін қалыптастыру.

Аннотация: Темпы развития современного общества требуют пересмотра задач образования. Формирование личности, развитие ее творческой индивидуальности, раскрытие и реализация имеющихся возможностей ребенка-главные направления системы образования. Это мы видим в проекте Концепции развития образования Республики Казахстан. Формирование музыкального познания должно осуществляться на любой стадии обучения. Что касается проблемы формирования музыкального познания старше-классников, то необходимо будет учитывать ряд педагогических форм и методов, создающих условия для успешного решения данной задачи. Известно, что формирование музыкального познания происходит в разных возрастных ситуациях у учащихся. В связи с этим возможно рождение индивидуальных особенностей на основе процесса формирования музыкального познания и его результатов.

Ключевые слова: Способы повения интереса учащихся к музыкальному искусству, музыкальному интереса учащихся к музыкальному искусству, музыкальному воспитанию, творчеству, формированию у учащихся культуры слушания музыки.

Summary: The pace of development of modern society requires a reconsideration of the tasks of education. The formation of personality, the development of its creative individuality, and the discovery and realization of a child's potential are the main directions of the education system. This

can be seen in the draft Concept for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan. The formation of musical cognition should take place at every stage of learning. As for the problem of forming musical cognition among senior school students, it is necessary to take into account a number of pedagogical forms and methods that create conditions for successfully solving this task. It is known that the formation of musical cognition occurs in different age-related situations among students. In this regard, the emergence of individual characteristics is possible based on the process of forming musical cognition and its results.

Key words: Ways to increase students' interest in musical art, music education, creativity, and in developing students' culture of listening to music.

Қазіргі таңда музыка мамандарының алдында тұрған маңызды мәселе-лердің бірі - осы ата-бабаларымыздай музыканың құдіретін терең түсініп, оны өзінің рухани азығы етіп адам өмірін нұrlандыруға ат салысатын музыкалық білімді азамат тәрбиелеу. Баланы музыка тыңдауға, тыңдай отырып оны саналы түрде қабылдауға баулу - музыкалық тәрбие беру жұмысындағы күрделі міндеттерінің бірі. Өйткені, ол оқушының музыкалық мәдениеттілігін қалыптастырудың алғашқы шарты болып есептеледі.

Мектептегі мақсатты бағытталған және жүйелі қойылған музыкалық білім беру жұмыстары музыка сабағында іске асырылады. Пәннің аталуынан-ақ оның басқа пәндерден айырмашылығы бар екендігін байқауға бола-ды. Мектептегі музыка сабағының басқа пәндерге ұқсастығы мен өнер сабағы ретінде айырмашылығы бар. Оның басқа пәндермен ұқсастығы мынада: оқу жоспарына енгізілген барлық пәндердің негізгі мақсатындағы-дай жан-жақты дамыған жеке тұлғаны тәрбиелеуінде; кез-келген сабақтың жоспарын құрастырудағыдай психологиялық, педагогикалық заңдылықтарға сүйеніп, балалардың жас ерекшеліктеріне тән олардың қабылдауы, ақыл-ойы, қиялы ескерілуінде; оқытудың барлығы жалпы дидактикалық принциптерге негізделіп құрылуында; музыканың басқа пәндермен байланысында; әртүрлі іс-әрекеттерді мақсатты қолданып, сабақ-тың бүтін өтуінде; оқытудың негізгі әдістерін қолдануында. Музыка сабағының айырмашылығы оның өнер сабағы екендігінде. Музыка өнері - өмір шындығын айрықша бейнелеп, онда көңіл-күй, сезім негізгі қызмет атқарады. Музыка арқылы оқыту процесінде тек ойлау арқылы түсініп қана қоймай, сондай-ақ ақыл мен көңіл - күйдің, сана мен сезімнің бірігуін талап етеді. Әдебиет пен бейнелеу өнерлері музыкамен бірлесіп, адамның ішкі дүниесін ашады.

Музыка сабағының келесі айырмашылығы бірлескен көркемдік және техникалық принципін қажет етуінде. Бұл не дегеніміз? Музыка сабағы өнер сабағы болғандықтан, оның барлық компоненттерінің көркем болуын талап етеді. Ән салу мен тыңдауға арналған музыкалық шығармалар ғана көркем болып қана қоймай, кез-келген сабақтың құрамына енгізілген элементтің, бір ғана дыбыстың орындалуының өзі көркемді болуы тиіс. Шығарманың мәнерлі, көркемді орындалуы оның техникасына байланысты. Сол себептен де, көркемділікті - мақсат деп, ал техниканы - сол мақсатқа жету жолы деп санауға болады. Соңғы айырмашылығы жұмыс жасау формасының ұжымдық түрінде: бір мезгілде балалар бірге музыканы тыңдап, орындауында. Музыка сабағы оқу пәні ретінде тарихпен тығыз байланысты. Музыкалық шығармалардың сазгердің шығармашылығында өзіндік орын алып, бейне-леуіне себебі болған тарихи кезеңдер мен әлеуметтік жағдайларды білу қажет. Сонымен қатар, тарихи жағдайларға да музыканың әсер етуін түсіну қажет. "Музыка" оқу пәнінің қажеттілігі жас ұрпақты эстетикалық тәрбиелеу-дегі музыкалық өнердің алатын орнының мәнісінде. Музыка сабағында айрықша эмоционалды атмосфераның орнауы қажет, себебі музыка - "сезім тілі". Музыка балаларды толғандырып, олардың көңіл-күйіне белгілі әсерін тигізеді. Музыкадан алған әсерлері мұғалімнің мәнерлеп орындап берумен қатар, оның түсіндіруінде, мимикасында, қол қимылдарында күшейтіледі. Музыканың орындалуына оқушылардың назарын аударып, қиялдарын дамытып, мұғалім олардың музыкалық бейнелердің әлеміне енуге, оның мәнерлігін айқын сезінуге көмектеседі. Әрбір сабақтың өзіндік ерекшеліктері мен қайталанбайтын мәні оның мазмұнына да байланысты болады. Оның мақсаты мен міндеттері, мазмұны мен құрылысы, амал-тәсілдері мен әдіс-терінің

барлығы да дұрыс бағытта ойластырылған болуы керек, әйтпесе жақсы жетістіктерге жете алмаймыз. Мұғалімнің сабаққа дайындығы оның педагогикалық іскерлігіне, шеберлігіне байланысты болып, берілетін музыка-лық материалдардың тәрбиелеушілік, білімділік, дамытушылық міндеттерін жүзеге асырады. Музыка сабағының мазмұнына әртүрлі көңіл-күйді, сипаттағы шығармалар еніп, сабақтың бүтін өтілуіне жету үшін құрылысын анықтау қажет. Сабақты құрастыруда әрбір сыныптың жас ерекшелігін, балалардың ақыл-ойы мен эмоционалды көңіл-күйіне түсетін жүктің дәрежесін ескеру керек. Музыка пәнінің сабақ кестесіндегі орнына көңіл бөлу қажет. Музыка сабағының қандай пәннен кейін өтілуінің де мәні бар. Музыка сабағы алдын-ала құрастырылған жоспар бойынша өтіледі. Бірақ іс-жүзінде мұғалім мен оқушылардың тікелей қарым-қатынасы - тірі процесс болғандықтан, оның құрамындағы кейбір бөлшектерін болжау мүмкін емес. Қазіргі уақыттағы музыка сабағының сапалылығы оқушы-лардың белсенділігіне де байланысты. Белсенділік мәселелерін арттыруды тек сабақтың құрылысын қызықты құрастыруда, оқушылардың қызығу-шылығын оятудағы әдіс-тәсілдерді қолдануда ғана шеше алмаймыз. Себебі мұғалімнің әрбір оқушыға көңіл бөлуіне де байланысты. Әрине бұл міндет мұғалім алдындағы қиын міндеттің бірі, себебі, мұғалім оқушылармен аптасына бір-ақ рет музыка сабағында жүздеседі. Сол себептен де мұғалім оқушыларын білуі керек, олардың жақсы және нашар дамыған жақтарын есінде сақтап, қызығушылықтары мен бейімділіктерін ескеріп, баланың әлеміне еніп, әрқайсысының жетістіктерін бағалай білуі керек.

Қазіргі уақыттағы мектептегі музыка сабағы арнайы жабдықталған дәрісханада өтіледі. Дәрісхананың эстетикалық талғамда безендірілуі музыка сабағының өнер сабағы екендігіне байланысты атмосфералық көңіл-күйді тудыратындай болуы тиіс. Қорытындылай келе, сабақтың жақсы деңгейде өтуіне сабақтағы қолданатын техникалық құрал-жабдықтар мен көрнекілік құралдардың сапалылығына, мұғалімнің оларды іскерлі қолдануына да байланысты.

Пайдаланғанылған әдебиеттер тізімі:

1. Дуйсембінова Р.К. Қазақтың әншілік өнері: Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 1998. – 110 б.
2. Дуйсембінова Р.К. Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. - Талдықорған, 2006. - 216 б.
3. Ахметова М. Ән өнері және уақыт. – Алматы: Өнер, 1993. – 198 б.
4. Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры: Оқу құралы. – Алматы, 2006. – 157 б.
5. Ғизатов Б. Қазақ музыкасының терминологиялық сөздігі. – Алматы: Өнер. 1987. – 232 б.
6. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық фольклоры //Музыка әлемінде. 2004, №2. - 34-38 б.

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР АРҚЫЛЫ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

¹Малгайдарова Г.Т., ²Нұрлыханқызы Е., ³Тогаева В.Б.

¹*Ж.А.Ташенев атындағы университет,
Педагогика және психология кафедрасының
магистрі, аға оқытушы
Шымкент қ.*

gulsara85_20@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-4771-3899>

²*Ж.А. Ташенев атындағы университет,
Педагогика және психология кафедрасының
магистрі, аға оқытушы, Шымкент қ.*
erkinai88@mail.ru

³*Ж.А. Ташенев атындағы университет,*

Аңдатпа. Бұл мақалада жеткіншектер агрессивтілігінің психологиялық бағыттар арқылы алдын алу жолдары қарастырылады. Жеткіншек кезеңдегі агрессияның пайда болуына әсер ететін негізгі психологиялық және әлеуметтік факторлар талданып, оның көрініс беру ерекшеліктері сипатталады. Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына отбасылық тәрбие, әлеуметтік орта, эмоционалдық тұрақсыздық және тұлғалық даму ерекшеліктері ықпал ететіні негізделеді.

Зерттеу барысында агрессияны алдын алуда қолданылатын негізгі психологиялық бағыттар: когнитивті-бихевиоралды тәсіл, гуманистік психология, арт-терапия, тренингтік жұмыстар және әлеуметтік дағдыларды дамыту әдістері қарастырылады. Бұл бағыттардың жеткіншектің эмоционалдық реттелуіне, өзін-өзі бағалау деңгейінің артуына және әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететіні көрсетіледі.

Сонымен қатар, білім беру мекемелеріндегі психолог мамандардың профилактикалық жұмысының маңыздылығы айқындалып, кешенді психологиялық қолдау жүйесінің қажеттілігі негізделеді. Зерттеу нәтижелері психологиялық бағыттарды жүйелі қолдану жеткіншектер агрессивтілігін төмендетудің тиімді жолы екенін дәлелдейді.

Түйін сөздер: жеткіншек, агрессия, психологиялық бағыттар, алдын алу, психокоррекция, әлеуметтік бейімделу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути профилактики агрессивности у подростков посредством психологических подходов. Анализируются основные психологические и социальные факторы, влияющие на возникновение агрессии в подростковом возрасте, а также описываются особенности её проявления. Обосновывается, что формированию агрессивного поведения способствуют семейное воспитание, социальная среда, эмоциональная нестабильность и особенности личностного развития.

В ходе исследования рассматриваются основные психологические направления профилактики агрессии: когнитивно-бихевиоральный подход, гуманистическая психология, арт-терапия, тренинговые методы и развитие социальных навыков. Показано, что данные направления способствуют эмоциональной регуляции подростков, повышению уровня самооценки и улучшению социальной адаптации.

Также подчеркивается важность профилактической работы психологов в образовательных учреждениях и обосновывается необходимость комплексной системы психологической поддержки. Результаты исследования подтверждают, что систематическое применение психологических подходов является эффективным способом снижения агрессивности у подростков.

Ключевые слова: подросток, агрессия, психологические подходы, профилактика, психокоррекция, социальная адаптация.

Abstract. This article examines ways of preventing adolescent aggressiveness through psychological approaches. The main psychological and social factors contributing to the development of aggression during adolescence are analyzed, and the features of its manifestation are described. It is substantiated that aggressive behavior is influenced by family upbringing, social environment, emotional instability, and personality development characteristics.

The study considers key psychological approaches to aggression prevention, including the cognitive-behavioral approach, humanistic psychology, art therapy, training methods, and the development of social skills. It is shown that these approaches contribute to adolescents' emotional regulation, increased self-esteem, and improved social adaptation.

The importance of preventive psychological work in educational institutions is also emphasized, and the need for a comprehensive psychological support system is justified. The results of the study confirm that the systematic application of psychological approaches is an effective way to reduce adolescent aggressiveness.

Keywords: adolescent, aggression, psychological approaches, prevention, psychocorrection, social adaptation.

Әлемдік тәжірибеде жеткіншектердің агрессивтілігінің табиғатына әртүрлі көзқарастар болғандықтан психотерапияның да әртүрлі бағыттары бар. Олардың ең кең таралғандарын қарастырайық:

Гештальт-терапия шегінде қолданылатын агрессивтіліктің терапиясына тоқталсақ Гештальттерапияда агрессивті реакциялар проекция (қысым көрсетуден пайда болған барлық агрессия түрлері) интроекция («үйреншікті» агрессия) немесе ретрофлексия (аутоагрессия). Бірақ қалай болғанда да агрессивтілік өзін регуляциялаудың процессінің бұзылуы болып табылады. Пайда болған қажеттілікті қанағаттандыруға болмаса және «гештальт» бітпей қалу мүмкін болған жағдайда көрінеді.

Гештальттерапия невротикалық, үйлесімсіз немесе тұрақты агрессивті реакцияларды конструктивті, пайдалы және жақсы тәртіпке трансформациялауға мүмкіндік береді. Жоғары айтылғандағыдай агрессивтіліктің пайда болу себептері әр түрлі болуына байланысты оның түрлері де әр түрлі болады: Мысалы, релевантты жағдайларда агрессияны ұстай алу механизмдерін белсендендіру, агрессивті импульстерді объективті емес, бағытталмаған көрсетуді басқаратын механизмді белсендендіру. Өзінің агрессивті әрекетінің нәтижесін алдын ала көре алу, жоспарлай алу. Сонымен қатар балаларда «гештальтты» аяқтаудың агрессивті әдістері көп. Бұл жерде «гештальтты» жою немесе қайта құружұмысы жүргізілу мүмкін.

Жеткіншектердің агрессивтілігін гештальт-терапияны қолдану арқылы алдын алу.

Баланың өмірлік қажеттілігін қанағаттандыру көбіне ересектерге байланысты. Сондықтан махаббат, мазақтау, көмектесу жағдайында тәрбиеленген бала толық дамиды. Сондықтан егер балаға қатты сөйлеп, жазаласа, әсіресе ата-ана, бала өзін шеттелген болып сезінеді. Кей кезде бала өз эмоциясын және сезімін қалай пайдаланатынын білмейді. Сондықтан ол кей кезде сезімін ұстап немесе оны басуа тырысады. Шығарылмаған эмоция сақталып, баланың психикалық денсаулығына әсер етеді. Барлық сезімдер бұлшақ ет, дене функциясында көрінетін, физиологиялық өзгерістермен байланысты. Егер бала өз ашуын сыртқа шығармаса, ол басқаша жолмен шығады, көбіне ол зиян болып келеді.

Баланың ағзасы қажеттілікті қанағаттандыра алмаудан пайда болған теңсіздікті қайта жаңартуға тырысады.

В. Оклендер белгілі бір эмоциясы шығарылмаған баламен жұмыс жасаудың 4 этапын көрсетті. Бұл этаптарды ашулануды мысалға алып қарастыруға болады. Ашулану өзін-өзі жоюға немесе аффективті агрессивті тәртіптің пайда болуына әкеледі.

Біріншісі – балалармен ашулану проблемасын талдау. Көбіне ол балалармен ашулану туралы әңгіме (ол не? Оларды не агрессивті қылады. Олар қалай ашуын шығарады, ол бала үшін қалай әсер етеді.) Ашуланудың мәні туралы және ашуланған кезде келетін сөздер мен ойларды талдау өте маңызды. Ол ойлармен сөздерді тақтаға жазып оған ешқандай баға бермеуге болады.

Екіншісі - балаларға шығарылмаған ашудың шығару жолдарын көрсетуге болады. Ашудың себебін ашып, ашулануды қабылдап оларды шығару жолдарын таңдау және оны шығару жолдарының түрлерін пайдаланып көру. Баланы не ашуландыратынын сұрауға болады. Балаға ашуланудың суретін салғызуға болады.

Балаға ашуланудың тікелей көрінумен басқаша шығарудың арасында таңдауға үйреткен өте маңызды. Мысалы, оларға ашуланған кезде қозғалса, аяғын соқса немесе сағызды күштеп шайнаса жеңіл бола ма?

Үшінші – ашулануды шынайы қабылдауға үйрету (егер оны жасырса), міндетті түрде ашулануға эмоционалды жауап қайтаруға үйрету. Ашудың шығарудың көп түрлері бар: көпшікті ұру, қағаз жырту, умаждау, доп тебу, жүгіру, затты ұру, қаазға жазу, сурет салу. Сонымен қатар ашуланумен байланысты физикалық сезімдерді (бет бұлшық етінің қозғалуы, тамақта, асқазанда, өкпеде ауырсынуды сезіну). Ол шығарылмаған эмоциямен

денсауылықтың байланысын түсіну үшін керек. Баланы өз ашуын сезініп түсінуді үйретіп одан қашпау керектігін түсіндіру. Егер бала өз ашуын тікелей шығаруды қаламаса, онда өз сезімін идентификациялап, символикалық түрде, яғни сурет салу немесе ойын арқылы шығаруға мүмкіндік жасау.

Төртінші – ашуланумен тікелей, вербалды контактіге мүмкіндік беру, тікелей сөздік агрессияны шығаруға тәжіребені кеңіту: шынайы өмірде айтқысы келгенді, жасағысы келгенді шығару. Бұл жерде «бос отырғыш» эффектін қолдануға болады, яғни отырғышта біреу отырған сияқты сезіну. Бала оған өз ойын айтқысы келсе, айту керек немесе балшықтан символикалық бейнені салып оны бұзу. Эмоцияны шығаруға көмектесетін заттарға, пенопласттан жасалған ағаш, пышақ, ойыншық мылтық, жұмсақ ойыншықты жатқызуға болады. Әрине, балаларға ең ұнайтын нәрсе сурет салу. Сондықтан оны диагностикалық және психотерапевтикалық мақсатта жиі қолданады. Психологиялық көмек көрсету үшін, баланың кез келген суретін алуға болады. В. Оклендер суретпен жұмыс жасаудың әртүрлі сюжеттерімен келесідей этаптарын ұсынады:

- Бір минут бойы гүлдің суретіне қараңыз. Белгілі уақыттан кейін сурет салыңыз – бірақ гүлдің емес, оған қарағандағы сезімнің суретін салыңыз.

- Өзіңіздің әлеміңізді вербалды образды түрінде, гүл, сызық, бейне символдармен бейнелеңіз. Егер сізге ұнайтындай әлем болса, ол қандай болар еді.

- Тыныс алудың жаттығуларын жасаңыз, енді не сезінесіз, оны бейнелеңіз.

- Ашуланған кезде не істейтінін салыңыз; сізді не ашуландырады. Ұнамайтын заттың, жердің суретін салыңыз; соңғы рет жылағаныңызды; бақытты болатын жерді; қазіргі сезіміңізді бейнелеңіз.

- Өзіңіздің суретіңізді, үлкен болғанда, болашақтағы суретіңізді, қартайғандағы, кішкентайыңыздағы суретіңізді салыңыз.

- Белгілі бір уақытқа қайта оралыңыз. Өзіңізді жақсы сезінген кезді, сол жағдайды ойлағандағы бірінші еске түсетін затты; есте қалған түс, балалық кездегі оқиға зат, жанұядағы оқиға тағы басқа затты салыңыз.

- Екі минут бойы (жапрақ, гүл, сурет) қараңыз, музыка тыңдап өз сезіміңізді бейнелеңіз.

- Өз жанұяңызды символ, жануар, болулар түрінде бейнелеңіз; Өз ішкі «мен» суретін, өзіңізге ұнайтын бөлігіңізді, өзіңізге көрінетін түріңізді, басқалар сізді қалай көреді, қалай қалай көріңгіңіз келеді, сізге ұнайтын адамды, қызғанатын адамды, өз ішіңіздегі жаман адамды бейнелеңіз.

- Өзіңізге қалай көңіл аудартқызасыз; егер сіз қайғырсаңыз, уайымдасаңыз, жалғызсырасаңыз қалай дегеніңізге жетесіз. Жалғыздық сезімін, жалғыз болған кезіңізді, өзіңізге ұнамайтын қылығыңызды; өз балашағаңызды, қазіргі шақты, өткен өміріңізді бейнелеңіз.

- Бір біріне қарама-қарсы заттарды, күшті-әлсіз; бақытты-бақытсыз; жақсы-жаман т. б. бейнелеңіз.

- Сезімдерді айтып, бала тез оның суретін салсын.

- Уайымдататын затты, өз тілегіңізді салыңыз.

Салынған суретпен әрі қарай жұмыс жасаған кезде психотерапиялық процесс келесідей стадиядан өтеді:

1. Бала өз сезімдерімен бөлісуге жағдай жасау, оның нәтижесінде бала өзін жақсы сезіне бастайды.

2. Психотерапевт баланың жалпы сурет туралы ойын айтқызады. Бұл өзін танудың келесі сатысы.

3. Баланың өзін танудың келесі сатысында, психотерапевт суреттің әр бөлігін, яғни түсін, әр бейнесін, затын талдатады.

4. Психотерапевт балаға суретті «мен» деген сөзбен бастап, өзін суреттің атынан сөйлеуін ұсынады. Мысалы: «Мен – суретпін, менің бетімімен қызыл сызық өтіп жатыр, ортада көк доп салынған».

5.Белгілі бір зат тандалып, бала оның атынан сөйлейді.

6.Егер бала қиналса, сұрақтар қойылады. Бұл сұрақтар баламен қатынастың жолдарын ашады және терапиялық процессті реализациялайды.

7.Бұл сатыда баланың зейінің концентрациялау жалғасады. Сонымен қатар суреттің бір немесе бірнеше бөліктерін терең қарастыру жалғасады, оған сұрақтар көмектеседі.

8.Бала суреттегі екі адам, зат, нүктелер арасында диалог құрайды.

9.Психотерапевт баланың көңілін суреттің түсіне аударады. Ол үшін бала көзін жауып отырады, ал психотерапевт түс туралы өз ойларын айтады.Мысалы: түстер туралы айтыңыз, ашық түс нені білдіреді, қара түс нені білдіреді.

10.Баланың сыртқы көріністері бақыланады: дауысы, денесінің қозғалысы, мимикасы, жест, тыныс алуы, үндемеуі т. б. Үндемеу-ойлану, өзін контрольдеу, регрессия, уайым, қорқу, бір нәрсе түсінуді білдіреді.

11.Психотерапевт идентификацияға байланысты жұмыс жүргізеді. Яғни балаға «өзіне тән» нәрсені іздеуге көмектеседі. Ол үшін келесідей сұрақтар қоюға болады: Сен өзін осыған ұқсас нәрсені сезіндің ба? т. б. Осындай сұрақтар әр түрлі формада қолданылады. Бірақ оларды өте абайлап қою керек.

12.Бұл этапта суреттер қолданылмайды. Бұнда шынайы өмірдегі жағдайлар, әңгімелер талданылады. Кей кезде ол тез ашылады. Кейде, егер бала үндемей қалса немесе мимикасы өзгерсе: «не болды?» деп сұрауға болады. Сол кезде бала өз өміріндегі жағдайларды айтады.

13.Психотерапевт суретте бос, сурет салынбаған жерлерге көңіл аударады.

14.Психотерапевт бала үшін ең маңызды заттарға тоқталады.

Сурет салудан бөлек, әртүрлі эмоциялық кейіптерге реакциясын қолдануға болады: сезім шығару үшін музыка, шығармашылық ойын-драматизация, шығарма, әңгіме айту, ертегі айту, кітап оқу, «бағыттың әсер беретін» мультит, кино қарау.

Жеткіншектердегі агрессивтілік – күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс болып табылады. Оның қалыптасуына эмоционалдық қолдаудың жеткіліксіздігі, отбасылық тұрақсыздық, әлеуметтік орта әсері және жасөспірімнің ішкі психологиялық ерекшеліктері сияқты бірқатар факторлар ықпал етеді. Бұл жағдайлар жеткіншектің ішкі шиеленісін күшейтіп, оны агрессия арқылы сыртқа шығаруға әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар отбасы, білім беру ұйымдары және психолог-педагогтардың бірлескен жұмысы агрессияның алдын алуда шешуші фактор болып табылады. Уақытылы көрсетілген психологиялық көмек жеткіншектің тұлғалық дамуын дұрыс бағытта қалыптастырып, девиантты мінез-құлықтың алдын алуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, толық емес отбасындағы жеткіншектер агрессиясын төмендету – тек жеке маманның емес, бүкіл әлеуметтік жүйенің ортақ міндеті екені анықталды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бернс Р. Жеке тұлға психологиясы. – Санкт-Петербург: Питер, 2003.
2. Божович Л. И. Жеке тұлғаның дамуы және оның бала психикасында қалыптасуы. – Мәскеу: Просвещение, 2008.
3. Немов Р. С. Психология. – Мәскеу: Владос, 2013.
4. Фрейд З. Психоанализге кіріспе дәрістер. – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
5. Райс Ф. Жасөспірімдер психологиясы. – Мәскеу: Олма-Пресс, 2005.
6. Кравцова Е. Е. Балалар мен жасөспірімдер психологиясы. – Мәскеу: Владос, 2010.
7. Психологиялық кеңес беру және психокоррекция негіздері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
7. Қалиев С., Сарбасова Қ. Педагогикалық психология. – Алматы: Атамұра, 2016.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ТӘШЕНЕВ БЕЙНЕСІ

Мамыт А.А.

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті

филология ғылымдарының кандидаты

Tashenev University, Шымкент қ.

amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада Ж.Тәшеневтің тарихи тұлғасы, оның көркем әдебиетте бейнелеуі ғылыми сарапталады. Жұмабек Ахметұлын өзі өмір сүрген кезеңнің өзінде, яғни өткен ғасырдың 60-жылдары ел арасындағы халық ақындары жырлап, кейінгі дәуірлерде қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Кәкімбек Салықовтың өлеңінде, жерлес жазушымыз Әбжаппар Жылқышиев шығармасында, белгілі прозашы Сәбит Досановтың «Жиырмамыншы ғасыр» романында суреттелуі жан-жақты талданған. Тұғыры биік тұлғаның өмірі ұрпаққа мәңгі өнеге, Жаңа Қазақстанды құратын жастарға үлгі болатыны нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: тұлға, көркем әдебиет, поэзия, проза, бейне

Аннотация. В статье исследуется историческая личность Ж. Ташенева, его отражение в художественной литературе. Подробно проанализировано описание Жумабека Ахметовича еще в тот период, когда он жил, то есть в 60-е годы прошлого века, в стихах народных поэтов страны, в более поздние эпохи в стихотворении видного представителя казахской поэзии Какимбека Салыкова, в произведении нашего земляка Абжаппара Жылқышиева, в романе известного прозаика Сабита Досанова «Двадцатый век». На конкретных примерах доказывается, что жизнь известной личности является примером для поколений, примером для молодежи, создающей Новый Казахстан.

Ключевые слова: личность, художественная литература, поэзия, проза, образ

Annotation. The article examines the historical personality of J. Tashenev, his reflection in fiction. The description of Zhumabek Akhmetovich was analyzed in detail back in the period when he lived, that is, in the 60s of the last century, in the poems of the national poets of the country, in later epochs in a poem by a prominent representative of Kazakh poetry Kakimbek Salykov, in the work of our countryman Abzhappar Zhylykyshev, in the novel "The Twentieth Century" by the famous prose writer Sabit Dosanov. Using concrete examples, it is proved that the life of a famous personality is an example for generations, an example for young people creating a New Kazakhstan.

Keywords: personality, fiction, poetry, prose, image

Кейінгі кездері «тұлға» сөзі қоғамдық ортада жиі қолданылуына байланысты түп мағынасы көмескіленіп, жадағай күйге түсті. Шынын айтқанда, тереңдігін жойып алдық десек асылық емес. Тұлға – белгілі бір кезеңде елі үшін ерекше ерлік жасаған, болмысы тарих таразысына безбенделген, игі істері кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық адам. Халықтың басына ауыр күн туған кезеңде ержүректік танытқан, ұлт тағдырының шешуші сәттерінде ақыл-парасаты мен батыл іс-әрекеті нәтижесінде көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленген жан ғана тұлға ретінде танылады. Мемлекет үшін маңызы айрықша оқиғалардың бел ортасында болып, айрықша қажырлық көрсеткен азаматтар қай заманда да ұлтымыздың тұғыры биік тұлғасына айналды. Мұндай тау тұлғалар ерте дәуірден ел аузында айтыла келіп, халықтық шығармаларға өзек болды. Аңыз әңгімелер мен эпикалық жырларда көркем бейнелері сомдалды. «Халық айтса, қалып айтпайды», «Елдің көзі қырағы» екеніне тұлғаларға заман өте келе тарихтың берген әділ бағасы дәлел. Төреші – уақыт. Халқымыздың тағдыр-талайында туған жерді қорғаған жаужүрек батыр, елімізді төтеннен келген нәубеттен алып шыққан данышпан дана тұлғалар аз емес. Ұлтымыздың ұлы тұлғалары ұрпаққа сөз өнері арқылы өнеге болып қалады.

Қазақ тарихындағы ел мен жер мәселесін қарақан басының амандығынан биік қойған тұлғалардың тұғыры қашанда биік. Келмеске кеткен кеңес дәуіріндегі сондай алып тұлғаның бірі әрі бірегейі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев.

Елдің тарихын атақты тұлғалардың атқарған істері арқылы зерделеу – қазақ халқының таным-түсінігінде көне дәуірлерден қалыптасқан дәстүр. Ежелгі дәуірлерден бері бабаларымыздың шежірелік санасында тарихи таным бірінші кезекте жеке тұлғаларға қатысты деректермен зерделенеді. Қоғамның мәдени-рухани ахуалы, саяси-әлеуметтік жағдайы белгілі кезеңдегі көрнекті тұлғалардың іс-әрекеті арқылы айшықталады. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі пайым-түсінігінде қоғам өмірін жақсы арнаға бұру үшін алдымен адам санасын өзгертуге мән беру керектігі ескерілген. Халқымыздың рулық шежіре дәстүріндегі қоғам ілгерілеуінің басты тегеріші ретінде өмірден өткен ата-бабалар жөнінде жан-жақты мағұлмат жинақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізу сыры осында жатыр. Халық ауыз әдебиетіндегі тарихи тұлғалар туралы аңыз-әңгімелердің рухани құндылығының маңызын сөзбен жеткізу қиын.

Кеңестік кезеңде өмір сүрген Жұмабек Тәшенев жайында да аңызға бергісіз әңгімелер ел арасына кеңінен тарады. Тың игеруді сылтауратып, қазақ жерінің солтүстік аймағын бөліп алмақшы болған Хрущевтен тайсалмаған Тәшеневке деген елдің сүйіспеншілігі ерекше болды. Тарихи тұлға туралы ел аузында аңызға бергісіз әңгімелер айтылды. Қолына қалам ұстаған жазушы-ақындар да өздерінің шығармаларына өзек етті. Қазақтың көрнекті ақыны, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықов ел сүйіктісіне арнаған «Дарабоз туған ер қазақ» деген өлеңінде:

«...Ресейден Қырымды алып қинаса,
Белгілі ғой алабүлік тынбаса.
Сол індетке ұрынар ек біз-дағы,
Тәшеневтей қазақта ұл тумаса.
Сыр бермесе кеңестік сұм сойылға,
Өз басы емес,
Ел тұрды оның ойында.
Бурабайда Жекебатыр секілді,
Ұйықтап жатыр Сырдария бойында» [1,47] , -
деп жырлады.

Ел арасындағы халық ақындары кеңестік кезеңнің өзінде Жұмабек Тәшеневтің заман шеңберіне сыймайтын тарихи тұлға болғанын өлеңмен өріп, елге үлгі етті. Мысалы, ақын Жарасбай Нұрқанов:

«Жігіттер, өлеңмен айт, әуезбен айт,
Алайда есте болсын мына бір жайт.
Қазақтың ең бір өжет батыры деп,
Әспеттеп айтар болсаң Тәшеневті айт!» [2,28]-

десе, сол шақта құрылған «Елін сүйген ерлер» партиясы басшысының орынбасары болған ақын Мехмет Теміров:

«Жаралған алып батыр, ердің ері,
Қазақтың асып туған кемеңгері.
Жұмабек «жан пида!», - деп кіріспесе
Қалар еді қазақ елі соры қайнап...», -
деп көкке көтере өлең арнады.

Оңтүстіктегі елдің шексіз ықылас-пейіліне бөленген халық ақыны Қаныбек Мейірбеков:

«Қазақтың жұлдызындай көгіндегі,
Ардақты ақсақалы төріндегі.
Қайраткер қамал бұзған батырындай,
Ардақты азаматы ең ілгері», -
деп жеткізсе, ақын Омарбай Малқаров:
«Жұмабек жез таңдайлы, ойлы шешен,
Тамсантқан жиындарда қалың көпті.
Ерлігін, білгіштігін елі білер,
Демейді ақ жауындай өтті кетті» [3,53]-

деген өлең жолдарымен қалың елдің сүйіспеншілігін жеткізеді.

Тәшеневтің туған жері үшін қайтпас қайсарлығы – билік тұтқасын ұстаған қандастарға үлгі. Ел арасындағы өнерпаз ақындар мен қаламгерлер мұны жан-жүрегімен сезінді. Шабыттана жырлады, сөздің дәмін келтіріп жазды.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде Тәшеневпен қызметтес болған жазушы Әбжаппар Жылқышиев өзінің «Шындық пен сұмдық» атты кітабында тарихи тұлғаның ішкі болмысы мен кескін келбетін былайша суреттейді: «Жұмекең ғұлама адам еді. Ел тарихы, өнер мен мәдениет, саясат пен экономика, мәдени құрылыс – осылардың бәрі туралы ең кем дегенде әр саланың ғылым кандидаттарындай мағлұматы болатын. Денесі тұтас еді. Сырт бейнесі батырларға ұқсайтын, қырғи қабақ кісі болатын. Қой көздері тікелей қарағанда кімді болса да жасқандырып тастайтын. Сөйлеген сөзінің анықтығы мен нық айтылуынан бойында қажымас қайрат, жасымас жігер бары айқын сезіліп тұрушы еді. Содан да оған қарсы сөз айтуға ешкімнің батылы жетпейтін.

Жұмекеңнің елге, жерге сіңірген еңбектері туралы айтыла қалса: «Уақыт деген алып бар, тарих деген шежіре бар. Осы екеуі әркімді өз орын-орнына қояды» - деп өзі туралы айтуды ұнатпайтын. Мақтаншақтар мен татымсыздарды жаратпай, ондайлардан іргесін аулақ салатын» [4,69].

Жұмабек Тәшеневпен үзеңгілес ғұмыр кешкен қаламгердің сөзбен салған бейнесінің шынайылығына күмән жоқ.

Белгілі жазушы Сәбит Досановтың 1998 жылы «Санат» баспасынан жарық көрген «Жиырмасыншы ғасыр» романында ел өміріндегі елеулі оқиғаларды Ақбас бүркіттің көзімен, ой сезімімен суреттейді. Ерекше көркемдік тәсілмен өрнектелген шығармада өткен ғасырдағы айтулы сәттер қатарында мемлекет және қоғам қайраткері Ж.Тәшеневтің Хрущевпен тартысы суреттеледі. Әдеби туындыдан үзінді келтірейік:

«...Кремльден шыға бере Қонаев:

– Енді ұйықтап жарытпаспыз. Біраз жүріп қайтайық, - деді.

– Дұрыс айтасыз. Бүгін жөнді ұйқы бола қоймас. Кремльге «ұйқы беріп, қайғы алып» шықтық қой, - деді Тәшенев.

– Ой, Жұмеке-ай, жүрек жұтқан көзсіз батырсың ғой. Жарты әлемге әмірін жүргізіп тұрған Хрущевқа қарсы шығу азуы алты қарыс арыстанмен қарусыз құр қол айқасумен бірдей ғой. Жанған отқа жап-жалаңаш қорықпай қалай түстің?

– Жүрек жұтқан батырсың деген сөзіңмен келісsem де, көзсіз батырсың деген сөзіңді қабылдай алмаймын. Көзсіз батырлық – барып тұрған ақымақтық, жүрек жұтқандық – ерлік. Екеуінің айырмасы жер мен көктей.

– Сіздің шалт қимылды шешімділігіңізге, тіпті Саяси Бюроның келісіміне де келіспеген батырлығыңызға тәнтімін.

– Батыр болып, атымды шығарайын деген ойым жоқ. Халқым үшін ажал менен тозаққа да дайынмын.

– Өте жақсы айттыңыз, Жұмабек Ахметович. Сіздің аргументті айтқан дәлелді сөзіңізге жауап қайтара алмаған Хрущев беті қызарып, көзі аларып, жан-жағына жалтақ-жалтақ қарай берді ғой. Айтудай-ақ айттыңыз ғой.

– Айтсаң бел кетеді, айтпасаң ел кетеді. Ел кеткенше, бел кетсін дедім» [5,134].

Жазушы тартысты оқиғаны өте әсерлі бейнелеген. Тарихи сәттің басы-қасында өзі болғандай жеткізеді.

Әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Ергөбек «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 2021 жылғы 25 қаңтарындағы санында «Қатепті қара нар (Жұмабек Тәшенов туралы толғаныс)» деген көлемді мақала жариялады. Қарымды қаламгер тұғыры биік тұлғаның тарихтағы орнын, өзіне ғана тән болмыс-бітімін жан-жақты ашып берген: «...Баламалы сөзді қолдануын қолданып алып, оның күні ертең бояуы оңып кетерін де анық байқап отырмын. Ол бояуды, ол баламалы сөздің орнын «Жұмабек Тәшенов» деген ұғым басып кете баратын болады әлі-ақ. «Жұмабек Тәшенов» десек нар тұлға, асқар биік, асқар шың, қыран жүрек ұғымдары өзінен-өзі көңіліңе ұялай кететін болады. Жұмабек Тәшенов

қайраткерліктің өлшеміне айналады. Онымен қанаттас жүрген, қатар қызмет істеген азаматтарды «неге ғана Тәшенов бола алмады?», «Неге ғана Тәшеновке ең болмаса сүйеніш бола алмады екен?» деп көңілімізді өкінішке алдырып жатармыз-ау сонда. Біз біртіндеп сол ұғымға келе жатырмыз. Бізді ондай түсінік, ондай ұғымға еріксіз жетелеп алып келе жатқан – Жұмабек Тәшеновтің туған халқы тағдыры қысылшаң екіталай халге ұшыраған кезінде басын бәйгеге тігіп, қасқайып қарсы тұра алғаны. Туған халқы үшін отқа түсіп, араша сөзін айта алғаны. Бұлар – Жұмекеңнің кеңестік қызметке құл болмай, халық алдында қалаулы перзент – ана сүтін адал емген арда ұл болғанын көрсетеді. Жұмекеңнің туған халқының – қазақ ұлтының алдында перзенттік парызын ақ-адал атқаруы – рухани маңызы зор саяси ерлік! Жұмекеңнің ерлігін айта бастасақ әлгінде ғана қолданған қазақ халқының нар перзентінің бірі деген бағамыз да әлсіз, нәрсіз тартып кетеді. Өйткені, қайраткерлік өлшемге айналар Жұмабек Тәшенов – қазақ халқының қайталанбас қайраткерлерінің бірегейі!» [6].

Сайып келгенде, Ж.Тәшенев туралы ауызша жеткен аңыз-әңгімелер мен ақын-жазушылардың әдеби туындыларында сомдалған қайраткер тұлғаның қайсар бейнесі ғибраты мол рухани азыққа айналды. Ұлт мақтанышының есімі қазір кеңбайтақ елімізге кеңінен таныс. Астана, Шымкент, Көкшетау, Петропавл қалаларында көше аттары беріліп, ел ордасында еңселі ескерткіші бой көтерді.

Келемесе кеткен кеңес дәуірінде тоталитарлық жүйеге қарсы жауға жалғыз шапқан ертедегі батыр бабаларымыздай ерлік жасап, қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалған тарихи тұлға – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет өткен жылы ғана еліміздің үшінші мегаполисі Шымкент қаласында білім іздеген жастарға есігін айқара ашты. Жоғары оқу орны Оңтүстік Қазақстанның Мырзашөл аймағы мен көршілес Өзбекстан жеріндегі қандастардың білікті мамандарға деген сұранысы негізінде ашылып, ширек ғасыр шәкірттерді білім нәрімен сусындатқан Жетісай шаһарында орналасқан «Сырдария» университетінің қоныс аударуы нәтижесінде құрылды. Университет басшылығы заман талабына сай білім берумен қатар елі мен жерін қорғауды қара басынан биік қойған алып тұлғаның азаматтық болмысын өскелең ұрпақтың бойында қалыптастыруды басты мақсат етеді.

Тау тұлғалы Жұмабек Ахметұлының тегі баспасөз беттерінде бірде «Тәшенов», енді бірде «Тәшенев» деп екі түрлі жазылып жүр. Осы жазбаның өзінде де солай. Қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылығына орай екі түрлі жазылғанымен оқылғанда да, айтылғанда да бірыңғай «Тәшеніп» болады. Бұл – ана тіліміздің өзіндік ерекшелігі. Дегенмен тарихи тұлғаның тегі ресми құжаттар мен баспа беттерінде жазылғанда да бірізді болғаны дұрыс.

Біз осы мәселеге байланысты мемлекет қайраткерінің Шымкент қаласында тұратын немере інісі, ұзақ жылдар білім саласында басшылық қызметтер атқарған зейнеткер ұстаз, қазақ тілі мен әдебиетінің маманы Бәшен Ұлықбек Мүсінұлымен кездесіп, сұхбаттасқан едік. Ақсақал Жұмабек Ахметұлының тегі төлқұжатында «Тәшенев» деп жазылғанын алға тартып, осы үлгіде қалу керегін айтты. Біз де тау тұлғаның тегі екі түрлі жазылғанын қаламаймыз.

Тарихи тұлғаның өмірі ұрпаққа мәңгі өнеге, Жаңа Қазақстанды құратын жастарға үлгі болары анық. Бүгінгідей алмағайып заманда, жаһандану қарқын алған кезеңде жеріміздің тұтастығы басты мәселе екені даусыз. Елімізді Жұмабек Тәшеновтің рухы қолдасын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Салықов К. Шығармалары. Т.1. –Астана: Фолиант, 2013 ж.
2. Нұрқанов Ж. Қызылжар. Таңдамалы. –Алматы:Жазушы, 1976 ж.
3. Малқаров О. Нұрлы терезе. Өлеңдер. –Алматы: Жазушы, 1971 ж.
4. Жылқышиев Ә. Шындық пен сұмдық. –Алматы: Жазушы, 1994 ж.
5. Досанов С. Жиырмасыншы ғасыр. Роман. –Алматы: Санат, 1998 ж.
6. Ергөбек Қ. Қатепті қара нар // «Оңтүстік Қазақстан» газеті 2021 ж. 25.01.

CHANGES IN BIOCHEMICAL INDICATORS IN CHICKPEA PLANTS UNDER THE INFLUENCE OF MICROBIOLOGICAL FERTILIZERS

¹Matkarimov F.I., ²Kholliyev O.E.

¹PhD doctor, Senior Researcher

Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Institute of Genetics and Plant Experimental
Biology, Tashkent

farrux_matkarimov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2496-4316>

²PhD doctor, Senior Researcher

Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Institute of Genetics and Plant Experimental
Biology, Tashkent

xolliyevoybek91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-6206-1224>

Abstract In this study, the levels of superoxide dismutase (SOD), catalase, malondialdehyde (MDA) and proline were studied in seedlings of Malhotra variety of chickpea treated with Bioazot, Rhizobium 3, Rhizobium 9, Zamin M and PlantaStim microbiological fertilizers and grown in an artificial climate chamber. As a result, it was found that the activity of SOD and catalase enzymes varies depending on the composition of the microbiological fertilizer, and that the amount of MDA does not differ from the control under the influence of microbiological fertilizers, and the amount of free proline amino acid is not higher than the control.

Key words: chickpea, microbiological fertilizer, enzyme, malondialdehyde, proline

Абстракт. Бўл зерттеуде Bionitrogen, Rhizobium 3, Rhizobium 9, Zamin M және PlantaStim микробиологиялық тыңайтқыштарымен өңделген және жасанды климаттық камерада өсірілген ноқат сортының Malhotra көшетінде супероксиддисмутаза (SOD), каталаза, малониальдегид (MDA) және пролин деңгейлері зерттелді. Нәтижесінде, SOD және каталаза ферменттерінің белсенділігі микробиологиялық тыңайтқыштың құрамына байланысты өзгереді және микробиологиялық тыңайтқыштардың әсерінен MDA мөлшері бақылаумен салыстырғанда ерекшеленбейтіні, ал бос пролин аминқышқылының мөлшері бақылаудан жоғары емес екені анықталды.

Кілт сөздер: ноқат, микробиологиялық тыңайтқыш, фермент, малониальдегид, пролин

Аннотация: В данном исследовании изучались уровни супероксиддисмутазы (СОД), каталазы, малонового диальдегида (МДА) и пролина в рассаде нута сорта «Мальхотра», обработанной микробиологическими удобрениями «Биоазот», «Rhizobium 3, Rhizobium 9, «Замин М» и «ПлантаСтим» и выращенной в камере искусственного климата. В результате было установлено, что активность ферментов СОД и каталазы варьируется в зависимости от состава микробиологического удобрения, а количество МДА не отличается от контроля под воздействием микробиологических удобрений, и количество свободной аминокислоты пролина не выше, чем в контроле.

Ключевые слова: нут, микробиологическое удобрение, фермент, малоновый диальдегид, пролин

During growth and development, as well as as a result of abiotic stresses, the formation of reactive oxygen species (ROS) increases. This, in turn, leads to the oxidation of lipids, proteins, and nucleic acids in the cell. In such cases, the activity and content of antioxidant substances in plants changes. [4].

In our study, chickpea seeds of the Malhotra variety were treated with microbiological fertilizers and grown in an artificial climate chamber. The activities of catalase and superoxide dismutase (SOD) enzymes, as well as the content of malondialdehyde (MDA) and free proline amino acid were studied in 7-day-old seedlings. (Table 1).

Table 1

The effect of microbiological fertilizers on biochemical parameters in chickpea plants

Microbiological fertilizers	Enzyme activity and metabolite quantity			
	SOD (U/mg protein)	Catalase (U/mg protein)	MDA (nmol/g)	Proline (µg/g)
Nazorat	176,77±3,48	106,72±5,35	26,92±1,38	113,26±5,26
Rhizobium 3	203,69±3,92	105,46±5,67	28,56±0,86	108,94±5,66
Rhizobium 9	198,20±5,30	100,08±4,64	29,87±0,35	102,05±4,31
Bioazot	176,80±5,72	130,09±6,41	28,85±1,14	99,74±2,01
PlantaStim	176,98±6,22	131,18±5,30	28,79±0,71	99,40±2,64
Zamin M	220,54±3,68	126,77±4,31	25,90±0,67	102,94±2,79

In the naso-arate samples of pea plant, the SOD enzyme activity was 176.77±3.48 U/mg protein, the catalase enzyme activity was 106.72±5.35 U/mg protein, the MDA content was 26.92±1.38 nmol/g., and the free proline amino acid content was 113.26±5.26 µg/g. Under the influence of microbiological fertilizers, the SOD enzyme activity increased from 176.80±5.72 U/mg protein to 220.54±3.68 U/mg protein, the catalase enzyme activity from 100.08±4.64 U/mg protein to 131.18±5.30 U/mg protein, and the MDA content from 25.90±0.67 nmol/g. to 29.87±0.35 nmol/g. The content of free proline amino acid ranged from 99.40±2.64 µg/g to 113.26±5.26 µg/g.

SOD is one of the enzymes synthesized during plant growth and development and as a result of stress factors, catalyzing the dismutation of superoxide free radical ($O_2^{\cdot-}$) to molecular oxygen (O_2) and hydrogen peroxide (H_2O_2), protecting cells and tissues from oxidative damage [2]. SOD activity in pea plants was found to be similar in the control and microbiological fertilizer samples treated with Bioazot and Plantastim. It was found that the samples treated with Rhizobium 3, Rhizobium 9, Zamin M microbiological fertilizers increased by 15.23%, 12.12%, 24.76%, respectively, compared to the control samples. This, in turn, explains the accelerated dismutation of superoxide free radicals to H_2O_2 and O_2 in chickpea plants under the influence of Rhizobium 3, Rhizobium 9, and Zamin M microbiological fertilizers.

In plants, the enzyme catalase accelerates the decomposition of hydrogen peroxide formed as a result of metabolism into water and oxygen ($2H_2O_2 + \text{catalase} \rightarrow 2H_2O + O_2$). The activity of these enzymes varies in plants under abiotic stress, when damaged by viruses, bacteria, and fungi. [1,7].

In chickpea plants, there was no significant difference in catalase enzyme activity between the control and samples treated with microbiological fertilizers Rhizobium 3 and Rhizobium 9. In samples treated with microbiological fertilizers Zamin M, Bioazot, and PlantaStim, the activity of catalase enzyme increased by (18.79%, 21.90%, 22.92%), respectively.

MDA is the end product of lipid peroxidation in the cell and is a small molecular compound that increases plant resistance [9].

In chickpea plants, samples treated with microbiological fertilizers Rhizobium 3, Rhizobium 9, Bioazot, PlantaStim showed an increase in MDA content (6.09%, 10.96%, 7.17%, 6.95%) compared to the control samples, while samples treated with Zamin M showed a decrease in MDA content by 3.79%. The MDA content in chickpea samples treated with microbiological fertilizers differed from the control.

Proline is a widely distributed amino acid in higher plants [8] and is increased 10–100-fold under various stress conditions [6]. In addition, during stress, the initially synthesized proline amino acid can be degraded by the enzyme proline dehydrogenase [3]. This metabolite binds to macromolecules in the membrane and protects proteins from denaturation [5].

In chickpea plants, a slight decrease in the amount of free proline amino acid was observed in all samples treated with microbiological fertilizers compared to the control. In this case, the amount of free proline amino acid in samples treated with microbiological fertilizers was 3.78–12.23% lower than in control samples. This, in turn, explains the fact that the amount of free proline amino acid in samples treated with microbiological fertilizers did not differ significantly.

Conclusions

It was found that under the influence of Bioazot and PlantaStim microbiological fertilizers, SOD activity did not differ compared to the control, but catalase enzyme activity increased, under the influence of Rhizobium 3 and Rhizobium 9 microbiological fertilizers, SOD activity increased compared to the control, but catalase enzyme activity did not differ, and under the influence of Zamin M microbiological fertilizer, SOD activity increased, and catalase enzyme activity also increased. The lack of difference in the amount of MDA compared to the control under the influence of microbiological fertilizers in pea plants led to the fact that the amount of free proline amino acid was not higher than the control.

References:

1. Clarke H., Cowan S.T. Biochemical methods for bacteriology // J. Gen. Microbiol, 1952. V-6. – P. 87–197.
2. Constantine N., Giannopolitis S.K. Ries Superoxide Dismutases // Plant Physiol., 1977. V-59. – P. 309-314
3. Elthon T.E., Stewart C.R. Proline oxidation in corn mitochondria: involvement of NAD, relationship to ornithine metabolism and sidedness on inner membrane // Plant Physiol., 1982. V-70. – P. 567-572
4. Imlay J.A. Pathways of oxidative damage // Annu Rev Microbiol, 2003. V-57. – P. 395–418.
5. Kishor P.B.K. et al. Regulation of proline biosynthesis, degradation, uptake and transport in higher plants: Its implications in plant growth and abiotic stress tolerance // Curr. Sci., 2005. V-88. – P. 424-438.
6. Kovacik J., Klejdus B., Babula P., Jarošová M. Variation of antioxidants and secondary metabolites in nitrogen-deficient Barley plantset // J.of Plant Physiol., 2014. Vol-171. – P. 260-268.
7. Rubin B.A. et al. Changes in the peroxidase activity of wheat leaves under the influence of Puccinia graminis infection in varieties differing in resistance // Report. VASKHNIL, 1974. V-3. – P. 7-9.
8. Verslues P. E., Sharma S. Proline metabolism and its implications for plant-environment interaction // The Arabidopsis Book / American Society of Plant Biologists, 2010. – P. 1- 23.
9. Ефимова М.В., Савчук А.Л., Хасан Дж.А.К., Литвиновская Р.П., Хрипач В.А., Холодова В.П., Кузнецов Вл.В. Физиологические механизмы повышения солеустойчивости растений рапса брассиностероидами // Физиология растений, 2014. 61(6) – С. 778–789.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

¹Махаметова З.А., ²Еркінбай М.Н., ³Ирисметова А.У.

¹магистр, старший преподаватель, кафедры педагогики и психологии
zakhida07@mail.ru

Андатпа. Мақалада білім алушылардың әлеуметтену үдерісінің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі әлеуметтік орта мен мектептің тұлғаның қалыптасуындағы рөлі талданады. Сонымен қатар білім алушылардың қоғамға бейімделуі, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды меңгеруі және

тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына әсер ететін факторлар сипатталады. Білім алушылардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етудің педагогикалық шарттары мен тәрбиелік жұмысты ұйымдастырудың маңыздылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: әлеуметтену, әлеуметтік бейімделу, тұлғаның қалыптасуы, білім беру ортасы, тәрбие үдерісі.

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические особенности процесса социализации учащихся. Анализируется роль социальной среды и школы в формировании личности ребенка. Кроме того, описываются факторы, влияющие на адаптацию учащихся к обществу, усвоение ими социальных норм и ценностей, а также на развитие их личностных качеств. Подчеркивается значимость педагогических условий и организации воспитательной работы для успешной социальной адаптации школьников.

Ключевые слова: социализация, социальная адаптация, формирование личности, образовательная среда, воспитательный процесс.

Abstract. The article examines the psychological and pedagogical features of students' socialization process. The role of the social environment and the school in the formation of a child's personality is analyzed. In addition, factors influencing students' adaptation to society, their acquisition of social norms and values, and the development of their personal qualities are described. The importance of pedagogical conditions and the organization of educational work for ensuring successful social adaptation of students is emphasized.

Key words: socialization, social adaptation, personality development, educational environment, educational process.

Еліміздің қоғамдық-әлеуметтік өмірінде нарықтық қатынастардың қалыптасуына байланысты саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени және рухани салаларда елеулі өзгерістер орын алды. Осындай өзгерістер жас ұрпақты тәрбиелеу мәселесін жаңа тұрғыдан қарастыруды қажет етеді. Осыған орай мемлекет даму стратегиясында өскелең ұрпақтың рухани әлеуетін арттыруға, олардың әлеуметтік қорғалуына және жан-жақты дамуына ерекше көңіл бөлінуде.

Білім беру үдерісінің басты міндеттерінің бірі – баланың ішкі жан дүниесін түсіну, оның сезімі мен көңіл күйін, қызығушылығы мен қажеттіліктерін ескеру. Оқушы тұлғасын қалыптастыру және дамыту барысында оған әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта бастауыш сынып оқушыларының қоғамға бейімделуі мен әлеуметтену үдерісінде кездесетін қиындықтар олардың тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуді талап етеді. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып жүргізілетін түзету-дамыту жұмыстары баланың әлеуметтік ортаға икемделуіне және өмірлік қиындықтарды еңсеру қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы жұмыстардың нәтижелі болуы тек педагогтар үшін ғана емес, бүкіл қоғам үшін маңызды екенін естен шығармаған жөн.

Қазіргі білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – оқушыларға белгілі бір білім мен дағдыны ғана меңгерту емес, сонымен қатар оларды ақпаратты өз бетінше іздеп табуға, талдауға және тиімді пайдалануға үйрету. Бүгінгі жылдам өзгеріп отырған қоғам жағдайында өмір сүре алатын, икемді әрі шығармашыл тұлғаны қалыптастыру білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып отыр. Мемлекет басшысының халыққа Жолдауында да заманауи білім беру жүйесін дамыту, кәсіби қайта даярлау ісін жетілдіру, жаңа технологиялар мен инновациялық идеяларды енгізу арқылы «парасатты экономиканың» негізін қалыптастыру қажеттілігі атап көрсетілген. Білім беру реформасының табысты болуының негізгі көрсеткіші – еліміздің әрбір азаматы алған білімінің арқасында әлемнің кез келген елінде сұранысқа ие маман бола алатын деңгейге жетуі.

Білім алушылардың табиғатынан жаңаны тануға құштар, олардың оқу-танымдық белсенділігі жоғары болады. Сондықтан, білім берудің бастапқы сатысында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға, танымдық қызығушылығын арттыруға және белсенді әрекетке ынталандыруға ерекше назар аудару қажет. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу әрекеті оқушылардың қоршаған орта туралы білімін кеңейтетін және олардың танымдық мүмкіндіктерін дамытатын маңызды тәсілдердің бірі болып саналады.

Білім алушылардың психикалық дамудың көптеген қырлары қарқынды жетілетін кезең болып табылады. Бұл уақытта баланың әлеуметтену үдерісі де белсенді түрде жүзеге асады. Сондықтан, осы жас кезеңінде қол жеткізілген жетістіктер баланың әрі қарайғы дамуына тікелей ықпал етеді. Оқушыда оң әлеуметтік тәжірибе мен тұлғалық жетістіктер неғұрлым ерте қалыптасса, соғұрлым оның қазіргі қоғам жағдайына бейімделуі жеңілдей түседі. Тұлғаның қалыптасуы әртүрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың ықпалымен жүзеге асады, сондықтан тәрбиелеу мен оқыту үдерісі оқушының қоғамға толыққанды бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Ғалым Л.В. Мардакаевтың әлеуметтік сөздігінде әлеуметтену ұғымы жеке тұлғаның қалыптасу үдерісі ретінде түсіндіріледі. Бұл үдеріс барысында адам әлеуметтік тәжірибені меңгереді: тілдік қарым-қатынас құралдарын игереді, қоғамда қабылданған құндылықтар мен нормаларды, мінез-құлық ережелерін үйренеді, сондай-ақ түрлі әлеуметтік топтарға бейімделеді. Осылайша әлеуметтену тұлғаның қоғам мәдениетін игеруі мен әлеуметтік ортада өз орнын табуына ықпал етеді.

Әлеуметтендірудің негізгі мәні – осы үдеріс барысында адамның белгілі бір қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасуында. Қазіргі білім беру жүйесінде мектеп әлеуметтендірудің маңызды институттарының бірі болып саналады. Мектеп қоғамның шағын моделі ретінде оқушылардың әлеуметтік тәжірибе жинақтауына мүмкіндік береді. Мұнда олар қоғамда қабылданған негізгі құндылықтарды, әлеуметтік нормаларды және топ ішінде өзара әрекеттесу мен мінез-құлық үлгілерін меңгереді. Сонымен қатар, белгілі бір оқу кезеңдерінде әлеуметтену деңгейі оқушының оқу жетістіктеріне де айтарлықтай ықпал етеді.

Тәрбие үдерісі – жеке тұлғаны қоғамның тарихи және мәдени тәжірибесіне баулудың маңызды құралы. Оның мазмұны мен мақсаты қоғамның жетекші әлеуметтік қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Қоғамдағы әлеуметтік бағдарлар мен құндылықтардың өзгеруі тәрбие жұмысын ұйымдастырудың мазмұнын, міндеттерін, бағыттары мен формаларын қайта қарастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, тұлғаны әлеуметтендірудің маңызды алғышарттарының бірі – қолайлы әлеуметтік ортаны қалыптастыру болып табылады. Мұндай ортада тәрбиелік жұмысты тиімді ұйымдастыру ерекше маңызға ие.

Адамның толыққанды тұлға ретінде қалыптасуы үшін тек биологиялық тұқым қуалаушылық жеткіліксіз. Биологиялық индивидтің әлеуметтік субъектке айналуы әлеуметтену үдерісі арқылы жүзеге асады. Бұл үдеріс барысында адам қоғамның құндылықтарын, әлеуметтік нормаларын, мінез-құлық ережелерін және әлеуметтік бағдарларын меңгереді. Нәтижесінде ол әртүрлі әлеуметтік топтар мен қоғамдық құрылымдарға бейімделіп, тұлғаның әлеуметтік маңызы бар қасиеттері қалыптасады.

Әлеуметтену және әлеуметтік бейімделу мәселелері көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болған. Бұл бағытта Т. В. Азарова, Н. Азарова, Н. Алешина, М. В. Антропова, М. В. Битянова, Ю. В. Василькова, М. А. Галагузова, В. Н. Гуров, Б. С. Ерасов, С. А. Козлова, М. М. Кольцова, Л. В. Корель, А. И. Кравченко, Л. В. Мардахаев, В. С. Марков, А. В. Мудрик, Л. Я. Селюкова сияқты ғалымдар елеулі үлес қосқан.

Әлеуметтік бейімделу үрдісі мектепте оқудың басында ғана емес, сонымен қатар негізгі буынға көшу кезінде де ерекше маңызға ие. Бұл проблеманың өзектілігі Білім алушылардың бақылауымен расталады. Жеткіншек шақ өзінің драмалық күйзеліспен, қиындықтармен және дағдарыстарымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде мінез-құлықтың тұрақты формалары, мінез-құлықтың белгілері, эмоционалдық көзқараспен қарау тәсілдері қалыптасады, ресімделеді. Бұл жетістіктер, білімді, шеберлікті жылдам арттыру, мен қалыптасуы, жаңа әлеуметтік ұстанымды алу кезеңі. Сонымен қатар, бұл балаларда әлемінен алыстаумен қатар мазасыздық пен психологиялық ыңғайсыздық сезімінің пайда болады.

Әлеуметтік бейімделу адамның әлеуметтік орта жағдайына бейімделуі болып табылады, ол адамның әлеуметтік рөлін қабылдауын қамтитын жеке тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі әлеуметтік-психологиялық механизмдерінің бірі болып табылады. Жеке тұлғаны

әлеуметтендірудің негізгі әлеуметтік-психологиялық тетіктерінің бірі, ол жеке әлеуметтік рөлді қабылдауды қамтиды.

Әлеуметтік бейімделу тұлғаның қоғамда тиімді әрекет етуіне мүмкіндік беретін бірнеше маңызды құрамдас бөліктерден тұрады. Оларға мыналар жатады:

1. Қоршаған әлеуметтік ортаны және өзін дұрыс қабылдау, яғни жеке мүмкіндіктері мен қоғам талаптарын шынайы бағалай білу.

2. Басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату және біртіндеп әлеуметтік байланыстарды дамыту.

3. Оқу, еңбек және бос уақытты тиімді ұйымдастыру, демалыс пен көңіл көтеруді дұрыс жоспарлай білу.

4. Өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу және жеке іс-әрекетін ұйымдастыру қабілеттерінің қалыптасуы.

5. Әртүрлі әлеуметтік рөлдер мен жағдайларға сәйкес мінез-құлықтың икемділігін көрсете білу.

Осы негізгі қағидаларға сүйене отырып, мектеп психологы білім алушылардың жаңа білім беру ортасына сәтті бейімделуіне ықпал ететін арнайы түзету-дамыту бағдарламасын құрастыра алады. Мұндай бағдарлама оқушылардың психологиялық қолдау алуына, әлеуметтік дағдыларын дамытуына және оқу үдерісіне тиімді бейімделуіне мүмкіндік береді.

Мектепте білім алушыларды табысты әлеуметтік бейімдеудің негізгі шарттары: сыныпта жағымды эмоционалды қарым-қатынас жасау, жеке тәсілдерді енгізу, жасөспірімнің қажеттіліктерін қанағаттандыратын дамушы ортаны құру, әр түрлі жағдайларда жасөспірімнің тәртібін ынталандыратын түрлі іс-шаралармен білім беру процесін қанықтыру.

Осылайша, білім алушыларға көмек көрсету бағдарламасы ортанғы буынға өту кезде әлеуметтік педагогтармен пән мұғалімдерінің және ата-аналардың бірлескен жұмысында ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абрамов Г.С. Возрастная психология. – М., 2001.
2. Алмазов Б.Н. Психическая средовая дезадаптация несовершеннолетних. – Свердловск, 1986.
3. Андреевкова Н.В. Проблемы социализации личности // Социальные исследования. – Вып. 3. – М., 1970.
4. Антропова М.В., Кольцова М.М. Адаптация организма школьников к учебным и физическим нагрузкам. – М., 1983.

МЫРЗАШӨЛДІҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫНЫҢ АҚТАҢДАҚТАРЫ

Мейрбеков М.Б.

*Тарих ғылымдарының кандидаты, «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.*

Аңдатпа. Мақалада Мырзашөл өңірінің ежелгі тарихының ақтаңдақтары қарастырылады. Осы аймақтан табылған қола дәуірі, ерте темір және кейінгі темір дәуірі ескерткіштеріне сипаттама беріледі. Әсіресе, Мырзашөлдің ежелгі тарихына қатысты тың зерттеу – 2016 жылғы Мырзашөл археологиялық экспедициясының жүргізген археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде осы өңірден табылған ерте темір дәуіріндегі (б.з.д. VІІІ-ІІІ ғғ.) Сақ обаларының ғылыми маңызы ерекше. Ерте темір дәуірінде Сақтардың обасы, ал орта ғасырларда Ұтырлы (Үтіртөбе) қаласына жаудың келе жатқанынан хабар беретін қарауылтөбе қызметін атқарған бұл обалардың құрылыс жобасы мен олардан табылған жәдігер айтылады.

Сондай-ақ кейінгі темір дәуіріндегі (б.з.д. III – б.з.Ү ғғ.) Қаңлылардың Қауыншы мәдениетіне жататын Ақтөбе қонысына жүргізілген археологиялық зерттеулерге тоқталып, өңір тарихының тым тереңнен бастау алатындығын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Мырзашөл өңірі, Мырзашөл археологиялық экспедициясы, Шардара суқоймасы, оба-қарауылтөбе, Сақ-массагет, Қаңлы, Киресхаты, Александрия Эсхата, Қауыншы мәдениеті, Ақтөбе қонысы

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы древней истории Мырзашольского региона. Дается описание памятников бронзового века, раннего железа и позднего железного века, найденных в этом районе. Особенно в отношении древней истории Мырзашоля-в результате археологических изысканий, проведенных Мырзашольской археологической экспедицией в 2016 году, были обнаружены находки в этом регионе в период раннего железного века (VIII-III вв. до н. э.) Сакские курганы имеют особое научное значение. В раннем железном веке была обнаружена чума саков, а в Средние века-проект строительства этих курганов, который служил Карауылтөбе, сообщая о приближении врага к городу Уйт (Усиртөбе), и найденные в них артефакты. А также в позднем железном веке (III – I вв. до н. э.) Археологические исследования Актюбинского поселения, относящегося к культуре Канглы, показывают, что история региона берет свое начало слишком глубоко.

Ключевые слова: Мирзачульский регион, Мирзачульская археологическая экспедиция, Шардаринское водохранилище, чума-Карауылтөбе, Сак-массагет, Канлы, Киресхаты, Александрийская Эсхата, культура Қауыншы, поселение Ақтөбе

Annotation. The article discusses the facts of the ancient history of the Myrzashol region. The description of the monuments of the Bronze Age, early iron and later Iron Age found in this region is given. In particular, a fresh study of the ancient history of Myrzashol is a study of the early Iron Age (VIII – III centuries BC) found in this region as a result of archaeological exploration conducted by the Myrzashol archaeological expedition in 2016.) Saka mounds are of particular scientific importance. In the early Iron Age, the plague of the Saks, and in the Middle Ages, the construction project of these plagues, which served as karaultobe, informing the city of Nyryrly (Üturtobe) about the coming of the enemy, and the artifacts found in them, are mentioned. As well as in the late Iron Age (III BC – 1st century BC. The archaeological research of the settlement of Aktobe, which belongs to the melon culture of the kangl, reveals the deep roots of the history of the region.

Key words: Myrzashol region, Myrzashol archaeological expedition, Shardara reservoir, Obakaraultobe, Sak-massaget, Kangly, Kireshaty, Alexandria Eskhata, Melon culture, Aktobe settlement

Мырзашөл ерте заманнан тарихқа белгілі
Ә.Х. Марғұлан

Мырзашөл өңірі туралы кешегі Кеңестік кезеңде қашан канал қазылып, мақта шаруашылығын дамытқанға дейін тасбақа мен жыланның, қарсақ пен құланның мекені болып, игерусіз жатқан қу медиен шөл дала болған деген көзқарас орын алып келді. Әрине шындығында олай емес. «Мырзашөл ерте заманнан тарихқа белгілі» деп қазақтың көрнекті ғалымы Ә.Х. Марғұлан айтқандай, Ұлы Жібек жолының бойында жатып, қалалық-отырықшылық мәдениеті дамыған, бейнеткер халқының ерен еңбегімен шаруашылығы шалқыған, сауда-саттығы қыз-қыз қайнаған байсын өңір еді бұл.

Мырзашөл өңірінен тас дәуірінің ескерткіштері әзірге табылған жоқ. Бұл әрине, ежелгі адамдардың мұнда мүлде келмегендігін, өмір сүрмегендігін білдірмейді. Құрамына Мырзашөл өңірі де кіретін Қазақстанның оңтүстігі, әсіресе іргелес Қаратау жотасы ежелгі адамдардың өмір сүруіне ең қолайлы және көне тас дәуірінің ескерткіштері ең көп табылған өңірге жататындығы белгілі. Ал, қола дәуірінде бұл өңір ғылымда әйгілі Андронов мәдениеті деген шартты атаумен белгілі аумаққа кірген. 1959-1963 жылдары Шардара су қоймасының салынуына байланысты орыс ғалымдары Максимова, Мершиев, Вайнберг, Левина бұл өңірде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, мұнда қола, ерте темір дәуірі мен ерте орта ғасырларда тұрғызылған Жаушықұм, Ақтөбе, Төребай тұмсық, Жамантағай секілді қорымдарды, Ақтөбе

1, 2, Жаушықұмтөбе қалашықтарын зерттеген еді. Осы зерттеулер нәтижесінде Жамантоғай атырабындағы оба үйіндісінің астынан соңғы қола дәуіріне жататын үш қабір қазылып зерттелді. Мұнда жерленген адамдардың жанынан қыш ыдыстар, қола пышақ және төрт қырлы біз табылған [1].

Мырзашөл өңірі темір дәуірінде (б.з.д. VІІІ ғ. – б.з. V ғ.) қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз т.б. сияқты ортаазиялық түркі тектес халықтардың арғы ата тегі болып табылатын – сақ, қаңлы тайпаларының (ерте темір кезеңінде – сақтардың, кейінгі темір кезеңінде – қаңлылардың) кеңінен қоныстанып мекендеген аймақтарының бірі болған. Оған жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінен бөлек, 2016 жылы «Археолог» Халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС директоры, т.ғ.д., профессор М.Е.Елеуовтің жетекшілігімен сол кездегі Жетісай қаласында орналасқан Сырдария университетінің «Отан және шетел тарихы» кафедрасының М.Б.Мейірбеков, С.Н.Апашева бастаған профессор-оқытушылары мен студенттерінен құралған «Мырзашөл» археологиялық экспедициясы жүргізген археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде осы өңірден табылған темір дәуіріндегі сақ обаларының көптеп табылуы да дәлел болып табылады. Осы барлау нәтижесінде Ш.Ділдәбеков атындағы ауылдық округіне қарасты Көктал ауылынан 2 км батыста, Жағажай ауылынан 0,3 км оңтүстік-шығыста орналасқан ерте темір дәуірінің жеке обасын (аумағы 40 м, биіктігі 3,5 м) тапты (1 сурет). Ал, Шардара суқоймасының оң жағасында жүргізілген барлау барысында 2 оба-қарауылтөбе табылды: 1. Оба-қарауылтөбе-1 – Сырға құятын Құркелес өзенінің жайылма жазыққа құлап жатқан жеріндегі Құйған ауылынан батыста 3 км аралықта, қырлы төбенің басында, жардың жиегінде орналасқан. Топырақтан үйілген обаның аумағы 28 м, биіктігі 3,5 м, үсті тегістелген (2 сурет); 2. Оба-қарауылтөбе-2 – Құркелес өзенінің жарды жағалап барып, Сырдарияға құяр жерінен 1,8 км оңтүстікте жардың ең биік жерінде орналасқан. Географиялық координаттары: 0440839 СЕ, 4513601 ШБ, т.д.б. 198 м (UTM). Биіктігі 45 м жардың үстінде орналасқан обаның 3/1 бөлігі жарды су шаю кезінде бұзылып кеткен, топырақтан үйілген обаның аумағы сақталған бөлігінің анықталған аумағы 30 м, биіктігі 3,5 м (3 сурет) [2].

Олардың соңғы екеуі (Оба-қарауылтөбе 1 және 2) ортағасырларда Үтіртөбе қаласының қарауыл мұнарасы қызметін де атқарған екен. Бұл обалардың ортағасырларда қарауыл мұнарасы болғандығын Оба-қарауылтөбе 2-ден айқын көреміз: Обаның үстінде аумағы 6х5 тереңдігі 1 м келетін шұңқыр мен одан шығысқа қарай ұзындығы 9 м, тереңдігі 0,4 м оры бар (4 сурет). Ол сірә, дәліз қызметін атқарса керек. Осы ордың шығыс шетіне жалғасқан солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған аумағы 10х6 м тереңдігі 0,2-0,3 м жобасында тіктөртбұрышты келетін құрылыс нысанының орны байқалады (4 сурет). Бұл қарауылдың баспанасы болуы керек. Егер жаудың қарасы байқалса, қарауыл дәлізбен жоғары көтеріліп, төбеге егер күндіз болса түтін шығарған, ал түн болса алау жаққан. Осылайша қалаға белгі (сигнал) берілетін болған [2, -167 б.].

Обаның бұзылып жатқан аумағын зерттеу үшін және оның ортағасырлық қарауыл мұнарасы ретінде пайдаланылғандығын анықтау мақсатында кесік пен қазба жүргізілді. Алдымен обаның бұзылып жатқан батыс жағынан жарды жиектей тік кесінді салынды (5 сурет). Солтүстіктен оңтүстікке бағытталған тік кесіндінің ұзындығы 23 м, тереңдігі 0,3-2,5 м. Кесіндінің көлденең қимасынан оба құрылысының дөңес төбенің үстіне бос топырақ үйіндісінен тұрғызылғандығы және обаның сыртқы жиегін айналдыра тіктеп ені 1-1,5 м, тереңдігі 0,2-0,3 м ор қазылғандығы көрінеді.

Обаның үстіндегі шұңқырды анықтау мақсатында шығыстан батысқа бағытталған көлемі 3х3,5 м келетін қазба салынды (6 сурет). Қазбаның бетінде жатқан қалыңдығы 20-30 см бос топырақ құландысы тазартылғаннан кейін көлемі 2,6х2,6 м тереңдігі ең жоғарғы нүктеден (реперден) 1,8 м келетін арнайы қазылған шұңқырдың орны ашылды. Бұл шұңқыр оба құрылысы тұғызылғаннан кейін қазылғандығы оның тік кесіндісінен анық байқалады. Шұңқырдың табанында ұзақ уақыт бойы жағылған оттың орны мен ағаш күлінің қалдықтары анықталды (7 сурет). Обаның жоғарғы бөлігіндегі шұңқырдағы бұл қалың күл қабаттары оның орта ғасырларда қарауыл төбе болғандығын айқын көрсетеді. Обаны одан әрі теңдетіп қазу

барысында оның толығымен тоналып кеткендігі байқалады. Қазба табиғи жерге дейін 3,5 м тереңдікте қазылып, оның әр жерінен адамның бас сүйегінің бөлектері, темір пышақтың басы мен қыш ыдыстың сынған бөлшектері кездесті (8-10 суреттер) [2, -166 б.].

Сонымен ерте темір дәуірінде (б.з.д. VІІІ-ІІІ ғғ.) бұл өңірде атақты Тұмар патшайым шыққан сақ-массагет тайпаларының бір бөлігі өмір сүрген деп айтуға толық негіз бар. Тарих атасы Геродоттың дерегінде парсы патшасы Кирдің б.з.д. 529 жылы жорықпен Сырдарияға дейін келіп, осы өзеннің бойында Киресхаты (шетте жатқан Кир) деген қамал салғандығы айтылады. Парсы патшасының жауынгер сақтарға жасаған жорығы соңында оның тас-талқан болып жеңілуімен, сақ патшайымы Тұмар (Томирис) анамыздың: «Қанқұмар Кир патша! Сен өміріңде қанға тоймап едің. Ал енді, қанғаныңша ішіп той, мәңгілік шөлің қансын!» - деп, Кирдің басын адам қаны толтырылған меске салғандығын «тарих атасы» Геродот жазып қалдырған. Ал І Дарий патшаның билігі тұсында Мырзашөл өңірі Парсы патшалығының 14-ші және 16-шы сатрабы (провинциясы) болып, жылына мемлекет қазынасына тоғыз жүз талант (ежелгі грек ақшасы) төлеп тұрған екен [3].

Осы оқиғалардан екі ғасырға жуық уақыт өткен соң б.з.д. 329-327 жылдары бүкіл Орта Азия сияқты Мырзашөл жұрты да ұлы жаулаушы Александр Македонскийдің жорығына куә болады. Құдіретті жиһангер Мырзашөл аймағына, қазіргі Бекабаттың оңтүстік жағында Александрия Эсхата (Шеткі Александрия) деген қала салады. Тіпті бүгінде Эсхатаны Асықата болуы мүмкін дейтіндер де кездеседі [4]. Көне Асықата кесенесінің жанындағы ескі қорымда мұсылманша жерленген адамдардың басына қойылған құлыптастардағы жұлдыздардың (11 сурет) қазіргі Македония туындағы жұлдызға ұқсастығы да еріксіз назар аудартады. Бұл ашылмаған сырлардың көп екендігін, болашақта кешенді зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді. Ұлы жаулаушы осы Мырзашөл өңіріндегі халықты арықтар қазып, жер игеріп, егіншілікпен айналысуға мәжбүр етеді. Сол б.з.д. ІҮ ғасырда қазылған Ескендір арығының іздері бүгінгі күнге дейін сақталып қалғандығы соның айғағы. Мырзашөл өңіріндегі осындай арықтар арқылы суарылған құнарлы жерлерден әр түрлі жемістер, мақта, тағы басқа дақылдар өндіріліп алынып тұрған екен [3, -18-19 бб.].

Ал кейінгі темір дәуірінде (б.з.д. ІІІ ғ. – б.з. V ғғ.) Мырзашөл өңірі Қаңлы мемлекетінің құрамына кірген. Қаңлылардың мәдениеті: Қауыншы, Отырар-Қаратау және Жетіасар мәдениеттері болып үшке бөлінетіндігі белгілі. Бұл өңір қаңлылардың Қауыншы мәдениетінің таралған аймақтарының біріне жатады. Оған Шардара төңірегіндегі осы дәуірге жататын Ақтөбе, Жаушықұм, Жамантоғай, Төребайтұмсық сияқты тарихи орындар дәлел бола алады [5].

Шардараға жақын жердегі Ақтөбе қонысы Қауыншы мәдениетінің ең жақсы зерттелген ескерткіші болып табылады. Сырдарияның сол жақ жағалауында орналасқан бұл көне қала орны үш жағынан дуалмен, ал Сырдария жағынан қазылған ормен қоршалған. Қала орталығында орналасқан биіктігі 20 метрге жуық дөңгелек төбе (шоқы, оба) ерекше көрінеді. Төбе аумағында және Ақтөбе 2-нің басқа бөліктерінде қазба жұмыстары жүргізілді.

Қазбалардың бірінен Сарай үйі толық аршылды. Ол тікбұрышты, көлемі 28х18,5 м болып шықты. Сарай шаршылап орналасқан бес жайдан, кіру кешені мен құрылысты батыстан шығысқа қарай орап өтетін екі дәлізден тұрған. Оның орталығында шаршы зал (3,6х3,6 м) бар, ол басқа жайлардың бәрімен арка арқылы өтетін жолдармен байланысқан. Зал қабырғаларының биіктігі қазіргі кездің өзінде 6 метрге жетеді. Зал еденінің ортасында құдық бар. Үй солтүстік-батыс бұрышына салынған, мұржасыз камин үлгісіндегі ошақпен жылытылған. Залдың айналасына орналасқан жайлар доғалана иіліп, ал олардың біреуі күмбездеп жабылған, бұл күмбез Қазақстан мен Орта Азиядағы ертедегі үлгімен жабылған күмбездердің бірі болып табылады. Бөлмелердің бірінде баспалдақ бар, онымен көтеріліп үйдің шатырына шығады. Сарайдағы бүкіл құрылыс – қабырғалар, тіреулер, арка жолдары тікбұрышты ұзынша және төртбұрышты шаршылы шикі кірпіштерден қаланған. Қазба барысында керамиканың бай жиынтығы: көзелер, саптыаяқтар, табалар, құмғандар, шүмекті құмыралар жиналды. Керамикалық бұйымдардан басқа ұршықбастар, жебелердің үш қыры бар ұңғылы ұштары, алтын сырға, бір жүзді пышақтар, сүйек ұршықтар, қола сақина, қызыл

шыныдан көз салынған алтын қапсырма табылды, олар біздің заманымыздың I-IV ғасырларына жатады. Сарайдың күмбезді жайына басын батысқа қаратып, шалқасынан жатқызылып жерленген адам сүйегі табылды. Ағаштан жасалған табытқа жерленген марқұмның жанынан табылған керек-жарақтары да ерекше: ағаштан жасалған екі ыдыс, көз салып, қара тас орнатылған, күміс пен алтын құймасынан жасалған сырға, қорамсаппен садаққа арнап ағаш қабығынан жасалған қап, сүйекпен өрленген ағаш садақ, темір қанжар, екі темір айылбас жатты [6].

Мұндағы өркениеттің дамығандығын жазба деректер де растай түседі. Мәселен, б.з.д. II ғасырда, дәлірек айтқанда 140-127 жылдары Орта Азияға саяхат жасаған қытай елшісі Чжан Цянь Сырдария жағалауын мекен еткен халықтардың (бүгінгі қаңлы, қыпшақ, қоңыраттардың арғы ата-бабалары) егін шаруашылығымен айналысып, жүзім шарабын дайындауды және желден жүйрік тұлпарларды өте ұнататындығын жазып қалдырған [3, -19 б.]. Мырзашөлдің көне замандарда игерілуін, мұндағы егіншілік пен қалалық мәдениеттің дамығандығын зерттеуші Мырзантай Жақып өз еңбегінде 1897 жылғы қарашадағы Шубинский деген автордың Бетпақ дала (Мырзашөл) туралы зерттеуін келтіре отырып атап өтеді: «... бұрынғыдан қалған сөз бар. Бетпақ дала ерте заманда ондай емес еді. Онда тұратын халық көп болған, жері де сондай егінге жайлы болып, Орта Азияның бәрін сол егіні асырап тұрып еді деген. Айтқандары рас екені осы күні білінді. Онда бұрынғы заманда салынған шаһарлардың орындары табылған және де ғұламалар айырды, сол, бұрыннан қалған белгілер ерте замандыкі екен. Ғайса пайғамбар тумай тұрғандағы уақыттан қалған екен» [3, -21 б.].

Сонымен, Мырзашөл өңірінен көне дәуірде табылған түрлі тарихи ескерткіштер (көне обалар мен қорымдар, тұрақтар, бекініс қалашықтар және олардан табылған түрлі тарихи жәдігерлер) және жазба тарихи деректер Сырдария бойының өзге де аймақтары секілді мұнда да ежелгі өркениет ошағының қалыптасып дамығандығын көрсетеді. Бұл Мырзашөл тарихының кешегі Кеңестік дәуірде айтылып келгеніндей, мақта шаруашылығына байланысты оман арықтардан ғана басталмайтындығын, оның тарихы тым әріден басталатындығын көрсетеді.

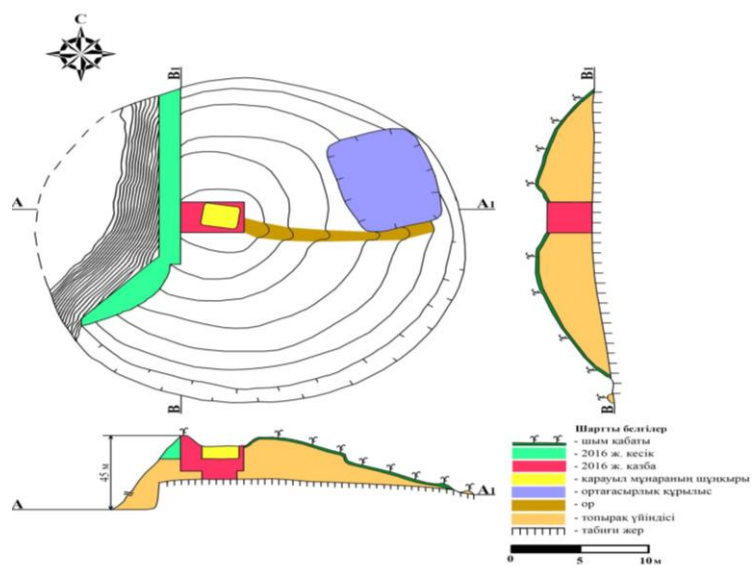
1-сурет. Жеке оба

2-сурет. Оба -қарауылтөбе 1

3-сурет. Оба қарауылтөбе 2 орналасқан жарқабақ

4-сурет. Оба-қарауылтөбе 2. Қазбаның жобасы мен кесіктері

5-сурет. Оба-қарауылтөбе 2-нің батыс бөлігінен салынған кесік

6-сурет. Оба-қарауылтөбе 2-дегі қазбаның шығыстан көрінісі

7-сурет. Оба-қарауылтөбе 2-де қазылған шұңқырдың табанындағы оттың орны

Қазба барысында табылған жәдігерлер:

8-сурет. Қазбадан табылған
бас сүйектің қалдығы

9-сурет. Қазбадан
табылған ыдыс сынықтары

10-сурет. Темір пышақтың сынығы

11-сурет. Асықата қорымындағы кісі аты жазылған,
таңбасы бар тастар

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б., Левина Л.М. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). -Алма-Ата: Наука, 1968. -179 с.
2. Елеуов М.Е., Мейірбеков М.Б., Апашева С.Н., Есенов С.Ғ. Мырзашөл өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер. -Алматы: Өркениет, 2019. -161 б.
3. Мырзантай Жақып. Мырзашөл – мырза елім: Түркістан қаласының 2000 жылдығына, Мырзашөлдің игеріле бастауының 130 жылдығына, Мақтарал ауданының 70 жылдығына арналады. -Алматы: Әл-Фараби, 1988. -18 б.
4. Мейірбеков М.Б. Мырзашөл өңірінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихының ақтандақтары. (Өлкетану бағыты бойынша). -Алматы: Эверо, 2026. -11 б.
5. Мейірбеков М.Б. Мырзашөл өңірінің көне қалалары, елді мекендері және қасиетті тарихи орындары. -Алматы: Өркениет, 2020. -9 б.
6. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. 1 том. -Алматы: Атамұра, 2010. -278 б.

«МЫРЗАШӨЛ» ЖӘНЕ «ЖЕТИСАЙ» ТОПОНИМДЕРІНІҢ ШЫҒУЫ

Мейірбеков М.Б.

*Тарих ғылымдарының кандидаты, «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының
аға оқытушысы.*

Tashenev University, Шымкент қ.

*Қозыбай А.А. – «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының
оқытушысы, магистр. Tashenev University, Шымкент қ.*

Аңдатпа. Мақалада Мырзашөл өңірі мен оның қазақстандық бөлігінің орталығы – Жетісай қаласы және «Мырзашөл», «Жетісай» топонимдерінің шығу тарихы қарастырылады. Мырзашөл өңірінің тарихы кешегі кеңестік дәуірдегі оман-арықтардан ғана басталмайтындығын, ол өте ерте кезеңдерден бастау алатындығын, сондай-ақ «Мырзашөл», «Жетісай» атауларын ежелгі парсылар немесе кейінгі орыс отаршылары емес, жергілікті қазақ халқы қойғандығын және бұл атаулардың мән-мағынасын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Мырзашөл, Жетісай, топоним, Сырдария, Мақтарал, Шардара, Ә.Х.Марғұлан, «Фархад пен Шырын», «Бетпақ дала»

Аннотация. В статье рассматривается история происхождения топонимов «Мырзашоль», «Жетысай» и города Жетысай, центра Мырзашольского региона и его казахстанской части. История мырзашольского региона начинается не только с оман-арыков позднего советского периода, он восходит к очень ранним временам, а также показывает, что названия «Мырзашоль», «Жетысай» были присвоены местным казахским народом, а не древними персами или позднерусскими колонистами, и раскрывают значение этих имен.

Ключевые слова: Мирзачуль, Жетысай, топоним, Сырдарья, Мактарал, Чардара, А.Х. Маргулан, «Фархад и Шырын», «Голодная степь»

Annotation. The article discusses the history of the Myrzashol region and the center of its Kazakh part – the city of Zhetysai and the origin of the toponyms "Myrzashol", "Zhetysai". The history of the myrzashol region begins not only with the Omani-Aryans of the late Soviet era, it dates back to very early times, and also reveals the fact that the names "Myrzashol", "Zhetysai" were given not by the ancient Persians or later Russian colonists, but by the local Kazakh people and the meaning of these names.

Keywords: Myrzashol, Zhetysai, toponym, Syrdarya, Maktaral, Shardara, A.H. Margulan, "Farhad and juice", "Betpak Dala"

Кіріспе. Әлемде жер көлемі жағынан тоғызыншы орын алатын кең-байтақ еліміздің ең қиыр оңтүстігінде Мырзашөл даласы және оның қазақстандық орталығы – Жетісай қаласы орналасқан. Оңтүстіктің қақпасына баланған осы бір құт қонған өңірдің өткен тарихы мен бүгінгі жағдайы кімді де болса қызықтырмай қоймайды. Біз күллі қазақтың, қала берді туысқан түркі халықтарының батырлық символы мен ерлік рухына айналған Алпамыс батырдың елі, қасиетті Жиделі Байсынның төрі – Мырзашөл мен Жетісайдың өткені мен бүгінін толық зерделеп болдық па немесе Абайша айтсақ, осы жұрт Мырзашөлді және оның жауһары – Жетісайды біле ме екен? Жоқ, зерттеліп-зерделеніп болған жоқ, біз әлі де бұл қасиетті өңірдің тарихын, әсіресе оның көне тарихын толық білмейміз. Оның болашақта да зерттеліп, көптеген жаңалықтардың ашыла беретіндігіне еш күмән жоқ.

Біз Жетісай туралы сөз қозғасақ, оны әрине Мырзашөлсіз көзге елестете алмаймыз. Өйткені, Мырзашөл мен Жетісай бір ұғым. Жетісай – Мырзашөлдің құрамындағы бір бөлігі ғана емес, оның экономикалық, саяси һәм рухани орталығы. Жетісай – Мырзашөлдің жауһары.

Мырзашөл – Сырдария өзенінің сол жақ қанатында кең жайылып, көлемі 10 мың шаршы шақырым аумақты алып жатқан ұлан-ғайыр құмды жазық, шөл дала болып табылады. Ол шығысында және солтүстік-шығысында Сырдария арнасымен Фархад жартастарының маңайында түйіседі, ал Шардара іс жүзінде Мырзашөлдің солтүстік шегін түйіндейді, яғни Қызылқұмға жалғасады. Оның батыс қанатындағы шекарасы Шардара мен Жызақ арасындағы белдікпен айқындалады, ал оңтүстігінде Нұрата таулары мен Түркістан жотасының сілемдеріне тіреліп тоқтайды. Бұл өңір туралы Қазақ-совет энциклопедиясында: «Мырзашөл – Сырдария өзенінің сол жағындағы құмды жазық. Өзбекстандағы Сырдария, Қазақстанның Шымкент облыстары жерінде. Аумағы 10 мың шаршы шақырым. Солтүстігінде, солтүстік-батысында Қызылқұмға жалғасады. Биіктігі 230-285 км. Климаты тым континенттік, жылдық жауын-шашын мөлшері 240 мм. Сұр топырақты келеді. Көктемде эфемер өсімдіктер қалың шығады, бірақ жаз айларында жусан тұқымдас шөптерден басқалары түгел қурап кетеді. Суару жүйелерінің, Шардара бөгенінің іске қосылуы Мырзашөлді Одақтағы ең ірі мақта өсіруші ауданға айналдырды» [1] – деген қысқаша мәлімет берілген. Бүгінде Мырзаның шөлі – Өзбекстанның Жызақ және Сырдария облыстарының, ал Қазақстанның Түркістан облысына қарасты Жетісай, Мақтарал, сондай-ақ Шардара сияқты үш бірдей үлкен ауданының мекен-тұрағына айналған.

Мырзашөл өңірі туралы кешегі Кеңестік кезеңде қашан канал қазылып, мақта шаруашылығын дамытқанға дейін тасбақа мен жыланның, қарсақ пен құланның мекені болып, игерусіз жатқан қу медиен шөл дала болған деген көзқарас орын алып келді. Әрине шындығында олай емес. «Мырзашөл ерте заманнан тарихқа белгілі» деп қазақтың көрнекті ғалымы Ә.Х. Марғұлан айтқандай, Ұлы Жібек жолының бойында жатып, қалалық-отырықшылық мәдениеті дамыған, бейнеткер халқының ерен еңбегімен шаруашылығы шалқыған, сауда-саттығы қыз-қыз қайнаған байсын өңір еді бұл [2]. Бүкіл еліміздің тарихы сияқты Мырзашөл өңірінің де тарихы тым тереңде жатыр. Мырзашөл төсін Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) мен Тұмар ханым (Томирис), Шыңғысхан мен Әмір Темір, Тәуекел баһадүр-хан мен Еңсегей бойлы Ер Есім хан әскерлерінің тұлпар тұяқтары дүбірлеткен, күллі Қазақтың, оның үш жүзінің ұлы анасына айналып, бесігінде тербеткен Сыр-ананың сол жақ қанатында жалпағынан жайылып, жазылып жатқан қасиетті Мырзашөлдегі адамның тіршілігі есте жоқ ерте замандардан басталғаны күмәнсіз шындық.

Бар қасиетін бойына жасырып жатқан, егер ебін тауып еңбектенсе, аз жылда адамға қисапсыз байлық бере алатын, осынау берекелі де байсын өңірдің қадір-қасиетін қарапайым пенделер ғана емес, ел басқарған билеушілер мен жаулаушы жиһангерлер де көне замандарда жазбай таныған. Сондақтан да сол көне замандардың өзінде-ақ Мырзашөлді суландыру

жұмыстары жүргізіле бастаған. Оған дәлел – Ескендір арық, Оғыз арық, Мырзарабат, Ескі Түйетартар, Орынбай мырза, Бұхара арық (ескі Қызылдария) т.б. ескі суландыру жүйелерінің арықтары [2, 20 б.].

Мырзашөлді ғасырлар бойғы игеру, оның ауыр бейнеті халқымыздың санасында сіңіп қалған. Мәселен, шығыс халықтарының ортақ мұрасы «Фархад пен Шырын» дастанында да бұл көрініс тапқан. Енді соған құлақ түрейік. Баяғыда Сырдың биік жағалауында бір патшаның Шырынқыз деген қызы тұрыпты. Әлгі қыз бойжетіп, сылана өсіпті. Оған құда түсіп талай-талай жігіттер келіпті. Солардың арасында Шырынқыздың көзі еңбекқор Фархад пен көрікті келген Қосройға түсіпті. Қайсысын таңдарын білмеген қыз оларға мынадай шарт қойыпты: «Екеуіңнің қайсың Мырзашөлді ұлы Сырдария өзенінің суымен суарып берсеңдер, соның етегінен ұстаймын», - депті.

Жүректеріне шоқ түскен жігіттерде сұлу бойжеткеннің шартын естігенде ес қала ма, қырда өскен Фархад ер темір кетпенін қолына алып, жұмысқа кіріседі. Қуатты күшімен жер шауып, таудан үлкен жақпарларды құлатып, Сырдың екпіні күшті ағынына бұғау салып, Мырзашөлге қарай бұра бастайды.

Ал, қалада өскен, қыздарға қырындаумен ғана күн өткізген Қосрой жұмысты неден бастарын білмей дал болыпты. Түсі бұзылып, не істерін білмей, қиналып жүрген оған бір күні сикыршы кемпір ақыл қосады. «Қамыстан тоқылған шарбақты көбірек сатып ал да, қараңғы түнде патшаның қызы көретіндей етіп, қырға жайып қой. Ертең не болғанын көресің», - дейді кемпір Қосройға.

Фархад та жұмысын бітіріп, Қосрой да кемпірдің ақылымен қамыстан тоқылған шиді жайып, екеуі шаруаларын аяқтапты. Күн сәулесі жерге түсіп, қарлы таудың басы алтын жалатқандай жалтырай бергенде қыз Сырдарияға шомылуға келе жатады. Қырдан қараса, кең далаға су жайылып жатқандай болып көрінеді. Су бетіндегі күннің бейнесі шағылысып тұрғандай әсер береді. Өз көзіне өзі сенбей қайран қалған Шырынқыз, мына суды далаға кім жібергенін сұрайды. Қосрой да бар ұятын бетіне жиып қойып: «Мен жібердім», - деп жауап береді. Бақыттан басы айналған ханша сол жігітке тұрмысқа шығуға дайындала бастайды.

Бұл кезде баяғы мыстан кемпір де қарап жатпайды. Дереву Фархадқа барып, оны сыбана жұмыс істеп жатқан жерінен тоқтатып қойып: «Сен неменеге азаптанып, тер төгіп жатырсың ақымақ-ау? Ханша қыз сені алдап, Қосройға тиейін деп жатқанын білмейсің бе?», - деп араға от тастайды. Мұны естіген Фархад ызаға булығып, кетпенін аспанға лақтырып жібереді де, жерге түсіп келе жатқан жүзіне басын тоса қояды. Сөйтіп, кетпеннің өткір жүзі оның желкесін үзіп, сол заматта мерт болады.

Ал, Қосрой мен Шырынқыз бұл кезде ойын-күлкінің ортасында қызықты думанға бөленіп, өзерінің үйлену тойларын тойлап жатқан еді. Кенет ханшаның есіне Фархат түседі де, оның не істеп жатқанын білмек оймен далаға шығады. Сөйтсе, Фархаттың басы денесінен бөлініп, айдалада жатыр екен. Асау Сырдария арнасынан асып-тасып, Мырзашөлдің қуаң даласын суарып, шөлдеген өлкені құнарландыра бастапты. Қосройдың қызды алдап, жайып тастаған қамыстары кеуіп, желге ұшып жатыр. Өзінің алданғанын Шырынқыз сонда ғана біледі де, жерде домалап жатқан басты көтеріп алып, ернінен бір сүйіп, өзінің кеудесіне қанжар сұғып, ол да өледі. Үсті-басы қан-жоса болған Шырынқыз Фархаттың өлі денесінің үстіне барып құлайды [3].

Мұндай аңыз-әңгімелер бұл жердің иесі де уақытша жаулаушылар емес, осында мыңдаған жылдар жасап келе жатқан халық екенін, ал осынау шөл даланы гүлдендірген де осы жергілікті халық және сол халықтың арасынан шыққан елі үшін туған ерлерінің ерен еңбегі екендігін дәлелдеп тұрғандай.

Кез-келген елдің, жердің халық қойған өзіндік атауы болады. **«Мырзашөл» және «Жетісай» топонимдерінің** шығу тәркіні мен мән-мағынасы қандай? Енді осыған қысқаша тоқталсақ.

«Мырзашөл» атауының шығуы жөнінде мынадай пікірлер бар:

Біріншіден, ғылымда «Мырзашөл» топонимінің түбірі парсыша «марз» – қиыр оңтүстіктегі жер деген ұғымнан шыққандығы туралы тұжырым қалыптасқан [4].

Екіншіден, «Мырза шөл» атауының мағынасы жомарт дала, жомарт шөл, қазыналы, бай өлке, құйқалы, құнарлы топырақ, қасиетті жер ұғымдарын білдіреді. Жергілікті халық сүйікті де қымбатты туған жерлерін осылай атағанда еш қателеспеген. Жер жағдайын жақсы білген, ат қоюға шебер қазақ, бұл даланың шөл болғанымен бар қасиетін бойына жасырған, мұнда келген жанның аз ғана жылда малы мыңғырған байға айналатын ерекшелігін ескеріп осылай атаған болса керек.

Үшіншіден, «Мырзаның шөлі» деген сөзден шыққан. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда ертеде осы өңірде атағы шартарапқа тараған Мырза деген бай ғұмыр кешкен екен. Өзінің атына сай мырзалығымен, жомарттығымен аты шыққан осы байдың атымен бұл шөл дала «Мырзаның шөлі» атанған деседі. Ол байдың «Мырза» деп аталатын құдығы болған, осы жерден әрлі-берлі өткен керуендер, жолаушылар осы Мырзаның бекетіне тоқтап, тыныстап, шөлін қандырады екен. Ол құдықтың орны қазір Өзбекстанның Ақалтын ауданының орталығында (Мырзакенттен 60-70 шақырымдай жерде) әлі күнге дейін сақталған [5].

Ал, қазан төңкерісіне дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерінде бұл қуаң дала «Голодная степь», ал қазақ тіліндегі шығармаларда соған икемделіп «Бетпақ дала» деп аталған. Мәселен, Мырзашөлді топографиялық суретке түсірген барон Г.А. Аминов 1873 жылы 10 шілдеде «Туркестанские ведомости» газетінде жарияланған «Жызақ-Шыназ даласы және ондағы ежелгі отырықшылық іздері» деген танымдық зерттеу мақаласында: «Бетпақ дала (Голодная степь) деген өз атауына әбден сәйкес келетін мен зерттеген бұл өңір бір қарағанда ешбір ықылас тудырмайды. Бірақ оған жақынырақ, зерде көзімен үңілсек, онда қазіргі уақытта ешнәрсеге жарамсыз, десек те, бүкіл осы сусыз жазық бір кездері отырықшы елге қоныс болғанын, олар одан өз тіршілігіне қажетті нәр алып, ауқат тапқанын аңғарар едік. Бұған осы шөл даладағы әлі өшіп үлгермеген отырықшылық белгілері айғақ. Ол белгілер ескі ғимараттардың қирандыларында, қаңыраған егіс сұлбаларында, ең бастысы, ежелгі су құбырларының іздерінде сайрап жатыр» [5, 9-10 бб.] – деп бұл өңірді «Бетпақ дала» деп атағанымен, оның ежелгі өркениет ошағы, халықтың тіршілік көзі болғанын мойындайды. Ал, «Мырзашөл» деген өңірдің өз төл атауы «Түркістан уалаяты» газетінің 1878 жылғы 19 желтоқсандағы 16 номерінде жарық көрген мақалада айқын жазылған [3, 24 б.]. Сондықтан бұл өңір отарлаушылар атағандай «Бетпақ дала» емес, халықтың өзі қойған төл атауы – «Мырзашөл» екенін ескеруіміз және оны сөзсіз солай атауымыз керек.

Ал, енді Мырзашөлдің қазақстандық бөлігінің орталығына айналған «Жетісай» атауына келсек, сөз жоқ, бұл да тарихи атау. Бұл атаудың шығуын жергілікті халық осы аудан төңірегіндегі жеті саймен байланыстырады. Олар мыналар: Сардоба, Оңтүстік, Қараой, Батыс, Жер, Тоғай және Еңбек. «Жер жұмағы – Жетісай» деген еңбекте бұл туралы былай деп жазылған: «Жетісай... жеті сай. Құпиясы мол Бетпақ даланың Мырзашөл бөлігіндегі ауданымыз орналасқан осы территорияда үлкен-үлкен жеті сай бар көрінеді. Бүгінде адамзат баласының қолы тиіп, жер бетінің үлкен өзгеріске ұшырауының арқасында жәй көзге байқалмай, тасада қалған сол жеті сайды ешқандай дүрбісіз-ақ аттың жалында, түйенің қомында жүрген бабаларымыз көзбен көріп, саусақпен санаған. Бұл өңірдің Жетісай атануы содан» [6].

Алайда, «Жетісай» атауы жөнінде негізсіз, жаңсақ пікір де кездеседі: Соғыстан кейінгі жылдары, Киров каналына су келген соң, Көкшетаудан осы өңірге 5 совхоз көшіп келіпті. Соның ішінде «Жетісай» деген ұжымшар бар екен. Кейін сол маңда базар ашылады да, ол «Жетісайдың базары» аталып кетеді. Сөйтіп, «Жетісай» атауы содан қалыпты-мыс.

Бұл пікірге сенсек, Жетісайда бұрын жергілікті жұрт тұрмаған, сондықтан Жетісай атауын да бұл жерге күні кеше көшіп келген халық қолдан жасаған немесе Көкшетаудан қоныс аударған ел өздерімен бірге алып келген екен.

Бірақ тарихи шындық бұл тұжырымды мүлде теріске шығарады. Мәселен, Мырзашөл даласын патша өкіметі қызу игеріп жатқан тұста, 1886 жылдың сәуір айынан бастап Ресей императорының тікелей нұсқауымен князь Николай Романов өз жеке қаржысымен ескі Орынбай арығының бойымен дариядан Жетісай сайына су еткізу үшін көп тер төккенін дәлелдейтін архив құжаттары сақталған [3, 27 б.]. Сондай-ақ, «Туркестанские ведомости»

газетінің 1912 жылғы 14 желтоқсандағы 231-нөмірінде жарық көрген Большаков деген автордың Мырзашөлдегі суландыру жұмыстарының тарихы баяндалатын мақаласында да Жетісай атауы бірнеше рет аталады екен. Демек, «Жетісай» атауын соғыстан (1941-1945 жж.) кейін осында қоныс аударушылар әкелген деген сөзсіз жаңсақ тұжырым болып табылады.

Сонымен **қорыта келгенде**, ел мен жер атауларының тегіннен-тегін қойылмайтынын ескерсек, «Мырзашөл» мен «Жетісай» атауларының да өзінің ішкі табиғатына сай, өңірдің қадір-қасиетін толық ашып көрсететін дәлме-дәл қойылған атаулар екендігіне көз жеткіземіз. «Мырзашөл» мен «Жетісай» деген жер атауларын (топонимдерін) ежелгі парсылар да немесе кейінгі орыс отарлаушылары да қойған жоқ, оны осы жерде ежелден бері мекендеп келе жатқан қазақ халқы мен оның арғы ата-бабалары қойған деген тұжырымға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырзашөл // Қазақ Совет энциклопедиясы. -Том 8. -Алматы, 1976. -664 б.
2. Мейірбеков М.Б. Мырзашөл өңірінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихының ақтандақтары. (Өлкетану бағыты бойынша). -Алматы: Эверо, 2026. -9 б.
3. Мырзантай Жақып. Мырзашөлім – мырза елім: Түркістан қаласының 2000 жылдығына, Мырзашөлдің игеріле бастауының 130 жылдығына, Мақтарал ауданының 70 жылдығына арналады. -Алматы: Әл-Фараби, 1988. -19-20 бб.
4. Мингваев Н.Я. Об этимологии макротопонима «Мирзачуль» // Советская тюркология, №4, 1986. -С.34-38
5. Ерімбетов М., Рүстемов М. Мақталы өлке (Студенттерге арналған танымдық кітап). - Алматы: М-ТАЛАНТ, 2004. -8 б.
6. Ысқақов С., Имамов Б., Шахай Ш. Жер жұмағы – Жетісай. -Шымкент: Полиграфия, 1998. -22 б.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚҰЛЛАНИЛГАН ФИТОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Мусаева А.М., Османова Г.

аға оқытушы,

Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет.

Шымкент, musaevaazada7@gmail.com

Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий асарларида қўлланган фитонимлар лексик-семантик жиҳатдан таҳлил қилинди. Фитонимлар – ўсимлик номлари ва уларнинг тил, маданият ҳамда бадий матндаги аҳамиятини ўрганувчи лингвистик категориядир. Навоий ижодида гуллар, дарахтлар ва доривор ўсимликлар қатор фитонимлар рамзий, эстетик ва маънавий ифодалар учун фаол ишлатилган. Мақолада фитонимлар туркумлари, уларнинг маънолари ва бадий функциялари кўриб чиқилди, шунингдек уларнинг кўп маънолилиги ва услубий хусусиятлари таҳлил қилинди. Тадқиқот Навоий ижодидаги табиатнинг лексик-семантик тасвирини аниқлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Фитонимлар, лексика, семантика, Навоий, адабиёт, табиат, рамзлар.

Аннотация: Мақалада Әлішер Науаи шығармаларындағы фитонимдер лексика-семантикалық талдау жасалды. Фитонимдер – өсімдіктердің атаулары мен олардың тілдегі, мәдениеттегі және әдеби мәтіндегі мәнін зерттейтін лингвистикалық категория. Науаи шығармаларында гүлдер, ағаштар және дәрілік өсімдіктер рамздық, эстетикалық және рухани мағынаны жеткізу үшін қолданылған. Мақалада фитонимдердің топтары, мағыналары және көркемдік қызметтері қарастырылды, сондай-ақ олардың көпмағыналылығы мен стильдік

ерекшеліктері талданды. Зерттеу Науаи шығармаларындағы табиғаттың лексика-семантикалық бейнесін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Фитонимдер, лексика, семантика, Науаи, әдебиет, табиғат, символика.

Аннотация. Статья посвящена лексико-семантическому анализу фитонимов в произведениях Алишера Навои. Фитонимы – это названия растений и их значение в языке, культуре и художественном тексте. В произведениях Навои цветы, деревья и лекарственные растения активно использовались для передачи символических, эстетических и духовных смыслов. В статье рассмотрены группы фитонимов, их значения и художественные функции, а также проанализированы их многозначность и стилистические особенности. Исследование способствует пониманию лексико-семантического изображения природы в творчестве Навои.

Ключевые слова: Фитонимы, лексика, семантика, Навои, литература, природа, символика.

Abstract. This article presents a lexical and semantic analysis of phytonyms in the works of Alisher Navoi. Phytonyms are plant names and their linguistic, cultural, and artistic significance. In Navoi's works, flowers, trees, and medicinal plants are used to convey symbolic, aesthetic, and spiritual meanings. The article examines phytonym categories, their meanings, and artistic functions, highlighting their polysemy and stylistic features. The study sheds light on the lexical-semantic representation of nature in Navoi's literary heritage.

Key words: Phytonyms, lexicon, semantics, Navoi, literature, nature, symbolism.

Улуғ мутафаккир Низомиддин мир Алишер Навоийнинг асарлари нафақат бой ижод манбайи, балки тафаккур гулшани, диний ва дунёвий илмлар ўчоғи ҳамдир. Шоир ўз асарлари орқали олам ва одам, табиат унсурларининг рамзий ва эстетик ифодасини юксак маҳорат билан очиб берган. Шу боис шоир ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш даврлар ўтса ҳам ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ.

Навоий ижоди бўйича кўплаб илмий ишлар яратилди. Хусусан, шоир ҳаёти ва салмоқли ижоди бўйича С.Ғаниева, Ҳ. Сулаймон, А.Қаюмов, Н.Каримов, Б.Валихўжаев, С.Сирождидинов, И.Ҳаққулов, А.Ҳайитметов, А.Рустамов, Э.Рустамов, В.Зоҳидов, Иззат Султон, Э.Шодиев, М.Ҳакимов, Р.Воҳидов, Б.Акрамов, А.Мавлонов, Х. Муҳаммадиев, М. Тожибоева, Н.Умароваларнинг олиб борган тадқиқотлари илмда навоийшунослик деган бутун бир соҳанинг вужудга келишига хизмат қилди.

Алишер Навоий ижоди юзасидан нафақат ўзбек тилшунослари, балки жаҳон тилшунос ва адабиётшунослари ҳам бу соҳада ўз илмий тадқиқотларини олиб боришган. В.В.Бартолд, Й.Э.Бертлес, А.Н.Самойлович, И.С.Брагинский цингари дунё олимлари Навоий яшаган давр, тарихий муҳит, шоир ижодининг фалсафий ва бадий таҳлили, туркий адабиётда тутган ўрни ҳақида салмоқли изланишлар олиб боришган.

Алишер Навоий ижоди юзасидан олиб борадиган навбатдаги илмий тадқиқотимиз марказида шоир асарларида қўлланган фитонимлар, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақидаги илмий-назарий қарашлар туради. Навоий асарларида қўлланган фитонимлар бўйича бир неча илмий изланишлар олиб борилган бўлиб, М.Усманованинг “Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик тадқиқи” номли илмий диссертацияси ушбу мавзу доирасида олиб борилган энг долзарб тадқиқотлардан биридир. Тадқиқотда Алишер Навоий асарлари тилидаги ўсимлик номлари тўпланиб, улар генеологик, лексиксемантик ва семантик-услубий йўналишларда тадқиқ этилган, таркибида ўсимлик ва дарахт номлари бўлган қўшма сўзлар, сўз бирикмаларининг ҳам семантик-услубий жиҳатлари, бадийятдаги ўрни таҳлил қилинган. Шунингдек, М.Толипованинг “Алишер Навоий асарларидаги фитонимлар”, Д.Худойқулованинг “Навоий лирикасида табиат ва ўсимликлар олами”, З.Камолованинг “Навоий асарларида фитонимларнинг лингвوماданий хусусиятлари”, Ш. Жуманованинг “Табиат унсурларининг Алишер Навоий лирикасидаги фалсафий ва эстетик талқини” номли тадқиқотлари ҳам шоир ижодини ўрганишга бой манба бўлиб хизмат қилади.

Фитонимлар – ўсимликларнинг номларини, ҳамда уларнинг тил ва маданиятдаги ўрнини ўрганувчи лингвистик тушунчадир. Фитонимларга барча турдаги ўсимликлар дунёси, яъни гуллар, дарахтлар, денгиз ҳамда чўлда ўсадиган барча ўсимликлар кирази. Ўсимликларнинг этимологияси уларнинг номларининг келиб чиқиши, маданияти ва тарихий тажрибаси билан боғлиқ [С.Жумашова, 2025: 386].

Навоий асарларида наргис, лола, нилуфар, бинафша, сандал, ясмин, сунбул, сарв, райҳон, ёнғок, чинор, бодом, олма, анор, узум, хурмо цингари фитонимлар қўлланилган. Асарларда қўлланилган ўсимликларнинг бадий, рамзий ва маданий аҳамияти жуда катта. Навоий ўз асарларида ўсимликларни нафақат табиат тасвирини бойитиш, балки инсон ҳис Стуйғулари, фалсафий ғоялар ва маънавий қарашларни ифодалаш воситаси сифатида ишлатган.

Навоий асарларида қўлланилган ўсимлик номларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Гул номлари.
2. Доривор ўсимликлар .
3. Дарахт номлари.
4. Ўсимлик номлари.
5. Ўт-ўлан номлари.

Қуйида шоир дostonларида қўлланилган фитонимларнинг таҳлилини кўриб чиқамиз:

Нилуфар

Юзига бас тапонча урғонидин,

Нилуфарлар очиб гулистонидин [“Сабаи сайёр”: 226].

“Сабаи сайёр” дostonида қўлланилган нилуфар гули сув юзасида ўсадиган оқ, пок гул сифатида тасвирланиб, асарда сувдан пок ҳолда чиқиши билан рухнинг моддий дунёдан озод бўлишини рамзийлаштиради.

Фалак боғи андоқ топиб зебу фар

Ки, бир чарх ўлуб анда ҳар нилуфар [“Садди Искандарий”: 18].

Нилуфар гули шоир “Хамса”сининг бешинчи дostonи “Садди Искандарий”да ҳам келтирилиб, бадий жозибadorликни ошириш учун хизмат қилган.

Сандал

Жилвагар бўлди сарви сандал бў.

Сакдалигун либоси тў-бартў [“Сабаи сайёр”: 235].

Сандал-сандал дарахтининг гули, хушбўй ҳидга эга бўлиб, асарда чуқур маънавий ифода воситаси сифатида қўллаган.

Сумансо

Қасри сандалға чектилар они,

Топшурурга гули сумансони [“Сабаи сайёр”: 254].

Ушбу байтда қўлланилган сумансо гули Ясмин гулининг яна бир номи ҳисобланиб, асарда рамзий маънода қўлланилган.

Наргис, лола, сунбул

Ики наргис аро юз қатра лола,

Совуқ охи била гулранг жола.

Очиб сунбулни гулбарги тар узра,

Саводи шом меҳри ховар узра [“Фарҳод ва Ширин”: 279].

“Фарҳод ва Ширин” дostonида қўлланилган наргис, лола, сунбул фитонимлари орқали инсон руҳияти, ишқ, табиат ва маърифат ғоялари уйғунлашган.

Кўруб наргисда мундоқ турфа уйку,

Қизортур гунчани ҳар лаҳза кулгу [“Фарҳод ва Ширин”: 73].

Наргис гули Навоий “Хамса”сининг “Лайли ва Мажнун” дostonида ҳам келтирилиб, гўзал бадий ифода касб этган.

Наргис шабнамдин ашк этиб фош,

Аҳволиға юммайин тўкуб ёш [“Лайли ва Мажнун”: 63].

Бу фитоним “Садди Искандарий” дostonида ҳам келтирилиб, шоир фикрини бадий акс эттиришда иштирок этган.

Қилиб наргис ўз ғунчасин байзавор
Ки, кўзинда эрди рамаддин ғубор [“Садди Искандарий”: 300].

Настаран

Очиб гулларин ул мусамман чаман,
Боши узра сочиб гулу настаран [“Садди Искандарий”: 18].

Б.Бафоев бу сўзга қуйидаги таърифни беради: “Бу сўз қадимги тожик тилида фаол ишлатилган ва хушбўй, чиройли, оқ ёки қизил гуллайдиган ўсимлик деган маънони англатади, шохларида гуллари баланд овозда очилади. Бу гулнинг номи. У Алишер Навоий асарларида настаран услубида қўлланилади” [Бафоев Б., 1991: 156].

Гулбун

Вале воқеъ ўлмиш тафовут баса,
Бири гулбун ўлмиш, яна бир хасе [“Садди Искандарий”: 30].
Жаҳон боғидин гулбун ўлса нуҳуфт,
Тару тоза бўлсун гули ношукуфт [“Садди Искандарий”: 161].

Алишер Навоий асарларида қўлланилган ўсимликлар номлари ва улар билан боғлиқ сўзларнинг кўпчилиги ҳозирги ўзбек тилига айна шакл ва маънода, фонетик шакли бироз ўзгарган кўринишда, маъносида бироз ўзгариш юз берган тарзда етиб келган. Масалан: арпа (арпа), будғай//буғдай (буғдой), чечак (чечак, майса), ўт (ўт, майса), қамиш (қамиш), тикан (тикан), алма (олма), иғоч (ёғоч, дарахт), йиғоч (ёғоч, дарахт), тал (тол), терак (терак), узум (узум), чигит (чигит) [Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати: 4 томлик. 1983-1985. Т. I. – 782 б. Т. II. – 642 б. Т. III. – 622 б. Т. IV. – 636 б.]

Тилшуносларимиздан бири М.Усмонова Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг тадқиқи натижасида қуйидаги илмий хулосаларни бериб ўтади.

Шоир қўлаган фитонимларнинг кўпчилиги ўз маъносидан ташқари, умумистеъмол (кўчма) маъноларга ҳам эгаллиги, гул лексемаси (50 дан ортиқ маънода) ва сарв лексемаси (20 дан ортиқ маънода) кўп маънолилиги билан бошқа номлардан ажралиб туриши, ўсимлик номларининг семалари асосида турли кўчма маънолар ҳосил қилиш бадий услуб хусусан, ўхшатиш ва сифатлаш санъатлари учун хизмат қилиши кўрсатилди;

Навоий асарлари тилидаги фитонимларнинг статистик-морфологик таҳлили уларнинг, асосан, туб сўзлар эканини кўрсатди, лекин ўсимлик номларидан кўплаб содда ясама ва қўшма сўзлар ҳосил қилинганки, улар (гул лексемасидан 60 дан ортиқ сўз ясалган) айна ўсимлик номини эмас, балки уларнинг семаларига алоқадор бўлган бошқа (кўчма) маъноларни англатишга хизмат қилган. Сўз ясалиши, асосан, от, сифат ва равиш туркумлари доирасида бўлганлиги кўрсатилди. – ўсимлик номлари лексемаларида «ўсимлик», унинг «ҳосили» ва «маҳсулоти» (танаси) семалари биргаликда мавжуд эканлиги ва улардан бири иккинчисидан кўчма маъно йўли билан ҳосил қилинмаслиги кўрсатилди; кўчма маъноларнинг фитонимлар лексемасининг семантик структураси заминида ҳосил қилиниши ва қўлланиши Навоий бадий матнлари асосида шарҳланди. Фитонимлардан бадий тилда фойдаланиш маҳорати улуг шоир тафаккур қудратининг, сўз санъатидаги маҳоратининг, бадий услуби жилокорлиги ва жозибadorлигининг белгиларидан бири эканлиги мисоллар воситасида тавсифланди [Усмонова М., 2023].

Алишер Навоий фитонимларни оддий тасвир учун эмас, балки ҳар бир дostonнинг асосий ғоясини лирик ва чуқур тарзда очиб бериш учун ишлатган. Даврлар ва вақтлар ўтиши билан асарларда қўлланилган ўсимлик номларининг айримлари бугунги кунгача етиб келмаган, айримларининг номлари эса ўзгарган. Шоир асарларида акс этган фитонимлар ўша давр ўзбек тилининг бу соҳадаги лексик бойлигини акс эттиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жумашова С. Фитонимларнинг этимологик ва лексик семантик хусусиятлари (француз ва ўзбек тиллари мисолида) //Мақтабгача ва мақтаб таълими. 2025, - Б. 386.
2. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Хамса. Лайли ва Мажнун. – Тошкент, 1992.

3. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Хамса. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент, 1992.
4. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Хамса. Сабъаи сайёр. – Тошкент, 1992.
5. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Хамса. Садди Искандарий. – Тошкент, 1992.
6. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. – Тошкент, 1991. –Б. 156.
7. Усмонова М. Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг семантик майдони. – ЖДПУ, 2023.
8. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати: 4 томлик. – Тошкент: Фан, 1983-1985. Т. I. – 782 б. Т. II. – 642 б. Т. III. – 622 б. Т. IV. – 636 б.

ГИМНАСТИКА - ОСНОВА ВСЕХ ВИДОВ СПОРТА

Мильдоходжаева Г.С.

*магистр педагогических наук, старший преподаватель,
"Университет имени Ж. А. Ташенева", г. Шымкент,
gulya_gym@mail.ru <https://orcid.org/0009-0007-4343-9151>*

Аннотация. Гимнастика является универсальным и фундаментальным видом физической подготовки, играющим ключевую роль в развитии физических качеств человека и подготовке к занятиям любыми видами спорта. Данная работа рассматривает роль гимнастики как основы для профессиональной спортивной подготовки и общего физического развития. Кроме того, исследуется применение гимнастики в общей подготовке спортсменов разных дисциплин и её влияние на профилактику травм. Актуальность темы обусловлена необходимостью системного подхода к физическому воспитанию и формированию гармонично развитой личности. Работа демонстрирует, что гимнастика является не только самостоятельным видом спорта, но и эффективным средством подготовки спортсменов к достижениям в других спортивных дисциплинах.

Ключевые слова: гимнастика, физические качества, сила, гибкость, координация, выносливость, ловкость, чувство равновесия.

Андатпа. Гимнастика — бұл әмбебап және іргелі физикалық дайындық түрі, ол адамның дене қасиеттерін дамытуда және кез келген спорт түрімен шұғылдануға дайындықта маңызды рөл атқарады. Бұл жұмыс гимнастиканың кәсіби спорттық дайындық пен жалпы дене дамудың негізі ретіндегі рөлін қарастырады. Сонымен қатар, зерттеу гимнастиканың әртүрлі спорттық дисциплиналардағы спортшылардың жалпы дайындық бағдарламасында қолданылуын және жарақаттардың алдын алуына әсерін талдайды. Тақырыптың өзектілігі дене тәрбиеге жүйелі көзқарас пен үйлесімді дамыған тұлғаны қалыптастыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Жұмыс көрсеткендей, гимнастика тек жеке спорт түрі ғана емес, сонымен қатар спортшыларды басқа спорт түрлерінде жоғары нәтижелерге жетуге дайындайтын тиімді құрал болып табылады.

Түйін сөздер: гимнастика, дене қасиеттер, күш, икемділік, қозғалыстар үйлесімділігі, төзімділік, шапшаңдық, тепе-теңдік сезімі.

Abstract. Gymnastics is a universal and fundamental form of physical training that plays a key role in developing a person's physical qualities and preparing them for participation in any sport. This study examines the role of gymnastics as a foundation for professional sports training and overall physical development. In addition, it explores the application of gymnastics in the general preparation of athletes across different disciplines and its impact on injury prevention. The relevance of this topic is determined by the need for a systematic approach to physical education and the development of a harmoniously developed personality. The work demonstrates that gymnastics is not only an

independent sport but also an effective means of preparing athletes for success in other sports disciplines.

Key words: gymnastics, physical qualities, strength, flexibility, coordination, endurance, agility, sense of balance.

Гимнастика занимает важное место в системе физического воспитания и спортивной подготовки человека. С древних времён она рассматривалась как средство гармоничного развития тела и укрепления здоровья. Благодаря своей универсальности и разнообразию упражнений гимнастика оказывает комплексное воздействие на организм, развивая основные физические качества человека. Именно поэтому она считается фундаментом для подготовки спортсменов в различных видах спорта. Гимнастика включает широкий спектр упражнений, направленных на развитие физических и личностных качеств, которые важны как в спорте, так и в повседневной жизни. К физическим качествам относятся: сила, гибкость, выносливость, координация движений, быстрота реакции, ловкость и чувство равновесия. Одно из основных физических качеств человека, которое активно развивается с помощью гимнастики – это **сила**.

Сила представляет собой способность мышц преодолевать сопротивление или удерживать нагрузку за счёт мышечного напряжения. В гимнастике развитие силы происходит благодаря выполнению различных упражнений с собственным весом тела. К таким упражнениям относятся подтягивания, отжимания, стойки на руках, упоры, висы и другие элементы. Во время их выполнения активно работают мышцы рук, плечевого пояса, спины, живота и ног. Регулярные тренировки укрепляют мышечную систему и повышают общую физическую подготовку организма. Сила играет важную роль во всех видах спорта. Она помогает спортсменам выполнять сложные движения, удерживать равновесие, преодолевать физические нагрузки и достигать высоких результатов. Например, сильные мышцы позволяют гимнастам выполнять акробатические элементы, легкоатлетам — совершать мощные прыжки, а пловцам — быстрее передвигаться в воде [4]

Кроме того, развитие силы способствует укреплению костей и суставов, улучшает осанку и снижает риск травм. Сильные мышцы поддерживают позвоночник и помогают правильно распределять нагрузку на тело. Таким образом, сила является важнейшим физическим качеством, которое формируется благодаря гимнастическим упражнениям и служит основой для успешной спортивной деятельности.

Гибкость — это важное физическое качество, которое характеризует способность человека выполнять движения с большой амплитудой благодаря подвижности суставов и эластичности мышц и связок. В гимнастике гибкость имеет особенно большое значение, поскольку многие упражнения и элементы требуют свободных и плавных движений тела. Развитие гибкости происходит с помощью специальных упражнений на растяжку. К ним относятся наклоны, прогибы, шпагаты, мостики и различные упражнения на растягивание мышц и связок. Регулярное выполнение таких упражнений увеличивает подвижность суставов, делает мышцы более эластичными и помогает телу легче выполнять сложные движения.

Гибкость играет важную роль во многих видах спорта. Она позволяет спортсменам выполнять технические элементы более точно и эффективно. Например, в гимнастике, фигурном катании, танцах и плавании гибкость помогает выполнять сложные движения с большой амплитудой и красивой техникой. Кроме того, хорошая гибкость способствует профилактике травм. Эластичные мышцы и связки легче переносят физические нагрузки и меньше подвержены повреждениям. Также гибкость помогает улучшить осанку и общее состояние опорно-двигательного аппарата [2]

Таким образом, гибкость является одним из ключевых физических качеств, которое активно развивается с помощью гимнастики и играет важную роль в физическом развитии и спортивной подготовке человека.

Выносливость — это важное физическое качество, которое характеризует способность человека длительное время выполнять физическую работу без значительного утомления и сохранять высокую работоспособность. В гимнастике выносливость играет важную роль, поскольку многие упражнения требуют продолжительных усилий и хорошей физической подготовки. Развитие выносливости происходит благодаря регулярным тренировкам и выполнению различных гимнастических упражнений. К ним относятся комплексы упражнений, повторяющиеся движения, длительное удержание позиций, а также последовательное выполнение нескольких элементов. Такие нагрузки помогают укреплять мышцы, улучшать работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Гимнастические тренировки повышают общую выносливость организма. Со временем человек может выполнять упражнения дольше и с меньшей усталостью. Это особенно важно не только в гимнастике, но и в других видах спорта, где требуется продолжительная физическая активность [1]

Кроме того, выносливость помогает спортсменам быстрее восстанавливаться после нагрузок и лучше переносить интенсивные тренировки. Хорошо развитая выносливость способствует повышению общей физической подготовленности и улучшению состояния здоровья. Таким образом, выносливость является одним из ключевых физических качеств, которое формируется с помощью гимнастики и играет важную роль в развитии организма и достижении высоких спортивных результатов.

Координация движений — это важное физическое качество, которое характеризует способность человека точно, согласованно и эффективно управлять движениями своего тела. Она позволяет выполнять различные действия правильно, быстро и с наименьшими затратами энергии. В гимнастике координация движений играет особенно важную роль. Многие гимнастические упражнения требуют точности, равновесия и правильного взаимодействия различных частей тела. Во время выполнения элементов человек должен одновременно контролировать положение рук, ног, корпуса и головы. Это развивает способность управлять своим телом и улучшает общую двигательную подготовку. Развитие координации происходит благодаря выполнению разнообразных упражнений: балансированию, акробатическим элементам, вращениям, прыжкам и упражнениям на равновесие. Такие упражнения помогают улучшить чувство пространства, точность движений и быстроту реакции [5]

Хорошо развитая координация необходима практически во всех видах спорта. Она помогает спортсменам выполнять сложные технические элементы, быстро реагировать на изменения ситуации и поддерживать равновесие. Например, в игровых видах спорта координация помогает точно передавать мяч и быстро менять направление движения. Кроме того, координация движений важна и в повседневной жизни. Она помогает человеку двигаться уверенно, сохранять равновесие и выполнять различные физические действия более эффективно. Таким образом, координация движений является одним из ключевых качеств, которое активно развивается в гимнастике и играет важную роль в физическом развитии и спортивной подготовке человека

Быстрота реакции — это физическое и психофизиологическое качество человека, которое характеризует способность быстро воспринимать сигнал и мгновенно реагировать на него определённым движением или действием. Это качество играет важную роль как в спорте, так и в повседневной жизни. В гимнастике быстрота реакции развивается благодаря выполнению упражнений, требующих мгновенного контроля над движениями и быстрой смены положения тела. Во время тренировок спортсмен должен быстро реагировать на команды тренера, изменения положения тела, а также корректировать движения при выполнении сложных элементов. Это способствует развитию внимательности, скорости мышления и точности движений. Развитие быстроты реакции происходит с помощью различных упражнений: быстрых прыжков, акробатических элементов, упражнений на равновесие и координацию. Такие упражнения тренируют нервную систему и помогают быстрее передавать сигналы от мозга к мышцам. Быстрота реакции имеет большое значение во многих видах спорта. Она помогает спортсменам быстро принимать решения и мгновенно

выполнять необходимые действия. Например, в игровых видах спорта спортсмен должен быстро реагировать на движение мяча, действия соперников и изменение игровой ситуации.

Кроме того, хорошая быстрота реакции полезна и в обычной жизни. Она помогает человеку быстрее ориентироваться в окружающей обстановке, избегать опасных ситуаций и принимать правильные решения. Таким образом, быстрота реакции является важным качеством, которое развивается с помощью гимнастических упражнений и способствует повышению общей физической и двигательной подготовки человека

Ловкость — это важное физическое качество, которое характеризует способность человека быстро, точно и эффективно выполнять различные движения, а также быстро перестраиваться при изменении условий деятельности. Ловкость включает в себя точность движений, хорошую координацию, быстроту реакции и способность управлять своим телом. В гимнастике ловкость играет особенно важную роль, поскольку многие упражнения требуют высокой точности и согласованности движений. При выполнении акробатических элементов, прыжков, вращений и упражнений на равновесие спортсмен должен быстро ориентироваться в пространстве и правильно координировать движения рук, ног и корпуса.

Развитие ловкости происходит благодаря разнообразным гимнастическим упражнениям. К ним относятся акробатические элементы, упражнения на равновесие, прыжки, перекаты, вращения и различные комбинации движений. Такие упражнения помогают улучшить контроль над телом, повысить точность движений и развить способность быстро менять положение тела. Ловкость имеет большое значение и в других видах спорта. Она помогает спортсменам быстро реагировать на изменяющиеся условия, точно выполнять технические действия и эффективно взаимодействовать с окружающей средой. Например, в игровых видах спорта ловкость помогает быстро менять направление движения, обходить соперников и точно выполнять передачи.

Кроме того, ловкость полезна и в повседневной жизни. Она помогает человеку уверенно двигаться, сохранять равновесие и быстро адаптироваться к различным ситуациям. Таким образом, ловкость является одним из важных физических качеств, которое активно развивается с помощью гимнастики и играет значительную роль в физическом развитии и спортивной подготовке человека [3]

Чувство равновесия — это физическое качество, которое характеризует способность человека сохранять устойчивое положение тела при движении или в статике, а также быстро восстанавливаться после нарушения равновесия. В гимнастике оно играет ключевую роль, поскольку многие упражнения требуют точного контроля над положением тела в пространстве. Развитие чувства равновесия происходит через специальные упражнения, такие как стойки на руках, ходьба по гимнастической скамейке, баланс на гимнастическом снаряде, удержание поз на гимнастическом ковре и выполнение акробатических элементов. Эти упражнения тренируют вестибулярный аппарат, координацию движений и мышцы-стабилизаторы, которые помогают поддерживать устойчивость.

Чувство равновесия важно не только для гимнастики, но и для большинства видов спорта. Оно позволяет спортсменам уверенно выполнять сложные технические элементы, прыгать, вращаться и быстро адаптироваться к изменениям положения тела. Например, у фигуристов и акробатов без развитого чувства равновесия невозможно выполнять сложные трюки, а у футболистов и баскетболистов — уверенно контролировать тело при движении и столкновениях. Кроме спортивного аспекта, развитое чувство равновесия полезно в повседневной жизни: оно помогает сохранять устойчивость при ходьбе по неровной поверхности, предотвращает падения и улучшает общую координацию тела.

Таким образом, чувство равновесия — это одно из ключевых физических качеств, которое активно развивается с помощью гимнастики и является основой для успешного освоения многих видов спорта.

Помимо физического развития гимнастика оказывает положительное влияние на психологическое состояние человека. Регулярные тренировки способствуют снижению уровня стресса, улучшению настроения и повышению самооценки. Освоение новых

упражнений требует настойчивости, терпения и концентрации внимания, что способствует развитию силы воли и целеустремлённости. Кроме того, занятия гимнастикой способствуют развитию дисциплины, ответственности и уверенности в собственных силах. Многие известные спортсмены начинали свою спортивную карьеру именно с занятий гимнастикой, которые помогли им заложить прочную основу физической подготовки [6]

Следует отметить, что гимнастика широко используется не только в профессиональном спорте, но и в системе общей физической подготовки. Её элементы включаются в тренировочные программы спортсменов разных направлений для улучшения гибкости, координации и профилактики травм. Благодаря своей универсальности гимнастика может применяться людьми различного возраста и уровня физической подготовки. Таким образом, гимнастика является важнейшей частью физической культуры и основой для успешного освоения многих видов спорта. Она способствует гармоничному развитию физических качеств, укреплению здоровья и формированию правильных двигательных навыков. Регулярные занятия гимнастикой помогают подготовить организм к более сложным физическим нагрузкам и создают прочную базу для достижения высоких спортивных результатов. Именно поэтому гимнастика по праву считается фундаментом спортивного развития и важным элементом здорового образа жизни.

Использованная литература:

1. Жунисов Г.Б. Гимнастиканы оқыту әдістемесі Шымкент қ. М.Әуезов атындағы ОҚМУ 2020. 170-б.
2. Алтынбекова Б.С., Гимнастика оқыту әдістемесімен практикалық сабақтарға арналған әдістемелік нұсқау, Шымкент, 2023.
3. Маршыбаева Ұ.С. Дене тәрбие сабағында қолданылатын (қазақша - орысша орысша-қазақша) сөздік Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. 2012.-158б, <https://rmebrk.kz/book/1172187>, <https://www.britannica.com/sports/gymnastics>, <https://olympic.kz> http://www.psu.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=2092&Itemid=61&lang=kaz, <https://yu.edu.kz/>.
4. Алхасов Д. С., Пономарев А. К. — Базовые и новые виды физкультурно-спортивной деятельности с методикой преподавания. Гимнастика, Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 247 с. — учебник по методике гимнастики для вузов и колледжей. ISBN 978-5-534-21526-7.
5. Старовойтов А. Л., Кислый А. Н., Смазнов К. С. — Гимнастика и атлетическая подготовка, (2017). — книга о взаимосвязи гимнастики и физической подготовки.
6. Әбдіқалықов С., Жүнісов Б. Гимнастика: Оқу құралы. — Алматы: Қазақ университеті, 2020.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ДАМУ

¹Молдабек Қ., ²Токтамуротова А.Н., ³Молдабек Б.Қ., ⁴Кенжебекова Р.И.

¹Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының профессоры, п.ғ.д.
moldabek.kulakhmet@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-9033-6629>

²2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

³2-курс магистранты
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
<https://orcid.org/0009-0002-2472-2756>
baluukaaa03@gmail.com

Аннотация. Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын тайм-менеджмент технологиясы және геймификация элементтері арқылы дамыту мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: тайм-менеджмент технологиясы, геймификация элементтері, бастауыш сынып оқушылары, оқу дағдысы.

Бастауыш сыныпта қалыптасуға тиіс төрт дағдының бірі-оқылым дағдысы. Бастауыш сынып оқушыларының оқылым дағдысын қалыптастыруда тайм менеджмент әдістемесіне сәйкес қалыптастырудың қажеттілігі артып келеді. Мақалада тайм менеджмент технологиясы негізінде оқу дағдысын қалыптастыру мен оқушылардың жылдам оқу дағдысын қалыптастырудың маңыздылығы қарастырылды. «Оқу дағдысы» мен «тайм менеджмент» ұғымдарының мәні мен мазмұнына анықтамалар мен түсініктемелер берілді. Мақала мазмұнында тайм менеджмент технологиясын қолдану арқылы оқушының оқылым дағдысын қалыптастырудың тиімділігі қарастырылған. Бастауыш сынып оқушылары уақытқа байланысты жылдам әрекет етуі мен оқылым дағдысын қалыптастыру бойынша әдістемелер ұсынылды. Оқушылардың жылдам оқу дағдысын дамыту бағытында бастауыш сыныптың үлгілік оқу бағдарламасындағы оқылым дағдысындағы оқу мақсаттары мен оқулықтарға шолу жасалынды. Әдістемелік жұмыстар оқушының жылдам оқуын қалыптастырып қана қоймай, мәтін мазмұнын түсіну, талдау, оқу-танымдық функциялары мен ойлау шеңберін дамытуға ықпал жасайтыны туралы құнды ақпараттар ұсынылды. Мысалы, 2-сыныптың «Әдебиеттік оқу» пәнінің оқулығындағы оқу дағдысына берілген тапсырмаларды оқушының деңгейіне сәйкес сұрақтар мен тапсырмаларды түрлендіріп беру және оны тайм менеджмент әдісі арқылы іске асырудың әдістемесі мақала мазмұнында баяндалады. Нәтижелі білімге қол жеткізуде тайм менеджмент технологиясын қолданудың мүмкіндіктері мен мұғалімнің жүйелі жұмыс жасауы зерттеу мәселесінің негізі болып табылады.

Білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде Қазақстан Республикасында оқу білім алушылардың оқу іс-әрекетінің даусыз құрамдас бөлігі және қажетті білім алу құралы болып табылады. Қазіргі кезде бастауыш сынып оқушысы тек оқып қана қоймай түсініп, ой жүгіртіп және өз уақытын басқарып, жылдам оқу қабілеті қалыптасқаны дұрыс. Тайм менеджмент технологиясы негізінде бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыру-заман талабы, меңгерілуі тиіс, бір міндет деп қарастыруымызға болады. Дегенмен, оқу дағдысы бірінші сынып оқушысынан бастап қалыптасады десек те, тайм менеджмент технологиясын бастауыш сыныпта қолдану қазіргі кезде аса маңызды орында емес. Сондықтан да, екі ұғымды байланыстырып, бастауыш сынып оқушыларының бойына оқу дағдысын қалыптастыру деген қажеттілік туындайды.

Оқу-адамның негізгі тәрбиесі, білімі мен дамуының негізгі құрамдас бөлігі (Алтынсарин 2024: 5). Ол ақпараттың негізгі көзі болғандықтан, мектепте меңгеру керек ең маңызды дағдылардың бірі. Оқу дағдылары бастауыш мектепте дамиды. Бастауыш мектеп-кез келген адам өміріндегі ерекше кезең, бұл уақыт баланың оқуы мен ұйымдастыру қабілетімен байланысты. Дәл осы толық меңгерілген оқу дағдысы оқушыларға жаңа білімдерді өз бетінше игеруге мүмкіндік береді, өздігінен оқу үшін қажетті негіз жасайды (Вожжова 2023: 93-100). Оқылым мен оқу дағдысын көптеген зерттеушілер өз еңбектерінде қарастырған. Әдіскер ғалым, профессор Ф.Оразбаева «оқылым дағдысы қағаз бетіне түскен сөздердің мағынасы мен мәнін ұғынып, ішінен керек ақпаратын алу» - деп анықтам береді. Оқылымның түрлерін Ф. Оразбаева төмендегіше сипаттап береді:

- адамның таным деңгейін көтеріп, кеңейтетін материалдарды оқып түсінуін-танымдық оқылым деп атаймыз;

- зерделік оқылым адамның кез-келген мәліметті бастан аяғына дейін толық оқып, түсінуі;

- берілген мәтіннен өзіне керектісін алып, іздеп, пайдалана білуі ізденімділік оқылымның сипаты; көрсетілімдік оқылым деп материалды жүйелі түрде қарап, мазмұнын қысқаша айтып беру, ерекшелігін көрсету (Оразбаева 2019: 69-75).

Оқу техникаларын қалыптастыру бойынша сұрақтарды XIX ғасырдан бастап психологтар мен педагог ғалымдар қарастыра бастады. Семантикалық оқу термині алғаш рет Л.Ю.Невуева мен А.А.Зубченконың зерттеулерінде қарастырылды.

Оқу дағдысының мәтінмен жұмыс жасау кезінде қалыптасуы мен дамуын В. В. Давыдов, И. Р. Гальперин, А. Н. Леонтьев еңбектерінде көрініс тапқан. В. А. Сухомлинский оқу жылдам болуы керектігін, сол кезде ғана оқу құралы әрекетке дайын болатындығын айтқан (Болбас 2023: 28-30). Айта кететін жайт, жылдам оқуды қалыптастыру кезінде оқу процесінің тиімді болуы үшін жағдай жасайтын қосалқы дағдылар бірге қалыптасады. Оларға мәтінмен жұмыс жасай алуы, сөздік қоры мен есте сақтау қабілеті, байқампаздығы және тағы да басқа қабілеттерді жатқызамыз (Әбілда 2024: 2-3). Яғни, оқу дағдысының, әсіресе уақыт бойынша жылдам оқудың маңызы ерекше екенін осыдан аңғаруға болады.

Зерттеу жұмысының нәтижесіне сәйкес 2 - сынып оқулығында жеткілікті деңгейде оқу дағдысына арналған тапсырма бар екендігіне көз жеткіздік. Оқу дағдысына арналған тапсырманы орныдау барысында тайм менеджмент технологиясы негізінде мынадай кеңестер мен құралдарды назарға алу керек.

1. Оқу процесінің ұйымдастырылуы. Мысалы, әрбір оқу тапсырмасына белгілі бір уақытты бөлу оқушыларға оқу барысын жүйелі түрде орындауға мүмкіндік береді.

2. Оқу дағдыларының тиімді дамуы. Оқу барысында уақытты басқаруды үйренген оқушылар мәтінді оқуда жылдамдық пен сапаны үйлестіреді. Бұл олардың оқыған мәтіннің мазмұнын түсіну және талдау қабілетін жақсартуға береді.

3. Мотивацияны арттыру. Тайм менеджмент балаларға оқу процесін бақылауда ұстауға мүмкіндік береді. Өз нәтижелерін уақытылы орндау балаларды жетістіктерге жетуге ынталандырады, бұл олардың қызығушылығын арттырады.

4. Оқу кестесін құру. Оқушыларға әрбір күнге немесе аптаға арналған оқу жоспарын жасау арқылы уақытты дұрыс бөлуге үйрету. Бұл олардың тапсырмаларды уақытында орндауға дағдыландырады.

5. Оқуды бөліктерге бөлу. Үлкен мәтіндерді бірнеше бөлікке бөліп, әр бөлікті белгілі уақыт ішінде оқып шығуға бағыттау, бұл әдіс мәтінді жақсырақ меңгеруге және ұзақ уақыт бойы назарды шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Оқу дағдысы мен тайм менеджмент ұғымдарына сипаттама мақаланың мазмұнында түсініктеме беріліп, оқылым дағдысын қалыптастырудың мәні және оқылым дағдысын қалыптастыру бағытын бойынша берілген оқу мақсаттары мен оқулық материалдарына талдаулар жасалынды. Бастауыш сынып оқушы тұлғасының бойында оқылым дағдысын қалыптастыру жылдам оқу іс-әрекетіне тәуелді болады. Жылдам оқу - мәтінді қысқа уақыт ішінде тез және тиімді оқып, ақпаратты жылдам өңдеу қабілеті болып табылады. Бұл әдіс заманауи әлемде маңызды дағдыларының бірі ретінде қарастырылып отыр, себебі ақпарат көлемі күн сайын артып, оған деген сұраныс та жоғарылауда. Мақалада жылдам оқудың артықшылықтары жан - жақты талданды. Біріншіден, жылдам оқу адамның оқу жылдамдығын арттырады, яғни мәтіндерді жылдам қабылдауға көмектеседі. Жылдам оқу арқылы адам ақпаратты тез оқып қана қоймай, оның негізгі мәнін түсініп, маңызды деректерді тез есте сақтай алады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдысын қалыптастыруда тайм менеджмент технологиясын қолдану арқылы нәтижеге қол жеткізудің мүмкіндіктері:

1. Оқу мақсаттарын айқындаймыз. Оқу мақсатына қол жеткізуде оқушының қабілетін ескеріп, саралап оқыту тәсілдерін қолданамыз. Оқу мақсатына сәйкес оқушының оқылым дағдысын қалыптастыруда мәтінді оқу жылдамдығын біртіндеп ұлғайту арқылы мәтін мазмұнын түсіну, буындап оқу, түсініп оқу, бөліп оқуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолданамыз.

2. Оқылым дағдысын қалыптастыруда жаттығуларды қайта-қайта жасаймыз. Жылдам оқуды үйрену тұрақты тәжірибені қажет етеді. Күнделікті оқуға бірнеше минут арнап, әртүрлі мәтіндер арқылы оқу техникасын жетілдеміз.

3. Көз қозғалысын бақылаймыз. Көзді жолдар арасында шапшаң және мақсатты түрде жүргізу арқылы мәтінді жылдам, белгілі уақыт бойынша мәтінді оқимыз. Оқып жатқан жолға қайта оралмауға тырысамыз.

4. Жылдам оқу құралдарын пайдаланамыз. Арнайы мобильді қосымшалар мен бағдарламалар біздің жылдам оқуға деген дағдыларымызды қалыптастыруға көмектеседі. Бұл бағдарламалар оқу жылдамдығыңызды бақылап, оны арттыруға ықпал жасайды.

5. Түсінікті сақтау. Оқу жылдамдығын арттыруға тырысқанда мәтіннің мағынасын түсіну мен оны сақтап қалуды ұмытпау қажет. Жылдам оқу тек жылдамдықты ғана емес, сапалы түсінуді де қамтылуы керек.

Қорытындылай келе, жылдам оқу – уақытты үнемдеп, көп ақпаратты меңгеруге мүмкіндік беретін пайдалы дағды. Дегенмен, оны игеру үшін шыдамдылық пен тұрақты тәжірибе керек, ал ең бастысы – оқудың сапасын төмендетпей, мазмұнын түсінуді сақтау.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбілда Ф.Н. Тайм менеджмент дағдыларының психологиялық ерекшеліктері. https://ust.kz/word/taim_menedjment_dagdylarynyng_psihologiyalyq_erekselikteri-357014.html

2. Agranovich, Y., Amirova A., Ageyeva L., Lebedeva L., Aldibekova Sh., and Uaidullakzyzy E. (2019). «The Formation of Self-Organizational Skills of Student's Academic Activity on the Basis of „Time Management“ Technology». International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET) 14 (22): pp. 95-110. <https://doi.org/10.3991/ijet.v14i22.11755>

3. Колесова О. В., Гуцу Е. Г., Деменева Н. Н., Кочетова Е. В., Маясова Т. В. (2020). “Исследование читательской грамотности младших школьников на современном этапе развития образования”. Перспективы науки и образования, №2(44). С. 240-254. <https://doi.org/10.32744/pse.2020.2.19>

4. Ягудова Л.Р. (2023). “Применение технологии тайм-менеджмент при формировании временных представлений младшего школьника”. Молодые учёные России: сборник статей XIX Всероссийской научно-практической конференции (30 сентября 2023 г.). – Пенза: Наука и Просвещение. – С. 86-89.

5. Valle A. Piñeiro I., Rodríguez S., Regueiro B., Freire C. and Rosário P. (2019). Time spent and time management in homework in elementary school students: A person-centered approach. Psicothema. 31(4): 422-428. <https://doi.org/10.7334/psicothema2019.191>

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

¹Молдакулова З.Ж., ²Агидилова Е.А.

¹*старший преподаватель кафедры русский и узбекский языки
zina17121963@mail.ru*

²*старший преподаватель кафедры русский и узбекский языки
Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования коммуникативной компетенции обучающихся в условиях модернизации системы образования. Анализируются современные подходы, методы и технологии обучения, направленные на развитие речевой активности, критического мышления и навыков межличностного взаимодействия. Особое внимание уделяется роли преподавателя и использованию интерактивных методов обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, образование, речевая деятельность, интерактивные методы, обучение, студент.

Андатпа: Мақалада білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Сөйлеу белсенділігін, сыни ойлауды және тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған оқытудың заманауи тәсілдері, әдістері мен технологиялары талданады. Оқытушының рөліне және оқытудың интерактивті әдістерін қолдануға ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, білім беру, сөйлеу қызметі, интерактивті әдістер, оқыту, студент.

Abstract: The article examines the features of the formation of students' communicative competence in the context of modernization of the education system. The article analyzes modern approaches, methods and technologies of teaching aimed at developing speech activity, critical thinking and interpersonal skills. Special attention is paid to the role of the teacher and the use of interactive teaching methods.

Keywords: communicative competence, education, speech activity, interactive methods, teaching, student.

Введение

Современное образование ориентировано не только на передачу знаний, но и на формирование личности, способной эффективно взаимодействовать в обществе. В условиях глобализации, цифровизации и межкультурной коммуникации особую значимость приобретает развитие коммуникативной компетенции обучающихся.

Коммуникативная компетенция представляет собой совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих успешное участие человека в различных видах речевой деятельности. Она включает владение языковыми средствами, умение строить высказывания в зависимости от ситуации общения, а также способность понимать и интерпретировать речь других людей.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью подготовки специалистов, способных к эффективному профессиональному и социальному взаимодействию.

Основная часть

Понятие и структура коммуникативной компетенции

Коммуникативная компетенция включает несколько взаимосвязанных компонентов:

лингвистический (знание языка, грамматики, лексики);

социолингвистический (умение использовать язык в зависимости от ситуации);

дискурсивный (способность строить связные тексты);

стратегический (умение преодолевать трудности общения).

Формирование данных компонентов требует системного подхода и использования разнообразных педагогических технологий.

Роль преподавателя в формировании коммуникативной компетенции

Преподаватель в современном образовательном процессе выступает не только источником знаний, но и организатором коммуникативной среды. Его задача — создать условия, в которых обучающиеся смогут активно использовать язык в реальных и приближенных к реальности ситуациях.

К основным функциям преподавателя относятся:

мотивация обучающихся к речевой деятельности;

организация диалогового взаимодействия;

создание благоприятного психологического климата;

индивидуализация обучения.

Важно, чтобы преподаватель выступал в роли фасилитатора, направляя учебный процесс и стимулируя самостоятельность студентов.

Интерактивные методы обучения

Одним из наиболее эффективных способов формирования коммуникативной компетенции является использование интерактивных методов обучения. К ним относятся:

- дискуссии;
- ролевые игры;
- кейс-методы;
- проектная деятельность;
- дебаты.

Данные методы способствуют развитию навыков аргументации, критического мышления и умения работать в группе. Они позволяют моделировать реальные коммуникативные ситуации и формируют у обучающихся уверенность в использовании языка.

Влияние цифровых технологий

Современные технологии значительно расширяют возможности формирования коммуникативной компетенции. Онлайн-платформы, видеоконференции, социальные сети и образовательные приложения позволяют организовать общение в цифровой среде.

Использование технологий способствует:

- повышению мотивации обучающихся;
- развитию навыков письменной и устной речи;
- расширению межкультурного взаимодействия;
- доступу к аутентичным материалам.

Однако важно учитывать, что технологии должны дополнять традиционные методы обучения, а не заменять их полностью.

Проблемы формирования коммуникативной компетенции

Несмотря на значительный прогресс в образовательной сфере, существуют определённые трудности:

- недостаточная мотивация обучающихся;
- ограниченное время на развитие речевых навыков;
- преобладание традиционных методов обучения;
- языковой барьер и страх общения.

Решение данных проблем требует комплексного подхода, включающего обновление содержания образования, повышение квалификации преподавателей и внедрение инновационных технологий.

Заключение

Формирование коммуникативной компетенции является одной из ключевых задач современного образования. Оно обеспечивает успешную социализацию личности и её профессиональную реализацию.

Эффективность данного процесса зависит от использования современных педагогических технологий, активной роли преподавателя и создания коммуникативной образовательной среды.

Таким образом, развитие коммуникативной компетенции должно рассматриваться как приоритетное направление в системе образования.

Список литературы:

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология. — М.: Логос, 2010.
2. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность. — М.: Просвещение, 2003.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному языку. — М.: Просвещение, 1991.
4. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Высшая школа, 2012.

ЕДІЛ ПАТША ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРҒА ДЕЙІНГІ (3-5 ҒАСЫРЛАР) ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ КӨШІ-ҚОН ГЕОГРАФИЯСЫ

¹Момынқұл Н.М., ²Мекенбай Р.Т., ³Әлайдар Ф.Қ.

¹География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ.,

²Тарих ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³География ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University, Шымкент қ.,

¹<https://orcid.org/0009-0007-2798-6294>, g-mail: nuraimomynkul@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0009-5553-3895>, g-mail: rabiga.1208@list.ru

³<https://orcid.org/0000-0001-7187-9882>, e-mail: fariza.96koja@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада III-V ғасырлар аралығындағы Еуразия кеңістігінде орын алған Халықтардың ұлы көші-қонының географиялық бағыттары мен оның саяси-әлеуметтік салдарлары қарастырылады. Зерттеудің басты назары Аттила билігі кезеңіндегі Ғұн империясының кеңею динамикасына және оның Еуропаның этникалық картасының өзгеруіне тигізген әсеріне бағытталған.

Мақалада ғұндардың Орталық Азиядан Батысқа қарай жылжуының картографиялық негіздері талданып, көшпелі тайпалардың геосаяси белсенділігі мен Рим империясының құлдырауы арасындағы өзара байланыс ашып көрсетіледі. Сонымен қатар, Аттиланың әскери-стратегиялық жорықтарының географиялық ерекшеліктері мен сол дәуірдегі миграциялық процестердің қазіргі Еуропа елдерінің қалыптасуындағы тарихи рөлі зерделенеді.

Кілт сөздер: Халықтардың ұлы көші-қоны, Аттила, Ғұн империясы, тарихи география, Еуразия, миграциялық процестер, ерте орта ғасырлар

Аннотация. В данной статье рассматриваются географические направления Великого переселения народов на евразийском пространстве в III–V веках и его социально-политические последствия. Основное внимание уделено динамике расширения Гуннской империи в период правления Аттилы и её влиянию на трансформацию этнической карты Европы.

В работе анализируются картографические основы продвижения гуннов с Центральной Азии на Запад, выявляется взаимосвязь между геополитической активностью кочевых племен и падением Римской империи. Также исследуются географические особенности военно-стратегических походов Аттилы и историческая роль миграционных процессов того времени в формировании современных европейских государств.

Ключевые слова: Великое переселение народов, Аттила, Гуннская империя, историческая география, Евразия, миграционные процессы, раннее средневековье.

Abstract. This article examines the geographical routes of the Great Migration of Peoples across Eurasia between the 3rd and 5th centuries and its socio-political consequences. The primary focus is on the dynamics of the Hunnic Empire's expansion during the reign of Attila and its impact on the transformation of Europe's ethnic landscape.

The paper analyzes the cartographic foundations of the Huns' movement from Central Asia to the West, revealing the interconnectedness between the geopolitical activity of nomadic tribes and the decline of the Roman Empire. Furthermore, the geographical features of Attila's military-strategic campaigns and the historical role of migration processes in the formation of modern European states are explored.

Keywords: Great Migration of Peoples, Attila, Hunnic Empire, historical geography, Eurasia, migratory processes, Early Middle Ages.

Аттила қайтыс болғаннан кейін бір ғасыр өткен соң, гот тарихшысы Джорданес варварлардың көсемі туралы былай деді: «Барлық ғұндардың билеушісі және әлемдегі жалғыз билеуші, бүкіл Скифияның дерлік тайпаларының бірі, барлық варварлар арасындағы керемет атағы үшін таңдануға лайық» [1].

V ғасырдағы ғұндардың қорқынышты патшасы Аттила көптеген түркі, герман, славян және басқа да тайпаларды өз билігінің астына біріктіріп, Атлант мұхитынан Еділге дейін созылып жатқан қуатты көшпелі империя құрды. Ол әлсіреген Батыс Рим империясына орасан зор қауіп төндірді, Еуропаны қорқытты, алым-салық талап етті, Италияны тонады (452), ірі қалаларды басып алды және Римді басып ала жаздады. Аңыз бойынша, Рим Папасы Лев I Аггиланы Римнен шегінуге көндірген; тарихшылардың пікірінше, ғұндар арасындағы оба және Рим әскерлерінің келуі маңызды рөл атқарды [2].

Аттила Рим империясын бейбітшілік үшін ақы төлеуге мәжбүр етті (қауіп-қатер мен төлем саясаты), оның жерлерін қиратты және Милан мен Аквиллия сияқты қалаларды тонады. Оның шапқыншылықтары Римнің құлауының себептерінің бірі болды, ал ол эпикалық поэзияда «Құдайдың қаһары» ретінде бейнеленеді - бұл лақап ат оған замандастарының Рим империясын азаптаған қатыгездігі мен табандылығы үшін берген. Оның Риммен қақтығысы Ұлы қоныс аудару кезеңінің маңызды бөлігі болып табылады [2].

Ғұндар Еуропаға келгенде, олар бастапқыда көптеген тайпалардың бірі ғана болды. Алғашында олар көршілес аумақтарға онша қауіп төндірмеді. Олар ордаға біріге бастағанға дейін, жолдарындағы қалалар мен ауылдарды шауып, аш шегірткелер сияқты қаптап, кез келген материалдық құндылықты тонап кетті.

Көптеген тарихшылар олардың бастапқыда Қытайдың солтүстігіндегі далаларды мекендеген хунну тайпасы болған деп болжайды. 3 ғасырда олар қоныстарын түп-тамырымен жойып, жаңа мекен іздеуге мәжбүр болды. Дегенмен, хуннулар бейбіт саяхаттаумен шектелмеді, жол бойында кездескен барлық тибет, сібір және басқа халықтарды жаулап алып, біріктірді. Тіпті скифтер мен аландар да аман қалған жоқ. Ғұндар тек Рим империясының шекарасында ғана тоқтады.

Римдіктер өздерінің мазасыз көршілері туралы білетін, бірақ оларға менсінбей қарап, «жабайылардан не күтуге болады?» деп ойлайтын.

1-сурет. Ғұндардың көші-қон картасы [8].

Замандастары ғұндарды қатыгез және жабайы деп санады, олар шикі ет пен жылы қанмен күн көрді және киім орнына шикі жануарлардың терісін киді. Римдіктер үшін әлдеқайда ерекше нәрсе - ғұндарда біртұтас діни жүйенің болмауы. Әр түрлі тайпалар мен халықтардан шыққан адамдар өз құдайларына табынды немесе ешкімге сенбеді [3].

Ғұндар туралы бір нәрсені жоққа шығаруға болмайды, тіпті тайпаны жек көретіндер де келісетін: олар теңдессіз жауынгерлер, жылдам шабуылдардың шеберлері болды. Империя тұрғындары ғұндардың қауіпін түсінді, сондықтан олармен қақтығысқа түспеуді жөн көрді.

Бірақ ғұндардан қашу оңай емес еді. Бұл тайпа Еділден Рейнге дейінгі кең аумақты от пен қылышпен басқарды, Қара және Балтық теңіздерінің жағалауларын күзетті.

Ғұндар көршілерімен үнемі соғысып қана қоймай, жалдамалы әскер ретінде де қызметтерін ұсынды. Таңқаларлығы, олардың күші мен қауіптілігіне байланысты олар көбінесе бейбітшілікті сақтаушылар ретінде әрекет етіп, қарулы қақтығыстарды өздерінің қатысуымен аяқтады.

Ғұндар Рим императорларының одақтастары болды. Олар империя ішіндегі ішкі көтерілістерді басуға қатысты және басқа да дөрекі варварларды тізгіндеді. Аттила тіпті Галлияның құрметті генералы болып тағайындалды. Алайда, мұның бәрі мейірімділіктен алыс болды [4].

Аттила императорлардан алтын алым талап етті. Бұл шекаралардағы «бейбітшілік үшін төлем» болды, төлеу қиын алым. Екінші жағынан, ғұн әскерінен қашып кеткен кез келген адам әрқашан Рим легиондарында орын тапты, бұл Аттила үшін мүлдем ұнамады. Қашқындарды қарсы алуға деген кез келген ниетке кедергі келтіру үшін ғұн билеушісі талаптарын күшейтіп, римдіктерді тұрақсыздандыруға тырысты.

Аттиланың қашан және қай жерде дүниеге келгенін анықтауға мүмкіндік беретін нақты тарихи жазбалар жоқ. Тек оның ғұндардың көсемі болу үшін ағасы Бледаны өлтіргені белгілі. Бұл біздің заманымыздың 445 жылы болды. Дәл сол кезде ғұндар Рим империясына шынымен де қауіп төндірді. Олардың кейбір ерліктері тіпті «Нибелунгтар туралы әнге» шабыт берді.

2-сурет. Еділ патша бейнесі [ЖИ көмегімен құрастырылған].

Ғұндардың өлшемі бойынша, Аттила жақсы билеуші болған: ол шарапты, әйелдерді және бай көршілеріне қарсы жорықтарды жақсы көрген. Қарапайым халық өз көсемін құрметтеген. Аттила ешқашан өзінің шыққан тегімен немесе байлығымен мақтанбаған. Ол әскери өмірдің қиындықтарына табандылықпен төтеп берді, қатыгез болған жоқ, тіпті алтын тәрелкеден емес, қарапайым ағаш ыдыстан тамақтанды.

447 жылы оның назары алтын жалатылған шіркеулері басып алынуын өтінген Византияға аударылды. Аттила өз ордасымен Византияның барлық қорғаушыларын басып алып, билеушіден алым-салық талап ету үшін бірнеше ай ғана кетті. Аттила алғашқы жарна ретінде «тек» 2000 кг алтын және жылына алым-салық ретінде 700 кг алтын талап етті.

Аттила тұтқындармен сауда жасап, әрбір тұтқынға алынған византиялықты 12 алтын монетаға қайтаруға келісті. Әрине, Византия билеушісі бұл келісімге қатты наразы болды. Ақсүйектер өздерінің ауыр еңбекпен тапқан ақшаларынан бас тартқысы келмеді, сондықтан өтемақы төлеу үшін салықтар көтерілді. Бұл қарапайым халықты іс жүзінде кедейшілікке ұшыратып, көтеріліс алдында қалдырды. Константинополь түбегейлі шешім қабылдауға тырысты, бірақ кісі өлтіруші Аттилаға қол тигізе алмады.

Аттиланың қиындықтары мен сәтсіздіктері император Валентиниан III-нің қарындасы ханшайым Онорияның өтінішінен басталды. Онория кімнен көмек сұрау керектігін білді. Оның анасы Платидия бір кездері готтардың тұтқынына түсіп, гот және варвар көсемі Атаульфқа тұрмысқа шыққан. Онория, ағасы сияқты, Платидияның екінші некесінен дүниеге

келген. Дегенмен, ескі байланыстары оған Аттиламен байланысып, тұрмысқа шығу үшін тұтқыннан құтқарылуын сұрауға мүмкіндік берді [5].

Аттиланың әйелдерінің тұтас гаремі болды. Оған басқа әйелдердің қажеті болмады, бірақ Онорияға үйлену оның Батыс империясының тағына заңды жолын аша алар еді. Мұны императорлар да түсінді. Сондықтан Аттила қалыңдықты күшпен алуды шешті. 451 жылы 23 маусымдағы шайқаста вестготтардың, бургундиялықтардың және римдіктердің біріккен күштері бүкіл орданы іс жүзінде талқандады. Аттила асығыс шегінуге мәжбүр болды.

Бұл жеңіліс Аттиланы құйрығын аяқтарының арасына қысып, жаңа жаулап алулардан бас тартуға мәжбүр етпеді. Бір жылдан аз уақыт өткен соң, қайта жиналған орда Италияны жаулап алуға аттанды. Аттила Рим империясының тереңіне қарай жылжуға батылы бармады — сол кездегі тағы бір оба індеті ғұн әскерін жойып жіберді. Дегенмен, індет империяны үлкен алым төлеуден құтқара алмады. Таңқаларлығы, Рим Папасы ғұн ордасын «Құдайдың қаһары» деп жариялады, оларды католиктердің күнәлары үшін жаза ретінде жіберді деп болжануда.

Галлиядағы тағы бір жорық кезінде Аттила көп әйел ала алмайтынын шешіп, жас сұлу Ильдикомен үйлену тойын жариялады. Кейбір тарихшылар оның Бургундия билеушісінің қызы болуы мүмкін деп болжайды. Әкесі оны қорғай алмады, ал мақтаншақ неміс әйелі көсемнің гареміне қосылуға тағдырланған еді.

Олар дала варварларының жомарттығымен тойлады. Түні бойы от жағылды, шарап ағынсыз ағып тұрды, музыка ешқашан тоқтамады. Бірақ таң барлығын тек бас ауруымен ғана емес, сонымен қатар қайғылы жаңалықпен қарсы алды: ғұнның ұлы Аттила қайтыс болды. Оның өлімі қорқынышты абсурд болды. Сансыз шайқастарға қатысқан әйгілі жауынгер мұрнынан қан кетіп қайтыс болды [6].

Қан қысымының жоғарылауы, алкогольдің көп мөлшері және отбасылық міндеттерін орындау кезіндегі физикалық күш қан тамырының жарылуына әкелді. Аттила ұйқысында қанына тұншығып қалды. Дегенмен, тағы бір мүмкіндік бар. Романтикалық аңызда наразы қалыңдық күйеуін ұйқысында пышақтап өлтіріп, ағаларының өлімі үшін кек алғаны айтылады.

Ғұн көсемінің денесі сән-салтанатпен және мол қазынамен жерленді. Қабірдің қайда екенін білетін кез келген адам Аттиланың соңғы тыныштығы ешқашан тоналып кетпейді деген үмітпен өлім жазасына кесілді. 20 жылдан аз уақыт өткен соң, ғұн империясы құлады.

Ғұндар Еуропаны шарлап өтіп, әр қалада өз мұраларын қалдырған халықтардың бірі болды. Сондықтан славян халықтарының тамырларында кімнің қаны ағып жатқанын және «таза славяндардың» бар-жоғын айту қиын. Аттила өзі герман эпостарында аңызға айналған тұлғаға айналды, онда ол зұлым билеуші Атти (исландиялық сагаларда) немесе мейірімді мырза Этцель (герман эпостарында) ретінде бейнеленген.

Ұлы қоныс аудару - IV - VII ғасырлардағы Еуропадағы бірқатар этникалық қозғалыстардың шартты атауы, негізінен Рим империясының шеткі аймақтарынан, біздің дәуіріміздің IV ғасырының ортасында шығыстан ғұндардың шапқыншылығымен басталды.

Негізгі оқиғалардың бірі біздің эрамыздың 535 жылы басталған ерте орта ғасырлардағы климаттық пессимум болды, бірақ көші-қонның катализаторы Қытай Хан империясымен ұзақ соғыста Хунн мемлекетінің жеңілісі және 160 жыл бұрын ғұндардың Еуропаны жаулап алуы болды. Ұлы қоныс аударуды жеті-сегіз ғасырға созылған жаһандық көші-қон процестерінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруға болады. Көші-қонның тән ерекшелігі Батыс Рим империясының өзегі (негізінен Италия, Галлия, Испания және ішінара Дакияны қоса алғанда), герман қоныстанушыларының массасы барған жерде, біздің эрамыздың V ғасырының басында римдіктердің өздері мен римдік халықтар тығыз қоныстанған болуы болды. Кельт халықтары [7].

Ғұндардың шабуылы кезінде Рим империясы әлсіреп, іс жүзінде екіге бөлінді. Римдіктер бұрын жаулап алған отарларын, соның ішінде Британ аралдарын тастап кетуге мәжбүр болды. Сонымен бірге, ғұндардың қысымымен герман англдары мен сакстары батысқа қашып, Британ аралдарына қоныстанып, жергілікті кельттерді ығыстырды.

Ұлыбританияның кейінгі қалыптасуына ықпал етті. Ұлы қоныс аудару герман тайпалары мен отырықшы римдік халық арасындағы мәдени, тілдік және кейінірек діни қақтығыстармен

қатар жүрді. Ұлы қоныс аударулар орта ғасырларда Еуропа құрлығында жаңа мемлекеттердің құрылуы мен дамуының негізін қалады.

III-V ғасырлар аралығындағы Халықтардың ұлы көші-қоны мен Аттила билігі кезеңіндегі Ғұн империясының географиялық экспансиясын зерттей келе, келесідей негізгі тұжырымдарға келуге болады: Халықтардың ұлы көші-қоны тек стихиялы қоныс аудару емес, Евразияның саяси картасын түбегейлі өзгерткен мақсатты геосаяси процесс болды. Ғұндардың Орталық Азиядан Дунай жазығына дейінгі жылжуы антикалық әлемнің шекараларын бұзып, жаңа еуропалық мемлекеттіліктердің негізін қалады. Аттила империясы сол дәуірдегі Шығыс пен Батысты байланыстырушы басты күшке айналды. Аттиланьң жорықтары жай ғана әскери шабуылдар емес, белгілі бір географиялық және экономикалық логикаға негізделген. Оның Рейн өзенінен Каспийге дейінгі аралықты бақылауы трансконтиненталды сауда жолдарын иеленуге және Рим империясын стратегиялық қоршауға алуға бағытталды. Бұл ерте орта ғасырлардағы «орталықтандырылған көшпелі империя» моделінің ең жоғарғы нүктесі болды. 3-5 ғасырлардағы миграциялық ағындар Еуропа мен Еуразияның этникалық құрамын қайта қалыптастырды. Ғұндардың ықпалымен герман, славян және түркі тайпаларының араласуы нәтижесінде жаңа этномәдени кеңістік пайда болды. Аттила есімі мен ғұн дәуірі Еуропа тарихындағы антикалық кезең мен орта ғасырлар арасындағы көпір іспетті рөл атқарды. Зерттеу барысында анықталғандай, Халықтардың ұлы көші-қоны Рим империясының классикалық құрылымын жойып, феодализмнің алғашқы элементтерінің пайда болуына жол ашты. Ғұн қағанатының географиялық шекаралары кейінгі Түрік қағанаты мен Алтын Орда сияқты ұлы империялардың аумақтық-саяси негізіне айналды. Түйіндей келгенде, Аттила дәуіріндегі Халықтардың ұлы көші-қоны — бұл адамзат тарихындағы ең ауқымды демографиялық және географиялық бетбұрыс. Ол көшпелілер өркениетінің әлемдік тарихтың бағытын өзгертуге қабілетті екенін дәлелдеген маңызды кезең ретінде бағалануы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Александр III. Қ. Ерте ортағасырдағы «Халықтардың ұлы көші». Еуразия тарихы. IV–V ғасырлар //Qazaq Historical Review. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 458-467.
2. Жанбулатова Р., Орынбекулы А. Дипломатия Аттилы //Concorde. – 2023. – №. 1. – С. 17-3.
3. Таясарова Д. Р. ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ СОҒЫС ӨНЕПІ //The 1th International scientific and practical conference “Current issues of science and integrated technologies”(January 10-13, 2023) Milan, Italy. International Science Group. 2023. 799 p. – 2023. – С. 183.
4. Томский Г. В. Европейские легенды об Аттиле //Concorde. – 2024. – №. 2. – С. 61-78.
5. Томский Г. В. О роли Аттилы в мировой истории: темы для исследований //Concorde. – 2022. – №. 4. – С. 25-93.
6. Томский Г. В. Основные источники об Аттиле и их анализ //Concorde. – 2024. – №. 2. – С. 3-60.
7. Шохоев М. Т., Турысбек Р. С. КӨНЕ ГЕРМАН ЭПОСЫ «НИБЕЛУНГ ЖЫРЫ» МЕН «АТИЛЛА. БАЛҚАН ТАУҒА БАРҒАНДАР» РОМАНЫНДАҒЫ ЕДІЛ ПАТША ОБРАЗЫ //Вестник университета Ясави. – 2023. – Т. 4. – №. 130. – С. 161-175.
8. Е.Ч. Скржинскаяның «Иордан. О происхождении и деяниях гетов» еңбегі (ғұндардың Еуропаға келуі туралы негізгі дереккөз). Э.А. Томпсонның «Гунны. Грозные воины степей» атты зерттеуі. Кембридждің ежелгі тарихы (The Cambridge Ancient History), XIII-XIV томдар (Ұлы көші-қон кезеңі).

DEVELOPING CRITICAL THINKING THROUGH READING AND WRITING

Muratova U., Serikbayeva Sh.E., Suyundikov A.A.

Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

umuratova01@gmail.com, sholpik_merei@mail.ru, asan-777@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-2253-9556>,

<https://orcid.org/0000-0002-0003-3270>

Abstract: This article is considered about teaching a foreign language at a university involves the formation and development of various types of speech activity, namely speaking, listening comprehension (listening), writing and reading. Each of the types of speech activity can be formed and developed using specific teaching methods, and, in terms of differences in tasks, each method will have its own strengths and weaknesses. The greatest effect in the study of a foreign language for the purpose of professional training of a future competitive specialist is achieved with the integrated use of various teaching methods, which allows you to study all aspects of the language in conjunction. The work is organized in such a way that the same words, grammatical phenomena are repeatedly encountered both in the text and in the exercises, and are played out in situations with the active use of different techniques.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о том, как преподавание иностранного языка в университете включает формирование и развитие различных видов речевой деятельности, а именно говорения, понимания на слух (аудирования), письма и чтения. Каждый из видов речевой деятельности может формироваться и развиваться с использованием специфических методик обучения, и, с точки зрения различий в задачах, каждая методика будет иметь свои сильные и слабые стороны. Наибольший эффект в изучении иностранного языка для профессиональной подготовки будущего конкурентоспособного специалиста достигается при комплексном использовании различных методик обучения, что позволяет изучать все аспекты языка в совокупности. Работа организована таким образом, что одни и те же слова, грамматические явления многократно встречаются как в тексте, так и в упражнениях, и разыгрываются в ситуациях с активным использованием различных приемов.

Аңдатпа: Бұл мақалада университетте шет тілін оқыту әртүрлі тілдік дағдыларды, атап айтқанда сөйлеу, тыңдау, жазу және оқуды дамытуды қалай қамтитынын қарастырады. Тілдік дағдылардың әрбір түрін оқытудың нақты әдістерін қолдану арқылы дамытуға және қалыптастыруға болады және мақсаттардағы айырмашылықтарды ескере отырып, әр әдістің өзіндік күшті және әлсіз жақтары болады. Болашақ бәсекеге қабілетті маманның кәсіби дамуы үшін шет тілін меңгерудің ең үлкен тиімділігі тілдің барлық аспектілерін тұтастай зерттеуге мүмкіндік беретін оқытудың әртүрлі әдістерін кешенді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Жұмыс мәтінде де, жаттығуларда да бірдей сөздер мен грамматикалық ұғымдар қайталанатындай етіп ұйымдастырылып, түрлі әдіс-тәсілдерді белсенді қолдану арқылы жағдаяттарда жаттығады.

Key words: Approaches, speech activity, various teaching methods, different techniques, effective assimilation.

Ключевые слова: Метод, речевая деятельность, различные методы обучения, разные техники, эффективное усвоение.

Кілт сөздер: Тәсілдер, сөйлеу белсенділігі, әртүрлі оқыту әдістері, әртүрлі техникалар, тиімді ассимиляция.

As you know, writing is closely related to reading. Their system is based on one graphical language system. When writing, thoughts are encoded or encrypted using graphic symbols, while reading – their decoding or decoding. Experience shows that without reliance on reading and writing, it is difficult to retain lexical and grammatical material in memory when teaching a foreign language. Writing and writing in the methodology of teaching a foreign language act not only as a means of teaching, but more and more as the goal of teaching a foreign language.

However, practice shows that often the most important processes for working with information - reading and writing, which, by the way, the teacher has to work with in almost every lesson, are ineffective and do not give the expected result. This suggests that in order to increase informative literacy in educational activities, it is necessary to change the very approach to the main teaching tools - reading and writing, and to develop these skills purposefully and consistently.

If you correctly determine the goals of teaching reading and writing, take into account the role of reading and writing in the development of other skills, use exercises that are fully consistent with the goals, perform these exercises at a suitable stage of learning, then oral speech gradually becomes richer and more logical. The technology "Development of critical thinking through reading and writing", in our opinion, is one of the most successful and effective multifunctional forms of achieving the goals and objectives set for teachers and students of universities in teaching and learning a foreign language.

The technology for the development of critical thinking through reading and writing is an integral system that forms the skills of working with information in the process of reading and writing. It is aimed at arousing the student's interest, that is, awakening in him research, creative activity, using already existing knowledge, then presenting the conditions for comprehending new material and, finally, helping him to creatively process and generalize the knowledge gained.

Technology is aimed at achieving the following educational results: 1) the ability to work with an increasing and constantly updated information flow in different areas of knowledge; 2) use various methods of information integration; 3) ask questions, independently formulate a hypothesis; 4) solve problems; 5) develop your own opinion based on the understanding of various experiences, ideas and perceptions; 6) express their thoughts (verbally and in writing) clearly, confidently and correctly in relation to others; 7) argue your point of view and take into account the points of view of others; 8) independently engage in their studies (academic mobility); 9) take responsibility; 10) participate in joint decision-making; 11) build constructive relationships with other people; 12) collaborate and work in a group, etc.

The main goals of the technology are:

1) the formation of a new style of thinking, which is characterized by openness, flexibility, reflexivity;

2) the development of such basic personality traits as critical thinking, communication, creativity, mobility, independence, tolerance, responsibility for one's own choice and the result of one's activity;

3) the formation of a culture of reading and writing, including the ability to navigate in sources of information, adequately understand what has been read, evaluate new knowledge, draw conclusions and generalizations;

4) stimulation of independent search creative activity.

Distinctive features technology:

1) over-subject nature;

2) manufacturability;

3) assimilation of information and development of reflective and communication skills;

4) a combination of skills in working with text and communicating about the text;

5) the use of methods of working with text as a tool for human self-education.

Technology poses certain tasks for both teachers and students. For students, this includes learning to think critically; be responsible for your learning; learning to work in collaboration with others; become tirelessly knowing. For educators, this is to create groups in which trusting and responsible relationships are encouraged; use the framework of the educational process to develop critical thinking and stimulate independent learning of students; the ability to apply in the teaching process the most effective methods for the development of critical thinking and independent knowledge; become a thinking practitioner.

At the same time, critical thinking is a type of thinking that helps a person to determine his own priorities in personal, professional and social life, assumes responsibility for the choice made. A person with developed critical thinking is a person who can analyze information, draw independent

conclusions, predict the consequences of his decisions and bear for them responsibility. From a pedagogical point of view, critical thinking can be viewed as an active, creative process of cognition. This technology provides the teacher with a system of effective strategies and techniques that allow you to create an atmosphere of cooperation, joint search for ways to solve problems.

Using the technology of critical thinking, the teacher creates situations, living which, the student realizes himself more confidently in personal, social and professional terms. If the learner is capable of self-assessment as a human responsible (responsibility is one of the important qualities formed by the technology under consideration), he himself further determines what he still needs to know, what should be thought about in order to achieve the maximum knowledge and skills. If reading and writing are the basic processes by which we receive and transmit information, then, therefore, it is necessary to teach students to read and write well, and in the process of these actions teach them to think. But how can this be done most effectively? What information should there be to promote critical thinking? What method (technique, strategy) should be chosen and applied to effectively implement a specific goal of the lesson?

Critical thinking is one of the types of human intellectual activity, which is characterized by a high level of perception, understanding, objectivity in the approach to the information field around him.

Critical thinking, according to the authors of the project themselves, is to think critically, to be curious and to use research methods: to pose questions and to systematically search for answers. Critical thinking, according to the technology developers, works on many levels, not content with facts, but revealing the causes and consequences of these facts. Critical thinking implies polite skepticism, doubts about generally accepted truths, and the constant question: "What if?" Critical thinking means developing a point of view on a specific issue and the ability to defend this point of view with logical arguments. Critical thinking involves paying attention to the opponent's arguments and their logical comprehension.

Teachers perceive new things differently. Someone says that all this has long been known described in classical pedagogical works. Others are skeptical that under the conditions of the traditional university education system, it is unlikely that it will be possible to implement all the ideas of the program. Still others demand to go to the primary sources of the theory. But there are also those who are not afraid to experiment, want to use new methods and techniques in their classes, and try to organize educational activities differently than usual. The RCME technology is open to solving a wide range of problems in the educational sphere. It is aimed at mastering the basic skills of an open information space and developing the best qualities of a modern citizen of an open society, involved in intercultural interaction.

List of references:

1. G.R.Mustafina, T.A.Merkibaev "Lectures on Modern Methods of Foreign Language Teaching" Almaty 2015
2. Н.В. Ильина, Р. Нургалиева "Методика преподавания английского языка". Астана: Фолиант, 2010.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам., М., 2000
4. Барышников, Н. В. Обучение иностранным языкам и культурам: методология, цель, метод / Н. В. Барышников // Иностранные языки в школе. 2014. № 9, С. 2-9.
5. Гальскова, Н. Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. М.: Академия, 2013.
6. Копылова, В. В. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования: назначение, структура, требования / В. В. Копылова // Иностранные языки в школе. 2010. № 5, С. 2-6.
7. Крупченко, А. К. Интегративность и междисциплинарность как основа преподавания иностранного языка в профессиональных целях / А. К. Крупченко, К. М. Иноземцева // Иностранные языки в школе. 2013. № 5, С. 9-16.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Амирова Г.О., Мұсырманкүл Н.Д.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш мектептегі ұлттық тәрбие беру жүйесін ұйымдастырудың теориялық негіздері мен практикалық жолдары жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында ұлттық құндылықтарды оқу-тәрбие үдерісіне тиімді кіріктірудің мазмұны, әдістері, формалары және педагогикалық құралдары талданып, олардың оқушы тұлғасын қалыптастырудағы маңызы айқындалды. Сонымен қатар, ұлттық тәрбиені жүзеге асырудың қазіргі білім беру жүйесіндегі ерекшеліктері мен өзекті мәселелері сараланды.

Зерттеу жұмысы барысында бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктері ескеріліп, ұлттық тәрбие беру бағытында арнайы ұйымдастырылған педагогикалық іс-шаралар кешені ұсынылды. Атап айтқанда, оқу сабақтарына ұлттық мазмұн енгізу, сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын жүйелеу, ұлттық ойындар мен дәстүрлерді пайдалану, сондай-ақ ата-анамен бірлескен жұмыстар жүргізу жолдары қарастырылды. Осы бағыттағы жұмыстардың тиімділігі тәжірибелік-эксперименттік зерттеу арқылы тексерілді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұлттық құндылықтарды жүйелі түрде меңгерту бастауыш сынып оқушыларының ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына, туған жерге деген сүйіспеншілігінің артуына, патриоттық көзқарасының нығаюына және мәдени-рухани танымының кеңеюіне оң әсер етеді. Сонымен қатар, оқушылардың тілдік дағдылары, шығармашылық белсенділігі, адамгершілік қасиеттері мен әлеуметтік қарым-қатынас мәдениеті айтарлықтай дамитыны анықталды.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, бастауыш мектеп, құндылық, патриотизм, мәдениет, тәрбие жұмысы

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мен оны жас ұрпақ бойына сіңіру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бастауыш мектеп – тұлғаның негізі қаланатын маңызды кезең. Сондықтан дәл осы кезеңде ұлттық тәрбие беру жүйелі түрде ұйымдастырылуы тиіс [1].

Ұлттық тәрбие – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани, мәдени тәжірибесін бала бойына дарыту үдерісі. Ол арқылы оқушы өз халқының тарихын, дәстүрін, тілін құрметтеуге үйренеді.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш мектепте ұлттық тәрбие беру жұмыстарын ұйымдастырудың тиімді жолдарын анықтау және олардың нәтижелілігін көрсету [2].

Зерттеу базасы ретінде бастауыш сынып оқушылары бар мектеп алынды. Эксперименттік топта ұлттық тәрбиеге бағытталған арнайы бағдарламалар енгізілді.

Ұлттық тәрбие беру жұмыстары келесі бағыттар бойынша ұйымдастырылды:

1. Сабақ барысында ұлттық мазмұнды енгізу (мәтіндер, мысалдар, тапсырмалар).
2. Сыныптан тыс іс-шаралар (ұлттық ойындар, мерекелер, салт-дәстүрлерді таныстыру).
3. Ата-анамен бірлескен жұмыстар.
4. Оқушылардың шығармашылық әрекеттері (сурет, эссе, қолөнер).

Зерттеу барысында бастауыш мектепте ұлттық тәрбие беру жұмыстарын жүйелі ұйымдастырудың тиімділігі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс арқылы дәлелденді [3]. Экспериментке қатысқан оқушылардың танымдық, эмоционалдық және мінез-құлықтық көрсеткіштері жан-жақты талданып, бақылау тобымен салыстырылды.

Эксперименттік кезеңнің басында екі топтың көрсеткіштері шамалас деңгейде болды. Алайда ұлттық тәрбиеге бағытталған арнайы ұйымдастырылған жұмыстар жүргізілгеннен

кейін эксперименттік топ оқушыларының даму деңгейінде айтарлықтай оң өзгерістер байқалды [4].

Ең алдымен, оқушылардың ұлттық сана-сезімінің қалыптасу деңгейі айқын өсті. Эксперимент соңында оқушылар өз ұлтына қатысты білімдерін тереңдетіп қана қоймай, ұлттық құндылықтарға деген ішкі құрметін қалыптастырды. Олар қазақ халқының салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, тарихи тұлғалары туралы білімдерін еркін жеткізе алатын деңгейге жетті. Сонымен қатар, оқушылар ұлттық мерекелердің мазмұнын түсініп, олардың тәрбиелік мәнін саналы түрде қабылдай бастады.

Екінші маңызды нәтиже – ана тіліне деген қызығушылық пен құрметтің артуы. Ұлттық мазмұндағы тапсырмалар мен мәтіндерді жүйелі қолдану нәтижесінде оқушылардың сөздік қоры кеңейіп, тілдік белсенділігі артты. Олар мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді орынды қолдана бастады, ауызша және жазбаша сөйлеу дағдылары жақсарды. Бұл өз кезегінде олардың коммуникативтік құзыреттілігінің дамуына ықпал етті [5].

Зерттеу нәтижелері патриоттық тәрбиенің нығайғанын да көрсетті. Эксперименттік топтағы оқушылардың туған жерге, елге деген сүйіспеншілігі артып, олар өз елінің жетістіктеріне қызығушылық таныта бастады. Оқушылар Отан туралы шығармашылық жұмыстарда белсенділік көрсетіп, өз ойларын еркін әрі мазмұнды жеткізу қабілетін дамытты. Бұл олардың азаматтық ұстанымының қалыптасуына негіз болды.

Сонымен қатар, оқушылардың адамгершілік қасиеттері мен мінез-құлық мәдениетінде айтарлықтай оң өзгерістер байқалды. Ұлттық тәрбие элементтері (үлкенге құрмет, кішіге ізет, қонақжайлылық, сыйластық) оқу-тәрбие үдерісінде жүйелі қолданылғандықтан, оқушылардың күнделікті қарым-қатынасында бұл қасиеттер нақты көрініс тапты [6]. Олар сыныптастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынаста сыпайылық, жауапкершілік, өзара көмек көрсету сияқты мінез-құлық үлгілерін жиі көрсете бастады.

Келесі маңызды нәтиже – шығармашылық белсенділіктің артуы. Ұлттық мазмұндағы шығармашылық тапсырмалар (сурет салу, қолөнер бұйымдарын жасау, сахналық көріністер қою, эссе жазу) оқушылардың қиялын дамытып, олардың өзіндік ойлау қабілетін жетілдірді [7]. Эксперименттік топтағы оқушылар шығармашылық жұмыстарға жоғары қызығушылықпен қатысып, өз жұмыстарында ұлттық элементтерді кеңінен қолданды. Бұл олардың эстетикалық талғамының қалыптасуына да әсер етті.

Сонымен бірге, әлеуметтік дағдылардың дамуы да маңызды нәтиже ретінде тіркелді [8]. Топтық жұмыстар, ұлттық ойындар және бірлескен іс-шаралар барысында оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы жақсарды.

Олар өзара пікір алмасуға, бірін-бірі тыңдауға, ортақ шешім қабылдауға үйренді. Бұл оқушылардың әлеуметтік бейімделуін арттырып, ұжымдық жұмыс істеу қабілетін нығайтты.

Зерттеу барысында ата-ана мен мектеп арасындағы ынтымақтастықтың күшеюі де байқалды. Ұлттық тәрбиеге бағытталған іс-шараларға ата-аналардың белсенді қатысуы олардың бала тәрбиесіне деген жауапкершілігін арттырды. Ата-аналар ұлттық құндылықтарды үй жағдайында да жалғастыруға ұмтылып, мектеппен тығыз байланыс орнатты.

Нәтижесінде тәрбие жұмысының бірізділігі мен жүйелілігі қамтамасыз етілді.

Сандық көрсеткіштер бойынша да оң динамика байқалды. Мысалы, эксперименттік топта ұлттық құндылықтарды меңгеру деңгейі жоғары көрсеткішке жетіп, жоғары деңгейдегі оқушылар үлесі айтарлықтай артты, ал төмен деңгейдегі көрсеткіштер едәуір азайды. Бақылау тобында мұндай айқын өзгерістер байқалмады.

Жалпы алғанда, алынған нәтижелер бастауыш мектепте ұлттық тәрбие беру жұмыстарын мақсатты, жүйелі және кешенді түрде ұйымдастыру оқушылардың тұлғалық дамуына, ұлттық дүниетанымының қалыптасуына және әлеуметтік бейімделуіне оң әсер ететінін толық дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері ұлттық тәрбие беру жұмыстарының тиімділігін нақты көрсетті. Эксперименттік топтағы оқушыларда келесі өзгерістер байқалды:

1. Ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы:

Оқушылар өз ұлтына деген мақтаныш сезімін білдіре бастады. Олар қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қызығушылық танытып, ұлттық мерекелердің мәнін түсінді.

2. Тілге деген құрметтің артуы:

Сабақ барысында ұлттық мазмұнды қолдану арқылы оқушылардың ана тіліне деген қызығушылығы артты. Олар мақал-мәтелдер, жұмбақтар, нақыл сөздерді жиі қолдана бастады.

3. Патриоттық тәрбиенің нығаюы:

Оқушылардың туған жерге, елге деген сүйіспеншілігі күшейді. Олар Отан туралы өлеңдер оқып, өз ойларын еркін жеткізе алатын деңгейге жетті.

4. Мінез-құлық мәдениетінің дамуы:

Ұлттық тәрбие элементтері арқылы оқушылар үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету сияқты адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірді.

5. Шығармашылық белсенділіктің артуы:

Оқушылар ұлттық тақырыптағы суреттер салып, қолөнер бұйымдарын жасап, сахналық көріністерге белсенді қатысты. Бұл олардың қиялын, ойлау қабілетін дамытуға әсер етті.

6. Әлеуметтік бейімделудің жақсаруы:

Топтық жұмыстар мен ұлттық ойындар арқылы оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы жақсарды, ынтымақтастық дағдылары қалыптасты.

7. Ата-ана мен мектеп байланысының күшеюі:

Ата-аналардың қатысуымен өткен іс-шаралар олардың бала тәрбиесіне деген жауапкершілігін арттырды. Отбасындағы ұлттық тәрбие мектеппен үйлесімді жүзеге аса бастады [9].

Жалпы алғанда, эксперименттік топтың көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болды.

Зерттеу нәтижелері бастауыш мектепте ұлттық тәрбие беру жұмыстарын жүйелі, мақсатты және ғылыми негізде ұйымдастырудың жоғары тиімділігін көрсетті. Алынған деректерді талдау ұлттық тәрбие оқушылардың тұлғалық қалыптасуына жан-жақты әсер ететінін дәлелдейді. Бұл әсер тек білім деңгейімен шектелмей, олардың құндылықтық бағдарларын, мінез-құлқын және әлеуметтік бейімделуін қамтиды.

Ең алдымен, ұлттық тәрбиенің оқушылардың рухани-адамгершілік дамуына ықпалы ерекше назар аудартады. Зерттеу барысында анықталғандай, ұлттық құндылықтарға негізделген тәрбие жұмыстары оқушылардың ішкі дүниесіне әсер етіп, олардың мінез-құлқында тұрақты оң өзгерістер қалыптастырады. Бұл құбылысты түсіндіруде ұлттық тәрбие мазмұнының оқушыға жақын әрі түсінікті болуымен байланыстыруға болады. Яғни, бала өз мәдениетімен тығыз байланыста болған жағдайда, ол тәрбиелік ықпалды тереңірек қабылдайды.

Сонымен қатар, ұлттық тәрбие беру үдерісінің тиімділігі оның оқыту мазмұнымен кіріктірілу деңгейіне тікелей байланысты екені байқалды.

Егер ұлттық құндылықтар тек тәрбие сағаттарында ғана қарастырылса, оның әсері шектеулі болады. Ал зерттеу барысында қолданылғандай, барлық пәндерге ұлттық мазмұн элементтерін енгізу оқушылардың білімді тұтас қабылдауына мүмкіндік береді [10]. Бұл тәсіл пәнаралық байланысты нығайтып, оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді.

Зерттеу нәтижелері сондай-ақ ұлттық тәрбиенің тілдік дамуға әсерін де айқындады. Ана тілі арқылы ұлттық құндылықтарды меңгеру оқушылардың тілдік құзыреттілігін арттырумен қатар, олардың ойлау қабілетін де дамытады. Бұл жерде тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, мәдениетті жеткізуші құрал ретінде көрінеді. Сондықтан ұлттық тәрбиені жүзеге асыруда тілдік материалдарды тиімді қолдану маңызды шарттардың бірі болып табылады.

Талдау барысында анықталған тағы бір маңызды аспект – ұлттық тәрбиенің патриоттық сананы қалыптастырудағы рөлі. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, ұлттық мазмұндағы білім беру оқушылардың туған жерге, елге деген сүйіспеншілігін арттырады. Бұл өз кезегінде олардың азаматтық жауапкершілігінің қалыптасуына негіз болады. Алайда патриоттық тәрбие

тек ақпарат берумен шектелмеуі тиіс, ол оқушының эмоционалдық тәжірибесімен ұштасқанда ғана тиімді нәтиже береді.

Сонымен бірге, ұлттық тәрбие беру барысында қолданылған әдістердің ішінде белсенді және тәжірибелік тәсілдердің маңызы жоғары екені дәлелденді. Атап айтқанда, ұлттық ойындар, сахналық қойылымдар, шығармашылық тапсырмалар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оларды тәрбие үдерісіне белсенді қатыстыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістер оқушылардың тек білім алуына ғана емес, сонымен қатар өз тәжірибесі арқылы үйренуіне жағдай жасайды.

Зерттеу нәтижелерін талдау ұлттық тәрбиенің тиімді жүзеге асуы үшін мектеп пен отбасының өзара байланысы шешуші рөл атқаратынын көрсетті. Егер мектепте берілген тәрбие отбасында жалғасын тапса, оның нәтижесі әлдеқайда жоғары болады. Осыған байланысты ата-аналарды тәрбие жұмысына тарту, олармен жүйелі жұмыс жүргізу – ұлттық тәрбиені ұйымдастырудың маңызды шарттарының бірі.

Сонымен қатар, зерттеу барысында кейбір шектеулер мен қиындықтар да анықталды. Мысалы, мұғалімдердің ұлттық тәрбие беру әдістемесін толық меңгермеуі, оқу бағдарламасында ұлттық мазмұнның жеткіліксіз қамтылуы, сондай-ақ заманауи цифрлық орта әсерінің күшеюі ұлттық тәрбиені жүзеге асыруға белгілі бір кедергілер келтіруі мүмкін. Бұл мәселелерді шешу үшін мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру, оқу-әдістемелік құралдарды жетілдіру және ұлттық мазмұнды цифрлық форматта ұсыну қажет.

Зерттеу нәтижелерін басқа ғылыми еңбектермен салыстыру олардың өзара үйлесімді екенін көрсетті. Көптеген зерттеулерде де ұлттық тәрбиенің тұлға қалыптастырудағы маңызы жоғары екені атап өтіледі. Бұл біздің зерттеуіміздің ғылыми негізділігін және практикалық маңыздылығын дәлелдейді.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау ұлттық тәрбиені бастауыш мектепте тиімді ұйымдастыру үшін кешенді көзқарас қажет екенін көрсетті. Бұл көзқарас оқу мазмұнын, әдістерін, тәрбие формаларын және әлеуметтік серіктестікті (мектеп–ата-ана–қоғам) біріктіруді қамтуы тиіс [11]. Осындай жүйелі жұмыс қана ұлттық құндылықтарды жас ұрпақтың бойына терең сіңіруге мүмкіндік береді.

Бастауыш мектепте ұлттық тәрбие беру – болашақ ұрпақтың рухани дамуының негізі. Оны тиімді ұйымдастыру үшін кешенді, жүйелі жұмыстар жүргізілуі қажет [12].

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұлттық құндылықтарды оқу-тәрбие үдерісіне енгізу оқушылардың тұлғалық дамуына оң әсер етеді. Сондықтан ұлттық тәрбиені білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыру қажет.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Білім, 2013.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.
3. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жүсіпбек Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1995.
5. Шалва Амонашвили. Гуманная педагогика. – Москва: Просвещение, 2000.
6. Василий Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1983.
7. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Тәрбие тұжырымдамасы. – Астана, 2015.
8. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.
9. Педагогика бойынша оқу құралы / Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. – Алматы: Рауан, 2004.
10. Серік Қалиев. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері. – Алматы: Рауан, 1996.
11. Этнопедагогика негіздері / С.Ұзақбаева. – Алматы: Білім, 2000.
12. ЮНЕСКО. Education for Sustainable Development Reports. – Paris, 2018.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Амирова Г.О., Мұхтар А.Е.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқытудың тиімді әдістері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – қазіргі білім беру жағдайында оқушылардың тілдік, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуда ауыз әдебиетінің маңыздылығымен айқындалады.

Жұмыстың мақсаты – бастауыш сынып оқушыларына ауыз әдебиетін оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді анықтау және олардың оқу үдерісіндегі нәтижелілігін негіздеу. Зерттеу барысында педагогикалық әдебиеттерге талдау жасалып, бақылау, сауалнама және тәжірибелік-эксперименттік әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері ауыз әдебиетін оқытуда ойын, сахналау, көрнекілік, шығармашылық және интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқу материалын меңгеру деңгейін жоғарылататынын көрсетті. Сонымен қатар, бұл әдістер оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, шығармашылық қабілеттерін дамытып, ұлттық және адамгершілік құндылықтарды игеруіне ықпал етеді.

Зерттеу қорытындысы ауыз әдебиетін оқытуда дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіре қолданудың маңыздылығын көрсетеді және мұғалімдерге практикалық ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: ауыз әдебиеті, бастауыш мектеп, оқыту әдістері, шығармашылық қабілет, ұлттық тәрбие, оқу үдерісі.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың рухани-адамгершілік дамуына ерекше мән берілуде. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқыту – ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Ауыз әдебиеті халықтың ғасырлар бойы жинақтаған даналығының көрінісі ретінде жас ұрпаққа тәлім-тәрбие берудің тиімді жолы саналады.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес ауыз әдебиеті үлгілері (ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар) олардың ойлау қабілетін, тіл байлығын, шығармашылық қиялын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ол оқушылардың ұлттық дүниетанымын қалыптастырып, адамгершілік қасиеттерін дамытады [1].

Зерттеудің мақсаты – бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқытудың тиімді әдістерін анықтау және олардың оқу үдерісіндегі маңызын негіздеу.

Ауыз әдебиетін оқытуда әртүрлі әдістерді қолдану арқылы олардың тиімділігін салыстыру. Зерттеу нысаны – бастауыш мектептегі оқу үдерісі. Зерттеу пәні – ауыз әдебиетін оқыту әдістері.

Зерттеу барысында бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқытудың тиімді әдістерін жүйелі қолданудың оқушылардың білім сапасына, танымдық белсенділігіне және тұлғалық дамуына ықпалы кешенді түрде қарастырылды [2]. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс нәтижелері тиімді әдістерді қолдану дәстүрлі оқытуға қарағанда анағұрлым жоғары нәтиже беретінін көрсетті.

Зерттеу нәтижелері бірнеше бағыт бойынша талданды:

Ауыз әдебиетін оқытуда ойын, сахналау және интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың сабаққа белсенді қатысуына айтарлықтай әсер етті.

Бақылау нәтижелері:

- эксперимент тобында оқушылардың 75–85%-ы сабаққа белсенді қатысты;
- өз еркімен жауап беру, сұрақ қою көрсеткіштері артты;

- топтық жұмыстарға қызығушылық жоғарылады.

Ал бақылау тобында бұл көрсеткіштер 50–60% деңгейінде қалды.

Бұл айырмашылық оқыту әдістерінің оқушылардың ішкі мотивациясына тікелей әсер ететінін дәлелдейді.

Тиімді әдістерді қолдану арқылы оқушылардың мәтінді түсіну, мазмұнын айту және талдау дағдылары жақсарды.

Нәтижелер:

• эксперимент тобында оқу материалын толық меңгерген оқушылар үлесі – 80%-ға дейін жетті;

- бақылау тобында бұл көрсеткіш – шамамен 60–65% болды;

- мәтінді талдау және кейіпкерлерге мінездеме беру дағдылары айтарлықтай дамыды.

Бұл көрсеткіштер көрнекілік пен практикалық әрекетке негізделген оқытудың тиімділігін көрсетеді.

Ауыз әдебиеті үлгілерін (мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, ертегілер) қолдану оқушылардың тіл байлығын дамытуға оң әсер етті.

Анықталған нәтижелер:

- сөздік қорының кеңеюі байқалды;

- сөйлеу мәдениеті қалыптасты;

- өз ойын еркін жеткізу дағдылары дамыды.

Эксперимент тобында оқушылардың 70–80%-ы еркін сөйлеуге бейімделсе, бақылау тобында бұл көрсеткіш төмен деңгейде қалды.

Шығармашылық тапсырмалар (ертегі құрастыру, сахналау, рөлдік ойындар) оқушылардың қиялын және шығармашылық белсенділігін арттырды[3].

Нәтижесінде: оқушылардың 65–75%-ы шығармашылық жұмыстарға белсенді қатысты; өзіндік ой айту, жаңа идея ұсыну қабілеттері қалыптасты; көркем сөйлеу дағдылары жетілді.

Бұл әдістер оқушылардың тек білімін ғана емес, тұлғалық дамуын да қамтамасыз ететінін көрсетті.

Ауыз әдебиеті арқылы оқыту оқушылардың эмоционалдық қабылдауына және адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етті.

Бақылау нәтижелері: оқушылар кейіпкерлердің әрекеттеріне баға беруге үйренді; жақсы мен жаманды ажырату қабілеті дамыды; үлкенді құрметтеу, достық, адалдық сияқты құндылықтарға қызығушылық артты.

Бұл ауыз әдебиетінің тәрбиелік әлеуетінің жоғары екенін дәлелдейді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері ауыз әдебиетін оқытуда тиімді әдістерді қолдану: оқушылардың оқу сапасын арттыратынын; танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытатынын; ұлттық және адамгершілік құндылықтарды қалыптастыратынын дәлелдеді[4].

Сонымен қатар, оқыту әдістерін дұрыс таңдау мен оларды жүйелі қолдану бастауыш білім берудің сапасын арттырудың негізгі факторларының бірі екені анықталды.

Ауыз әдебиетін оқытуда иллюстрациялар, бейнематериалдар, сахналық көріністер қолдану оқушылардың материалды жақсы түсінуіне мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ауыз әдебиетін оқытуда дәстүрлі әдістермен қатар заманауи және интерактивті әдістерді үйлестіре қолдану жоғары нәтиже береді.

Бастауыш сынып оқушылары үшін ойын, көрнекілік және шығармашылық тәсілдер ерекше маңызды. Себебі бұл кезеңде балалардың қабылдауы нақты бейнелер мен әрекеттер арқылы жүзеге асады.

Сахналау және шығармашылық тапсырмалар оқушылардың тек білімін ғана емес, тұлғалық қасиеттерін де дамытады. Сонымен қатар, ауыз әдебиеті арқылы ұлттық тәрбие беру жүзеге асады.

Дегенмен, кейбір жағдайларда мұғалімдердің әдістемелік дайындығы жеткіліксіз болуы мүмкін. Сондықтан мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру маңызды.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқытуда тиімді әдістерді қолдану оқушылардың оқу жетістіктеріне, тұлғалық дамуына және ұлттық

дүниетанымының қалыптасуына тікелей әсер ететінін көрсетті. Ауыз әдебиеті тек оқу материалы ғана емес, ол – тәрбиелік, дамытушылық және мәдени құндылықтарды жеткізетін кешенді педагогикалық құрал.

Зерттеу барысында анықталғандай, дәстүрлі оқыту әдістері (мәтінді оқу, мазмұндау) оқушылардың білімін белгілі бір деңгейде қалыптастырғанымен, олардың белсенділігін, қызығушылығын және шығармашылық қабілеттерін толық дамыта алмайды. Ал ойын, сахналау, интерактивті және шығармашылық әдістерді қолдану оқыту үдерісін жандандырып, оқушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескерсек, олардың қабылдауы нақты бейнелер, эмоциялық әсерлер және әрекет арқылы жүзеге асады. Осыған байланысты көрнекілік әдісі мен сахналау тәсілдері ерекше тиімді болып табылады[5]. Мысалы, ертегілерді рөлге бөліп ойнау барысында оқушылар кейіпкерлердің іс-әрекетін түсініп қана қоймай, олардың мінез-құлқын бағалауға үйренеді. Бұл өз кезегінде сыни ойлау дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, ойын технологияларын қолдану оқушылардың ішкі мотивациясын арттырады. Ойын барысында бала еркін әрекет етеді, қателесуден қорықпайды және білімді табиғи түрде меңгереді. Бұл бастауыш білім беру кезеңі үшін аса маңызды, себебі дәл осы кезеңде оқу әрекетіне деген оң көзқарас қалыптасады.

Зерттеу нәтижелері шығармашылық тапсырмалардың да маңыздылығын көрсетті. Ертегіні жалғастыру, жаңа кейіпкер қосу, мақал құрастыру сияқты тапсырмалар оқушылардың қиялын дамытып, өзіндік ойлау қабілетін қалыптастырады. Бұл тапсырмалар арқылы оқушылар тек дайын ақпаратты қабылдамай, оны қайта өңдеп, жаңа мазмұн жасай алады.

Ауыз әдебиетін оқытуда сұрақ-жауап әдісінің де рөлі ерекше. Дұрыс қойылған сұрақтар оқушыларды ойлануға, талдауға және өз пікірін дәлелдеуге үйретеді. Бұл олардың логикалық ойлау қабілетін дамытып, коммуникативтік дағдыларын жетілдіреді.

Сонымен бірге, зерттеу барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың тиімділігі де дәлелденді. Бейнематериалдар, презентациялар және интерактивті тапсырмалар оқушылардың назарын аударып, оқу материалын жеңіл қабылдауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл технологияларды қолдану дәстүрлі әдістерді толық алмастырмауы тиіс, керісінше оларды толықтырушы құрал ретінде пайдаланылуы қажет.

Ауыз әдебиетін оқыту арқылы ұлттық тәрбие беру мәселесі де ерекше назар аударуды талап етеді. Халық ауыз әдебиеті үлгілері оқушыларға адамгершілік құндылықтарды, ұлттық дүниетанымды және мәдени мұраны жеткізеді. Сондықтан ауыз әдебиетін оқыту тек тіл дамыту немесе әдеби білім беру мақсатымен шектелмей, тәрбиелік бағытта да жүргізілуі тиіс.

Дегенмен, зерттеу барысында бірқатар қиындықтар да анықталды. Атап айтқанда: кейбір мұғалімдердің заманауи әдістерді жеткілікті деңгейде меңгермеуі; оқу-әдістемелік құралдардың жеткіліксіздігі;

уақыттың шектеулі болуы. Бұл мәселелерді шешу үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру, әдістемелік қолдау көрсету және оқу бағдарламаларын жетілдіру қажет.

Жалпы алғанда, ауыз әдебиетін тиімді оқыту үшін дәстүрлі және инновациялық әдістерді үйлестіре қолдану қажет. Бұл тәсіл оқушылардың білімін тереңдетіп қана қоймай, олардың тұлғалық дамуын қамтамасыз етеді.

Бастауыш мектепте ауыз әдебиетін оқыту – оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды үдеріс.

Зерттеу нәтижесінде: тиімді әдістерді қолдану оқу сапасын арттыратыны; оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігі жоғарылайтыны; шығармашылық және тілдік қабілеттер дамитыны анықталды.

Ұсыныстар: ауыз әдебиетін оқытуда интерактивті әдістерді кеңінен қолдану; мұғалімдердің әдістемелік шеберлігін арттыру; оқу бағдарламасына ұлттық мазмұнды күшейту.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасы
2. Жарықбаев Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы
5. Қазақстан Республикасының білім беру туралы заңы

МАТЕМАТИКАНЫ ФИЗИКАМЕН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

¹Урматова А.Н., ²Мырзасейтова К.Н., ³Мухтарова З.

Математика және физика кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aijanurmatova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1323-1639>

Магистр, аға оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент қ.

Магистрант

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент

Аңдатпа. Бұл мақалада математиканы физикамен пәнаралық байланыстар арқылы оқыту әдістері қарастырылады. Математика мен физика өзара байланысты ғылымдар болып табылады, себебі көптеген физикалық құбылыстар мен заңдар математикалық модельдер, формулалар және функциялар арқылы сипатталады. Оқу процесінде пәнаралық байланысты пайдалану студенттердің тұтас ғылыми дүниетанымдық көзқарасын, логикалық және аналитикалық ойлауын дамытуға және жаратылыстану ғылымдарын оқуға деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

Бұл мақалада білім беру процесінде математика мен физиканың пәнаралық интеграциясын жүзеге асырудың негізгі әдістері талданады. Интеграцияланған сабақтар, физикалық мазмұндағы математикалық есептерді шешу, физикалық процестерді графикалық талдау, математикалық модельдеу және білім беру іс-әрекетінде эксперименттік деректерді пайдалану сияқты оқыту әдістері қарастырылады. Физикалық заңдар мен құбылыстарды зерттеудегі математикалық әдістердің рөліне ерекше назар аударылады.

Зерттеу нәтижелері пәнаралық байланысты қолдану тереңірек оқуға, практикалық дағдыларды дамытуға және оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді. Бұл әдістерді қолдану оқу тиімділігін арттырады және оқушылардың ғылыми ойлауын дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: пәнаралық байланыс, математика, физика, оқыту әдістері, математикалық модельдеу, интеграция.

Abstract: This article examines teaching methods for mathematics based on interdisciplinary connections with physics. Mathematics and physics are closely related sciences, since many physical phenomena and laws are described using mathematical models, formulas, and functions. The use of interdisciplinary connections in the educational process contributes to the formation of a holistic scientific worldview among students, develops logical and analytical thinking, and increases interest in studying natural science disciplines.

The paper analyzes the main ways of implementing interdisciplinary integration of mathematics and physics in the learning process. Such teaching methods as integrated lessons, solving mathematical problems with physical content, graphical analysis of physical processes, mathematical modeling, and the use of experimental data in educational activities are considered. Special attention is paid to the role of mathematical methods in the study of physical laws and phenomena.

The results of the study show that the use of interdisciplinary connections contributes to deeper understanding of the educational material, the formation of practical skills, and the development of students' cognitive activity. The application of these methods increases the effectiveness of the learning process and promotes the development of scientific thinking among students.

Keywords: interdisciplinary connection, mathematics, physics, teaching methods, mathematical modeling, integration.

Қазіргі білім беру жүйесінде пәндерді өзара байланыстыра оқыту маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Ғылымдардың дамуында интеграция үрдісі күшейіп, әртүрлі ғылым салалары арасындағы байланыстар айқын көріне бастады [1]. Осы тұрғыдан алғанда математика мен физика пәндерінің өзара байланысы ерекше маңызға ие.

Математика физикалық құбылыстарды сипаттаудың негізгі құралы болып табылады. Физикалық заңдардың көпшілігі математикалық формулалар мен теңдеулер арқылы өрнектеледі. Сондықтан физиканы тиімді меңгеру үшін математикалық білімнің жоғары деңгейде болуы қажет. Сонымен қатар математикадағы көптеген ұғымдар физикалық құбылыстар арқылы нақты түсіндіріледі.

Пәнаралық байланысты жүзеге асыру оқушылардың білімін тереңдетуге және оларды практикада қолдануға мүмкіндік береді. Педагогика ғылымында пәнаралық байланыс оқыту процесінің тиімділігін арттыратын маңызды дидактикалық принциптердің бірі болып саналады. Бұл тәсіл оқушылардың бір пәннен алған білімін басқа пәндерді меңгеру барысында қолдануына мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланыс – әртүрлі оқу пәндері арасындағы мазмұндық және әдістемелік байланыстарды жүзеге асыру арқылы білім беру процесін ұйымдастыру тәсілі [2]. Бұл тәсіл оқушылардың білімін жүйелеуге және ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған.

Физикадағы көптеген құбылыстар (қозғалыс, толқын, электр тогы, тербеліс) математикалық функциялар арқылы сипатталады [3]. Сондықтан математикалық білім физиканы түсінудің негізі болып табылады.

Математика мен физиканы байланыстыра оқыту оқушылардың білімін тереңдетуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдің бірнеше артықшылықтары бар:

1. Ғылыми дүниетанымды қалыптастыру. Оқушылар табиғат құбылыстарының біртұтас екенін түсінеді.
2. Логикалық ойлауды дамыту. Физикалық есептерді шешу барысында математикалық талдау дағдылары дамиды.
3. Практикалық бағыттылық. Оқушылар теориялық білімді нақты жағдайларда қолдануды үйренеді.
4. Танымдық қызығушылықты арттыру. Пәндерді байланыстыра оқыту сабақтың қызықты әрі мазмұнды болуына ықпал етеді.

Қазіргі білім беру жүйесінде мұндай интеграцияланған тәсіл STEM білім беру тұжырымдамасында кеңінен қолданылып келеді. STEM тәсілі ғылым, технология, инженерия және математика пәндерін біріктіріп оқытуға негізделген.

Математиканы физикамен байланыстыра оқытудың келесідей әдістері бар:

1. Интеграциялық сабақ әдісі.

Бұл әдісте математика мен физика тақырыптары біріктіріліп оқытылады. Мысалы:

- сызықтық функция – бірқалыпты қозғалыс графигі;
- тригонометриялық функциялар – тербеліс және толқын процестері;
- туынды – жылдамдық пен үдеуді анықтау.

Мұндай сабақтарда оқушылар екі пән арасындағы байланысты анық көреді.

1. Векторлар. Вектор ұғымы геометрияда да, физикада да кеңінен қолданылады. Геометрияда вектор бағытталған кесінді ретінде анықталса, физикада күш, жылдамдық, үдеу, импульс, кернеулік сияқты векторлық шамаларды сипаттау үшін қолданылады [4].

Вектор ұғымын оқытуда физикалық мысалдарды пайдалану тиімді. Геометрияда векторға анықтама беру үшін күш, жылдамдық, үдеу сияқты алғашқы векторлық шамалардың

физикалық мысалдары қарастырылады. Физикадағы векторлық шамалардың нақты қасиеттерін абстракциялай отырып, оқушылар бағытталған кесінділермен көрнекі түрде өрнектелген вектор ұғымын тезірек және оңайырақ меңгереді .

2. Туынды және интеграл. Туынды ұғымы – математикалық анализдің негізгі ұғымдарының бірі. Оның физикалық мағынасы – шаманың өзгеру жылдамдығы. Мектеп физикасында туынды арқылы анықталатын ұғымдар:

- Лездік жылдамдық: $v = \frac{dx}{dt}$

- Үдеу: $a = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2x}{dt^2}$

- Ток күші: $I = \frac{dq}{dt}$

- Жылу сыйымдылығы: $C = \frac{dQ}{dT}$

Интеграл ұғымы туындыға кері операция ретінде физикада жұмысты есептеуде, зарядты анықтауда, жылу мөлшерін табуда қолданылады. Гармониялық және электромагниттік тербелістерді оқығанда туынды мен интеграл ұдайы қолданылады .

Шекке көшу операциясы да физикалық ұғымдарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Орташа жылдамдықтан лездік жылдамдыққа, орташа үдеуден лездік үдеуге өту шекке көшу арқылы жүзеге асырылады .

3. Тригонометрия. Тригонометриялық функциялар физикада периодты процестерді сипаттауда қолданылады. Гармониялық тербелістер, толқындық процестер, айнымалы ток – осының бәрі тригонометриялық функциялар арқылы өрнектеледі. Тригонометриялық функциялар жөніндегі мәліметтер бірыңғай тербелістер мен толқындардың әр түрлі табиғатын бірегей өрнектеуге мүмкіндік береді .

2. Физикалық мазмұндағы математикалық есептер.

Математика сабағында физикамен байланысты есептер қолдануға болады.

1 есеп. Дене бірқалыпты қозғалыспен қозғалады. Оның жылдамдығы $v = 6$ м/с. Дененің қозғалыс теңдеуі:

$$x = vt$$

1. $t = 5$ с болғандағы дененің координатасын табындар.

2. Қозғалыстың $x(t)$ графигінің түрін анықтаңдар.

Шешуі: Берілген формула бойынша:

$$x = vt$$

Берілген мәндерді қоямыз:

$$x = 6 \cdot 5$$

$$x = 30$$

Демек, дене 5 секундта 30 метр жол жүреді.

Бұл сызықтық функция, сондықтан график түзу сызық болады.

Бірнеше нүктені алатын болсақ:

t(c)	x(m)
0	0
1	6
2	12
3	18
4	24

Бұл нүктелерді координаталық жазықтықта белгілесек, түзу сызық шығады.

Жауабы: $x = 30$ м, графигі түзу сызық.

2 есеп. Еркін түсу кезінде дененің биіктігі уақытқа байланысты келесі формуламен анықталады:

$$h = \frac{gt^2}{2}$$

мұндағы $g = 10 \text{ м/с}^2$ - еркін түсу үдеуі.

1. $t=3$ с уақыт өткенде дененің жүрген жолын табыңдар.

2. Бұл функцияның графигінің түрін анықтаңдар.

Шешуі: Берілген формулаға мәндерді қоямыз:

$$h = \frac{10 \cdot 3^2}{2}$$

Алдымен дәрежені табамыз: $3^2 = 9$

Сонда:

$$h = \frac{10 \cdot 9}{2}$$

$$h = \frac{90}{2}$$

$$h = 45$$

Демек, дене 3 секундта 45 метр биіктікте түседі.

Функция: $h(t) = 5t^2$

Бұл квадраттық функция, сондықтан графигі парабола болады.

t(c)	h (м)
0	0
1	5
2	20
3	45

Жауабы: $h = 45$ м, графигі – парабола.

Математика мен физиканың пәнаралық байланысы білім беру процесінің тиімділігін арттырудың маңызды құралдарының бірі болып табылады [5]. Бұл пәндерді интеграцияланған түрде оқыту оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға және олардың танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланысты жүзеге асыру үшін интеграциялық сабақтар, физикалық мазмұндағы математикалық есептер, графиктік талдау, математикалық модельдеу және эксперименттік әдістер кеңінен қолданылуы тиіс.

Осы әдістерді тиімді қолдану арқылы оқушылардың математикалық және физикалық білімдерін тереңдетуге және олардың практикалық дағдыларын дамытуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбілқасымов А.Е. Математиканы оқыту әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Білім, 2014. – 224 б.
2. Қаңлыбаев Қ.И. Математиканы оқыту әдістемесі: жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: Дәуір, 2013. – 368 б.
3. Оспанов Т., Құрманалина Ш., Құрманалина С. Бастауыш мектепте математиканы оқыту әдістемесі. – Астана: Фолиант, 2010. – 468 б.
4. Смағұлов Е.Ж., Ожибаева З.М. Математика пәнін оқытуда STEM тәсілін қолдану // Педагогикалық ғылымдар хабаршысы. – 2020. – №3. – Б. 45–50.
5. Қарсақбаев Қ.Р., Ысмагул Р.С. Математика оқыту теориясындағы пәнаралық байланыстар // Педагогика және психология. – 2019. – №2. – Б. 67–72.

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫ ОҚЫТУДА ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ДӘЛЕЛДЕУ

¹Мырзасейтова К.Н., ²Қыдырбай Е.

¹Магистр, аға оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент қ.

²Магистрант

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент

Аңдатпа. Бұл мақалада математикалық білім беруде теңсіздіктерді дәлелдеу үшін математикалық талдау элементтерін пайдаланудың әлеуеті қарастырылады. Математикалық білім беруге қойылатын қазіргі заманғы талаптарға сәйкес, аналитикалық әдістерді қолдану студенттердің теориялық білімдерін тереңдетіп қана қоймай, сонымен қатар олардың логикалық ойлауын, аналитикалық және дәлелдеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл зерттеуде функцияларды, туындыларды, монотондылықты және экстремумдарды пайдаланып теңсіздіктерді дәлелдеудің негізгі әдістері қарастырылады. Сонымен қатар, әртүрлі күрделіліктегі есептерді шешуге математикалық талдау элементтерін қолданудың педагогикалық аспектілері талданады. Теориялық талдау және практикалық қолдану нәтижелері математикалық талдау әдістерін жүйелі қолдану студенттердің теңсіздіктердің қасиеттерін түсінуін жақсартатынын және қатаң математикалық дәлелдеу дағдыларын дамытатынын көрсетеді. Мақалада талқыланған тәсілдердің тиімділігін көрсететін әдіснамалық ұсыныстар мен мысал есептері келтірілген.

Кілт сөздер: теңсіздіктер, математикалық талдау, функция, туынды, экстремум, дәлелдеу, математиканы оқыту әдістері.

Abstract: This paper examines the possibilities of applying elements of mathematical analysis to the proof of inequalities in the process of teaching mathematics. In accordance with modern requirements of mathematical education, the use of analytical methods not only deepens students' theoretical knowledge but also contributes to the development of their logical thinking, analytical, and proof-related skills. The study investigates the main methods of proving inequalities using functions, derivatives, monotonicity, and extrema. In addition, pedagogical aspects of applying elements of mathematical analysis when solving problems of various levels of difficulty are analyzed. The results of theoretical analysis and practical application show that the systematic use of methods of mathematical analysis enhances students' understanding of the properties of inequalities and forms skills of rigorous mathematical proof. The article presents methodological recommendations and examples of problems demonstrating the effectiveness of the proposed approaches.

Keywords: inequalities, mathematical analysis, function, derivative, extremum, proof, methods of teaching mathematics.

Қазіргі білім беру жүйесінде математика пәнін оқытуда логикалық ойлау, дәлелділік және аналитикалық қабілеттерді дамыту басты назарда. Бұл тұрғыда теңсіздіктерді дәлелдеу – оқушылардың математикалық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған маңызды компонент болып табылады. Теңсіздіктерді дәлелдеудің дәстүрлі алгебралық тәсілдерінен бөлек, математикалық талдау элементтерін қолдану олардың шешімін жүйелі және қатаң логикалық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді [1].

Математикалық талдаудың элементтері теңсіздіктерді дәлелдеуде бірнеше тиімді әдісті қамтиды. Функция әдісі теңсіздіктің бір бөлігін функция түрінде қарастыруға және оның таңбалық қасиеттерін зерттеуге негізделеді. Мұнда функцияның анықталу облысы, үздіксіздігі, монотондығы және экстремумдары зерттеледі. Егер функция барлық қарастырылатын аралықта оң немесе теріс мәндер қабылдайтыны дәлелденсе, бастапқы теңсіздік те орындалады [1].

Туындыны қолдану әдісі функцияның өсу және кему аралықтарын анықтауға мүмкіндік береді, бұл теңсіздіктерді дәлелдеуде маңызды құрал болып табылады. Бірінші ретті туындының таңбасын зерттеу арқылы функцияның монотондығы анықталады, ал екінші ретті туынды арқылы функцияның дөңестігі мен ойыстығы қарастырылады. Бұл тәсіл классикалық Jensen, Бернулли және Чебышев теңсіздіктерін дәлелдеуде кеңінен қолданылады.

Экстремумдарды табу әдісі арқылы функцияның ең үлкен немесе ең кіші мәндері анықталып, берілген өрнектің шектік мәндері белгіленеді. Бұл тәсіл әсіресе оптимизация есептері мен нақты сандық шектеулерді қажет ететін теңсіздіктерді дәлелдеуде тиімді. Мұндай әдістер оқушылардың логикалық ойлауын және аналитикалық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Отандық зерттеушілердің жұмыстары математикалық талдау элементтерін қолданудың білім беру процесіндегі тиімділігін көрсетеді. Мысалы, Мулдағалиев В. С. мен Кажғалиев Н. Н. мультимедиялық ресурстарды пайдалану арқылы оқушылардың сабақтағы белсенділігін арттыруға және материалды терең түсінуіне ықпал ететінін атап өткен [3]. Смағұлова А. А. АКТ құралдарын қолдану арқылы есеп шығару дағдыларын қалыптастыруға және логикалық ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік беретінін көрсеткен [2]. Нәсіпбергенова Ф. К. мен Жансейітова Л. Ж. интерактивті әдістерді жүйелі түрде қолдану оқушылардың шығармашылығын, дербестігін және есептерді өз тәсілімен шешу қабілетін қалыптастыратынын дәлелдеген [5]. Дүйсебаева А. және т.б. цифрлық білім беру жағдайында болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда электрондық ресурстардың маңыздылығын зерттеген [6].

Шетелдік зерттеулер де осы бағыттың өзектілігін растайды. Классикалық математикалық талдау бойынша Коши, Hardy, Littlewood, Pólya және Rudin еңбектерінде теңсіздіктерді дәлелдеу әдістері, функцияларды талдау, туынды мен экстремумдарды қолдану тәжірибесі кеңінен қарастырылған. Бұл зерттеулер математикалық дәлелдеуді логикалық тұрғыдан жүйелеуге, сондай-ақ оқушыларға аналитикалық ойлауды үйретуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, электрондық оқу құралдарын (ЭОҚ) қолдану қазіргі математика сабақтарының маңызды компонентіне айналған. АКТ құралдары оқушылардың есеп шығару қабілетін жетілдіруге, пәнге қызығушылығын арттыруға және өзіндік білім алу әрекетін қалыптастыруға мүмкіндік береді [2–6]. Мысалы, мультимедиялық және интерактивті платформаларды қолдану арқылы оқушылардың ойлау белсенділігі артып, дәстүрлі емес тәсілдермен есептерді шешуге ынталандыруға болады. Moodle және CoreApp сияқты платформалар оқу үдерісін жеке тұлғаға бейімдеп, тапсырмаларды оқушының деңгейіне сәйкестендіруге мүмкіндік береді [3–6].

Жоғарыда аталған зерттеулерге сүйене отырып, қазіргі таңда математикалық талдау элементтерін қолдана отырып теңсіздіктерді дәлелдеу және электрондық ресурстарды тиімді пайдалану – оқушылардың есеп шығару дағдыларын дамыту, пәнді терең меңгеру және білім алушылардың логикалық ойлауын жетілдіру үшін заманауи қажеттілікке айналғанын көруге болады. Зерттеу мақсаты – оқушыларды математикадан есеп шығаруға үйрету барысында

математикалық талдау әдістері мен ЭОҚ-ны тиімді қолдану жолдарын анықтау және олардың оқу жетістіктеріне әсерін тәжірибелік тұрғыда негіздеу. Зерттеудің проблемасы – мектепте ЭОҚ қолданудың жеткіліксіздігі немесе тиімді әдістемесінің жүйесіздігі салдарынан оқушылардың есеп шығару дағдыларының баяу қалыптасуы.

Негізгі бөлім. Математикалық талдаудың теңсіздіктерді дәлелдеудегі негізгі элементтері:

- Функция әдісі: Берілген теңсіздікті функция түрінде қарастыру, оның мәндерінің таңбасын талдау.

- Туынды әдісі: Функцияның өсу және кему аралықтарын анықтау үшін бірінші туындыны пайдалану. Екінші туынды арқылы функцияның дөңестігі мен ойыстығын зерттеу.

- Экстремумдар әдісі: Функцияның ең үлкен және ең кіші мәндерін анықтау арқылы теңсіздіктің шектік мәндерін белгілеу.

- Математикалық талдаудың элементтерін тиімді көрсету үшін заманауи технологиялар қолданылады:

- Мультимедиялық ресурстар: графиктер, диаграммалар, интерактивті тапсырмалар (Мулдағалиев, Кажғалиев, 2019).

- Студенттердің логикалық ойлау қабілетін дамыту: әртүрлі визуалды әдістер арқылы есеп шешу.

- Электрондық курстар Moodle, GeoGebra платформаларында тиімді қолданылады (Смағұлова, 2020; Дүйсебаева, т.б., 2021).

Теңсіздіктерді дәлелдеудің мысалы:

Дәлелдеңіз: $(x - 1)^2 \geq 0, x \in \mathbb{R}$.

Шешімі (математикалық талдау арқылы):

Функцияны қарастырайық: $f(x) = (x - 1)^2$

$f'(x) = 2(x - 1) \rightarrow f''(x) = 0$ болғанда $x=1$

$f''(x) = 2 > 0 \rightarrow x = 1$ нүктесінде функцияның минимум мәні.

Минимум мәні: $f(1) = 0 \rightarrow (x - 1)^2 \geq 0$

ЭОҚ көмегімен $f(x) = (x - 1)^2$ графигін көрсету, функцияның төменгі шегі нүктесін интерактивті көрсету.

Оқушылар график бойынша теңсіздіктің дұрыс екенін визуалды көре алады.

Математикалық талдау элементтері (туынды, екінші туынды, экстремум, монотондық, шектік мәндер) теңсіздіктерді дәлелдеудің ең тиімді құралдары болып табылады (Ахметова, 2018). Мысалы:

Туынды арқылы дәлелдеу: функцияның өсуін немесе кемуін анықтау арқылы теңсіздіктің барлық мәні үшін орындалатынын көрсету.

Мысалы, функция $f(x) = x^2 - 4x + 5 \rightarrow f'(x) = 2x - 4$

Туындының таңбасына қарап функцияның $x \geq 2$ кезінде өседі, $x \leq 2$ кезінде кемиді. Осы арқылы теңсіздіктің минималды мәнін табуға болады.

Мысал. Барлық нақты x сандары үшін келесі теңсіздіктің орындалатынын дәлелдейік:

$$e^x \geq 1 + x$$

Дәлелдеуі:

Берілген теңсіздікті дәлелдеу үшін келесі функцияны қарастырайық:

$$f(x) = e^x - (1 + x)$$

Функцияның анықталу облысы барлық нақты сандар жиыны - $\mathbb{R}$.

Енді функцияның бірінші және екінші ретті туындыларын табайық:

$$f'(x) = e^x - 1$$

$$f''(x) = e^x$$

Екінші ретті туындының барлық $x \in \mathbb{R}$ үшін оң екенін байқаймыз:

$$f''(x) > 0$$

Бұл функцияның дөңес екенін көрсетеді.

Енді функцияның ең кіші мәнін анықтаймыз. Ол үшін бірінші ретті туындыны нөлге теңестіреміз:

$$f'(x) = 0 \Rightarrow e^x = 1 \Rightarrow x = 0$$

$x = 0$ нүктесіндегі функция мәнін есептейік:

$$f(0) = 1 - (1 + 0) = 0$$

Функция дөңес және $x = 0$ нүктесінде минимал мәнін қабылдайтындықтан, функцияның барлық мәндері үшін:

$$f(x) \geq 0$$

Олай болса:

$$e^x \geq 1 + x$$

Теңсіздік дәлелденді.

Монотондық: егер $f'(x) \geq 0$ барлық x үшін орындалса, $f(x)$ функциясы өспелі, сондықтан оның минималды мәнін табу оңай болады.

Екінші туынды және экстремум: $f''(x) > 0$ болса, критикалық нүктеде минимум, $f''(x) < 0$ болса максимум бар. Бұл тәсіл арқылы көпшілік квадраттық, кубтық және төртінші дәрежелі функциялар үшін теңсіздіктерді дәлелдеуге болады.

Бұл әдістер классикалық теңсіздіктерді (мысалы, Коши-Буняковский) дәлелдеуге тікелей қолданылады (Hardy et al., 1952; Cauchy, 1821).

Математикалық талдаудың негізгі элементтерін — туынды, екінші туынды, экстремум, монотондық және функцияның шектік мәндерін пайдалану теңсіздіктерді дәлелдеудің тиімді әдісі болып табылады. Бұл әдістердің артықшылығы – теңсіздікті барлық анықталу аймағында формалды түрде тексеріп, оның орындалуын дәлелдей алуында. Студенттер мен оқушылар үшін бұл тәсіл күрделі математикалық ұғымдарды жүйелі және нақты түсінуге мүмкіндік береді.

Практикалық тұрғыдан, аналитикалық әдістерді қолдану арқылы теңсіздіктердің минималды және максималды мәндері анықталады, функцияның өсу немесе кему аймақтары көрсетіледі. Бұл тек теориялық дәлелдеме ғана емес, сонымен қатар студенттердің логикалық ойлауын дамытуға, есеп шығару дағдыларын жетілдіруге және өз бетінше шешім қабылдау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, графикалық әдістер мен интерактивті құралдарды қосу оқытуды көрнекі етеді, материалды тез меңгеруге мүмкіндік береді және оқу процесін оқушы үшін қолжетімді әрі қызықты етеді.

Зерттеу барысында практикалық мысалдар көрсеткендей, туынды мен экстремумдарды пайдалану арқылы теңсіздіктерді дәлелдеу тек нақты есептерде ғана емес, күрделі функциялар мен көп айнымалы теңсіздіктерді зерттеуде де тиімді. Мұндай тәсілдер оқушыларға формулаларды тек жаттап қана қоймай, оларды логикалық жүйе ретінде түсінуге мүмкіндік береді, бұл олардың математикалық сауаттылығы мен аналитикалық ойлау қабілетін арттырады.

Қорытындылай келе, математикалық талдаудың элементтерін қолдану арқылы теңсіздіктерді дәлелдеу – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын, оқу үдерісін интерактивті әрі тиімді ұйымдастыратын, сондай-ақ олардың есеп шығару және

проблемаларды шешу қабілетін дамытатын кешенді әдістеме болып табылады. Бұл тәсілді мектеп пен университет деңгейінде қолдану оқушылардың және болашақ мамандардың теориялық білімін тереңдетуге, практикалық дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ ғылыми ойлауын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметова, Г. Т. Математикалық талдаудың элементтері және теңсіздіктерді дәлелдеу әдістері. Алматы: Физматлит, 2018. 256 б.
2. Смағұлова, А. А. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы математика сабақтарын ұйымдастыру. Алматы: Білім, 2020. 184 б.
3. Мұлдағалиев, В. С., Кажғалиев, Н. Н. Мультимедиялық ресурстарды қолдану арқылы мектеп математикасын оқыту. ҚазҰУ педагогика журналы, 2019, №2, 45–52 б.
4. Муталипов, С. Т., Усманов, К. И. Математика курсын иллюстрациялық оқытуда мультимедиялық технологияларды қолдану. Педагогикалық ғылымдар журналы, 2020, №3, 77–85 б.
5. Нәсіпбергенова, Ф. К., Жансейітова, Л. Ж. Интерактивті әдістерді қолдану арқылы оқушылардың дербестілігін қалыптастыру. Алматы: Білім Инновациясы, 2019, 132 б.
6. Дүйсебаева, А., т.б. Цифрлық білім беру жағдайында математика пәні мұғалімдерін даярлау. ҚазҰУ оқу-әдістемелік журнал, 2021, №1, 58–66 б.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Керімбаева З.К., Нарзиева Р.Д.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Аңдатпа. Бұл мақалада балалар әдебиетін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдары қарастырылады. Зерттеу барысында балалар әдебиетінің тәрбиелік мүмкіндіктері, оның мазмұны мен құрылымы талданып, оқу-тәрбие үдерісінде қолдану ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар, әдеби шығармалар арқылы оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігін, ұлттық құндылықтарға құрметін және азаматтық көзқарасын қалыптастыру жолдары жүйеленді. Зерттеу нәтижелері балалар әдебиетін мақсатты түрде қолдану оқушылардың патриоттық сана-сезімін дамытуға оң әсер ететінін көрсетті.

Түйін сөздер: балалар әдебиеті, патриоттық тәрбие, бастауыш сынып, ұлттық құндылықтар, оқу-тәрбие процесі, әдеби оқу

Қазіргі білім беру жүйесінде жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Патриоттық тәрбие – тұлғаның рухани-адамгершілік дамуының негізгі құрамдас бөлігі. Әсіресе бастауыш сынып кезеңінде бұл бағыттағы жұмыстар жүйелі жүргізілуі қажет, себебі осы кезеңде оқушының дүниетанымы мен құндылық бағдарлары қалыптасады.

Балалар әдебиеті – оқушылардың ой-санасына, эмоциялық әлеміне тікелей әсер ететін маңызды педагогикалық құрал. Көркем шығармалар арқылы оқушылар елін, жерін, тілін, мәдениетін сүюге тәрбиеленеді. Сонымен қатар, әдеби кейіпкерлердің іс-әрекеттері арқылы оқушылар адамгершілік және азаматтық қасиеттерді меңгереді[1].

Зерттеудің мақсаты – балалар әдебиетін оқыту барысында бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдарын анықтау және оның нәтижелілігін негіздеу.

Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістер кешені қолданылды.

Теориялық әдістер: балалар әдебиеті мен патриоттық тәрбиеге қатысты ғылыми еңбектерді талдау; әдеби оқу әдістемесін сараптау; озық педагогикалық тәжірибелерді жинақтау.

Эмпирикалық әдістер: педагогикалық бақылау; сауалнама жүргізу; әңгімелесу; тәжірибелік-эксперименттік жұмыс; салыстырмалы талдау.

Зерттеу бастауыш сынып оқушылары арасында жүргізілді. Оқушылар бақылау және эксперименттік топтарға бөлінді[2].

Эксперименттік топта балалар әдебиетін оқытуда патриоттық тәрбие беруге бағытталған арнайы әдістемелік жүйе қолданылды. Атап айтқанда: патриоттық мазмұндағы шығармаларды таңдау; мәтінді талдау барысында тәрбиелік мәніне назар аудару; кейіпкерлердің іс-әрекеттерін бағалау; шығармашылық тапсырмалар ұйымдастыру; сахналық қойылымдар мен рөлдік ойындар өткізу; сыныптан тыс әдеби іс-шаралар ұйымдастыру.

Зерттеу үш кезеңде жүзеге асырылды:

1. Анықтау кезеңі – оқушылардың бастапқы патриоттық деңгейін анықтау;
2. Қалыптастыру кезеңі – арнайы әдістерді енгізу;
3. Қорытынды кезең – нәтижелерді бағалау.

Зерттеу нәтижелері балалар әдебиетін жүйелі және мақсатты түрде оқыту оқушылардың патриоттық тәрбиесіне айтарлықтай оң әсер ететінін көрсетті.

Біріншіден, оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігі артты. Әдеби шығармалардағы туған жер, ел қорғаған батырлар, тарихи тұлғалар туралы мәліметтер оқушылардың елге деген мақтаныш сезімін қалыптастырды [3].

Екіншіден, ұлттық құндылықтарға құрмет деңгейі жоғарылады. Оқушылар әдеби кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдау арқылы үлкенге құрмет, кішіге ізет, адалдық, батырлық сияқты қасиеттерді түсініп, оларды өз өмірімен байланыстыра бастады.

Үшіншіден, танымдық белсенділік артты. Оқушылар шығармаларды қызығушылықпен оқып, мәтін мазмұнын талдауға белсенді қатысты. Олар өз ойларын еркін жеткізіп, пікір алмасуға дағдыланды.

Төртіншіден, сөйлеу және тілдік дағдылар дамыды. Оқушылар әдеби мәтіндерді мазмұндап, кейіпкерлерге сипаттама беріп, өз көзқарастарын жүйелі түрде жеткізе алды.

Бесіншіден, шығармашылық қабілеттері артты. Оқушылар шығарма бойынша эссе жазып, сурет салып, сахналық көріністерге қатысып, өз қиялын дамытуға мүмкіндік алды.

Алтыншыдан, азаматтық жауапкершілік пен мінез-құлық мәдениеті қалыптасты.

Оқушылар өз іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарап, қоғамдағы тәртіп ережелерін сақтауға ұмтылды.

Сандық көрсеткіштер бойынша эксперименттік топта жоғары деңгейдегі патриоттық тәрбие көрсеткіштері айтарлықтай артты, ал төмен деңгейдегі көрсеткіштер азайды.

Зерттеу нәтижелері балалар әдебиетін оқыту патриоттық тәрбиенің тиімді құралдарының бірі екенін дәлелдейді. Әдеби шығармалар оқушылардың эмоциялық әлеміне әсер етіп, олардың құндылық бағдарларын қалыптастырады[4].

Балалар әдебиетін қолдану барысында оқушылар тек ақпарат алып қана қоймай, оны сезінеді, түсінеді және өз өмірімен байланыстырады. Бұл патриоттық тәрбиенің тиімділігін арттырады.

Сонымен қатар, интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Бұл олардың танымдық және коммуникативтік қабілеттерін дамытады.

Алайда зерттеу барысында кейбір қиындықтар да байқалды: барлық әдеби шығармалар бірдей тиімді емес, сондықтан оларды дұрыс таңдау қажет. Сонымен қатар, мұғалімнің әдістемелік шеберлігі маңызды рөл атқарады [5].

Жалпы алғанда, балалар әдебиетін жүйелі және мақсатты қолдану оқушылардың патриоттық тәрбиесін тиімді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері балалар әдебиетін оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімділігін жан-жақты көрсетті. Эксперименттік және бақылау топтарының бастапқы көрсеткіштері салыстырмалы түрде бірдей болғанымен, қалыптастыру кезеңінен кейін айтарлықтай айырмашылықтар байқалды.

Эксперименттік топтағы оқушылар әдеби шығармаларды оқу барысында туған жердің тарихы, батырлық дәстүрлер мен тарихи тұлғалар туралы мәліметтерге қызығушылық танытты. Сабақтан кейін сауалнама нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың 78%-ы өз елін мақтан тұтатынын айтты, бұл бақылау тобымен салыстырғанда (45%) айтарлықтай жоғары көрсеткіш болып табылады. Оқушылар елдің ерекшеліктерін, табиғатын, мәдени дәстүрлерін сипаттай отырып, Отанға деген сүйіспеншіліктің өскенін көрсетті[6].

Эксперименттік топтағы оқушылар әдеби кейіпкерлердің іс-әрекеттерін талдау арқылы адалдық, батырлық, үлкенге құрмет, кішіге ізет сияқты қасиеттерді түсіне бастады. Сабақтағы талқылау кезінде оқушылар өз ойларын нақты дәлелдермен жеткізіп, кейіпкерлердің мінез-құлқын бағалай алды. Бұл олардың этикалық және моральдық ой-санасының дамуын көрсетті.

шығармаларды талдау барысында оқушылар сұрақтарға белсенді жауап беріп, мәтінді толық түсінуге тырысты. Олар өз көзқарасын ашық білдіріп, әріптестерінің пікіріне жауап бере білді. Мысалы, "Алпамыс батыр" әңгімесін талдауда эксперименттік топтағы 85% оқушы мәтіннің негізгі идеясын, кейіпкерлердің мінез-құлқын дәл сипаттай алды, ал бақылау тобында бұл көрсеткіш тек 52% болды.

Эксперименттік топтағы оқушылар мәтінді мазмұндап, кейіпкерлерге сипаттама беріп, өз пікірін жүйелі жеткізе алды. Диалог, пікірталас және шығармашылық тапсырмалар сөйлеу мәдениетін арттырды. Оқушылар сөздік қорын кеңейтіп, әдеби тілдік құрылымдарды белсенді қолдана бастады.

Балалар әдебиеті арқылы берілген шығармашылық тапсырмалар (эссе жазу, суретке сипаттама беру, сахналық көріністерді қою) оқушылардың қиялын дамытуға ықпал етті. Эксперименттік топта шығармашылық тапсырмаларды орындауда белсенділік 82%-ға жеткен, ал бақылау тобында бұл тек 50% болды.

Оқушылар өз іс-әрекеттерін бағалай білуге, жауапкершілікке ұмтылуға үйренді. Әдеби кейіпкерлердің таңдаулары мен әрекеттерін талқылау олардың әлеуметтік мінез-құлқының қалыптасуына оң әсер етті.

Эксперименттік топтағы оқушылар сыныптан тыс әдеби іс-шараларға (батырлар туралы әңгіме кештері, сурет және көркемсөз сайыстары, тарихи викториналар) белсенді қатысып, бұл олардың патриоттық сезімін нығайтты. Мұндай іс-шаралар оқушылардың өзара ынтымақтастығын күшейтіп, қоғамдағы тәртіп ережелерін сақтауға үйретті[7].

Бақылау тобында жоғары деңгейдегі көрсеткіш 42%-дан 47%-ға дейін артса да, орта және төмен деңгейдегі көрсеткіштер айтарлықтай өзгерген жоқ.

Қорытындылай келе, балалар әдебиетін оқыту бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Әдеби шығармаларды оқу үдерісіне жүйелі енгізу оқушылардың Отанға деген сүйіспеншілігін арттырып, олардың рухани және азаматтық дамуына ықпал етеді.

Сондықтан балалар әдебиетін патриоттық тәрбие беру құралы ретінде кеңінен қолдану ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Білім, 2013.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жүсіпбек Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1995.
5. Василий Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1983.
6. Шалва Амонашвили. Гуманная педагогика. – Москва: Просвещение, 2000.

ВОЛЕЙБОЛҒА АРНАЛҒАН СПОРТТЫҚ ЫНТА МЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ДАМУ

Нарметов Я.Я., Әжібеков Т.Ж.

*Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен
әдістемесі кафедрасының оқытушылары
Ж.А.Ташенов атындағы университет, Шымкент қ.*

Аннотация. Бұл мақалада Университет студенттерінің мотивациялық қажеттіліктерінің әртүрлілігі қарастырылып, педагогикалық бағыттағы студенттердің волейболмен айналысу кезінде дене көрсеткіштері зерттелді. Сонымен қатар, спорттық мотивация деңгейі талданып, дене дайындығы мен мотивациялық қажеттіліктер арасындағы байланыс анықталды. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, жаттықтырушылар мен педагогтарға волейболмен айналысушылардың мотивациялық саласын дамыту бойынша ұсыныстар жасалды.

Түйін сөздер: волейбол, студенттер, қажеттілік, дене көрсеткіштер, спорттық мотивация, дене дайындық, оқу-жаттығу үрдісі.

Аннотация: В данной статье рассматривается разнообразие мотивационных потребностей студентов университета, исследуются физические показатели студентов во время занятий волейболом в педагогическом контексте. Кроме того, анализируется уровень спортивной мотивации и определяется связь между физической подготовкой и мотивационными потребностями. На основе результатов исследования предложены рекомендации для тренеров и педагогов по развитию мотивационной сферы занимающихся волейболом.

Ключевые слова: волейбол, студенты, потребность, физические показатели, спортивная мотивация, физическая подготовка, учебно-тренировочный процесс.

Abstract: This article examines the diversity of university students' motivational needs and investigates students' physical performance during volleyball activities in a pedagogical context. Additionally, the level of sports motivation is analyzed, and the relationship between physical fitness and motivational needs is determined. Based on the research results, recommendations are provided for coaches and educators to develop the motivational sphere of volleyball participants.

Keywords: volleyball, students, need, physical indicators, sports motivation, physical fitness, training process.

Ынта – спортшының белгілі бір спорт түріне деген қызығушылығы мен әрекетке деген ішкі құлшынысы. Ол спортпен айналысушының қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін әрекет нысанымен байланыстыратын ынта жүйесін білдіреді. Жоғары курс студенттерінде спортқа деген ынтаны уақытылы дамыту олардың дене қабілеттерін жетілдіруге, денсаулығын нығайтуға және волейболдағы жетістіктерін ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік береді.

Студенттер арасында волейболмен айналысатындардың спортқа деген ынтасы жоғары болса, олар өздерінің дене дайындығын және іс-әрекет тәсілдерін жетілдіруге белсенді түрде ұмтылады. Волейболмен алғашқы жаттығу кезеңінде студенттердің тұрақты спортқа деген ынтасын қалыптастыру дене дайындықты дамытудағы тиімділікті арттырады. Бұл тек командадағы жағымды тұлғаралық қатынастарды қалыптастыру, қозғалысқа қажеттілік пен денсаулықты нығайту, өзара сыйластық пен өзін-өзі бағалауды қамтамасыз еткенде ғана мүмкін болады [1].

Ынта мен спорттық жетістік. Жеке бақылаулар көрсеткендей, талантты бірақ ынтасы төмен спортшымен салыстырғанда, ынтасы жоғары спортшы үлкен жетістіктерге жетеді.

Себебі, жоғары ынтасы бар спортшы көп еңбек етеді, көп жаттығады. Осылайша, ынта – спорттық жетістіктің маңызды себептері.

Спорттық әрекет бірнеше мотивтердің әсерінен туындайды. Ынтаның жалпы деңгейі спорттық әрекеттегі мотивтердің саны мен олардың белсенділігіне байланысты. Ынтаны арттыруға қосымша мотивтердің іске қосылуы да ықпал етеді. Сонымен қатар, ынтаны қалыптастыруда спорттық іс-әрекеттің сандық және сапалық әсер етуші жағдай ескеріледі [2].

Волейбол ойынына деген ынтаны қалыптастыру үрдісі. I–II курс студенттерінің волейболға спортқа деген ынтасын қалыптастыру көпсатылы үрдіс болып табылады:

- Алғашқы гигиеналық білімдер мен дене жаттығуларға таныстыру;
- Психофизиологиялық білімдерді тереңдету;
- Жоғары қарқынды волейбол жаттығулары.

Спортқа деген ынтаның төмендемеуін және студенттердің волейболдан бас тартпауы үшін жаттықтырушы келесі іс-әрекеттерді жүзеге асыруы тиіс:

1. Студенттердің жетілуге деген ұмтылысын дамыту, нақты және жетілдіруші мақсаттарға жету үшін жаттығу бағдарламаларын әзірлеу;

2. Әр студенттің жетістіктерін оң бағалау, ойыншылармен тұрақты қарым-қатынас орнату, жаттығулар бойынша кеңестер беру, студенттерді сыйлау, олардың табыстары тек өз қабілеттері мен жаттығуға деген жауапкершіліктерінің нәтижесі екенін түсіндіру;

3. Әдіс-тәсілдік және тактикалық қателіктерді тұрақты түрде түзету;

4. Студенттерге үлгі болып, олардың қауіпсіздігіне мән беру, барлығына тең қарау, үздіктер мен әлсіздерді бөліп қарамау;

5. Жаттығуларды жеңіске жету үшін емес, дене қабілеттер мен тәсіл деңгейін одан әрі дамыту үшін өткізу;

6. Білім деңгейін арттыру, спорттық жаңалықтарды бақылау, студенттердің ата-аналарымен тұрақты байланыста болу [3].

Ғылыми-әдістемелік әдебиетті талдау көрсеткендей, волейбол бойынша спортқа деген ынтаны қалыптастыру мәселесі жеткілікті түрде қарастырылмаған. Сондықтан бұл зерттеудің маңызы ерекше, әсіресе университет студенттерімен волейбол бойынша секциялық жұмыс жүргізетін дене шынықтыру мұғалімдері үшін.

Студенттер үшін ішкі және сыртқы ынта ажыратылады. Волейболға қызығушылық ішкі ынта нәтижесінде қалыптасады, яғни сыртқы мотивтер мен мақсаттар спортпен айналысушының мүмкіндіктеріне сәйкес келгенде пайда болады. Ішкі және сыртқы ынта бірлікте болуы тиіс.

Волейбол бойынша оқу-жаттығу үрдісінің ерекшеліктері. Оқу-жаттығу үрдісі көпдеңгейлі болуы керек:

- Далалық жоспарлар – дене жетілу мақсаттары;
- Жақын мақсаттар – ағымдағы жаттығу тапсырмалары мен міндеттері.

Спортқа деген ынтаны қалыптастыруды талдау көрсеткендей, сыртқы ынта мұғалімнің көмегімен туындайды, кейін бұл ынта ішкіге айналады, яғни студенттер тек қатыспай, сонымен қатар оқу-жаттығу үрдісіне белсенді араласқанда (сұрақ қояды, өз ойларын білдіреді) [4].

Спортқа деген ынтаны анықтау. Волейбол ойыны бойынша оқу-жаттығу кезінде спортқа деген ынтаны анықтау үшін психологиялық тесттер мен дене дайындыққа арналған тесттер жүргізілді. Зерттеуге I–II курс педагогикалық бағыттағы студенттер қатысты.

Сондай-ақ, студенттердің ішкі ынталары мен дене дайындық деңгейі арасындағы байланыс анықталды. Бұл үшін 20 студенттен құралған топ таңдалды. Тест нәтижелері көрсеткендей, волейболмен алғашқы жаттығу кезеңінде қозғалыс әрекеттерінің негізінде сыртқы ынталар басым болған, ал жаттығу үрдісі ұзара келе, ынталар ішкіге айналған.

Біздің педагогикалық зерттеуіміз волейбол ойынына деген ынта мәселесін зерттеу барысында бір оқу жылы (2025–2026) ішінде екі кезеңде өткізілді.

Бірінші кезеңде студенттерді ынталандыратын қызығушылықтар анықталды. Бұл ынталар қызығушылықтардың әртүрлілігімен сипатталады: бір спорт түрімен айналысудан

бірнеше спорт түріне ауысу; олардың табиғаты тікелей (студенттерге волейбол ойнау ұнайды, басты себеп – дене мәдениетке деген қызығушылық пен сүйіспеншілік); сондай-ақ бұл ынталар қоршаған ортаның жағдайымен байланысты, яғни волейбол ойнауға қолайлы орта; сонымен қатар, үйірмеге қатысу міндетін де қамтиды.

Екінші кезеңде зерттеу барысында төмендегідей ынталар анықталды:

- Волейболға қызығушылықты арттыру;
- Ойын барысында анықталған қабілеттерді дамытуға ұмтылыс;
- Жетістіктерді бекітуге талпыныс;
- Жоғары деңгейде жаттықтыру барысында арнайы білімдерді кеңейту.

Дене дайындығы деңгейін анықтауға арналған тесттер көрсеткендей, I–II курс студенттерінің волейболға деген ынтасы жоғары болған сайын, олардың дене дайындығы да жақсы, ал керісінше, ынта төмен болса, дене көрсеткіштер де төмен. Яғни, нәтижелі ынталарды қалыптастыру қысқа мерзімде дене көрсеткіштердің дамуында оң өзгеріс туғызады, бұл студенттердің спорттық жетілуге және волейболда жоғары нәтижелерге ұмтылуына ықпал етеді.

Біздің педагогикалық зерттеуіміздің нәтижесінде келесі қорытынды жасауға болады: ынта жоғары спорттық нәтижелерге жетуде маңызды рөл атқарады, ал ынта студенттердің I–II курсқа арналған үйірмеде волейбол сабақтарына қызығушылығына әсер ететін негізгі әсер етуші жағдай болып табылады.

Ұсыныстар: жаттықтырушы-мұғалім волейболға арналған сабақтың алғашқы кезеңінде спортқа деген ынтаны қалыптастыруға кірісуі тиіс. Осылайша, I–II курс студенттерінде спортқа деген ынтаны уақтылы дамыту олардың ынтасын нығайтып, оны бүкіл спорттық өмір бойы сақтауға мүмкіндік береді.

Спортқа деген ынта – студенттің белгілі бір спорт түрімен белсенді айналысуға ішкі талпынысы мен қызығушылығы. Волейбол сияқты командалық спортта студенттердің тұрақты ынтасын дамыту олардың дене қабілеттерін жетілдіруге, денсаулығын нығайтуға және ойын нәтижелерін ұзақ мерзімге сақтауға мүмкіндік береді. Жоғары курс студенттері үшін спортқа деген ынтаны уақтылы қалыптастыру оқу-жаттығу процесіне белсенді қатысуға және жеке жетістіктерге жетуге септігін тигізеді.

Студенттердің волейболға деген ынтасы жаттықтырушының қолдауымен ғана емес, олардың ішкі қызығушылығы арқылы да дамиды. Ішкі ынта – бұл жеке мақсаттарға жету, қызығушылық пен спортқа деген сүйіспеншіліктен туындайтын ішкі талпыныс, ал сыртқы ынта – жаттықтырушының бағалауы, командалық атмосфера және қолдау арқылы қалыптасады. Екі түрдегі ынта үйлескенде студенттер өздерінің дене дайындығын жақсартуға, жаңа дағдыларды меңгеруге және командалық ойын шеберлігін арттыруға белсенді қатысады.

Волейболға деген ынтаны дамыту бірнеше кезеңнен тұрады: алғашқы кезеңде гигиеналық білімдер мен негізгі дене жаттығуларына таныстыру, екінші кезеңде психофизиологиялық қабілеттерді жетілдіру, ал үшінші кезеңде жоғары қарқынды жаттығулар арқылы шеберлікті дамыту. Осы тәсіл арқылы студенттер тек физикалық көрсеткіштерін жақсартып қана қоймай, командалық қарым-қатынас, өзара сыйластық және өзін-өзі бағалау қабілеттерін де жетілдіреді.

Нәтижесінде, волейболға спортқа деген ынтаны тиімді қалыптастыру студенттердің дене дайындығын арттырумен қатар, олардың ұзақ мерзімге спортпен айналысуына және жоғары нәтижелерге ұмтылуына жол ашады. Сондықтан жаттықтырушы мен педагогтар үшін студенттердің ынтасын арттырудың әдістерін қолдану өте маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Занюк С. И. Психология мотивации. – М.: «Ника-Центр», 2001. – 132 с.
2. Михайлова Н. В. Как сформировать интерес к физической культуре // Физическая культура в школе. – №4. – 2005.
3. Швыдкая М. В. Некоторые методы изучения преподавателем мотивации студентов факультета физической культуры и спорта к профессиональной деятельности // Материалы

ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛАР: ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ

Нармуратова Е.Б.

№90 ДБАММГ химия пәні мұғалімі

Аннотация. Бұл мақалада химия пәнін оқытуда виртуалды зертханаларды қолданудың теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Цифрлық технологиялардың дамуы білім беру жүйесінде жаңа оқыту әдістерін енгізуге мүмкіндік беруде. Виртуалды зертханалар күрделі химиялық процестерді модельдеуге, тәжірибелерді қауіпсіз ортада орындауға және білім алушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, олардың артықшылықтары мен шектеулері талданып, білім беру үдерісіне енгізу жолдары ұсынылады.

Қазіргі білім беру жүйесі цифрлық трансформация жағдайында дамуда. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) кеңінен енгізілуі оқыту мазмұны мен әдістерін жаңартуды талап етеді. Әсіресе, химия пәні сияқты тәжірибеге негізделген ғылым саласында оқушылардың теориялық білімін практикамен ұштастыру маңызды.

Дегенмен, мектеп зертханаларында қауіпсіздік талаптарының сақталуы, реактивтердің жетіспеушілігі және материалдық-техникалық базаның шектеулілігі тәжірибелік жұмыстарды толық жүргізуге мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты виртуалды зертханалар химияны оқытудағы баламалы әрі тиімді құрал ретінде қарастырылуда.

1. Виртуалды зертханалардың ғылыми-әдістемелік негіздері

Виртуалды зертхана — бұл компьютерлік модельдеу технологиялары негізінде құрылған интерактивті орта. Ол арқылы химиялық процестердің жүру механизмін визуализациялауға болады.

Педагогикалық тұрғыдан виртуалды зертханалар:

- конструктивистік оқыту теориясына негізделеді;
- оқушының белсенді танымдық әрекетін арттырады;
- дербес және зерттеушілік оқытуға мүмкіндік береді.

Модельдеу арқылы молекулалық деңгейдегі құбылыстарды көрсету оқушылардың абстрактілі ойлау қабілетін дамытуға әсер етеді.

2. Виртуалды зертханалардың дидактикалық мүмкіндіктері

Виртуалды зертханаларды қолдану келесі дидактикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

1. **Көрнекілікті арттыру.** Химиялық реакцияларды молекулалық деңгейде көрсету оқушылардың түсінуін жеңілдетеді.

2. **Белсенді оқыту.** Оқушылар тәжірибені өздері жүргізіп, нәтижелерін талдайды.

3. **Жекелендіру.** Әр оқушы өз қарқынымен жұмыс істей алады.

4. **Қателермен жұмыс.** Тәжірибені қайта орындау арқылы қателерді түзетуге болады.

3. Виртуалды және дәстүрлі зертханалардың салыстырмалы талдауы

Көрсеткіш	Дәстүрлі зертхана	Виртуалды зертхана
Қауіпсіздік	Төмен (қауіп бар)	Жоғары
Қолжетімділік	Шектеулі	Жоғары
Шығын	Жоғары	Төмен
Көрнекілік	Орташа	Жоғары

Практикалық дағды	Жоғары	Орташа

Бұл талдау виртуалды зертханалар толық алмастырмайтынын, бірақ тиімді толықтырушы құрал екенін көрсетеді.

4. Білім сапасына әсері

Зерттеулер көрсеткендей, виртуалды зертханаларды қолдану:

- оқу мотивациясын арттырады;
- пәнге қызығушылықты күшейтеді;
- күрделі тақырыптарды меңгеруді жеңілдетеді.

Әсіресе, органикалық химия, реакция механизмдері және атом құрылысы сияқты тақырыптарда тиімділігі жоғары

5. Қолдану тәжірибесі және практикалық ұсыныстар

Виртуалды зертханаларды тиімді қолдану үшін:

- ✓ Сабақ құрылымына енгізу (түсіндіру + тәжірибе)
- ✓ Дәстүрлі зертханамен үйлестіру
- ✓ Оқушыларға зерттеу тапсырмаларын беру
- ✓ Бағалау критерийлерін нақты анықтау

Мысалы:

- реакция жылдамдығына әсер ететін факторларды модельдеу
- қышқыл-негіз тепе-теңдігін зерттеу
- электрохимиялық процестерді визуализациялау

6. Болашақ даму бағыттары

Болашақта виртуалды зертханалар:

- жасанды интеллектпен біріктіріледі
- VR/AR технологияларымен толықтырылады
- толық цифрлық білім беру ортасына айналады

Бұл химияны оқытудың сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Қорытындылай келе, виртуалды зертханалар химияны оқытудағы инновациялық құрал болып табылады. Олар оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және білім сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Дегенмен, олар дәстүрлі зертханаларды толық алмастырмай, керісінше, оларды толықтыратын құрал ретінде қолданылуы тиіс.

Виртуалды зертханалар химия пәнін оқытуда тиімді әрі заманауи педагогикалық құрал болып табылады. Олар оқу үдерісін цифрландыру жағдайында білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, күрделі химиялық ұғымдар мен процестерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Виртуалды ортада тәжірибе жасау оқушылардың қауіпсіз жағдайда жұмыс істеуіне, қателерін талдауына және зерттеушілік дағдыларын дамытуына жағдай жасайды.

Қорытынды және әдістемелік ұсыныстар

виртуалды зертханаларды сабақтың әр кезеңінде (түсіндіру, бекіту, зерттеу) мақсатқа сай қолдану;

дәстүрлі және виртуалды зертханалық жұмыстарды кіріктіре ұйымдастыру;

оқушыларға зерттеушілік және проблемалық тапсырмалар беру арқылы олардың сыни ойлау қабілетін дамыту;

цифрлық білім беру ресурстарын тиімді іріктеу және оларды оқу мақсаттарына сәйкестендіру;

оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда нақты критерийлер мен дескрипторларды қолдану;

мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру және заманауи технологияларды қолдану дағдыларын жетілдіру.

Әдістемелік ұсыныстар:

- білім беру бағдарламасына виртуалды зертханаларды жүйелі түрде енгізу;
- мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін арттыру;
- сапалы цифрлық ресурстармен қамтамасыз ету;
- виртуалды және дәстүрлі зертханаларды кіріктіре оқыту әдістемесін дамыту;
- оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмаларды көбейту.

Қорытындысында, виртуалды зертханаларды тиімді пайдалану химияны оқытудың сапасын арттырып, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын күшейтеді және заманауи білім беру талаптарына сай құзыретті тұлға қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Химияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2020.
2. Білім беруді цифрландыру мәселелері бойынша ғылыми мақалалар жинағы. – Астана, 2021.
3. STEM білім беру негіздері. – Алматы, 2019.
4. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – Москва: Просвещение, 2018.
5. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2020.
6. Mayer R.E. Multimedia Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

ҰЛЫ АБАЙ МҰРАЛАРЫ - ХАКІМДІКТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Нұрпейісов Н.Ж., Тайымбетова А.А.

¹*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты. Шымкент*

²*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының магистр оқытушысы. Шымкент*

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы ақын, кемеңгер ойшыл Абай Құнанбаевтың қазіргі таңда көп зерттеле қоймаған жаңа бір қыры – хакімдік қасиеті жайында жан-жақты сөз болады. Дана ақынның хакімдік қасиет жайлы айтылған өз өсиеттерімен қатар, ақынның осындай дара қасиетін дер кезінде бағалап, зерттеу жазған ғалымдардың да ғылыми пікірлері мен тұжырымдары күрделі мәселелер ретінде терең қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлы ақын, кемеңгер тұлға, хакімдік қасиет, ғалым, ойшыл, данышпан.

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается сравнительно малоизученный аспект творчества великого поэта и выдающегося мыслителя Абая Кунанбаева — его хакимская (мудрецкая) сущность. Наряду с собственными размышлениями и наставлениями поэта об этом качестве, в работе глубоко анализируются научные мнения и выводы исследователей, своевременно распознавших и изучивших данную уникальную особенность, как сложные научные проблемы.

Ключевые слова: великий поэт, выдающаяся личность, хакимская сущность, ученый, мыслитель, мудрец.

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of a relatively understudied aspect of the great poet and outstanding thinker Abai Kunanbayev — his hakim (sage-like wisdom) quality. Along with the poet's own reflections and teachings on this attribute, the scholarly opinions and conclusions of researchers who recognized and examined this unique quality in a timely manner are considered in depth as complex issues.

Key words: great poet, outstanding figure, hakim quality, scholar, thinker, sage.

Ұлы ақын, ұлт поэзиясының кемеңгері Абайды тану, түсініп оқу – адамзат баласының қолы оңайлықпен жете бермейтін рухани биіктікке алып баратын басқыштың бір баспалдағы. Мемлекет басшысы, Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты тарихи мәні зор мақаласында: «Дүние жүзінде ғылым мен білімнің түрлі салаларын дамытуға зор үлес қосып, бүкіл адамзатқа ортақ ойшыл ретінде танылған тұлғалар баршылық. Мысалы, Қытай дегенде Лао-цзы мен Конфуций, Ресей дегенде Достоевский мен Толстой, Франция дегенде Вольтер мен Руссо бірден ойға келеді. Сол сияқты шетелдіктердің бәрі бірдей Қазақстан дегенде бірден Абайдың есімін атайтындай дәрежеге жетуіміз керек. Өзге жұрт «Қазақ халқы – Абайдың халқы» деп бізге ілтипат білдіріп отырса, зор мәртебе болары анық», -деп ерекше атап көрсетті.

Біздің мақсат ұлы ақын, кемеңгер ойшыл Абай Құнанбаевтың қазіргі таңда көп зерттеле қоймаған жаңа бір қыры – хакімдік қасиеті жайында ой қозғау. Сәл шегініс, ұлысымның ұйытқысы саналатын біздің біздің өлкеде, Шымкент қаласында «Хакім Абай музейі» ашылды, осы музейге келген әрбір оқырман хакім сөзінің қыр-сырын білгісі келіп ойланары сөзсіз. Біз де ойға қалдық. Жауабын іздеп көрдік, жай ғана іздеп көрмей қалың көпшілікпен ой бөлісуді мақсат еттік.

«Хакім» араб тілінен енген сөз, «данышпан», «дана адам», «әкім» деген ұғымдарды білдіреді, соңғы уақыттарда «хакім» үлгісінде тіпті сирек қолданады десек те болғандай, ал енді әкім мағынасында санаға жақын, етене ұғым болып қалды. Хакім деген сөздің ұғымы, берер ғибадаты жайындағы жауапты хакім, дана адам Абай мұраларының өзінен іздедік және аз-кем таптық та. Хакім сөзі алғаш Абайдың жиырма жетінші сөзінде кездеседі, яғни «Сократ хакімнің сөзі» деген қосымша түсінікпен берілген. Абай данышпан Сократты хаким деп бағалаған және осы қарасөздің терең мағынасына үңілсек Сократ хаким мен Аристодим екеуінің арасындағы диалог арқылы ақыл ойдың қуаттылығы, ақыл-ойға ие болып отырған адамзат баласының артықшылығын дәріптейтін тағылымдар жеткілікті.

Данышпан Абай өзінің аса көлемді, ғылым-білім, имани ұғым, діни тәрбие жөніндегі терең толғаныстарын, олардың өзара сабақтастығын энциклопедиялық үлгіде түсіндіріп беретін 38 қара сөзінде хакім сөзін әлденеше рет қолданған. Ендігі ретте осы қарасөзде кездесетін хаким сөзінің қыр-сырына ақын өз мұраларына үңіле отырып ой жүгірсек. «Хаким, ғалым – асылда бір сөз, бірақ ғарафта (араб - білу, тану) басқалар дүр», деп бір түйсе, тағы бірде «Әрбір ғалым – хаким емес, әрбір хаким – ғалым. ...Хакимдердің ғақлияты бірлән жетсе, иман якини (шын иман) болады. [1.148.] -деп одан әрі тереңдей түсіндіреді

Кемеңгер тұлға хакимдік қасиетті жақсы адамның бойынан іздейді және ол тек сол жақсы адамның бойында ғана болады деп сипаттайды. Бұл пікірін ақын былай деп дәлелдейді: «Белгілі жәуанмәрттік (жақсы адам) үш хаслат (пайда, сипат) бірлән болар деген сиддық (шындық), кәрәм (ізгілік), ғақыл (даналық)....

Бұл айтылмыш үш хасләттің иелерінің алды – пайғамбарлар, онан соң - әулиелер, онан соң – хакимдер, ең ақыры – кәміл мұсылмандар». Аңғарып қарасақ жақсы адамның бойында адамзат баласының бойындағы ең жақсы қасиеттер - шындыққа жүгіну, ізгілікті болу, даналыққа жету екен, сонымен қатар аталмыш жақсы қасиеттердің кімге тән екенін де санамалап көрсетеді, яғни пайғамбарлар мен әулиелерде, хакимдер мен кәміл мұсылмандарға тән екенін атап, айғақтап көрсетеді.

Хакимдер жайлы айтылған келесі бір пікірі де өте құнды, олай дейтін себебіміз хакимдік қасиеттің бойында білім, ғылымға деген құлшыныс, ізденістің айырықша мол болатынын былай деп түсіндіреді: «Бұл хакимдер ұйқы, тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы іс шығармақлығына яғни, электрді тауып аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы». Адам баласының ақыл-ой, данышпандығын баянды ететін қасиет ғылым екенін түсіндіріп және жоғарыда айтылып өткен «әрбір ғалым – хаким емес, әрбір хаким – ғалым» деп келетін пікірін одан әрі тиянақтай түскен.

Данышпан Абайдың «Адаспай тура іздеген хақимдер болмаса дүние ойран болар еді», - деп келетін пікірінің сыры да тым тереңде жатыр. Жер бетіне өлім ұрығын шашып, қаншама қасірет-қайғы әкеліп жатқан оқиғалар мың-мыңдап саналады, дүниенің ойран ботқасын шығарып жатқандарды тура жолмен алып жүретін хақимдерге деген Абайдың сенімі зор екенін айқын аңғаруға болады.

Абай өзі өмір сүріп отырған қоғамның қасіретіне ұдайы назар аударып отырды, әсіресе надандық атаулымен аяусыз күресті. Осы отыз сегізінші қарасөзінде имандылық ұғым жайында айтқан пікірлерінің қай-қайсы болса да аса бір білімпаздықпен, тереңділікпен суарылған. Сондай-ақ көп пікірлерін хақимдікпен байланыстыра отырып ой сабақтаған, соның бір дәлелі ретінде тағы бір рет Абайдың өз пікіріне жүгінсек: «Бұл заманның моллалары хақим атына дұшпан болады. Бұлары білімсіздік, бәлки бұзық пиғыл...». Кең байтақ қазақ даласына білім ұрығын шашып, имандылық нұрын септі деп санайтын моллалардың хақимдік қасиетке қарсы әрекетіне ақын төзбейді, «білімсіздік», тіпті «бұзық пиғыл» деп қабылдайды. Қазақ баласының қолына хақимдік қасиет оңай келіп қонбағанын осы келтірілген ақын жазбаларының қай-қайсысынан да аңдауға болады. Ұлы Ақынның «мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деп айтуына себеп те, салдар да жеткілікті болды.

«Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ», - деп [2.] Ахмет Байтұрсынов атап көрсеткендей қазіргі қазақ баласына ұлы ақын Абай шығармашылығын тереңдете оқытудың мәні мен маңызы аса зор. Тәуелсіздікті баянды ету үшін, ел бірлігі мен ынтымағын сақтау жолында, ұлттық рух пен рухани танымды асқақ ұстау үшін Абай мұрасын оқытудың маңызын айтып жеткізу мүмкін емес.

Абайдың қарасөздеріндегі хақимдік қасиет және оның қазақ қоғамындағы тарихи ролі жайында біршама пікір сабақтап, түйінді ойларымызды ортаға салдық. Ал енді осы хақимдік ұғымы ақын жырларында кездеседі ме, айтылады ма деген сұрақтар төңірегінде де ой бөліссек. Әрине ақын жырларында дәл жоғарыдағы қарасөздегідей тәптіштеп, арнайы анықтама беріп хақимдікті түсіндірмейді, алайда сол қарасөздерінде айтылған хақимдік қасиеттің ақын өлеңдерінің көбінде поэзия тілімен өрнегін тауып, ойлы оқырманды данышпандыққа, даналыққа, әкімдікке шақыратын шумақтар аз кездеспейді. Сол себепті де біз өз пікірімізді осы тұрғыдан да одан әрі жалғастыра түскенді қажет деп таптық.

Абай жырларындағы хақимдік қасиет туралы толғамдар әрқашан терең ойға жетелейді. Ең алдымен Абай өмір сүрген қоғамның сыр-сипатына аз-кем анықтама бере кетсек. ХІХ ғасырдың екінші жартысы қазақ халқының бұлқыну мен жұлқынудан кетіп, төңкеріс жасау мен көтерілістің бәрінен тауы шағыла жеңіліп, ендігі кезекте қылша мойнын бодандық қамытын киюге «өз еркімен» ұсынып тұрған алмағайып замана еді.

Бұл дәуір халықтың жүген, ноқтаға көндігіп, ер тоқымын бауырына алып тулау түгілі, ауыздықпен алысудың өзі сиреп бара жатқан кез еді. Халық үшін данышпандық, даналық ұғым, хақимдік қасиеттің (қазіргі әкімдік) құны көк тиынға айналып қалған кезі болатын. Қазақ елінің ел билеу жүйесі де, ой ойлау жүйесі де орыс отаршылдарының қолына түгел өткен кезең болатын.

Ендігі жол қандай жол еді, аңырап қалған халық қай жолмен жүру керек, халыққа қандай жолмен жүрудің жолын көрсету керек деген мәселелер күн тәртібіне көлденең қойылды. Осы және басқа сан алуан сұрақтардың жауабын кемеңгер Абай жырларынан іздедік. Әрине Абай өз жырларында данышпандық туралы трактаттар, немесе хақимдік, әкімдік институт қалыптастыру керек деген қағиданы жер жаһанға жар салып айта алған жоқ. Ол кез ондай пікірді айтудан кетіп қалған кезең болатын. Алайда Абайдың ұлылығы сол туған халқының бойынан осы қасиеттерді іздеді, таба алмай күйінді, ең бастысы осындай қасиеттің бар екенін және ол қасиеттердің қапысыз керек екенін ұқтырды, Абайдың Абайлығы да осында.

Абайдың өзіміз іздеген тақырыптағы жырларына там-тұмдап болса жақын келейік-ші. Ақынның 1986 жылы жазылған «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңіндегі мына жолдар еріксіз назар аудартты:

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,

Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек,- деп келетін терең мәні бар ақын
жырының соңғы шумағы былай аяқталады екен:

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек?
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

Ақын ақылды адамның қасиетіне қатты көңіл бөледі, ақылдың таразысы, қазылығы үстем болса, наданның кімге сүйенерін тап басып көрсетеді. Одан әрі келтірілген жыр жолдарындағы ел билеу, ел меңгерудің оңай еместігін, яғни хакімдікке қолы жеткеннің адалдық пен арамдықты теңгере алатын қасиеті бар ма деген сұрақ қояды. Өкініштісі сол «мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ» сәнге айналған заманда қолдан келер қайрат қалмады.

Абай даналықтың, данышпандықтың кілті ғылымда деп түсіндірді. «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі осының айғағы. Көпке мәлім өлеңнің ойымызға тірек боларлық кейбір шумақтарына үңілесек:

Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.

Ғылым-білім жайында айтылған ақын аманатының түйіні төмендегідей:

Мұны жазған – білген құл,
Ғұламаһи Дауани,
Солай депті ол шыншыл.

Сөзін оқы және ойла..., -деп аяқтауының да терең сыры бар. ХҮ ғасырда өмір сүрген тәжік халқының классик ақыны, философ Дауани Ғұламаһиді (Жалаладдин Мұхаммад ибн Асхад ад-Дауани (1427-1501) еске алуы, сөзін оқып, ойлан деуі жай емес. Даналық мектебінде оқу, данышпандыққа жету оңай емес, ол үшін жас кезіңнен бастап оқы, білім ал деген өсиеттер ақын жырларында әр кез айтылып отырады. Халық айтса қалт айтпайды, «оқу инемен құдық қазғандай», Абай да даналыққа барар жол, баспалдақ ғылым мен білім екені сан рет ескертті.

Білімді болу, ғылымды игеру данышпандыққа, кемеңгірлікке апаратын ақиқат жол. Осы тақырыпты тереңнен қозғап жазған Абай өлеңдерінің бірі «Интернатта оқып жүр» өлеңі.

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,

Бейне қолдың саласы, - деп басталатын өлеңде білім алу мен білімді болудың арасындағы сан алуан қадір-қасиет жайында жеткізе жазды. Ақын жырларына үңілейік:

Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?
Орыс теріс айтпайды
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы, - деп бір түйеді. Одан әрі:
Ойында жоқ бірінің

Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы, - дейді. [3.49.]

Білім-ғылым туралы сөз болғанда бағдарламалық роль атқаратын осы өлең жайында академик абайтанушы М.Әуезов айтқан келесі бір пікірлерге сүйене отырып айтпақ ойымызды жалғастырсақ. «Бұл өлеңде сыншылдық та көп, қоғам үшін озғын ой да мол. Жаңа буынға басшы болған ақын патшалық системасына да терең сын айтады. Тегінде, қазақ баласының ендігі талпынатыны тек орысша оқу екенін Абай бұрын да айтқан. Бірақ, екі түрлі оқу бар...

Біріншісі – патшалық аппараты, өзіне тілмаш, ұсақ чиновник, ...әзірлеймін деп отырған шала шикі оқу. Бұған берілген жасты, Абай халыққа пайдалы емес, залалды адам боп шығады деп бағалайды. Оның бар талабы: прошение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу. Өзі де азғын, елді де сорлатады. ...Бұндай оқушы болудан жирену керек. Ұсақ тілмаш, әлдеқандай адвокат, чиновник болсам деген арманда жүрген жаңағы жастарға Абай «Салтыков пен Толстойды» әдейі атап өтеді», -дейді. [4.94.] Ұлы Абай өзғын ойлы данышпан тұлғаларды жайдан-жай еске алмағанын Әуезов сынды абайтанушы ғалым тап басып көрсетіп отыр. Абай өмір сүрген қоғамда қазақ баласына данышпандыққа жету тым оңай болған жоқ, тіпті оқу-тоқудың соңына түскендердің дені «прошение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу» секілді қасиетсіз жолды таңдап жатқанда не үміт, не қайыр тілейсің.

XX ғасырдың бас кезінде-ақ данышпан Абайды «Қазақтың бас ақыны» деп таныған және осы ұғымды қалың қазақ баласының санасына сіңіруге бар күш-жігерін жұмсаған ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов былай дейді: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған». [2.144.] А.Байтұрсынов та кемеңгер тұлға болудағы басты өлшемнің бірі білім екенін және ондай қасиет ақын бойында жазушылық, сыншылық өнермен ұштасып жатқанын айғақтай түседі.

Шын мәнінде данышпан «Абай шығармаларының мағынасын терең бойлап ұғып-түсіне алсақ, өткен заманды, елдің жайын, халықтың тағдырын, ой-арманын тани аламыз. Және сол арқылы қазіргі заманды, кешегі мен бүгінгіні, келешегімізді де бағдарлаймыз». [5.448.] Бұл ақиқатқа ешбір күмән келтіруге болмайды.

Абай және хакімдік қасиет жайына қайта назар аударсақ. Қазақ елінің бодандық қамытына белінен батқан кезінде өмір сүрген ақын жырларында әкімдік деген ұғымдар жоқтың қасы. «Сәулең болса кеудеңде» өлеңінде айтқандай: «Единица - жақсысы, Ерген елі бейне нөл» жағдайына жеткен болатын, сол себепті де ақын одан әрі: «Единица кеткенде, Не болады өңкей нөл?» деп сұрақ қоятын, мұңға батқан ақын:

Сөзімді ұғар елім жоқ;

Моласындай бақсының

Жалғыз қалдым - тап шыным!,-деп қатты күңіренетін.

Абай ақын орыс тіліндегі «единица» сөзін термин ретінде дерліктей жай ғана қолданып отырған жоқ, қазақы ұғымдағы жеке, дара мағынасын беретін сөздің аудармасын саналы түрде алмауы, «не болады өңкей нөл?» деп сұрақ қоюының астарында, ішкі сырында терең ой жатыр. Қазақ баласының бойындағы даралық, данышпандық қасиеттің жойылып бара жатқаны, сол себепті де «өңкей нөлдердің» аренаға шығуы бұл кезде жанға бататын жағдай болып қалған еді, бақсының моласындай жалғыз қалған ақынның жан-дүниесін түсіну сол кезде де, қазір де оңай болмай тұр. «Нөл» көбейіп кеткен заманның қасіретін ақын аз тартпады, жалғыз қалған ол сөзін ұғар елі жоғына күйінді...

Туған халқының бойынан данышпандық пен даналықты, әкімдік пен хакімдік қасиеттің ауып бара жатқанына жаны ауырған кемеңгер енді бірде «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», -деп күңіренді, сол себепті де жоғарыда айтылған «нөлдердің» әрекетін:

Бас-басына би болған өңкей қиқым

Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын,-деп түсіндірді. Ақын жырларында айтылған «қиқымдардың» би болғысы ғана емес, әкім болғысы келетіндері мол, сойтіп елдің сиқын алады. Бұл әрекеттерден әлі де арылып болған жоқпыз, Абайдың Абайлық құдіреті де осында.

Данышпандыққа барар жолдың соқпағы білімпаздықтан бастау алады. Сол себепті ақын өзінің көп өлеңдерінде білімді, білімпаздықты, білімділікті арқау етіп отырды. «Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез», -деп тіледі.

Демек саналы ғұмырын, жыр жауһарын «Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» деп өсиет еткен ұлы ақын, кемеңгер хакім Абай жайындағы айтпақ ойымызды түйіндей түссек. Айтпақ ойымыздың тұма бұлағы Абайдан басталды және кемеңгер ақын жайында айтылған «бар қазақтың жүрегіне жол тапқан» жазушы әрі ғалым Сәбит Мұқановтың біздің айтпақ ойымызды айғақтай түсетін бір пікіріне жүгінсек: «Данышпандардың бәрі – ақын емес, ақындардың бәрі – данышпан емес, Абай – солардың екеуі де болды». Айтылған пікір – хакім Абайдың данышпандық образының жарқын беттерін аша түседі. Бұл пікірді тағы бір пікірмен толықтырудың, сабақтастырудың өзі артық дүние.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. А.Жазушы.1986.-200 б.
2. Байтұрсынұлы А. Маса. Алматы: Раритет, 2005. -208 б.
3. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. А.Жазушы. 1986.
4. Әуезов М. Әр жылдр ойлары. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. Алматы. 1959. -556 б.
5. Дала даналары. Алматы. Қазақстан даму институты. 2001. – 640 б.

Р.ОТАРБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДЫҢ ЭКСПРЕССИВТІК МӘНДЕРІ

Нұрбек М. А., Ләйлі М.Б.

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, PhD

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

muratnur80@mail.ru

«Филология: қазақ тілі» мамандығының студенті

М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент қ.

moldirlaili1@gmail.com

Аннотация. Бұл мақалада Жазушы Рахымжан Отарбаевтың шығармаларындағы көркемдеуіш құралдардың пайдаланылу жолдары қарастырылады. Атап айтар болсақ, жазушы эпитет, теңеу, ирония, метафора, метонимия, синехдоханы пайдалану арқылы көркем туындылардағы кейіпкер бейнесінің әртүрлі қырларын шеберлікпен суреттейді. Көркем туындыда кейіпкерлердің сезімдерін, мінезін, сыртқы және ішкі жан дүниесін, бейнелі суреттеу арқылы тілге көркемдік мән беріп, оқырманға эиоционалды-экспрессивті әсер береді.

Түйін сөздер: бейнелеу, эпитет, теңеу, ирония, метафора, метонимия, синехдоха

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы использования художественных средств в произведениях писателя Рахимжана Отарбаева. В частности, писатель мастерски иллюстрирует различные грани образа героя в художественных произведениях, используя эпитет, сравнение, иронию, метафору, метонимию, синехдоху. В художественном произведении посредством образного описания чувств, характера, внешнего и внутреннего мира героев придают языку художественное значение и оказывают эиоционально-экспрессивное воздействие на читателя.

Ключевые слова: образ, эпитет, сравнение, ирония, метафора, метонимия, синехдоха.

Annotation. This article discusses the ways of using artistic means in the works of the writer Rahimzhan Otarbayev. In particular, the writer masterfully illustrates various facets of the hero's image in his works of fiction, using epithets, comparisons, irony, metaphor, metonymy, and synecdoche. In a work of fiction, through a figurative description of the feelings, character, external and internal world of the characters, they give artistic meaning to language and have an emotional and expressive effect on the reader.

Keywords: image, epithet, comparison, irony, metaphor, metonymy, synecdoche.

Рахымжан Отарбаев шығармаларында пайдаланылатын көркем әдебиет тілінің тағы бір ерекшелігі – бейнелеу. Жазушы тілінің осындай бейнелі болып келуі, сөздің көп мағыналық қасиеттерін әр қырын шеберлікпен қолданудың нәтижесінде жазушының қаламынан туған көркем шығарма деп атаймыз. Ал көркем әдебиеттің әрбір сөздердің, сөз тіркестерінің және сөйлемнің былайғы оқырмандар мән бермейтін мағынасын ашу, сөз мағынасының күнгейі мен көлеңкесін ажырата алу айрықша рөл атқарады. Сондықтан да Рахымжан Отарбаев өз шығармаларының көркемдігі үшін тіліміздегі троптардың, фигуралардың түрлерін жан-жақты қолдана білген.

Көркем туындыда кейіпкерлердің бейнесін жасауда көркемдеуіш құралдарының қызметі айрықша. Кейіпкердің сезімдерін, мінезін, сыртқы және ішкі жан дүниесін, бейнелі суреттеу арқылы тілге көркемдік мән беріп, оқырманға эиоционалды-экспрессивті ықпал етеді.

Рахымжан Отарбаев көркемдеуіш құралдарды мол пайдаланады. Солардың бірі-эпитет. Эпитетті А.Байтұрсынов [1] «көркейту, көркейте айқындау», З.Қабдолов [2] «айқындау», Қ.Жұмалиев [3] пен Р.Сыздық [4] «эпитет» – деп анықтама берген.

Жазушы шығармаларында эпитетті кейіпкердің портретін жасауда, талғампаздықпен қолданылып, сол арқылы кейіпкердің бейнесін әртүрлі қырларын шеберлікпен суреттейді. Мысалы,

Жездесі өткір көзді, қыр мұрынды, әдемі жігіт екен [5,87-б.].

Ұзын бойлы, тебін мұрт бозбаланың көзі маздап бара жатты [5,111-б.].

Ашаң әдемі жүзі, қыр мұрны, қиғаш қасы, тілерсек қаққан толыққынды шашы... [5,139-б.].

Қияқ мұрт, қырма сақал, келісті-ақ жігіт [5,144-б.].

Әдемі келбеті, төгілген қолаң шашы, қоңырқай көзі, бес жасар баланың басындай омырауы... [5,169-б.].

Орта бойлы, жалпақ бет, жарғанат құлақ, жайдары немені бұл өңірде танымайтын адам кемде-кем [5,177-б.].

Қапсағай бойлы, қалқан құлақ, қырбық мұрт отағасы күнде қолға түсіп жатпайтын қадірлі қонақтарға жас құлын соям деп пышағы мен қайрағына қатар жүгір [5,194-б.].

Берілген мысалдарда жазушы эпитет арқылы кейіпкердің бейнесін шеберлікпен суреттеген. Жазушы эпитет арқылы суреттеуінде әсемдікті, әдемі көріністерді, адамның ішкі жан дүниесін, қас-қабақты қағуы арқылы да, немесе қуанышы мен сүйініштері арқылы да сан алуан құбылыстарға байланысты терең ашып көрсетуге тырысады.

Кейіпкердің бейнесін жасауда көрікемдеуіш құралдардың бірі теңеудің қызметі ерекше. Теңеудің өзіне тән қасиеті – белгісіз бір нәрсені белгілі бір нәрсеге салыстыру арқылы көз алдымызға елестету. Қай теңеуді алсақта, бейнеленіп отырған нәрсені немесе құбылыстарды көз алдымызға әкеліп, олар туралы дәл, нақты түсінік қалыптастырады. Осы ретте теңеу белгісіз нәрсені белгілі нәрсеге айналдырып, шығармадағы авторлық идеяға қолма-қол көркемдік шешім тауып тұрғандай. Белгілі әдебиет зерттеуші З.Қабдолов «Сөз өнері» атты еңбегінде теңеуге мынадай анықтама береді: Теңеу – суреткер заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді [2, 236-б.] – деп сөз етеді.

Р.Отарбаев шығармаларындағы кейіпкерлердің келбетін, бет-пішінін беру үшін қолданылса, бірде кейіпкердің мінезін, ішкі және сыртқы сезімдерін ашуда таптырмас тәсіл

ретінде қолданылады. Мысалы, -дай -дей, -тай, -тей қосымшалары арқылы кейіпкердің сыртқы кейпін, бет әлпетін суреттейтін теңеулер;

«**Тілі көсеудей**, көсей-көсей есіл азаматты қор етті ғой» – деп тыржаланып қалатын [5,84-б.].

Томаршадай монтер ағасы аяғына тағыда тісті темірін киіп алып [5,90-б.].

– **Толағайдай ұл** дәмепіп... Басыңа көктас құйса көрермін [5,92-б.].

Көрші қақы бар, – деп бүкір қатын сұрғылт **көзі шыныдай** сұп-суық боп енді сол бүйірден тап-тап берсін [5,120-б.].

Көзі моншақтай майланып, Әсемнің құлағына әлденені сыбырлайды кеп [5,165-б.].

Келіншектің **көзі шақпақ тастай** жылтыл қағады. Жаныңды баурап, жанып өшеді [5,82-б.].

Мұрны қорқордың басындай домалақ неме айқайды сап кеп құлақшекеден қондырсын [5,248-б.].

Өрмекшінің торындай ұсақ әжімдер түскені болмаса ақсары жүзді еді [5,281-б.].

Ақ манардай қыз селт еткен жоқ [5,211-б.].

Сібірдің ақ қайындай аруларының, Балтақ бойы бекбикелерінің, Шығыс гөзалдарының алдынан Гүләйімді қолтықтап мақтанышпен әрлі-берлі жүріп өтті [5,200-б.].

Теңеу арқылы қазақтың табиғи ұлттық тұрмыс салтын білдіретін сөздермен тіркескен сөздерді де кездестіруімізге де болады.

– **Ақ торғындай** еді-ау, қай-те-йін?! Деген әже дауысы естілді [5,87-б.].

Байғыздай сайраған ақын еңку-еңку жер шалдырып келіп фәни мен бақидың уақытшалық пен мәңгіліктің, сынақ пен жауаптың, туһ, тіпті жұмақ пен тозақтың бәрін бір басынан өткізген жандай жазаға жиналған елдің қойны-қонышын құрт-құмырсқаға толтырып жіберген [5,183-б.].

Автор –дай, –дей, –тай, –тей қосымшалары арқылы кейіпкерлердің бейнесін беруде жан-жануарлардың образын қолданады.

– Қытайдан қашып, **биттері торғайдай** боп келіп еді [5,24-б.].

Есіктің көзіне **еліктің лағындай** боп бұған үрке қарап хатшы қыз тұр [5,125-б.].

Соның байынан қалған дәулетін сорып, үйіне **тышқандай тасып** жүргенін көрінеді [5,163-б.].

Аузына дән құйып алған **саршұнақтай қос ұрты** бұлтиып жылмаң қағуын [5,165-б.].

Құтқара көріңіз, – деп мектепке келген биыл келген **инелектей жас** қыз шыр-шыр етіп жылайды [5,198-б.].

– Шақырғаныңа зар боласың, – деп **ботаның көзіндей** титтей үңіле қалған әдеміше ақ келіншек күлістік атады [5,232-б.].

– **Инелектей майысқан** сым темірді сүйреңдетіп қасын аңдиды [5,234-б.].

Артта **арыстандай ақырған** Аманжол... Байбаламды салып, жантәсілім дегенде қостың есігіне қол іліктірген [5,269-б.].

– Құдай бастарыңа салса, тілдеріңе бояу беріп сайратып қойған сендерге тарлық тірлік сырты түкті, аяғы мықты, **торғайдың миындай** миы бар біздерге қайдан кең болсын [6,132-б.].

– **Тышқандай баламен** не деп сөз жарыстырып жатайын [6,227-б.].

Бақытты болыңдар, деп Алма мен Мәрзия **ұлардай шулап** қоя берді [5,211-б.].

Үйге келген соң онсыз да мазасыз келін **тістеуік аттай кіржіңдеп**, қабағы бір ашылмай қойды [5,210-б.].

–дай, –дей, –тай, –тей жұрнақтары арқылы кейіпкердің мінез-құлқын көрсету:

– **Нәрестедей ойсыз, сәбидей сенгіш** осы бір соқталдай жігітті алғаш көргенде ақымақ деуге аузым бармады [6,258-б.].

– **Бес жасар баладай** айналып-толғанғанның не? [6,277-б.] Бұл мысалдардан кейіпкерлердің мінез-құлқын байқауымызға болады.

Жазушы кейіпкердің бейнесін жасауда теңеулерде сұрыптап, ұтымды қолданып соның нәтижесінде сөз әсерін күшейтіп, кейіпкердің сыртқы бейнесін оқырманға әсерлі етіп

бейнеленген. Бейнеленіп отырған кейіпкердің бет-әлпетін, тұлға-тұрпатын көз алдымызға әкеліп, ол туралы нақты, дәл сипаттама беруге тырысқан.

Р.Отарбаев шығармашылығында көріктеу құралдардың бірі – **метонимияны** да шеберлікпен қолданған. Метонимия дегеніміз (грекше – metonymia қайтадан атау) – өзара шектес заттармен себептес құбылыстардың өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану [2,225-б.] – деп З.Қабдолов анықтама берген болатын. Р.Отарбаевтың шығармашылығын мысал келтіретін болсақ. Мысалы,

Жалғыз **тұяғым-ау**, есінді жисаңшы, – деп кемсең қаққан Дүйсеннің мұрны мұрттан көрінбей кетті [5,406-б.].

– Қарғамнан бір **тұяқ** қалмады-ау [5,303-б.].

Бұл мысалдардағы «тұяғым-ау», «тұяқ» деген сөз метонимия болып тұр. Себебі артында ұрпақ қалмады, баласы қалмады, балам деген сөздердің орнына ауыстырылып қолданылған.

– **Екі дәуреннің ортасында** бір ғұмыр өтіп барады [5,276-б.].

– **Екі дүниеде** де саған риза, күнім [5,296-б.].

Берілген мысалдардағы «дәурен», «дүние» деген сөздер «өмірде» деген сөздің орнына ауыстырылып қолданылып отыр.

Алақандай қаланың бар жаңалығын айта көзінен сығалап-ақ көріп отырды [5,253-б.].

«Бұл мысалдағы «Алақандай» деген сөз «кішкентай» деген сөздің орнына қолданылған.

«Терезеден **құлаған ай сәулесі** үстел үстіндегі бассүйекке жартылай жарық түсіріп тұр» [6,55-б.].

Мұндағы «құлаған ай сәулесі» деген тіркес метонимия болып тұр. Ай сәулесінің түсуін автор ай сәулесінің құлауымен алмастырып отыр. Яғни, екі құбылыстың өзара іргелестігі негізінде атаулардың орнын ауыстырған, соған орай, сөз ауыспалы мағынада жұмсалған.

– Е-е, құлыным, **ат-көлік** аман ба?» [6,255-б.].

Осы сөйлемдегі «ат-көлік» деген сөз метонимия. Ол бәрі жақсыма деген мағынада қолданылған. Мұнда екі нәрсені бір-біріне баламайды да, теңемейді де, тек бірінің орнына екіншісін қолданады.

Жазушы шығармашылығында **синекдоханың** қолданылуы. З.Қабдолов: Синекдоха (грекше synecdoche – арақатынасын ашу) – бүтіннің орнына бөлшекті немесе керісінше, жалпының орнына жалқыны немесе керісінше [2,226-б.] – деп анықтама береді.

– Ой, Бұдан гөрі **қызылдармен** соғысқан әлдеқайда жеңіл [5,368-б.].

«Бұлар патшаның әскерлері ғой, **қызылдардан** жеңілгеннен кейін қытайға ауып барады» [6,234-б.].

Осы мысалдардағығы синекдоха – **«қызылдардан»**. Жазушының «қызылдар» деп тұрғаны соғыс кезіндегі құрылған әскер. Себебі осы сөзден синекдоха тәсілімен ауысып қолдану арқылы осындай мағына қалыптасып отыр.

– Біз секілді **қара халыққа** жер қаздың не, шөп шаптың не бәрібір» [5,245-б.].

Осы сөйлемдегі «қара халыққа» деген синекдоха болады. Қара халық деген тіркес қарапайым халықтың орнына қолданылған.

Жазушы Рахымжан Отарбаев шеберлікпен қолданған көркемдеуіш құралдардың бірі – **ирония**.

Ирония бір жағынан, эстетикалық категория жазушы шығармашылығындағы сатира мен юмор сияқты күлкілілік категориясы ретіндегі көркем суреткерліктің басты қағидаларының бірі, екінші жағынан, стильдік тәсіл ирониялық мағына тудыратын тілдік құрал ретінде қарастырылады.

Иронияның басты белгісі – айтылған сөздің мағынасы шынайы мәніне сәйкес келмеуі. Р.Отарбаевтың шығармашылығында ирония стильдік құрал ретінде және эстетикалық категория ретінде өнімділікпен көрінеді. Жазушы сатира мен юмор арқылы иронияның стильдік қызметін ұтымды қолданады. Оның шығармаларында, соның ішінде прозаларында ирония ойнақылықпен астарланып, бүгінгі өміріміздегі жөнсіздіктер мен мәнсіздіктерді бейнелеу арқылы, адам мен қоғам бойындағы міндерді шеберлікпен көрсетеді.

Жазушы тілінде баяндаудың юморлық, ирониялық қалыптары жиі кездесіп отырады. Мысалы,

«Бизнес те бұ заманда үйір көрмеген байтал сынды ғой. Дер кезінде құрықты салмасаң,.. әне қашты, міне қашты деп тақымдайсың да отырасың» [5,24-б.].

«Қолды-аяққа тұрмайтын пысығы – Байдос. «Ошы... ошы» деп тілін тістелеп сөйлегіш сілінгір сары. Ағасының құрылысшылар бригадасына тендер алып бергіш... Жетпей тұрған жібек жіпке кендір жалғап жібергіш. Ылдым-жылдымы мол, бастыққа жұғышқыш. Сарқыт ішкіш. Жұғын жалағыш» [5,26-б.].

Ирония жазушының баяндау мәнерінде көптің ойымен сабақтасып жататын «тоғыспалы стильде» де қолданылады. Мысалы,

«Көп азапты осылай үйірімен үш тоғыз ғып тырна мойнын созып келе жатқан елде бір шатақ шықпаса, несі көш? Және ол шатақ сыбырдан басталып, сыбанған дауға айналмаса, несі шатақ? Шапшып тұрар дауды саршұнақтай шақылдап қатын бастамаса, несі қатын?» [5,5-б.].

«Дегенмен ербиген екі құлақ пен бір-бір қызыл тілді бас-басына жекешелендіріп алған бұл пәтуасыз қазақ не деп тантимайды?» [5,112-б.].

Диалогтердегі кейіпкердің сөздерінде де қолданылған ирония орын алып отырған жағдайды қош көрмеген халықтың ішке сыймаған қарсылықтарын мысқылмен сыртқа шығаруының амалы түрінде түрінде көрінеді. Мысалы,

«Кемиек кемпір: Қайтсін-ай енді, – деп үһілеп, бүктетіліп қалған бетін су бүріккен қайыстай әреңдеп жатып жазды. – Дұрыс айтасың, қарағым, бір жағадан бас, бір жеңнен қол...

– Бір балақтан бұт шығарайық онда, – деп күйектей сақалына түкірген шал топ ішінен тұсаулы аттай бұған шапшысын. – Зейнетақымды тап? Табасың қазір зәнталақ?» [5,115-б.].

Р.Отарбаевтың «Болған оқиға» әңгімесінде алпыс бес жасқа келіп қайтыс болған Жаубасты жерлеуге інісі – «Астананы төбесімен тіреп тұрған он мықтының бірі» Дәубас келеді. Марқұмның денесін қай қорымға қою керектігі жайына келгенде дау туады. Үй жанындағы қорымды Дәубас жаратпайды («Өңшең жатаған, кедей-кепшіктікі екен. Ылғи мінгестіріп салыпты. Кісі жерленбегеніне де көп болыпты. Құрай өсіп, шөп-шөңге басыпты. Ол жерге ағамның асыл сүйегін қор етпеспін» [5,298-б.].

Алыстау қорымнан сайлы жер тауып, көр қазып келгенде, ол Жаубастың авариядан өлген көңілдесінің мазарының қасы болып шығып, жеңгесі шу шығарады. Дәубастың: «Сендердің араларыңда өмір сүруге болғанмен, өлуге болмайды екен», – деп сандалатын жері осы. Осы жердегі автордың: «Рас! Дұрысы сол! Тынышы – шетелге жетіп өлу!» [5,301-б.] – деген репликасында да ащы кекесін жатыр.

Ақыры жағымпаздықты үйреніп жүрген жас басшы ақыл тауып кетеді: «Дәу көке, мен таптым! Ағамызды ауыл сыртындағы ең биік төбенің басына жерлейік. Жаңа қоныс, таза ауа. Ол жерге тіпті түйе де аунамайды, – десін ауыл әкімі жас жігіт жылтың қағып. – Оны ертең бәріміз «Жаубас қыраты» деп атаймыз. Мереке сайын оқушыларды басына апарып тәу еткіземіз. Музыка ойнатамыз» [5,301-б.].

Рахымжан Отарбаев шығармаларында көркемдегіш құралдар молынан қолданылады. Халық тілінің байлығын жете меңгерген жазушы бейнелі де астарлы көркем құралдарды пайдалана отырып, әдебиетімізді өңдендіріп, айрықша бір реңк берді. Жазушының осындай көркемдеуіш құралдар арқылы оқырмандарға түсінікті де қызықты етіп жазған повестері мен әңгімелері қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Рахымжан Отарбаев шығармаларының өзіндік стилі бар. Стиль бұл адам. Демек, адамды көп уақыт бірге тұрып, бірге жүріп, оның мінезін, ой-арманын, іс-әрекеттерін неғұрлым ұзақ байқасақ, соншалықты анығырақ танытынымыз секілді, стильді де жазушы шығармасын неғұрлым толық, неғұрлым терең тексерсек, соғұрлым айқын анықтай аламыз.

Шын мәнісінде көп жазушының тілін оның суреткерлік бітімінен бөліп қарауға, оның бүкіл әдеби беті мен бағытын, бүкіл шығармасының мазмұны мен рухын белгілеген өзге құпияларын, айталық, ағымнан, не әдістен ажыратып әкетуге болмайды. Шеберлік әр жазушының тек өз шығармашылық мүмкіндігі мен ерекшелігіне байланысты, әр жазушы тек өз қабілеті мен талантының жеткен жеріне дейін ғана шебер. Олай болса, бір Рахымжан

Отарбаев шығармаларын оқи отырып, оның қаншалықты дарынды және талантты, екенін түсінеміз. Бұдан жазушының жаңа қырынан, шеберлігінен танимыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. –448 б.
2. Қабдолов З. «Сөз өнері», Алматы: «Санат», 2002. –360 б.
3. Қ.Жұмалиев Әдебиет теориясы (орта мектептің жоғарғы клас оқушыларына арналған оқу құралы) –Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960. –247 б.
4. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990. –52 б.
5. Отарбаев Р. «Біздің ауылдың амазонкалары» әңгімелер Астана «Фолиант» баспасы, 2018. –424 б.
6. Отарбаев Р. «Жұлдыздар құлаған жер» Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Өлке» баспасы 2018. –454 б.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУДА ВИРТУАЛАДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Нурсейтова Л.О.

Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының аға оқытушысы.

Ж.А. Тәшенов атындағы университет, Шымкент қ.

Lazzat.nurseitova.71@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-3687-6140>

Аңдатпа. Ғылым, білім беру жүйесін ақпараттандыру бүгінгі күні өзекті болып отыр. Виртуалды технологиялар жалпы компьютерлік технологиялардың қолдану аймағын кеңітіп, ғылым мен білім саласының дамуына зор үлес қосуда. Сонымен қатар виртуалды технологиялар білім беру жүйесінде, әсіресе болашақ бастауыш сынып мұғалімін даярлауда білім алушылардың қызығушылығының арттыруына және көп уақыт бойы келе жатқан дәстүрлі әдістерге заманауи өзгерістер әкелді. Мақалада бірқатар ғалымдардың виртуалды технологияларға қатысты ой-пікірлері ұсынылды. Білім алушылардың танымдық үдерісін арттыру бағытында виртуалды технологиялардың әсері баяндалып, қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: Виртуалды технологиялар, виртуалды шындық, виртуалды орта, қашықтықтан оқыту.

Аннотация. Информатизация науки и образовательных систем в настоящее время актуальна. Виртуальные технологии расширили сферу применения компьютерных технологий в целом и внесли значительный вклад в развитие науки и образования. Одновременно виртуальные технологии повысили интерес учащихся к системе образования, особенно к подготовке будущих учителей начальной школы, и внесли современные изменения в традиционные методы, существующие уже давно. В статье представлены взгляды ряда ученых на виртуальные технологии. Описано влияние виртуальных технологий на улучшение познавательных процессов учащихся и сделаны выводы.

Ключевые слова: Виртуальные технологии, виртуальная реальность, виртуальная среда, дистанционное обучение.

Abstract. The computerization of science and educational systems is currently a pressing issue. Virtual technologies have expanded the scope of computer applications in general and made a significant contribution to the development of science and education. At the same time, virtual technologies have increased student interest in the education system, particularly in the training of future primary school teachers, and introduced modern changes to traditional methods that have long existed. This article presents the views of several scholars on virtual technologies. The impact of

virtual technologies on improving students' cognitive processes is described and conclusions are drawn.

Key words: Virtual technologies, virtual reality, virtual environment, distance learning.

Білім беру жүйесіне оқытудың жаңа технологияларын енгізу, ақпараттық технологиялармен қамтамасыз етуді жақсарту және мұғалім тұлғасын дамыту міндеттері бір-бірімен өзара тығыз байланысты, яғни оқу үдерісінде қазіргі заманғы технологиялар мен оқытудың техникалық құралдарын енгізуді талап етеді.

Қоғамдағы қазіргі кездегі қайта құрулар, оның қарқынды дамуы үздіксіз білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Қазіргі білім берудің негізгі мақсаты білімі, біліктілігін, дағдысын қалыптастыруға қол жеткізу ғана емес, өзін-өзі дамыта алатын, кәсіби біліктілікке ұмтыла алатын жаңа ақпараттық технологияларды ұтымды пайдалана алатын тұлғаны тәрбиелеу.

Қазіргі кезде біздің мемлекетіміздегі білім саласында болып жатқан реформалар жоғары оқу орындары мен мектеп саласына тікелей байланысты. Бұл бағыттағы негізгі ұстаным - орта білім берудің сапасын арттыру, студенттерді кәсіпке баулу және мектеп мұғалімдерінің бүгінгі кәсіби мәртебесін одан әрі көтеру болып табылады.

Білім беруді дамытудың жаңа бағыты – білім мазмұнын студенттің толық меңгеруін іске асыратын оқыту технологиясын жетілдіру. Осы орайда мемлекеттік білім беру стандарттары жүзеге асырылып, білім беру жүйесі жетілдіріліп, заманауи технологияларды оқу процесіне енгізу жүзеге асырылуда. Соның ішінде, виртуалды технологияларды оқу процесіне пайдалану білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын аттырып, білім сапасын жақсартады және шығармашылық ойлау дағдысын арттырады.

Виртуалды шындық технологиясы ойын сауық саласында көптеп қолданылуына байланысты қазіргі уақытта виртуалды шындық қоғамға таңсық ұғым емес, адамдар жалпы бұл терминді естігенде нақты бір жағдаяттарды елестете алады. Сондықтан қазіргі таңда виртуалды шындық технологиясының ерекшеліктеріне байланысты қолдану аясы кеңейіп, білім беру саласына да ене бастады.

Қазіргі жастар виртуалды ортаға тәуелді. Бұл жаһанданудың салдарынын пайда болды. Дегенмен, виртуалды интерактивті ортаны қолдану үшін білім алушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыру, олардың коммуникативтік, психологиялық барьерін жою және оқу процесін оңтайландыру жағдайларын ескеруіміз керек. Виртуалды орта кең ауқымды мағынаны білдіреді. Қашықтықтан ұйымдастырылған оқу процесін виртуалды орта деп атауға болады. Көбінде виртуалды оқыту технологиялары қашықтықтан білім беру кезінде көптеп қолданылды. Коронавирус пандемиясының салдарынан барлық білім беру нысандары онлайн форматқа өтті. Ал, білім беру нысандарының кенеттен онлайн форматқа көшуі, сабақ берудің тәртібі мен функцияларын өзгертті. 2019 жылдың 18-ші наурызында әлемнің 107 елдің оқу нысандары қашықтықтан білім беруге көшті. Нәтижесінде оқыту үдерістері виртуалды интерактивті технологиялардың көмегімен видео-конференция арқылы жүргізілді. Бірақ, виртуалды ортадағы білімнің тиімділігі толығымен әлі зерттелмеген. Сондықтан оның салдары мен перспективасын бағалау қиын.

Виртуалды шындық технологиясы – бұл виртуалды әлемді құруға және сезінуге қабілетті компьютерлік модельдеу жүйесі, ол симуляциялық ортаны құру үшін компьютерді пайдаланады, интерактивті үш өлшемді динамикалық көрініс және пайдаланушыларды сол ортаға толықтай батыру үшін бірнеше көздерден алынған ақпаратты біріктіреді.

Виртуалды технологияның маңызды бір аспектісі-білім алушылар өздерінің тәжірибесіне сүйеніп, бір-бірімен пікір алмаса отырып виртуалды шындықтың көмегімен білім қалыптастырады. Бұл оқытудағы конструктивизм принципімен сәйкес келеді.

Виртуалды шындық технологиясы 1990 жылдары медицина, әскери салада, сондай-ақ ғылыми және технологиялық салаларда қолданысқа енгізілді. Ал, VR терминінің өзін тек 1987 жылы Герон Ланиер ойлап тапқан және енгізген [1].

2000 жылы зерттеуші Алессандро Антониетти мен оның командасы жүргізген негізгі зерттеу виртуалды шындықтың оқуға пайдасы бар екенін дәлелдеді. Балаларға VR гарнитураларын қолдана отырып, күрделі кескіндеме бойынша виртуалды экскурсия жүргізілді және оның барлық аспектілерін зерттеуге рұқсат етілгеннен кейін, олар оны виртуалды экскурсия жүргізілмеген бақылау тобына қарағанда жақсы сипаттай алды[2].

Зерттеуші Шейни Мэтью виртуалды шындықтың шығу тарихы мен оның қазіргі қоғамдағы орнын зерттей келе, бұл технологияның өнер, бизнес, коммуникация, дизайн, білім, инженерия, медицина және басқа да көптеген салаларға трансформациялық ықпалы бар екенін болжады[3].

Сьюзан Перски мен Коллин Макбрайдтың иммерсивті виртуалды орта технологиясы атты еңбегінде VR-дің тағы бір артықшылығы-нақты әлемде әдетте елестетуі қиын, сезілмейтін объектілерді көз алдыға келтіруге мүмкіндік беретінін айтады[4].

Бірқатар зерттеушілер виртуалды шындық технологиясы оқушылардың білімге деген қызығушылығын оятатындығын анықтаған. Ф.Фарахманд, А. Ядав, Спаффордтың зерттеулерінде виртуалды шындық технологиясының артықшылығы оқу үдерісін қызықты етіп, нәтижесінде оқушылардың оқуға деген назары артатынын дәлелдеген[5].

Виртуалды технологияларды зерттеп жүрген отандық ғалымдар да бар, атап кетсек Абилдина Г., Серік М., Кариева К., Саяков О.[6], Шындалиев Н.[7], Сембае Т., Нұрбекова З.[8] және тағы да басқа. Жалпы, виртуалды технологияны зерттеген ғалымдар білім алушылардың оқуда белсенді болуына ықпал ететінін, ал сабаққа белсенді қатысу жаңа материалды есте сақтауға, кейін қажет болғанда еске алуына көмектесетінін және білім алушылардың тақырыпқа қызығушылығын арттыратындығын айтады.

Виртуалды технологиялар қазіргі заманда, әсіресе білім саласында аса қажетті саланың бірі, себебі білім беру жүйесінде виртуалды технологиялар арқылы виртуалды оқыту орталарын әзірлеу үлкен өзгерістерге әкеледі. Сондықтан сабақ үйретуде мұғалім VR қолданса, білім алушылар сол тақырыпты қызығушылықпен қарайды. Себебі, заманауи балалар балабақшадан бастап телефон, гаджеттерді пайдалануға бейім және оған деген қызығушылықтары жоғары. Демек, VR білім беру саласы үшін құрал. Ол білім алушыларға қиын теориялар мен жаратылыстарды оңай түсіндіруге көмектеседі. Сол себепті VR технологиясы да компьютер, интернет, интерактивті тақта сияқты педагогке қажетті көмекші құрал болып табылады.

Елімізде виртуалды шындық технологияларын орта мектептерде тиімді қолдану мақсатында көптеген жұмыстар жүргізілуде. Атап айтсақ, соңғы жылдары бұл технологияны жоғары білім беру орындарынан және орта мектептерден кездестіруге болады. Қазіргі кезде заманауи технологияны жетік меңгерген мамандарды даярлау басты мәселе болып отыр. Сондықтан мектеп мұғалімдері VR технологиясының қыр-сырын танып білуі үшін арнайы біліктілігін жетілдіру курстарына баруға мүмкіндік алулары қажет. Сондай-ақ, виртуалды технологияның артықшылықтары мен пайдасын насихаттау үшін семинарлар, тренингтер жиі өткізіліп тұрғаны дұрыс.

Қорыта келгенде, виртуалды шындық технологиясын білім беру жүйесіне сәтті енгізу оқушылардың мәліметтерді оңай және тез қабылдауына септігін тигізеді. Бұл технология оқыту тәсілін жақсартуға және сабақты тартымды етіп өткізуге септігін тиізеді.

Виртуалды шындық технологиясын білім беруде қолдану білімге жаңа бағыттар мен оқыту әдістерін әкеледі және оқытудың тиімділігін арттырады. Сонымен қатар виртуалды технологиялар оқыту мен оқу саласына өзгерістер әкеліп, оқытту формалары мен тәжірибесін байыта алады деп сеніммен айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Lowood, H. E. 2015. Virtual reality (VR) Encyclopaedia Britannica Online. Consultado el 12. – 2015. – P.33.
2. Antonietti, Alessandro Rasi, Chiara Imperio, Ernesto Sacco, Marco. The Representation of Virtual Reality in Education. Education and Information Technologies. – 2000. – P. 317-327.

3. Mathew S. Importance of virtual reality in current world [Electronic resource]. – 2014. - URL: www.ijcsmc.com (Accessed: 25.10.2021).
4. Persky, S., & McBride, C. M. Immersive virtual environment technology: a promising tool for future social and behavioral genomics research and practice. *HealthCommunication*. – 2009. – Vol. 24. – P. 677–682.
5. Farahmand, F., Yadav, A., & Spafford, E. H. Risks and uncertainties in virtual worlds: An educators' perspective // *Journal of Computing in Higher Education*. – 2013. – Vol. 25(2). – P. 49–67.
6. Mukhtarkyzy K., Abildinova G., Serik M., Kariyeva, K., Sayakov O. Systematic Review of Augmented Reality Methodologies for High School Courses. *International Journal of Engineering Pedagogy (iJEP)*. – 2020. – No.13(4). – P. 79–92.
7. Шындалиев Н., Калкабаева З. Применение технологий виртуальной и дополненной реальности в современной системе образования // *Вестник «Физико-математические науки»*. – 2020. – С. 289–293.
8. Sembayev T., Nurbekova Z., Abildinova G. The Applicability of Augmented Reality Technologies for Evaluating Learning Activities. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*. – 2021. – No.16(22). – P. 189–207.

БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ: ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАР МЕН БОЛАШАҚ МҮМКІНДІКТЕР

Омарова Б.А.

*№90 дарынды балаларға
арналған мамандандырылған
мектеп-гимназия
биология пәні мұғалімі*

Аннотация. Бұл мақалада биология ғылымында жасанды интеллекттің (ЖИ) қолданылу бағыттары қарастырылады. Генетика, экология, медицина және жасушалық биология салаларында ЖИ технологияларының рөлі талданады. Сонымен қатар, деректерді талдау, ауруларды болжау және биологиялық жүйелерді модельдеудегі жасанды интеллекттің маңызы көрсетіледі. Мақалада ЖИ-дің артықшылықтары мен шектеулері, сондай-ақ оның болашақтағы даму перспективалары қарастырылады.

Аннотация. В данной статье рассматриваются направления применения искусственного интеллекта (ИИ) в биологической науке. Анализируется роль технологий ИИ в генетике, экологии, медицине и клеточной биологии. Также показано значение искусственного интеллекта в анализе данных, прогнозировании заболеваний и моделировании биологических систем. В статье рассматриваются преимущества и ограничения ИИ, а также перспективы его дальнейшего развития.

Abstract. This article explores the applications of artificial intelligence (AI) in biological sciences. It analyzes the role of AI technologies in genetics, ecology, medicine, and cell biology. The importance of AI in data analysis, disease prediction, and modeling biological systems is also highlighted. The article discusses the advantages and limitations of AI, as well as its future development prospects.

Биология – тірі ағзаларды, олардың құрылысын, қызметін және өзара байланысын зерттейтін ғылым. Соңғы жылдары бұл салаға ақпараттық технологиялар, әсіресе жасанды интеллект кеңінен енгізілуде.

Жасанды интеллект – адамның ойлау қабілетін модельдейтін және үлкен деректерді талдай алатын технология. Биологияда ЖИ қолдану зерттеу процесін жылдамдатып, жаңа заңдылықтарды ашуға мүмкіндік береді.

1. Генетикада жасанды интеллекттің рөлі

Генетика – биологияның ең күрделі салаларының бірі. Адам геномы миллиардтаған нуклеотидтерден тұрады, сондықтан оны қолмен талдау мүмкін емес.

ЖИ генетикада:

- ДНҚ тізбектерін талдайды
- Ген мутацияларын анықтайды
- Тұқым қуалайтын ауруларды болжайды

Мысалы, нейрондық желілер арқылы қатерлі ісікке әкелетін гендік өзгерістер ерте анықталады.

2. Медицина мен биологияның байланысында ЖИ

Медицина биологиямен тығыз байланысты. ЖИ бұл екі саланы біріктіріп, жаңа мүмкіндіктер ашты.

Негізгі бағыттар:

- Ауруларды ерте диагностикалау
- Пациенттің генетикалық профилін талдау
- Дәрі-дәрмек әсерін болжау

ЖИ жүйелері дәрігерлерге нақты шешім қабылдауға көмектеседі.

3. Экологияда жасанды интеллект

Экологияда ЖИ табиғи жүйелерді бақылау және талдау үшін қолданылады.

Мысалдар:

- Климат өзгерісін болжау
- Жануарлар популяциясын бақылау
- Орман өрттерін алдын ала анықтау

Дрондар мен спутниктерден алынған деректер ЖИ арқылы өңделеді.

4. Жасушалық биологиядағы қолданылуы

Жасушалық деңгейде ЖИ микроскопиялық суреттерді талдайды.

Ол:

- Жасуша құрылымын таниды
- Қатерлі жасушаларды анықтайды
- Биохимиялық процестерді модельдейді

Бұл зерттеу процесін бірнеше есе жылдамдатады.

5. Биологиялық деректерді талдау

Биологияда үлкен көлемдегі деректер (Big Data) пайда болады. ЖИ осы деректерді өңдеудің негізгі құралына айналды.

Оның көмегімен:

- Биологиялық заңдылықтар анықталады
- Статистикалық модельдер құрылады
- Ғылыми болжамдар жасалады

6. Жасанды интеллекттің артықшылықтары

- Жылдам талдау
- Дәл нәтиже
- Үлкен деректермен жұмыс істеу мүмкіндігі
- Адам қателігін азайту

7. Шектеулері мен мәселелері

ЖИ-дің биологияда қолданылуы кейбір қиындықтарға ие:

- Деректер сапасының төмендігі

- Қымбат технологиялар
- Этикалық мәселелер
- Нәтижелердің толық түсіндірілмеуі

8. Болашақтағы даму бағыттары

Болашақта ЖИ биологияны түбегейлі өзгертуі мүмкін:

- Жеке генетикалық медицина дамиды
- Аурулар алдын ала толық болжанады
- Биологиялық зерттеулер автоматтандырылады
- Жасушалық инженерия жетілдіріледі

9. ЖИ және биоинформатика байланысы

Биоинформатика – биологиялық деректерді компьютерлік әдістермен өңдейтін ғылым саласы. Бұл сала жасанды интеллектсіз дамуы мүмкін емес.

ЖИ биоинформатикада:

- Геномдық деректер базасын құрады
- Ақуыз құрылымын болжайды
- Биологиялық молекулалардың өзара әрекетін талдайды

Мысалы, AlphaFold сияқты жүйелер ақуыздардың 3D құрылымын жоғары дәлдікпен болжай алады. Бұл дәрі-дәрмек жасауда үлкен рөл атқарады.

10. Жасанды интеллект және эволюциялық биология

Эволюциялық биология тірі ағзалардың тарихи дамуын зерттейді. ЖИ бұл салада үлкен деректерді салыстыру арқылы эволюциялық байланыстарды анықтайды.

Ол:

- Түрлердің генетикалық ұқсастығын салыстырады
- Эволюциялық ағаштарды құрады
- Түрлердің шығу тегін модельдейді

Бұл әдіс бұрын тек гипотеза деңгейінде болған мәліметтерді нақты деректермен дәлелдеуге мүмкіндік береді.

11. Биологиядағы роботтандыру және автоматтандыру

ЖИ тек бағдарламалық жүйелерде ғана емес, роботтандырылған зертханаларда да қолданылады.

Мысалдар:

- Автоматты микроскоптар
- Лабораториялық роботтар
- ДНҚ талдау машиналары

Бұл технологиялар зерттеу уақытын қысқартып, адам еңбегін азайтады.

12. ЖИ арқылы биологиялық модельдеу

Биологиялық процестер өте күрделі. Оларды түсіну үшін компьютерлік модельдер қолданылады.

ЖИ көмегімен:

- Жасуша ішіндегі процестер модельденеді
- Эпидемияның таралуы болжанады
- Экожүйелердің өзгерісі есептеледі

Мысалы, COVID-19 пандемиясы кезінде ЖИ вирустың таралуын болжауға көмектесті.

13. Практикалық маңызы

ЖИ-дің биологиядағы практикалық маңызы:

- Ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру
- Ветеринарияда ауруларды анықтау
- Фармацевтикада жаңа дәрі жасау
- Экологияда табиғатты қорғау

14. Ғылыми жаңалықтарға әсері

ЖИ ғылымды жылдамдатады:

- Зерттеу уақыты қысқарады

- Қателік азаяды
 - Жаңа гипотезалар тез пайда болады
- Бұл биологияны «ақылды ғылымға» айналдырады.

Қорытынды

Жасанды интеллект биология ғылымының барлық негізгі салаларына терең енді. Ол генетикадан бастап экологияға дейінгі бағыттарды біріктіріп, жаңа ғылыми революцияға жол ашты.

Дегенмен, бұл технология толық қауіпсіз және мінсіз емес. Деректердің құпиялығы, этикалық жауапкершілік және технологияға тәуелділік мәселелері маңызды болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. **Alberts B. et al.**
Molecular Biology of the Cell. Garland Science, 2015.
2. **Goodfellow I., Bengio Y., Courville A.**
Deep Learning. MIT Press, 2016.
3. **National Human Genome Research Institute (NHGRI).**
Genomics and Medicine Resources. <https://www.genome.gov>
4. **Nature Journal.**
Articles on Artificial Intelligence in Biology and Medicine. <https://www.nature.com>
5. **World Health Organization (WHO).**
Artificial Intelligence in Health and Medicine Reports. <https://www.who.int>
6. **Jordan M. I., Mitchell T. M.**
Machine Learning: Trends, Perspectives, and Prospects. Science, 2015.

ҚАЗІРГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Орынбасар Қ., Өтегенов.Ғ.А.

*Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен
әдістемесі кафедрасының оқытушысы, ҚРЕСЖ
Ж.А.Ташенов атындағы университет, Шымкент қ.*

Аннотация. Бұл мақалада студент жастардың дене тәрбиесін ұйымдастырудың маңыздылығы және олардың денсаулығын нығайтудағы заманауи педагогикалық тәсілдердің рөлі қарастырылады. Сонымен қатар модульдік оқыту технологиясының дене шынықтыру-спорттық қызметті тиімді ұйымдастырудағы, студенттердің қозғалыс белсенділігін арттырудағы және тұлғалық дамуын қамтамасыз етудегі ықпалы негізделді.

Түйін сөздер: дене тәрбиесі, студент жастар, салауатты өмір салты, модульдік оқыту, қозғалыс белсенділігі, денсаулық, дене шынықтыру, құзыреттілік тәсіл, психоэмоциялық тұрақтылық, спорттық қызмет.

Аннотация. В данной статье рассматривается значимость организации физического воспитания студенческой молодежи, а также роль современных педагогических подходов в укреплении их здоровья. Кроме того, обосновывается влияние технологии модульного обучения на эффективную организацию физкультурно-спортивной деятельности, повышение двигательной активности студентов и обеспечение их личностного развития.

Ключевые слова: физическое воспитание, студенческая молодежь, здоровый образ жизни, модульное обучение, двигательная активность, здоровье, физическая культура, компетентностный подход, психоэмоциональная устойчивость, спортивная деятельность

Abstract. This article examines the importance of organizing physical education for students, as well as the role of modern pedagogical approaches in strengthening their health. It also substantiates the impact of modular learning technology on the effective organization of physical education and sports activities, increasing students' physical activity, and supporting their personal development.

Keywords: physical education, students, healthy lifestyle, modular learning, physical activity, health, physical culture, competency-based approach, psycho-emotional stability, sports activity

«Ең үлкен байлық – денсаулық» деген тұжырым көпшілікке жақсы таныс. Шын мәнінде, адамның денсаулығын сақтау мен нығайтудың басты шарттарының бірі – жүйелі түрде дене жаттығуларымен айналысу және спортты өмір салтына айналдыру. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру ұйымдарының маңызды міндеттерінің бірі – білім алушылардың денсаулығын қорғау ғана емес, оны жақсарту және оларды белсенді спорттық іс-әрекетке тарту.

Қазіргі кезеңде қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, экологиялық жағдайдың күрделенуі, медициналық және әлеуметтік мемлекеттік бағдарламалардың қысқаруы жастар денсаулығына кері әсерін тигізуде. Мұндай жағдайда студент жастардың дене саулығы өзекті мәселеге айналып отыр. Өйткені жоғары білімді табысты меңгеру үшін тек зияткерлік әлеует жеткіліксіз, сонымен қатар жеткілікті деңгейдегі денсаулық пен төзімділік қажет.

Студенттердің өмір салтын, әсіресе олардың қозғалыс белсенділігін, күн тәртібін, демалыс пен еңбекті үйлестіру дағдыларын ескеру – дене тәрбиесін ұйымдастырудағы негізгі себептердің бірі. Дене шынықтыру-спорттық қызметке оң көзқарас қалыптастыру жастардың денсаулық мәдениетін арттырып қана қоймай, олардың оқу үлгеріміне, психоэмоциялық тұрақтылығына және әлеуметтік бейімделуіне оң ықпал етеді [1].

Сондықтан студент жастардың дене тәрбиесін ұйымдастыруда дәстүрлі тәсілдермен қатар, оқытудың модульдік жүйесін, икемді бағдарламаларды, жеке ерекшеліктерді ескеретін әдістерді енгізу қажеттілігі туындайды. Мұндай көзқарас білім алушылардың қызығушылығын арттырып, олардың спортпен тұрақты айналысуына жағдай жасайды.

Қазіргі таңда тек зияткерлік еңбекке ден қойып, ақыл-ой қызметімен ғана шектелуді қалайтын білім алушылар саны артып келеді. Соның салдарынан дене жаттығуларының маңыздылығына жеткілікті көңіл бөлінбей, қимыл-қозғалыс тапшылығы байқалады. Отырықшы өмір салты біртіндеп денсаулықтың бұзылуына әкеліп, артық салмақ, қант диабеті, омыртқа аурулары (радикулит және т.б.) сияқты түрлі дерттердің пайда болуына себеп болады.

Сонымен қатар оқу үдерісі барысында студенттер елеулі жүйке-психикалық жүктемелерге ұшырайды. Бұл себептер олардың жұмысқа қабілеттілігін төмендетіп, зияткерлік белсенділігін әлсіретеді. Осындай жағымсыз ықпалдарды азайту үшін оқу әрекетін уақытылы қозғалысқа негізделген іс-әрекетпен алмастырып отыру қажет. Дене шынықтыру мен спорт – осы міндетті жүзеге асыратын тиімді құрал. Белсенді қимыл ағзаның қызметтік мүмкіндіктерін арттырып, психикалық ширығуды төмендетеді, оқу тиімділігін жоғарылатады.

Бүгінде жоғары оқу орындарының оқытушылары алдында студенттердің дене шынықтыру білімін ұйымдастырудың барынша нәтижелі моделін жасау міндеті тұр. Мұндай модель студенттің дене шынықтыру-спорттық қызметін өнімді, жүйелі және тұлғалық дамуымен сабақтас етуі тиіс. Оны әзірлеуде бірнеше ғылыми-әдіснамалық бағыттар басшылыққа алынады: философиялық - валеологиялық, мәдениеттанымдық, ынтымақтастыққа негізделген және құзыреттілік тәсілдер.

Философиялық-валеологиялық тәсіл жоғары оқу орнындағы дене тәрбиесі мазмұнын табиғи үйлесімділік қағидаттарына негіздеуді көздейді. Бұл тәсіл студенттің денсаулық әлеміне еркін әрі қолайлы енуіне жағдай жасайтын білім беру ортасын қалыптастыруды мақсат етеді. Мұнда жеке тұлғаның табиғи мүмкіндіктерін сақтау мен дамыту, денсаулыққа саналы көзқарас қалыптастыру ерекше маңызға ие. Студенттің өз денсаулығын құндылық ретінде қабылдауы – дене шынықтыру жүйесінің басты нәтижелерінің бірі.

Аталған тәсіл дене шынықтыру - спорттық қызметті ұйымдастырудың әдіснамалық негізі ретінде қарастырылады. Оның ерекшелігі – студенттің тәндік және рухани бастауларына бір мезгілде ықпал етуінде. Осындай ықпалдастық табиғи зияткерлік, қозғалыс және басқа да қабілеттердің тұтас әрі үйлесімді дамуына мүмкіндік береді. Яғни дене тәрбиесі тек дене қасиеттерді жетілдірумен шектелмей, тұлғаның рухани-адамгершілік әлеуетін де нығайтады.

Ынтымақтастыққа негізделген тәсіл студентті дене мәдениеті мен спорт құндылықтарын игеру барысында өзін-өзі жетілдіруге бағыттайды. Бұл жерде жеке бастамашылдық, ішкі мотивация және өзіндік даму үдерісі алдыңғы қатарға шығады. Аталған бағытты жүзеге асыру үшін дене шынықтыру пәнінде белсенді оқыту әдістерін, соның ішінде модульдік оқыту технологиясын енгізу тиімді. Модульдік жүйе студенттің жеке мүмкіндіктерін ескеріп, оқу материалын кезең-кезеңімен меңгеруге, нәтижені бағалауға және өз жетістігін бақылауға жағдай жасайды [2].

Құзыреттілік тәсіл жоғары білім беру жүйесінде оқу үдерісін ұйымдастыруға ерекше талаптар қояды. Бұл қағидат дене шынықтыру сабағында да өзекті. Құзыреттілікке негізделген оқыту білімнің тек теориялық мазмұнын емес, оның практикалық қолданылуын, әрекеттік сипатын айқындайды. Студенттерде өзін-өзі талдау жасау, өз әрекетін жоспарлау, болжау және бағдарламалау қабілеттері қалыптасады. Нәтижесінде олар дене шынықтыру - спорттық қызметті саналы түрде ұйымдастырып, жеке даму траекториясын құра алады.

Осылайша, қазіргі студент жастардың дене тәрбиесін жетілдіру кешенді, ғылыми негізделген тәсілдерді талап етеді. Дене шынықтыруды оқу үдерісінің ажырамас бөлігі ретінде қарастыру – жастардың денсаулығын нығайтудың, оқу жетістігін арттырудың және тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің маңызды шарты.

Студенттердің дене тәрбиесі жүйесін барынша нәтижелі ұйымдастыру үшін олардың назарын өз тұлғасына, өз мүмкіндіктері мен қозғалыс белсенділігіне бағыттау аса маңызды. Яғни білім алушы өз қимыл - қозғалыс әрекетіне, оның орындалу үдерісіне және қол жеткізген нәтижелеріне сыни тұрғыдан қарап, талдай алатындай деңгейге жетуі тиіс. Мұндай дене өзін-өзі дамыту мен жетілдірудің іргетасы болып саналады. Сондықтан студентті дене шынықтыру - спорттық қызметтің жай орындаушысы емес, осы үдерістің белсенді қатысушы дәрежесіне көтеру қажет. Бұл міндетті жүзеге асыруда модульдік оқыту технологиясының мүмкіндігі зор.

Қазіргі кезеңде салауатты өмір салтын қалыптастыру міндеттерін шешуде дәстүрлі оқыту үлгілеріне балама ретінде пайда болған модульдік оқыту кеңінен қолданыс табуда. Зерттеушілердің пікірінше, дене шынықтыру саласындағы модульдік оқыту педагогикалық теория мен тәжірибеде жинақталған озық ойларды өз бойына біріктіреді. Ол білім мазмұнын жүйелеу мен оны меңгерудің тиімді жолдарын ұштастыра отырып, оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік береді [3].

Модуль ұғымы белгілі бір мақсатқа бағытталған, мазмұны мен оны игеру технологиясы тұтас жүйе ретінде біріктірілген қызметтік бірлік ретінде түсіндіріледі. Яғни әр модуль нақты нәтижеге бағдарланған аяқталған бөлім болып табылады. Модульдік оқытудың басты ерекшелігі – білім алушының оқу-жаттығу үдерісіне белсенді араласуы. Себебі кез келген материал әрекет барысында әлдеқайда тиімді меңгеріледі.

Оқу модульдері студенттердің танымдық және қозғалыс белсенділігін арттыруға жағдай жасайды. Бұл тәсілде оқытушының біржақты ықпалы азайып, білім алушының оқу материалын өз бетінше игеруі, басқаруы және бағалауы алдыңғы орынға шығады. Нәтижесінде студент өз әрекетін жоспарлап, оны жүзеге асырып, жетістіктерін саралай алады. Мұндай ұйымдастыру үлгісі олардың дербестігін, жауапкершілігін және тұрақты қызығушылығын қалыптастырады.

Модульдік технологияның маңызды сипаты – оқытудың айқын мақсатқа бағытталуы. Сондықтан дидактикалық мақсаттарды нақты әрі өлшенетін түрде қою шешуші рөл атқарады. Бұл мақсаттар студент оқу нәтижесінде меңгеруі тиіс әрекеттер мен дағдылар түрінде тұжырымдалады. Басқаша айтқанда, білім беру мақсаты дене шынықтыру-спорттық қызметтің нақты тәсілдері мен түрлері арқылы айқындалады.

Білім беру мақсаттарын құзыреттілік тұрғыда сипаттау студенттің тек теориялық білімінің бар-жоғын ғана емес, оны тәжірибеде қолдана алу қабілетін де бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл болашақ әлеуметтік және кәсіби қызметінде дене мәдениетін саналы түрде пайдалана алатын, денсаулығын басқару дағдылары қалыптасқан тұлға тәрбиелеуге жағдай жасайды. Осылайша, модульдік оқыту технологиясы студенттердің дене дамуын ғана емес, олардың өзіндік даму стратегиясын қалыптастыруды да қамтамасыз етеді.

Модульдік оқытудың мәні – білім алушының өзіне ұсынылған жеке бағдарлама негізінде дербес жұмыс жүргізуінде. Бұл бағдарламада нақты іс-әрекет жоспары, қажетті ақпараттық база және қойылған мақсаттарға жетуге бағыт беретін әдістемелік нұсқаулар қамтылады. Яғни студент оқу үдерісінде тек дайын білімді қабылдаушы емес, өз әрекетін өзі ұйымдастырып, нәтижесін өзі бағалайтын белсенді тұлға ретінде қалыптасады. Модульдік технологияның басты құралы – жекелеген модульдерден құрастырылған, мазмұны жүйеленген және мақсатқа бағытталған оқу бағдарламасы [3].

Дене тәрбиесі бойынша модульдік бағдарламаны меңгеру барысында студент өзін үнемі өзгертіп, жетілдіріп отыратын субъект ролін атқарады. Ол жеке мүмкіндіктерін саралап, дене дайындығын бағалап, соған сәйкес өзіндік дене шынықтыру-сауықтыру тұжырымдамасын қалыптастыра алады. Мұндай ұстаным студенттің ішкі уәжін күшейтіп, өз денсаулығына саналы әрі жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді. Сонымен қатар бұл тәсіл олардың өзін-өзі дамыту дағдыларын жетілдіріп, өмір бойы белсенді қозғалыс мәдениетін ұстануына негіз қалайды [4].

Жоғарыда баяндалған тұжырымдарды негізге ала отырып, мынадай қорытындылар жасауға болады:

- салауатты өмір салтын қалыптастыру және бос уақыт мәдениетін дамыту – қазіргі студенттің жан-жақты дамуының, өзін-өзі жетілдіруінің және тұлғалық әлеуетін жүзеге асыруының басты шарттарының бірі;

- студенттердің дене шынықтыру-спорттық қызметін ұйымдастыруда заманауи үлгілер мен озық педагогикалық әдістер міндетті түрде ескерілуі тиіс;

- дене шынықтыру-спорттық білім беру жүйесіне модульдік оқыту технологиясын енгізу студенттердің денсаулыққа деген құндылықты көзқарасын қалыптастырып, өз әрекетіне жауапкершілікпен қарауын қамтамасыз етеді, сондай-ақ алға қойған мақсаттарға жетуге психоэмоциялық тұрғыдан дайын болуына мүмкіндік береді.

Осылайша, модульдік оқытуға негізделген дене тәрбиесі жүйесі студент жастардың дене мүмкіндіктерін жетілдірумен қатар, олардың саналы өмірлік ұстанымын қалыптастыруға және ұзақ мерзімді денсаулық стратегиясын құруына жағдай жасайды.

Студенттердің дене шынықтыру-спорттық қызметін ұйымдастыруда заманауи педагогикалық тәсілдер мен модульдік оқыту технологиясы маңызды рөл атқарады. Бұл тәсіл білім алушылардың қозғалыс белсенділігін арттыруға, денсаулығын нығайтуға және тұлғалық дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Нәтижесінде, модульдік оқытуға негізделген дене тәрбиесі жүйесі студенттердің саналы өмірлік ұстанымын қалыптастырып, ұзақ мерзімді денсаулық стратегиясын жүзеге асыруға жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Vinnikov D., Romanova Z., Dushpanova A., Absatarova K., Utepbergenova Z., Ualiyeva A. Predictors of Physical Activity in Kazakhstan University Students. ҚазҰУ Хабаршысы. - 2018. Психология және әлеуметтану сериясы, 64(1), 144–152.

2. Temirbay N., Kaldybaeva A., Baikulova A., Beknurmanov N., Beknazarov Z. Improving university students' engagement in physical education through differentiated instruction and motivational strategies. International Journal of Innovative Research and Scientific Studies, - 2025. 8(3), 4514–4522.

3. Абдуллаева, Г. Ж., & Қуанышбаева, А. М. (2020). Дене тәрбиесі мен спорттағы модульдік оқыту технологиялары. Алматы: Білім.

4. Нұржанов, С. Т., & Мұхаметжанова, Л. Б. (2019). Студент жастардың денсаулығын сақтау және дамыту мәселелері. Шымкент: ҚРЕСЖ Ж.А.Ташенов атындағы университет.

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И SWOT-АНАЛИЗ МЕТОДОВ ДИАГНОСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ

Парманкулова П.Ж.¹, Сыздық М.Н.², Умралиева Л.М.³

¹Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент

^{2,3}Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент

perizatpa11@mail.ru, makpal_s@list.ru, Lauraumralieva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5793-4566>, <https://orcid.org/0000-0002-0573-4594>,

<https://orcid.org/0000-0002-7176-9971>

Аннотация. В данном исследовании проанализированы методы диагностики выгорания педагогов, используемые в странах Европы, США и Китая. Использование SWOT-анализа методов диагностики выгорания среди педагогов определяется важностью выбора наилучших диагностических подходов для конкретных образовательных систем. В рамках исследования изучены как традиционные, так и современные подходы, включая методы, базирующиеся на искусственном интеллекте, а также на инструментах психологического тестирования и наблюдения. Такой подход позволит обобщить и систематизировать лучшие практики, используемые в ведущих странах, а также адаптировать для других регионов, учитывая культурные и системные особенности образования. На основе обзора и SWOT-анализа существующих методов диагностики выгорания педагогов в условиях инклюзивного образования выделено несколько перспективных направлений создания эффективных методов. Исследования показали, что эффективное использование методов диагностики профессионального выгорания педагогов особенно важно для устойчивого инклюзивного образования. Результаты анализа лучших методов диагностики выгорания будут полезны для руководителей образовательных учреждений, специалистов по управлению персоналом, а также исследователей и экспертов в области инклюзивного образования.

Ключевые слова: выгорание педагогов, профессиональное выгорание, методы, SWOT-анализ, диагностика, систематизация.

Андатпа. Осы зерттеуде Еуропа, АҚШ және Қытай елдерінде қолданылатын педагогтардың қажуын диагностикалау әдістері талданды. Педагогтардың қажуын диагностикалау әдістерін SWOT-талдау арқылы зерттеу белгілі бір білім беру жүйелері үшін ең тиімді диагностикалық тәсілдерді тандаудың маңыздылығымен анықталады. Зерттеу аясында дәстүрлі және заманауи тәсілдер қарастырылды, соның ішінде жасанды интеллектке негізделген әдістер, психологиялық тестілеу және бақылау құралдары қолданылды. Мұндай тәсіл жетекші елдерде қолданылатын озық тәжірибелерді жинақтауға және жүйелеуге, сондай-ақ оларды басқа өңірлерге бейімдеуге мүмкіндік береді, білім беру жүйесінің мәдени және құрылымдық ерекшеліктерін ескере отырып. Инклюзивті білім беру жағдайында педагогтардың қажуын диагностикалау әдістеріне жасалған шолудың және SWOT-талдау нәтижесінде тиімді әдістерді әзірлеудің бірнеше перспективті бағыттары анықталды. Зерттеулер көрсеткендей, педагогтардың қажуын диагностикалау әдістерін тиімді қолдану тұрақты инклюзивті білім беру үшін аса маңызды. Озық диагностикалау әдістері білім беру ұйымдарының басшыларына, кадрлық басқару мамандарына, сондай-ақ инклюзивті білім беру саласындағы зерттеушілер мен сарапшыларға пайдалы болады.

Түйін сөздер: педагогтардың қажуы, кәсіби қажу әдістер, SWOT-талдау, диагностика, жүйелеу.

Abstract. This study analyzes the methods used for diagnosing teacher burnout in European countries, the United States, and China. The application of SWOT analysis to burnout diagnostic methods among teachers is justified by the necessity of selecting the most effective diagnostic approaches for specific educational systems. The study examines both traditional and modern approaches, including methods based on artificial intelligence, as well as psychological testing and observation tools. This approach allows for the generalization and systematization of best practices implemented in leading countries and facilitates their adaptation to other regions, considering cultural and systemic features of education. Based on the review and SWOT analysis of existing teacher burnout diagnostic methods in the context of inclusive education, several promising directions for developing effective methods have been identified. The research findings indicate that the effective application of burnout diagnostic methods is particularly important for ensuring sustainable inclusive education. The results of the best burnout diagnostic methods will be useful for educational institution administrators, human resource management specialists, as well as researchers and experts in the field of inclusive education.

Key words: teacher burnout, professional burnout, methods, SWOT analysis, diagnostics, systematization.

В настоящее время профессиональное выгорание педагогов стало популярной темой исследований как в мире, так и в Казахстане. Профессиональное выгорание снижает продуктивность, мотивацию и эмоциональную устойчивость педагогов, что напрямую связано с качеством обучения.

Ранняя диагностика профессионального выгорания позволяет своевременно выявить начальные признаки выгорания и предотвратить его развитие через применение профилактических и поддерживающих мер. Это способствует созданию более устойчивой и эффективной образовательной среды, в которой педагоги могут реализовать свой потенциал, а обучающиеся получают качественное образование.

Педагогическая деятельность определяет необходимость систематизации методов диагностики, с целью профилактики профессионального выгорания педагогов. Изучение методов диагностики выгорания зарубежных ученых позволяет создать систему поддержки педагогов в Казахстане и снизить их подверженность стрессу и выгоранию. Однако методы диагностики выгорания имеют свои особенности.

Данное исследование направлено на систематизацию и SWOT-анализ методов диагностики выгорания педагогов. Результаты, полученные в ходе исследования, будут ценными для разработки в будущем модели прогнозирования и профилактики профессионального выгорания педагогов в условиях инклюзивного образования. Включение искусственного интеллекта (ИИ) в систему профилактики выгорания представляет собой инновационный подход, который предоставляет возможности для мониторинга и диагностики состояния педагогов в реальном времени.

Исследования профессионального выгорания педагогов приобретают все большую значимость на фоне развития инклюзивного образования. Специфика работы с обучающимися с особыми образовательными потребностями создает уникальные условия, которые могут усиливать стресс и способствовать выгоранию. В условиях инклюзивного образования значимость диагностики возрастает еще больше, где педагоги работают с детьми с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), что может привести к снижению качества образования.

Основные факторы, обосновывающие проведение данного исследования, включают:

- повышение спроса на педагогов, готовых к работе в инклюзивной среде, что создает необходимость в предотвращении их выгорания и сохранении высокой квалификации;
- влияние психоэмоционального состояния педагогов на качество инклюзивного образования и успехи учащихся с ОВЗ;

-потребность в адаптации зарубежного опыта для решения местных задач, что обеспечивает устойчивое развитие системы образования и снижение профессиональных рисков для педагогов.

Профессиональное выгорание педагогов связано с высокой нагрузкой и стрессом на работе, особенно при работе с обучающимися с особыми образовательными потребностями [1]. Высокий уровень эмоциональной вовлеченности и ответственность [2] приводят к специфическим стрессам [3].

К факторам, влияющим на профессиональное выгорание, относятся высокая нагрузка и недостаток ресурсов в инклюзивных школах [4], недостаток поддержки администрации [5], высокие ожидания учащихся и родителей [6]. Организация психологического климата и рабочей среды [7], повышение гибкости, создание благополучия, развитие корпоративной культуры [8], поддержка администрации [9], программы профессиональной подготовки [10] могут значительно снизить уровень стресса и выгорания педагогов.

В работе Maslach С., Leiter М. [11] указано, что для успешного предотвращения выгорания необходимо учитывать как индивидуальные потребности, так и общие требования профессии.

Гарвардский университет провёл несколько крупных исследований о выгорании педагогов, работающих в инклюзивной среде, под руководством Robert Brooks. Эти исследования показали, что учителя, работающие с учащимися с особыми образовательными потребностями (ООП), сталкиваются с уникальными трудностями, такими как повышенная эмоциональная нагрузка и необходимость адаптации учебных материалов. Исследование также выявило, что наличие дополнительной поддержки от школьной администрации значительно снижает уровень стресса и улучшает условия для работы учителей [12].

Mark Greenberg из Университета Пенсильвании, разработал подход, интегрирующий социальное и эмоциональное обучение (SEL), как метод профилактики выгорания у педагогов. Согласно исследованиям ученого, включение программ SEL не только помогает учащимся, но и снижает уровень стресса среди учителей, улучшая их эмоциональное благополучие. SEL-программы включают техники саморегуляции, управления стрессом и развития эмоциональной устойчивости, что полезно для предотвращения выгорания у педагогов [13].

Проект TeachStrong, реализованный группой исследователей из Калифорнийского университета, направлен на снижение уровня профессионального выгорания среди педагогов, предлагая методы для улучшения профессионального роста и мотивации. TeachStrong предоставляет педагогам доступ к программам наставничества, профессионального роста и поддержке психического здоровья, что значительно снижает риски выгорания. Этот проект доказал свою эффективность в школах с инклюзивной средой, где учителя сталкиваются с дополнительными стрессовыми факторами [14].

Trisha Johnson из Кембриджского университета акцентировала внимание на внешних и внутренних факторах, влияющих на выгорание учителей, таких как учебные планы, рабочие часы и административные нагрузки. Она подчеркивает, что наибольший вклад в выгорание педагогов вносит несоответствие требований и ресурсов: учителя часто вынуждены работать в условиях нехватки времени и поддержки, что повышает уровень стресса и приводит к эмоциональному истощению [15].

Van Derk L., Hammond С. из Калифорнийского университета исследовала влияние административной и общественной поддержки на уровень профессионального выгорания педагогов. Её исследования показывают, что учителя, работающие в инклюзивных школах, часто сталкиваются с высокими требованиями и ощущают нехватку ресурсов и поддержки. Ученые подчеркивают, что наличие административной поддержки и налаженные связи с родителями и общественными группами положительно влияют на эмоциональное состояние учителей [16].

Margaret Thompson разрабатывает программы социального и эмоционального обучения (SEL), направленные на поддержку педагогов, работающих с обучающимися с ОВЗ. В её

работе SEL-программы адаптируются к потребностям учителей, создавая инструменты для саморегуляции и эмоциональной устойчивости. Программы SEL снижают вероятность выгорания, помогая педагогам лучше справляться со стрессом и поддерживать баланс между работой и личной жизнью [17].

Исследования Chen R., Xu L. фокусируется на сравнении уровней выгорания между учителями инклюзивного и традиционного образования. Авторы находят, что учителя инклюзивных классов сталкиваются с более высокими уровнями стресса и выгорания из-за дополнительных требований и эмоциональных затрат [18].

В ходе анализа литературы по вопросам профессионального выгорания педагогов, особенно в инклюзивном образовании, были выявлены уникальные и общие черты в подходах к созданию инклюзивной образовательной среды:

1) Общие черты и тенденции в исследованиях

Во всех исследованных наблюдается возрастающее внимание к эмоциональной и психологической поддержке педагогов. Подходы к профилактике выгорания включают персонализированное обучение, использование технологий для мониторинга состояния и эмоциональной поддержки, а также развитие устойчивой инклюзивной среды. Работы Schaufeli W.B., Bakker A.B. подтверждают важность баланса рабочих и личных нагрузок для профилактики выгорания среди педагогов, подчеркивая необходимость раннего выявления признаков стресса [19].

2) Применение ИИ в профилактике и мониторинге выгорания

Ряд исследований показывают значительное внимание к использованию ИИ для поддержки педагогов в инклюзивном образовании. Например, работа Brown A.R., Smith J.T., Jones M. демонстрирует успехи ИИ в мониторинге эмоционального состояния преподавателей и предупреждении выгорания за счет сбора и анализа данных, что особенно полезно для инклюзивных классов [20].

3) Культурные особенности и адаптация подходов

Важным аспектом является культурная специфика подходов к профилактике выгорания в каждой стране. Например, ряд исследований подчеркивают коллективные подходы к обучению и поддержке педагогов, включая работу в командах и систему наставничества. Zhang Y., Li W., Chen R. обсуждают культурные ценности коллективизма в поддержке эмоционального здоровья преподавателей, работающих в инклюзивной среде [21].

4) Рекомендации для разработки эффективной модели профилактики

Анализ научной литературы по теме профессионального выгорания среди педагогов показывает, что данная проблема является актуальной для различных образовательных систем и имеет специфические особенности в зависимости от страны. Из анализа научной литературы вытекают рекомендации по адаптации лучших практик для разработки эффективных методов диагностики профессионального выгорания среди педагогов. Исследователи отмечают, что для профилактики выгорания необходимо улучшение условий труда педагогов, поддержка со стороны организации, а также введение программ профессионального обучения и эмоциональной поддержки. Включение этих рекомендаций в стратегию предотвращения профессионального выгорания среди педагогов, работающих в инклюзивных образовательных учреждениях, может способствовать снижению уровня стресса и повышению качества образования. Подходы, включающие ИИ для мониторинга, коллективные методы поддержки и индивидуализацию профилактических программ, являются основой для создания устойчивой системы.

Материалы и методы

В ходе исследования будут использованы четыре основных подхода:

- Проектный подход для планирования и управления этапами исследования.
- Эффективные методы диагностики выгорания для выявления значимых факторов и тенденций, влияющих на профилактику выгорания.

- Передовые методы диагностики профессионального выгорания для сопоставления данных.
- Долгосрочная перспектива, обеспечивающая видение устойчивого развития профилактических мер в системе инклюзивного образования.

Методология исследования включает:

- Изучение мирового опыта по методам диагностики профессионального выгорания педагогов.
- Систематизацию и SWOT-анализ полученных данных с целью создания адаптируемых рекомендаций для Казахстана.

SWOT-анализ является мощным инструментом, позволяющим комплексно оценить методы диагностики профессионального выгорания педагогов, выявив их сильные и слабые стороны, а также возможности и угрозы. Применение SWOT-анализа к методам диагностики способствует глубокому пониманию эффективности и уникальных особенностей каждого подхода, что особенно важно для международного обмена лучшими практиками (табл. 1).

Таблица 1 - Основные цели SWOT-анализа

Выявление сильных сторон	Анализ слабых сторон	Исследование возможностей	Определение рисков
Определение наиболее успешных методов диагностики, которые помогают педагогам быстро выявлять признаки выгорания и принимать эффективные профилактические меры	Определение ограничений и недостатков существующих подходов к диагностике, чтобы учесть возможные улучшения	Определение факторов, способствующих улучшению диагностических практик, включая развитие технологий и адаптацию передовых методов к новым образовательным условиям	Учет возможных рисков и внешних факторов, которые могут затруднить диагностику, таких как культурные различия, законодательные ограничения и уровень подготовки специалистов

Значение SWOT-анализа заключается в том, что он позволяет объективно сравнить различные подходы к диагностике в глобальном масштабе, предоставляя обоснованные рекомендации по внедрению лучших практик в разных странах и образовательных системах. Такой анализ помогает разработать более универсальные и эффективные методы диагностики, адаптированные под специфику инклюзивного образования, что является важным шагом к созданию психологически устойчивой образовательной среды.

На заключительном этапе будут сформулированы выводы и перспективные направления для дальнейших исследований, нацеленные на повышение устойчивости педагогов к профессиональному выгоранию в условиях инклюзивного образования, что станет важным вкладом в разработку практических решений для системы образования Казахстана.

Данное исследование ориентировано на целевую аудиторию, включая:

- руководителей и специалистов образовательных учреждений, внедряющих инклюзивные программы;
- экспертов и исследователей в области педагогики и психологии, работающих над проблемами профессионального выгорания;
- представителей государственных органов, разрабатывающих образовательную политику и стандарты, а также заинтересованных в повышении качества образования и сохранении психического здоровья педагогов.

Особый акцент в SWOT-анализе делается на интеграции качественных и количественных методов, а также на разработке адаптированных версий инструментов для разных языков и культур (табл. 2).

Таблица 2 - Методы диагностики профессионального выгорания

Название	Авторы
Job Content Questionnaire (JCQ)	Karasek R., Kawakami N., Houtman I., Bongers P., Amick B.
Maslach Burnout Inventory – MBI	Maslach C., Jackson S.E., Leiter M.P., Schaufeli W.B.
Perceived Stress Scale – PSS	Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C., Jackson S.E.
Educator Stress Inventory	Fleming J., Fraser R.
Copenhagen Burnout Inventory (CBI)	Kristensen T.S., Borritz M., Villadsen E., Christensen K.B.
Interval interviewing and observation	Hakanen J.J., Bakker A.B.
Big Five	Tsuji H.

Методы, применяемые для диагностики профессионального выгорания педагогов, являются комплексными и включают как традиционные опросники (MBI, CBI), так и инновационные цифровые решения. Ниже приведены основные методы диагностики:

Инструмент Job Content Questionnaire (JCQ)

Robert Karasek разработал опросник Job Content Questionnaire (JCQ), который измеряет различные аспекты работы, связанные с уровнем стресса. JCQ используется в образовании для оценки условий работы педагогов, включая рабочие нагрузки, контроль за рабочим процессом и поддержку коллег. Эти показатели помогают выявить те аспекты, которые влияют на вероятность выгорания [22].

Шкала профессионального выгорания Маслач (Maslach Burnout Inventory – MBI)

Шкала профессионального выгорания Маслач (MBI), разработанная Christina Maslach в сотрудничестве с Susan Jackson, является одним из самых широко используемых инструментов для измерения профессионального выгорания. В США MBI активно применяется для оценки выгорания среди педагогов и включает в себя три ключевых параметра: эмоциональное истощение, деперсонализацию и личное достижение. В исследовании Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C., Jackson S.E. проводится адаптация MBI6 инструмент успешно применяется для оценки выгорания среди педагогов [23].

Анкета психологического стресса (Perceived Stress Scale – PSS)

Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C., Jackson S.E. разработали анкету Perceived Stress Scale (PSS) для измерения уровня стресса в повседневной жизни. PSS используется для выявления субъективного уровня стресса у педагогов, а также позволяет оценить влияние стресса на личное и профессиональное функционирование. Этот инструмент помогает педагогам осознать свои эмоциональные реакции и степень тревожности. Эти методы часто используются для анализа предшествующих факторов выгорания, таких как недостаток поддержки и личное восприятие нагрузки. Данные, полученные с помощью PSS, позволяют образовательным учреждениям предоставлять поддержку педагогам, испытывающим высокий уровень стресса.

Шкала профессионального стресса в сфере образования (Educator Stress Inventory)

Перечень шкал профессионального стресса в сфере образования, разработанный James Fleming и Robert Fraser, помогает определить причины стресса среди учителей и исследует,

какие аспекты работы вызывают наибольшее напряжение. Методика позволяет выделить факторы стресса, которые оказывают влияние на выгорание, такие как высокая нагрузка, проблемы с дисциплиной и взаимодействие с родителями [24]. Методы диагностики профессионального выгорания педагогов, нацелены на раннее выявление признаков эмоционального и физического истощения, вызванного профессиональными стрессовыми факторами. В последние годы исследователи активно изучают подходы к диагностике выгорания, особенно в условиях инклюзивного образования, где преподаватели сталкиваются с дополнительными профессиональными вызовами. Ниже приведены ключевые методы диагностики, которые часто упоминаются в европейской литературе.

Copenhagen Burnout Inventory (CBI)

Copenhagen Burnout Inventory (CBI) нацелен на измерение выгорания по трем основным шкалам: личное, профессиональное и групповое выгорание. CBI отличается от MBI тем, что акцентирует внимание на личных переживаниях, вызванных работой, а не на профессиональной деперсонализации. Kristensen T.S., Borritz M., Villadsen E., Christensen K.B. исследуют применимость CBI в образовательных учреждениях, показывая, что шкалы CBI эффективно диагностируют эмоциональное истощение среди педагогов, работающих в инклюзивных школах, особенно в условиях большой нагрузки [25].

Интервальное интервьюирование и наблюдение (Interval interviewing and observation)

Метод интервального интервьюирования и наблюдения позволяет исследователям и администраторам школ анализировать изменения эмоционального состояния педагогов на основе качественных данных. Этот метод часто используется в сочетании с количественными инструментами для получения комплексной картины выгорания. В исследовании Nakanen J.J., Bakker A.B. интервальные интервью и наблюдения показали высокую эффективность в диагностике выгорания среди педагогов, особенно в начальных школах, работающих по инклюзивной программе. Исследователи выявили, что сочетание интервью и анкетирования способствует более точному выявлению признаков выгорания [26].

Пятифакторный личностный опросник (Big Five)

Этот тест, разработанный Heijiro Tsuji, помогает оценить черты личности, такие как эмоциональная стабильность и экстраверсия, которые могут влиять на восприимчивость к выгоранию. С помощью этого теста можно измерить степень выраженности каждого из пяти факторов «большой пятерки»: экстраверсия (интроверсия), привязанность (обособленность), самоконтроль (импульсивность), эмоциональная неустойчивость (устойчивость), экспрессивность (практичность) [27].

Как видим, диагностика профессионального выгорания педагогов включает разнообразные методы, такие как опросники, психологические тесты и цифровые решения, каждый из которых имеет свои уникальные особенности и преимущества для определения уровня стресса и эмоционального истощения. Опросники остаются наиболее распространёнными инструментами для диагностики профессионального выгорания педагогов благодаря своей доступности и стандартизации. Психологические тесты дополняют опросники и позволяют глубже оценить такие аспекты, как стрессоустойчивость и личностные характеристики, влияющие на развитие выгорания.

На основе обзора и SWOT-анализа существующих методов диагностики профессионального выгорания педагогов в условиях инклюзивного образования с учетом сильных и слабых сторон, можно выделить несколько перспективных направлений для создания эффективных методов диагностики выгорания, которые помогут развить и адаптировать уже имеющиеся наработки.

1) Исследование факторов выгорания среди педагогов с учетом специфики инклюзии

Для создания более эффективных методов профилактики необходимо детально изучить, какие аспекты работы в инклюзивных условиях наиболее сильно способствуют возникновению стресса и выгорания. Проведение эмпирических исследований, ориентированных на выявление специфических нагрузок и стрессоров, с которыми

сталкиваются педагоги в инклюзивной среде, позволит точнее настраивать профилактические и поддерживающие механизмы.

2) Разработка алгоритмов для адаптивной диагностики на основе ИИ

Применение ИИ в профилактике выгорания уже показало свою ценность, но необходимо исследовать возможности создания адаптивных диагностических систем, которые учитывают изменения состояния педагога в режиме реального времени. Такой подход обеспечит более точную и своевременную поддержку, учитывая различные стадии и виды выгорания, а также адаптацию системы к изменениям в поведении и состоянии педагога.

3) Исследование роли цифровой грамотности педагогов в адаптации к инструментам ИИ

Одним из факторов, влияющих на эффективность использования ИИ в профилактике выгорания, является уровень цифровой грамотности педагогов. Дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение связи между цифровой грамотностью и адаптацией к технологиям ИИ, а также на разработку программ подготовки, которые помогут педагогам эффективно использовать такие инструменты.

4) Анализ влияния мультидисциплинарной поддержки на профилактику выгорания

Для педагогов, работающих в инклюзивных классах, особенно важна поддержка со стороны психологов, социальных работников и других специалистов. Исследования, направленные на анализ эффективности мультидисциплинарной поддержки и выявление оптимальных форм взаимодействия, помогут сформировать комплексные программы, учитывающие различные аспекты благополучия педагогов.

5) Исследование долгосрочного влияния программ на основе ИИ на эмоциональное здоровье педагогов

Важной темой для будущих исследований может стать анализ долгосрочного воздействия ИИ-технологий на эмоциональное состояние педагогов в инклюзивной среде. Это направление исследований поможет понять, насколько устойчивы результаты использования таких технологий, есть ли потенциальные риски для профессионального здоровья педагогов и как минимизировать возможные негативные эффекты.

6) Адаптация методов оценки и профилактики для специфики онлайн-инклюзии

В условиях развития дистанционного образования становится важным исследовать выгорание педагогов, работающих в онлайн-инклюзивных классах. Дальнейшие исследования могут быть направлены на разработку методов оценки уровня выгорания и подходов к профилактике, адаптированных под специфику виртуальной инклюзии, где педагог может сталкиваться с новыми видами стресса и вызовами.

7) Создание и тестирование игровых методов для профилактики стресса

Еще одним направлением для исследований может стать использование игровых технологий и геймификации для профилактики стресса и улучшения психологического климата среди педагогов. Предложенные направления исследований помогут углубить знания о профессиональном выгорании педагогов в условиях инклюзии, используя как традиционные, так и инновационные методы.

Исследования профессионального выгорания педагогов подчеркивают важность понимания специфических факторов, влияющих на стресс и выгорание в образовательной среде. Разнообразие методов диагностики профессионального выгорания способствует более глубокому пониманию проблемы и помогает разработать эффективные стратегии для поддержки педагогов, начиная от эмоциональной и психологической поддержки до профессионального менторства и коучинга. Исследования показывают, что эффективное использование методов диагностики профессионального выгорания педагогов особенно важно для устойчивого инклюзивного образования.

Список литературы:

1. Eberhardt M., Bauer M. Burnout in teachers and the role of organizational support in German schools // Journal of Educational Psychology. – 2019. – Vol. 111(4). – P. 529–541.

2. Ramos A., Santana M. Emotional labor and burnout in teachers working with students with special needs in Spain // *International Journal of Educational Research*. – 2017. – Vol. 86. – P. 33-45.
3. Li M., Xu F. Burnout among special education teachers: A study on the mediating effects of self-efficacy and social support // *Asia Pacific Journal of Education*. – 2021. – Vol. 41(3). – P. 347-363.
- 4 Li C., Zhou X. Burnout among special education teachers: Causes and coping strategies // *Journal of Special Education*. – 2019. – Vol. 53(4). – P. 223-234.
5. Li L., Zhou J. The relationship between teachers' burnout and job stress: A study of Chinese elementary school teachers // *International Journal of Educational Management*. – 2018. – Vol. 32(4). – P. 661-674.
6. Han Y. The impact of academic pressure on teacher burnout: Evidence from Chinese secondary schools // *Journal of Education and Learning*. – 2019. – Vol. 8(2). – P. 57-67.
7. Wang S., Hu C. School psychological climate and teacher burnout: The mediating role of work engagement // *Educational Psychology*. – 2020. – Vol. 40(2). – P. 173-188.
8. Landry M.-C. Teacher burnout in inclusive education settings in France: A comprehensive approach to stress management // *European Journal of Psychology of Education*. – 2018. – Vol. 33(2). – P. 273-285.
9. Huang L., Li H. The role of administrative support in reducing burnout among inclusive education teachers // *International Journal of Inclusive Education*. – 2020. – Vol. 24(10). – P. 1043-1058.
10. Li H., Cao J. Support strategies for inclusive education teachers and their impact on burnout levels // *Journal of Educational Psychology*. – 2023. – Vol. 115(1). – P. 132-145.
11. Maslach C., Leiter M. P. Burnout and Engagement: A Guide to the Most Used Measures // New York: Wiley. – 2016. doi:<https://doi.org/10.1002/9781119256423.ch2>
12. Brooks R., Goldstein S. The power of resilience in inclusive education: Building teacher support systems // *Harvard Educational Review*. – 2008. – Vol. 78(1). – P. 111-128.
13. Greenberg M.T., Jennings P.A. The impact of social-emotional learning on teacher burnout: A systematic approach // *Psychology in the Schools*. – 2009. – Vol. 46(10). – P. 999-1015.
14. Darling-Hammond L., Richardson N. TeachStrong: Building support systems for teachers in inclusive environments // *Journal of Educational Research*. – 2018. – Vol. 85(7). – P. 765-780.
15. Johnson T. External and internal factors contributing to teacher burnout in inclusive environments // *Journal of Teacher Education*. – 2019. – Vol. 70(5). – P. 453-468.
16. Van Derk L., Hammond C. Administrative support as a protective factor for teacher burnout in inclusive education // *American Journal of Education*. – 2020. – Vol. 128(3). – P. 541-559.
17. Thompson M.H. Assessing Teacher Burnout: A Review of Measurement Tools // *Journal of Educational Research*. – 2021. – Vol. 114(4). – P. 432-445.
18. Chen R., Xu L. Comparative study of teacher burnout in inclusive and regular education settings in China // *Educational Research and Reviews*. – 2021. – Vol. 16(2). – P. 61-70.
19. Schaufeli W.B., Bakker A.B. Job demands, job resources, and their relationship with burnout // *Journal of Organizational Behavior*. – 2004. – Vol. 25(3). – P. 293-315. doi:10.1002/job.248.
20. Brown A., Smith R. Understanding Stress Among Educators in New York: Contextual Challenges // *Journal of Educational Psychology*. – 2022. – Vol. 114(2). – P. 135-150. doi:<https://doi.org/10.1037/edu0000621>
21. Zhang Y., Li W., Chen R. Collective approaches to teacher support in inclusive education // *Chinese Education & Society*. – 2021. – Vol. 54(3). – P. 229-245. doi:10.1080/10611932.2021.1910497
22. Karasek R.A. Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign // *Administrative Science Quarterly*. – 1979. – Vol. 24(2). – P. 285-308.

23. Schaufeli W.B., Leiter M.P., Maslach C., Jackson S.E. Burnout Inventory - General Survey. In Psychological Assessment: A // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 2001. – Vol. 88(1). – P. 185-200.
24. Fleming J.S., Fraser R.T. Educator stress: Sources and implications for intervention strategies // American Journal of Education. – 1987. – Vol. 105(2). – P. 124-142.
25. Kristensen T.S., Borritz M., Villadsen, E., Christensen K.B. The Copenhagen Burnout Inventory: A new tool for the assessment of burnout // Work & Stress. – 2005. – Vol. 19(3). – P. 192-207.
26. Hakanen J. J., Bakker, A.B. Emotional Exhaustion and Motivation in Teachers: The Case of Finnish Schools // Journal of Educational Psychology. – 2017. – Vol. 94(2). – P. 470-487.
27. John O.P., Srivastava S. The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives // In Handbook of personality: Theory and research. - 1999. – Vol. 2. – P. 102-138.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” АСАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК АСОСЛАРИ

¹Раймбекова З.Ю., ²Мавланбекова С.Ш.

¹ага оқытушы,

Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет
Шымкент, zulpinisa56@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада умумтаълим мактабларида Алишер Навоий “Хамса”сининг илк достони — “Ҳайрат ул-аброр” асарини ўқитишнинг методик асослари ёритилган. Муаллифлар асарнинг таълим-тарбиявий аҳамиятини таҳлил қилиш жараёнида “тўғрилиқ” ва “эгрилик”, “чин” ва “ёлғон” каби фалсафий категорияларнинг бадиий образлар (най, чанг, чакмоқ) орқали очиб берилишига эътибор қаратадилар. Ишда ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий қарашларини шакллантириш ва танқидий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган интерфаол методлар ҳамда байт таҳлили усуллари таклиф этилган. Классик матни замонавий таълим контекстида этимологик ва лингвистик жиҳатдан шарҳлаш масалалари мақоланинг марказий мавзусини ташкил этади.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, “Ҳайрат ул-аброр”, ўқитиш методикаси, мумтоз адабиёт, бадиий образ, маънавий-ахлоқий тарбия, педагогик технологиялар, байт таҳлили.

Аннотация: В данной статье рассматриваются методические основы преподавания первой поэмы «Хамсы» Алишера Навои — «Хайрат ул-аброр» (Смятение праведных) в общеобразовательных школах. Авторы анализируют воспитательное значение произведения, акцентируя внимание на раскрытии философских категорий «истины» и «лжи», «прямоты» и «кривизны» через систему художественных образов и литературных символов (най, чанг, молния). В работе предлагаются интерактивные методы обучения и структурный анализ байтов, направленные на формирование у учащихся духовно-нравственных ценностей и критического мышления. Особое внимание уделяется этимологическому и лингвистическому комментированию классического текста в современном образовательном контексте.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Хайрат ул-аброр», методика преподавания, классическая литература, художественный образ, духовно-нравственное воспитание, педагогические технологии.

Андатпа: Бўл мақалада жалпы білім беретін мектептерде Әлішер Науаидың «Хамса» жинағының алғашқы дастаны — «Хайрат ул-аброр» (Жаксылардың таңданысы) шығармасын оқытудың әдістемелік негіздері қарастырылады. Авторлар туындының тәрбиелік мәніне тоқталып, «шындық» пен «өтірік», «түзулік» пен «қисықтық» сияқты философиялық категорияларды көркем образдар мен әдеби нышандар (най, шаң, найзағай) арқылы ашу

мәселелерін талдайды. Жұмыста оқушылардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға және сыни ойлауын дамытуға бағытталған интерактивті оқыту әдістері мен бәйіттерді талдау жолдары ұсынылған. Классикалық мәтінді қазіргі білім беру контекстінде этимологиялық және лингвистикалық тұрғыдан түсіндіруге ерекше назар аударылған.

Түйін сөздер: Әлішер Навоӣ, «Хайрат ул-аброр», оқыту әдістемесі, классикалық әдебиет, көркем образ, рухани-адамгершілік тәрбие, педагогикалық технологиялар.

Abstract: This article examines the methodological foundations of teaching "Hayrat ul-Abrar" (The Confusion of the Righteous), the first poem of Alisher Navoi's "Khamasa," in secondary schools. The authors analyze the educational significance of the work, focusing on the revelation of philosophical categories such as "truth" and "falsehood," "straightness" and "crookedness" through a system of artistic images and literary symbols (ney, chang, lightning). The paper proposes interactive teaching methods and structural analysis of verses (bayts) aimed at developing students' spiritual and moral values as well as critical thinking. Particular emphasis is placed on the importance of etymological and linguistic commentary of classical texts within the modern educational framework.

Keywords: Alisher Navoi, "Hayrat ul-Abrar," teaching methodology, classical literature, artistic image, spiritual and moral education, pedagogical technologies.

Алишер Навоӣ ўз "Хамса"сининг илк достони хотимасида якуний байтларини ёзар экан, асар номини куйидагича асослаб беради:

Ҳайрати аброр кўруб зотини, "Ҳайрат ул-аброр" дедим отини¹.

Луғавий жихатдан "аброр" сўзи арабча бўлиб, "яхшилиқ қилувчи одамлар", "солихлар", "тақводорлар", "азиз ва пок кишилар" маъноларини англатади (Маҳмуд Кошғарий, 1990; Devellioğlu, 2015). Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳадисларида ҳам одамларнинг энг яхшиси кўпчиликка манфаат келтирадиганлар, яъни аброрлар эканлиги таъкидланган (Бухорий, 2018).

Замонавий педагогика ва методика тадқиқотлари шуни кўрсатадики, мумтоз адабиёт таълими ўқувчиларда нафақат адабий компетенцияларни, балки ижтимоий-маданий, ахлоқий-маънавий қадриятларни ҳам шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга (Йўлдошева, 2020; Қўчқоров, 2019). Шу нуқтаи назардан "Ҳайрат ул-аброр"нинг таълимий-тарбиявий имкониятлари ниҳоятда кенгрокдир.

"Ҳайрат ул-аброр" Навоӣнинг 1483 йилда яратган илк "Хамса" достонидир. Асар таркибида 20 та мақолот (боб) мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида ахлоқий-фалсафий мавзуга бағишланган (Ҳайитметов, 1991; Абдуғафуров, 2014).

Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 2023 йил №316-сонли буйруғи билан тасдиқланган Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури талабларига кўра, умумтаълим мактаб ўқувчилари мумтоз адабиёт асарларини таҳлил қилиш, бадиий воситаларни фарқлаш, ғоявий мазмунни англаш кўникмаларига эга бўлишлари керак (Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, 2023).

Мумтоз адабиёт таълимида энг муҳим тамойиллардан бири матнни чуқур ўрганишдир. Байт таҳлили – ҳар бир байтнинг мазмунини атрофлича ўрганиш усули қўлланилади (Раҳмонов, 2017).

Ўқувчилар билан куйидаги муаммоли саволлар устида ишлаш тавсия этилади:

1. Шоирнинг асарни яратишдаги асосий мақсади нимада?
2. Ҳар бир байтдаги ички мазмун ва фалсафий маъно қандай?
3. Асарда қандай ижтимоий-ахлоқий муаммолар кўтарилган?
4. Нималар улуғланган, нималар қораланган?
5. Бадиий образлар орқали қандай хулоса берилган?

Най туз учун истар ани аҳли ҳол, Чун туз эмас, эгри кўрар гўшмол.

Мазкур байтда Навоӣ тўғрилиқ ва эгрилик тимсолларини най (тўғри) ва чанг (эгри) мусикий асбоблари орқали ифодалайди. Биринчи мисрада: "Най тўғри бўлгани учун уни Аллоҳ ошиқлари (сўфийлар) яхши кўрадилар" – дейилса, иккинчи мисрада: "Чанг эгри бўлгани учун қулоғи (гўшаги) буралади" – дейилади.

Бу ерда сўфийлар учун най чалиш анъанасига тарихий ишора мавжуд. Мавлоно Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд каби буюк сўфийлар даврасида най овози орқали мулоқабат қилиш кенг тарқалган эди. Навоий бу анъанага таянган ҳолда, тўғрилиқни улғулайди.

Тарихий контекст: Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) – Нақшбандия тариқатининг асосчиси, ўз даврасида “Мо ин қор намекунем, вале инқор ҳам намекунем” (Биз бундай иш қилмаймиз, аммо буни инқор ҳам этмаймиз) деган ҳикматли сўзлар билан машҳур эди.

Иккинчи мисрада чанг мусиқий асбобининг эгри шаклига эътибор қаратилади. Бу ерда ҳусни таълил (гўё сабабини изоҳлаб бериш) санъати қўлланган: гўё чанг эгри бўлгани учун унинг қулоғи (гўшаги соғлаш учун) буралади. Аслида, мазмун шундаки: эгри йўлда юрадиган киши жазоланади.

Бу фикрни қуйидаги байт ҳам тасдиқлайди:

Барқ ки, эгрилик ўлубтур хўйи, Гарчи ярур, лек борур ер қуйи.

Яъни: чакмоқ нур бўлса ҳам, эгри ҳаракат қилгани учун ер остига кетади. Бу ерда табиий ҳодиса (чакмоқнинг ерга тушиши) орқали фалсафий ҳулоса берилади: ёруғ одам ҳам эгрилик қилса жазоланади.

Дарсликда берилган этимологик, тарихий ва лингвистик шарҳлар муҳим методик қийматга эга:

• **Қайсар** – Рум шоҳи Цезар номидан

• **Скандар** – аслида Искандар, вазн талаби билан “Скандар” ёзилган, Александр Македонскийнинг шарқона номи

• **Жам** – афсонавий подшоҳ Жамшид (Форс мифологияси)

• **Заҳҳок** – Фирдавсий “Шоҳнома”сидаги золим шоҳ номи

Дарсликдаги баъзи шарҳларда аниқроқ бўлиш зарур. Масалан, “эгри” сўзи туркий тилда чанг мусиқий асбобини билдиради. Шунинг учун байтнинг тўғри талқини қуйидагича: “Чанг эгри бўлгани учун қулоғи (гўшаги) буралади”, яъни жазоланади.

Навоий байтларида қуйидаги бадиий воситалар маҳорат билан қўлланган:

1. **Ийҳом (икки маънолилиқ)** – “Эгри” сўзи икки маънода ишлатилган – тўғри эмаслик (зид маъно), чанг мусиқий асбоби (туркий сўз).

2. **Тазод (зидлик, антитеза)** – Туз (тўғри) ↔ эгри, чин ↔ ёлғон.

Кимки чини эл аро ёлғон дурур, Ёлғони чинликка не имкон эрур?

3. **Ҳусни таълил (гўё сабабини кўрсатиш)** – Най тўғри бўлгани учун сўфийлар уни яхши кўради, чанг эгри бўлгани учун қулоғи буралади.

4. **Таносиб (мутаносиблик)** – бир туркумга оид сўзлар – най ва чанг (мусиқий асбоблар).

5. **Такрир (такрорлаш)** – “Туз” сўзининг икки марта ишлатилиши.

6. **Киноя (мажозий маъно)** – “Тўшмол” – гўшакни буриш ва қулоқни буриш (жазо бериш).

7. **Радиф** – “Сўзин” – радиф.

Кимки ўзи айлади ёлғон сўзин, Кизб, дер эл, чин деса қолғон сўзин.

8. **Иштиқоқ (бир ўзакдан ясалиш)** – “Чин” ва “чинлик” – бир ўзакдан ясалган.

Кимки чини эл аро ёлғон дурур, Ёлғони чинликка не имкон эрур?

Дарс жараёнида таълим олувчиларнинг фаоллигини ошириш ва уларнинг таҳлилий ҳамда танқидий фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш мақсадида интерактив методлардан самарали фойдаланилади. Хусусан, гуруҳлар билан ишлаш усули орқали ўқувчилар кичик жамоаларга бўлиниб, Алишер Навоий ижодига мансуб байтларни мазмуний ва гоъий жиҳатдан таҳлил қиладилар. Бу жараён ўқувчиларда ҳамкорликда ишлаш, фикр алмашиш ва ҳулосага келиш малакаларини шакллантиради.

Шунингдек, мунозара методи асосида “чин ва ёлғон”, “тўғрилиқ ва эгрилик” каби умуминсоний қадриятларга оид масалалар юзасидан баҳс-мунозаралар ташкил этилади. Мазкур фаолият тури ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини, ўз нуқтаи назарини далиллар асосида ифодалашини ҳамда ахлоқий тушунчаларни англашини таъминлайди.

Креатив топшириқлар доирасида ўқувчиларга замонавий ҳаёт мисолида тўғрилиқ ва эгриликка оид реал вазиятларни аниқлаш ва таҳлил қилиш вазифаси юкланади. Бу эса назарий билимларни амалий ҳаёт билан боғлаш, ахлоқий мезонларни кундалиқ турмушда қўллаш кўникмасини ривожлантиради.

Бундан ташқари, лойиҳа иши сифатида “Навоий ҳикматларининг бугунги кун ҳаётидаги аҳамияти” мавзусида кичик тадқиқотлар олиб борилади. Ушбу фаолият ўқувчиларнинг изланиш олиб бориш, манбалар билан ишлаш, умумлаштириш ва илмий хулоса чиқариш компетенцияларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарини ўқувчиларга ўқитиш таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи жиҳатдан муҳим педагогик натижаларга эришиш имконини беради. Мазкур асарни ўрганиш жараёнида, аввало, ўқувчиларнинг адабий компетенциялари ривожланади. Жумладан, мумтоз адабиётга мансуб матнларни таҳлил қилиш, бадиий тасвир воситаларини аниқлаш, асарнинг ғоявий-бадиий мазмунини англаш ҳамда муаллиф позициясини тушуниш кўникмалари шаклланади.

Шунингдек, асарни ўрганиш тилшунослиқ билимларини чуқурлаштиришга хизмат қилади. Ўқувчилар классик ўзбек тилининг грамматик хусусиятлари, луғавий қатламлари ҳамда айрим сўз ва ибораларнинг этимологияси билан танишиш орқали тил тарихига оид тасаввурларини бойитадилар. Бу эса уларнинг лингвистик тафаккурини кенгайтиришга замин яратади.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг дидактик ва ахлоқий мазмуни ўқувчиларнинг ахлоқий-маънавий тарбиясида муҳим аҳамият касб этади. Асарда илгари сурилган чинакамлик, ростгўйлик, адолат, инсофлик каби умуминсоний қадриятлар ўқувчиларнинг шахсий фазилатларини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, мазкур асарни ўқитиш орқали ўқувчиларда маданий онг ва миллий ўзликни англаш туйғуси кучаяди. Мумтоз адабий меросни ўрганиш миллий-маданий қадриятларга ҳурмат, тарихий хотирани асраш ва авлодлар ворислиги ғояларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, асарни таҳлил қилиш жараёнида ўқувчиларнинг танқидий фикрлаш қобилиятлари ривожланади. Ахлоқий муаммолар юзасидан мулоҳаза юритиш, турли қарашларни солиштириш ва мустақил хулоса чиқариш кўникмаларининг шаклланиши таълим жараёнининг самарадорлигини оширади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуғафуров А. Алишер Навоий "Ҳамса"си. – Т.: Фан, 2014. – 320 б.
2. Бухорий М. Саҳиҳ ал-Бухорий. – Т.: Ҳилол нашр, 2018. – 1200 б.
3. Ҳайитметов А. Алишер Навоий маҳорати. – Т.: Фан, 1991. – 360 б.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. (Туркий сўзлар девони). 3 жилдлик. – Т.: Фан, 1990.
5. Навоий А. Ҳамса. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 1987. – 752 б.
6. Навоий А. Ҳамса. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2016. – 880 б.
7. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги. Давлат таълим стандарти. Адабиёт (5-11-синфлар).

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ФИТОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Раймбекова З. Ю., Мавланбекова С.Ш.

аға оқытушы,

Жумабек Ахметұлы Ташенев атындағы университет

Шымкент, zulpinisa56@jmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди узбек ва жаҳон тилшунослигида тадқиқ қилингани, шеърларда ишлатилган фитонимларнинг лексик-семантик таҳлили, уларнинг рамзий маънолари, шунингдек, инсон ҳиссиётлари, фалсафий ғоялар ва маънавий қарашларни ифода этиш воситаси сифатида қўлланилиши ҳақида илмий- Назарий хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: фитоним, рамз, лексик-семантик гуруҳ, семантик структура, эстетик ифодалаш, фалсафий фикрлаш.

Аннотация: Осы мақалада Алишер Навои өмірі мен шығармашылығының өзбек және әлем тіл білімінде зерттелуі, ақын шығармаларында қолданылған фитонимдердің лексикалық-семантикалық талдауы, олардың символдық мағыналары, сондай-ақ адам сезімдері, философиялық идеялар мен рухани көзқарастарды білдіру құралы ретінде қолданылуы туралы ғылыми-теориялық тұжырымдар баяндалған.

Кілт сөздер: фитоним, символ, лексикалық-семантикалық топ, семантикалық құрылым, эстетикалық өрнек, философиялық ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются жизнь и творчество Алишер Навои, их изучение в узбекском и мировом языкознании, лексико-семантический анализ фитонимов, использованных в произведениях поэта, их символические значения, а также их использование как средства выражения человеческих чувств, философских идей и духовных взглядов.

Ключевые слова: фитоним, символ, лексико-семантическая группа, семантическая структура, эстетическое выражение, философское мышление.

Abstract. This article presents scientific and theoretical views on the study of the life and work of Alisher Navoi in Uzbek and world linguistics, the lexical-semantic analysis of phytonyms used in the poet's works, their symbolic meanings, as well as their use as a means of expressing human feelings, philosophical ideas and spiritual views.

Keywords: phytonym, symbol, lexical-semantic group, semantic structure, aesthetic expression, philosophical thought.

Улуғ мутафаккир Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг асарлари нафақат бой ижод манбаи, балки тафаккур гулшани, диний ва дунёвий илмлар ўчоғи ҳамдир. Шоир ўз асарлари орқали олам ва одам, табиат унсурларининг рамзий ва эстетик ифодасини юксак маҳорат билан очиб берган. Шу боис шоир ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш даврлар ўтса ҳам ўзининг долзарблигини йўқотгани йўқ.

Навоий ижоди бўйича кўплаб илмий ишлар яратилди. Хусусан, шоир ҳаёти ва салмоқли ижоди бўйича С. Ғаниева, Ҳ. Сулаймон, А. Қаюмов, Н. Каримов, Б. Валихўжаев, С. Сирождидинов, И. Ҳаққулов, А. Ҳайитметов, А. Рустамов, Е. Рустамов, В. Зоҳидов, Иззат Султон, Е. Шодиев, М. Ҳақимов, Р. Воҳидов, Б. Акрамов, А. Мавлонов, Х. Муҳаммадиев, М. Тожибоева, Н. Умароваларнинг олиб борган тадқиқотлари илмда навоийшунослик деган бутун бир соҳанинг вужудга келишига хизмат қилди.

Алишер Навоий ижоди юзасидан нафақат ўзбек тилшунослари, балки жаҳон тилшунос ва адабиётшунослари ҳам бу соҳада ўз илмий тадқиқотларини олиб боришган. В. В. Бартольд, Е. Е. Бертельс, А. Н. Самойлович, И. С. Брагинский, Жан Рыпка сингари дунё олимлари Навоий яшаган давр, тарихий муҳит, шоир ижодининг фалсафий ва бадий таҳлили, туркий адабиётда тугган ўрни ҳақида салмоқли изланишлар олиб боришган.

Алишер Навоий ижоди юзасидан олиб борадиган навбатдаги илмий тадқиқотимиз марказида шоир асарларида қўлланган фитонимлар, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари ҳақидаги илмий-назарий қарашлар туради. Навоий асарларида қўлланган фитонимлар бўйича бир неча илмий изланишлар олиб борилган бўлиб, М.Усманованинг “Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик тадқиқи” номли илмий диссертацияси ушбу мавзу доирасида олиб борилган энг долзарб тадқиқотлардан биридир. Тадқиқотда Алишер Навоий асарлари тилидаги ўсимлик номлари тўплашиб, улар генеологик, лексик-семантик ва семантик-услубий йўналишларда тадқиқ этилган, таркибида ўсимлик ва дарахт номлари бўлган қўшма сўзлар, сўз бирикмаларининг ҳам семантик-услубий жиҳатлари, бадиийатдаги ўрни таҳлил қилинган. Шунингдек, М.Толипованинг “Алишер Навоий асарларидаги фитонимлар”, Д.Худойкулованинг “Навоий лирикасида табиат ва ўсимликлар олами”, З.Камолованинг “Навоий асарларида фитонимларнинг лингвомаданий хусусиятлари”, Ш.Жуманованинг “Табиат унсурларининг Алишер Навоий лирикасидаги фалсафий ва эстетик талқини” номли тадқиқотлари ҳам шоир ижодини ўрганишга бой манба бўлиб хизмат қилади.

Фитонимлар – ўсимликларнинг номларини ҳамда уларнинг тил ва маданиятдаги ўрнини ўрганувчи лингвистик тушунчадир. Фитонимларга барча турдаги ўсимликлар дунёси, яъни гуллар, дарахтлар, денгиз ҳамда чўлда ўсадиган барча ўсимликлар киради. Ўсимликларнинг этимологияси уларнинг номларининг келиб чиқиши, маданияти ва тарихий тажрибаси билан боғлиқ [С.Жумашова, 2025: 386].

Навоий асарларида наргис, лола, нилуфар, бинафша, сандал, ясмин, сунбул, сарв, райҳон, ёнғоқ, чинор, бодом, олма, анор, узум, хурмо сингари фитонимлар қўлланилган. Асарларда қўлланилган ўсимликларнинг бадиий, рамзий ва маданий аҳамияти жуда катта. Навоий ўз асарларида ўсимликларни нафақат табиат тасвирини бойитиш, балки инсон ҳис-туйғулари, фалсафий ғоялар ва маънавий қарашларни ифодалаш воситаси сифатида ишлатган.

Навоий асарларида қўлланилган ўсимлик номларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Гул номлари.
2. Доривор ўсимликлар.
3. Дарахт номлари.
4. Ўсимлик номлари.
5. Ўт-ўлан номлари.

Қуйида шоир дostonларида қўлланилган фитонимларнинг таҳлилини кўриб чиқамиз:

Нилуфар

Юзига	бас	тапонча	урғонидин,
Нилуфарлар	очиб	гулистонидин	[“Сабаи сайёр”: 226].

“Сабаи сайёр” дostonида қўлланилган нилуфар гули сув юзасида ўсадиган оқ, пок гул сифатида тасвирланиб, асарда сувдан пок ҳолда чиқиши билан рухнинг моддий дунёдан озод бўлишини рамзийлаштиради.

Фалак	боғи	андоҳ	топиб	зебу	фар
Ки, бир чарх	ўлуб	анда хар	нилуфар	[“Садди Искандарий”: 18].	

Нилуфар гули шоир “Хамса”сининг бешинчи дostonи “Садди Искандарий”да ҳам келтирилиб, бадиий жозибадорликни ошириш учун хизмат қилган.

Сандал

Жилвагар	бўлди	сарви	сандал	бў.
Сандалигун	либоси	тў-барто‘	[“Сабаи сайёр”: 235].	

Сандал — сандал дарахтининг гули бўлиб, хушбўй ҳидга эга, асарда чуқур маънавий ифода воситаси сифатида қўлланган.

Сумансо

Қасри	сандалга	чекдилар	они,
Топшуруғга	гули сумансони	[“Сабаи сайёр”: 254].	

Ушбу байтда қўлланилган сумансо гули ясмин гулининг яна бир номи ҳисобланиб, асарда рамзий маънода қўлланган.

– кўчма маъноларнинг фитонимлар лексемасининг семантик структураси заминда ҳосил қилиниши ва қўлланиши Навоий бадий матнлари асосида шарҳланди. Фитонимлардан бадий тилда фойдаланиш маҳорати улуғ шоир тафаккур кудратининг, сўз санъатидаги маҳоратининг, бадий услуби жилокорлиги ва жозибадорлигининг белгиларидан бири эканлиги мисоллар воситасида тавсифланди [Усмонова М., 2023].

Алишер Навоий фитонимларни оддий тасвир учун эмас, балки ҳар бир дostonнинг асосий ғоясини лирик ва чуқур тарзда очиб бериш учун ишлатган. Даврлар ва вақтлар ўтиши билан асарларда қўлланилган ўсимлик номларининг айримлари бугунги кунгача етиб келмаган, айримларининг номлари эса ўзгарган. Шоир асарларида акс этган фитонимлар ўша давр ўзбек тилининг бу соҳадаги лексик бойлигини акс эттиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жумашова С. Фитонимларнинг этимологик ва лексик семантик хусусиятлари (француз ва ўзбек тиллари мисолида) // Мактабгача ва мактаб таълими. 2025, – Б. 386.
2. Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ҳамса. Лайли ва Мажнун. – Тошкент, 1992.
3. Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент, 1992.
4. Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ҳамса. Сабаи сайёр. – Тошкент, 1992.
5. Алишер Навоий мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ҳамса. Садди Искандарий. – Тошкент, 1992.
6. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. – Тошкент, 1991. – Б. 156.
7. Usmonova M. Alisher Navoiy asarlaridagi fitonimlarning semantik maydoni. – JDPU, 2023.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati: 4 tomlik. – Toshkent: Fan, 1983-1985. T. I. – 782 b. T. II. – 642 b. T. III. – 622 b. T. IV. – 636 b.

THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY IN ENHANCING MATHEMATICAL THINKING AND PROBLEM-SOLVING SKILLS

¹Rozayeva Sh.N., ²Kenges O.T

Tashenov University, Shymkent

²Scientific advisor – Master of pedagogical sciences

Abstract

This article explores the impact of English language proficiency on the development of mathematical thinking and problem-solving skills among students learning mathematics in English as a second or foreign language. While mathematics is often viewed as a universal language, it heavily depends on linguistic understanding, especially in the interpretation of word problems, mathematical instructions, and abstract reasoning. The paper analyzes the challenges faced by learners due to limited vocabulary, unfamiliar grammatical structures, and difficulties in mathematical discourse. It also highlights how improved language skills can enhance students' cognitive engagement, conceptual understanding, and ability to express mathematical reasoning. By reviewing relevant studies and educational practices, the article emphasizes the importance of integrating language development into mathematics instruction. This interdisciplinary approach supports learners in both linguistic and mathematical domains, particularly in multilingual and international educational settings.

Keywords: mathematics education, English language proficiency, word problems, mathematical thinking, interdisciplinary learning, language in math, EFL learners, academic vocabulary

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын тілін меңгеру деңгейінің математикалық ойлау мен есеп шығару дағдыларына әсері қарастырылады. Ағылшын тілін екінші немесе шет тілі ретінде оқып жүрген студенттер үшін математика пәнін меңгеруде тілдік кедергілер айтарлықтай рөл атқарады. Көп жағдайда математика әмбебап тіл ретінде қарастырылғанымен, математикалық тапсырмаларды түсіну, мәтіндік есептерді шешу және абстрактілі ұғымдарды игеру үшін тілдік дағдылар қажет. Мақалада шектеулі сөздік қор, күрделі грамматикалық құрылымдар мен математикалық дискурсты меңгерудегі қиындықтар талданады. Сонымен қатар, тілді меңгеру деңгейінің артуы оқушылардың логикалық ойлауын, түсіну қабілетін және математикалық тұжырымдарды жеткізуін жақсартатыны көрсетіледі. Зерттеулер мен білім беру тәжірибесіне сүйене отырып, мақалада тіл мен пәнді біріктіре оқытудың маңыздылығы, әсіресе көптілді және халықаралық білім беру жағдайында, ерекше атап өтіледі.

Кілт сөздер: математикалық білім, ағылшын тілін меңгеру, мәтіндік есептер, математикалық ойлау, пәнаралық оқыту, математикадағы тіл, ағылшын тілі шет тілі ретінде, академиялық лексика

Аннотация. В статье рассматривается влияние уровня владения английским языком на развитие математического мышления и навыков решения задач у студентов, изучающих математику на английском как на иностранном языке. Несмотря на распространённое мнение о математике как о «универсальном языке», успешное усвоение математических понятий во многом зависит от языковой компетенции, особенно при работе с текстовыми задачами, инструкциями и абстрактными понятиями. В работе анализируются трудности, с которыми сталкиваются учащиеся: ограниченный словарный запас, сложные грамматические конструкции и трудности математического дискурса. Также подчёркивается, что развитие языковых навыков способствует более глубокому осмыслению математических идей, улучшению когнитивной активности и способности выражать логическое рассуждение. На основе анализа научных исследований и педагогического опыта подчеркивается необходимость интеграции языкового и предметного обучения в рамках междисциплинарного подхода, особенно в многоязычной и международной образовательной среде.

Ключевые слова: математическое образование, владение английским языком, текстовые задачи, математическое мышление, междисциплинарное обучение, язык в математике, обучение английскому как иностранному, академическая лексика

In the contemporary globalized world, the integration of language and subject-based learning has become an increasingly important aspect of modern education. Among the many interdisciplinary relationships that shape student achievement, the link between language proficiency and success in mathematics has gained significant attention in recent years. As English continues to dominate scientific communication, international assessments, and academic discourse, learners who study mathematics in English as a second or foreign language face both challenges and opportunities. This paper explores the role of English language proficiency in enhancing students' mathematical thinking and problem-solving abilities, particularly in educational contexts where English is not the native language but is used as a medium of instruction or as a tool for international academic communication. This paper argues that enhancing English language proficiency can lead to improved mathematical thinking and problem-solving skills. It examines the specific linguistic demands of mathematical tasks, the role of language in cognitive processing, and effective strategies for supporting language learners in mathematics classrooms. Through this interdisciplinary perspective, we aim to contribute to the growing field of Content and Language Integrated Learning (CLIL) and provide practical insights for educators, curriculum developers, and researchers working at the intersection of language and mathematics education.

Mathematics is often perceived as a universal language — a domain governed by numbers, symbols, and logical structures. However, this perception can be misleading. While mathematical symbols may be consistent across cultures, the language used to describe mathematical concepts, processes, and problem-solving strategies varies significantly and deeply affects students' understanding. Word problems, mathematical reasoning, and even basic instructions are all delivered through language, and that language — more often than not — is English in modern scientific and academic environments. As a result, students who lack sufficient English proficiency may struggle not due to an inability to grasp mathematical concepts, but due to linguistic barriers that hinder comprehension and expression.

English language skills influence multiple areas of mathematics learning. Vocabulary knowledge, for instance, is essential for interpreting problem statements and instructions accurately. Mathematical terms such as “sum,” “product,” “quotient,” “difference,” “least,” or “consecutive” may be unfamiliar or confusing to students with limited English exposure. Moreover, some of these words have everyday meanings that differ from their mathematical definitions, which can cause further misunderstandings. For example, the word “table” may refer to a piece of furniture in general English but denotes a structured format of data in mathematical language. Therefore, students need not only general English vocabulary but also subject-specific language awareness to succeed in mathematics.

Grammar and syntax also play a significant role in understanding mathematical problems. The structure of a sentence may affect how a student interprets a task. Consider a problem such as: “John has 5 more apples than Sarah. If Sarah has x apples, how many does John have?” A student must understand the comparative construction “5 more than” to translate the sentence into the algebraic expression “ $x + 5$.” Without a clear grasp of the sentence’s grammar, students may misinterpret the question, leading to incorrect problem-solving strategies. Similarly, understanding conditionals, such as “If x is greater than 3, then...,” requires familiarity with complex sentence structures and logical connectors.

The cognitive load involved in decoding both language and mathematical content can be substantial. When students are simultaneously learning English and studying mathematics, their working memory is taxed more heavily than when learning in their native language. This dual challenge can affect students’ ability to focus on higher-order thinking skills such as analyzing patterns, reasoning through multi-step problems, or developing mathematical arguments. Therefore, improving English proficiency may help reduce cognitive overload, allowing students to allocate more mental resources to critical mathematical thinking.

Furthermore, problem-solving — a central component of mathematics education — relies heavily on language for both understanding the problem and communicating the solution. Students must read and interpret the problem, identify key information, translate it into a mathematical model, and then articulate their reasoning and final answer, often in written form. Each of these steps is mediated through language. If a student misunderstands the initial problem due to language confusion, all subsequent steps are compromised. Consequently, language and literacy skills are not peripheral to mathematical competence — they are fundamental to it.

Recent studies support the idea that language and math learning are deeply interconnected. Research has shown that students with higher levels of language proficiency tend to perform better in math assessments that involve complex verbal instructions. In multilingual classrooms, language support strategies such as vocabulary pre-teaching, sentence starters, and visual aids have been shown to improve both math comprehension and performance. These findings highlight the importance of integrating language development into mathematics instruction, especially in contexts where English is taught as a second language.

The influence of English language proficiency on mathematical performance is particularly evident in the comprehension of word problems. These problems require not only mathematical knowledge but also the ability to decode linguistic structures, identify relevant information, and distinguish between essential and non-essential data. For students learning mathematics in English as a second language, difficulties often arise from unfamiliar vocabulary, idiomatic expressions, or

complex grammatical constructions. For instance, words such as “less than,” “at least,” or “twice as much” may seem simple, yet they carry specific mathematical meanings that can be misinterpreted if students rely solely on general language understanding.

Another key factor is mathematical discourse — the way students explain, justify, and discuss mathematical ideas. Engaging in mathematical argumentation involves using conditional phrases, logical connectors, and precise terminology. Students with limited English proficiency may understand the mathematical procedure but struggle to articulate their reasoning clearly. This limits their ability to participate in discussions, express hypotheses, or write coherent solutions, which are increasingly emphasized in modern math education.

Moreover, language affects how students learn abstract mathematical concepts. Research suggests that students benefit from using language to label and structure their thinking, especially when learning concepts such as functions, equations, and geometric relationships. Verbalizing their reasoning helps learners internalize abstract ideas and develop metacognitive skills. When students lack the linguistic tools to express these ideas in English, their ability to think critically and reflectively in mathematics is reduced.

Therefore, strengthening English language skills — particularly subject-specific vocabulary and academic structures — supports students' mathematical development. This connection highlights the need for integrated teaching strategies that simultaneously develop language and math skills, fostering a deeper, more accessible learning process for non-native English speakers in mathematics classrooms.

In conclusion, English language proficiency significantly influences students' ability to understand, interpret, and solve mathematical problems. Language is not just a medium of instruction but an essential tool for expressing mathematical reasoning, comprehending tasks, and engaging in higher-order thinking. For learners in multilingual or English-as-a-foreign-language environments, integrating language development into mathematics education can lead to improved academic outcomes. By recognizing the close relationship between language and mathematics, educators can implement more effective, interdisciplinary teaching strategies that support both linguistic and mathematical growth.

References:

1. Abedi, J., & Lord, C. (2001). The language factor in mathematics tests. *Applied Measurement in Education*, 14(3), 219–234. https://doi.org/10.1207/S15324818AME1403_2
2. Barwell, R. (2005). Integrating language and content: Issues from the mathematics classroom. *Linguistics and Education*, 16(2), 205–218. <https://doi.org/10.1016/j.linged.2006.01.002>
3. Moschkovich, J. N. (2012). *Mathematics, the Common Core, and language: Recommendations for mathematics instruction for ELs aligned with the Common Core*. Understanding Language Initiative, Stanford University.
4. Prediger, S., & Wessel, L. (2013). Fostering German language learners' constructions of meanings for fractions—Design and effects of a language- and mathematics-integrated intervention. *Mathematics Education Research Journal*, 25(3), 435–456. <https://doi.org/10.1007/s13394-013-0089-1>
5. Schleppegrell, M. J. (2007). The linguistic challenges of mathematics teaching and learning: A research review. *Reading & Writing Quarterly*, 23(2), 139–159. <https://doi.org/10.1080/10573560601158461>
6. Cuevas, G. J. (1984). Mathematics learning in English as a second language. *Journal for Research in Mathematics Education*, 15(2), 134–144. <https://doi.org/10.2307/748678>
7. Clarkson, P. C. (1992). Language and mathematics: A comparison of bilingual and monolingual students of mathematics. *Educational Studies in Mathematics*, 23(4), 417–429. <https://doi.org/10.1007/BF00302458>

8. Setati, M., & Adler, J. (2000). Between languages and discourses: Language practices in primary multilingual mathematics classrooms in South Africa. *Educational Studies in Mathematics*, 43(3), 243–269. <https://doi.org/10.1023/A:1011996002062>

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ «ЗДОРОВЬЕ» И «БОЛЕЗНЬ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

¹Сайфуллаева Р.Р., ²Гайбуллаева Н.И.

¹доктор филологических наук, профессор Национального университета Узбекистана, ORCID 0000-0001-6918-4117

²доктор филологических наук (DSc), профессор Бухарского государственного университета, Бухара, Республика Узбекистан
nafisa.ped@mail.ru+998 91 440-33-70, ORCID 0000-0002-5810-8271

Аннотация. В статье последовательно освещаются семантические, аксиологические и образные модели концептов “здоровье” и “болезнь”, сформировавшиеся в народном сознании, на основе фразеологизмов, пословиц, загадок и сказок. В результате анализа установлено, что понятие здоровья интерпретируется как позитивная ценность, неразрывно связанная с богатством, счастьем, чистотой, долголетием и духовной зрелостью. Болезнь же проявляется как состояние, испытывающее человека, побуждающее его к терпению, стойкости и бдительности. В исследовании также раскрывается место таких понятий, как беременность, старость, лечение, гость, недуг и боль, в национальной языковой картине мира. На основе фольклорных образцов обосновывается, что в них воплощены представления узбекского народа о здоровом образе жизни, жизненном опыте, духовной культуре и воспитательных ценностях. Данное исследование служит важным научным источником для раскрытия концептуального, воспитательного и культурного значения устного народного творчества. Полученные результаты показывают актуальность вопросов сохранения здоровья, осмысления болезни и духовно-нравственного воспитания молодого поколения средствами фольклора в системе национальных ценностей, а также глубоко раскрывают их на основе конкретных фактов.

Ключевые слова: здоровье, болезнь, концепт, фразеология, паремиология, загадка, сказка, языковая картина мира.

Введение. В мышлении человечества здоровье издавна формировалось как одна из древнейших и универсальных ценностей. Болезнь же, оцениваясь как явление, противоположное ему, получила различные культурные интерпретации. В узбекском устном народном творчестве данные два концепта проявляются как взаимно противоположные, но вместе с тем неразрывно связанные явления. Цель исследования заключается в выявлении особенностей языкового выражения концептов “здоровье” и “болезнь” в жанрах узбекского фольклора и раскрытии их концептуальной модели в национальном сознании.

Здоровье является одной из древнейших ценностей нашего народа, поскольку человек как природное существо всегда стремился быть здоровым. Он старался беречь его. Ярким доказательством этой мысли служит существование врачевания с древнейших времён. К болезни, считающейся антиценностью, также выражалось различное отношение. Например, в качестве фразем с антонимическим отношением к слову *kasallik* (“болезнь”) выступают такие единицы, как *tutday g‘arg‘ pishmoq, barq urmoq, barq urib ko‘karmoq, bahri dili ochilmoq, eson-omon bo‘lmoq, yostiqdan bosh ko‘tarmoq, boshi omon*; тогда как такие выражения, как *azob chekmoq, bag‘ri qon, bosh og‘rig‘i, dard ustiga chipqon bo‘lmoq, jabr ko‘rmoq, mazasi qochdi, g‘am yemoq, boshi yostiqqa yetmoq, jonidan o‘tib ketmoq, kuni bitgan, tinkasi*

qurimoq, tutday to'kilmoq, xazon bo'lmoq, вступают в антонимические отношения с лексемой **salomatlik** ("здоровье").

Как видно из некоторых приведённых примеров, люди представляли своё здоровье по аналогии с развитием растений. На наш взгляд, в нашей стране, расположенной на Великом шёлковом пути, шелководство всегда имело большое значение. Тутовое дерево, являвшееся кормовой базой для шелкопряда, стало основой для многих фразеологических сравнений.

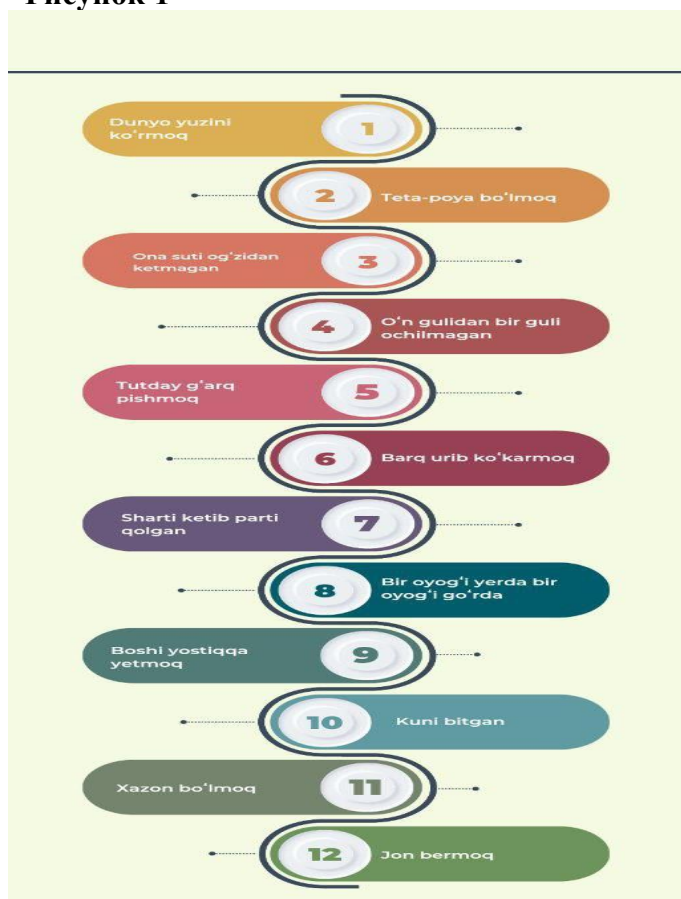
Фразеологические единицы, выражающие переход от концепта здоровья к концепту болезни, можно объяснить и на основе семы, связанной с возрастом.

К первой небольшой группе можно отнести фразеологические единицы с семой "детство": **suyagi qotmagan, ona suti og'zidan ketmagan**. Buni qarang-a, menga hali ona suti og'zidan ketmagan bir bola aql o'rgatsaya! (С.А.) "Вы только посмотрите, меня ещё уму-разуму учит мальчишка, у которого молоко на губах не обсохло!" (С.А.)

Ко второй группе фразеологизмов с семой "молодость" можно отнести выражения **esini tanigan, balog'atga yetgan, o'n gulidan bir guli ochilmagan**.

В составе третьей группы фразеологизмов с семой "старость" анализируются выражения **bir oyog'i yerda, bir oyog'i go'rda, sharti ketib parti qolgan**, поскольку в этих единицах воплощаются семы "старость" и "бессилие".

"Рисунок 1"

"Интерпретация понятий здоровья и болезни во фразеологических единицах"

Мы также привлекли к анализу некоторые фразеологизмы дисфемического характера. Например: "Тогда он увидел, что Шоньмат совсем исхудал до костей, а его большие глаза почему-то пристально смотрели на него с глубоким смыслом". В данном отрывке из рассказа Уткира Хашимова "Последняя жертва войны" состояние Шоньмата, заболевшего туберкулёзом, выражается дисфемическим оборотом **qoqsuyak bo'lib qolgan**.

В следующем отрывке из произведения А. Чулпана "Ночь и день": "Лицо его было жёлтым-жёлтым, как простая мечетная свеча... словно он только что оправился после болезни". Посредством выражения **bosh ko'targan** становится понятным, что внешний вид героя описывается как вид человека, только что поднявшегося после болезни.

Вербализация концептосферы здоровья связана также с беременностью. Безусловно, для узбекских семей наличие детей считается признаком здоровых семейных уз. Известно, что с началом беременности у многих женщин наблюдаются тошнота, сонливость, повышенная чувствительность, рвота и тому подобные признаки. На языке медицины это состояние называется токсикозом. В народной речи оно обозначается словом **boshqorong'ilik**, выражающим сему “беременность”. Кроме того, можно заметить, что признаки беременности метафорически отражены и в ряде других народных наименований. В частности, содержание таких выражений, как **bo'yida bo'lish** – “появление плода в теле женщины”, **ikkiqatlik** – “формирование в организме женщины ещё одного живого существа”, **og'iroyoqlik, yuklik bo'lish** – “физическая слабость женщины в этот период”, связано именно с этим состоянием: “Когда прошло три месяца после происшествия в степи, у меня уже не осталось сомнений, что я беременна”, – сказала Ходжи-хола. (М. Исмоилий, “До рассвета в Фергане”).

Узбекский народ известен во всём мире своим гостеприимством. Это проявляется в признании понятия гость в его культуре как чего-то “весьма почтенного”, как “дорогого человека”. Поэтому и в узбекской фразеологии существует немало единиц с компонентом **mehmon** (“гость”). Среди них выражение **yangi mehmon kutish** служит для обозначения значения “беременность”. В нём заключён смысл “ожидания появления на свет ребёнка, который придёт в семью как новый гость”: “Мумтоз порой забывал даже о своей любимой супруге Амаль, ожидавшей “нового гостя”. (С. Азимова, “О, Лайло!”)

Для сообщения о рождении ребёнка также употребляется выражение с компонентом гость – **yangi mehmon ko'rmog'**: Усмонходжаев с широкой улыбкой ответил: – Я увидел нового гостя, товарищ. – Ай-яй, поздравляю! Мальчик? – Будь здорова. Девочка. Дай бог ей долгой жизни. (Саид Ахмад, “Горизонт”)

Приведённые фраземы образно раскрывают состояние беременности в специфически узбекском культурном ключе. Вместе с тем они ещё раз подтверждают, что понятие **mehmon** (“гость”) занимает особое ценностное место в жизни узбекского народа.

Обобщённые художественные и образные суждения, вобравшие в себя социально-исторический, жизненный и бытовой опыт народа, отражаются в пословицах. В узбекском языке пословица называется **maqol**, у таджиков – **zarbulmasal**, у русских – **пословица**, у арабов (в живой разговорной речи) – **naql**, у турок – **ata so'zi**. Термин **maqol** происходит от арабского слова **qavlun** – “говорить”, “сказать”. В пословицах особенно ярко проявляется ценность слова. Ведь слова в пословицах невозможно заменить другими или добавить к ним что-либо. Они существуют в составе национального языка в устойчивой, закреплённой форме. Этот жанр присутствует в устном творчестве всех народов мира и является общим по объёму, форме и цели создания. Даже в наименованиях ощущается явная близость. В частности, у арабов **qavlun** выражает значение “речь, слово”; в таджикском термине **zarbulmasal** ведущим является значение “приводить пример”; в русском **пословица** – выражение мысли словами; в турецком **ata so'zi** – напоминание о словах предков. В произведении Махмуда Кашгари “Девону луг'отит турк” термин **sav** также приводится в значении воспоминания слов предков. В частности, в этом произведении приводится такая древняя народная песня:

**Igladi mening azaq,
Ko'rmazib o'g'ri tuzaq,
Ikladim andin uzaq,
Emlagil emdi tuzaq.**

Содержание: Не заметив скрытую ловушку, я попал в неё ногой, долго мучился; о любимая, теперь исцели меня сама.

Здесь слова **azaq** означают “нога”, **igladi** – “попалась, зацепилась”, **tuzaq** – “ловушка, западня”, **ikladim** – “стал больным, занемог”.

В узбекском языке можно привести множество пословиц, выражающих понятия болезни и здоровья. Одна из главных причин обращения к пословицам в процессе анализа заключается в том, что пословицы считаются сказанными самим народом и ориентированными на истину. Кроме того, целый ряд пословиц содержит единицы, выражающие болезнь и здоровье – объект

нашего исследования. Как известно, обращение к пословицам в повседневном общении стало у нашего народа привычной традицией. Поскольку речь, украшенная пословицами, отличается выразительностью и воздействующей силой, в народе возникло выражение: **“украшение слова – пословица”**.

Пословицы, выражающие концепт здоровья и сохраняющие дух национальных ценностей, мы изучили, разделив их семантически на несколько групп. Они следующие:

Пословицы с лексемой “salomatlik” (“здоровье”):

Здоровье – начало всего. Здоровье дороже богатства. Здоровье не лечат. Здоровье и счастье друг без друга не живут. Будь голоден, будь раздет, только будь здоров.

Пословицы с лексемой “sog’” (“здоровый”): Здоровый ум – сладкий ум. Здоровое яблоко с ветки не падает. В здоровом теле – здоровый разум. Здоровое сердце – как гора. От здорового не остаётся ущерба. Пусть будет не храбрец, лишь бы был здоров.

Пословицы с лексемой “sog’lom” (“здоровый, здоровый телом”): В здоровом теле – здоровый дух. Здоровый хвалит пекаря, больной – лекаря. Здоровому врачу врач не нужен. Здоровый скачет, больной – плачет. Здоровый нищий счастливее больного богача.

Пословицы с лексемой “sog’lik” («здоровье»): У здоровья нет цены. Не спрашивай о здоровье, посмотри в лицо. Где есть здоровье, там есть и красота. Желание быть здоровым помогает исцелению. Здоровье – первое богатство. Здоровье нельзя ни купить, ни обменять. В здоровье нет унижения. Здоровье – залог жизни. Твоё здоровье – твоя чистота. Награда достаётся сильнейшему, а здоровье – многим. Начало богатства – здоровье. Здоровье ребёнка – богатство матери. Пусть пропадёт имущество, пусть пропадут деньги, ничто не сравнится с благополучием и здоровьем.

Пословицы с лексемой “omon” («целый, невредимый, благополучный»): Пусть приходит хоть раз в месяц, лишь бы пришёл живым и невредимым. Кто остался цел, тот и на коня сядет, и пёстрый халат наденет. Пока цела моя голова, ещё вырастут мои волосы. Если ты цел и невредим – весь мир твой.

Пока существует человечество, естественно, что наряду с его радостями и невзгодами существуют и болезни, мучающие тело и лишаящие человека покоя. В узбекских народных пословицах мы также выделили несколько групп пословиц, выражающих концепт болезни как в прямом, так и в переносном значении и сохраняющих дух национальных ценностей. Они следующие:

Пословицы с лексемой “kasallik” (“болезнь”): Болезнь любит жирную пищу. Болезнь находит того, кто её боится. Болезнь ходит не в лесу, а среди людей. Болезнь ещё до себя готовит саван.

Пословицы с лексемой “kasal” (“больной”): Болен не больной, а тот, кто ухаживает за больным. Если болезнь излечима – хорошо, что она лечится; если смертельна – хорошо, что больной умирает. Если больной обречён умереть, лучше уж пусть умрёт, а домашние отдохнут. Скроешь болезнь – жар всё равно выдаст её. Болезнь приходит легко, а уходит трудно. Болезнь одна, а лекарств тысяча. Я умер не от болезни, а от изнеможения. Когда больных станет меньше, заболеет лекарь. Болен не больной, а тот, кто за ним ходит. Больной не любит смеха. Увидишь больного – подними ему дух. Больному и мёд кажется безвкусным. Больному не по душе слова, Уставшему – не до игры. Больного исцеляет не лекарь, а любимый. Скроешь болезнь – Жар её всё равно обнаружит. Болезнь приходит легко, а уходит трудно. У болезни нет ни хорошего, ни плохого вида. Сытый не знает состояния голодного, А здоровый – состояния больного.

Пословицы с лексемой “og’riq” (“боль”): Для того, у кого болит голова, весь мир тёмнен. Рука не отходит от больного места. Не говори «у меня голова болит» тому, у кого она никогда не болела. Боль предупреждает и потому не даёт покоя. Где у тебя болит, там и твоя душа. У кого болит душа и тело, тот и бога проклинает”. На боль лекарей много.

Пословицы с лексемой “dard” (“недуг, страдание”): Кто дал недуг, тот даст и исцеление. Недуг – гость, тело – крепость. У кого есть недуг, у того нет лекарства. Когда приходит болезнь, лекарство уходит. У болезни нет ни большой, ни маленькой меры. Болезнь

и слона сделает мухой. У кого нет лекарства, у того нет и сожаления. Болезнь истощает жилы, а печаль – жизнь. Когда болезнь уходит, приходит сон. Болезнь побеждает терпение. Недуг рассеивается с лекарством. Кто не страдал, тот боли не знает. Есть у меня боль, но нет сострадающего; есть у меня горе, но нет сочувствующего. Пусть будет у тебя болезнь, только не будет долга. Не рассказывай о своей боли тому, кто боли не знает, Если заговоришь о боли при бесчувственном, у него самого голова заболит. Болезнь приходит пудами, А уходит мискалями. В доме, где есть полынь, мужчина не умрёт, В доме, где есть лекарство, не будет болезни. Если сам лежишь без движения, и кислое молоко покажется пищей. Закалённого пыль не берёт, Чистого – болезнь.

Также были сгруппированы народные пословицы, в которых участвуют отдельные лексемы, выражающие семы здоровья и болезни.

Пословицы с лексемой “bosh” (“голова”): Если нет горя из-за головы, То горе из-за имущества – не горе. Если голова цела, тубетейка найдётся. Покой головы – покой тела. Рядом с тем, кто не чувствует чужой боли, Пусть и у тебя голова не болит.

Пословицы с единицами, выражающими сему пищи: При сильной боли нужна хорошая еда. Ужин – яд, Ешь пищу на рассвете. Кто пьёт кумыс – не стареет, А если и стареет, то не знает болезней. Пьёшь кумыс – крепнешь, Пьёшь молоко – становишься вялым. Если ешь дыню – ешь её утром, А не утром – значит, как яд. Пусть казан будет полон плова, А подушка – полна голов. Сытому беда не страшна. Ешь, пока живот не слишком пуст, И вытирай руки, пока ещё не совсем сыт. Пусть лучше уйдёт из загона, Но не уходит из твоего казана.

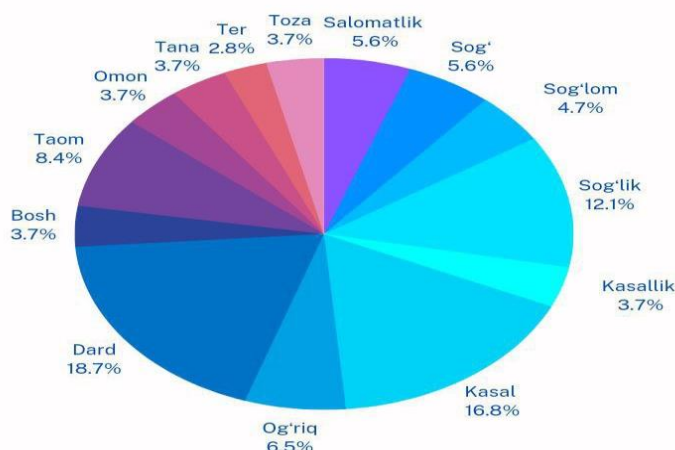
Пословицы с лексемой “tana” (“тело”): Когда болит тело, душа это чувствует. Здоровье тела – покой души. У здорового тела каждый день пир. У кого тело здорово – у того и душа здорова.

Пословицы с лексемой “ter” (“пот”): Под потом болезнь не остаётся. После выступившего пота душа не выйдет. Потливость быстро убивает, Наполняя семью горем.

Пословицы с лексемой “toza” (“чистый”): У чистого кувшина и вода чистая. В чистом доме болезнь не задерживается. Чистота – залог здоровья. К чистому дому пыль не пристанет, А если и пристанет, то болезнь не пристанет.

В ходе анализа лексического слоя языка было установлено наличие ряда пословиц, выражающих концепты здоровья и болезни. На примерах было показано, что данные единицы, употреблённые в пословицах, в одних случаях выражают своё прямое значение, а в других – переносные значения. Из приведённых выше примеров можно сделать вывод, что пословицы, выражающие концепт болезни, отличаются от пословиц, выражающих концепт здоровья, более широким охватом. Иначе говоря, было выявлено, что среди лексем, выражающих концепт болезни, наибольшую количественную долю составляет группа пословиц с лексемой **dard** – 18,7%, тогда как среди лексем, выражающих концепт здоровья, наименьшую долю занимает лексема **omon** – 3,7%.

“Рисунок 2”

“Поле некоторых лексем, связанных со здоровьем и болезнью, в составе послови”

Загадка – один из древнейших, наиболее распространённых и лаконичных жанров устного народного творчества, отражающий жизнь народа, его бытовую культуру, обычаи, а также художественно-эстетические стороны предметов и явлений. Основным источником загадок, возникших в тесной связи с жизнью народа, являются все существующие в бытии предметы и явления. В загадках, основанных на народной смекалке, концепты здоровья и болезни также интерпретируются в переносных значениях. В следующей загадке название болезни – слепота – в переносном смысле соотносится с невежеством:

Есть один дом: Входишь слепым, Выходишь зрячим.(Школа)

Эта загадка о школе, в ней противопоставлены состояния видящего глаза и невидящего, то есть слепого глаза. На этой основе школа признаётся священным местом, открывающим слепые глаза, то есть знакомящим человека с бытием, жизнью и образом жизни.

По мнению английского учёного Э. Б. Тайлора, загадка появилась в истории культуры вместе с пословицей, а период её расцвета приходится на низшие и средние ступени цивилизации. По его мнению, загадка – это не просто игра слов в традиционной вопросно-ответной форме, обычно сводящаяся к сухой шутке, а задание, составленное в древней форме и требующее серьёзного ответа. Ярким примером этого является загадка Сфинкса. В древнегреческом мифе Сфинкс представлялся крылатым существом с головой женщины и телом льва. Поселившись близ города Фивы, он задавал загадку: “Кто утром ходит на четырёх ногах, днём – на двух, а вечером – на трёх?” – и убивал тех, кто не мог найти ответ. Наконец, Эдип разгадал эту загадку, сказав: “Человек: в детстве он ползает, повзрослев – ходит прямо, а в старости начинает опираться на палку”, – и стал царём Фив.

Посредством этой загадки также создаётся ещё одна модель концептосферы болезни. Если детство и молодость интерпретируются как здоровье, то старость изображается как болезнь. У человека, не сумевшего оценить здоровье в молодости, в старости умножаются горести и тревоги. В этой связи обратимся к анализу следующих строк Джалолиддина Руми:

Шўр тупроқ сустлашар, мисоли тана,
 Шўр ерда хеч гиёҳ қилмас тантана,
 Қуввати иштаҳа йўли тўсилар,
 Ўзингу ўзгадан фойда кесилар.
 Тиришар юз гўё сусмор териси
 Нутқ кетар, тиш чиқар ишдан бариси.
 Бел эгик, юрак суст ўйнар ҳар замон,
 Тан заиф, қўл-оёқ мисоли арқон,
 Ишдан унум кетар, уй эса вайрон
 Най янглиғ, юраклар чекади афғон
 Йўл узок, саъл ботил, зоедир умр

Нафс танбал, дил сиёҳ жонда йўқ сабр
 Ўлимнинг ваҳмидан бошга сочлар оқ
 Аъзолар қалтирар барг янглиғ ҳар чок.

В каждой строке стихотворения состояние старости воплощается посредством метафорических и метонимических переносов значения. Старость уподобляется засоленной земле. Потеря аппетита, недомогание и бессилие в старости сравниваются с бесплодной солончаковой почвой, на которой не растёт трава. Лицо уподобляется коже крокодила, речь теряет связность и смысл, зубы становятся хрупкими, спина сгибается, а руки и ноги изображаются как верёвки, словно безжизненное тело. Поэтому подчёркивается, что здоровье необходимо беречь в молодости и уметь ценить его по достоинству.

«Модель периода старости в концептосфере болезни»

Можно сказать, что в загадках выдвигаются не только темы народной находчивости, но и мотивы душевного излияния, жалобы на судьбу. Например, обратимся к поэтической загадке из поэтического диалога Турды-шоира и Махтумкули:

Что это такое: воротник есть, а боков нет? Что это такое: крылья есть, а крови нет?

Что это такое: человека поглощает, а души нет? Если ты поэт, дай нам ответ на это!

Это саван: воротник есть, а боков нет. Это бабочка: крылья есть, а крови нет. Это чёрная земля: человека поглощает, а души нет. Вот таков наш ответ, с приветом от нас!

Концептуальная картина мира, сложившаяся в человеческом мышлении, представляет собой чрезвычайно сложную структуру. Она весьма вариативна и изменчива. В ней много общих точек, позволяющих людям понимать друг друга, поэтому мышление по своему содержанию шире языка и более «подвижно». В приведённой выше поэтической загадке двух поэтов в языковой картине мира посредством образов савана, бабочки и чёрной земли осмысляются краткость и бренность человеческой жизни.

Сказка – один из основных жанров устного поэтического народного творчества; эпическое художественное произведение волшебного-приключенческого и бытового характера, основанное на вымысле и фантазии. В основном создаётся в прозаической форме. В произведении Махмуда Кашгари «Девону луғотит турк» встречается в форме **etuk** и означает устный рассказ о каком-либо событии. У узбеков Сурхандарьи, Самарканда и Ферганы сказка называется **matal**, в районах и сёлах вокруг Бухары – **ushuk**, в Хорезме – **varsaqi**, в Ташкенте и его окрестностях – **cho'pchak**. Сказка отличается от других жанров фольклора тем, что жизненная правда изображается в ней на основе фантастического и жизненного вымысла, она опирается на волшебство и магические средства, а события и действия разворачиваются в удивительных, необычных обстоятельствах, при этом герои проявляют сверхъестественную отвагу.

В сказках концепты болезни и здоровья, являющиеся объектом исследования, также относятся к числу наиболее часто интерпретируемых тем. Во многих бытовых, фантастических, приключенческих и аллегорических сказках здоровье и добро побеждают болезнь, зло и несчастье. В сказках на тему здоровья главный герой реализуется через образы Лукмона-хакима, Ибн Сины, лекаря, аптекаря, костоправа. Сказки – это мир детей. По статистическим данным, сказки побуждают детей к здоровому мышлению. Они учат их понимать общество и преодолевать трудности. Кроме того, слушатель погружается в события

сказки и отвлекается от реального мира. Возможно, именно поэтому во многих странах детям, находящимся в больнице, читают сказки. Это помогает им легче переносить болезненное состояние. Учёные в исследованиях установили, что сказки оказывают заметное положительное влияние как на психологическое, так и на физическое состояние детей. Было выявлено, что при слушании сказок у детей повышается уровень гормона привязанности – окситоцина, а уровень гормона стресса – кортизола – снижается.

Об этом свидетельствуют результаты исследования, проведённого в Бразилии. Для выявления воздействия сказок учёные изучили биомаркеры (окситоцин, кортизол), тесты субъективного восприятия боли и показатели психологических впечатлений. В исследовании приняли участие опытные рассказчики, работавшие в больнице, и 81 ребёнок. До и после общения со сказочниками проверялись уровень ощущаемой боли и образцы слюны, а также выяснялись представления, связанные с пребыванием в больнице. Согласно результатам исследования, увеличение уровня окситоцина и, напротив, снижение уровня кортизола свидетельствовали об уменьшении интенсивности боли. В психолингвистическом анализе также наблюдались заметные различия. Например, до исследования на вопросы давались такие ответы: “медсестра – сердитая тётя, дающая горькие лекарства”, “врач – злой человек, который сделал мне укол”, “больница – плохое место, оторвавшее меня от дома”; после исследования ответы стали иными: “медсестра – приветливая тётя, помогающая мне выздороветь”, “врач – человек, который заботится обо мне”, “больница – место, где я живу, пока не поправлюсь”.

Дети, помещённые в больницу, испытывают стресс, поскольку внезапно попадают в незнакомую среду, теряют привычную связь с родителями и друзьями. В таких условиях чтение сказок помогает уменьшить субъективное ощущение боли у детей, оказавшихся в одиночестве в больнице, и способствует избавлению от стресса. Кроме того, этот способ является одним из самых удобных и для каждого родителя.

В языковой картине мира концепты болезни и здоровья занимают особое место в системе наших духовных ценностей благодаря своей древности и традиционности, проявляясь в поэтических текстах и паремиологических единицах, связанных с узбекским устным художественным творчеством. Они живут в народном творчестве на протяжении веков. Отражая важные грани национального, религиозно-нравственного, философского и медицинского мировоззрения, духовно-психологический мир нашего народа, его обычаи и основные принципы образа жизни, они имеют большое значение в воспитании подрастающего поколения.

Заключение. В узбекском устном народном творчестве концепты “здоровье” и “болезнь” являются важной составной частью национальной языковой картины мира. На протяжении веков они обогащались жизненным опытом народа, медицинскими представлениями, религиозно-нравственными ценностями. Концепт здоровья обладает положительным аксиологическим полем и приравнивается к богатству, счастью и долголетию. Болезнь же интерпретируется как испытание, предупреждающее человека и побуждающее его к терпению и стойкости. Толкование этих концептов в фольклоре служит важным духовным источником в формировании у молодого поколения установки на здоровый образ жизни.

Список литературы:

1. Серебренников, Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М. : Наука, 1983. 319 с.
2. Махмудов Н. Мир лисония пейзажа и огня // Узбек тили и литература. 2015. №3. – Б. 4.
3. Чернейко Л.Да. Гештальтная структура абстрактного имени. Филологические науки. Вып. 4. М., 1995. С.164.
4. Жумаев Г. Восточные страны процветают благодаря особенностям: история, антропологии и философии. Т.: Укитувчи, 2001. Б.23. Жумабоев. Узбекистан развивает философию и этнологию мышления. Ташкент: Укитувчи, 1997. 442 С.

5. "Per Fugelli - I die". Norwegian Film Institute (in Norwegian Bokmål). Retrieved 2018-01-26,
6. Ш. Рахматуллаев. "Этимологическая логика узбекского языка". Том 1. Тошкент: Университет, 2000, -Б.600.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЖАРЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ РӨЛІ

¹Сапарбеков Н.С.

²Бектенов Ж.А.

«Дене шынықтыруды оқытудың теориясы мен әдістемесі» кафедрасының ғылым магистрі,
аға оқытушы.

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қ

Nurmuhhan-92kz@mail.ru, ORCID:<https://orcid.org/0009-0009-0291-0247>

Аннотация: Бұл мақалада мектепте жарыстарды ұйымдастыру және өткізу ерекшеліктері мен жүктемені қолдану амалдарының (құралдарының) спортшы организмне әсер етуін ескере отырып, машықтану жүктемелерінің мінездемелерін бөліп қарастыру туралы айтылады.

Түйін сөздер: Мектеп, жарыс, ұйымдастыру, бастауыш сынып, дене шынықтыру, мектеп спорт клубы, мектеп жастары.

Аннотация: В данной статье будет рассказано об особенностях организации и проведения соревнований в школе и о распределении характеристик тренировочных нагрузок с учетом влияния приемов (средств) применения нагрузки на организм спортсмена.

Ключевые слова: Школа, соревнования, организация, начальная школа, физическая культура, школьный спортивный клуб, школьная молодежь.

Annotation: This article will describe the specifics of organizing and conducting competitions at school and the distribution of characteristics of training loads, taking into account the impact of techniques (means) of applying stress on the athlete's body.

Key words: School, competitions, organization, elementary school, physical education, school sports club, school youth.

Жүктеменің әсер етуінен, машықтану эффектісі пайда болады. Олар «Жедел» - организмнің бір машықтану тапсырмасына беретін реакциясы, «Қалып-қою» - спортшының толық машықтану сабақтарынан кейінгі күйінің өзгеруі болып табылады. Жекеленген машықтану сабағында жүктеме, өтіп-кеткен және одан кейінгі сабақтардың машықтану эффектілерімен логикалық байланысуы тиіс. Жүктемені қолдану амалдарының (құралдарының) спортшы организмне әсер етуін ескере отырып, машықтану жүктемелерінің келесі мінездемелерін бөліп қарастырамыз:

1. **Жүктеменің спецификалығы:** Жарыстық әрекеттердің қимылдық құрамына, моторлық аппараттың жұмыс режиміне және энерго қамтамасыз ету механизміне жүктеменің сәйкестік деңгейін көрсетеді. Осы мінездемелері бойынша жүктемелер спецификалық және спецификалық емес болып, ал жаттығулар - жарыстық және қосымша болып бөлінеді.

2. **Жүктеменің бағыттылығы:** Жеке дене икемділігінің, технико-тактикалық шеберліктің, психикалық дайындығының т.б. жетілуіне көмектесетін жүктемелерді осы белгілері бойынша бөлеміз. Жүктемелердің әсер етуі таңдаулы немесе кешенді болуы мүмкін.

3. **Жүктеменің ұзақтылығы:** Бірнеше секундтан ондаған минутка, кей кездерде сағаттарға (марафон), созылатын жаттығулардың ұзақтығын анықтайды. Жаттығудың ұзақтығы мен жылдамдығының ауысуы, әртүрлі энергоқамтамасыз ету механизмдерін жетілдіреді: жаттығуларды қысқа мерзімде, бірақ үлкен жылдамдықта орындау - анаэробты өндірісті, ал жылдамдығы төмен, ұзақ жұмыс - аэробты өндірісті көтереді.

4. Жүктеменің интенсивтігі: Бұл жерде жүктеменің әсер ету күші анықталады, себебі ол уақыт бірлігінде орындалған жұмыс санымен мінезделінеді (қимыл жиілігі, жылдамдық және т.б.).

5. Тынығу: Тиімді ұйымдастырылған тынығу шаралары, жүктемеден кейінгі жұмыс керлікті қалпына келтіруді қамтамасыз етеді. Қайталаулардың арасындағы тынығудың әр түрлі ұзақтығы мен түрлі мінездемелері (белсенді, сылбыр), бірдей жүктемелер беруде, теңдей емес нәтижелер береді.

Машықтану жүктемелері мен жарыстық жүктемелер тығыз байланысты. Жарыстық жүктемелерге жарыстар мен старттар саны кіреді, олардың әр қайсысында төрт жыл, төрт жылдық цикл және т.б. бар. Жоғарғы жетістіктер спортында жарыстық жүктемелердің пайыздық қатынасының ұлғайуы байқалады. Жүгіргіштер бір жылдың көлемінде 60 ретке дейін жарыстарға шығады, жүзушілер - 140, велосипедшілер - 180, спорттық ойындарда - 80 - 90 ойын. Спорттық резервтарды даярлауда, жарыстық жүктемелердің көлемі осы көрсеткіштерге шамаластырылған.

Спорттық жарыстар оқыту-тәрбиелеу процесінің бір бөлімі болып табылатыны анық. Олар мектеп ішіндегі, аудандық, қалалық және республикалық болып бөлінеді. Жарыстың жалпы міндеті - балалардың спорттық жаттығулармен айналысуға белсенді қызығушылығын тәрбиелеу болып табылады. Жарыс күнтізбесі мектептің дене тәрбиесі бағдарламасымен келісіліп және оларға дайындық мерзімін ескере отырып, сайыстар бүкіл оқу жылына теңдей белініп өткізілуді есепке ала отырып құрылады. Әдетте жарыстар күзгі айларда жеңіл атлетикадан, саяхаттан, бағдарлаудан, кросстардан, спорттық ойындардан өткізіледі; қысқы айларда - гимнастикадан, акробатикадан, мылтық атудан, шаңғы жарыстарынан және конькимен жүгіруден; көктемде - жүзуден, жеңіл атлетикадан, саяхаттан, кросстан және спорттық ойындардан.

Мектеп ішіндегі күнтізбе бойынша сынып ішіндегі, параллельді сыныптар командалары арасында, мектеп біріншілігіне арналып жоспар құрылады. Сынып ішіндегі жарыс мектеп бағдарламасындағы спорт түрлерінің жаттығуларынан және «Президенттік тесттер» кешенінің нормативтерінен, сыныптағы мықты спортшы оқушыларды анықтау мақсатында өткізіледі. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстың негізгі міндеті, мектептің құрама командасын жасақтау мақсатында мықты спорттық сыныптарды және мектептің жақсы спортшы оқушыларын анықтау. Мектеп біріншілігіне өткізілетін жарыстар сынып топтары бойынша өткізіледі, мысалы I ші және II ші, III және IV ші сыныптар арасында және т.б., Кіші және ортаңғы мектеп оқушыларымен болатын сайыстар, жарыс шартында көрсетіліп, карапайым ереже бойынша өткізіледі, ал жоғарғы сынып оқушылары арасындағы жарыстарда - спорт түрлерінің ережелері толық сақталады. Жарыстарға сыныптағы дәрігердің рұқсаты бар оқушылардың барлығы қатысуға мүмкіндігі бар болып табылады. Қорытынды көрсеткіш бағдарламаның барлық түрлеріндегі 20-25 жас жоғарғы нәтижесі бойынша есептеледі. Қалалық және аудандық жарыстар екі категорияға бөлінеді. Бірінші категорияға мектептердің құрама командаларының арасындағы жарыстар жатады. II, IV сынып оқушылары «Күш және грация» атты ұранмен гимнастикалық жаттығулар жасап жарысады, III - VIII сыныптар мини-футболдан IX, XI сыныптар спорттық ойындардан, конькимен жүгіруден, шаңғы жарысынан. Шахматтан және шашкадан жарыстар: «1000 мектеп кубогы» - IX, XI сынып оқушылары үшін., «Ғажайып шашкалар» - II, IV сыныптар үшін, «Күміс конькилер» - IV, VII сынып оқушылары үшін және т.б.

Жасөспірімдер мен бойжеткендер арасындағы қорытынды жарыстар қатарына, жазғы спорт түрлерінен республикалық жасөспірімдердің спорттық ойындары және қысқы спорт түрлерінен оқушылардың спартакиадасы. Республикалық жарыстардың негізгі міндеті - спорт мектептерінің спорттық резервтарды даярлаудағы жұмысының тиімділігін арттыру, ірі халықаралық жарыстарға қатынасу үшін еліміздің құрама командаларына спортшыларды іріктеп алу және даярлау. Республикалық жарыстарға оқушылардың Астана, Алматы қалаларының құрама командалары қатысады. Жарыстардың шарттың, өткізілу орнын және мерзімнің ҚР спорт комитеті жасап, бекітеді. Жасөспірімдердің жарыс бағдарламасы 35 -37 жазғы және қысқы спорт түрлерінің барлығының (бобслей мен фристайлдан басқа) қамтиды. Жарыстарға бекітілген квалификациялық нормаларды орындаған спортшылар жіберіледі. Мысалы, акробатикада,

велоспортта, жүзуде т.б., - СШК; күресте, бокста, ескек есуде – І ші спорттық разряд: футболда, қол добында, волейболда – І ші жасөспірімдік разряд және т.б., Оқушылар бұл жарыстарда ұйымдастырушы, тереші, жарысқа қатысушы және жанкүйер екендіктеріне қарамастан, спорттық жарыстар, оқушыларды жан-жақты педагогикалық тәрбиелеудің негізгі бір құрамы болып табылады. Дене тәрбиесін ұйымдастыру формасының бірі ретінде жарыстар бірнеше міндеттерді шешуге көмектеседі: ұйымдастырушылық қасиеттерін қалыптастырады, командалық және жеке сайыс тактикаларын меңгертеді, қозғалыс мүмкіндіктерін кеңінен қолдана алады, жігерлігін тәрбиелейді, түрлі сәтсіздіктерді ерлікпен көтеруге дағдыландырып, шыңдай алады.

Сынып ішіндегі, қосалқы сыныптар арасында, бір жастағы топтар арасында, бір жынысты және аралас командалар арасында, жеке командалық мектеп біріншіліктері барлық денсаулығы дұрыс оқушыларға әртүрлі жарыстарға бірнеше реттен қатысуына мүмкіндік туғызады. Ал денсаулығы жарамсыз немесе түрлі себептермен уақытша дене тәрбиесі сабағына қатыса алмай жүрген оқушыларды осы жарыстарды атқаруға көмекші ретінде қосқан жөн.

Көптеген әдіскер мұғалімдердің ойларымен мынандай төрт негізгі кеңес құрастырылған:

1. Оқушылар мен керермендер бұл жарыстарға қатысудан толық қанағат алуы үшін жарыстың көлеміне қарамастан оған өте үлкен зейінділікпен және асқан ұйымшылдықпен дайындалу керек;

2. Жарыстың етуін, бүкіл сценариін, төрешілерді мұқият үйретуден бастап, алаңдарға белгілер салып және оны әсемдеп, безендіруге дейін, бірін қалдырмай ойластыру керек:

3. Жеңімпаздар мен жүлдегерлерді жылдам анықтап, оларды сол жерде, керермендердің алдында марапаттау керек;

4. Әр жарыстың алдында оның қашан, қай жерде өтетінін, ал жарыс аяқталған соң жекеше және командалық біріншілігінің қорытындысы туралы мәліметтерді шығарып, іліп қойу керек.

Мектеп спорт жарыстарын ұйымдастыру мен өткізу әдістемесі, төменде жобалап алынған жоспар бойынша толық бір кешен шараларды қарастырады:

1. Құрамын жарыстың көлемі ие байланысты етіп, инициативалық топ немесе ұйымдастыру комитетін құру. Ең тиімді саны 3-4 жарыстарды ұйымдастыруда тәжірибесі бар адамдардан тұруы керек.

2. Бекітілген форма бойынша «Жарыстың шартын» құрастыру керек. Ол дене тәрбиесі ұжымының кеңесінде қарастырылып, бекітіледі және мектеп әкімшілігімен келісіледі.

3. Жарыстың жоспарын құрып, оны еңдеуден өткізу. «Көңілді сөре», «Ал қанеки, ұлдар», «Жігіттің сұлтаны» т.б., осы сияқты кешенді мінездегі ойындардың жоспарына әсіресе мұқият өңдеу жасау керек. Бағдарламада жарыстың тек қана ойын, бәсеке мазмұнын ғана емес, сонымен қатар жанкүйерлер сайысы, айрықша көрсетілімдер, тағы да басқа сан-алуан түрлі қызықты кезеңдерін қарастыру маңызды болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан 2030. – Алматы: Білім, 2007. – 257б.
2. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан, 1999. – 11 маусым.
3. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесі теориясы мен әдістемесі.- Алматы: Рауан, 2017ж.
4. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2019ж.

«МЫҢ БІР ТҮН» МЕЙРАМ ЖАНАЙДАРҰЛЫ МЕН ҚАЛМАҚАН ӘБДІҚАДЫРОВ АУДАРМАЛАРЫНДА

Смайыл А.Х.

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

smail.akmaral@mail.ru

Аннотация: Қазақ әдебиетінің аударма саласында жемісті еңбек еткен қаламгерлер қатарында ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров пен ақын, аудармашы Мейрам Жанайдарұлы да бар. Мақалада аудармашылардың «Мың бір түннен» қазақ тіліне жасаған аудармалары салыстырылып қарастырылады.

Түйінді сөздер: шығарма, аударма, қисса, дастан, аудармашы, ақын, әңгіме, өлең, ауыз әдебиеті.

Аннотация: Среди писателей, плодотворно работавших в области перевода казахской литературы, - поэт, писатель, переводчик Калмыкан Абдыкадыров и поэт, переводчик Мейрам Жанайдарович. В статье сравниваются переводы переводчиков с «Тысячи и одной ночи» на казахский язык.

Ключевые слова: сочинение, перевод, сага, переводчик, поэт, рассказ, стихотворение, устная литература.

Annotation: Among the writers who have worked fruitfully in the field of translation of Kazakh literature are poet, writer, translator Kalmykan Abdykadyrov and poet, translator Meiram Zhanaidarovich. The article compares the translators' translations from the "Thousand and One Nights" into the Kazakh language.

Keywords: composition, translation, saga, translator, poet, short story, poem, oral literature.

Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасындағы байланыстың алтын көпіріне айналған «Мың бір түн» хикаялары қазақ тіліне аударылғанға дейін оның мәлім. Мұндай қисса-дастандар қазақ ақындарының тарапынан халықтың ұлттық таным-түсінігіне байланысты лайықталып өңделді.

Қазақ фольклорындағы бірнеше толғаулардың түп негізі осы «Мың бір түн» хикаяларына барып тіреледі. Олар: «Зарқұм», «Дариға қыз», «Мұғыраж», «Әбу Шахма», «Жүсіп-Зылиха», «Мухаммедия», «Ләйлі-Мәжнүн» поэмалары, «Тақ Сүлеймен», «Қызыр-Ілияс» атты ертегілер. Бұл шығармалардың барлығында да ислам дінінің оқиғалары, уағыздары баяндалады.

«Мың бір түннен» алынып, ақын-жазушылардың айтуымен XIX ғ. ортасында мынадай бірнеше дастандар қазақ халқының арасында кең тараған: Қазан баспасынан шыққан: «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-Шәкірат», «Сейфулмәлік», «Орқа-Гүлше», «Мәлік-Хасен», Ташкент баспасынан шыққан: «Шахмыран», «Атымтай Жомарт», «Шәрдервиш», «Ахметбек», «Сардарбек» және т.б. Бұл қисса-дастандардың «Мың бір түн» хикаяларының жекелеген тарауларынан алынғаны белгілі. Сондай-ақ халық арасында ертеректе ескіше сауат ашқан көне шағатай-түрік тілін аздап түсінетіндер болған. Міне, осындай кісілердің арқасында қазақ халқы «Бес бәйіт», «Қиссасул Әнбия», «Фархад ва Ширин» сияқты кітаптармен таныс бола бастады. Бұл топтағы ерекше кітаптың бірі «Мың бір түннің» көне шағатай-түрік тіліндегі нұсқасы «Әлда ләйлата уа ләйлата жилд әууал» еді.

Жоғарыда аталған «Мың бір түннің» желісіне құрылған шығармалар ақындардың түрлі деңгейдегі өндеп әрлеуіне байланысты қазақтың бай ауыз әдебиетімен көмкеріліп, кейбіреуі оның төл туындысына айналып кетті. Тағы бір ескере кететін жайт бұл шығармалар таза аударма нұсқасына жатпайды. Мұндағы ақын-аудармашының мақсаты - шығарманы жолма-жол аудару емес, оның мазмұнын түсінікті тілмен баяндап оқырманға жеткізу. Бұл дәстүр шығыста аударманың «нәзіралық» үлгісі деген атаумен белгілі болған.

Қазақ әдебиеті мен фольклорының Шығыспен байланысын, әйгілі «Мың бір түн» жинағына қатысын Ә.Марғұлан, М.Әуезов, С.Мұқанов, М.Ғабдуллин, М.Қаратаев, Қ.Жұмалиев, З.Ахметов, Р.Бердібаев, Ә.Қоңыратбаев, С.Талжанов, Н.Келімбетов, Ө.Күмісбаев және т.б. ғалымдар өз еңбектерінде қарастырды.

«Мың бір түннің» негізі мазмұнын түгелдей өлең түрінде баяндап беруге тәуекел еткен ақын Мейрам Жанайдарұлы болды. 1895 жылы «Дала уалаяты» газетінде оның «Мың бір түннің хикаясы» атты аяқталмай қалған дастаны мен оған орысша аударма-балама «Из рассказов Шахеразады» («Шахеразаданың әңгімелерінен») [1.224-274] жарияланды. Оған мынадай түсініктеме берілген: «1895 жылғы 41,42,43,44,45,46,47,48,49-сандарында басылған араб ертегісі – «Мың бір түннен» тұңғыш рет қазақ тіліне аударылған үзінді. Тақырып соңында: «Шахризаданың айтқандарынан өлең болып шыққан» деген мәлімет бар. Қисса соңынан: «Газетшілерге Мейрам Жанайдар ұғлы білдірді» деген дерек берілген. Мейрам Жанайдар ұлы (1846-1921) Ақмола облысы Атбасар уезінде туған. Өлең шығарумен ерте әуестеніп, ел ішінде ақындармен айтысқан. Мәшһүр Жүсіп Көпеевпен хат жазысып айтысқан кейбір өлеңдерінің үзінділері сақталған. Күрделі шығармасы «Мың бір түн» ертегісінен өлеңмен аударған нұсқа» [1.566].

Ал қазақ әдебиетіндегі аударма саласының өкілдерінен осы орасан зор туындыны қазақ оқырманына ұсыну үшін жүрексіңбей білек сыбанып кірісіп, үлкен шеберлік танытқан жазушы Қалмақан Әбдіқадыров болды. Кезінде арқалы ақын А.Тоқмағанбетов Қалмақан Әбдіқадыровқа «Сенің аударған «Мың бір түні» тұрсам есімнен, жатсам түсімнен кетпейді» десе, Р.Бердібаев: «Осы аудармасы арқылы Қ.Әбдіқадыров өзіне де мәңгілік көркем ескерткіш орнатты десек әсірелеу бола қоймас» [2.266.] деп бұл аудармаға өте жоғары баға берген екен. Бірнеше буын оқырманының «Мың бір түнді» өзінің төл туындысындай қабылдауы жоғарыда берілген орынды пікірлердің дәлелі болса керек. Алғашында бұл үлкен туындының жеке хикаяларын ғана аударып, журнал бетіне жарияласа, 1945-1955 және 1961-1963 жылдары 4 томдық етіп жүйелеп аударып шықты. А. Галлан аударған 12 томның, өзбек, орыс тілдеріндегі 7–8 томның 4 томдыққа сыймайтыны белгілі. Бірақ Қ.Әбдіқадыров үлкен туындыны аударуда қазақ оқырманының таным-түсінігіне тән нұсқаларын талғампаздықпен екшеп алып, оны ұқыптылықпен 4 томдыққа қайта құрып шықты. Мұндай істің зор шеберлікпен төзімділікті талап ететіні сөзсіз. Сондықтан болар аудармашы бұл еңбекке өзінің 30 жыл өмірін жұмсапты (1933-1963). Осыдан 30 жыл өткеннен кейін, 1993 жылы Алматыдағы «Жалын» баспасы оқырманның ұсынысымен 4 томдықты қайта басып шығарды.

М.Жанайдарұлының өлең желісіне құрылған бұл аудармасы Қ.Әбдіқадыров аудармасымен салыстырғанда халық арасында кең таралмаған. Аударманың өз алдына жеке кітап болып жарияланбауы да аяқталмағандығынан болар. М. Жанайдарұлының нұсқасы патшаның екі ұлы туралы хикаядан басталады. Жалпы алғанда оның бұл хикаясы Қ.Әбдіқадыровтың «Ұлы патшаның екі ұлымен» мазмұндас. Дегенмен, кейбір айырмашылықтарды атап өткен жөн. Мысалы, патшаның ұлдарының есімдеріндегі фонетикалық айырмашылықтар. М.Жанайдарұлы:

«Шаһрияр үлкен ұғлы бұл патшаның,

Кішісін айтады екен Шаһзаман деп» [1.224]

деп берсе, Қ. Әбдіқадыров: «Бірінің атын – Шаһрабаз бірінің атын – Шахразаман деуші еді» [3.11] деп аударады. Диюдың қолындағы сұлу қыздың жүзіктер саны М.Жанайдарұлында «Қисабы сол жүзіктің тоқсан сегіз» [1.232] болса, Қ.Әбдіқадыровта «Сүйтті де қалтасынан моншақтай жіпке тізген бес жүз жетпіс жүзікті шығарып, соған қосуға олардың да жүзігін сұрады, алып жіпке тізді» [3.17] деп беріледі. М.Жанайдарұлы: «Үнді-Қытай мемлекет Шын-Машында» [1.224] десе, Қ.Әбдіқадыров: «Үнді мен Ғыйынның (Орта Азия) орталығында» [3.11] дейді. «Мың бір түнді» араб тілінен орыс тіліне аударған М.А.Сальенің [4.29-30] аудармасымен (түпнұсқадан аударылғандығын ескере отырырып) келтірген мысалдарымызды салыстырар болсақ, мынадай сәйкестікті көреміз: М.Жанайдарұлының аудармасындағы патша ұлдарының есімдері мен жер атауы сәйкес келсе, Қ.Әбдіқадыров аудармасындағы жүзіктер саны сәйкес. Тағы да осы аудармадағы «царь из царей Сасана» («Сасан патшаларының бірі»)

[4.30] деген тіркеске сүйене отырып, М. Жанайдарұлының «Шын-Машынын» Сасанидтер династиясы болар деп болжаймыз.

«Сонда уәзір бір хикая бастағаны» деп жалғасатын М.Жанайдарұлының аудармасы Қ.Әбдіқадыров аудармасы бойынша «Айуан тілін білетін диқан» деп аталады. Екі аудармашының хикаялары екі түрлі аталғанымен мазмұндары бірдей, екеуінде де уәзірдің қыздарына өгіз бен есек туралы айтқан мысалы баяндалады. Бірақ бұл жерде М.Жанайдарұлы қораз бен қоянның арасындағы әңгіме мен диқанның әйелімен жанжалдасып, одан қалай құтылғандығын толығымен тастап кеткен. Сүлейменнен айуан тілін үйренген диқан қораз бен қоянның әңгімесінің арқасында әйелімен арасындағы жанжалдан да, өлімнен де құтылады. Бұл оқиға Қ.Әбдіқадыров аудармасында түгел баяндалады және М.Сальенің аудармасымен сәйкес. Ескере кететін жәйт Қ.Әбдіқадыров қораз бен қоян деп берсе, М.Сальеде қораз бен иттің арасындағы диалог және бұл диқанның емес саудагердің басынан өткен оқиға. Ал бұл кейіпкерді М.Жанайдарұлы жігіт деп баяндайды.

Саудагердің хикаясы екі аудармада да Шахризаданың патшаға айтқан әңгімесінен басталады. Оны Қ.Әбдіқадыров «Сапарға шыққан саудагер» [3.25] деп атайды. Бұл хикаяда саудагерді диюдан үш әңгімешінің қалай құтқарғандығы баяндалады. Жалпы мазмұнында айтарлықтай айырмашылықтар болмағанымен, кейіпкерлерінде кейбір өзгешеліктер бар: М.Жанайдарұлының әңгімешілері елік, екі қара ит, бұғы жетектеген шайқылар болса, Қ.Әбдіқадыровтың үш әңгімешісі киікті шынжырға байлап жетектеген, екі аңшы итті қосақтап жетелеген және қашыр мінген кісілер.

М.Жанайдарұлының аудармасы «Балықшының хикаясымен» аяқталады. Екі аудармашының бұл хикаясының жалпы мазмұнын салыстырар болсақ, балықшының іші сынған ыдысқа толы кебежеге қарап айтқандары, ауына ештеңе ілінбесе бала-шағасының аш қалатындығы, диудың балықшыға таңдауға айтқан өлімдерінің түрлері М.Жанайдарұлында айтылмайды. Бұлар бойынша Қ.Әбдіқадыровтан бір мысал келтірсек: «Бірі - кеуденді басып отырып, басыңды алмадай жұлып аламын. Екіншісі – борбайыңнан ұстаймын да, бөздей қақ айырып жыртамын. Үшіншісі – көтеріп аламын да, қарбыздай жерге қойып жіберемін, миың тасқа тиген жұмыртқадай мыж-мыж болады» [3.40]. Бұл туралы М.Сальенің аудармасында да айтылмайды. М.Жанайдарұлының хикаясында балықшы көздегі диуды теңізге қайта лақтырып жібереді. Міне, осы жерде оның өлеңге құрылған аудармасы да тәмамдалады. Ал Қ.Әбдіқадыров пен М.Сальенің аудармалары балықшының диюға теңізге тастар алдында Юнан патшаның уәзірі туралы хикаяны айтуымен ары қарай жалғасады.

М.Жанайдарұлының жоғарыда аталған хикаяларды қамтыған аудармасын қай тілден немесе қандай қолжазбаға сүйеніп жасағандығы белгісіз. Аудармашы оны өзінің тыңдаушыларына лайықтап жасағандығын және кейбір қысқартулар мен өзгертулер енгізу арқылы «Мың бір түннің» негізгі мазмұнын еркін әңгімелегендігін байқаймыз. Оның тілі жатық, қарапайым, көпшілікке өте түсінікті. Аударма барысында түп төркіні араб тіліне барып тірелетін сөздер мен ұғымдар ұшырасады: ғибрат, ғалам, мехнат, ғиш-ғишрат, шаһар, ғарып, сәргәрдан, таупик-ынсап, ғұмыр, уәзір, хикаят, зағыпыран, ғазиз, рәуиш, шайқы, уағда, тәмам, әуел, кисаб, зияд, лахзада, пақыр, мүшкіл, фәсіл, хасыл. Сондай-ақ орыс тілінің шабадан, формы деген сөдері де кездеседі. Қазақтың дәстүріне, таным-түсінігі мен ұғымына, әдеби тіліне тән тіркестерді, теңеулер мен суреттеулерді орынды пайдаланып отырады. Мысалы, «Аршын төс, алма мойын, ақық тамақ» [1.252], «Ап кетті, қол ұстатар мезгілінде» [1.233], «Тоғанақ нар түйеге теңдеп артып» [1.226], «Астыңда атың, қойныңда қатыңыңа сенбе» [1.226], «Басымда үкілі шоқ киген бөркім» [1.252], «Басы бақыр қазандай, көзі көрдей. Мұрнының тесіктері қазған індей» [1.260]. М.Жанайдарұлының аудармасы жалпы көпшілікке арналғанын ескерсек, бұл – оқырманның немесе тыңдарманның аударманы жеңіл түсінуіне әрі жақын қабылдауына мүмкіндік беретін фактор деп пайымдаймыз. М.Жанайдарұлының тұсында қара сөз туындыларының өлеңмен аударылып таралуы жиі кездеседі. Бұл жағдайды аударма өнерінің қалыптасуын зерттеуде өнімді еткен Әбен Сатыбалдиев былай деп түсіндіреді: «Сонымен қоса, ең негізгі себеп: құм қыстап, қыр жайлап, үдере көшіп-қонып жүрген қазақ елінің тұрмыс- салты мен табиғатына байланысты өлеңге, қисса, жырларға деген

ежелгі құмарлығында болу керек. Ол кезде әдебиет туындыларын ел арасына баспа сөзден гөрі, жаттап алып әндетіп, толғанып айтып жүретін ақын-жыраулар, әншілер көбірек тарататын. Сондықтан қалың жұртшылық қара сөзбен жазылған шығармаларға көп құлақ аспайтын да өлеңмен әндетіп айтылған нәрселерді ұйып тыңдайтын. Қиссаның өзін әндетіп оқымаса, жай тақпақтап оқығанды ұнатпайтын» [5.64]. Сондай-ақ ол заманда оқырманнан тыңдарманның әлдеқайда басым болғандығын да атап өткен жөн. «Мың бір түннің» бүкіл әлемдік қолданыста өлеңмен таралуы сирек кездеседі. Ендеше, осындай үлкен жинақты қазақ халқының ақындық дәстүріне негізделген өлеңмен аударуға М.Жанайдарұлының кірісуінің өзі – оның басты табысы.

Қ.Әбдіқадыровтың аударманы қай тілден жасағандығын оның «Мың бір түн қалай аударылды» деген мақаласынан [6] білуге болады. Осы мақалаға сілтеме жасай отырып айтарымыз, ол «Мың бір түн» хикаяларын 1908 жылы Ташкентте басылған көне шағатай-түрік тіліндегі “Әлда ләйләта уал ләйләта жилд әууәл” атты нұсқадан аударды. Аудармашы өз аудармасында “Қазақ совет энциклопедиясында” және «Мың бір түннің» төрт томдығының алғашқы беттерінде көрсетілген араб, парсы, түрік, монғол тілдеріндегі нұсқаны салыстырмалы түрде пайдаланылған. «Мың бір түнмен» қазақ оқырмандарының басым көпшілігі осы аударма арқылы танысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар. Құрастырушы: Ү.Субханбердина. 1895-1898. Алматы: «Ғылым», 1990. - 584 б.
2. Бердібаев Р. Замана сазы. Алматы: «Жазушы», 1985. - 367 б.
3. Мың бір түн. Аударған Қ.Әбдіқадыров. Т.1. Алматы: «Жалын», 1993. - 480 б.
4. Халиф на час. Избранные сказки, рассказы и повести из «Тысячи и одной ночи». Пер. с араб. М.А.Салье. Москва: «Правда», 1986. - 608 с.
5. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы: «Жазушы», 1965. - 238 б.
6. Әбдіқадыров Қ. «Мың бір түн» қалай аударылды. //Сыр бойы, 15 шілде, 1993

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «ЖЕТІМ» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ҚАСЫМ ОБРАЗИНЫҢ ПСИХОЛОГИЗМІ

Стамкулова С., Арынбаева Р.А.

Педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы Ж.А.Тәшенев атындағы университет

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

Шыкент қ., Қазақстан, a.rana68@mail.ru

Резюме: Назардағы мақалада Мұхтар Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі тағдыр тәлкегіне ұшыраған бас кейіпкер жетім бала Қасымның шарасыз күйі туралы айтылады. Қорғансыз жандардың тағдыры - әр уақытта әдебиеттің өзекті тақырыбының бірі болған.

Резюме: В статье рассказывается о беззащитном состоянии мальчика сироты Касыма, главного героя рассказа «Сирота» («Жетім») Мухтара Ауэзова. Судьба беззащитных людей, всегда была актуальной темой литературы.

Resume: The article describes the defenseless condition of the orphan boy Kasim, the main character of the story “Orphan” Mukhtara Auezova. The fate of defenseless people has always been an urgent topic in literature.

Қазақтың даңқты жазушысы Мұхтар Әуезовтің өз шығармаларында көтерген түйткілді мәселелерінің бірі – қорғансыздық, шарасыздық, ауыр тағдырдың адамдарды тығырыққа алып келіп тіреуі, жетімдік, баянсыз махаббат т.б. әлеуметтік маңызы зор тақырыптар болды. Осы

әңгімелердің ішінде жазушының тырнақалды туындылары болып табылатын «Қорғансыздың күні», «Жетім» т.б. әңгімелері оқырманды бей-жай күйге қалдырмай қоймайды. Бүгінгі назарымыз, «Жетім» әңгімесі жөнінде болмақ.

«Жетім» жазушының әлеуметтік-психологиялық сарында жазылған әңгімесі болып табылады. Мұхтар Әуезовтің сөз етіліп отырған «Жетім» әңгімесі алғаш рет 1925 жылы «Қайғылы жетім» деген атпен Семей қаласындағы «Таң» журналының №1 санында жарық көреді. Алайда, басында аздап сынға ұшырайды. Бұл туралы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Ермек Ханкей өзінің «М. Әуезовтің «Жетім» әңгімесіндегі» көркемдік мекеншақ (хронотоп) мәселесі» атты мақаласында былай дейді:

«Жазушы атына айтылған әсіре солшыл сыншылардың сыңаржақ пікірінен кейін әңгіме елеулі түрде түзетулер мен қысқартуларға ұшырады. Соның ішінде табиғат суреттеріндегі романтикалық суреттеулер мен сыршыл сарындарды өз ықтиярынан тыс өзгертуге мәжбүр болды. Жалпы оқиғаның ұзын ырғасы сақталғанымен де, әңгіменің ішкі ырғағына бұл өзгертулер кәдімгідей әсерін тигізді» [2, 54]. Сонымен бірге, осы жерде айта кетерлігі, әңгіменің өзгеше стильмен басталуы, яғни оқиғаны автордың сол кездегі әдеби шығармаларға жат сюжетпен бастауы (көрсетуі) М. Әуезовтің сол кезден-ақ шетел әдебиетімен озық деңгейде танысып үлгерген білім деңгейі биік адам екенін көрсетеді.

Мұхтар Әуезов «Жетім» әңгімесі басталысымен-ақ, оқырманға бір жайсыз оқиға орын алатынын сездіреді. Оны біз шығарманың бас жағындағы мына бір жайсыз табиғат құбылыстарынан байқауымызға болады: «Күнбатысты қалың қара бұлт басқан, айналада күңгірт тартқан төбелер қоңырқай қартып, түн тыныштығына қарай бойсұнған сияқты...Күнбатыста алыс жауын бар еді. Сол алыста күн күркіреп жатты. Анда-санда көкжиектің тұсында күн жарқылдап тұр. Бұлт қалың жарқылдығы күшті еді. Қарабарқын тартып қараңғылана бастаған аспанда түксиген қатал қабақ, құласызып жүдеген иесіздік білінгендей» [1,156]. Яғни автор әңгіме барысында қолданған «түксиген қатал қабақ», «күңгірт дала», «салбыраған шерлі күй», «дүние шерімен сазарғандай», «жүректі ақырын-ақырын шымшығандай» деген сияқты т.б. тіркестерді, сонымен қатар, қара, қараңғы, қарағылыққа батып, бірдеме деген эпитеттерді қолдану арқылы тек табиғатты т.б. дүниелерді суреттеп қана қоймай, бас кейіпкердің жай-күйінің күзелісте екенін айқындай бейнелейді. Бұл сөздерді автордың неге тым көп қолданғанын шығарманы аяқтаған соң түсінуге болады. Өйткені, әңгіменің соңы оқырманның көзіне жас үйірілтіп, көңілін түсіріп жібереді емес пе?...

Назардағы әңгімеде кейіпкер саны аз болғанымен, көтеретін мәселесі - ауқымдылау. Автор бұл әңгіме арқылы әке-шешеден де, жалғандағы жалғыз туысы әжесінен де жастай айырылған тұл жетім Қасымның ауыр тағдырын, қамқорлығына алған туыс ағасы мен жеңгесі Иса мен Қадияның бас кейіпкерге деген қатігез қарым-қатынасы баяндау түрінде суреттейді. Осы ретте, жазушы Қасымның әжесінен айырылған сәтін оқырманға ауыр тебіреніспен былай баяндап береді: «Он жасар Қасымның бұдан бір жыл бұрын кәрі анасы анасы өліп еді. Одан жарты жыл бұрын өз туған әке-шешесі өлген ... Өз әке-шешесі өлгенде Қасымның сүйеніші болып қалған кәрі әжесі бар еді. Қасымның кішкентай әлсіз басы тағдырдың бұның басына келерлік барлық соққысын түгелімен көріп шыққан. Алдыңғы өлімнен кейін жарты жыл өткенде кәрі әжесі өліп еді. Бұрынғы бала – бұрын еркелікпен жылайтын Қасым әжесі өлген күні шын қайғымен жылап еді. Басына аспан құлағандай уайымды сол күні көріп еді.

Жақын жанашыр туысқаны жоқ болса да, маңайындағы ел, әжесінің өлігін үйден алып шығарда, кішкентай Қасым, үлкейген кексе кісі айтатын зардың бәрін айтып, шешесінің үстіне жығылып, айрылғысы келмей құшақтап:

- Әжетай мені неге тастап кеттің?! Мені неге ала кетпедің, мен қаңғып қалғаным ба? Менің шынымен сорлы, шынымен жетім болғаным ба? -

деп зарлағанда, елдің сай-сүйегін босатып, кәрі-жастың жүрегін еріткен болатын.

Қасымға өзге өліктің бәрінен әжесінің өлігі батып еді» [1,157-158].

Шығарманың осы бір тұсын жетімдіктің ауыртпалығын жастайынан көрген қазақтың ұлы жазушысы Сәбит Мұқановтың бала кезінде көрген өмір ауыртпалығымен аз-көпті

ұқсатуға болады. Бұл туралы Мұқанов өзінің «Өмір мектебі» (алғашында «Менің мектептерім» деп аталған) деген автобиографиялық романының 1-ші томының «Зарлы жоқтау» деген бөлімінде анасынан айырылғанын түсінген сәтін былайша ауыр еске алады: «Біз шайымызды ішіп болған кезде, күн көтеріліп қалған еді, көрші үйлердің балалары ойнап тысқа шыққандығы дауыстарынан естіліп тұр. Соларға елегізіп, тысқа жөнеле берген маған:

- Шәкіжан-ай, бері кеп кетші, - деген дыбыс берді, төсегінде шалқасынан жатқан шешем.

Мен қасына келіп еңкейгенде, шешем басын көтерместен, маңдайымнан тағы бір сипады да, көзіне толтыра жас алып:

- Бақытты бол, құлыным, бара ғой!- деді.

Әлдене бір жамандық күткендей, орнымда қалшыып тұрғанымда, шешемнің көздері жоғары тартылып, еріндері қыбырлай бастады. «Апа» деп ащы даусы шығып кеткен Ұлтуған, бетін шешесінің кеудесіне басып жата қалды! Мен әлі қалшыып тұрмын!...Не болғанын түсініп, мен де еңіреп жылап жібердім...» [8,40].

Қасым мен Сәбиттің жас арасы 4-5 жас шамасы. Алайда, екеуі де ерте жетілді. Екеуі де – бала болса да, өлімнің, жақынын мәңгіге жоғалтудың қандай ауыр екенін ерте түсінген кейіпкерлер. Шығарманы оқи отырып, екі кейіпкердің ішкі күйзелісті сәттеріне бей-жай қарау мүмкін емес деуге болады. Бұл жерде тек шығармадағы оқиға желілері екі түрлі. Сәбит өмірден өз орнын тауып кетеді. Ал, Қасым ше? Оның Сәбит сияқты тұлға болып қалыптасуына да хақы бар еді ғой. Не кедергі болды? Бұл жердегі негізгі фактор – мейірімсіздік, қатыгездік. Иса Қасымның әлі бала екенін, қат-қабат күйзелісін ескермеді. Әйелімен қоса, балағат сөздер айтты, сабады. Қасым туралы Ермек Ханкей былай деп жазыпты: «Әңгіменің... психологиялық бағытына – жетімнің көңіл-күйіндегі ішкі монологқа негізделген «саналық қарсылықтары» жатады. Осы қарсылық ұлғайып кеп, баланы рухани тығырыққа тірейді. Одан шығудың жолы тұрмыстық кіріштарлыққа түсірген Исадан құтылу еді. Бірақ бала психологиясы, дүниетанымы, жас ерекшелігі әлі жекелей тіршілік етуге дайын емес болатын. Оның үстіне уақыттың әділетсіздігі мен кеңістіктің соған лайықты дәрменсіздігі жетімнің хәлімен өзара сәйкесіп жатқандықтан, оқиғаның қайғылы шешіммен аяқталуы заңды» [2,55].

«Жетім» әңгімесі Әуезовтің жазушылығын шыңдаған шығармалардың бірі деуге болады. Тұл жетімге айналған Қасымды ағайын ағасы Иса өз қамқорлығына алады. Қасымды алып жатқанда, ағайындары ««Жетімнің малына қиянат қылма! Өзін адам қыл, күт асыра, жылатпа!»» деген аманат айтады. Алайда, Иса туыстары айтқан аманатқа адал бола алмай, біресе малды қайда жарату жайымен әлек болса, әйелі Қадидиша Қасымға:«Жетім ит», «Жаман неме» деген жанын жаралайтын сөздермен тіл тигізеді.

Таңнен-кешке дейінгі ауыр тірліктердің жас балаға жүктеліп қойылуы, Иса мен Қадидишадан естіген ауыр сөздер мен көрген қорлықтар, көрші-қолаңның ақылсынып сөйлеген сөздері, жылы сөз айтар жақынының болмауы бала Қасымды ашу мен ызаның құрдымына құлатып жібереді. Шығарманың дәл осы тұсында автор жетімнің ауыр күйіне себеп болған жайт Исаның өркөкіректігі екенін нақтылай көрсетеді: «...Иса мен Қадидиша, бұны үйіне жолатпай, ауылдан қуып жүріп сабап еді.

Ақырғы рет кеш алдында күні бойы жылаумен үздігіп біткен Қасым барлық сорлылығына бойсұнған пішінімен Исаның үйін жағалап келе жатыр еді... Иса бұған «сен қарсы келдің» деген зілмен тағы да ұрмақшы болып қарсы жүгірді» [1,161]. Әбден рухани тығырыққа тірелген жетім Қасымның ішкі психологиялық жағдайын ашатын монологты автор асқан шеберлікпен жеткізуге тырысады. Сондай-ақ, әңгіменің кульминациясы да осы сәттер болып табылады: «- Мені мұндай сорлы қылғандай не жазып едім?.. Неңді жеп едім?! Жазығым – қуарып қалған жетімдігім бе? – деп жерде жатқан үлкен тасты ала салып, төніп келіп қалған Исаны тізесінен періп кеп жіберіп, далаға қарай қаша жөнеліп еді» [1,161].

Ескі қазақ тұрмысынан сыр шертетін «Жетім» әңгімесінің соңы қайғылы жағдаймен аяқталады. Автордың шығарма соңындағы: «Сонда үш жолаушы алдарындағы ағашқа сүйеніп жығылып, қатып тұрған баланы көрді...Аздан соң, аттан түсіп, қасына келіп қараса, жырттық киімді, өңі құп-қу болып, қаннан айырылып, жүдеген он, он бір жасар бала екен. Ол – өлік. Бірақ денесі әлі түгел мұздап та болған жоқ екен» [1,164]. Осы тұстағы жазушының «жырттық

киімді», «өңі құп-қу», «денесі әлі түгел мұздап та болған жоқ екен» [1,164] деген сөздері оқырманның сай-сүйегін сырқыратып, ауыр күйге бөлеп, жақсылық нышанынан түбегейлі үміт үзуге мәжбүр етеді.

Шарасыздық, тағдыр тәлкегіне ұшыраған кейіпкерлердің қорғансыз күйі - тек қазақ әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінің талай шығармаларына арқау болған тақырып. Өзге жетім тағдырын бейнелеген авторлар сияқты М. Өуезовтің де шығарманы көңілді толқынмен аяқтауына болар еді. Бірақ та оқырман ол кезде «Жетім» шығармасынан алған құндылықтың бағасын аса бір түсіне қоймас[6,42]. Жақсылық, жанашырлық, мейірімділік, сыпайылық, тәрбиелілік, көркем мінезділік, ізеттілік, құрмет, кішіпейілділік, ілтипаттылық, парасаттылық, сыйластық деген адам баласына рухани тұрғыдан аса қажет құнды сезімдерді қалыпты дүние ретінде қабылдар ма еді?! Ендеше, «Жетім» әңгімесі адам баласын жақсылыққа құштар ететін, жағымсыз кейіпкерлердің жат мінездерінен алшақ болуға тәрбиелейтін шығарма.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өуезов М.О. Таңдамалы шығармалары. Бес томдық. Т.3. Әңгімелер, очерктер, күнделіктер мен жолжазбалар/ Құрастырушы: Ханкей Е. – Алматы: Brand Book, 2022, 608 б.
2. Өуезов М. Шығармаларының толық елу томдық жинағы. Алматы: Ғылым, 1998. 3-т. 392 б.
3. Тортай Үсен. Өуезов тағылымы. Мәдениет №11(207) Қараша, 2023 ж.
4. Батырхан Сәрсенхан. Суреткер. Жетім күйі. Егемен Қазақстан. 28 қыркүйек, 2023. - № 185 (30664), 17 б.
5. Қабдолов З. Өуезов. Алматы, 2023, 397-б.
6. Нұрғали Рымғали. Өуезов және алаш, Алматы, 2024, 432б.
7. Нұрқатов А. Мұхтар Өуезов, монографиялық очерк. Алматы, 1999, 183-б.
8. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар, 10 томдық. Т.3. Өмір мектебі. Роман. Алматы, 2023, 478б.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІНДЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ РӨЛІ

Сырайлова Ғ.М.

*«Гуманитарлық білімдер» кафедрасының аға оқытушысы
Тел./WhatsApp: 87785749618; e-mail: galizas @ bk.ru*

Аннотация. В статье рассмотрены актуальные проблемы и роль использования художественных произведений в процессе воспитания казахстанского патриотизма у подрастающего поколения.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, художественное произведение, родной язык, национальные традиции, государственные символы.

Abstract. The article examines current issues and the role of using works of art in the process of fostering Kazakhstani patriotism in the younger generation.

Key words: Patriotism, education, artwork, native language, national traditions, state symbols.

Ғасырлар бойы халқымыз ұрпағын ізгіліктілікке, өз елін сүйуге баулып келеді. Бұл берік қалыптасқан дәстүрді ұлттық тәрбиенің өзегі, діңгегі десе де болады. «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол», - дей келе, адамның ұлы болу үшін кісіге «нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек» керектігін ұлы Абай да жеріне жеткізе өсиет етіп кетті [1].

«Біз не істесек те, бәрін келер ұрпақ үшін жасаймыз. Мемлекеттік саясаттың болашақ алдындағы жауапкершілігін терең сезінеміз. Бұл ұстанымнан ешқашан айнымаймыз. Ең

ғажайып ерліктер Отанға шексіз сүйіспеншіліктен туындайтыны сөзсіз. Шын отансүйгіштік дегеніміз - жалаң ұран тастау емес, еліңе, халқыңа қызмет ету», - деп жазды Ел Президенті «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында.

Мемлекет басшысының пайымдауынша, адам баласы дүниеге патриот болып келмейді. Ол білім мен тәрбие алып, әлеуметтік ортамен араласып, азаматтық болмысын қалыптастыру кезінде патриотқа айналады. Өзінің жеке мақсат-мүдделері қоғам игілігімен үндесіп, елінің дамуына елеулі үлес қосып жатқанын жан-жүрегімен сезінген адам нағыз бақытқа кенеледі.

«Халқымыздың біртуар перзенті Әлихан Бөкейханов «Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден», - деген. Біз шынайы патриоттық сезіммен рухтанып, қасиетті Тәуелсіздігімізді одан әрі нығайта түсу үшін бірлесе жұмыс істеуіміз керек. Барша отандастарыма, әсіресе, жастарға айтарым: кең байтақ Қазақстанды асқақ армандарың мен батыл жоспарларыңды емін-еркін жүзеге асыра алатын, табысыңа марқайып, әрдайым тілеуіңді тілейтін қасиетті Отаның ретінде бағалаңдар! Мен жаңа Қазақстан патриотизмінің жасампаздық құдіретіне сенемін», - дейді Қасым-Жомарт Тоқаев [2].

Әр дәуірдің тарихи кезеңдерінде Отансүйгіштікке тәрбиелеудің өзіндік мүдделері болады. Ол ең алдымен, «ұлтжандылық», «отансүйгіштік», «патриотизм» ұғымдары сол заманның ақиқаты - наным-сенімінен туындайды.

Еліміз егемендік алған жылдары жас ұрпақ тәрбиесінің темірқазығы - қазақстандық патриотизм болды.

Жалпы «патриотизм» ұғымына тоқталар болсақ, «Патриотизм» (грек. Patriotes - отандас, patris - отан, туған жер) - Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау дегенді білдіреді. Туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан бастап-ақ қалыптаса бастайды.

«Қазақстандық патриотизм» ұғымы осы түсінікті байыта түседі. Ол көздің қарашығындай сақтап келген жерін қорғау, елінің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын сыйлау, ана тіліне деген сый-құрмет, елі мен жерінің өркендеуіне үлес қосу, Қазақстанды мекендейтін өзге ұлт өкілдерінің мүддесімен санасу сияқты құндылықтардан тұрады.

Бүгінгі күні де оқу-тәрбие үрдісінде жас ұрпақтың бойында патриоттық сезім қалыптастырудың жүйесін жасау мәселесі кеңінен қарастырылуда. Оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік кешендерде қазақстандық патриотизмнің негізгі мұраттарына мән берілді.

Солардың ішінде әдеби - оқушыларды сөз өнеріне баули отырып, қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуді басты мақсат ету маңызды.

Бітім алушы бойында қалыптасуға тиісті мына ізгіліктеріне көңіл аударылады:

- ана тіліне деген сүйіспеншілік - туған тілін білу, өз ана тілінде оқу мен сөйлеу және жаза білу; ана тіліндегі көркем шығармаларды еркін оқи білу (оқырмандық қабілет қалыптастыру аясы);

- туған жерге деген сүйіспеншілік - туған өлке табиғатын сүйу, туған жердің орман-көлі тау-тасы, аң-құстарына қамқорлық жасау, оны аялау мен қорғау, күтіп-баптау (экологиялық ая). «Таза Қазақстан» акциясының негізгі мақсаттарының бірі ретінде қарастырылып отыр; [3]

- туған елге деген сүйіспеншілік - өз ұлтын сүйу, Отанын сүйу, ұлтының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, қастерлеу, ұлт мәдениетінің өркендеуіне, ел экономикасының гүлденуіне үлес қосу (азаматтық сана аясы):

- өз отбасына деген сүйіспеншілік - ата-анасын, туыс-бауырын сыйлап құрметтеу, қамқорлық жасау, сыйластық қатынас орната білу (кісілік қасиет қалыптастыру аясы);

- Қазақстанды мекен ететін ұлттар мен ұлыстарға деген құрмет сезімін қалыптастыру - ұлт өкілдеріне түсіністікпен қарау, сыйластық қатынас орната білу, өзге ұлттардың салт-дәстүрін сыйлау, халықтар мәдениетінен, әлемдік мәдениеттен үлгі алу (қатынас мәдениетінің аясы) [4].

Жас ұрпақтың бойында осы тектес құндылықтар қалыптастыру барысында олардың тұлғалық қалыптасу қуаты арта түседі. Ізгілікті, елсүйгіш тұлға ғана жалпы адамзаттық

құндылықтарды меңгереді және сол құндылықтарды өз елінің қажетіне жаратарлық азамат болып тәрбиеленеді.

Бұл сияқты арман-мұраттардың орындалуына «Ана тілі» оқулығы мазмұнына алынған балалар әдебиетінің озық үлгідегі шығармалары қызмет етеді.

Мысалы, М.Әлімбаевтың «Сөз құдыреті» өлеңінде:

«Бал қаймақтай тәтті сөз,

Қара тастай қатты сөз», - деп сөздің кісіге қалай әсер ететінін жеткізсе, әрі қарай:

«Сөз - ой-пікір шалқары,

Сөз де адамға тартады», - деген шумақтан ана тілінің мәні, сөздің кісіге қалай әсер ететіні, сөзі арқылы кісіні тануға болатыны түсіндіріледі.

Қазақ халқы үшін тілдің қай кезеңде де тәрбие құралы болғандығына мән беріледі.

Ақын Ә.Тәжібаевтың «Тіл туралы» өлеңіндегі:

«Туған тілім - тірлігімнің айғағы,

Тілім барда ашылар сыр ойдағы,

Өссе тілім, мен де бірге өсемін,

Өссе тілім, мен де бірге өшемің», - деген шумағынла тілдің ұлттық елдік мән-маңызы насихатталады.

Бұған қоса, туған жер, туған ел тақырыптарын қозғаған Абай, Ыбырай, Жамбыл өлең-жырларынан басқа Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов сияқты ақын-жазушылардың елжандылық шығармаларын атауға болады.

Жастардың жас ерекшелігіне сай, түсінігіне жеңіл шығарманың бірі - Сәкен Жүнісовтың «Кімнің мекені жақсы» әңгімесі.

Шығарманың негізгі ойы - «дүниедегі ең бір жақсы мекен, жайлы қоныс - әркімнің өз мекені, өз жері екен», - деп тұжырымдалған соңғы сөйлемде берілген. Алайда білім алушыны шығарманың өн бойында әңгімеленген жәндіктер әрекеті-ақ ойға қалдырады. Әсіресе борсыған иісі бар шалшықта жалғыз аяғымен қаздырып тұрған көкқұтанның – «Иісі қандай жақсы - көкірегіңді ашады. Суы қандай тәтті - жер татиды. Батпағы қандай жұмсақ - нағыз май батпақ», - деген жауабы таңдандырады. Бұдан шығатын қорытынды біреу-ақ, ол - «әркімнің өз үйі - өлең төсегі», немесе «туған жер - алтын бесік» [5].

Көркем шығармалар жастардың мінез-құлқын қалыптастырып, олардың бойында адалдық пен әділеттілік, мейірімділік пен қайырымдылық, табандылық пен қайраттылық намысшылдық пен ержүректілік сияқты асыл қасиеттерді сіңіруге көмектеседі. Осы тектес ізгі қасиеттерді бойына жиған ұрпақ қана өз Отанының гүлденуіне үлес қосып, Қазақстанның патриоты болып тәрбиеленеді.

Патриоттық сезім қалыптастыру екі бағытта: қоғамдық сипатта және табиғат пен қоршаған ортаны сүюге негізделеді.

Қоғамдық өмірдегі құбылыстар мен оқиғаларға деген қызығушылықты тудырудың маңызы ерекше. Айналада жүріп жатқан барлық оқиғалар мен құбылыстар - халықтың үні. Сондықтан, оның шынайы келбетін тану, оған етене араласу, онан алған әсерлерімен бөлісу - ең бір терең процестердің бірі болып табылады.

Табиғи ортасы - адамның ең қашан есінен кетпейтін туған ауылы, қаласы, еліндегі әсем таулары, аңқыған шөптері, сылдырлаған өзен, көлдері мен бұлақтары.

Патриоттық тәрбиенің бірізділікпен жүргізілуі маңызды.

Жер бетіндегі тіршіліктің пайда болғанына 1 миллиард жылдай уақыт өтіпті. Бір клеткадан басталатын тіршілік мұхит астында 500 миллион жылдай жетім дамып, құрылыққа шыққаннан кейін де, дамудың екінші сатысына ауысып, тағы да 500 миллион жылдарды басып өтеді екен. Дәл осы формуланы адам баласы да, ана құрсағында бір клеткадан бастап, адам пішініне келгенше, жаңағы жер бетіндегі тіршілік сатыларын түгелдей қайталайтындығын ғылым баяғыда анықтаған.

Осы филогенетикалық тылсым құпиялар мен ата-баба зердесін келешек ұрпаққа жалғастыратын жалғыз ғана кілт - әр халықтың ана тілі екенін қарапайым жұрттың

бәрінің біле бермейтіні рас. Сондықтан да осы ғылыми деректі келешекте ақпарат құралдарында түсіндіріп, жариялап, тарату қажет. Келешек ұрпағына қиянат жасағысы келмейтін адам нәрестенің тілін ана тілінде шығаруы тиісті.

Ағылшын ғалымы Дэвид Кристалдың «Тіл ажалы» зерттемесінде жыл сайын жер бетінен шамамен 24 тіл жойылатындығы көрсетіліпті.

Мұндай кері процеске енжарлық көзқарас таныту - рухсыздық, өйткені кез келген тілдің жойылуы әлемдік ортақ мәдени байлықтың арсеналын құрайтын бүтін бір халқытың мәдениеті, тарихы мен рухани құндылықтары көз алдымызда тіршілікпен қоштасады.

Қазақстанның халық жазушысы, әлемдік деңгейдегі белгілі ақын және қоғам қайраткері Мұхтар Шахановтың «Тілсіздендіру анатомиясы» атты поэмасының «Тамырсыздану қаупінің тұжырымдамасы» бөлімі осы замандық өркениеттің тіл мен рух төңірегіндегі аса нәзік әрі күрделі проблемасын көтеруімен ерекшеленеді. Сондықтан оның мұраларын пайдаланған да тиімді.

Ағылшын ғалымы Дэвид Кристал: «Тіл жойыларда қостілділік пайда болады. Екі тілді ерткен екі мәдениет өзара шайқасқа түседі. Ақырында жеңімпаз мәдениеттің тілінде сөйлеушілер көбейеді. Ал әлгі жеңіліс тапқан шағын мәдениеттің тілінде сөйлеуден басқа емес, өзінің жас ұрпағы ұяла бастайды. Ана тілінде сөйлеуге қысылатын сол ұрпақ та «жеңімпаз мәдениеттің» аяғына жығылады. Аға ұрпақ, ата-ана қанша әуреленсе де, өз балаларына ана тілін үйретуге шамалары жетпейді. Ең өкініштісі де осында», - деген екен [6].

Адам бойындағы үш жүйе: Тән құрылысы - Жан дүниесі - Рухы бүгінге дейін тәрбиеде үндестік таба алмай отыр. Бұл туралы бабамыз Әл-Фараби баяғы заманда-ақ ескерткен: «Егер адмға ең әуелі тәрбие бермей тұрып, білім мен ғылым үйретсеңіз, ол жүрген ортасына апат әкеледі» [7].

Қорыта айтқанда көркем шығармалар негізінде жеке тұлғаның дамуы мен тәрбиесін қазақстандық патриотизм рухы негізінде жүзеге асыру - өзекті әрі күрделі мәселе болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

1. Abai.kz <https://abai.kz>
2. Egemen Qazaqstan <https://egemen.kz> › article
3. tazaqazaqstan.kz
4. Уткелбаев Қ., Тургунбаева Б. Воспитание патриотизма у молодежи через изучение военной лирики. Scientific Journal of Pedagogy and Economics, 412 (6), 245-256.
5. bilim-all.kz › 22010-kimnin-mekeni-zhaqsy
6. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. лит., 1975. - С.234-407.
7. farabi.university

ÖZBEK ŞİİRİNDE ANNE İMGESİNİN SANATSAL YORUMU

Tajibayeva L.F.

Filoloji Bilimleri Doktoru (PhD), Doçent

Karakalpak Devlet Üniversitesi

Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü

latofattajiboyeva@gmail.com

0009-0008-1579-548X

Özet: Bu makalede Türkî ve Özbek edebiyatında anne imgesinin sanatsal yorumu incelenmektedir. Orhun-Yenisey yazıtları, Dede Korkut Kitabı*, Kutadgu Bilig, Alisher Navoiy ve Sirojiddin Sayyid'in eserleri örneğinde anne figürünün estetik, ahlaki ve manevi mahiyeti aydınlatılmaktadır. Araştırmada anne imgesinin millî düşünce ve manevi değerler sistemindeki önemli yeri ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: anne imgesi, Alisher Navoiy, “Kutadgu Bilig”, Sirojiddin Sayyid, Halima Hudayberdiyeva, sanatsal yorum, manevi değerler.

Abstract: This article analyzes the artistic interpretation of the image of the mother in Turkic and Uzbek literature. Based on the Orkhon -Yenisei inscriptions, The Book of Dede Korkut, Kutadgu Bilig, and the works of Alisher Navoi and Sirojiddin Sayyid, the study reveals the moral, aesthetic, and spiritual significance of the mother figure. The research highlights the role of this image in shaping national consciousness and spiritual values.

Keywords: image of the mother, Alisher Navoi, Sirojiddin Sayyid, artistic interpretation.

Doğu İslam dünyasında kadına, özellikle anne figürüne verilen yüksek saygının sanatsal yansıması en başta edebî eserlerde gözlemlenmektedir. Uzun asırlara dayanan köklü bir geçmişe sahip olan Türk halkları edebiyatını incelemek oldukça karmaşık bir süreç olup, bu edebiyatın köklerinin en eski dönemlere uzandığı herkesçe bilinmektedir. Türk edebiyatının tarihsel gelişimi üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki, ilk yazılı kaynaklar olarak kabul edilen Orhun-Yenisey yazıtlarında kağanların kendi anneleri hakkında bilgi vermeleri, anne motifinin Türk edebî düşüncesinde daha ilk dönemlerden itibaren önemli estetik ve manevi bir değer taşıdığını göstermektedir.

Orhun-Yenisey yazıtlarından sonraki dönemde ortaya çıkan “Kitab-ı Dede Korkut” (Dede Korkut Kitabı), Türk destanları ve “Kutadgu Bilig” gibi önemli edebî eserlerde de anne hakkına verilen değer yüksek bir şekilde ifade edilmektedir. Bu eserlerde anne figürü, olayların gelişimine doğrudan etki eden, kahramanın kaderini belirleyen ve ahlaki-normatif ölçütleri temsil eden merkezi karakterlerden biri olarak ele alınmaktadır.

Anne figürünün arketipik bir niteliğe sahip olması sebebiyle bu imge, birçok edebî eserde istikrarlı bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim “Kitab-ı Dede Korkut”ta Oğuz beylerinin annelerinin yönlendirici ve belirleyici rolleri sanatsal açıdan güçlü bir şekilde tasvir edilmiştir. Hikâyelerin büyük bir kısmında başkahraman ile annesi arasındaki diyaloglar önemli bir poetik işlev üstlenmektedir. Zor durumlara düşen kahramanın kurtuluşu çoğu zaman anne figürü aracılığıyla sağlanmaktadır. “Kutadgu Bilig” eserinde ise öğüt verici bölümlerde anne hakkı ahlaki bir değer olarak özellikle vurgulanmaktadır. Bu durum, Türk halklarında anne figürüne tarih boyunca büyük bir önem atfedildiğini göstermektedir.

“Kutadgu Bilig” eserinde anne figürüyle ilgili meseleler belirli ölçüde ele alınmıştır. Eserde anne motifi çoğu zaman baba figürüyle birlikte kullanılmaktadır. Özellikle çocuk eğitimiyle ilgili tasvirlerde anne ve babanın sorumluluğu ayrı bir önemle vurgulanmaktadır. Vezir ile oğlu arasındaki diyalogda vezirin oğluna verdiği nasihatlerde, anne ve babanın eğitimdeki rolü şu şekilde ifade edilmektedir:

Otasi va onasining yuzi yorug‘ bo‘ladi.

Bu mısralarda çocuğa verilen iyi terbiyenin, öncelikle anne ve babanın saadetine vesile olduğu vurgulanmaktadır. Aynı anlama yakın bir başka beyitte de evladın karakterinin oluşumunda anne ve

babanın belirleyici rol oynadığı ifade edilmektedir. Genel olarak, “Kutadgu Bilig” eserinde anne figürünün hayatın başlangıç noktası, merhamet ve şefkat kaynağı ve insanın olgunlaşmasının temel unsurlarından biri olarak yorumlandığı görülmektedir.

Klasik edebiyatımızda da anne figürü özel bir saygı ve yüksek bir manevi değer olarak ele alınmıştır. Edebiyat araştırmacısı Nurboy Jabborov, Alisher Navoiy eserlerinde anne figürünün tasvirini şartlı olarak iki ana doğrultuda incelemenin mümkün olduğunu belirtmektedir: “1) halk hayatında anne figürü; 2) seçkinler — hükümdarlar ve veliler kaderinde annenin yeri. Her iki durumda da anne figürünün tasviri iki temel esasa dayanır: birincisi millî ruh ve milletimizin öz tabiatında öteden beri var olan anneye saygı duygusu; ikincisi ise Kur’ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif hükümleridir” (Jabborov, 2021:158).

Araştırmacı, Navoiy’nin eserlerindeki anne figürünü tahlil ederken özellikle şairin lirik mirasında anneye saygı göstermenin insanın omuzlarındaki kutsal bir görev olarak yorumlanmasına dikkat çeker. “Hazret-i Navoiy’nin lirik şiirlerinde de anneye saygı göstermek bir vazife olarak değerlendirilir; tıpkı feleğin âlemi aydınlatması gibi, annenin de insan hayatına nur vermesi ve şahsın olgunlaşmasında eşsiz bir yer tutması derin bir anlam ve estetik bir biçim birliği içinde ifade edilir. Büyük şaire göre anne, Yüce Allah katında en seçkin ve en saygın varlıktır” (Jabborov, 2021:159).

Bu bakımdan, Navoiy’nin eserlerinde anne figürü yalnızca ailevi-ahlaki değerlerin bir simgesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda insan ve toplumun kemale ermesinin manevi temellerinden biri olarak da ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım, klasik edebiyatımızda anneye verilen değer ne kadar yüksek ve kutsal olduğunu açıkça göstermektedir.

Yukarıdaki değerlendirmelerden hareketle şu sonuca varmak mümkündür: Navoiy’nin eserlerinde anne ve kadın figürü, ahlaki, dini ve felsefi düşüncelerin kesişim noktasında yüksek bir sanatsal genelleme düzeyine ulaşmış olup, insanın olgunlaşması ve toplumun istikrarının temel dayanaklarından biri olarak yorumlanmaktadır.

Sirojiddin Sayyid şiirinin en zarif, en etkileyici ve en hoş kokulu dizeleri, anne figürü ve anne sevgisiyle bezenmiş mısralardır. Şairin şiirlerini okuduğumuzda, annenin yüce sevgisini, sınırsız şefkatinin kudretini ve anne terbiyesinin hikmetini derinden hissederiz. Şairin yaratılışındaki insanseverlik, tabiatındaki halkçılık ve gönlündeki güzelliklerin, annenin kalp güneşinden doğan bir nurla aydınlandığı ve onun sevgi dolu sözleriyle parladığı düşüncesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Keltirdi tong chog‘i bir
sabo va bir qush xabar,
Ochilmish bahorning ilk
boychechak gulchalari.
Lekin, men uchun eng zo‘r,
eng quvonchli xushxabar –
Onamning kulchalari.

Şair kırk yaşına da girse, elli yaşına da ulaşsa, yine de özünde bir çocuktur. O, hâlâ annesinin pişirdiği küçük çöreklerle teselli bulan, onlardan sevinç duyan derecede saf ve temiz bir kalbe sahip bir şahsiyettir.

Porlab ketar ro‘zg‘orim,
yorishgay iliq-iliiq,
Ko‘nglimning muzlab yotgan
eng tiyra go‘shalari.
Har gal umid keltirgay,
keltirgaydir tiriklik –
Onamning kulchalari,
Onamning kulchalari.

Hangi mekânda ve hangi durumda bulunursak bulunalım, anne kucağından daha sıcak, anne yüzünden daha huzur verici bir sığınak bulmak mümkün değildir. İnsan kaç yaşına ulaşır ulaşsın, ne kadar yüce mertebelere erişirse erişsin, daima anne sevgisine yönelir. Çocukluk döneminde anneye ne kadar ihtiyaç duyulmuşsa, zaman geçtikçe bu ihtiyaç azalmak yerine daha da derinleşir. Kalbimiz ve ruhumuz, bir çocuk misali, annenin şefkatine muhtaç olmaya devam eder.

Rivayete göre yeni doğan bir bebek annesini kokusundan tanır; eğer bu koku uzaklaşırsa huzursuzlanır ve ağlamaya başlar. Ancak insan büyüyüp elli, altmış yaşlarına ulaşırsa bile annesinden uzak kaldığında iç dünyasında tam bir huzur bulamaz; hayatında bir eksiklik hissi belirir. Çünkü annenin verdiği sevgi ve merhameti hiçbir varlık aynı şekilde sunamaz. Bu sebeptendir ki, anne eve geldiğinde “evimiz adeta aydınlanır”; zira anneler her daim umut ve hayat sevinci getiren kutsal varlıklardır.

Türk halkında şu anlamlı söz yer alır: “Annenin kötüsü olmaz, en kötüsü annesizliktir.” Çünkü insanın ilk hissettiği sevgi, ilk duyguları ve ilk insanî tecrübeleri anne karnında başlar. Anne kucağında insanlık terbiyesini öğrenir, büyür ve olgunlaşırız. Gerçek huzur ve sükûneti ise ancak onun şefkat dolu bağrında buluruz.

Ayriliq-hijronlarga
to‘lig‘ umrim maktabi,
Ravshan tortgay uning eng
zim-ziyo ko‘chalari.
Qirq yilkim taskin bergay
eng taskin diydor kabi-
Onamning kulchalari,
Onamning kulchalari.

Anne - hayat karanlığa gömüldüğünde onu kalbindeki sevgi kıvılcımıyla aydınlatan; gözlerine yaş dolduğu anlarda bile bu acıyı evladına hissettirmeyip onu iç dünyasının derinliklerine gömebilen; yaralanmış ruhunu, parçalanmış yüreğini açığa vurmadan, başını eğmeden evladına tebessüm sunabilen yüce bir varlıktır. Anne, her gün ateş üzerinde yalınayak yürür gibi ağır zorluklara katlansa da “canım acıyor” demeden sabır ve metanetle yaşamayı sürdürebilen insandır. İşte bu yüzden Allah’tan sonra en sevmeye ve en çok değer vermeye layık varlık anne olarak kabul edilir. Bu sebeptendir ki insan her daim anne yüzüne kavuşmayı özler. Yine bu yüzdendir ki, binlerce yıl boyunca şairlerin en güzel ve en eşsiz dizeleri anne üzerine kurulmuştur.

Halima Xudoyberdiyeva şiirinde de anne figürü kendine özgü bir poetik ruh ve estetik duyarlılık çerçevesinde ifade edilmiştir.

“Oldimdan oqqan suv” şiiri, anne sevgisinin değeri, geç fark edilen pişmanlık ve insanın iç dünyasındaki derin hesaplaşma temaları üzerine kurulmuş lirik-felsefî bir metindir. Şiirde temel düşünce, insanın en yakın ve en kutsal varlık olan anneyi çoğu zaman hayatın akışı içinde yeterince takdir edememesi ve bu durumun ancak geç bir farkındalıkla idrak edilmesidir. Bu yönüyle eser, zaman ve değer kavramlarını etik bir çerçevede yeniden düşündürür.

Boshqalar yonimdan ketmasin debman,
Vaqt topib ularga boribman tong-kech,
Boshqalarga ozor yetmasin debman,
Sizga ham yetishin o‘ylamabman hech.
Boshqalarga chopdim shahar, kentda man,

Şiirin merkezinde yer alan “oldimdan oqqan suv” (önümden akan su) imgesi, zamanın geçiciliğini, hayatın akışını ve fark edilmeyen değerleri simgeler. Su metaforu, burada özellikle anne sevgisinin sürekliliğini ve doğal varlığını temsil eder. Ancak bu sevgi, tıpkı akan su gibi, ancak kaybedilme tehlikesi ortaya çıktığında fark edilir:

“beqadr suvim” ifadesi, değeri bilinmeyen anne sevgisini;

“to qurib qolguncha sezilmaganim” ise geç kalınmış farkındalığı ve telafisi zor bir kaybı sembolize eder.

Bir qaytarib yo bir kesatmadingiz,
Manam g‘animatman, manam ketaman,
Deb nechun bir bora eslatmadingiz?
Onam, onam-a?!

Bu şiirde anne figürü doğrudan tasvir edilmekten ziyade sembolik bir düzlemde inşa edilmiştir. Sirojiddin Sayyid’in şiir anlayışına özgü olarak, samimi lirik duyarlılık ile derin felsefî düşünce iç içe

geçmiştir. Şiir, bireysel bir pişmanlık anlatısından hareketle evrensel bir ahlaki sonuca ulaşır: insan, en değerli varlıkların kıymetini çoğu zaman geç fark eder.

Bu yönüyle eser, modern Özbek şiirinde anne temasının hem estetik hem de etik boyutlarını güçlü bir şekilde yansıtan örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Alisher Navoiy eserlerinde anne figürü dinî-felsefî ve ahlaki düşüncelerle uyum içinde yüksek bir estetik düzeye yükseltilmişken, Sirojiddin Sayyid şiirlerinde bu figür samimi lirik duyular aracılığıyla modern bir ruh içinde yorumlanmaktadır. Bu bakımdan anne imgesinin, farklı tarihî dönemler ve edebî düşünce aşamalarında anlam bakımından zenginleşerek ve biçim açısından çeşitlenerek Özbek edebiyatının süreklilik arz eden temel manevi-estetik değerlerinden biri olarak varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Кайнакча:

1. Nurboy Jabborov. (2021). Maoniy ahlining sohibqironi. Taşkent: Adabiyot.
2. Nurboy Jabborov. (2015). Zamon, mezon, she'riyat. Taşkent: Gafur Gulom Adına Yayın-Matbaa Yaratıcı Evi.
3. Sirojiddin Sayyid. (2004). Ko'ngil sohili. Taşkent.

ГЕОМЕТРИЯ ӘЛЕМІ: ҮШБҰРЫШ, ШЕҢБЕР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МАТЕМАТИКАНЫҢ ТЕРЕҢ СЫРЛАРЫ

Тажибекова Г.Н., Бердибаева Г.К.

*№90 дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-гимназиясының
математика пәні мұғалімдері*

Геометрия – математика ғылымының ең көне және ең маңызды салаларының бірі. Ол бізді қоршаған әлемдегі пішіндерді, өлшемдерді, арақашықтықтарды және кеңістіктегі қатынастарды зерттейді. Мектеп бағдарламасында геометрияның негізін құрайтын тақырыптардың бірі – үшбұрыш пен шеңбер. Бірақ бұл қарапайым көрінетін фигуралардың артында өте терең ғылыми идеялар мен заманауи зерттеулер жатыр.

Үшбұрыш – ең қарапайым, бірақ ең маңызды геометриялық фигуралардың бірі. Ол үш қабырға, үш бұрыш және үш төбеден тұрады. Үшбұрыштың негізгі түрлері оның қабырғалары мен бұрыштарына байланысты бөлінеді: теңқабырғалы, теңбүйірлі, әртүрлі қабырғалы, сондай-ақ сүйір, тік және доғал бұрышты үшбұрыштар.

Үшбұрыштың ең маңызды қасиеттерінің бірі – оның ішкі бұрыштарының қосындысы әрқашан 180° -қа тең болуы. Бұл ереже жазық кеңістікте дұрыс жұмыс істейді. Сонымен қатар, үшбұрыштың кез келген екі қабырғасының қосындысы үшінші қабырғадан үлкен болуы керек. Бұл шарт орындалмаса, үшбұрыш мүлде құрылмайды.

Тік бұрышты үшбұрыштарда Пифагор теоремасы ерекше рөл атқарады: гипотенузаның квадраты катеттер квадраттарының қосындысына тең. Бұл заңдылық инженерияда, архитектурада және күнделікті өмірде кең қолданылады.

Үшбұрыштың тағы бір маңызды ерекшелігі – оның тұрақтылығы. Егер шаршы немесе төртбұрышты аздап қысса немесе исе, оның пішіні өзгеріп кетеді, ал үшбұрыш өзінің формасын сақтайды. Сондықтан көпірлер, ғимараттар мен техникалық құрылымдарда үшбұрыштық конструкциялар жиі қолданылады.

Шеңбер – барлық нүктелері бір нүктеден (центрден) бірдей қашықтықта орналасқан тұйық сызық. Шеңбердің негізгі элементтері: радиус, диаметр, хорда және доға. Радиус – центрден шеңбер бойындағы кез келген нүктеге дейінгі кесінді. Диаметр – центр арқылы өтетін және шеңбердің екі нүктесін қосатын ең ұзын хорда. Диаметр радиустан екі есе үлкен.

Шеңбер тек геометрияда ғана емес, табиғатта да жиі кездеседі. Мысалы, Күн мен Айдың пішіні, су тамшыларының беті, дөңгелектер – бәрі шеңбер ұғымымен байланысты.

Шеңбердің маңызды қасиеттерінің бірі – оның симметриялығы. Шеңберді кез келген бұрышқа бұрсаң да, ол өзгермейді. Бұл оның ең жетілген геометриялық фигура екенін көрсетеді.

Шеңберге қатысты бұрыштар да ерекше. Шеңберге іштей сызылған бұрыш оған тірелетін доғаның жартысына тең болады. Бұл қасиет күрделі есептерді шешуде өте маңызды.

Үшбұрыш пен шеңбер бір-бірімен тығыз байланысты. Кез келген үшбұрышқа сырттай шеңбер сызуға болады. Бұл шеңбер үшбұрыштың барлық төбелерінен өтеді. Сонымен қатар, үшбұрыштың ішіне де шеңбер сызуға болады, ол үшбұрыштың барлық қабырғаларына жанасады.

Іштей сызылған шеңбердің центрі үшбұрыш бұрыштарының биссектрисаларының қиылысу нүктесінде орналасады. Ал сырттай сызылған шеңбердің центрі қабырғалардың орта перпендикулярларының қиылысу нүктесі болып табылады.

Бұл байланыстар геометрияның логикалық құрылымын көрсетеді және кеңістіктегі фигуралардың өзара тәуелділігін түсінуге көмектеседі.

Геометрияның классикалық негізін ежелгі грек ғалымы Евклид қалаған. Ол «Негіздер» атты еңбегінде жазық кеңістіктің негізгі заңдарын сипаттады. Бұл жүйе ұзақ уақыт бойы өзгермейтін ақиқат ретінде қабылданды.

Осы геометрияда үшбұрыштың бұрыштары 180° -қа тең, параллель түзулер ешқашан қиылыспайды, ал кеңістік «жазық» деп есептеледі. Бірақ уақыт өте келе ғалымдар бұл заңдардың барлық жағдайда дұрыс емес екенін байқады.

XIX ғасырда жаңа математикалық бағыт пайда болды – евклидтік емес геометрия. Оның негізін қалаушылардың бірі – Николай Лобачевский. Бұл геометрияда параллель түзулер туралы түсінік өзгереді. Бір түзуге қатысты бір нүкте арқылы бірнеше параллель түзу жүргізуге болады немесе мүлде параллель түзу болмауы мүмкін.

Ең маңызды өзгеріс үшбұрышқа қатысты: оның бұрыштарының қосындысы 180° -қа тең болмайды. Мысалы, қисық кеңістікте ол 180° -тан кіші немесе үлкен болуы мүмкін.

Бұл жаңалық кеңістіктің әрқашан жазық емес екенін көрсетті. Мысалы, Жер – шар тәрізді дене, сондықтан оның бетінде геометрия өзгеше жұмыс істейді. Ұшақтардың ұшу жолдары да түзу емес, қисық сызықтар арқылы өтеді.

Евклидтік емес геометрия қазіргі физика мен астрономияда өте маңызды рөл атқарады. Ол ғаламның құрылысын түсіндіруге көмектеседі.

XX ғасырда математикада жаңа бағыт пайда болды – фракталдық геометрия. Бұл ұғымды кеңінен дамытқан ғалым – Мандельброт Бенуа.

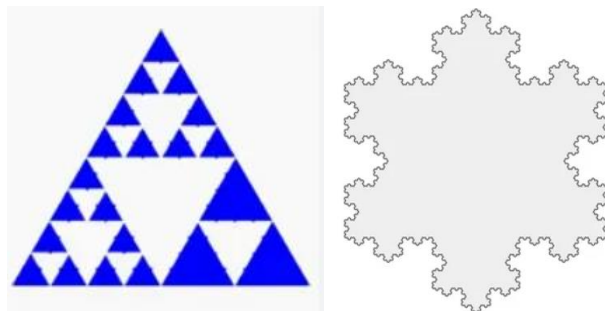

Суретте Мандельброт фракталдары

Польшада туған америкалық Бенуа Мандельброт фракталдар – өзіне-өзі ұқсас құрылымы бар геометриялық фигуралар, яғни бір бөлігін үлкейтсең, сол пішін қайтадан қайталана береді деген. Фракталдарға табиғатта көп мысал бар: ағаш бұтақтары, өзен тармақтары, бұлттар, тау жоталары және қар ұшқындары.

Фракталдардың ерекше қасиеті – шексіз күрделілік. Қанша үлкейтсең де, жаңа детальдар пайда болады.

Мысалы, **Серпинский үшбұрышы** – үшбұрыштан кіші үшбұрыштарды қайта-қайта алып тастау арқылы жасалатын фрактал. Ал **Кох қар бүршігі** (Koch snowflake) – шексіз ұзаратын қар ұшқыны тәрізді фигура.

1-суретте Серпинский үшбұрышы, 2- суретте Кох қар бүршігі

Фракталдық геометрия компьютерлік графикада, медицинада, экономикада және табиғатты модельдеуде кеңінен қолданылады.

Үшбұрыш, шеңбер, фракталдар және евклидтік емес геометрия – бір-бірінен бөлек сияқты көрінгенімен, олардың барлығы бір үлкен ғылымның бөліктері. Олар кеңістікті әртүрлі қырынан түсіндіреді.

Үшбұрыш – тұрақтылық пен негізді білдірсе, шеңбер – үйлесімділік пен толықтықты көрсетеді. Евклидтік емес геометрия кеңістіктің шынайы табиғатын ашса, фракталдар табиғаттағы шексіз күрделілікті түсіндіреді.

Қорытындылай келсек, геометрия – тек формулалар мен есептер жиынтығы емес, ол әлемді түсінудің ерекше тәсілі. Үшбұрыш пен шеңбер сияқты қарапайым фигуралардан бастап, фракталдар мен евклидтік емес кеңістіктерге дейінгі барлық ұғымдар бізге табиғат пен ғаламның құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл білім тек геометрия сабағында ғана емес, өмірдің көптеген салаларында қолданылады. Сондықтан геометрияны оқу – тек есеп шығару емес, әлемді танудың бір жолы.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Ә.Н.Шыныбеков, Д.Ә.Шыныбеков Геометрия: Жалпы білім беретін мектептің 7 сыныбына арналған оқулық. -Алматы: Атамұра, 2017.
2. Смирнов В.А., Тұяқов Е.А., Мамутова Д.С., Сансызбай Т.Қ. Геометрия 7. Әдістемелік нұсқаулық – Алматы: Мектеп, 2025.
3. Хельге фон Кох. Жанапасы жоқ үзіліссіз қисық туралы (элементарлы геометриялық құрылым арқылы алынған) – Стокгольм, Швеция, 1904 ж
4. Бенуа Мандельброт. Табиғаттың фракталдық геометриясы – Сан-Франциско, АҚШ: W. H. Freeman and Company, 1982ж.
5. Вацлав Серпинский. Серпинский үшбұрышы – Варшава, Польша, 1915 жыл.

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАС, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тамабай Ә.М., Әбілхан Г., Каналбай А.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aseltamabai@yandex.kz, Asel Tamabay (0009-0008-6877-6610) — Мой ORCID

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада кіші мектеп жасындағы оқушылардың жас ерекшеліктері, психологиялық және танымдық даму ерекшеліктері қарастырылады. Бастауыш мектеп кезеңіндегі балалардың тұлғалық қалыптасуы, олардың ойлау, есте сақтау, зейін, қабылдау сияқты танымдық процестерінің даму ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында олардың жас және психологиялық ерекшеліктерін

ескеру қажеттілігі қарастырылады. Мақалада бастауыш білім беру үдерісінде оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту жолдары мен педагогикалық маңызы көрсетіледі.

Түйінді сөздер: бастауыш сынып, кіші мектеп жасы, психологиялық даму, танымдық даму, оқыту процесі.

Аннотация. В статье рассматриваются возрастные, психологические и познавательные особенности развития учащихся младшего школьного возраста. Анализируются особенности формирования личности ребенка в начальной школе, а также развитие таких познавательных процессов, как мышление, память, внимание и восприятие. Подчеркивается важность учета возрастных и психологических особенностей учащихся в процессе обучения.

Ключевые слова: младший школьный возраст, познавательное развитие, психологическое развитие, начальная школа.

Abstract. This article examines the age, psychological and cognitive development characteristics of primary school students. It analyzes the formation of children's personality in the early school period and the development of cognitive processes such as thinking, memory, attention and perception. The importance of considering students' age and psychological characteristics in the learning process is emphasized.

Key words: primary school students, cognitive development, psychological development, learning process.

Кіші мектеп жасы – баланың дамуының ерекше кезеңі болып табылады. Бұл кезең шамамен 6–10 жас аралығын қамтиды және баланың тұлғалық, әлеуметтік, психологиялық және танымдық дамуының қарқынды жүруімен сипатталады. Бастауыш мектеп кезеңінде бала жаңа әлеуметтік ортаға – мектеп өміріне бейімделеді, жаңа міндеттер мен талаптарды қабылдайды. Осы кезеңде баланың оқу іс-әрекеті негізгі қызмет түріне айналады. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың жас ерекшеліктері олардың физиологиялық және психологиялық дамуымен тығыз байланысты. Бұл жаста балалардың ағзасы әлі де қалыптасу кезеңінде болады. Олардың жүйке жүйесі біртіндеп жетіліп, қозғалыс белсенділігі жоғары болады. Балалар ұзақ уақыт бір қалыпта отыруға тез шаршайды, сондықтан сабақ барысында белсенді әрекеттер мен сергіту жаттығуларын қолдану маңызды. Сонымен қатар бұл кезеңде балалардың денсаулығына, дұрыс тамақтануына және күн тәртібіне ерекше көңіл бөлу қажет. Кіші мектеп жасындағы балалардың психологиялық даму ерекшеліктері олардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасына әсер етеді. Бұл жаста балалардың эмоциялық әлемі өте сезімтал болады. Олар мақтауға, қолдауға және мадақтауға ерекше көңіл бөледі. Мұғалімнің жылы қарым-қатынасы мен әділ бағалауы оқушылардың оқу мотивациясын арттырады. Сонымен бірге балалар өз жетістіктерін мұғалімнің бағалауы арқылы анықтайды.

Бастауыш сынып оқушылары үшін мұғалім ерекше беделге ие тұлға болып табылады. Олар мұғалімді үлгі тұтып, оның айтқанын орындауға тырысады. Сондықтан мұғалімнің педагогикалық шеберлігі, қарым-қатынас мәдениеті және оқушыларға деген көзқарасы балалардың тұлғалық дамуына тікелей әсер етеді. Бұл кезеңде балалар ұжымда жұмыс істеуді, бір-бірімен қарым-қатынас жасауды, ортақ ережелерді сақтауды үйренеді.

Кіші мектеп жасындағы балалардың танымдық даму ерекшеліктері де айтарлықтай маңызды. Бұл кезеңде баланың қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және қиял сияқты танымдық процестері белсенді түрде дамиды. Балалардың қабылдауы көбінесе көрнекілікке негізделеді. Сондықтан бастауыш сыныпта оқыту барысында түрлі көрнекі құралдарды, суреттерді, модельдерді, кестелерді және практикалық тапсырмаларды қолдану тиімді болып табылады.

Балалардың зейіні бұл кезеңде тұрақсыз болуы мүмкін. Олар бір тапсырмадан екінші тапсырмаға тез ауыса алады, бірақ ұзақ уақыт бір іске көңіл бөлу қиындық туғызады. Сондықтан сабақ барысында түрлі әдістерді, ойын элементтерін, топтық жұмыстарды қолдану оқушылардың зейінін тұрақтандыруға көмектеседі.

Кіші мектеп жасындағы балалардың есте сақтау қабілеті де белсенді түрде дамиды. Олар көбінесе мағыналық емес, механикалық есте сақтауға бейім келеді. Бірақ оқу процесінде

мағыналы есте сақтауды дамыту маңызды. Мұғалім жаңа ақпаратты түсінікті, қызықты және көрнекі түрде жеткізсе, оқушылар оны тез әрі ұзақ уақытқа есте сақтай алады.

Балалардың ойлау қабілеті де осы кезеңде дамудың маңызды сатысынан өтеді. Бастауыш сынып оқушыларының ойлауы бастапқыда нақты-бейнелі сипатта болады. Олар нақты заттар мен мысалдар арқылы жақсы түсінеді. Уақыт өте келе олардың логикалық ойлауы дамып, талдау, салыстыру, жалпылау және қорытынды жасау қабілеттері қалыптаса бастайды.

Сонымен қатар кіші мектеп жасында балалардың қиялы да белсенді дамиды. Олар түрлі оқиғаларды елестете алады, шығармашылық тапсырмаларға қызығушылық танытады. Сондықтан оқу барысында шығармашылық тапсырмалар, әңгіме құрастыру, сурет салу, түрлі жобалық жұмыстар қолдану балалардың танымдық белсенділігін арттырады.

Бастауыш мектеп кезеңінде баланың оқу мотивациясын қалыптастыру өте маңызды. Егер бала оқу процесіне қызығушылық танытса, оның танымдық белсенділігі артады. Мұғалім оқушыларға қызықты тапсырмалар ұсынып, олардың өз бетімен ойлауына, сұрақ қоюына және зерттеушілік әрекетіне жағдай жасауы қажет.

Қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында олардың жеке ерекшеліктерін ескеру маңызды болып табылады. Әрбір оқушының қабілеті, қызығушылығы және оқу қарқыны әртүрлі болады. Сондықтан мұғалім оқыту процесін ұйымдастыру кезінде оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, тиімді педагогикалық әдістерді қолдануы тиіс. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың дамуында оқу іс-әрекеті негізгі орын алады. Мектепке келгеннен кейін баланың күн тәртібі, міндеттері және жауапкершілігі өзгереді. Бұрын ойын негізгі әрекет болса, енді оқу әрекеті бірінші орынға шығады. Оқу барысында балалар жаңа білім алып қана қоймай, сонымен қатар еңбек етуге, тәртіп сақтауға, тапсырмаларды орындауға үйренеді. Бұл кезеңде баланың ерік-жігері қалыптасып, жауапкершілік сезімі дамиды.

Бастауыш сынып оқушылары үшін оқу тапсырмалары көбінесе қызықты әрі түсінікті болуы қажет. Егер оқу процесі балалардың қызығушылығын оятса, олар тапсырмаларды белсенді түрде орындауға тырысады. Ал егер тапсырмалар тым қиын немесе түсініксіз болса, балалардың оқу әрекетіне деген қызығушылығы төмендеуі мүмкін. Сондықтан мұғалім оқыту барысында оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес әдістер мен тәсілдерді қолдануы тиіс.

Кіші мектеп жасындағы балалардың тілдік дамуы да белсенді түрде жүзеге асады. Бұл кезеңде балалардың сөздік қоры кеңейеді, сөйлеу мәдениеті қалыптасады, өз ойын еркін жеткізу қабілеті дамиды. Сабақ барысында оқушыларға әңгіме құрастыру, пікір айту, мәтінді талдау сияқты тапсырмалар беру олардың тілдік қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттері де осы кезеңде қалыптаса бастайды. Балалар сурет салуға, әңгіме құрастыруға, түрлі шығармашылық тапсырмаларды орындауға қызығушылық танытады. Мұғалім оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін түрлі әдістерді қолдануы қажет. Мысалы, жобалық жұмыстар, ойын элементтері, сахналық көріністер және топтық жұмыстар оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кіші мектеп жасындағы балалардың дамуында ойын әрекеті де маңызды орын алады. Ойын арқылы балалар қоршаған ортаны таниды, жаңа білім алады және әлеуметтік дағдыларды меңгереді. Сондықтан бастауыш сыныпта оқыту барысында ойын технологияларын қолдану өте тиімді болып табылады. Ойын элементтері сабақтың қызықты өтуіне және оқушылардың белсенді қатысуына ықпал етеді.

Балалардың әлеуметтік дамуы да бастауыш мектеп кезеңінде қалыптасады. Олар ұжымда жұмыс істеуді, бір-біріне көмектесуді, ортақ мақсатқа жетуді үйренеді. Топтық жұмыстар мен бірлескен тапсырмалар оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар балалар өз пікірін білдіруді, өзгенің пікірін тыңдауды және ортақ шешім қабылдауды үйренеді.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың өзін-өзі бағалау қабілеті де біртіндеп қалыптасады. Балалар өз жетістіктерін мұғалімнің және сыныптастарының бағасы арқылы анықтайды. Егер мұғалім оқушылардың жетістіктерін қолдап, олардың күш-жігерін бағаласа,

балалардың өзіне деген сенімділігі артады. Ал керісінше жағдайда оқушыларда сенімсіздік пайда болуы мүмкін.

Қазіргі білім беру жүйесінде бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында заманауи педагогикалық технологияларды қолдану маңызды болып табылады. Интерактивті әдістер, ақпараттық технологиялар, жобалық оқыту және зерттеушілік әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға көмектеседі. Бұл әдістер оқушылардың өз бетімен ойлауына, талдау жасауына және шығармашылық қабілеттерін дамытуына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар бастауыш мектеп кезеңінде оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамыту да маңызды. Балаларға түрлі сұрақтар қою, тәжірибелер жасау, бақылау жүргізу сияқты тапсырмалар беру олардың танымдық қызығушылығын арттырады. Мұндай жұмыстар оқушылардың ғылыми ойлау қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жалпы алғанда, кіші мектеп жасындағы оқушылардың жас, психологиялық және танымдық даму ерекшеліктерін ескеру білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Мұғалім оқыту барысында осы ерекшеліктерді ескерсе, оқушылардың білім алуға деген қызығушылығы артып, олардың жан-жақты дамуына жағдай жасалады.

Кіші мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктері.

Кіші мектеп балалық кезеңі - бұл 7-11 жас арасындағы жеке тұлғаның әріқарай дара-психологиялық дамуы және әлеуметтік-адамгершілік сапаларының қалыптасуы процесі. Бұл кезеңге тән-баланың материалдық, коммуникативтік, эмоционалдық мұқтаждарын қанағаттандыруда отбасы жетекші (доминанция) роль атқарады; әлеуметтік-танымдық қызығушылығын дамыту және қалыптастыруда мектеп жетекші рольді мектеп атқарады; отбасы мен мектептің басты қорғаушы қызметі сақтала отырып, балада ортаның жағымсыз ықпалына қарсы тұра алу қабілеті арта түседі. Әлеуметтік статустың өзгеруі: оқушыға айналуы. Жас және педагогикалық психологияда бастауыш мектеп жасының өзіндік орны бар. Бұл жаста оқу іс-әрекетін меңгереді, психикалық функцияның еріктілігі құрылады, рефлексия туындайды, өзін-өзі бақылауы ерекшеленеді, ал әрекет ішкі жоспарға ара-қатынаста болуды бастайды. Бастауыш мектептің оқу жұмысының әр саласына бейімделу балада бірден қалыптаспайды, оған біраз мерзім үйренуі керек. Егер мектеп жасына дейінгі балалардың негізін әрекеті ойын болып келсе, оқуға кіргеннен кейін оқу іс-әрекеті шешуші рольді атқарады. Осыған орай баланың психикалық дамуы үлкен өзгерістерге ұшырайды. Себебі: ойынға қарағанда оқу талабы бала үшін қиын. Сонымен қатар, жаңа ортаға үйреніп, мұғаліммен, құрбыларымен қарым-қатынас жасауына психологиялық көмек қажет. Бастауыш мектептің оқу жұмысының әр саласына бейімделу балада бірден қалыптаспайды. Осыған біраз мерзім үйрену керек. Сонымен қатар балалардың оқуға белсенділігі сабақтарда әр түрлі.

Әр жастағы, оның ішінде бірінші сынып жасындағы баланың психологиялық ерекшеліктері бірден қалыптаспайды, керісінше, бұл ерекшеліктер баланың бұдан 18 бұрынғы дамуында жинақталып, оны өз кезегімен дамудың келесі сатысына көшуге даярлап отырады, Сондықтан бастауыш мектеп мұғалімі бастауыш сынып оқушысының ерекшеліктерін зерттей отырып, сол ерекшеліктерді мектепте дейінгі шағында қалыптасқан ерекшеліктерден бөлек алып қарамайды және бұдан былайғы даму перспективаларын көрмей тұра алмайды. Дамудың өзі денелердің кеңестікпен уақытта жай өзгеруі ғана емес, ол өзінің үдемелілігімен, төменнен жоғарғыға, азырақ ұйымдасқаннан неғұрлым ұйымдасқанға, қарапайымнан күрделіге ауысымен көзге түсетін жаңадан кері айналмайтын үрдіс. Даму үздіксіз жүреді, ойлау, қорытынды шығару үрдістері қалыптастырады. Мектепте оқыту баланың жан-жақты дамуын қамтамсыз етеді және ол бала дамуының негізі болып табылады. Сондықтан оқыту мен дамудың арасында тығыз байланыс болады. Бұл ретте көрнекті психолог Л. С. Выготский дамудың өзекті және іргелі деп екіге бөлді. Өзекті дамуда оқушы мұғалімнің түсіндіргенін ары қарай өзі жалғастырып меңгерсе, іргелі дамуда оқушы өз бетімен білімді меңгере алмайды.

Психологтардың, педагогтардың (Н. Лейтес, А. Люблинская, Я. Пономарев, Ж. Пиаже, А. Зак. т. б.) зерттеулерінше оқушының мектептегі кезеңдерінің ішінде, әсіресе, бірінші сынып кезеңінде оқушылардың танымдық әрекеттерінің психологиялық негізі және елестету, армандау, шығармашылық ойлау және ойлау операциялары: талдау, жинақтау, жалпылау,

салыстыру және т. б. қалыптасады. Сонымен қатар әрекетті бағалау, қорытынды шығару және өз пікірін айту сияқты керекті негізгі қабілеттер де көріне бастайды. Бастауыш сынып оқушыларының маңызды тағы бір ерекшелігі - оларды эмоционалдық көңіл-күйінің көтеріңкілігі. Жарқын айтылған бір ауыз сөз, көрілген фильм, оқылған кітап не әңгіме балалар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2015.
3. Әбілдина Ж.Қ., Кәрімбаева Б.Ж. Бастауыш білім беру педагогикасы. – Алматы, 2019.
4. Бастауыш білім берудің мемлекеттік стандарты. – Астана, 2016.

БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТТАРЫ, МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Тамабай Ә.М., Жақсылық С., Серғазықызы Ж.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aseltamabai@yandex.kz, Asel Tamabay (0009-0008-6877-6610) — Мой ORCID

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш білім берудің мақсаттары, міндеттері және дидактикалық қағидалары қарастырылады. Бастауыш білім беру – оқушы тұлғасының қалыптасуының негізгі кезеңі ретінде сипатталады. Мақалада білім берудің басты мақсаттары ретінде оқушылардың базалық білім, білік және дағдыларды меңгеруімен қатар, олардың танымдық қабілеттерін, шығармашылық мүмкіндіктерін және өзіндік даму дағдыларын қалыптастыру мәселелері талданады. Сонымен қатар, білімдік, дамытушылық және тәрбиелік міндеттердің мазмұны ашылып көрсетіледі. Дидактикалық қағидалар ретінде ғылымилық, жүйелілік, көрнекілік, саналылық, қолжетімділік және білімнің беріктілігі принциптері сипатталып, олардың оқу үдерісіндегі рөлі анықталады. Мақала нәтижелері бастауыш білім беру сапасын арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: бастауыш білім беру, дидактикалық қағидалар, оқыту үдерісі, оқушы тұлғасы, танымдық даму, білім беру жүйесі.

Аннотация. В данной статье рассматриваются цели, задачи и дидактические принципы начального образования. Начальное образование характеризуется как важнейший этап формирования личности учащегося. В статье анализируются основные цели обучения, включающие формирование базовых знаний, умений и навыков, а также развитие познавательных и творческих способностей учащихся. Особое внимание уделяется образовательным, развивающим и воспитательным задачам. Раскрывается содержание дидактических принципов, таких как научность, системность, наглядность, доступность, сознательность и прочность знаний, а также их роль в образовательном процессе. Результаты исследования направлены на повышение качества начального образования.

Ключевые слова: начальное образование, дидактические принципы, образовательный процесс, личность ученика, познавательное развитие, система образования.

Abstract. This article examines the goals, objectives, and didactic principles of primary education. Primary education is defined as a crucial stage in the development of a learner's personality. The paper analyzes the main educational goals, including the formation of basic knowledge, skills, and competencies, as well as the development of cognitive and creative abilities. Special attention is given to educational, developmental, and moral objectives. The study also describes key didactic principles such as scientific approach, systematic learning, visualization,

accessibility, consciousness, and durability of knowledge, highlighting their role in the learning process. The findings aim to improve the quality of primary education.

Keywords: primary education, didactic principles, learning process, student personality, cognitive development, education system.

Бастауыш білім беру – адам өміріндегі ең маңызды кезеңдердің бірі. Бұл кезеңде баланың тек білім алуы ғана емес, оның тұлғалық қалыптасуы, дүниетанымы, мінез-құлқы және қоғамдағы орны айқындала бастайды. Сондықтан бастауыш білім беру жүйесі кез келген елдің білім беру саясатының негізі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш білім берудің мақсаттары, міндеттері және дидактикалық қағидалары ерекше мәнге ие. Ең алдымен, бастауыш білім берудің негізгі мақсатына тоқталу қажет. Бұл кезеңдегі басты мақсат – оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасау. Яғни, бала тек оқып, жазып, есептеуді үйреніп қана қоймай, өзін қоршаған ортаны танып-білуге, ойлауға, талдауға және өз ойын еркін жеткізуге дағдыланады. Сонымен қатар, бастауыш білім беру оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруды көздейді. Баланың «неге?», «қалай?» деген сұрақтарға жауап іздеуі оның ойлау қабілетінің дамуына ықпал етеді. Осы кезеңде қалыптасқан қызығушылық болашақта білім алуға деген тұрақты ынтаға айналады. Бастауыш білім берудің тағы бір маңызды мақсаты – оқушыны өздігінен білім алуға үйрету. Қазіргі қоғамда ақпараттың көлемі өте үлкен, сондықтан дайын білімді жаттап алу жеткіліксіз. Оқушы ақпаратты іздеп таба білуі, оны сараптай алуы және қолдана білуі тиіс. Бұл дағдылар бастауыш сыныптан бастап қалыптасуы қажет. Сонымен қатар, бастауыш білім беру барысында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту да басты мақсаттардың бірі болып табылады.

Әрбір бала – жеке тұлға, сондықтан оның қабілеттерін ашу мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Бастауыш білім берудің міндеттері оның мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған. Бірінші кезекте білімдік міндеттерді атап өтуге болады. Бұл міндеттерге оқушыларды оқу, жазу, есептеу сияқты негізгі дағдыларға үйрету жатады. Бұл дағдылар – барлық білімнің негізі. Егер оқушы осы дағдыларды толық меңгермесе, келесі сыныптарда оқу барысында қиындықтарға тап болады. Сонымен қатар, әр пән бойынша бастапқы түсініктер беру де маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Дамытушылық міндеттер де ерекше рөл атқарады. Бастауыш сыныпта баланың ойлау қабілеті белсенді дамиды. Сондықтан мұғалім оқушылардың талдау, салыстыру, қорытынды жасау сияқты логикалық әрекеттерін дамытуы тиіс. Сонымен қатар, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру да маңызды. Оқушы өз ойын анық, жүйелі жеткізе алуы керек. Бұл оның тек оқуында ғана емес, өмірде де табысты болуына ықпал етеді. Бұдан бөлек, зейін, есте сақтау, қиял сияқты психикалық процестерді дамыту – бастауыш білім берудің негізгі міндеттерінің бірі.

Тәрбиелік міндеттер де назардан тыс қалмауы тиіс. Бастауыш сынып оқушылары – әсерленгіш, еліктегіш келеді. Сондықтан бұл кезеңде оларға дұрыс тәрбие беру өте маңызды. Оқушыларды адамгершілікке, адалдыққа, еңбекқорлыққа тәрбиелеу – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Сонымен қатар, ұжымда жұмыс істеу, бір-бірін сыйлау, көмектесу сияқты әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру да маңызды. Бұл қасиеттер оқушының қоғамда өз орнын табуына көмектеседі.

Бастауыш білім беруді тиімді ұйымдастыру үшін дидактикалық қағидаларды сақтау қажет. Дидактикалық қағидалар – оқыту үдерісінің негізгі заңдылықтарын айқындайтын ережелер. Олардың бірі – ғылымилық қағидасы. Бұл қағида бойынша оқытылатын материал ғылыми негізделген, шынайы болуы тиіс. Дегенмен, бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, материал қарапайым әрі түсінікті түрде берілуі қажет.

Жүйелілік және бірізділік қағидасы да маңызды орын алады. Оқу материалы белгілі бір тәртіппен, қарапайымнан күрделіге қарай берілуі тиіс. Егер білім жүйесіз берілсе, оқушы оны толық меңгере алмайды. Сондықтан әрбір жаңа тақырып бұрынғы білімге негізделуі керек.

Көрнекілік қағидасы бастауыш сыныптарда ерекше маңызға ие. Балалар көбінесе нақты заттар арқылы жақсы түсінеді. Сондықтан сабақ барысында суреттер, сызбалар,

бейнематериалдар қолдану тиімді. Бұл оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, материалды терең түсінуге көмектеседі.

Саналылық және белсенділік қағидасы да оқыту үдерісінде маңызды. Оқушы білімді жай ғана қабылдаушы емес, белсенді қатысушы болуы тиіс. Мұғалім оқушыларды сұрақ қоюға, пікір айтуға, талқылауға ынталандыруы керек. Бұл олардың ойлау қабілетін дамытады.

Қолжетімділік қағидасы бойынша оқу материалы оқушының жасына және қабілетіне сәйкес болуы қажет. Егер материал тым күрделі болса, оқушы оны түсінбейді, ал тым жеңіл болса, қызығушылығы төмендейді. Сондықтан мұғалім әр оқушының деңгейін ескеруі тиіс.

Білімнің беріктілігі қағидасы да маңызды. Оқушылар алған білімін ұзақ уақыт есте сақтауы үшін қайталау, бекіту жұмыстарын жүргізу қажет. Бұл білімнің сапасын арттырады.

Теория мен практиканың байланысы қағидасы оқушылардың алған білімін өмірде қолдана білуіне бағытталған. Егер оқушы білімін практикада қолданса, ол білім терең әрі тұрақты болады. Сондықтан сабақ барысында түрлі практикалық тапсырмалар, өмірмен байланысты мысалдар қолдану маңызды.

Жеке тұлғаға бағытталған оқыту қағидасы қазіргі білім беру жүйесінде ерекше мәнге ие. Әрбір оқушының қабілеті, қызығушылығы, даму деңгейі әртүрлі. Сондықтан мұғалім әр оқушыға жеке көзқараспен қарап, оның ерекшеліктерін ескеруі қажет. Бұл оқушының өз мүмкіндігін толық ашуына мүмкіндік береді.

Қорыта келе, бастауыш білім беру – тұлғаның қалыптасуындағы ең маңызды кезең. Оның мақсаттары оқушыны жан-жақты дамытуға бағытталған, ал міндеттері осы мақсаттарға жетудің жолдарын айқындайды. Дидактикалық қағидалар оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыруға көмектеседі. Сондықтан бастауыш білім беру жүйесін дұрыс ұйымдастыру – болашақ ұрпақтың сапалы білім алуына негіз болады. Білімді, тәрбиелі, шығармашыл тұлға қалыптастыру – әрбір мұғалімнің басты мақсаты болуы тиіс.

Бастауыш білім беру – кез келген мемлекеттің білім беру жүйесінің іргетасы. Бұл кезеңде оқушы тек алғашқы білім алып қана қоймай, өзінің тұлғалық қасиеттерін қалыптастырады, өмірге деген көзқарасын айқындайды. Сондықтан бастауыш мектептің сапасы – бүкіл білім беру жүйесінің сапасының көрсеткіші болып саналады. Осы тұрғыдан қарағанда, бастауыш білім беру мақсаттары мен міндеттері уақыт талабына сай үнемі жаңарып, толықтырылып отырады.

Қазіргі қоғам – ақпараттық қоғам. Ақпараттың жылдам таралуы, технологиялардың дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Бастауыш сынып оқушылары енді тек оқулықпен шектелмей, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істей білуі тиіс. Бұл өз кезегінде бастауыш білім берудің мазмұнын жаңартуды қажет етеді. Яғни, оқушылар тек білім алушы емес, сонымен қатар ақпаратты талдай алатын, өз пікірін білдіре алатын тұлға ретінде қалыптасуы тиіс.

Заманауи бастауыш білім берудің басты бағыттарының бірі – құзыреттілікке негізделген оқыту. Бұл бағыт бойынша оқушы тек теориялық білім алып қана қоймай, оны өмірде қолдана алуы керек. Мысалы, математиканы оқыту барысында оқушылар тек есеп шығаруды үйреніп қоймай, күнделікті өмірде кездесетін мәселелерді шешуге дағдыланады. Бұл олардың функционалдық сауаттылығын арттырады.

Сонымен қатар, бастауыш білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды қолдану кеңінен дамып келеді. Интерактивті тақталар, онлайн платформалар, электронды оқулықтар оқыту процесін қызықты әрі тиімді етеді. Әсіресе, бастауыш сынып оқушылары үшін визуалды және интерактивті материалдардың маңызы зор. Олар ақпаратты тез қабылдап, есте жақсы сақтайды. Алайда, технологияны қолдану барысында оның мөлшерін және тиімділігін ескеру қажет. Себебі, шамадан тыс цифрландыру баланың табиғи дамуына кері әсер етуі мүмкін.

Бастауыш білім беруде мұғалімнің рөлі де ерекше. Мұғалім – тек білім беруші ғана емес, бағыттаушы, кеңесші, тәрбиеші. Ол әр оқушының ішкі мүмкіндігін байқап, оны дамытуға жағдай жасауы тиіс. Әсіресе, бастауыш сыныпта мұғалімнің тұлғасы оқушы үшін үлгі болып

табылады. Оқушы көбінесе мұғалімге еліктейді, сондықтан мұғалімнің кәсіби біліктілігімен қатар, адамгершілік қасиеттері де жоғары болуы қажет.

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру мәселесі де бастауыш білім беру жүйесінде маңызды орын алып отыр. Инклюзивті білім беру – барлық балаларға, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға тең мүмкіндік беру. Бұл бағытта мұғалімдер оқыту әдістерін әртүрлі деңгейдегі оқушыларға бейімдеуі қажет. Бұл өз кезегінде дидактикалық қағидалардың жаңа қырларын ашады.

Бастауыш білім беру үдерісінде оқыту әдістерінің де маңызы зор. Дәстүрлі әдістермен қатар, қазіргі таңда белсенді оқыту әдістері кеңінен қолданылады. Мысалы, топтық жұмыс, жобалық әдіс, ойын арқылы оқыту – бастауыш сынып оқушылары үшін өте тиімді. Бұл әдістер оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың коммуникативтік және әлеуметтік дағдыларын дамытады.

Ойын – бастауыш сыныптағы оқытудың негізгі құралдарының бірі. Ойын арқылы оқыту барысында бала өзін еркін сезінеді, белсенділік танытады және білімді оңай меңгереді. Сонымен қатар, ойын баланың қиялын дамытып, шығармашылық қабілеттерін ашады. Сондықтан ойын элементтерін сабақта тиімді пайдалану – мұғалімнің кәсіби шеберлігінің көрсеткіші. Бастауыш білім беру жүйесінде бағалау мәселесі де маңызды. Қазіргі таңда критериалды бағалау жүйесі енгізілген. Бұл жүйе оқушының жетістігін нақты критерийлер арқылы бағалауға мүмкіндік береді. Яғни, оқушы өзінің қай деңгейде екенін, қандай бағытта жұмыс істеу керек екенін анық біледі. Бұл оның өзін-өзі дамытуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, ата-анамен байланыс та бастауыш білім беруде ерекше рөл атқарады. Оқушының дамуы тек мектепте ғана емес, үйде де жалғасады. Сондықтан мұғалім мен ата-ана арасында тығыз байланыс болуы қажет. Бұл оқушының оқу үлгерімін жақсартуға және оның тәрбиесіне оң әсер етеді. Бастауыш білім берудің тағы бір маңызды аспектісі – оқушылардың эмоционалдық дамуы. Бұл кезеңде балалардың эмоциялары тұрақсыз болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушылардың психологиялық жағдайын ескеріп, қолдау көрсетуі тиіс. Қолайлы психологиялық орта оқушылардың оқуына оң әсер етеді.

Қорыта айтқанда, бастауыш білім беру – тек білім беру емес, ол – тұлға қалыптастыру үдерісі. Оның мақсаттары мен міндеттері оқушының жан-жақты дамуына бағытталған. Заманауи талаптарға сәйкес бастауыш білім беру жүйесі үнемі дамып, жетілдіріліп отырады. Дидактикалық қағидаларды дұрыс қолдану, жаңа технологияларды тиімді пайдалану, мұғалімнің кәсіби шеберлігі – осының барлығы сапалы білім берудің кепілі болып табылады. Бүгінгі бастауыш сынып оқушысы – ертеңгі қоғамның толыққанды мүшесі. Сондықтан оның сапалы білім алып, дұрыс тәрбие алуы – бүкіл қоғамның маңызды міндеті. Осы міндетті жүзеге асыруда бастауыш білім беру жүйесінің орны ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2020.
3. Әбдіғапбарова Ұ.М. Педагогика. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
4. Аймауытов Ж. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1992.
5. Бабаев С.Б., Құдиярова А.М. Педагогика негіздері. – Алматы: Білім, 2011.
6. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2004.
7. Подласый И.П. Педагогика. – Москва: Владос, 2012.
8. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – Москва: Просвещение, 1999.
9. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва: Интеллект-Центр, 2000.
10. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
11. Piaget J. The Psychology of the Child. – New York: Basic Books, 1969.
12. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.

БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Тамабай Ә.М., Тансықбай Б., Абдіғасыр Б.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aseltamabai@yandex.kz, Asel Tamabay (0009-0008-6877-6610) — Мой ORCID

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сыныптағы оқу әрекетін ұйымдастыруда белсенді оқыту әдістерін қолданудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады. Белсенді оқыту әдістерінің оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудағы, сыни ойлау қабілетін дамытудағы және шығармашылық дағдыларын қалыптастырудағы рөлі талданады. Бастауыш білім беру кезеңінің психологиялық ерекшеліктері ескеріле отырып, ойын технологиясы, топтық жұмыс, проблемалық оқыту және жобалық әдістердің тиімділігі сипатталады. Мұғалімнің ұйымдастырушы ретіндегі қызметі және заманауи білім беру талаптарына сәйкес оқу сапасын арттыру жолдары көрсетіледі.

Түйін сөздер: бастауыш білім беру, белсенді оқыту, оқу әрекеті, танымдық белсенділік, ойын технологиясы, сыни ойлау.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения активных методов обучения в организации учебной деятельности в начальной школе. Анализируется роль активного обучения в развитии познавательной активности учащихся, формировании критического мышления и творческих способностей. С учетом возрастных и психологических особенностей младших школьников описывается эффективность игровых технологий, групповой работы, проблемного и проектного обучения. Подчеркивается роль учителя как организатора образовательного процесса и пути повышения качества обучения в соответствии с современными требованиями.

Ключевые слова: начальное образование, активное обучение, учебная деятельность, познавательная активность, игровые технологии, критическое мышление.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of using active learning methods in organizing educational activities in primary school. The role of active learning in developing students' cognitive activity, critical thinking skills, and creativity is analyzed. Considering the psychological characteristics of primary school learners, the effectiveness of game-based learning, group work, problem-based learning, and project methods is described. The teacher's role as an organizer of the educational process and ways to improve the quality of education in accordance with modern requirements are highlighted.

Keywords: primary education, active learning, educational activity, cognitive development, game-based learning, critical thinking.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқушыны тек білімді меңгеруші ретінде емес, белсенді, ізденімпаз, шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыруды мақсат етеді. Осы тұрғыда бастауыш сыныптағы оқу әрекетін тиімді ұйымдастыру ерекше маңызға ие. Себебі дәл осы кезеңде баланың танымдық қабілеттері дамып, оқу дағдылары қалыптасады және болашақ білім алу негізі қаланады. Сондықтан сабақ үдерісінде белсенді оқыту әдістерін қолдану – уақыт талабы.

Белсенді оқыту әдістері – оқушыны оқу процесінің негізгі субъектісі ретінде қарастыратын, оның дербестігін, ойлау белсенділігін және шығармашылық қабілетін дамытатын тәсілдер жүйесі. Дәстүрлі оқытуда мұғалім негізгі ақпарат көзі болса, белсенді оқытуда оқушы білімді өзі іздеп табады, талдайды, салыстырады және қорытынды жасайды. Мұндай тәсіл баланың өз күшіне сенімділігін арттырып, жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеру өте маңызды. Бұл жаста балалардың зейіні тұрақсыз болғанымен, қызығушылығы жоғары болады. Олар ойын арқылы, көрнекілік арқылы және әрекет барысында жақсы үйренеді. Сондықтан белсенді әдістерді қолдану олардың оқу процесіне қызығушылығын арттырады және сабақты жандандырады. Мысалы, ойын технологиясын пайдалану арқылы күрделі тақырыптарды жеңіл меңгертуге болады. Дидактикалық ойындар, рөлдік тапсырмалар балалардың есте сақтау қабілетін дамытып қана қоймай, олардың әлеуметтік дағдыларын да жетілдіреді.

Сонымен қатар топтық жұмыс та бастауыш сыныпта тиімді әдістердің бірі болып табылады. Топта жұмыс істеу барысында оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдауға, өз ойын еркін айтуға үйренеді. Бұл олардың коммуникативтік қабілеттерін дамытады және ынтымақтастыққа тәрбиелейді. Бірлескен әрекет арқылы балалар ортақ мақсатқа жетуді үйренеді, бұл олардың жауапкершілігін арттырады.

Белсенді оқытуда проблемалық жағдайлар жасау да маңызды рөл атқарады. Мұғалім дайын жауап бермей, оқушыларға ойлануға мүмкіндік береді. Оқушылар мәселені өз бетімен шешуге тырысады, түрлі нұсқаларды қарастырады және қорытынды жасайды. Бұл әдіс сыни ойлауды дамытады және білімді терең меңгеруге ықпал етеді.

Бастауыш сыныптағы оқу әрекетін ұйымдастыру барысында мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім бағыттаушы, ұйымдастырушы және кеңесші қызметін атқарады. Ол сабақта қолайлы психологиялық ахуал қалыптастырып, әр оқушының белсенді қатысуына жағдай жасауы тиіс. Сабақ барысында көрнекі құралдарды, интерактивті әдістерді және заманауи технологияларды қолдану да тиімді нәтиже береді.

Белсенді оқыту әдістерін жүйелі түрде қолдану оқушылардың білім сапасын арттырады. Мұндай сабақтарда балалар тек тыңдаушы емес, белсенді қатысушы болады. Олар өз ойын дәлелдеуге, пікір айтуға, шешім қабылдауға үйренеді. Бұл дағдылар болашақта олардың өмірлік қабілеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптағы оқу әрекетін тиімді ұйымдастыруда белсенді оқыту әдістерінің маңызы зор. Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілетін дамытады және өз бетімен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырады. Заманауи білім беру талаптарына сәйкес, әрбір мұғалім сабақ барысында белсенді әдістерді тиімді қолдана отырып, оқушының жан-жақты дамуына жағдай жасауы қажет. Себебі сапалы білім – болашақтың негізі.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, шығармашыл, ойлау қабілеті жоғары тұлға қалыптастыру. Бұл міндетті жүзеге асыру ең алдымен бастауыш білім беру сатысынан басталады. Себебі бастауыш сынып – баланың тұлғалық дамуының негізі қаланатын кезең. Осы жаста оқушының танымдық қызығушылығы, оқу дағдысы, қарым-қатынас мәдениеті және дербестігі қалыптасады. Сондықтан оқу әрекетін тиімді ұйымдастыруда белсенді оқыту әдістерінің рөлі ерекше.

Белсенді оқыту әдістері – оқушыны оқу процесінің орталығына қоятын, оның дербес ойлауына, ізденуіне және шығармашылық әрекетіне бағытталған педагогикалық тәсілдер жүйесі. Бұл әдістер оқушының тек дайын білімді қабылдауын емес, сол білімді өз тәжірибесі арқылы меңгеруін қамтамасыз етеді. Мұндай тәсіл баланың танымдық белсенділігін арттырып, оқу үдерісіне деген қызығушылығын күшейтеді.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде мұғалім негізгі ақпарат беруші рөлін атқарса, белсенді оқытуда мұғалім – ұйымдастырушы, бағыттаушы және кеңесші. Ал оқушы – зерттеуші, ізденуші және белсенді қатысушы. Бұл өзгеріс білім сапасын арттыруға, оқушылардың өз бетімен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктері белсенді әдістерді қолдануға өте қолайлы. Бұл жаста балалардың қиялы дамыған, есте сақтау қабілеті жақсы, бірақ зейіні тұрақсыз болады. Сондықтан сабақ барысында ойын элементтерін, көрнекіліктерді және практикалық тапсырмаларды қолдану тиімді нәтиже береді. Ойын – баланың табиғи әрекеті болғандықтан, ол арқылы оқу материалын меңгерту жеңіл әрі қызықты өтеді.

Белсенді оқыту әдістерінің бірі – ойын технологиясы. Дидактикалық ойындар оқушылардың логикалық ойлауын дамытады, жылдам шешім қабылдауға үйретеді. Рөлдік ойындар балалардың тіл байлығын арттырып, әлеуметтік дағдыларын жетілдіреді. Сабақ барысында ойын элементтерін қолдану оқушылардың шаршауын азайтып, сабаққа деген ынтасын арттырады.

Сонымен қатар топтық және жұптық жұмыс әдістері де маңызды орын алады. Топпен жұмыс істеу барысында оқушылар бір-бірімен пікір алмасады, өз ойларын дәлелдеуге үйренеді. Бұл әдіс ынтымақтастықты қалыптастырады және жауапкершілікті арттырады. Бірлескен жұмыс оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамытады, өзара сыйластыққа тәрбиелейді.

Проблемалық оқыту әдісі де бастауыш сыныпта тиімді қолданылады. Бұл әдіс арқылы оқушыларға дайын жауап берілмей, белгілі бір мәселе ұсынылады. Олар мәселені өздері шешуге тырысады, түрлі нұсқаларды қарастырады. Нәтижесінде сыни ойлау қабілеті дамиды. Оқушы тек ақпаратты есте сақтап қана қоймай, оны талдайды және қолдана біледі.

Жобалық әдіс те белсенді оқытуда маңызды рөл атқарады. Жоба орындау барысында оқушылар зерттеу жүргізеді, ақпарат жинайды, нәтижесін қорғайды. Бұл олардың шығармашылық қабілетін дамытады және дербестігін арттырады. Жоба жұмысы оқушыны жауапкершілікке, жүйелі жұмыс жасауға үйретеді.

Бастауыш сыныпта оқу әрекетін ұйымдастыруда мұғалімнің шеберлігі ерекше маңызды. Мұғалім сабақтың мақсатын нақты анықтап, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеруі қажет. Сабақ құрылымы қызықты әрі жүйелі болуы тиіс. Сергіту сәттері, интерактивті тапсырмалар, көрнекі құралдар оқу үдерісін жандандырады. Сонымен қатар әр оқушының белсенді қатысуына мүмкіндік беру – табысты сабақтың негізгі шарты.

Белсенді оқыту әдістерін қолдану оқушылардың білім сапасын арттырып қана қоймай, олардың тұлғалық дамуына да ықпал етеді. Мұндай сабақтарда оқушылар өз ойын еркін жеткізеді, пікірталасқа қатысады, шешім қабылдайды. Бұл дағдылар олардың болашақта қоғамда өз орнын табуына көмектеседі.

Қазіргі заман талабы – шығармашыл, ойлай білетін, жаңашыл тұлға тәрбиелеу. Осы мақсатқа жету үшін бастауыш сыныптан бастап белсенді оқыту әдістерін жүйелі түрде қолдану қажет. Себебі білімнің сапасы – елдің болашағының кепілі. Оқушыны белсенділікке баулу арқылы біз оның бойында ізденімпаздықты, жауапкершілікті және өзіне деген сенімділікті қалыптастырамыз.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптағы оқу әрекетін ұйымдастыруда белсенді оқыту әдістері ерекше маңызға ие. Олар оқушының танымдық қызығушылығын арттырып, білімді терең меңгеруге жағдай жасайды. Белсенді әдістерді тиімді қолдану арқылы мұғалім сапалы білім беріп қана қоймай, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастырады. Сондықтан заманауи білім беру жүйесінде белсенді оқыту – уақыт талабы әрі қажеттілік болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесі оқушыны тек білім алушы ретінде ғана емес, жан-жақты дамыған, ойлай алатын, өз пікірін білдіре алатын тұлға ретінде қалыптастыруды көздейді. Осы мақсатқа жету үшін оқу үдерісінде дәстүрлі оқыту әдістерімен қатар белсенді оқыту тәсілдерін қолдану маңызды болып отыр. Әсіресе бастауыш сыныпта оқу әрекетін дұрыс ұйымдастыру – оқушының болашақтағы білім сапасының негізін қалайды. Сондықтан белсенді оқыту әдістерін қолдану – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі.

Бастауыш сынып – баланың мектеп өміріне алғаш қадам басатын кезеңі. Бұл кезеңде оқушының оқуға деген қызығушылығы, танымдық белсенділігі, қарым-қатынас мәдениеті қалыптасады. Егер осы уақытта оқыту процесі дұрыс ұйымдастырылса, бала білім алуға ынталы, ізденімпаз, белсенді тұлға болып қалыптасады. Ал егер сабақтар бірсарынды, тек мұғалімнің түсіндіруіне негізделсе, оқушының қызығушылығы төмендеп, оқу әрекетіне деген немқұрайдылық пайда болуы мүмкін. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімі әр сабақты қызықты, мазмұнды әрі белсенді түрде ұйымдастыруы тиіс. Белсенді оқыту әдістері – оқушының оқу процесіне белсенді қатысуына негізделген әдістер жүйесі. Бұл тәсілдер арқылы оқушы тек тыңдаушы емес, білімді өз бетімен меңгеретін, талдайтын және қолданатын тұлғаға

айналады. Белсенді оқыту барысында оқушылар сұрақ қояды, пікір алмасады, өз ойын дәлелдеуге тырысады. Бұл олардың сыни ойлау қабілетін дамытып, білімді терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеру белсенді оқыту әдістерін қолдануда маңызды рөл атқарады. Бұл жаста балалардың зейіні тұрақсыз, бірақ қызығушылығы жоғары болады. Олар ұзақ уақыт бір орында отыра алмайды, сондықтан сабақ барысында қозғалыс, ойын элементтері болуы қажет. Сонымен қатар балалар көрнекілік арқылы жақсы қабылдайды, сондықтан түрлі суреттер, бейнелер, кестелер қолдану тиімді. Белсенді әдістер осы ерекшеліктерді ескере отырып, оқушылардың оқу процесіне қызығушылығын арттырады.

Белсенді оқыту әдістерінің ең тиімді түрлерінің бірі – ойын технологиясы. Ойын бастауыш сынып оқушылары үшін табиғи әрекет болып табылады. Ойын арқылы бала еркін ойлап, өз қабілетін көрсетеді. Дидактикалық ойындар арқылы оқушылар жаңа материалды жеңіл меңгереді. Мысалы, сөздік ойындар тіл дамытуға көмектессе, логикалық ойындар ойлау қабілетін дамытады. Сонымен қатар рөлдік ойындар оқушылардың сөйлеу дағдыларын жетілдіріп, олардың әлеуметтік тәжірибесін арттырады.

Тағы бір маңызды әдіс – топтық жұмыс. Топтық жұмыс барысында оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, пікір алмасады. Олар ортақ шешім қабылдауға үйренеді және бір-біріне көмектеседі. Бұл әдіс оқушылардың коммуникативтік қабілетін дамытып, ынтымақтастыққа тәрбиелейді. Сонымен қатар топтық жұмыс әр оқушының сабаққа қатысуын қамтамасыз етеді, себебі әрқайсысы белгілі бір рөл атқарады.

Проблемалық оқыту әдісі де бастауыш сыныпта тиімді қолданылады. Бұл әдісте мұғалім дайын ақпарат бермейді, керісінше оқушыларға мәселе ұсынып, оны шешуге бағыттады. Оқушылар өз бетімен ойланып, түрлі шешімдер ұсынады. Бұл олардың логикалық ойлауын дамытып, білімді терең түсінуіне ықпал етеді. Проблемалық тапсырмалар оқушыларды ізденуге, зерттеуге және қорытынды жасауға үйретеді.

Жобалық әдіс те белсенді оқыту әдістерінің бірі болып табылады. Жоба жасау барысында оқушылар белгілі бір тақырып бойынша зерттеу жүргізеді, ақпарат жинайды және нәтижесін ұсынады. Бұл олардың шығармашылық қабілетін дамытып, дербестігін арттырады. Жоба жұмысы оқушыларды жауапкершілікке үйретіп, ұзақ мерзімді мақсат қоюға дағдыландырады.

Белсенді оқыту әдістерін қолдануда мұғалімнің рөлі ерекше. Мұғалім тек білім беруші емес, оқушылардың оқу әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы болуы тиіс. Ол сабақ барысында әр оқушының белсенді қатысуына жағдай жасап, қолайлы психологиялық орта қалыптастыруы қажет. Сонымен қатар мұғалім оқушылардың деңгейіне қарай тапсырмалар беріп, олардың мүмкіндіктерін ескеруі тиіс.

Сабақты тиімді ұйымдастыру үшін мұғалім түрлі әдіс-тәсілдерді үйлестіре қолдануы керек. Мысалы, сабақтың басында қызығушылықты арттыру үшін ойын элементтерін қолданса, негізгі бөлімде топтық жұмыс немесе проблемалық тапсырмалар беруге болады. Ал сабақ соңында рефлексия жүргізу арқылы оқушылар өз білімін бағалап, қорытынды жасайды. Бұл тәсіл сабақтың тиімділігін арттырады.

Белсенді оқыту әдістерін қолдану оқушылардың білім сапасын арттыруға үлкен әсер етеді. Мұндай сабақтарда оқушылар тек тыңдаушы емес, белсенді қатысушы болады. Олар өз ойын еркін жеткізіп, пікір алмасады. Бұл олардың сенімділігін арттырып, тұлғалық дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар белсенді әдістер оқушылардың есте сақтау қабілетін жақсартып, білімді ұзақ уақыт сақтауға көмектеседі.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялардың дамуы да белсенді оқыту әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Интерактивті тақта, онлайн тапсырмалар, түрлі білім беру платформалары сабақтың қызықты өтуіне ықпал етеді. Мұндай құралдар оқушылардың назарын аударып, оқу процесін жандандырады. Сондықтан мұғалім заманауи технологияларды тиімді пайдалана білуі қажет.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптағы оқу әрекетін ұйымдастыруда белсенді оқыту әдістерін қолдану – білім сапасын арттырудың тиімді жолы. Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін дамытып, шығармашылық қабілетін қалыптастырады. Белсенді оқыту арқылы оқушы өз білімін өзі құрастырады, бұл оның өмірлік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан әрбір мұғалім өз тәжірибесінде белсенді әдістерді кеңінен қолдануы тиіс. Себебі белсенді, ойлай алатын, ізденімпаз оқушы – болашақтың кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Құсайынов. Білім беру сапасын арттыру жолдары. – Алматы: Рауан, 2013.
 2. Ж. Қараев. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы. – Алматы, 2012.
 3. Н. Нұрахметов. Педагогикалық технологиялар. – Алматы: Білім, 2014.
 4. В. П. Беспалько. Слагаемые педагогической технологии. – Москва, 2013.
 5. Е. С. Полат. Современные педагогические и информационные технологии в образовании. – Москва: Академия, 2015.
 6. А. В. Хуторской. Современная дидактика. – Санкт-Петербург, 2017.
-

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ МЯСА ОВЕЦ

Тенлибаева А.С.

К.С-Х.Н.,

Университет им. Ж.А.Ташенева, Шымкент

aiken_1963@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4212-3570>

Аннотация. Изучена мясная продуктивность баранчиков гиссарской породы овец при нагуле в условиях Южного Казахстана. Приведены данные исследований по убойным качествам, морфологическому и химическому составу мяса. Животные характеризовались удовлетворительными показателями мясной продуктивности

Ключевые слова: Южный Казахстан, гиссарская, порода, убойные качества, морфологический состав туши, химический состав мяса, белковокачественный показатель.

Актуальность темы. Большим резервом для успешного решения поставленных задач по увеличению производства мяса в условиях Казахстана является дальнейшее развитие курдючного овцеводства. Курдючное овцеводство в стране представлено казахской курдючной, эдильбаевской, джайдара и гиссарской породами. Гиссарская порода овец выделяется среди всех пород овец мясо-сального направления, поэтому повышение ее продуктивности в этом направлении имеет важное значение. Несмотря на широкое распространение гиссарских овец в Таджикистане (55% от всего поголовья овец) и Узбекистане (44%), в Казахстане разводится небольшое поголовье этих овец (около 0,8%) и нет высокопродуктивных отселекционированных стад. В неплеменных стадах, которые разводятся в Южном Казахстане недостаточно изучены воспроизводительные, продуктивные, нагульные и откормочные способности овец.

В связи с этим, изучение продуктивных качеств , методов выращивания, нагула и откорма молодняка овец представляет научный, практический интерес и весьма актуально.

Цель и задачи исследований. Целью наших исследований являлось изучение мясной продуктивности овец гиссарской породы завезенных из Таджикистана при акклиматизации в новых экологических условиях обитания - горно-степной зоне юга Казахстана.

Материалы и методика научных исследований. Экспериментальная работа проводилась в крестьянском хозяйстве «Раушан», Сайрамского района, Южно-Казахстанской области. Хозяйство расположено в северо-восточной зоне Южно-Казахстанской области.

Климат резкоконтинентальный, засушливый минимальные температуры воздуха -27,3

⁰С; максимальные температуры воздуха - 42,7⁰С

Среднегодовое количество атмосферных осадков 523 мм. Большое количество осадков падает на зимнее, ранне-весеннее время. Снежный покров непостоянный и неустойчивый, высота снежного покрова -18 см, господствующими направлениями ветра в районе являются северные, северо-восточные, восточные ветры.

После рождения ягнята находились в одной отаре, в одинаковых условиях кормления и содержания до 4 месячного возраста, после отбивки от маток баранчики были сформированы по возрасту и массе в группу из 30 голов, из них 3 типичных баранчика были отобраны для убоя, а оставшиеся 27 голов находились на пастбищном содержании в течении 60 дней. Для ускорения нагула овцам давали ячменную дерть от 0,3 кг и минеральную подкормку-поваренную соль, которая находилась в постоянном доступе.

Мясную продуктивность изучали по результатам контрольных убоев по методике ВИЖа (1978) [1], по 3 типичным баранчикам в возрасте 4 и 6 месяцев. При убое определяли убойные качества, морфологический состав туши, химический состав мяса по показателям содержания влаги, протеина, золы, жира, Са, Р и площади мышечного глазка длиннейшей мышцы спины.

Убойная масса и убойный выход. Нарыл на подножном корме является самым доступным и дешевым способом подготовки овец для реализации на мясо.

Основными показателями мясной продуктивности является живая масса, масса охлажденной туши, убойная масса, убойный выход, морфологический состав туши, химический состав мяса.

Важным прижизненным показателем мясной продуктивности является предубойная масса животных. В ряде исследований мясной продуктивности установлено, что предубойная масса положительно коррелирует с массой туш ($r = 0,90-0,96$). [2]

Важнейшим показателем мясных качеств животных является убойный выход. В зависимости от породы, возраста и упитанности убойный выход колеблется от 38 до 55%. Как свидетельствуют данные таблицы 1, откорм баранчиков в течение двух месяцев существенно повлиял на убойные качества подопытных животных.

По нашим данным, предубойная живая масса баранчиков в 4-х месячном возрасте составила 44,3 кг, убойная масса - 22,06 кг, убойный выход 49,79%, а в 6-ти месячном возрасте после нагула соответственно – 52,35 кг; 27,22 и 53,0%. Общий прирост живой массы за период откорма составил 8,05 кг, среднесуточный привес – 134,17 г.

Таблица 1- Убойные качества баранчиков

Показатели	в 4 месяца при отбивке	в 6 месяцев после нагула
Предубойная живая масса	44,3± 0,33	52,35±0,41
Масса туши (без курдюка)	18,56±0,38	21,87±0,33
Масса курдюка	3,20± 0,19	4,97±0,33
Масса внутреннего сала	0,3± 0,05	0,38±0,14
Убойная масса	22,06± 0,51	27,22±0,44
Убойный выход, %	49,79	53,0

Морфологический состав туши. В результате обвалки туш после убоя и сортовой разрубки туш нами было установлено, что животные характеризовались удовлетворительными показателями мякотной части и соответственно коэффициентом мясности, о чем свидетельствуют данные таблицы 2.

Мясность туши (соотношение мякотной части и костей) животных в 4-х месячном возрасте составила 77,53%, а после нагула 79,74%.

Таблица 2- Морфологический состав туши баранчиков

Период	Мякоть, кг		Кости, кг	%	Коэффициент мясности	Площадь мышечного глазка, см ²
в 4-х месячном возрасте	14,39 ±0,06	7,53	4,1 7±0,01	2 2,47	3,45±0,0 7	28,57± 0,04
в 6-ти месячном возрасте	17,44 ±0,17	9,74	4,4 3±0,09	2 0,25	3,94±0,1 8	30,00± 0,003

Химический состав мяса. Качество баранины ее пищевая ценность во многом зависят от химического состава и количественного содержания в ней основных составляющих компонентов: влаги, белков, жиров, золы. С практической точки зрения, очень важно для производителя использовать на мясо животных в более раннем возрасте, т.е. разводить скороспелых животных, так как одним из основных признаков скороспелости является лучшая способность трансформации корма в продукцию.[3]

Таблица 3 - Химический состав мяса, % (при натуральной влажности)

Показатели	В 4 месяца (при отбивке)	В 6 месяцев (после нагула)
Влага, %	63,56±0,31	62,08±0,46
Белок, %	18,95±0,23	19,1±0,6
Жир, %	16,5±0,47	17,8±0,34
Зола, %	0,99±0,60	1,02±0,03
Кальций, мг/кг	105,08±0,08	106,38±0,43
Фосфор, %	0,123±0,05	0,126±0,33

Изучение химического состава мякоти показало, что в 6-ти месячном возрасте содержание общей влаги в мясе уменьшается по сравнению с содержанием в мясе 4-х месячных баранчиков (2,33%), соответственно повышается содержание сухого вещества. Так же происходит некоторое увеличение белка (0,8%), жир (7,88%) и золы (3,03%).

Наиболее важной составной частью мяса является белок, биологическая полноценность которой определяется аминокислотным составом и прежде всего соотношением незаменимых и заменимых аминокислот.

Полноценность белков определяли по химическому составу длиннейшей мышцы спины.

Как видно из таблицы 3 по белковокачественному показателю баранчики после нагула в 6-ти месячном возрасте имели преимущество по сравнению с 4-х месячными на 4,8%.

Таблица 3-Белковокачественный показатель длиннейшей мышцы спины

Показатели	в 4 месяца (после отбивки)	в 6 месяцев (после нагула)
Оксипролин, %	39,51	34,8
Триптофан, мг/%	340,16	313,95
Белковокачественный показатель	8,61	9,02

Таким образом, при изучении мясной продуктивности гиссарских овец завезенных из Таджикистана и разводимых в новых экологических условиях Южно-Казахстанской области, при содержании ягнят на пастбищах до отбивки средняя живая масса ягнят достигла 44,3 кг, убойная масса 22,06 кг, убойный выход 49,79%, после отбивки за 60 дней нагула эти же показатели составили соответственно 52,35 кг; 27,22 кг и 53,0%, общий прирост живой массы баранчиков составил 8,05 кг, среднесуточный прирост - 134,2 г., по морфологическому и химическому составу мяса животные характеризовались удовлетворительными показателями.

Литература:

1. Фарсыханов С.И. «Гиссарская порода овец». Душанбе. 1981.»Ирфон»
2. Методические рекомендации «Изучение мясной продуктивности овец» М., 1978.
3. Юсупов А. Я. Совершенствование норм кормления племенных баранчиков гиссарской породы овец : Дис. канд. с.-х. наук : 06.02.02 : Душанбе, 2004

АЛМА ЖЕМІСІНІҢ ӨНІМДІЛІГІНЕ ТОПЫРАҚТАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ ӘСЕРІ

Толешова З.У.

№90 ДБАММГ химия пәні мұғалімі

Химия жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Аннотация. Мақалада №90 дарынды балаларға арналған мектеп гимназиясында жылыжайда алма ағашы өсірілген топыраққа агрохимиялық талдау жүргізіліп, химиялық элементтердің массалық үлесі анықталды. 10-20см тереңдіктегі элементтердің массалық үлесі. С-8,92%, О-51,95%, Na-0,70% Mg-1,76%, Al-5,29%, Si-17,38%, P-0,12%, К-1,84%, Са-7,94%, Ti-0,30% Fe-3,80% құрады. Мақалада топырақтың химиялық құрамын анықтау арқылы оның сапасы мен химиялық көрсеткіштерін реттеу әдістері мен тәсілдерін жетілдіру қарастырылған. Азот қосылыстары топырақта көп болса өсімдіктердің вегетациялық мүшелері қаулап өсіп, ылғалды көп жұмсайды. Фосфор заттары топырақтан ылғалды тек қана қажетті мөлшерде алуға көмектеседі.

Топырақ - ұзақ уақыт жүргізілген күрделі және комплексті процестер нәтижесінде пайда болған және өзгеруші бір құбылыс. Топырақ құрамында белгілі бір мөлшерде өсімдік, жануар және микроорганизм қалдықтары болады. Бұлар топырақ құрамындағы заттардың органикалық қосылыс түріндегі негізгі қоры болып есептеледі. Топырақта топталған органикалық қалдықтар жайғана шіриді, оның сыртқы көрінісі және химиялық құрамы өзгеріп, күрделі жаңа қосынды түзеді [1].

Топырақ құнарына олардың химиялық құрамы да көп әсер етеді. Мәселен, құрғақ, шөлді аудандар топырағында мөлшерден артық суға еритін тұздар қосындысы жиі кездеседі. Оларды сумен шайып, артық тұздарды бұл топырақтардан кетірмейінше, ол жерлерден жақсы өнім алынбайды. Сонымен қатар кейбір топырақтардың сіңіру комплекстері натрий катионына қаныққан (сортаң) топырақ ортасының реакциясы сілтілі, олардың физикалық қасиеттері өте нашар, ылғалы жоқ кезде қатып, ал ылғал болғанда батпаққа айналып құнарсыз болады. Керісінше, кейбір топырақтардың сіңіру комплексі, сіңірілген сутегі, біршама алюминий катионына қаныққан (орманды зонаның күлгін топырақтары), олардың топырақ ортасының реакциясы қышқыл болып көптеген мәдени өсімдіктер үшін құнарсыз болады [2]. Міне осы жағдайларды қолдан жақсартпайынша, бұл топырақтардан жақсы өнімдер алу мүмкін емес.

Топырақтың қышқылдылығы - ең негізгі экологиялық фактор. Ол жоғарғы сатыдағы өсімдіктердің және топырақ организмдерінің өмір сүру шартын, сондай-ақ топырақтағы ластаушылардың қозғалысын (бірінші орында металдар) анықтайды [3]. Жоғарғы

қышқылдылық кезінде ауыл шаруашылық өсімдіктерінің көп түрлерінің өсуі және дамуы баяулайды, микроорганизмдерінің өмір сүруі бұзылады.

Азот өсімдік үшін негізгі қоректік элементтердің бірі. Топырақтағы азоттың 5%-ы гумус құрамында болады. Азоттың жалпы қоры органикалық заттар мен гумус мөлшеріне тікелей байланысты. Қазақстан топырағының жыртылатын қабатында жалпы азот мөлшері 0,05%-дан 0,5%-ға дейін ауытқып отырады. Азоттың жылжымалы формасына жеңіл ыдырайтын азот қосылыстары жатады. Жеңіл ыдырайтын азот өсімдіктің азоттық қорегінің көзі болып саналады және оның мөлшері көктемнен күзге қарай азаяды. Ал өсімдіктің қоректеуіне қажетті минералды азот қосылыстары (аммоний мен нитрат иондарының тұздары) органикалық заттардың биохимиялық жолмен ыдырауынан түзіледі [3,4]. Олардың мөлшері топырақ реакциясына, температурасына, ылғалдылығына, агротехникалық шараларға, қолданылатын тыңайтқыш түріне қарай өзгеріп отырады.

Минералдық фосфаттар құрамы топырақ типіне байланысты өзгереді. Ғалымдар топырақта фосфордың минералды қосылыстарының 200 түрі кездесетінін анықтады [4].

Топырақтың қатты фазасының біраз бөлігін органикалық заттар құрайды. Олардың ролі топырақта орасан зор. Топыраққа жылма-жыл өсетін өсімдіктер мен өлген жәндіктердің қалдықтары екі бағытта өзгеріске ұшыратады. Біріншіден, топырақтағы микроорганизмдердің әсерінен ыдырап, шіріп, жай минералды қосылыстарға ажырайды [5]. Екіншіден, осы организмдер қалдықтары микробтардың әрекетінен күрделі биохимиялық өзгерістерге ұшырап, олардан тұрақты органикалық зат-топырақ қарашіріндісі-гумусты түзеді.

Алма ағашы өсірілген топырақтан әртүрлі тереңдіктегі топырақты алып зерттелінді.

Топырақ құнарына олардың химиялық құрамы да көп әсер етеді. Калий жеткіліксіз болса өсімдік өте аласа болып өседі. Жапырақтары мен сабақтары нашар дамып, тірек ұлпасы жетілмейді. Алма ағашының сабақтары әлсіз болып, жатып қалады. Калий тамыр мен түйнек жақсы дамып, қоректік заттардың қорға жиналуы үшін керек. Алма ағашының қоректенуі үшін өте қарапайым заттарды пайдаланады. Өсімдіктерге қажетті калийдің мөлшері аналық тау жыныстарының құрамына байланысты болады.

Калий элементінің мөлшері топырақтың механикалық құрамына тікелей байланысты. Саз, саздақ топырақтарда 2-3%, құм, құмдақ топырақтарда 0,1-0,5% жалпы калий болады. Калий белсенді болғандықтан топырақта минералдық қосылыс түрінде ғана кездеседі. Күшті қышқылды топырақ барлық өсімдіктер үшін қолайсыз. рН-4-5- қышқылды топырақ, бұл жерде өсімдік өсіруге болады, бірақ аз мөлшерде. рН-5-6-әлсіз қышқылды топырақ, көп өнім алуға болатын өсімдікке қолайлы жер ал, рН 6-7- бейтарап топырақ көптеген өсімдік өсуі үшін қалыпты орта. рН 7-8-әлсіз сілтілі топырақ көп өсімдіктерді алуға қолайлы, бірақ барлық өсімдік түріне емес. рН 8-9-күшті сілтілі топырақ барлық өсімдіктерге қолайлы бола бермейді [6].

Біздің зерттеу жүргізген топырақтың құрамындағы 40-60см тереңдіктегі рН мөлшері көктем айында 7,981 ал күз айында 8,484 мөлшері көбейгенін 1- кестеден көруге болады.

1-кестеде көрініп тұрғандай көктем айында калийдің (К) массалық үлесі 1,96%, ал күз айында калийдің мөлшері азайғанын көреміз 1,69% құрайды.

Күз және көктем айында алынған сынама топырақтың 900°C температурада растрлі электронды микроскопияның көмегімен анықталған калийдің массалық үлесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1-Алма ағашы өсірілген топырақтың әртүрлі тереңдіктегі калийдің массалық үлесі

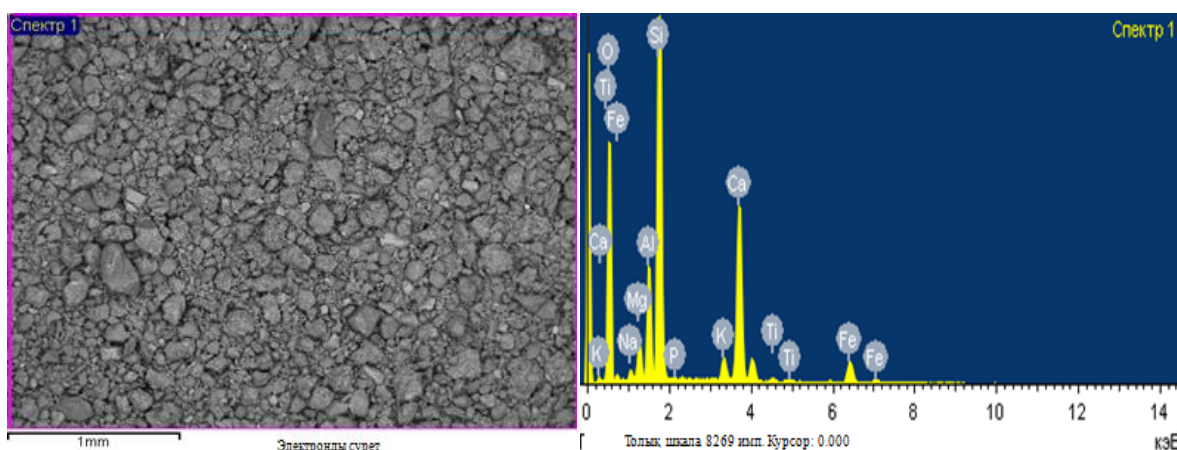
Көрсеткіштер	рН	Көктем айында алынған калий мөлшері	рН	Күз айында алынған калий мөлшері
Алынған тереңдік ,см				

15-20	7,337	1,89	8,491	1,94
20-40	8,258	1,50	8,601	1,79
40-60	7,981	1,73	8,484	1,69

Алма жемісінің өсуіне өнім беру үшін қажетті қоректік элементтердің маңызы ерекше. Фотосинтез кезінде алма ағашының жапырағы арқылы және топырақтан алатын химиялық элементтердің белсенділігіне байланысты өнімнің молаюына жағдай жасайды. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесіне қарағанда топырақтағы негізгі минералдық қоректік заттар, азот жеткіліксіз болса өсімдіктің өсуі бөгеледі, жапырағының жасыл болуы өзгереді биохимиялық процестер жиынтығы бұзылады. Алма ағашының өнімі күрт кемиді. Фосфор жеткіліксіз болып, алма ағашының азот қорегі шамадан тыс көп болса, онда ол керісінше алма ағашына кері әсер етеді, алма жемісінің пісуі кешеуілдейді және бір мезгілде піспейді.

Кесте 2- Алма ағашы өсірілген топырағының химиялық құрамы (40-60см тереңдікте)

Э лемент		a	g	l	i			a	i	e
М ассалық үлес	9,45	,92	,31	,71	0,25	,06	,69	4,67	,39	,56

Күз айында алынған топырақтың 900⁰С температурада растрлі электронды микроскоптың көмегімен анықталған химиялық элементтің массалық үлесі 2- кестеде, 1- суретте көрсетілген.

Көміртегі, сутегі, азот, фосфор - органогендік элементтер. Олардың топыраққа тигізер пайдасы көп. Көміртегі гумустың, органикалық қалдықтардың құрамында, сутегі газдардың, өсімдік пен жануарлардың денелеріндегі органикалық заттарда болады.

Сурет 1-Алма ағашы өсірілген топырағының растрлі электронды микроскопияның көмегімен анықталған массалық үлесі (40-60 см тереңдікте).

Көміртегі органикалық заттарға бай топырақтарда 3-10%, сутегі 3-6% мөлшерде. Топырақ арқылы биосферадағы оттегі, көміртегі, азот, магний, фосфор, калий, күкірт т.б. маңызды элементтер айналымы жүреді. Топырақта алюминий мөлшері көктем айында 5,85 %, ал күз айында 5,71 %.

Зерттеу нәтижесі алынған мәліметтерде темір мөлшері көктем айында 4,89 %, ал күз айында 4,56 %, темір мөлшері азайғанын көруге болады.

Топырақтың тұздануы кезінде олардың құрамында суда еритін кешенді натрий және магний иондарының жинақталуы жүреді. Жүргізілген зерттеулер бойынша көктем айында алынған сынамада Ca-15,49 %, Si-19,52 %, Na- 0,83 %, Ti- 0,40 %, ал күз айында Ca-14,67%, Si-20,25 %, Na-0,92 %, Ti- 0,39 %.

Фосфор тыңайтқышы егіс кезінде тұқыммен бірге берілді. Алма ағашында қант, крахмал, май және басқа қосылыстардың түзілуін қамтамасыз етеді [5].

2 – ші суреттерде зертханада алма ағашы өсіріліп, тыңайтқыштардың әсері зерттелді.

Алма ағашының өсуіне күлдің әсері

Алма ағашының өсуіне көңнің әсері

Алма ағашының өсуіне тыңайтқыштың әсері
топырақтағы өсуі

Алма ағашының құнарлы

2-сурет. Алма ағашының өсуіне тыңайтқыштардың әсері

Ғылыми зерттеулер бойынша өсімдіктің дамуы үшін мынадай корек ортасы болу керек. Олар азот, фосфор, калий, кальций, магний, темір, күкірт, көміртегі, оттегі, сутегі. Топырақта оттегі мөлшері көктем айында 48,98 %, ал күз айында 49,45 %. Жемістер үшін азоттың негізгі көзі топырақтың органикалық бөлігі. Азоттың көп бөлігі топырақтың қарашірігінде болады. Бірақ қарашіріктегі азоттың көбі күрделі қосылыстар түрінде болады. Сондықтан оны алма ағаштары сіңіре алмайды. Сіңірілуі үшін күрделі азот түрлі микробиологиялық процестерге қатысады.

Топырақта фосфордың өзгеріске ұшырауы екі себептен болады: органикалық фосфордың минерал қосылысқа айналуы және фосфор қышқылы тұздарының ерімейтін қосылыстан ерігіш күйге көшуі.

Кремний – топырақта ең көп тараған элемент. Кремний қосындыларының негізгісі кварц (SiO_2), ол силикаттар құрамында басым. Жақсы өнім алу үшін топыраққа көбінесе азот, фосфор және калий, кейде кальций магний жетіспейді. Топырақтың құнарлығын жақсарту үшін минералды тыңайтқыштар қолданылады. Әдетте фосфор тыңайтқышын енгізу өнім шығымдылығын көп арттырмайды, алайда олардың сақтауға төзімділігін жақсартады. Жемістерде фосфор өте аз болса олардың тыныс алу қарқындылығы артып, шірігіш келеді.

Тыңайтқыш қосылған топырақта өскен алма ағашы, минералды тыңайтқышсыз өскен алма ағашымен салыстырғанда айырмашылық байқалады. Бойының ұзындығы, жапырақтары кең жайылып, тамыр жүйесі жақсы дамиды. Азот, фосфор, калий тыңайтқыштары топырақтың химиялық құрамын жақсартады.

Қорыта айтқанда топырақтарда сіңірілетін катиондар арасында кальций мен магний мөлшері көп болады.

Алма ағашы өсірілген топыраққа агрохимиялық талдау жүргізіліп, химиялық элементтердің массалық үлесі анықталды.

Топырақтың құрамындағы 40-60см тереңдіктегі химиялық элементтердің массалық үлесі О-49,45%, Na-0,92%, Mg-2,31%, Al-5,71%, Si-20,25%, P-0,06%, K-1,69%, Ca-14,67%, Ti-0,39% Fe-4,56%.

Топырақтағы ылғал қоры көктем айларында жоғары, ал жазға қарай күрт төмендейді. Оның өзгеруі негізінен топырақтың жоғары қабаттарында жүретіндігі анықталды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Елешев Р, Сапаров А, Балғабаев Ә, Туктугулов Е. Агрохимия және тыңайтқыш қолдану: -Алматы, «Агроуниверситет» 2010.- 450 б.
2. Зинченко В .А. Химическая защита растений: средства, технология и экологическая безопасность / Учебное пособие. -2-е изд. перераб. и доп. – М : КолосС, 2012. – 247 с.
3. Соколова Т.А., Трофимов С.Я. Сорбционные свойства почв. Адсорбция. Катионный обмен: учебное пособие по некоторым главам химии почв. – Тула: Гриф и К, 2009. – 172с.
4. Орлов Д.С., Садовникова Л. К., Суханова Н.И. Химия почв. -Москва: Высшая школа, 2005.-558с.
5. Самофалова И.А. Химический состав почв и почвообразующих пород: - Пермь, «Пермская ГСХА» 2009. -132 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ DAҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Тамабай Ә.М., Төлеген А.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының оқытушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aseltamabai@yandex.kz, Asel Tamabay (0009-0008-6877-6610) — Мой ORCID

6B01302-Бастауыш білім беру (IP) БББ білім алушысы

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақала бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамыту әдістерін зерттеуге арналған. Оқу, жазу, логикалық ойлау және шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыруға әсер ететін заманауи педагогикалық тәсілдер қарастырылады. Дидактикалық ойындар, шығармашылық тапсырмалар, интерактивті жаттығулар және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану сияқты практикалық әдістерге ерекше назар аударылады. Бақылаулар мен педагогикалық тәжірибелерді талдау негізінде оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, олардың мотивациясын арттыруға және оқу материалын сәтті игеруге ықпал ететін ең тиімді стратегиялар анықталды. Жұмыста бастауыш сынып оқушыларында негізгі дағдылардың сәтті дамуын қамтамасыз етудегі мұғалім мен білім беру ортасының рөлі көрсетілген.

Кілт сөздер: бастауыш сынып оқушылары, танымдық дағдылар, оқыту әдістері, дидактикалық ойындар, логикалық ойлау, білім берудегі АКТ, оқушыларды ынталандыру.

Аннотация. Статья посвящена исследованию методов развития познавательных навыков у младших школьников. Рассматриваются современные педагогические подходы, влияющие на формирование навыков чтения, письма, логического мышления и творческого мышления. Особое внимание уделено практическим методам, таким как дидактические игры, творческие задания, интерактивные упражнения и использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). На основе анализа наблюдений и педагогических практик выявлены наиболее эффективные стратегии, способствующие активизации познавательной деятельности учащихся, повышению их мотивации и успешному освоению

учебного материала. В работе подчеркивается роль учителя и образовательной среды в обеспечении успешного развития ключевых навыков у младших школьников.

Ключевые слова: младшие школьники, познавательные навыки, методы обучения, дидактические игры, логическое мышление, ИКТ в образовании, мотивация учащихся.

Abstract. The article is devoted to the study of methods for the development of cognitive skills in younger schoolchildren. Modern pedagogical approaches that influence the formation of reading, writing, logical thinking and creative thinking skills are considered. Special attention is paid to practical methods such as didactic games, creative tasks, interactive exercises and the use of information and communication technologies (ICT). Based on the analysis of observations and pedagogical practices, the most effective strategies have been identified to enhance the cognitive activity of students, increase their motivation and successfully master the educational material. The paper highlights the role of teachers and the educational environment in ensuring the successful development of key skills among younger students.

Key words: primary school students, cognitive skills, teaching methods, didactic games, logical thinking, ICT in education, student motivation.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамыту қазіргі білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бастауыш мектепте оқудың, жазудың, ойды ауызша және жазбаша білдірудің, сондай-ақ логикалық және шығармашылық ойлаудың негізгі дағдылары қалыптасады, олар әрі қарай оқу мен жеке өсудің негізі болып табылады. Бұл дағдылардың тиімді дамуы оқыту әдістеріне, педагогикалық тәсілдерге және білім беру ортасына тікелей байланысты. Қазіргі жағдайда дидактикалық ойындар, шығармашылық тапсырмалар, Жобалық іс-шаралар және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) сияқты белсенді және интерактивті оқыту әдістерін қолдану үлкен маңызға ие. Олар оқу материалын игеруге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың мотивациясын арттыруға, сыни ойлау мен тәуелсіздікті дамытуға ықпал етеді. Бұл мақаланың мақсаты бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын тиімді дамытуға ықпал ететін әдістер мен тәсілдерді зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін жұмыста дағдыларды қалыптастырудың теориялық негіздері қарастырылады, Заманауи педагогикалық тәжірибелер талданады және оқытудың әртүрлі әдістерін практикалық қолдану мысалдары келтіріледі.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамытудың теориялық негіздері классикалық және заманауи педагогикалық тұжырымдамалар негізінде қалыптасады. Негізгі тәсілдердің бірі-жан Пиаженің когнитивті даму теориясы, оған сәйкес Балалар әлемді ойлау мен қабылдаудың қалыптасу кезеңдерінен өтеді. Бастауыш мектепте олар логикалық ойлау, заттарды жіктеу және қарапайым тұжырымдар жасау қабілеті белсенді дамып келе жатқан нақты операциялар сатысында. Осы кезеңдерді түсіну мұғалімдерге оқытудың тиісті әдістерін таңдауға және тапсырмаларды әр баланың даму деңгейіне бейімдеуге мүмкіндік береді. Лев Выготскийдің әлеуметтік-мәдени теориясы үлкен маңызға ие, ол әлеуметтік ортаның және мұғаліммен және құрдастарымен өзара әрекеттесудің танымдық дағдыларды қалыптастыруға әсерін көрсетеді. Выготский оқушылардың Құзыретті тәлімгердің қолдауымен жаңа білім мен дағдыларды игере алатындығын көрсететін "жақын даму аймағы" ұғымын енгізеді. Бұл тәсілді қолдану сабақтарды тиімді жоспарлауға, топтық жұмысты ұйымдастыруға және бастауыш сынып оқушыларында тәуелсіз ойлауды ынталандыруға көмектеседі. Қазіргі педагогикалық зерттеулер танымдық дағдыларды дамытудың бірнеше негізгі бағыттарын анықтайды:

—Оқу және жазу-сауатты оқу, мәтінді түсіну және өз ойларын жазбаша түрде жеткізе білу дағдыларын дамыту.

—Логикалық ойлау-балаларды қарапайым есептерді талдауға, салыстыруға, жіктеуге және шешуге үйрету.

—Шығармашылық ойлау-қиялды ынталандыру, идеяларды қалыптастыру, мәселелерді қораптан тыс шешу.

–Технологияларды қолдану-интерактивті тапсырмалар мен білім беру ойындары арқылы оқуға деген қызығушылықты арттыру және материалды игеру үшін ақпараттық-коммуникациялық құралдарды (акт) интеграциялау.

Осылайша, танымдық дағдыларды дамытудың теориялық негізі когнитивті және элеуметтік-педагогикалық тәсілдерді біріктіреді, бұл бастауыш сынып оқушыларын оқыту үшін оңтайлы жағдай жасауға және оларда одан әрі білім берудің берік негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамытуды зерттеу үшін оқытудың жай-күйі мен педагогикалық тәсілдердің тиімділігі туралы толық түсінік алуға мүмкіндік беретін әртүрлі зерттеу әдістері қолданылды. Бақылау-оқушылардың мінез-құлқын, олардың сабақтардағы белсенділігін, топтық тапсырмалар мен шығармашылық жаттығуларға қатысуын жазудың негізгі әдістерінің бірі. Жүйелі бақылау балалардың танымдық іс-әрекетінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, олардың оқуға деген қызығушылық деңгейін және мұғаліммен және құрдастарымен қарым-қатынас жасау тәсілдерін анықтауға көмектеседі. Сауалнама және сауалнама – ата-аналар мен тәрбиешілерден балалардың оқу әдеттері, мотивациясы, қызығушылықтары мен дағдылары туралы ақпарат жинау үшін қолданылды. Сауалнама оқытудың сәттілігіне әсер ететін факторларды анықтауға, сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істеудің қолайлы әдістерін анықтауға мүмкіндік берді. Оқу бағдарламалары мен әдістемелік материалдарды талдау – оқулықтардың, жұмыс дәптерлерінің және қосымша материалдардың мазмұнын зерттеу қазіргі заманғы педагогикалық стандарттар мен танымдық дағдыларды дамыту талаптарына қолданылатын әдістердің сәйкестігін анықтауға мүмкіндік берді. Практикалық жаттығулар мен тапсырмалар – Дидактикалық ойындарды, шығармашылық жобаларды және интерактивті тапсырмаларды зерттеу процесіне қосу тәжірибеде әртүрлі педагогикалық әдістердің тиімділігін бағалауға мүмкіндік берді. Мұндай жаттығуларды орындау бастауыш сынып оқушыларының зейінін, есте сақтау қабілетін, логикалық және шығармашылық ойлауын қай тәсілдер жақсы ынталандыратынын көрсетті. Салыстырмалы талдау-дәстүрлі оқыту әдістерінің нәтижелерін заманауи интерактивті және ойын тәсілдерімен салыстыру үшін пайдаланылды. Бұл оқушылардың танымдық іс-әрекетінің тиімділігін арттыру үшін жаңа технологиялар мен әдістерді қолданудың артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бақылау, сауалнама, материалдарды талдау және практикалық әдістерді біріктіретін кешенді тәсілді қолдану бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамытуды объективті зерттеуді қамтамасыз етті және оқытудың ең тиімді стратегияларын анықтауға мүмкіндік берді.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамыту әдістерін практикалық қолдану оқу қызметін жандандыруға және оқуға деген ынтаны арттыруға бағытталған әртүрлі педагогикалық тәсілдерді қолдануды қамтиды.

1. Оқу және жазу дағдыларын дамыту

Сауаттылықты қалыптастыру үшін дидактикалық ойындар, әңгіме құрастыру жаттығулары, мәтінді қайталау және шығармашылық жазу қолданылады. Мұндай тапсырмалар балаларға оқу мен жазуды игеріп қана қоймай, қиялын, өз ойын білдіру қабілетін дамытады, мәтінді талдау және оқуды түсіну дағдыларын қалыптастырады.

2. Логикалық ойлауды дамыту

Бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде салыстыру, жіктеу, заңдылықтарды табу, қарапайым логикалық және математикалық есептерді шешу міндеттері кеңінен қолданылады. Басқатырғыштар, жұмбақтар және интерактивті карточкалық тапсырмалар сияқты ойын формалары аналитикалық қабілеттердің дамуына ықпал етеді және қорытынды жасау қабілетін қалыптастырады.

3. Шығармашылық ойлауды дамыту.

Шығармашылық тапсырмалар мен жобалар қиялды және стандартты емес шешімдерді табу қабілетін ынталандырады. Мұндай тапсырмалардың мысалдары: оқылған мәтіндерге иллюстрациялар жасау, ертегілерді сахналау, әңгімелер жазу, шағын жобаларға қатысу, онда балалар ұсынылған міндеттердің шешімін өз бетінше іздейді.

4. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану.

Заманауи білім беру технологиялары оқу процесін әртараптандыруға және оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Интерактивті тақталарды, білім беру платформаларын, оқу қосымшаларын және мультимедиялық материалдарды пайдалану сабақтарды көрнекі, қызықты және қол жетімді етеді. АКТ-мен ойын тапсырмалары арқылы балалар материалды жақсы меңгереді, назар мен тәуелсіздікті дамытады.

5. Топтық және жобалық жұмыс

Шағын топтарда жұмысты ұйымдастыру және бірлескен жобаларды орындау коммуникация, ынтымақтастық және міндеттерді ұжымдық шешу дағдыларын дамытады. Балалар рөлдерді бөлуді, идеяларды талқылауды, өз шешімдерін дәлелдеуді және құрдастарының пікірін ескеруді үйренеді, бұл олардың әлеуметтік және танымдық дамуына оң әсер етеді.

Бұл әдістерді практикада қолдану дәстүрлі және заманауи оқыту формаларын біріктіретін кешенді тәсіл бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын сәтті дамытуға ықпал ететіндігін көрсетеді. Бұл балалардың жеке ерекшеліктерін ескеруге, оқуға деген қызығушылықты оятуға және одан әрі білім берудің берік негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында оқытудың кешенді әдістерін қолдану бастауыш сынып оқушыларында танымдық дағдыларды дамытудың тиімділігін едәуір арттыратыны анықталды. Бақылауларды талдау сабақтар ойын элементтерін, шығармашылық тапсырмаларды және интерактивті жаттығуларды қамтыған кезде балалардың оқу процесіне көбірек қатысатынын көрсетті.

Оқу мен жазуды дамыту. Дидактикалық ойындарды, қайталауды және шығармашылық тапсырмаларды қолдану оқу мен жазу дағдыларын жақсартуға көмектеседі. Балалар мәтінді дұрыс шығарып қана қоймай, өз ойларын білдіруге, логикалық байланыстар құруға және тұжырымдар жасауға үйренеді. Тәжірибе көрсеткендей, мұндай тапсырмаларды үнемі орындайтын студенттер дәстүрлі әдістермен оқитын балалармен салыстырғанда сауаттылық пен оқуға деген қызығушылықтың жоғары деңгейін көрсетеді.

Логикалық ойлау. Жіктеуге, заңдылықтарды іздеуге және басқатырғыштарды шешуге арналған тапсырмаларды қолдану аналитикалық қабілеттер мен білімді іс жүзінде қолдану қабілетін дамытады. Интерактивті және логикалық жаттығуларға қатысқан балалар жаңа тапсырмаларды тезірек орындайды, белсенді және қиындықтарға төзімділік танытады.

Шығармашылық ойлау. Шығармашылық тапсырмалар мен жобалар қиялды ынталандырады және қораптан тыс ойлауды қалыптастырады. Балалар түпнұсқа шешімдерді ұсынуды, өз идеяларын дәлелдеуді және басқа оқушылармен ынтымақтастықты үйренеді. Бұл дағдылар жалпы танымдық белсенділікке және оқуға деген ынтаға оң әсер етеді.

АКТ қолдану. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру процесіне біріктіру сабаққа деген қызығушылықты арттырады және материалды игеруді жақсартады. Балалар білім беру платформалары, интерактивті ойындар және мультимедиялық жаттығулар арқылы тапсырмаларды үлкен қызығушылықпен орындайды, бұл сандық құралдардың танымдық дағдыларды дамытудағы тиімділігін растайды.

Салыстырмалы талдау. Оқытудың дәстүрлі және заманауи әдістерін салыстыру кешенді тәсіл танымдық дағдыларды дамытудың барлық бағыттары бойынша жоғары нәтижелерді қамтамасыз ететіндігін көрсетті. Сонымен қатар, оқушылардың жеке ерекшеліктеріне, олардың қызығушылықтары мен дайындық деңгейлеріне назар аудару оқудың максималды тиімділігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері бастауыш сынып оқушыларында тұрақты танымдық дағдыларды қалыптастыру үшін ойын, шығармашылық және интерактивті элементтерді қамтитын әртүрлі оқыту әдістерін қолданудың маңыздылығын растайды. Бұл деректер мұғалімдерге оқу бағдарламаларын әзірлеу және бастауыш мектепте сабақ жоспарлау кезінде пайдалы болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижесінде бастауыш сынып оқушыларының танымдық дағдыларын дамытудың тиімді әдістері анықталды. Талдау көрсеткендей, Дидактикалық ойындарды, шығармашылық тапсырмаларды, логикалық жаттығуларды және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды қамтитын кешенді тәсіл оқу материалын белсенді игеруге, мотивацияны арттыруға және сыни және шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді. Мұғалімдерге арналған ұсыныстар әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру, сабақта әр түрлі жұмыс түрлерін қолдану, ойын және интерактивті элементтерді біріктіру, сонымен қатар жобалық және топтық әрекеттерді ұйымдастыру қажеттілігінен тұрады. Ата-аналарға балалардың үйде оқу белсенділігін қолдау, оқу мен шығармашылыққа деген қызығушылықты ынталандыру, бірлескен білім беру сабақтарына қатысу және тапсырмаларды өз бетінше шешуге ынталандыру ұсынылады.

Бастауыш мектепте танымдық дағдыларды дамыту баланың одан әрі оқуы мен жеке өсуі үшін үлкен маңызға ие. Логикалық ойлау, ақпаратты талдау, өз ойларын жазбаша және ауызша білдіру қабілеті мектеп пәндерін ойдағыдай игеру, оқу және әлеуметтік өмірге белсенді қатысу үшін берік негіз қалыптастырады, сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларының тәуелсіздігі мен жауапкершілігін дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Пиаже Дж. баланың даму психологиясы. — М.: Білім, 2017.
2. Выготский Л. С. Ойлау және сөйлеу. - М.: Педагогика, 2018.
3. Иванова Н. И. бастауыш мектепте танымдық дағдыларды дамыту әдістемесі. - Санкт-Петербург.: Питер, 2019.
4. Сидорова С. С. Бастауыш сынып оқушыларын оқытудың заманауи технологиялары. - М.: Академия, 2020.
5. Кузнецов В. В. оқытудағы ойын және интерактивті әдістер. — М.: Білім, 2021.
6. Петров П. П. білім беру процесінде АКТ қолдану. - Санкт-Петербург.: Бұғы, 2020.

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ БЕЛКА И КЛЕТЧАТКИ В ЗЕРНАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ОБРАЗЦОВ ГРЕЧИХИ (*FAGOPYRUM ESCULENTUM* MOENCH)

Тувганбаева Ж.К., Кулмаматова Д.Э.

¹Научно-исследовательский институт генетических ресурсов растений, PhD аспирант

²Старший научный сотрудник Института генетики и экспериментальной биологии растений Академии наук Республики Узбекистан

e-mail: tuvganbayevajadra@gmail.com

e-mail: dilafruz10.10@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-1631-5691>

Аннотация. В данном исследовании изучено содержание белка и клетчатки в зерне 12 образцов гречихи (*Fagopyrum esculentum* Moench). Содержание белка варьировало от 14,4% до 19,2%, а содержание клетчатки — от 8,78% до 13,59%. Средние значения белка и клетчатки составили соответственно 15,37% и 10,96%. По результатам биохимической оценки состава зерна гречихи генотипы Kimsanjaeria, Troyka, Jaleyka, Skorosielnaya, Kimevi 1jaeria и Pongishajaeria характеризуются высокой питательной ценностью и рекомендованы в качестве перспективного исходного материала для селекционной работы. Полученные результаты свидетельствуют о важной роли биохимического анализа при отборе высококачественных генотипов.

Ключевые слова: гречиха, белок, клетчатка, пищевая ценность.

Abstract. In this study, the protein and fiber content in the grain of 12 buckwheat (*Fagopyrum esculentum* Moench) samples were investigated. The protein content ranged from 14.4% to 19.2%, while the fiber content varied between 8.78% and 13.59%. The average protein and fiber contents

were 15.37% and 10.96%, respectively. Based on the biochemical evaluation of buckwheat grain composition, the genotypes Kimsan jaeria, Troyka, Jaleyka, Skorosielnaya, Kimevi 1 jaeria, and Pongisha jaeria were identified as having high nutritional value and are recommended as promising sources for breeding programs. The obtained results demonstrate the significant importance of biochemical analysis in selecting high-quality genotypes.

Key words: buckwheat, protein, fiber, nutritional value

Введение. Гречиха посевная (*Fagopyrum esculentum* Moench) относится к двудольным растениям семейства Polygonaceae и таксономически не связана с пшеницей (Heffler E., 2014). Считается, что гречиха возникла в Центральной Азии и в настоящее время широко распространена по всему миру; основные площади её возделывания сосредоточены в таких странах, как Россия, Австралия и Индия (Suvorova G., 2018).

Гречиха обладает высокой адаптивностью к различным экологическим условиям, что делает её ценной культурой в системах сельского хозяйства, ориентированных на противодействие изменениям климата. Её способность успешно расти на малоплодородных почвах, в засушливых условиях и при повышенной кислотности среды подчёркивает её пригодность для освоения маргинальных земель и ведения устойчивого земледелия (Rangappa K., 2023).

Изучение биохимического состава гречихи направлено на выявление механизмов устойчивости к неблагоприятным экологическим факторам, а также на разработку биологических методов контроля вредителей и болезней. Кроме того, важным является создание и отбор высокопродуктивных, адаптивных сортов с высокими морфофизиологическими и биохимическими показателями, а также их использование в качестве исходного селекционного материала (Jessa H., 2024).

Обзор литературы. В составе гречихи содержатся органические кислоты (лимонная, яблочная и щавелевая), способствующие лучшему усвоению питательных веществ. Она богата фосфором, железом и кальцием, а также витаминами группы В (В1, В2 и РР). Кроме того, в её составе присутствуют такие минералы, как железо, калий, магний и фосфор. Белки гречихи отличаются высоким содержанием незаменимых аминокислот — лизина, треонина, валина и метионина — по сравнению с другими зерновыми культурами (Flyurik E. A., 2017).

Содержание белка в зерне гречихи варьирует в зависимости от сорта от 8,51% до 18,87%. В среднем химический состав зерна включает около 55% крахмала, 12% белка, 4% липидов, 2% растворимых углеводов, 7% общей клетчатки, 2% золы и 18% других компонентов (органические кислоты, фенольные соединения, танины, фосфорилированные сахара, нуклеотиды) (Guo, 2006). Аминокислотный состав характеризуется высоким содержанием аргинина (12,7%), лизина (7,9%) и цистина (1,0%).

Белки гречихи представлены фракциями альбуминов, глобулинов, проламинов и глютелинов, при этом их соотношение может варьировать. В совокупности они составляют более 60% общего белка. Наибольшую долю занимают водорастворимые белки — альбумины (58%), тогда как солерастворимые белки — глобулины — составляют около 28% (Gneusheva I. A., 2022).

Гречиха также имеет важное лекарственное значение, поскольку из неё получают рутин (витамин Р), который не синтезируется в организме человека и должен поступать с пищей (Qinhuan Y., 2015).

Благодаря природному отсутствию глютена, гречиха является ценным диетическим продуктом для людей с целиакией и непереносимостью глютена (Sagintay F., 2024).

Клетчатка является одним из ключевых пищевых преимуществ гречихи, её содержание достигает 40–50%, что значительно превышает аналогичные показатели у пшеницы, риса и других зерновых культур (Zhou Z., 2020). Кроме того, клетчатка оказывает положительное влияние на кишечную микробиоту, стимулируя рост полезных бактерий, таких как *Lactobacillus* и *Bifidobacterium*. В результате улучшается пищеварение и общее метаболическое состояние организма.

Ряд исследований указывает на функциональную и биологическую активность белков гречихи, включая их способность снижать уровень холестерина в плазме крови, нормализовать артериальное давление, уменьшать воспалительные процессы в кишечнике и регулировать липидный обмен. Синергетическое действие витамина Е и полифенольных соединений обеспечивает выраженную антиоксидантную активность, подавляет перекисное окисление липидов, замедляет процессы старения и снижает риск сердечно-сосудистых заболеваний (MackelaI., 2017).

Объект исследования и применяемые методы.

В качестве объекта исследования были отобраны 35 интродуцированных образцов сортов гречихи, представленных в Национальном генетическом фонде. В эксперименте использовались образцы селекции Беларуси, Кореи и России, а также контрольный сорт российской селекции — Казанский. Всего было исследовано 36 сортовых образцов.

Полевые опыты проводились на опытном участке Научно-исследовательского института генетических ресурсов растений, расположенного в Кибрайском районе Ташкентской области. В ходе исследования изучались содержание белка и клетчатки в зерне гречихи.

Определение содержания клетчатки в зерне проводилось по методу В.В. Литвяка. Массовая доля клетчатки (X, %) рассчитывалась по формуле:

$$X = \frac{m_1}{m} \cdot 100 \%$$

Где:

m — масса навески образца, г;

m₁ — масса сухого остатка, рассчитанная как разность между массой фильтра с осадком и массой пустого фильтра после высушивания.

Определение общего содержания белка в зерне осуществлялось по методу Кьельдаля (Kjeldahl, 2002). Расчёт проводился по следующей формуле:

$$X = (V_1 - V_2) \times K \times 0,14 / M \quad (2.9)$$

где:

V₀ — объём 0,1 моль/л раствора NaOH, израсходованный на титрование контрольной пробы, мл; V₁ — объём 0,1 моль/л раствора NaOH, израсходованный на титрование исследуемого раствора, мл; K — поправочный коэффициент титра раствора NaOH; 0,0014 — количество азота, эквивалентное 1 мл 0,05 моль/л раствора серной кислоты; M — масса навески, г.

Статистическая обработка экспериментальных данных проводилась с использованием программы STATGRAPHICS методом дисперсионного анализа (ANOVA).

Полученные результаты и их анализ. В ходе исследования были изучены 12 интродуцированных образцов сортов гречихи, а также контрольный сорт Казанский. Известно, что зерно гречихи с высоким содержанием белка обладает высокой биологической ценностью и является важным источником питания.

По полученным результатам установлено, что содержание белка в исследуемых образцах варьировало в пределах 14,4–19,2%, а содержание клетчатки — 8,78–13,59%. Наиболее высокие показатели содержания белка отмечены у сортов KimsanJaeria и Jaleyka (соответственно 19,2% и 18,2%), что существенно превышает показатели остальных образцов.

Таблица 1.

Содержание белка и клетчатки в образцах гречихи

№ образца	Наименованиеобразца	Происхождение	Белок (%)	Клетчатка (%)
1	CUP3	Россия	16,1	9,15
2	Troyka	Россия	17,7	12,24
3	Skorosielnaya	Россия	15,9	13,59

4	Jaleyka	Беларусь	18,2	10,46
5	Hong Chon Jaeria	Корея	14,4	9,87
6	Kimsanjaeria	Корея	19,2	10,56
7	Kimje I Jaeria	Корея	16,0	9,86
8	Chinchon 3 Jaeria	Корея	14,9	8,78
9	Kimevi 1 jaeria	Корея	16,7	12,77
10	Kimwe 3 jaeria	Корея	17,7	9,78
11	Ponggishajaeria	Корея	16,4	13,26
12	Контроль (Казанский)	Россия	15,1	11,18
	Среднее значение	—	16,5	10,95

Установлено, что у 10 образцов гречихи содержание белка превышало показатель контрольного сорта, при этом разница достигала 4,1%. В то же время у 2 образцов содержание белка было ниже по сравнению с контролем, и разница составила 0,7%.

Анализ содержания клетчатки показал, что у 4 образцов данный показатель был выше по сравнению с контрольным сортом. В этих образцах содержание клетчатки варьировало в пределах 12,24–13,59%, при этом различие между ними составило 1,35%. Вместе с тем, у 6 образцов содержание клетчатки оказалось ниже по сравнению с контрольным сортом Казанский.

Высокое содержание клетчатки в зерне гречихи оказывает положительное влияние на пищеварительную систему и способствует улучшению метаболического состояния организма (ShujiL., 2002). Согласно литературным данным, сорта, характеризующиеся высокими биохимическими показателями, могут быть рекомендованы в качестве исходного материала для селекционных программ (CampbellC.G., 1997).

По содержанию клетчатки наибольшие значения отмечены у сорта Skorosielnaya (13,59%). Также высокими показателями отличились образцы Ponggishajaeria (13,26%), Kimevi 1 jaeria (12,77%) и Troyka (12,24%).

Среднее содержание белка по всем изученным образцам составило 15,37%, а среднее содержание клетчатки — 10,96%. Образцы Kimsan 1 jaeria, Jaleyka, Skorosielnaya и Ponggishajaeria, показавшие наилучшие биохимические показатели, могут быть рекомендованы как ценный исходный материал для селекции и как перспективные источники пищевой ценности.

Заключение. В результате исследования 12 образцов гречихи установлено значительное варьирование содержания белка и клетчатки. Среднее содержание белка составило 16,54%, клетчатки — 10,96%. Максимальное содержание белка отмечено у образца Kimsanjaeria, тогда как наибольшее содержание клетчатки выявлено у сорта Skorosielnaya. Образцы Kimsanjaeria, Troyka, Jaleyka, Skorosielnaya, Kimevi 1 jaeria и Ponggishajaeria характеризуются высокими биохимическими показателями, что позволяет рекомендовать их как ценные источники питания и перспективный исходный материал для дальнейших селекционных исследований.

Список литературы:

1. CampbellC.G. Buckwheat: Production, utilization and research. Advances in Agronomy, 1997.

2. Flyurik E. A. Kompleksnyj podhod v ispol'zovanii vegetativnoj massy grechihi posevnoj. E.A. Flyurik, V.N. Klincevic, V.M. Bolotov. Materialy LV otchetnoj nauchnoj konferencii prepodavatelej i nauchnyh sotrudnikov VGUI za 2016 god. Materialy v 3 chastyah. Tom Chast' 1. -2017.-s.103
3. Gneusheva I. A. Biologicheskie efekty flavonoidov grechihi posevnoj. I. A. Gneusheva, I. Yu. Solohina, A. V. Lushnikov. // Voprosy biologicheskoy, medicinskoj i farmacevticheskoy himii. Tom 25.-№ 6.-2022.-S. 28-39.
4. Guo & Yao, 2006 Fractionation and characterization of tartary buckwheat flour proteins. <https://www.sciencedirect.com/journal/food-chemistry/vol/98/issue/1>.
5. Heffler E, Stefano Pizzimenti, Iuliana Badiu, Buckwheat Allergy: An Emerging Clinical Problem in Europe Enrico Giuseppe Guida and Giovanni Rolla. Journal of Allergy & Therapy. Ther 2014, 5:2 DOI: 10.4172/2155-6121.1000168.
6. Jessa H. Thurman, Michael J. Furlong. Buckwheat (*Fagopyrum esculentum*) floral strips support natural enemies and maintain yields in organic green bean (*Phaseolus vulgaris*) crops. Biological Control. 191(2024). <https://doi.org/10.1016/j.biocontrol.2024.105476>
7. Mackela, I.; Andriekus, T.; Venskutonis, P.R. Biorefining of buckwheat (*Fagopyrum esculentum*) hulls by using supercritical fluid, Soxhlet, pressurized liquid and enzyme-assisted extraction methods. J. Food Eng. 2017, 213, 38–46.
8. Rangappa, K.; Rajkhowa, D.; Layek, J.; Das, A.; Saikia, U.S.; Mahanta, K.; Sarma, A.K.; Moirangthem, P.; Mishra, V.K.; Deshmukh, N.A. Year-round growth potential and moisture stress tolerance of buckwheat (*Fagopyrum esculentum* L.) under fragile hill ecosystems of the Eastern Himalayas (India). Front. Sustain. Food Syst. 2023, 7, 1190807.
9. Sagyntay, F.; Iztaev, A.; Boranbaeva, A.; Tarabayev, B.; Soltybayeva, B.; Mashanova, N.; Sotnikova, V.; Kabylda, A. Assessment of the physicochemical profile of gluten-free flour and pasta products. Potravin. Slovak J. Food Sci. 2024, 18, 605–618.
10. Suvorova, G.; Zhou, M. Distribution of cultivated buckwheat resources in the world. In Buckwheat Germplasm in the World; Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 2018; pp. 21–35
11. Qinhuang Y. // Components of a bioflocculant for treating tannery wastewater / J. Residuals Sci. Technol. – 2015. – Vol. 12, № 2. – P. 99–103.
12. Zhou, Z.; Lin, T.; Shi, X.; Cheng, L. Comparative Analysis of Insoluble Dietary Fiber from Buckwheat Hull Extracted by Sodium Carbonate and Hydrochloric Acid. Sci. Technol. Food Ind. 2020, 41, 172–178. [CrossRef]
13. ГОСТ Р. 51417-99. Корма, комбикорма, комбикормовое сырье //Определение массовой доли азота и вычисление массовой доли сырого протеина. Метод Кьельдаля, 2002. - С. 1-8.

АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ СИММЕТРИЯЛАР SYMMETRIES IN TEACHING ALGEBRA AND PRINCIPLES OF ANALYSIS

¹Урматова А.Н., ²Мырзасеитова К.Н., ³Әмет Е.

Математика және физика кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

aijanurmatova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1323-1639>

Магистр, аға оқытушы

Академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті, Шымкент қ.

Магистрант

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент

Аңдатпа. Мақалада алгебра және анализ бастамаларын оқытудағы симметрияның негізгі түрлері қарастырылады. Функциялардың симметриясына (жұп, тақ, периодты, осьтік),

көпмүшелердің алгебралық симметрияларына, күрделі сандардың симметриясына, функцияларды графикалық және аналитикалық талдауда симметрияны қолдануға ерекше назар аударылады. Есептеулерді жеңілдетуде, теңдеулерді шешуде және Фурье қатарларын құруда симметрияның рөлін көрсететін практикалық мысалдар мен есептер қарастырылады. Симметрияның математикалық құрылымдарды және олардың физика, химия және инженериядағы қосымшаларын терең түсіну құралы ретіндегі маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: симметрия, жұп функциялар, тақ функциялар, периодтық функциялар, алгебралық көпмүшелер, күрделі сандар, Фурье қатарлары, графикалық түрлендіру, математикалық талдау.

Abstract: The article explores the main types of symmetry in the advanced course of algebra and mathematical analysis. Special attention is paid to the symmetry of functions (even, odd, periodic, and axial), algebraic symmetries of polynomials, symmetry in complex numbers, and the application of symmetry in graphical and analytical function analysis. Practical examples and problems are provided to demonstrate the role of symmetry in simplifying calculations, solving equations, and constructing Fourier series. The article emphasizes the importance of symmetry as a tool for deeper understanding of mathematical structures and their applications in physics, chemistry, and engineering.

Keywords: symmetry, even functions, odd functions, periodic functions, algebraic polynomials, complex numbers, Fourier series, graphical transformations, mathematical analysis.

Симметрия - бұл математиканың ең терең және әмбебап ұғымдарының бірі. Ол тек геометрияда ғана емес, алгебра мен математикалық анализде де маңызды рөл атқарады. Алгебралық теңдеулер мен функциялардың симметриялық қасиеттері есептерді шешуді жеңілдетіп, математикалық объектілердің құрылымын түсінуге көмектеседі. Симметрия принциптері қазіргі заманғы ғылымның көптеген салаларында: физикада, химияда, кристаллографияда, информатикада қолданылады.

Мақаланың мақсаты - алгебра және анализ бастамаларының тереңдетілген курсына кездесетін симметрия түрлерін жүйелі түрде қарастыру, олардың теориялық негіздерін талдау және практикалық қолданыстарын көрсету.

1. Симметрияның анықтамасы және классификациясы

Алгебралық мағынада симметрия дегеніміз - математикалық объектінің белгілі бір түрлендірулер кезінде өзгеріссіз қалу қасиеті. Алгебрада симметрияны анықтау үшін теңдеулердің және функциялардың түрлендірулерге қатысты инварианттылығын зерттейміз.

Функциялардың негізгі симметрия түрлері:

а) Жұп функциялар (тақ симметрия). Функция $f(x)$ жұп деп аталады, егер анықталу облысындағы кез келген x үшін $f(-x) = f(x)$ теңдігі орындалса. Мұндай функциялардың графиктері ординаталар осіне (Оу осіне) қатысты симметриялы болады. Классикалық мысалдар:

$$f(x) = x^2, f(x) = \cos(x), f(x) = |x|, f(x) = x^4 - 3x^2 + 2$$

б) Тақ функциялар (центрлік симметрия). Функция $f(x)$ тақ деп аталады, егер $f(-x) = -f(x)$ болса. Графиктері координаталар басына қатысты симметриялы.

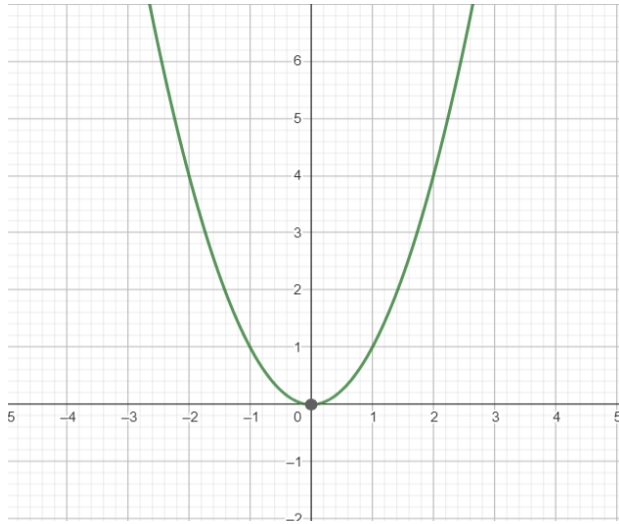
Мысал:

$$f(x) = x^3, f(x) = \sin(x), f(x) = x/(1 + x^2), f(x) = x^5 - 2x^3 + x.$$

в) Периодты функциялар (трансляциялық симметрия). Функция периодты деп аталады, егер $f(x + T) = f(x)$ теңдігі барлық x үшін орындалса, мұндағы T - период. Мысалдар: тригонометриялық функциялар $\sin(x)$, $\cos(x)$ ($T = 2\pi$), $\tan(x)$ ($T = \pi$).

г) Өстік симметрия. Функция графигі $x = a$ түзуіне қатысты симметриялы болса, онда $f(a + t) = f(a - t)$ теңдігі орындалады. Квадрат функция $f(x) = (x - a)^2 + b$ өзінің төбесінен өтетін $x = a$ түзуіне қатысты симметриялы.

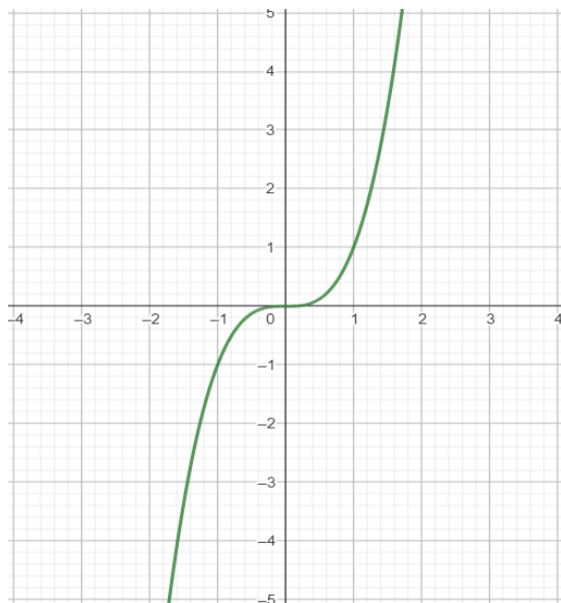
Жұп функциялар деп $f(-x) = f(x)$ теңдігін қанағаттандыратын функциялар айтылады. Мұндай функциялардың графиктері y - өсіне қатысты симметриялы болады. Мысалы, $f(x) = x^2$ – жұп функция, оның графигі оң және сол бөліктері y - өсіне қатысты айна бейнеге ие (1 сурет).

Сурет 1. $f(x) = x^2$ функциясының графигі – y -өсіне қатысты симметриялы осьтік симметрия мысалы.

Бұл функцияның барлық x үшін $f(-x) = (-x)^2 = x^2 = f(x)$ теңдігі орындалады, яғни графиктің оң жақ бөлігі сол жақ бөлігіне толық сәйкес келеді.

Тақ функциялар $-f(-x) = -f(x)$ теңдігін қанағаттандыратын функциялар. Ондай функцияның графигі координаталар бас нүктесіне қатысты 180° бұрылыс бойымен симметриялы болады. Мысалы, $f(x) = x^3$ функциясы тақ және оның графигі $O(0,0)$ нүктесі арқылы айналғанда өзі өзгермейді (2 сурет).

Сурет 2. $f(x) = x^3$ функциясының графигі – орталық (нүктеге қатысты) симметрия мысалы.

Бұл функцияның графигі $O(0,0)$ нүктесіне қатысты 180° -қа бұрылғанда өзгеріссіз қалады. Нақты айтқанда, әрбір x мәні үшін $f(-x) = (-x)^3 = -x^3 = -f(x)$ екені көрінеді.

2. Математикалық анализдегі симметрия

2.1. Функциялардың интегралдау және дифференциалдау кезіндегі симметриялары.

Жұп және тақ функциялардың интегралдары симметриялы аралықта ерекше қасиеттерге ие болады. Егер $f(x)$ жұп функция болса, онда:

$$\int_{-a}^a f(x)dx = 2 \int_0^a f(x)dx$$

Егер $f(x)$ тақ функция болса:

$$\int_{-a}^a f(x)dx = 0$$

Бұл қасиеттер интегралдарды есептеуді айтарлықтай жеңілдетеді. Дифференциалдау операциясы да симметрияны сақтайды: жұп функцияның туындысы тақ функция болады, ал тақ функцияның туындысы жұп функция болады.

2.2. Тригонометриялық функциялардағы симметрия

Тригонометриялық функциялар симметрияның классикалық мысалдары болып табылады. Косинус функциясы жұп: $\cos(-x) = \cos(x)$, синус функциясы тақ: $\sin(-x) = -\sin(x)$. Периодтылық қасиеті: $\sin(x + 2\pi n) = \sin(x)$, $\cos(x + 2\pi n) = \cos(x)$, мұндағы n - кез келген бүтін сан. Тангенс функциясы тақ және периодты: $\tan(-x) = -\tan(x)$, $\tan(x + \pi n) = \tan(x)$.

Тригонометриялық теңдеулерді шешкенде симметрия принциптері маңызды рөл атқарады. Мысалы, $\cos(x) = a$ теңдеуінің шешімі $x = \pm \arccos(a) + 2\pi n$ түрінде жазылады, мұнда $\pm$ белгісі косинус функциясының жұптығын көрсетеді.

3. Практикалық мысалдар және есептер

Есеп 1. Графиктік талдау (график)

$f(x) = x^4 - 4x^2 + 3$ функциясының симметриясын анықтаңыз және графигін салыңыз.

Шешімі:

1) Симметрияны тексереміз: $f(-x) = (-x)^4 - 4(-x)^2 + 3 = x^4 - 4x^2 + 3 = f(x)$. Демек, функция жұп, графигі Оу осіне қатысты симметриялы.

2) Экстремумдарды табамыз: $f'(x) = 4x^3 - 8x = 4x(x^2 - 2) = 0$. Критикалық нүктелер: $x = 0, x = \pm\sqrt{2}$.

3) Функция мәндері: $f(0) = 3$ (локальді максимум), $f(\pm\sqrt{2}) = 4 - 8 + 3 = -1$ (локальді минимумдар).

4) График сипаттамасы: функция Оу осіне қатысты симметриялы, $(0; 3)$ нүктесінде локальді максимум, $(\pm\sqrt{2}; -1)$ нүктелерінде симметриялы орналасқан локальді минимумдар бар. График төрт нөлге ие: $x = \pm 1, x = \pm\sqrt{3}$ (теңдеу $x^4 - 4x^2 + 3 = 0$ шешілгенде алынады).

График координаталары:

- Нүкте $(0, 3)$ - төбесі
- Нүктелер $(-\sqrt{2}, -1)$ және $(\sqrt{2}, -1)$ - минимумдар
- Нүктелер $(-\sqrt{3}, 0)$, $(-1, 0)$, $(1, 0)$, $(\sqrt{3}, 0)$ - нөлдер

Есеп 2. Кестелік талдау (кесте)

Келесі функциялардың симметрия түрлерін анықтаңыз және кестеге толтырыңыз.

Функция	Симметрия түрі	Тексеру	Қосымша қасиет
$f(x) = x^6 - 5x^4 + x^2$	Жұп	$f(-x) = f(x)$	Оу осіне симметриялы
$g(x) = x^3/(x^2 + 1)$	Тақ	$g(-x) = -g(x)$	О нүктесіне симметриялы
$h(x) = \sin(2x)$	Тақ, периодты	$h(-x) = -h(x)$	Период $T = \pi$
$k(x) = (x - 2)^2 + 1$	Өстік	$k(2 + t) = k(2 - t)$	$x = 2$ түзуіне симметриялы
$m(x) = x $	Жұп	$ -x = x $	V-тәрізді график

Есеп 3. Мәтіндік есеп (алгебралық тендеулер)

Квадрат тендеу $x^2 - 6x + q = 0$ берілген. Тендеудің екі түбірі де оң болу үшін q параметрінің мәндерін табыңыз. Симметрияны қолданып шешіңіз.

Шешімі: Виет теоремасы бойынша квадрат тендеу $x^2 + px + q = 0$ үшін түбірлер қосындысы $x_1 + x_2 = -p$, ал көбейтіндісі $x_1 \cdot x_2 = q$ болады.

Біздің тендеу үшін: $x^2 - 6x + q = 0$

Түбірлер қосындысы: $x_1 + x_2 = 6$

Түбірлер көбейтіндісі: $x_1 \cdot x_2 = q$

Екі түбір де оң болу үшін келесі шарттар орындалуы керек:

1) Дискриминант оң болуы керек: $D = 36 - 4q > 0$, яғни $q < 9$

2) Түбірлер қосындысы оң: $x_1 + x_2 = 6 > 0$ (орындалады)

3) Түбірлер көбейтіндісі оң: $x_1 \cdot x_2 = q > 0$

Барлық шарттарды біріктіргенде: $0 < q < 9$

Жауабы: $q \in (0; 9)$

Бұл есепте Виет теоремаларының симметриялық қасиеті қолданылды: түбірлердің өздерін табуға қажеттілік болмады, тек олардың қосындысы мен көбейтіндісінің қасиеттері пайдаланылды.

Симметрия қасиетін қолдану есептеудің көлемін айтарлықтай азайтты: тақ функцияның бөлігі автоматты түрде нөлге айналды.

4. Композиция және функциялардағы симметрия

Функциялардың симметриясын зерттеуде олардың композициясын қарастыру ерекше маңызды. Композиция — бір функцияның мәнін екінші функцияға аргумент ретінде қою арқылы алынатын жаңа функция. Егер $f(x)$ және $g(x)$ функциялары берілсе, олардың композициясы $f(g(x))$ түрінде жазылады [7].

Симметрия қасиеттері композиция кезінде белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Егер $g(x)$ жұп функция болса, яғни $g(-x) = g(x)$, ал $f(x)$ кез келген функция болса, онда $f(g(-x)) = f(g(x))$, яғни $f(g(x))$ жұп функция болады. Демек, жұп функцияның аргументі ретінде алынған кез келген функцияның композициясы жұп болады. Ал егер $f(x)$ және $g(x)$ екеуі де тақ функциялар болса, яғни $f(-x) = -f(x)$ және $g(-x) = -g(x)$ онда $f(g(-x)) = f(-g(x)) = -f(g(x))$, сондықтан композиция тақ функция болады.

Композицияны талдау күрделі функциялардың симметриясын тез анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе тригонометриялық, көрсеткіштік және логарифмдік функциялармен жұмыс істегенде маңызды [8].

Функциялардың көбейтіндісі мен қосындысында да симметрия заңдылықтары сақталады:

- Жұп + жұп = жұп
- Тақ + тақ = тақ
- Жұп + тақ = жалпы жағдайда симметриясыз
- Жұп · жұп = жұп
- Тақ · тақ = жұп
- Жұп · тақ = тақ

Композициядағы симметрияны түсіну графиктерді талдауда да көмектеседі. Егер ішкі функция аргументті «айналдырса» немесе «шағылдырса», онда сыртқы функция сол өзгерісті сақтайды немесе күшейтеді. Осылайша, күрделі функцияның құрылымын оның құрамындағы қарапайым функциялардың симметриясы арқылы түсіндіруге болады.

6. Комплекстік сандардағы симметрия. Алгебра және анализ курсына симметрия ұғымы комплекстік сандар теориясында ерекше айқын көрінеді. Комплекс жазықтықта әрбір сан $z=a+bi$ нүкте ретінде қарастырылады, мұнда a — нақты бөлік, b — жорамал бөлік. Бұл жазықтықта симметрия геометриялық мағынаға ие болады.

Егер көпмүшелік теңдеудің коэффициенттері нақты сандар болса, онда оның комплекстік түбірлері міндетті түрде жұптасып келеді: егер z түбір болса, онда оған комплекс-конъюгат $\bar{z}$ да түбір болады. Яғни, $a+bi$ түбіріне сәйкес $a-bi$ түбірі де табылады. Бұл нақты оське қатысты симметрияны білдіреді [9].

Мысалы, $x^2+1=0$ теңдеуінің түбірлері i және $-i$. Олар нақты оське қатысты симметриялы орналасқан. Жоғары дәрежелі теңдеулерде де осы заңдылық сақталады. Мысалы, егер $x^4+1=0$ теңдеуін қарастырсақ, оның түбірлері комплекс жазықтықта бірлік шеңбер бойында және бір-біріне симметриялы орналасады. Бұл құбылыс комплекстік түбірлердің геометриялық құрылымының реттелгендігін көрсетеді.

Комплекстік сандардың модулі мен аргументі арқылы да симметрия байқалады. Егер z санының модулі r болса, онда оған қарсы бағыттағы $-z$ саны да сол модульге ие болады. Бұл координаталар басына қатысты центрлік симметрияны білдіреді.

Сондай-ақ, комплекс сандарды тригонометриялық түрде жазу [8]: $z=r(\cos\varphi+isin\varphi)$ айналдыру симметриясын айқын көрсетеді. Аргументті белгілі бір бұрышқа арттыру комплекс жазықтықта нүктені айналдыруға сәйкес келеді. Бұл көбейту амалының геометриялық мағынасын түсіндіреді.

Мысалы, z -ті $e^{i\theta}$ -ға көбейту — оны θ бұрышқа айналдыру деген сөз. Демек, комплекс сандар көбейтуге қатысты айналу симметриясын табиғи түрде сипаттайды.

Осылайша, комплекстік сандар теориясында симметрия - нақты оське қатысты шағылу (конъюгаттар), координаталар басына қатысты центрлік симметрия, айналу симметриясы (тригонометриялық форма) түрінде көрінеді.

Комплекс жазықтықтағы бұл симметриялар алгебралық теңдеулерді түсінуді жеңілдетеді және жоғары математикада, әсіресе дифференциалдық теңдеулер мен сигналдарды талдауда кеңінен қолданылады.

Симметрия — математиканың негізгі және әмбебап ұғымдарының бірі, ол алгебра, геометрия және математикалық анализде кең қолданылады. Мақалада симметрияның әртүрлі түрлері қарастырылды: жұп және тақ функциялар, периодты және өстік симметрия, сондай-ақ функциялардың композициясы мен графиктерді түрлендіру арқылы көрінетін симметриялар.

Сондықтан симметрияны терең түсіну математикалық ойлауды дамытуға, есептерді тиімді шешуге және ғылымдағы күрделі құбылыстарды модельдеуге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Виленкин Н.Я., Шибасов Л.П., Шибасова З.Ф. За страницами учебника математики. Алгебра. Функции. 7-9 классы. - М.: Просвещение, 2019.
2. Мордкович А.Г. Алгебра и начала математического анализа. 10-11 классы. Углубленный уровень. - М.: Мнемозина, 2020.
3. Колмогоров А.Н., Абрамов А.М., Дудницын Ю.П. Алгебра и начала математического анализа. - М.: Просвещение, 2018.

4. Башмаков М.И. Математика: алгебра и начала математического анализа, геометрия. - М.: Академия, 2019.
5. Алимов Ш.А., Колягин Ю.М., Ткачёва М.В. Математика: алгебра и начала математического анализа. 10-11 классы. - М.: Просвещение, 2021.
6. Виленкин Н.Я., Шибасов Л.П., Шибасова З.Ф. За страницами учебника математики. Алгебра. Функции. 7-9 классы. М.: Просвещение, 2019.
7. Мордкович А.Г. Алгебра и начала математического анализа. 10-11 классы. Углубленный уровень. М.: Мнемозина, 2020.
8. Колмогоров А.Н., Абрамов А.М., Дудницын Ю.П. Алгебра и начала математического анализа. М.: Просвещение, 2018.

YIELD TRAITS OF INTERNATIONAL LENTIL (*Lens culinaris* Medik) NURSERY

Kholliyev O.E., Matkarimov F.I., Qulmamatova D.E.

Institute of Genetics and Plant Experimental Biology, Academy of Sciences, Uzbekistan

xolliyevoybek91@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0009-6206-1224>;
farrux_matkarimov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-2496-4316>; dilafruz10.10@mail.ru.
<https://orcid.org/0000-0003-1631-5691>.

Abstract. This article presents phenological and yield trait analysis 36 lentil variety of global elite nursery of LEIN- Global -21. Result of research conducted correlation between some yield trait and stage of vegetation development of lentil.

Key words: flowering, podding, grain, yield, productivity, 100 weigh of seed.

Annotatsiya. Бұл мақалада Жасымықтың (*Lens culinaris* Medik) LEIN-Global-21 халықаралық элиталық питомнигінің 36 үлгісінде фенологиялық бақылаулар жүргізіліп, өнімділік белгілері талданды. Шақшада фенологиялық бақылаулар барысында даму кезеңдері мен кейбір шаруашылыққа пайдалы белгілер арасындағы корреляциялық байланыс зерттелді.

Түйін сөздер: гүлдену, бұршаққын, дән, өнімділік, өнімділік, 1000 дәннің салмағы

Аннотация. В данной статье представлены результаты анализа фенологических наблюдений и признаки урожайности 36 сортообразцов международного элитного питомника чечевицы LEIN- Global -21. Было изучено корреляционная связь между хозяйственно ценными признаками и этапами вегетационного развития чечевицы.

Ключевые слова: цветения, стручковая, зерно, урожайность, продуктивность, масса 1000 семян.

Introduction

Lentils are a valuable, protein-rich food crop and rank among the world's leading agricultural crops. In many countries, lentils have become an important factor in providing a nutritious diet. In terms of profitability, they surpass corn. Like many other legumes, they contain easily digestible protein. The protein content in the seeds of various cultivars ranges from 26-31%.

Lentils (*Lens culinaris* Medik) - a crop of great importance in the national economy, ranks second after soybeans, preceding green peas, chickpeas, and red beans in protein content [3].

Lentils are a worthy representative of legumes and are distinguished by their nutritional value. A high nutritional value is expressed in the protein content of 1/3 of lentil grain. Vegetative remnants of lentils, i.e., stalks, grain kernels, and green mass, are protein feed for livestock. Characteristic of leguminous crops, lentils participate in the transfer of nitrogen compounds into the soil cycle in a symbiotic relationship with nodule bacteria[1].

High productivity of lentils was observed when grown in favorable soil and climatic conditions (from germination to maturity, the amount of precipitation was 100-180 mm, air temperature 15-180°C) [4]. With high humidity, along with plant growth, productivity can also sharply decrease

due to plant lodging [5]. The growing season is inverse to temperature, meaning the higher the temperature, the shorter the growing season, or vice versa[2].

RESULTS. During phenological observations of lentils, the stages of development - flowering, pod formation, and ripening - were analyzed. Compared to grain crops, a significant break in the lentil development phase was not observed. The flowering and pod formation periods were close to each other and amounted to 39.65-47.41 days.

The growing season of the studied samples, up to full maturity, averaged 70-86 days. The growing season for most samples was 76-80 days, which established that the LEIN-Global-21 international elite nursery consists of mid-ripening samples. For lentil varieties with high technological quality, the plant height should not be less than 40-50 cm. In the studied samples, the average plant height was 34.27 cm, and the collection samples were observed to be of medium height. In samples K-72015 (40 cm), K-72016 (42.3 cm), K-72022 (40.7 cm), K-72023 (41.5 cm), K-72032 (41.4 cm), and K-72033 (41.7 cm), the plant height was observed to be around 40-42 cm. Sample K-72029 exhibited the lowest indicator with a plant height of 29 cm. The plant height of the collection samples ranged from 29.2 to 42.3 cm, which indicated a low level of variability with an average coefficient of 8.63%.

One of the valuable economic characteristics of lentils is the height of the lower pod, which indicates its adaptability to mechanical harvesting. The height of the lower pod is always positively correlated with the plant height trait. The average value of this trait was 12.5 cm, and among the samples, depending on the genotype, it was 7.4-18.3 cm. The height of the lower pod from 15 cm to 20 cm indicates a high indicator of the trait. In 3 samples, the indicators of this trait, depending on the plant height, were 15.6-18.1 cm, showing a high indicator. Other plants had low and medium indicators of varying degrees.

The main indicators ensuring lentil yield and productivity are the number and weight of pods on one plant, and the number and weight of grains on one plant. The number of pods averaged 64.44 pieces, while the weight of pods per plant was 4.8 grams. In samples K-72001, K-72010, K-72012, K-72026, the number of pods per plant was more than 100 pieces, and the weight of the pods was 5.3-8.9 grams. Mainly, two grains were observed in the pods. The presence of 44 to 250 grains per plant in the collection samples led to a high coefficient of variability of 37.96%. In the samples, the number of grains per plant was 93.73 pieces, and the grain weight was 3.57 grams.

The weight of 1000 grains is the main indicator ensuring the productivity and nutritional value of lentils. The weight of 1000 grains of the collection samples according to this criterion averaged 39.44 grams, and among the samples it was observed to be in the range of 26.1-55.7 grams.

In 15 of the studied 36 samples, it was found that the average indicator was from 1.5 to 16.3 grams higher. In the breeding process, large-seeded lentil varieties are of great importance in terms of quality. K-72007 (55 g); K-72015 (54.8 g); K-72018 (57.3 g); In samples K-72020 (52.6), the weight of 1000 grains was greater than 50 grams, and the grain size was larger.

In the research process, when determining the breeding value of lentil varieties, along with the structural analysis of plants, the study of grain yield is very important. The grain yield of various samples of the studied lentils was 4.66-21.88 c/ha. Samples K-72003 (21.88 c/ha), K-72013 and K-72015 (15.68-15.51 c/ha), K-72027 (17.91 c/ha), K-72032 (16.78 c/ha) showed high yield indicators.

Improvement of selection processes plays an important role in increasing lentil yields. In breeding experiments, the analysis of the correlation between traits is widely used. Therefore, the relationship between economically valuable traits in collected lentil samples was studied.

In the studied collection samples, the above-ground wet mass of the plant had a strong positive correlation with the above-ground dry mass ($r=0.92$), the total yield per 3 m² and the yield per hectare ($r=0.84$), the above-ground dry mass with the yield per hectare ($r=0.79$), the number of pods per plant had a strong positive correlation with the weight of pods per plant ($r=0.76$), the number of grains per plant ($r=0.94$) and the weight of grains per plant ($r=0.82$), the weight per plant had a strong positive correlation with the weight of pods and grains per plant ($r=0.77$; $r=0.69$).

The indicator of legume weight on one plant had a strong positive correlation with the number of grains on one plant ($r = 0.68$) and grain weight ($r = 0.90$). The plant showed a moderate positive correlation with the height of the lower pod ($r = 0.56$) depending on the height of the plant (Fig. 1).

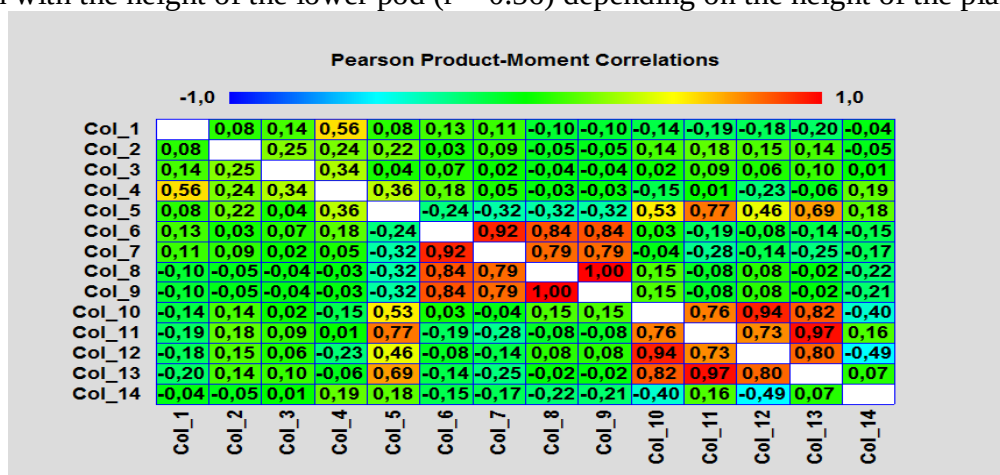

Figure 1. Correlation of lentil yield characteristics

Col_1-plant height; Col_2 - primary branching; Col_3 - secondary branching; Col_4-height of the lower pod; Col_5-mass of one plant; Col_6 - plant moisture weight; Col_7 total dry mass; Col_8 - grain yield in 3m²; Col_9 - yield c/ha; Col_10-number of pods on one plant; Col_11-bean weight per plant; Col_12-number of grains per plant; Col_13 - grain weight per plant; Col_14 - weight of 100 grains;

In the samples, the plant height of 36.74 cm, i.e., the average height, had a weak positive and negative correlation. Yield, in turn, depends on the degree of branching of the plant. It was noted that the primary and secondary branching of lentil samples had a weak positive correlation with such traits as $r = 0.25$ and the height of the lower pod ($r = 0.24$; $r = 0.34$), the mass of one plant ($r = 0.22$).

Conclusions. The recorded weak positive and negative correlations among the other studied traits of the lentil samples indicate that selection for these traits in lentil cultivation is ineffective. Yield components with a positive correlation allow for more targeted selection in breeding processes. These indicators are primarily the number and weight of pods per plant, and the number and weight of grains per plant.

References:

1. Abrosimov A.S., Denisov YE.P., Solodovnikov A.P. Energoberegayushiy tehnologii obrabotki pochvi pod chechevitsu v Pravoberejye // Zemledeliye. – 2013. – № 7. – S. 38–40.
2. Galda D.YE. Vliyaniyeminerálnixudobreniy naurojajnostikachestvosemyansortovchechevitsi nachernozemevishelochennom // dissertatsiya. Stavropol – 2018. S.-10-15.
3. Gorpichenko T. Chechevitsa perspektivnaya kultura // Xleboprodukti. – 2006. – №4. – S. 58 – 59.
4. Marakayeva T.V. Chechevitsa - perspektivnaya zernobobovaya kultura // Raznoobraziye i ustoychivoye razvitiye agrobiotsenozov Omskogo Priirtishya: materialy Natsionalnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashennoy 90-letiyu botanicheskogo sada Omskogo GAU. Omsk : Omskiy GAU, 2017. S. 158-161.
5. Posipanov G.S. Metodi izucheniya biologicheskoy fiksatsii azota vozdukh: Spravochnoye posobiye. – M.: Agropromizdat, 1991. – 300 s.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ГРАММАТИКАНЫ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Амирова Г.О.

«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру»

кафедрасының аға оқытушысы, PhD

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

gauhar1316@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9148-6928>

Ықыласова Гүлназ Құттыбайқызы – Пик 22-5к3 тобы студенті

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш сыныптарда грамматиканы дамыта оқыту технологиясының теориялық негіздері мен практикалық мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылады.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру, олардың сөйлеу мәдениетін дамыту және грамматикалық білімді өмірлік жағдаяттарда еркін қолдана алу қажеттілігімен анықталады. Осы тұрғыда грамматиканы оқытудың дәстүрлі тәсілдері мен дамыта оқыту технологиясының ерекшеліктері салыстырмалы түрде талданады.

Мақалада грамматиканы дамыта оқыту ұғымының мәні ашылып, оның бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкестігі негізделеді. Сонымен қатар, грамматикалық материалды меңгертуде қолданылатын интерактивті әдістер, коммуникативтік тәсілдер, шығармашылық тапсырмалар және акпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктері қарастырылады. Оқушылардың белсенді оқу әрекетін ұйымдастыру, өздігінен ойлауын дамыту және тілдік дағдыларын жетілдіру жолдары нақты мысалдар арқылы сипатталады.

Зерттеу барысында тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізіліп, грамматиканы дамыта оқыту технологиясының тиімділігі анықталды. Нәтижелер көрсеткендей, бұл технологияны жүйелі қолдану оқушылардың грамматикалық ережелерді саналы түрде меңгеруіне, оларды ауызша және жазбаша сөйлеуде дұрыс қолдануына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, оқушылардың сөздік қоры кеңейіп, байланыстырып сөйлеу қабілеті дамып, мәтін құрастыру дағдылары жетіледі.

Түйін сөздер: грамматика, бастауыш сынып, дамыта оқыту, тілдік дағды, педагогикалық технология, сөйлеу мәдениеті

Қазіргі білім беру жүйесінде тілдік дағдыларды дамыту – бастауыш сыныптағы оқушылардың негізгі мақсаттарының бірі. Грамматика сабақтарын тек ережелерді жаттатумен шектеп қою оқушылардың сөйлеу мәдениеті мен тілдік белсенділігін жеткілікті түрде дамытпайды. Сондықтан грамматиканы дамыта оқыту технологиясы өзекті болып отыр [1].

Дамыта оқыту – бұл оқушының өздігінен ойлау, талдау, салыстыру және сөйлеу қабілеттерін дамытуға бағытталған оқыту әдісі. Бастауыш сыныпта грамматиканы дамыта оқыту оқушылардың сөйлеу мәдениетін, тілдік құзыреттілігін және шығармашылық қабілеттерін арттырады. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – бастауыш сыныпта грамматика сабақтарын дамыта оқытудың тиімді технологияларын анықтау және олардың оқу нәтижелеріне әсерін бағалау.

Зерттеу бастауыш сыныптарда грамматиканы дамыта оқытудың тиімді технологияларын анықтау мақсатында жүргізілді [2]. Жұмыс барысында теориялық және тәжірибелік әдістер кешені қолданылды, бұл зерттеу нәтижелерінің сенімділігін қамтамасыз етеді.

Ғылыми әдебиеттерді талдау: қазақ және шетел педагогтарының бастауыш сыныпта грамматика оқытудың әдістемелік негіздерін қарастыру, дамыта оқыту технологиясын зерттеу.

Салыстырмалы талдау: дәстүрлі және дамыта оқыту әдістерін салыстырып, олардың тиімділігін бағалау.

Педагогикалық тәжірибені жинақтау: мектептерде жүргізілген грамматика сабақтарының әдістемелік ерекшеліктерін зерттеу.

Педагогикалық бақылау: сабақ барысында оқушылардың белсенділігі, өздігінен жұмыс істеу дағдылары, тапсырмаларды орындау сапасы тіркелді.

Сауалнама және әңгімелесу: оқушылардың сабаққа қызығушылығы, өздігінен ойлау қабілеті, грамматикалық ережелерді қолдану деңгейі бағаланды [3].

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс: зерттеу барысында екі топ құрылды:

Бақылау тобы: дәстүрлі әдістер бойынша грамматика сабақтарын оқыту.

Эксперименттік топ: грамматиканы дамыта оқыту технологиясын қолдану.

Эксперимент үш кезеңде жүргізілді:

Анықтау кезеңі: Оқушылардың бастапқы грамматикалық деңгейі анықталды. Сөйлем құрастыру, мәтін жазу, диалог жүргізу дағдылары бағаланды. Қалыптастыру кезеңі: Эксперименттік топта грамматика сабақтары келесі әдістемелік тәсілдер бойынша ұйымдастырылды: Интерактивті оқыту: сұрақ-жауап, топтық талқылау, ой қозғау; Коммуникативтік тәсілдер: диалог, рөлдік ойын, сөйлеу арқылы грамматикалық құрылымдарды қолдану; Практикалық тапсырмалар: сөйлемдерді өзгерту, мәтін құрастыру, диалог жазу; Шығармашылық тапсырмалар: шағын әңгімелер, эссе, сипаттамалық мәтіндер жазу арқылы грамматиканы қолдану; АКТ құралдарын пайдалану: онлайн жаттығулар, интерактивті презентациялар, бейнематериалдар. Қорытынды кезең: Алынған нәтижелер бастапқы көрсеткіштермен салыстырылды. Оқушылардың грамматикалық дағдыларының өзгеруі, сөйлеу мәдениетінің дамуы және шығармашылық қабілеттері бағаланды[4].

Оқушылардың грамматикалық дағдылары келесі аспектілер бойынша бағаланды: Сөйлем құрастыру: жай, күрделі, сұраулы сөйлемдер құрастыру;

Грамматикалық ережелерді қолдану: етістік шақтары, зат есімдердің көптік түрі, сөздердің орын тәртібі; Мәтін жазу және сөйлеу: жазбаша және ауызша мәтіндерді грамматикалық тұрғыда дұрыс жеткізу; Шығармашылық қабілет: ойдың еркін берілуі, тілдік конструкцияларды еркін қолдану. Эксперимент нәтижелері грамматиканы дамыта оқыту технологиясын қолдану оқушылардың тілдік және коммуникативтік дағдыларын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік беретінін көрсетті [5].

1.Сөйлем құрастыру қабілеті: Эксперименттік топтағы оқушылар өз ойларын грамматикалық тұрғыда дұрыс жеткізе бастады. Олар әртүрлі сөйлем типтерін (жай, күрделі, сұраулы) қолдана білді, сөйлем құрылымдарын дұрыс сәйкестендірді. Бақылау тобында мұндай өзгерістер әлдеқайда аз болды.

2. Грамматикалық ережелерді қолдану:

Дамыта оқыту технологиясы арқылы оқушылар ережелерді жаттап қана қоймай, оларды практикалық түрде пайдалана алды. Мысалы, зат есімдердің көптік түрін қолдану, етістік шақтарын ауыстыру, сөйлем құрамындағы сөздердің орын тәртібін сақтау сияқты дағдылар айқын дамыды.

3. Мәтін жазу және сөйлеу: Эксперименттік топтағы оқушылар өз ойларын мәтін түрінде жазуда және ауызша жеткізуде белсенділік көрсетті.

Олар грамматикалық ережелерді мәтінге үйлестіруді үйренді, сөйлеу мәдениетін жетілдірді, диалогтық және сипаттамалық мәтіндер құруға қабілетті болды.

4. Шығармашылық белсенділік: Шығармашылық тапсырмаларды орындау барысында эксперименттік топтағы оқушылар грамматикалық құралдарды еркін қолдана отырып, шағын әңгімелер, эссе және сипаттамалық мәтіндер жазды. Бұл олардың тілдік ойлау қабілетін және логикалық ойлауын арттырды[6].

5. Жалпы оқу мотивациясы: Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, эксперименттік топ оқушыларында грамматика сабағына деген қызығушылық артты, сабаққа қатысу белсенділігі жоғарылады. Бақылау тобында мотивация көрсеткіші бастапқы деңгейде қалды.

Сандық деректер бойынша, эксперименттік топта жоғары деңгейдегі грамматикалық дағды көрсеткен оқушылар үлесі 65%-дан 88%-ға дейін өсті, ал төмен деңгейдегі көрсеткіш 20%-дан 5%-ке дейін азайды.

Зерттеу нәтижелері грамматиканы дамыта оқытудың бастауыш сыныптағы оқушылардың тілдік және коммуникативтік қабілеттерін дамытуда тиімді құрал екенін көрсетті. Дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, дамыта оқыту технологиясы оқушыларды тек ережені жаттатуға емес, оны өмірлік және шығармашылық тапсырмаларда қолдануға үйретеді[7].

Эксперименттік топтағы оқушылардың сөйлем құрастыру қабілеті айтарлықтай жақсарды. Бұл грамматикалық білімді практикалық тұрғыда қолданудың арқасында жүзеге асты. Мысалы, шығармашылық тапсырмалар оқушылардың өз ойларын мәтін түрінде ұйымдастыру қабілетін арттырды, сөйлеу мәдениетін жетілдірді, тілдік қорын байытты.

Грамматиканы дамыта оқыту технологиясы оқушылардың мотивациясына да оң әсерін тигізді. Сабаққа қызығушылық артты, өздігінен іздену дағдылары қалыптасты. Бұл тәжірибе педагогикалық тұрғыдан маңызды, себебі грамматикалық дағдылар тек теориялық біліммен емес, практикалық қолданумен терең меңгеріледі.

Сонымен қатар, зерттеу барысында анықталған қиындықтар да бар.

Мысалы, кейбір оқушылардың бастапқы деңгейі төмен болғандықтан, дамыта оқыту әдістерін бірден қабылдау қиын болды. Бұл жағдайда жеке көмек көрсету немесе қосымша жаттығулар жүргізу қажет. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі және сабақ материалын дұрыс ұйымдастыру да маңызды рөл атқарады[8].

Зерттеу нәтижелері басқа педагогикалық еңбектермен де үндеседі.

Дамыта оқыту технологиясын қолдану оқушылардың оқу белсенділігін арттыруда, сөйлеу мәдениетін дамытуда және тілдік дағдыларды жетілдіруде тиімді екенін көрсеткен көптеген зерттеулер бар (Сухомлинский, 1983; Амонашвили, 2000; Қалиев, 1996).

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бастауыш сыныптарда грамматиканы дамыта оқыту технологиясын қолданудың тиімділігін жан-жақты дәлелдеді. Алынған мәліметтерді талдау бұл технологияның оқушылардың тек грамматикалық білімін ғана емес, олардың жалпы тілдік, танымдық және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға ықпал ететінін көрсетті.

Ең алдымен, грамматиканы дамыта оқыту тәсілдерінің оқушылардың тілдік ойлауын қалыптастырудағы рөлі ерекше атап өтуге тұрарлық. Дәстүрлі оқытуда оқушылар көбіне ережелерді жаттаумен шектелсе, дамыта оқыту барысында олар грамматикалық құбылыстардың мәнін түсініп, оларды саналы түрде қолдануға дағдыланады. Бұл үдеріс оқушылардың аналитикалық ойлауын дамытып, тілдік заңдылықтарды өз бетінше ашуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл білімнің беріктігін қамтамасыз етеді және оны жаңа жағдайларда қолдануға жол ашады[9].

Зерттеу нәтижелері грамматиканы дамыта оқыту технологиясының коммуникативтік бағыттылығының жоғары екенін көрсетті. Сабақ барысында қолданылған диалогтық жаттығулар, рөлдік ойындар және пікірталастар оқушылардың грамматикалық білімді нақты қарым-қатынас жағдайында қолдануына мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде олардың сөйлеу мәдениетін жетілдіріп, тілдік қарым-қатынасқа деген сенімділігін арттырды. Оқушылар өз ойларын еркін жеткізіп, грамматикалық құрылымдарды орынды қолдануға үйренді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында анықталған маңызды аспектілердің бірі – грамматиканы дамыта оқытудың оқу мотивациясына әсері. Эксперименттік топтағы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығының артуы олардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына ықпал етті. Интерактивті және шығармашылық тапсырмалар оқушыларды жалықтырмай, керісінше, оларды ізденіске жетеледі. Бұл жағдай оқыту үдерісінің тиімділігін арттырып, білім сапасының жоғарылауына себеп болды.

Грамматиканы дамыта оқыту технологиясының тағы бір маңызды нәтижесі – шығармашылық қабілеттердің дамуы. Оқушыларға ұсынылған еркін жазу, мәтін құрастыру, сипаттама беру сияқты тапсырмалар олардың қиялын дамытып, тілдік құралдарды шығармашылықпен қолдануына мүмкіндік берді. Бұл тек грамматикалық білімді меңгерумен шектелмей, оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттерін дамытуға ықпал етті. Әсіресе, өз ойын жүйелі түрде жеткізу, мәтін құрылымын сақтай отырып жазу дағдылары айқын жетілді.

Зерттеу нәтижелерін талдай отырып, грамматиканы дамыта оқытудың пәнаралық байланыс орнатудағы мүмкіндіктері де анықталды. Грамматикалық тапсырмаларды әдеби мәтіндермен, қоршаған орта тақырыптарымен немесе өмірлік жағдаяттармен байланыстыру оқушылардың білімді кешенді түрде қабылдауына ықпал етті. Бұл тәсіл оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, білімді тек жеке пән аясында емес, кеңірек контексте қолдануға үйретеді.

Сонымен бірге, зерттеу барысында оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығы айқын байқалды. Дамыта оқыту технологиясы әр оқушының қабілетіне қарай жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Алайда кейбір оқушылар үшін шығармашылық және ашық тапсырмалар бастапқыда қиындық туғызуы мүмкін. Бұл жағдайда мұғалім тарапынан сараланған тапсырмалар беру, қосымша қолдау көрсету және біртіндеп күрделендіру әдістерін қолдану қажет[10].

Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды мәселе – мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің рөлі. Дамыта оқыту технологиясын тиімді жүзеге асыру үшін мұғалім тек грамматикалық білімді ғана емес, сонымен қатар заманауи педагогикалық әдістерді, интерактивті тәсілдерді және оқушылармен тиімді қарым-қатынас орнату дағдыларын меңгеруі тиіс. Мұғалімнің шығармашылық көзқарасы мен әдістемелік шеберлігі оқыту нәтижесіне тікелей әсер етеді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында оқу үдерісін ұйымдастырудағы кейбір шектеулер де анықталды. Атап айтқанда, уақыт тапшылығы, оқу бағдарламасының тығыздығы, сыныптағы оқушылар санының көптігі сияқты факторлар дамыта оқыту технологиясын толық жүзеге асыруға кедергі келтіруі мүмкін. Бұған қоса, барлық мектептерде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мүмкіндігі бірдей емес.

Сондықтан бұл мәселелерді шешу үшін оқу бағдарламаларын икемдеу, мұғалімдерді даярлау және материалдық-техникалық базаны жетілдіру қажет.

Зерттеу нәтижелерін басқа ғылыми еңбектермен салыстыру олардың өзара сәйкес келетінін көрсетті. Көптеген педагогикалық зерттеулерде де дамыта оқыту технологиясының оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруда, тілдік дағдыларын дамытуда және шығармашылық қабілеттерін жетілдіруде тиімді екені дәлелденген. Бұл біздің зерттеуіміздің ғылыми негізділігін және практикалық маңыздылығын растайды.

Жалпы алғанда, жүргізілген талдау бастауыш сыныптарда грамматиканы дамыта оқыту технологиясын қолдану білім беру үдерісін жаңғыртудың маңызды бағыттарының бірі екенін көрсетеді. Бұл технология оқушылардың белсенді оқу әрекетін қалыптастырып, олардың тілдік құзыреттілігін, шығармашылық ойлауын және коммуникативтік дағдыларын кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан оны білім беру тәжірибесінде жүйелі түрде қолдану қажеттілігі туындайды.

Жалпы алғанда, бастауыш сыныптарда грамматиканы дамыта оқыту технологиясын қолдану білім берудің сапасын арттыруға, оқушылардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ыбырай Алтынсарин. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Білім, 2013.
2. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
3. Мағжан Жұмабаев. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Жүсіпбек Аймауытов. Тәрбиеге жетекші. – Алматы: Рауан, 1995.
5. Василий Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. – Алматы: Мектеп, 1983.

6. Шалва Амонашвили. Гуманная педагогика. – Москва: Просвещение, 2000.
7. Серік Қалиев. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері. – Алматы: Рауан, 1996.
8. Педагогика / Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. – Алматы: Рауан, 2004.
9. Бастауыш білім беру әдістемесі / Ә.Құсайынов. – Алматы: Білім, 2012.
10. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2020.

ИЗУЧЕНИЕ СОДЕРЖАНИЕ АЗОТА В ОТДЕЛЬНЫХ ОРГАНАХ ЗЕМЛЯНИКИ СОРТА «МАЛИНОВОЕ»

¹Юсупов Ш., ²Нарымбаева З.К., ³Қарманова Ә.С.

¹к.с-х.н., ст.преподаватель, ²к.х.н., ст.преподаватель, ³магистр, ст.преподаватель

Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ

E-mail: zaure.narymbaeva@mail.ru, aliya.karmanova@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение содержания азота в отдельных частях земляники сорта Малиновое. Содержание азота определялись в листьях, рожков и корней земляники, полученные данные показали, что в рожках в весенний период первого год в плодоношение содержится больше азота, чем второго и третьего года, так как наблюдается уменьшение содержания азота с начала вегетации до конца массового усообразования, объясняется интенсивным использованием азота новообразующимися частями растений. Содержание азота в крупных корнях колеблется от 0,68 до 0,75%, а в мелких корнях от 1,10 до 1,23%, в самых малых корнях от 1,16 до 1,22%. Закономерность в изменение содержания азота в разных органах вегетации от возраста и физиологического назначения конкретного органа и роли питательного элемента в онтогенезе растений.

Ключевые слова: земляника, сорт «Малиновое», макроэлементы, содержание азота, распределение азота, органы растения, листья, корни, рожки, вегетационный период, плодоношение, минеральное питание, физиология растений, агротехника, урожайность, качество плодов.

Аннотация. Бұл мақалада «Малиновое» сортына жататын құлпынай өсімдігінің жеке мүшелеріндегі азот мөлшерін зерттеу қарастырылған. Азот мөлшері құлпынайдың жапырақтарында, мұртшаларында (рожки) және тамырларында анықталды. Алынған нәтижелер бойынша, жеміс беруінің бірінші жылындағы көктемгі кезеңде мұртшаларда азот мөлшері екінші және үшінші жылдарға қарағанда жоғары екені анықталды. Бұл вегетацияның басынан мұртша түзілуінің соңына дейін азот мөлшерінің төмендеуімен түсіндіріледі, себебі азот жаңадан түзілетін өсімдік мүшелерімен қарқынды түрде пайдаланылады. Ірі тамырлардағы азот мөлшері 0,68–0,75% аралығында, ал ұсақ тамырларда 1,10–1,23%, ең ұсақ тамырларда 1,16–1,22% аралығында өзгертіні анықталды. Өсімдіктің әртүрлі мүшелеріндегі азот мөлшерінің өзгеру заңдылығы олардың жасына, физиологиялық қызметіне және өсімдік онтогенезіндегі коректік элементтің рөліне байланысты екені көрсетілді.

Түйін сөздер: құлпынай, «Малиновое» сорты, макроэлементтер, азот мөлшері, азоттың таралуы, өсімдік мүшелері, жапырақтар, тамырлар, мұртшалар, вегетациялық кезең, жеміс беру, минералдық коректену, өсімдік физиологиясы, агротехника, өнімділік, жеміс сапасы.

Abstract. This article presents a study of nitrogen content in individual organs of the strawberry variety “Malinovoe.” Nitrogen levels were determined in the leaves, crowns, and roots of the plant. The obtained data showed that in the crowns, during the spring period of the first year of fruiting, the nitrogen content is higher than in the second and third years. This is explained by a decrease in nitrogen content from the beginning of the growing season to the end of intensive runner formation due to the active utilization of nitrogen by newly formed plant organs. The nitrogen content in large

roots ranged from 0.68 to 0.75%, in medium roots from 1.10 to 1.23%, and in the smallest roots from 1.16 to 1.22%. The pattern of changes in nitrogen content in different plant organs during vegetation depends on the age, physiological function of the organ, and the role of the nutrient element in plant ontogenesis.

Keywords: strawberry, “Malinovoe” variety, macronutrients, nitrogen content, nitrogen distribution, plant organs, leaves, roots, crowns, vegetation period, fruiting, mineral nutrition, plant physiology, agrotechnology, yield, fruit quality.

Данная тема обусловлена как теоретической, так и практической значимостью изучения азотного питания растений, особенно плодовых культур, к которым относится земляника [1].

Азот является одним из важнейших макроэлементов, необходимых для жизнедеятельности растений. Он входит в состав белков, нуклеиновых кислот, ферментов и хлорофилла, обеспечивая процессы роста, фотосинтеза и формирования урожая. Недостаток или избыток азота напрямую влияет на развитие вегетативных и генеративных органов растения [2].

Содержание азота в различных органах растения (листьях, корнях, плодах) неодинаково и изменяется в зависимости от стадии развития, условий выращивания и агротехники. Наибольшее накопление азота наблюдается в молодых вегетативных органах, тогда как в процессе роста происходит его перераспределение внутри растения. Это делает актуальным изучение распределения азота именно по органам [3].

Для земляники азот играет ключевую роль в формировании урожайности и качества плодов. Он стимулирует рост листьев и побегов, повышает фотосинтетическую активность и влияет на количество и качество ягод. Однако избыток азота может привести к чрезмерному развитию вегетативной массы и снижению плодоношения. Поэтому важно определить оптимальное содержание азота в разных органах растения [4].

Исследование сорта «Малиновое» имеет практическую ценность, поскольку сортовые особенности влияют на потребность в элементах питания и их распределение в растении. Полученные данные могут быть использованы для:

- оптимизации системы удобрений,
- повышения урожайности и качества ягод,
- рационального использования агротехнических приёмов.

Таким образом, изучение содержания азота в отдельных органах земляники данного сорта является актуальным направлением, направленным на повышение эффективности выращивания культуры и углубление знаний о физиологии питания растений.

Содержание питательных веществ в различных органах растений показывает в какой-то степени значение каждого элемента по фазам развития и дает возможность решить вопросы, связанные с разработкой рациональной системы питания растений.

На сероземных почвах в поливных условиях содержание и соотношение азота, фосфора и калия в растениях земляники по органам и фазам не изучалось. Поэтому для выяснения изменения содержания питательных веществ в отдельных органах земляники в период вегетации было проведено исследование в течение трех лет на районированном сорта «Малиновое». Опыты проводились в вегетационных условиях на кафедре «Химия и биология». В таблице 1 приводятся средние данные по содержанию азота, фосфора и калия за три года в процентах от сухого веса растений. Содержание азота определялось в среднем образце листьев, рожков, или корней учетных растений.

Содержание азота. У сорта «Малиновое» первого года плодоношения содержание азота в листьях увеличивается с начала вегетации до периода массового цветения, после чего до конца массового усообразования резко снижается. Затем несколько повышается до периода затухания роста.

У растений второго года плодоношения содержание азота в листьях земляники сорта Узбекистанская с начала вегетации до периода массового цветения значительно увеличивается за счет ново- образующихся листьев, потом резко снижается до конца сбора

урожая, затем до конца массового усообразования наблюдается небольшое снижение, и, наконец, до затухания роста содержание азота незначительно повышается.

Таблица 1

Содержание азота в различных органах земляники, в % от сухого веса (сорта Малиновое)

Время взятия образцов	Листья			Рожки			Корни		
	года	года	года	года	года	года	года	года	года
Начало вегетации	,97	,75	,90	,73	,42	,31	,85	,75	,36
Цветение (массовое)	,18	,12	,30	,54	,15	,39	,68	,42	,62
Плодо- ношение (массовое)	,60	,64	,82	,05	,08	,43	,27	,21	,60
Усооб- разование (массовое)	,27	,51	,54	,84	,84	,90	,04	,97	,05
Затуха- ние роста	,31	,54	,60	,21	,26	,40	,36	,43	,46

Наибольшее содержание азота в листьях земляники сорта Узбек-кистанская наблюдается в период массового цветения и в конце сбора урожая; в эти фазы целесообразно отбирать образцы для листовой диагностики.

Содержание азота в рожках земляники в начале вегетации было высокое - до 1,73%. В дальнейшем идет постепенное уменьшение азота до конца массового усообразования и резкое затухание роста, но не достигает первоначального уровня. Следовательно, после затухания роста продолжается накопление азота в рожках.

На второй год плодоношения сортов Узбекистанская можно отметить такие же колебания по фазам, как для первого года у сорта узбекистанская.

На третий год плодоношения у сорта Узбекистанская содержание азота в рожках увеличивается от начала вегетации до конца сбора урожая, затем резко уменьшается до конца массового усообразования и снова резко повышается до затухания роста.

Полученные данные показывают, что в рожках весной в первый год плодоношения содержится больше азота, чем в рожках растений второго и третьего года плодоношения.

Увеличение содержания азота в рожках третьего года в период от начала вегетации до конца сбора урожая можно отнести за счет того, что в этот период отмирают старые рожки и остаются более молодые, содержащие больше азота.

Уменьшение содержания азота с начала вегетации до конца массового усообразования объясняется использованием азота новообразующимися частями растений.

Содержание азота в корнях земляники уменьшается с начала вегетации до конца массового усообразования и затем увеличивается. Эта закономерность установлена сорта узбекистанская для первого и второго года плодоношения.

На третий год плодоношения, как было установлено и для рожков, происходит увеличение азота в корнях к концу вегетации (за счет отмирания старых корней, содержащих меньше азота).

В начале вегетации в корнях земляники первого и второго года плодоношения содержится больше азота, чем на третий год плодоношения, что тесно связано с образованием мелких корней.

По нашим данным, содержание азота в крупных корнях колебалось от 0,68 до 0,75%, в мелких - от 1,10 до 1,23%, в самых мелких - от 1,16 до 1,22%.

Исследование особенностей содержания, соотношения и накопления азота в органах земляники в различные периоды ее роста и развития позволяют сделать следующие выводы:

Закономерность в изменении содержания азота, в разных органах во время вегетации в основном зависит не от сорта и возраста растений, а от физиологического назначения конкретного органа и роли питательного элемента в жизнедеятельности земляничных растений.

2. У растений второго и третьего года плодоношения ярко выражена роль рожков и корней как органов, где скапливаются на зиму питательные вещества и откуда они используется рано весной для образования листового аппарата.

3. Особенно велика роль азота в развитии растений от начала роста до плодоношения. В эти периоды необходимо обеспечивать оптимальное содержание питательных элементов в почве.

4. Листья в растениях первого года плодоношения составляют основную массу растительного вещества, так как еще не развиты хорошо другие органы, поэтому они содержат по всем фазам, кроме затухания роста, наибольшее количество питательных веществ по сравнению с другими органами.

Литература:

1. Трубников Ю.Н., Шпедт А.А., Соломенникова Ю.Н. Фотометрическая экспресс-диагностика азотного питания растений // Вестник КрасГАУ. – 2023.
2. Синявина Н.Г. Светокультура растений // Сельскохозяйственная биология. – 2024.
3. Карабаев К. и др. Влияние биоорганических удобрений. – 2024.
4. Применение минеральных удобрений в сельском хозяйстве Казахстана. – 2021.
5. Петрова Н.В., Агълямова А.Р., Мокшина Н.Е., Горшкова Т.А. Современное состояние лектинологии растений // Физиология растений. – 2024. – Т. 71, № 2. – С. 115–134.

ВЛИЯНИЕ СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ УДОБРЕНИЙ НА УРОЖАЙ И КАЧЕСТВА ВИНОГРАДА

¹Юсупов Ш., ²Абдураимова Н.Ш., ³Мауленкулова М.Д.

к.с.-х.н., магистр биологических наук, маг. био. наук старший преподаватель, маг. пед. наук преподаватель

Университет имени Ж.А.Тәшенева, Кафедра «Химия и биология», Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние различных способов внесения удобрений на урожайность и качественные показатели винограда. Анализируются основные методы применения минеральных и органических удобрений, включая корневые и внекорневые подкормки, а также их воздействие на рост, развитие и формирование урожая. Особое внимание уделяется изменениям биохимического состава ягод, таким как содержание сахаров, кислот и витаминов, в зависимости от применяемых агротехнических приемов. На основе проведенного анализа обосновывается выбор наиболее эффективных способов удобрения, способствующих повышению продуктивности виноградников и улучшению качества продукции.

Ключевые слова: удобрений, суперфосфата, аммиачной селитры, калийной соли, виноград, урожай, Эффективность.

Аңдатпа. Осы мақалада тыңайтқыштарды енгізудің әртүрлі тәсілдерінің жүзімнің өнімділігі мен сапалық көрсеткіштеріне әсері қарастырылады. Минералды және органикалық тыңайтқыштарды қолданудың негізгі әдістері, соның ішінде тамыр арқылы және жапырақ

арқылы қоректендіру, сондай-ақ олардың өсім, даму және өнім қалыптастыруға ықпалы талданады. Қолданылатын агротехникалық тәсілдерге байланысты жидектердің биохимиялық құрамындағы өзгерістерге, атап айтқанда қант, қышқылдар мен дәрумендер мөлшеріне ерекше назар аударылады. Жүргізілген талдау негізінде жүзімдіктердің өнімділігін арттыруға және өнім сапасын жақсартуға ықпал ететін тыңайтқыштарды қолданудың ең тиімді тәсілдері негізделді.

Тірек сөздер: тыңайтқыштар, суперфосфат, ммиак селитрасы, калий тұзы, жүзім, өнім, тиімділік

Abstract. This article examines the effect of various fertilizer application methods on the yield and quality indicators of grapes. The main methods of applying mineral and organic fertilizers are analyzed, including root and foliar feeding, as well as their impact on growth, development, and yield formation. Particular attention is paid to changes in the biochemical composition of berries, such as the content of sugars, acids, and vitamins, depending on the applied agricultural practices. Based on the conducted analysis, the most effective fertilizer application methods are substantiated, contributing to increased vineyard productivity and improved product quality.

Keywords: . fertilizers, superphosphate, ammonium nitrate, potassium salt, grapes, yield, efficiency.

Применение целесообразный удобрений - один из мощных факторов повышения плодородия почв и урожайности сельскохозяйственных культур.

Плодоносящие виноградники туркистанской области в настоящее время имеют низкую урожайность (18-20 ц/га) и невысокое качество винограда. Это можно объяснить тем обстоятельством, что основная обработка междурядий заключается лишь в проведении обычной вспашки на глубину 25-28 см, прич

ем даже применение удобрений под такую вспашку не обеспечивает оптимальных условий питания корневой системе винограда, которая расположена в верхнем быстро высыхающем слое почвы.

Для увеличения урожая винограда в условиях воднодефицидных региона и улучшения качества продукции нами были применены глубокое трехследовые и локального внесения удобрений.

В качестве удобрений применялась смесь перепревшего навоза (1 т), аммиачной селитры (120 кг), суперфосфата (90 кг) и калийной соли (30 кг). Расчет минеральных удобрений приводится в действующем веществ на 1 га.

Опыты проводились в Сарагашском района Туркистанской области расположенном на землях предгорном степном региона осадков -более 250-300 мм, абсолютный минимум температуры воздуха -минус 23°, абсолютный максимум - плюс 40°).

Почва типичный серозем с низким содержанием основных питательных элементов (азота - 0,061- 0,025%, фосфора - 0,143-0,110%, усвояемых фосфатов- 11,4-4,0 мг/кг почвы), гумуса в верхнем слое - 1,0-1,63%.

Опыты проводились на сорте Кишмиш черный. Возраст насаждений к периоду постановки опыта - 10 лет. Площадь питания кустов- 3,0х2,5 м², Изучались следующие варианты: трехстрочное рыхление междурядий на глубину 40-60 см без удобрений (вар.1) и с одновременным внесением удоб

рений (вар. 2); локальные внесения удобрений на глубину 60 см (вар. 3).

Контролем служила обычная вспашка на глубину 25-28 см без внесения удобрений, издавна применяемая в хозяйстве.

При трехстрочном рыхлении и внесении удобрений центральный рыхлитель (удобритель) машины ПРВН-2,5 проходил в середине междурядий с глубиной обработки 60 см, а два боковых -по обе стороны от центрального

на расстоянии 80 см с заглублением на 40 см. Удобрения вносились по следам трех рыхлителей ленточном равномерно на заданную глубину.

При очаговом способе смесь удобрений вносилась в ямы цилиндрической

формы (глубиной и диаметром 60 см), вырытые ямокопателем КПЯ-60 в середине междурядий из расчета - один очаг на четыре смежных куста. После засыпки расчетной нормы удобрений очаги закрывали обычной вспашкой междурядий на глубину 25-28 см.

Удобрения вносились при ежедневном чередовании удобряемых между рядий (в первый год - в нечетные междурядья, во второй - в четные).

Повторность опыта - трехкратная, площадь каждой делянки - 0,12 га при 10 учетных кустах. Оценка биологических показателей и урожайности кустов по вариантам опыта проводилась по общепринятой методике.

Полученные в результате экспериментального изучения данные показали, что глубокое трехстрочное рыхление способствует улучшению физических свойств почвы в слое 0-60 см (уменьшению объемного веса и плотности сложения, увеличению скважности), положительно влияет на динамику влажности метрового слоя. Глубокое ленточное и очаговое внесение повышают содержание усвояемых питательных веществ в период вегетации в слое почвы 20-80 см.

Все это благоприятно условия сказалось на развитии корневой системы винограда в глубоких слоях почвы (40-80 см). При этом масса мочковатых корней в 1-метровом слое увеличилась в варианте I на 51%, в варианте II-на 64,4%, в варианте III - на 68,8% в сравнении с контролем.

Количество плодоносных побегов во все годы исследований при глубоком ленточном и очаговом внесении удобрений превышало контроль, что доказывалось данными вариационной статистики. В среднем годы исследования плодоносящих побегов на каждом кусте в вариантах с внесением удобрений было на 15% больше, чем в контроле.

Улучшение водного и питательного режимов почвы способствовало увеличению числа соцветий на каждом кусте. Особенно проявилось влияние глубокого внесения удобрений на число соцветий. В среднем в вариантах с внесением удобрений на каждом кусте было на 15-20 соцветий больше, чем в контроле. Следовательно, и в засушливые годы глубокое очаговое внесение удобрений на богарных виноградниках способствует увеличению плодородности кустов.

Следует отметить, что в варианте I, где не было внесено удобрений, процент плодоносных побегов и число соцветий на куст было выше, чем в контроле. Это связано с улучшением водно-физических свойств почвы при глубоком рыхлении, которые положительно повлияли на состояние кустов.

Оптимальные условия водно-питательного режима на удобренных вариантах способствовали увеличению и улучшению качества продукции (табл. 1)

Таблица 1

Урожайность кустов и качество винограда по вариантам опыта

Вариант	Урожай с куста, кг	Средний вес грозди, г	Средний вес ягоды, г	Сахаристость сока ягод, %	Кислотность сока ягод, %
Контроль	1,7 / 1,0	112,0/87,0	1,5 / 0,9	18,7 / 19,1	11,3 / 6,9
Вариант I	3,3 / 1,3	138,0/109,0	1,6 / 1,1	20,6 / 20,0	6,3 / 5,7
Вариант II	4,3 / 1,5	179,0/121,2	1,6 / 1,2	20,1 / 21,3	6,6 / 4,9
Вариант III	6,0 / 1,7	163,0/130,9	1,5 / 1,1	20,2 / 21,0	6,4 / 5,3

Урожай с куста в контроле был на 2,6 кг меньше в сравнении с вариантом II и на 4,3 кг - с вариантом III. При этом наибольший вес грозди также отмечен в вариантах с внесением удобрений. Даже урожай с куста и вес грозди в варианте I (глубокое рыхление без удобрений) были выше, чем в контроле.

В результате побегов и соцветий на куста винограда, даже в условиях слабой влагообеспеченности, на виноградниках, ослабленных засухой предыдущего года, удалось получить урожай удовлетворительного качества: вес грозди в вариантах II и III соответственно равнялся 121,2 г и 130,9 г. Лишь в контроле, несмотря на регулировку нагрузки, гроздь оказалась мелкой.

Снижение нагрузки до 22-24 побегов (при 50% плодоносных) дало возможность получить на ослабленных кустах при 240 мм осадков относительно качественный урожай. При этом глубокое внесение органо-минеральной смеси удобрений способствовало повышению урожайности кустов в варианте II на 50% и в варианте III — на 70% в сравнении с контролем.

Следовательно, глубокое внесение удобрений, как лентами, так и очагами, на богарных виноградниках эффективно при строгом нормировании кустов побегами и урожаем.

Следовательно, глубокое внесение органо-минеральной смеси лентами и очагами способствует увеличению количества завязавшихся ягод в грозди.

Вкус ягод на удобренных вариантах был лучше за счет повышенной сахаристости и гармоничной кислотности.

Таким образом, глубокое ленточное и очаговое внесение органо-минеральной смеси удобрений способствуют повышению урожайности богарных виноградников.

Эффективность применения удобрений повышается при своевременном и качественном выполнении всех других агромероприятий. Особенно важно создать условия для максимального накопления и сохранения влаги в почве при нормировании нагрузки кустов побегами и урожаем в зависимости от влагообеспеченности года.

Список литературы:

1. Кузнецов В. В. Агрохимия винограда. - М.: Колос, 2005. — 256 с.
2. Серпуховитин Н. И. Виноградарство в засушливых условиях. - Ростов н/Д: Феникс, 2008. — 312 с.
3. Шишкин Г. Г. Система удобрений виноградников. -Краснодар: КубГАУ, 2010. — 198 с.
4. Сергеева А. П. Питание растений и эффективность удобрений. — СПб.: Лань, 2012. — 224 с.
5. Доспехов Б. А. Методика полевого опыта. — М.: Агропромиздат, 1985. -351 с.
6. Егоров Е. А. Виноградарство России. — Краснодар: Просвещение-Юг, 2009. - 320
7. Мержаниан А. С. Виноградарство. — М.: Колос, 1979. — 456 с.
8. Смирнов К. В. Физиология винограда. — М.: Наука, 2003. — 290 с.

МӘТІН ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

¹Мыңбаева А.П., ³Сыдықбай М.Д.

¹PhD докторы

²Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ., 1 курс магистранты

Аңдатпа. Мақалада қазіргі тіл білімінің қарқынды дамып келе жатқан саласы - мәтін лингвистикасының қалыптасу тарихы, зерттеу нысаны және негізгі кезеңдері қарастырылған. Автор мәтіннің құрылымдық-семантикалық бірлік ретіндегі табиғатын көрсете отырып, оның

А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алған алғышарттарынан қазіргі когнитивті-дискурсивті бағыттарына дейінгі даму жолын қарастырады.

Сонымен бірге, ғылымда «мәтін» ұғымына берілген сан алуан анықтамаларға шолу жасалып, оның коммуникативтік, мағыналық және құрылымдық тұтастығы (когезия мен когеренттік) талданады. Мәтін - тек сөйлемдер тізбегі емес, автордың ой-ниетін жүзеге асыратын, әлеуметтік-мәдени контексте қызмет ететін күрделі шығармашылық туынды ретінде сипатталады.

Кілт сөздер: Мәтін лингвистикасы, дискурс, когезия, когеренттік, құрылымдық-семантикалық парадигма, когнитивті лингвистика, коммуникация, А. Байтұрсынұлы, мәтін категориялары, фрейм, сценарий.

Аннотация. В статье рассматриваются история формирования, объект исследования и основные этапы развития лингвистики текста - динамично развивающейся отрасли современного языкознания. Раскрывая природу текста как структурно-семантической единицы, автор анализирует путь его развития: от истоков в трудах А. Байдурсынұлы до современных когнитивно -дискурсивных направлений. Кроме того, приводится обзор многочисленных определений понятия «текст» в науке, анализируются его коммуникативная, смысловая и структурная целостность (когезия и когерентность).

Текст характеризуется не просто как последовательность предложений, а как сложное творческое произведение, реализующее замысел автора и функционирующее в социокультурном контексте.

Ключевые слова: лингвистика текста, дискурс, когезия, когерентность, структурно-семантическая парадигма, когнитивная лингвистика, коммуникация, А. Байтұрсынұлы, категории текста, фрейм, сценарий.

Abstract. The article examines the history of formation, the object of research, and the main stages of development of text linguistics -a rapidly evolving branch of modern linguistics. By revealing the nature of the text as a structural-semantic unit, the author analyzes its evolutionary path: from the initial concepts in the works of A. Baitursynuly to contemporary cognitive and discursive directions. Furthermore, the article provides an overview of numerous scientific definitions of the concept of "text" and analyzes its communicative, semantic, and structural integrity (cohesion and coherence). The text is characterized not merely as a sequence of sentences, but as a complex creative product that realizes the author's intent and functions within a socio-cultural context.

Key words: text linguistics, discourse, cohesion, coherence, structural-semantic paradigm, cognitive linguistics, communication, A. Baitursynuly, text categories, frame, scenario.

Кіріспе.

Мәтін лингвистикасы - тіл білімінде сөйлемнен жоғары деңгейдегі жүйелі бірліктерді, яғни мәтіннің құрылымы мен мазмұнын зерттейтін сала. Ол 1960-70 жылдары дербес сала ретінде қалыптасып, құрылымдық-семантикалық, функционалдық, коммуникациялық парадигмалардан өтіп, қазіргі таңда когнитивті және дискурсивті бағыттарда қарқынды дамып отыр.

Мәтін лингвистикасының тарихи дамуын 4-кезеңге бөліп қарастырамыз :

- Алғышарттар кезеңі (XX ғ. басы): А. Байтұрсынұлының «шығарма сөз» тұжырымдамасы сияқты, тілдік бірліктерді сөйлеу контекстінде қарастырудың алғашқы белгілері.

- Қалыптасу кезеңі (1960-1970 жж.): Структурализмнің әсерімен мәтінді сөйлемдердің тізбегі емес, біртұтас жүйе ретінде береді. Негізгі назар мәтіннің когезия (байланыс) және когеренттік (мағыналық тұтастық) қасиеттеріне ауыстырылды.

- Функционалдық кезең (1980 жж.): Мәтінді тек құрылым емес, «дискурс» ретінде зерттейді. Сөйлеу актісі, жанр, коммуникативті мақсат мәселелері алдыңғы жоспарға шықты.

- Қазіргі кезең (XXI ғ.): Когнитивті лингвистикамен ұштасып, мәтінді түсіну, қабылдау және модельдеу процестерін (фрейм, сценарий) зерттейді.

Қазақ тіл білімінде мәтін мәселесін зерттеуде құрылымдық және стильдік

ерекшеліктерді анықтауға баса көңіл аударылады. Мәтін лингвистикасы - тіл ғылымының жеке саласы болғанымен, соңғы отыз жылда, өзіндік дамуында түрлі қиындықтарға тап болды. Мәтінді танудың өзінде сан түрлі сұрақтар туындады. Мәтін дегеніміз не? Оның категориялары қандай? т. б.

Мәтін әрқашан коммуникативтік жағдайларға, сөзді айтушы мен тыңдаушыға байланысты болады. Мәтін авторының ойланып белгілі бір бағытты таңдауының нәтижесі бар. Осыдан жалпы мәтін құралады. Көптеген ғылым салаларындағы кейбір ұғымдардың тиянақты анықтамасын дәл берудің қиындығы сияқты «мәтін» ұғымына да тұрақты бір анықтама берілмей келеді. Мұның дәлелі ретінде осыдан 10-15 жылдар бұрын бұл ұғымның ешбір анықтамасыз-ақ қабылданып келгенін айтсақ та болады. Мәтінге түрлі ғылым салаларында берілген анықтамаларды жинақтай келе екі негізгі түрге бөліп қарастыра аламыз. Біріншісі, қысқа, жинақы берілген анықтамалар. Екіншісі, керісінше жан-жақты қамтылған анықтамалар. Бірінші жағдайдағы анықтамаларда мәтіннің негізгі, маңызды қасиеті беріледі. Қазірде тіл білімінде мәтінге берілген үш жүздей анықтамалар кездеседі. Мәтіннің анықтамаларының көптігін айта келе, М. И. Откупщикова «Сөйлемге берілген анықтама қанша болса, мәтіннің сонша анықтамасы бар» деп көрсетеді. [1, 28 б].

Мәтін дегеніміз - жазба құжат түрінде объектіленген аяқталғандықты көрсететін, әдеби тұрғыда өңделген, тақырып (атау) лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыстардың әр түрлі типтерімен біріккен, бірқатар ерекше бірліктерден (күрделі фразалық тұтасымнан) тұратын белгілі бір мақсаты, грамматикалық нұсқамы бар сөздің шығармашылық процесінің туындысы. Мәтін – жүйелі, тұтас, тиянақты қалыптасқан және мағыналық жақтан өзара байланысқан сөйлемдердің бірізділігі, коммуникацияға қатысуға тән сөйлемелік бірізділігі, жазу үлгісіндегі ауызша сөйлеу шығармашылығы. Мәтін - объективті әлемнің субъективті бейнесі, кең мағынада екі сананың қарым-қатынасқа түсінуінің бір жолы. Мәтін - (әңгіме, сөз, хат, оқиға) әрқашан біреулерге бағытталған, әрі сол бағышталғанымен ғана бағалы. Мәтін - өзінді жеткізудің, көрсетудің бір түрі, өзінді ойлай білетін субстанция ретінде табу жолы. Іс-әрекет, қылықта өзіндік мәтін түрінде түсіндіріле алады. Адам іс-әрекеті потенциалды мәтін және ол өзі уақытынын сұхбаттылық контексті арқылы ғана түсіндіріледі. Лингвистикадағы мәтін кең көлемде зерттеліп келе жатқан, әлі де әр қырынан зерттеуді қажет ететін ауқымды әрі күрделі мәселе болып табылады. [2,10]. 1960 жылдары батыс ғалымдары П. Хартманн, Э. Харвег, З. Шмидттердің бастамасымен мәтін лингвистикасының теориясы қалана бастады. Алдымен мәтін құрылымдық жағынан, кейін 1970 жылдардан бастап мәтінді зерттеу коммуникативтік процесс ретінде көрініс берді.

XX ғасырдың 70-80 жылдарына дейін әлемдік филологияда лингвистикалық зерттеулер әрі кеткенде сөйлем шеңберінде ғана қарастылып келеді. Осы сөйлемдер легінен тұратын мәтін ұзақ уақыт бойы тіл ғылымының аясынан табылмады. Алайда мәтін лингвистикасының пайда болуы ғалымдардың барлық лексикалық және грамматикалық феномендерді сөйлем шеңберінде толық түсіндіру, дәлірек ашу мүмкін емес деген пікірлерінің пайда болуынан басталады. Мәтіннің пайда болуына байланысты тіл білімінде түрліше тұжырымдар беріледі. Мәселен ғалым Е. С. Кубрякова «Текст признаком зарождения в лингвистике новой научной парадигмы, а реакцией на старую», - деп атап көрсетеді. Мәтін лингвистикасының дамуы жаңа бағыттар, жаңа тәсілдер, жаңа ұғымдар, тың көзқарастардың тууына себеп болды. Бұл салада көптеген монографиялар мен мақалалар жарық көрді, оқу құралдары жазылды, конференциялар өткізілді. Мәтін теориясында көптеген нәтижелерге қол жеткізген неміс тілші ғалымы П. Хартманн өз еңбектерінің бірінде: «Қазіргі кезде мәтінді оқытуға негізделген лингвистика бар. Лингвистиканың бұл саласы тілдік зерттеулердің ең нәтижеге бай саласы. Ол лингвистикадағы қызығушылық диапозонын кеңейтеді және лингвистикалық пікірлердің топтамасына жол ашады. Лингвистиканың аталған жаңа саласын зерттеу ісі лингвистикалық зерттеулердің жаңа бастамасы болды», - дейді. XX ғасырдың екінші жартысынан негізі қаланған мәтін лингвистикасы бірнеше ғылымдар тоғысынан пайда болған ғылым саласы. Ол – тіл көркемдігін сипаттайтын дәстүрлі стилистикадан бастап, адам танымына жетелейтін когнитивтік лингвистика, философияға дейінгі аралықты қамтиды. Екіншіден, оның пайда

болуы түрлі мектеп өкілдері мен ғылыми көзқарастардың мәтінді түсіндірудегі көпжылдық тәжірибесі негізінде жүзеге асты. Ал XX ғасырдың соңғы ширегінде тіл білімінде мәтін лингвистикасы жедел дами бастады. XXI ғасырда, әлемдік лингвистикада мәтін лингвистикасының ірі қадамдар жасайтынына сеніміміз мол.

Мәтін лингвистикасына қатысты жалпы тіл білімінде И. Р. Гальперин, С. И. Гиндин, З. Я. Тураева, Л. Г. Бабенко, А. А. Залевская, Г. Я. Солганик, Ю. А. Левицкий, Л. В. Поповская т. б. ғалымдардың еңбектері жарық көрді. Олардың зерттеу еңбектерінде мәтіндегі прагматика мен интонация, мәтін құрылымы, көмекші сөздердің ерекше жұмсалуды, мәтіндегі ұсақ тілдік бірліктер (фонема, морфема), мәтіннің жалпы құрылысы, мәтін типологиясы т. б. мәселелер жайында сөз қозғалады.

Материалдар мен әдістер

Мақалада жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Мақалада талданып, талқыланған мәселелер қажетті материалдар, фактілер жинақталды. Соның нәтижесінде жинақталған мәліметтер сұрыпталып, талдама жасалды. Зерттеу жұмысында жасалған фактілер негізінде теориялық тұжырымдар мен болжамдар жасалды. Мақаланы жазу барысында қолданылған әдістер: жинақтау, талдау, топтастыру, сипаттау, салыстыру мәтін лингвистикасындағы өзекті мәселелердің көп екендігін айқындады. Зерттеу жұмысында жинақтау әдісін пайдаланудағы себебіміз: шетелдік және отандық ғалымдардың мәтін лингвистикасына байланысты зерттеу жұмыстары мен еңбектерін жинақтадық. Аталмыш мақалада мәтін лингвистикасына байланысты шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстары бойынша ақпараттарды жинақтау әдісі жүйелі түрде қолданылды. Жинақталған мәліметтерге аналитикалық шолу жасалып, талдау әдісі арқылы мәтін лингвистикасына байланысты тұжырымдар ұсынылды. Жинақталып, талданған ғылыми ақпараттарды топтастырып, сипаттау зерттеу нәтижелері мен талқылау бөлімінде мәтін лингвистикасының қазіргі таңдағы өзекті мәселелерін жүйелеуде қолданылды. Ал салыстыру әдісі шетелдік және отандық ғалымдардың сұрыпталған еңбектеріне шолу барысында қолданылды. Әдебиеттерге шолу бөлімінде жинақтау, топтастыру және сипаттау әдістері жүйелі түрде қолданылды. Себебі, мәтін лингвистикасына байланысты аналитикалық шолу осы бөлімде зерттеу жұмысын нәтижелі жүргізді. Сонымен қатар, мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны мәтінге байланысты айтылған анықтамаларға топтастырылу жасалды. Мақалада қолданылған зерттеу әдістері әдебиеттерге шолу және зерттеу нәтижелері мен талқылау бөлімін ашуда жүйелі жұмыстың нәтижесін ұсынды. Қазіргі таңда зерттеуді қажет ететін мәтін лингвистикасының бағыттары анықталды. Бағыттар жөнінде кең көлемді ақпарат зерттеу нәтижелері мен талқылау бөлімінде ашылып талданды. Мәтін лингвистикасының дамып келе жатқан бағыттарын анықтап, сұрыптауда бірінші кезекте теориялық ақпараттарды жинақтау мен топтастыру әдістері өте тиімді болды. Мақала тақырыбын ашуда жалпы ғылыми әдістердің қолданысы жүйелі түрде жүргізілді. Ғылыми мақалада қолданылған зерттеу әдістері мақаладағы әр бөлімге нақты мәліметтерді сұрыптауға оңтайлы болды. Әдебиеттерге шолу Кез келген уақыт кеңістігінде өзіндік зерттеу әдістерімен қатар, зерттеуші ғалымдардың жұмыстары сұрыпталып отырды. XX ғасыр зерттеушілерінің ортақ сипаты мәтінді құрылымдық әдістермен қарауы болды. 1970 жылдардың орта ширегінен бастап мәтінді коммуникативті үрдіс деп қарай бастады. Т. Ван Дейк мәтін лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі болды. Оған дәлел ретінде, мәтіннің динамикалық күйін зерттеуді дискурс терминін қолдану арқылы қарастырды. Кеңестік кезеңде мәтін лингвистикасына байланысты зерттеулер И.А. Фигуровский, Н.С. Пospelов еңбектерінен бастау алады. Мәтін лингвистикасының басты қызметі мәтіннің түрлі аспектілеріне толық, жан-жақты талдау жүргізу. 50-60 жылдар аралығында М.М. Бахтин: «Мәтін бұл кез келген гуманитарлық пәннің ең жоғары сатысы және алғашқы болмысы», – деген тұжырым айтады. Латын тілінен келген ағылшын, француз, орыс тілдеріндегі терминге сай келетін «textum» сөзі – байланыс сөзімен толық сәйкес келеді. Сол себепті, бұл сөзде бірліктердің байланысуы мен реттелу семантикасы бекігендігі аңғарылады дейді зерттеуші ғалымдар. XX ғасырдың 60 жылдарынан бастап мәтін лингвистикасы ақырындап, жүйелі түрде қалыптаса бастады. Жалпы тіл

біліміндегі бұл саланың бастауы Г. Лакофф, Р. Харвет, В. Скаличка, Э. Бенвенист, С. Карцевский, З. Шмидт, Т. Николаева, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қалыптаса бастады. Қазіргі таңда мәтін лингвистикасы ғылымның жаңа саласы ретінде өз аясын кеңейтіп, түрлі бағыттағы ғалымдардың назарын өзіне аударуда. Мәтін күрделі зерттеу нысанына жатады. Оның басқа ғылыми пәндермен кең көлемдегі байланысы мен мәтін теориясының пәнаралық мәртебесі мәтін талдаудың сан түрлі әдістерінен туатын пікірлердің жан-жақтылығын байқатады. Сондықтан да мәтінге берілген анықтамалар да көп, кейде бірін-бірі қайталап жатады. А.А. Потебня тіл білімі тарихында мәтін теориясына қатысты зерттеген алғашқы зерттеушілердің бірі болды. Біз мәтінді өте күрделі жүйеде құрастырылған тілдегі құбылыс ретінде қарай аламыз. Себебі, үздіксіз даму үстінде болатын лингвистиканың жаңа бағыттағы салаларының бірі. Осы күнде мәтінді әр қырынан, әртүрлі бағытта жан-жақты зерттеу әдебиетшілердің ғана емес, тілші-ғалымдардың да қызығушылығын арттыруда. Бірінші кезекте, мәтіннің болмысы, сөйлеуден айырмашылығы онтологиялық тұрғыда қарастырылса, мәтіндегі объективті шындық гносеологиялық тұрғыда қарастырылады. Ал прагматикада - мәтін авторының объективті болмысы қарастырылады. Ал лингвистикалық тұрғыда тілдік ұйымдасудың маңыздылығы жүйеленіп, айқындалады. Мәтін лингвистикасы структуралы лингвистиканың ақырындап кейін жылжуымен, функционалды лингвистикамен қатысым теориясының байланысының нәтижесінде қалыптаса бастады. Қазіргі таңда тіл білімінің іргелі салаларының бірі. Себебі, мәтін лингвистикасы арқылы мәтіннің лингвистикалық заңдылықтарын ашуға болады деген ой-тұжырымдарды тілші-ғалымдар білдіруде [3,270] .Мәтінге байланысты айтылған ғалымдардың тұжырымдары сан түрлі, алайда бір жүйелі анықтамаға саяды. З.Я. Тураеваның айтуы бойынша мәтін ол - сан түрлі лексикалық, грамматикалық байланыстардан құралған күрделі тұтастық деп қараса, А.И.Новиков, Н.И. Жикиннің тұжырымдамасында мәтіндегі тіл, сөйлеу, интеллект факторы бірбірімен өзара байланысқан біртұтас кешен, әрі мәтіннің басты белгісі сыртқы және ішкі формалардың бірлігі деседі. Сыртқы форманы – тікелей қабылдану арқылы ұғынылатын тілдік құралдардың жиынтығы мен автордың түпкі ойын жүзеге асыратын мазмұндық жағы деп қараса, ал ұғынылатын нәрсе оның ішкі формасын құрайды дейді. Ішкі форма – берілген барлық тілдік құралдардың жиынтығымен тұтастай сай келетін, адамның ақыл-ойында жүзеге асырылатын ойлаудың белгілі бір түзілісі деген тұжырым келтіреді. Ғалым М.М. Бахтин мәтінді объективті әлемнің субъективті бейнесі және кең мағынасында екі сананың қарымқатынасқа түсуінің бір жолы деп анықтады. Ал Г.В. Колшанскийдің тұжырымында мәтін – сөйлемдердің тәртіпсіз жай ғана тізбегі емес, ол – қарым-қатынастың тұлғалық және мағыналық бірлігі екендігі баса назарға алынған . Мәтін – өз табиғатынан бір жақсы процесс емес дейді И.П. Сусов. Себебі, Бір жағынан, ол тілдік жүйенің негізгі бірлігіне, яғни тар мағынада тілге жатады, ал екінші жағынан, қарым-қатынас әрекетіне жатады, бұл кең мағынада делінеді. Мәтін тілдік қатысым мен тілдік жүйенің арасынан орын алатын жай ғана нысан еместігі жөнінде де өз ойым Сусов келтіріп өтеді . И.Р. Гальперин жасаған тұжырымы бойынша мәтін – бұл жазба құжат түрінде объектіленген сұрыпталған, тақырыбы бар тұтастық.

Мәтін лингвистикасын соңғы 10-15 жыл ішінде қарқынды дамып келеді деуіміздің бір реті - лингвистика мен мәтін стилистикасының аражігін ашып, бірін-бірі толықтыратын тең дәрежелі ғылым деп ұсынуға болатындығы. Мәтін - күрделі категория. Оны бір әдіс шеңберінде зерттеп, тануға келмейді. 1985 жылы 25-27 қыркүйекте Қазан университетінде мәтін стилистикасы бойынша өткізілген бүкілодақтық мәжілісте профессор М. Н. Кожин мәтін лингвистикасын «лингвистиканың перспективалы бағыты» ретінде бағалап, мәтін лингвистикасын функционалды стилистика дамуының заңды жалғасы деп таниды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәтін туралы білімді тереңдету, мәтін ге жан-жақты қырдан әртүрлі көзқараспен қарау, әлбетте мәтіннің жаңа анықтамаларына әкеледі. Бұл таңқаларлық жаңалық емес. Мәтін сияқты күрделілігі жоғары нысан әртүрлі тәсілдердің тақырыбы болуы мүмкін. Белгілі бір анықтамаға артықшылық бере отырып, зерттеу бағытын басшылыққа алу керектігі анықталды. Алдымен айтылатын нәрсе ол, мәтінді зерттеу арқылы тіл мен сөйлеу

арақатынасы айқындалады, кейін табиғаты анықталады. М.М. Бахтиннің тілдік жүйе әрбір мәтіннің сыртында тұрады деген тұжырымы: тілді қолдану негізінде мәтіннің пайда болғандығы аңғарылады. Тіл мен сөйлеу мәтін лингвистикасында бір-бірімен тығыз байланыста қарастырылғандығы байқалады. Мәтін лингвистикасы мәселесімен айналысатын зерттеуші ғалымдар сөйлеу мен тілдің, сана мен тілдің, тіл мен қоғамның, мәдениеттің өзара байланысы сынды мәселелерге қарасты қазіргі теориялық лингвистиканың өзекті мәселелері анықталып қарастырылуда. Мәтіндік деңгейдегі сөйлеуді жүзеге асыру барысында ауызша және жазбаша формалардың ерекшеліктері талдануда. Синтагматикалық және парадигматикалық тілдік бірліктерді ұйымдастыру мәселесі қарастырылуда. Мәтіндердің семантикасының интегралдық және дифференциалды белгілерінің бөлінуі де қаралып жүр. Мәтіндердің жаңа контекст жағдайларына бейімделуі іспетті өзекті мәселелер мәтін лингвистикасында қарастырылып жүр. Мәтін лингвистикасының филологияның жеке саласы ретінде қалыптасуы қазіргі лингвистикалық ғылымның бүкіл даму барысын көрсетеді. Мәтін – бұл барлық гуманитарлық философиялық ойлаудың бастапқы беріктігі және бұл пәндер тек қана туындауы мүмкін тікелей шындық деп кеңес ғалымы М.М. Бахтин айтқан бұл ой мәтіннің лингвистикасы деп аталатын тіл білімінің жаңа саласы үшін бағдарламалық жасақтамаға айналды. Онымен әйгілі неміс зерттеушісі З. Й. Шмидт, ол мәтіннің бастапқы берілген, негізгі категория екенін жазды. Лингвистикалық зерттеулердің альфасы мен омегасы ретінде мәтін туралы мәлімдемелерді біз қазіргі лингвист ғалымдардың көптеген еңбектерінен табамыз. Мәтін теориясы саласында неміс лингвисті П. Хартманн өз еңбектерінің бірінде мәтін лингвистикасы жөнінде пікір білдіреді. Ол, қазіргі таңда мәтінді зерттеуге айқын бағытталған лингвистиканың бар екендігін жазды. Лингвистикадағы бұл сала тілдік зерттеулердегі озық нұсқаның бірі екендігін айтты. Сонымен қатар, лингвистикадағы қызығушылық ауқымының кеңейгендігін және де барлық лингвистикалық идеяларды қамтитын саланың ашылғандығын алға тартып, өте жақсы тұжырым білдірді. Мәтінді зерттеуге деген қызығушылық қазіргі тіл білімі тұрғысынан ғаламдық құбылыс ретінде, коммуникацияның тұтас құралы ретінде түсіндіруге, тілдің мәтін арқылы жүзеге асырылатын адам қызметінің жеке аспектілерімен байланысын тереңірек зерттеуге деген ұмтылысқа байланысты. Бұл қызығушылық мәтін арқылы мәңгілік тірі және көп қырлы тілдің болуын білуге, сөйлемнен үлкен сегменттерде тілдік бірліктердің жұмыс істеуі кезінде ғана ашылатын оның заңдылықтарын түсінуге деген ұмтылыспен түсіндіреді. З.Я. Тураева «Мәтін лингвистикасы», А.И. Новиков «Мәтін семантикасы және оның формализациясы», М.М. Бахтин «Тіл біліміндегі, филологиядағы және басқа гуманитарлық ғылымдардағы мәтін мәселесі», Г.В. Колшанский «Контекстік семантика», И.П. Сусов «Мәтін мазмұнын зерттеудің екі әдісі туралы» И.Р. Гальперин

«Мәтін лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде», З.Ж. Шмидт «Мәтін» және «тарих» негізгі категориялар ретінде», Х. Вайнрих «Француз мақаласының мәтіндік қызметі» М.А.К.Халлидей «Сөйлемнің функционалдық перспективасының» (FPP) лингвистикалық сипаттау жүйесіндегі орны» атты ғылыми еңбектері мен зерттеу жұмыстары жинақталып, сұрыпталды. Мәтін өте күрделі құбылыстардың бірі. Сондықтан да мәтінді зерттеу күні бүгінде зерттеуде өзектілігін жоғалтпады. Себебі мәтін үздіксіз даму үстінде болады. Осының арқасында біз мәтіннің жанжақты қырының зерттеліп, анықталуының нәтижесінде тіл туралы ғылымның жаңа салаларының бірі екендігін аңғарамыз. Қазақ тіл білімінде Р. Сыздық, Т. Қордабаев, Б. Шалабай, М. Серғалиев, Б. Мүсрепова, С. Құнанбаева, Ж. Жакупов, О. Бүркіт, А. Жұбанов, З. Ерназарова, С. Мұстафина, Г. Әзімжанова, Н. Құрманова, К. Мухлис, А. Таусоғарова, Б. Райымбикова, Ф. Жақсыбаева, Ж. Қайшығұлова, М. Ахметова, Ғ.Қ. Иманалиева «Мәтін лингвистикасы: мәтінді эмоционалды мазмұнына қарай талдау», Б.Н. Жұбатова, А.К.Ахметбекова «Мәтін лингвистикасының негіздері: оқу құралы», Г. Әбікенова «Мәтін лингвистикасының мәселелері», Ж.М. Қоңыратбаева «Мәтін лингвистикасының көркемдік поэтикалық құрылымы», Н.У. Сайбекова «Мәтін лингвистикасы және диалогтық сөйлеудің маңызы», Г. Смағұлова «Мәтін лингвистикасының кейбір мәселелері: мәтіндік деңгей және мәдениет», М.К. Ахметова

«Мәтін лингвистикасы: оқу әдістемелік құрал», Ж.С. Таласпаева «Мәтін лингвистикасы: оқу-әдістемелік құрал» және т.б. ғалымдардың мәтін лингвистикасына байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстары бар. Қазіргі уақытта мәтін лингвистикасының дамып келе жатқан бірнеше бағытын ажыратуға болады. Сол бағыттардың нәтижесінде өзекті мәселелер көтерілді.

Бағыттардың қазіргі таңдағы өзекті тұстарының біршама нұсқаларын топтадық:

1. Мәтінді жоғары дәрежелі жүйе ретінде зерттеу оның негізгі белгілері тұтастық пен үйлесімділік.

2. Коммуникативті параметрлер және олармен байланысты лингвистикалық белгілер бойынша мәтін дердің типологиясын құру (өрнек жоспары мен мазмұн жоспарының бірлігінде кеңінен түсініледі).

3. Мәтінді құрайтын бірліктерді зерттеу.

4. Арнайы мәтіндік санаттарды анықтау.

5. Мәтіннің ықпалымен әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің жұмысының сапалық ерекшелігін анықтау, оларды мәтін мен біріктіру нәтижесінде.

6. Мәтіндердің адаптациялануы мен трансформациялануы.

7. Фразааралық байланыстар мен қатынастарды зерттеу, – тұжырымдарын келтіре аламыз.

Осы бағыттарды бірнеше бөлімнің нәтижесі ретінде қарай аламыз. Бөлімдерді қарауда неміс лингвисті П. Хартманн бөліп көрсетеді. Ол үш бөлім туралы айтады:

1) мәтіннің жалпы лингвистикасы;

2) нақты мәтіннің лингвистикасы;

3) мәтін типологиясының лингвистикасы; деп тұжырым жасаса, белгілі неміс ғалымы Э. Косериудың пікірінше, мәтін лингвистикасы құрылымдық-функционалдық және генеративті трансформациялық лингвистикамен қатар лингвистикалық ойды дамытудың үш негізгі бағытының бірі болып табылады деген тұжырым келтіреді. Мәтінге байланысты анықтама жан-жақты қарастырылып, түрлі нұсқада ұсынылып жүр. И.Р. Гальпериннің «Мәтін лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде» кітабында

«Мәтін-бұл жазбаша құжат түрінде объективтендірілген, осы құжаттың түріне сәйкес әдеби өңделген, атаудан (тақырыптан) және бірқатар ерекше бірліктерден (фразалық бірліктерден) тұратын, аяқталуы бар, рефлексиялық үдерістің туындысы. лексика, грамматика, логика, стилистика сынды бағыттарындағы байланыстың әртүрлі түрлерімен біріктірілген. Мәтін - белгілі бір фокус пен прагматикалық көзқарасы бар жұмыс», - деген ғылыми пікір қалдыра білді. Мәтін шындықты көрсетіп қана қоймай, ол туралы да хабарлайды. Мәтіннің семантикасы номинативті және коммуникативті компоненттерді қарастырады. Мәтінде коммуникативті, когнитивті (танымдық) және эмоционалды функциялар қиылысады. Жоғары коммуникативті тұтастық ретінде мәтін жабық және ашық жүйе болып табылады. Мәтіннің маңызды белгілеріндегі жабықтығы, бұл – шектеу және толықтық. Объективті шындықтың бір түрі ретінде мәтін оны жасайтын және қабылдайтын субъектінің санасынан тыс белгілі бір параметрлерде болады. Бұл мағынада ол тыныштық күйімен сипатталатын жабық жүйені білдіреді. Алайда, «мәтін » ұғымы мұнымен шектелмейді. Мәтін хабар алушының санасында және бірлесіп құру үдерісінде өзектендіріледі: оқырман мәтінді игерген кезде оларға берілетін ақпарат көлемі үнемі өзгеріп отырады. Бұл мағынада мәтін қозғалыс күйімен сипатталатын ашық жүйе болып табылады.

А. Г. Бабенко, Ю. В. Казарин «Лингвистический анализ художественного текста» атты еңбегінде мәтінді танудың төмендегідей тәсілдерін ұсынады:

Мәтінді талдаудағы дәстүрлі тәсіл - лингвоцентристік. Нысаны - тіл және мәтін. Ол көркем мәтіннің тілдік бірліктеріне және категорияларына негізделеді. Мұндай тәсілде лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, стилистикалық бірліктер мен категориялар қамтылады. Текстцентристік тәсіл - мәтін туралы негіздер шығармашылық әрекеттің нәтижесі мен азығы ретінде көрінеді. Мәтін тұтас аяқталған нысан ретінде зерттеледі. Нысаны - әдеби қарым-қатынас. Антропоцентристік тәсіл - мәтіннің интерпретациясына байланысты

нысанында автор позициясы мен қабылдау (оқырман позициясы) қамтылады. Бұл тәсіл арқылы мәтінтану төмендегідей бағыттарға бөлінеді:

- психолингвистикалық (Л. С. Выготский, А. А. Леонтьев) ;
- прагматикалық (А. Н. Баранин) ;
- деривациялық (Е. С. Кубрякова, Л. Н. Мурзин) ;
- коммуникативтік (Г. А. Золотова, Н. С. Болотнова) ;
- жанрлы-стильдік (М. М. Бахтин, М. Н. Кожин) ;
- танымдық тәсіл (Ван Дейк, Т. Виноградов) .

Мәтін дүниежүзі лингвистерінің назарына іліккен кезде қазақ тіл білімінде де бұл мәселеге қатысты қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбанов еңбектерінен де алғашқы ойларды кездестіреміз. Бұл жайлы қазірде қазақ тіл білімінде Б. Шалабай сынды ғалымдарымыз өз пікірлерін былайша білдіруде: «Біздің ойымызша, ғалым А. Байтұрсынұлы мәтінді «шығарма сөз» деп атап, сөйлеудің бірлігіне жатқызады. А. Байтұрсынұлы шығарманың тақырыптан, ал мәтін (шығарма) мазмұнының үш мүшеден, яғни аңдату, мазмұндау, қорытындыдан тұратынын көрсетеді. Сондай-ақ мәтіннің қатысымдық қызмет тудыруға негіз болатынын, айтушының ойының өзге үшін бағытталатынын алғашқылардың бірі болып айтты». Бұдан басқа да көптеген ғылыми ойларды зерделей отырып, мәтінтану қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады деуге әбден болады.

Сонымен бірге, мәтін лингвистикасының даму үдерісі тіл біліміндегі ғылыми парадигмалардың өзгеруімен тығыз байланысты екенін байқаймыз. Сөйлемге негізделген дәстүрлі зерттеу шеңберінен шығып, мәтінді тұтас жүйе ретінде қарастыру- лингвистикадағы сапалық бетбұрыс болды. Бұл бағыт мәтіннің ішкі ұйымдасу заңдылықтарын ғана емес, оның коммуникативтік қызметін, авторлық ұстанымды, адресат қабылдауын, мәдени-танымдық астарын кешенді түрде талдауға жол ашты. Мәтіннің құрылымдық, семантикалық, прагматикалық және когнитивтік қырларын тоғыстыра зерттеу - қазіргі тіл ғылымының басты ерекшеліктерінің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, мәтін лингвистикасы тілдің тек формасын емес, оның мазмұндық, мағыналық, адам санасымен сабақтас қырларын айқындайтын іргелі ғылым саласына айналды.

Қорытындылай келе, мәтін лингвистикасы - тіл біліміндегі ең күрделі әрі көпқырлы салалардың бірі. Ол сөйлем деңгейінен жоғары тұрған тілдік бірліктерді зерттеу арқылы тілдің шынайы қызметін, яғни коммуникациялық табиғатын ашуға мүмкіндік береді. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап дербес ғылыми бағыт ретінде қалыптасқан бұл сала құрылымдық, функционалдық, прагматикалық, когнитивтік және дискурсивтік парадигмалар арқылы дамып, бүгінгі таңда пәнаралық сипатқа ие болды. Батыс ғалымдары – П. Хартманн, Э. Харвег, З. Шмидт – мәтінді дербес зерттеу нысаны ретінде қарастырып, оның теориялық негізін қалады. Ал орыс тіл білімінде И. Р. Гальперин, Е. С. Кубрякова, М. Н. Кожин сынды ғалымдар мәтіннің құрылымы, прагматикасы мен стилистикалық қырларын терең талдады. Қазақ тіл білімінде бұл бағыттың бастауын Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен көруге болады. Оның

«шығарма сөз» туралы тұжырымдары мәтіннің құрылымы мен қатысымдық табиғатын ерте кезеңде-ақ айқындап бергенін дәлелдейді. Қазіргі кезеңде мәтін лингвистикасы тек тілдік құрылымды ғана емес, мәтінді қабылдау, түсіну, интерпретациялау, мәдени және когнитивтік кеңістікте модельдеу үдерістерін де қамтиды. Сондықтан мәтін – тек тілдік өнім емес, ол – автор мен адресат арасындағы рухани, танымдық, мәдени байланысты жүзеге асыратын күрделі коммуникативтік құбылыс. Демек, мәтін лингвистикасы – тіл білімінің болашағы зор, теориялық және практикалық маңызы жоғары, үнемі дамып отыратын ғылыми сала. Ол тілдің табиғатын тереңірек тануға, мәтінді жан-жақты талдауға және заманауи лингвистикалық зерттеулердің көкжиегін кеңейтуге қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Откупщикова М. И., Синтаксис связного текста Учеб. пособие.- Ленинград : ЛГУ,

2. Энес Ғ.Қ., Мәтін кеңістігі: семантикалық, этимологиялық аспект (автореферат). - Алматы, 2010-10 б.
3. Қазақ тілі: Энциклопедия. - Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. - 270 б.
4. М. М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. - Москва: Искусство, 1986. - 445 с.
5. И. П. Сусов. О двух путях исследования содержания текста // Значение и смысл речевых образований. Межвузовский тематический сборник. - Калинин, 1979.
6. И. Р. Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. - Москва: Наука, 1981.

АРБАУ ӨЛЕҢДЕРІ МЕН МАГИЯ

Шамшиева А.Ж.

магистрант

Tashenev University, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорындағы наным-сенімге байланысты туған арбау өлеңдерінің жанрлық ерекшелігі ғылыми талданады. Арбау өлеңдерінің магия қатысы туралы ғылыми сараптау жүргізілген. Қазақ фольклорында сақталған арбау өлең түрлерінің

Түйін сөздер: фольклор, арбау, магия, тасаттық, бұлт шақыру,

Арбау тарихи тұрғыдан алғанда магияға жатады. Магия дегеніміз – материалдық дүниеге табиғаттан тысқары жолмен әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар. Ал «маг» сөзінің көне парсы тіліндегі түрі – магуш. Көне Иранда «магуш» деп зорастрим дініндегі абыздарды айтқан. Олар да халдей абыздары сықылды арбаушылықпен, көріпкелдікпен айналысқан. Кейіннен алдын ала болжаушыларды, адам тағдырын күні бұрын айтушыларды, астрологтарды, арбаушыларды жиынтық түрде «маг» деп атау өріс алды.

Дж. Фрэзер магиялық ғұрыптарды екі салаға жіктейді:

1. Гомеопатиялық немесе имитативті магия;
2. Контагиозды магия [1,19].

Бұлай бөлудің себебін ол магиялық ойлаудың психологиялық принциптерінен шығарған. Бірінші принцип бойынша, ұқсастық ұқсастықты туғызады, яки салдары өзінің себебіне ұқсайды. Екінші принцип бойынша, бір рет жанасқан заттар ара қашықтығы алыстағанына қарамастан өзара байланысын үзбейді. Алғашқы принцип негізінде маг кез келген құбылысқа әсер ету үшін соған ұқсаса жеткілікті деп сесптесе, соңғы принцип негізінде, затқа құбылысқа бұрынғы жанастық бойынша әсер етуге болады деп есептеледі. Қазақ тұрмысындағы жыланның басына ақ құйып (ақ ізгілік нышаны) шығарып салу рәсімі имитативті магияға жатса, орыс халқындағы әйел денесінен шыққан терді басқа нәрсеге қосып білдірмей жігітке ішкізу арқылы жадылау әдісі контагиозды магияға айқын мысал бола алады.

С.А.Токарев магиялық ғұрып үлгілерін (типтерін) контактылы, инициалды, парциалды, имитативті, апотропикалы, катарсисті деп, ал магия түрлерін былайша бөледі:

- Зиянкестік магия (вредонсоная магия);
- әскери магия (военная магия);
- жыныстық магия (половая магия);
- емдік және сақтану магиясы (лечебная и предохранительная магия);
- кәсіпшілік магиясы (промысловая магия);

- ауа райына қатысты магия (метеорологическая магия) [2,427]. Соңғы классификация магиялық ғұрыптардың әлеуметтік сипатына қарай жасалғаны байқалады. Ғылыми әдебиетте сонымен бірге «ауызекі магия» (вербальная магия) дейтін термин де қолданылады. Бұл орайда «арбау» мен «ауызекі магия» синонимдес терминдер болып табылады. Алайда арбауды

жоғарыда аталған магия түрлерінен бөліп алып, жеке қарастыруға көне қоймас. Өйткені арбауды сиқырлы сөз үлгісі деп танығанымызбен де ол нақты іс-әрекетке көзделген ғұрыптарсыз орындалмайды. Сондықтан арбау жанры жоғарыдағы магия түрлерінің бәріне қатысты болып келеді.

Жылан уытын қайтару үшін қазақтар тірі жыланды ұстап алып арбайды. Егер арбаудың күші шын болса, жылан өлу керек. Жалпы бұл сөздің алғашқы мағынасы – заговор. Қазақтар парсының сиқыр сөзін де қолданады, сиқыршы – колдовство (колдун).

Ә.Диваев арбауды орысшаға аударған кезде «заговор», «закливание» деп, екі түрлі термин қолданады. Ол арбаушы мәнісіне Шоқаннан гөрі өзгешелеу тұрғыда қарайды. Арбаушы Ш.Уалиханов бойынша, әр түрлі сиқырлы күштерден, сырқаттан т.б. құтқара алатын кісі болса, Ә.Диваевта ол улы жәндіктердің уын қайтарушы ғана.

Арбау, бәдік, бақсы сарыны ұғымдарының қатар жүруі тегін емес. Мұнда белгілі бір заңдылық барын сезген А.Байтұрсынұлы оларды «Құрт шақыру», «Дерт көшіру», «Жын шақыру» деп атап, ғұрып сөздеріне енетін «Қалып сөзіне» топтастырғанын, Х.Досмұхамедұлы арбау (заговор), оқу (закливание), «жын шақыру» (песни бакси), көшіруді, (изгнание беса) «Емшілік өлеңдер» қатарында қарастырады.

С.Сейфуллин өз еңбегінде шақыру, арбау өлеңдерін, бақсының жырларын және бәдікті ескілікті дін салтынан туған өлеңдерге қосады. Ғалым: «Шақыру, арбау тақпақтары деп, мысалы, бұлт шақырған, жауын шақырған жырлар тәрізді сырлы сөздерді айтамыз. Бұ да бақсының «жындарын» шақырған сарынды... Шақыру, арбау көбінесе сөздің қуатына, сөздің сырына қатты сенгендікті көрсетеді» [3.17], - деп жазады.

Сәкен Сейфуллин зерттеуіндегі ерекшелік – арбау, шақыру терминдерін қосқабат пайдалануы, әрі күн жайлату, бұлт шақыру, жауын шақыру өлеңдерін арбау қатарына қосуы. Ә.Диваев та кезінде бұйы арбауға жалғастыра жел (дауыл) шақыру өлеңін жариялап, оны «Закливание и призыв ветра» деп аударғанын ескерсек, арбау аясы улы жәндіктердің уын қайтарумен ғана бітпейтіндігі белгілі болады.

Арбау, оқу, байлау сөздер мен тақпақ өлеңдер адамды, малды жылан, қарақұрт, шаян т.б. сияқты улы жәндіктер шаққанда айтылады. Жалыну, жалбарыну, өтіну, сұрану өлеңдері күн жайлату, бұлт, жаңбыр шақыру, дауылды, құйынды үйден аулақ жүргізу мақсатында орындалады [4.13.].

Тісте құрттың болмайтындығын медицинадан хабары бар жұрттың бәрі де біледі. Алайда ертедегі адамдардың ой-өрісі, танымы мүлде басқаша еді. Тісті құрт жейді деген ұғым дүниежүзі халықтарының көбінде-ақ кездеседі. Құртты орналасқан жерінен шақырып алса, қуып түссе, не өлтірсе, тіс жазылып кетеді деген сенім арбаудың магиялық күшін үстемелей түскен.

Мәселен, «көкше» деп аталатын аурудан құтылу үшін мынандай арбау айтатын:

Көкше десем көкшесің,
Ақша десем ақшасың.
Қонар жерге қонбапсың,
Қонбас жерге қоныпсың.
Қонақ қайтты сен де қайт,
Бала бүркіт тырнағы
Куф, Шык!

Бұл ауру әдетте жара түрінде аяқтың не қолдың саусақтарына шығатын, саусақ сүйектері талаурап шіріп, түсіп қалатын. Жаңағыдай арбауды орныдаған кезде арбаушы алақандарын бір-біріне шапалақтап соғып отыратын.

Сол сияқты «Баланың ит ауруы» дегенді емдегенде мынандай арбауды бірнеше рет қайталайтын:

Иттің аты елеуіт,
Елеуіттен телеуіт,
Бері бақпа, ары бақ.
Арба толы телеуіт,

Мұрнын қанатып,
Тісін қақ!
Куф..... Шық!

Әрине, арбау мен заговор арасында тепе-теңдік белгісін қоюға болмайды. Мұндағы типологиялық ұқсастықтар негізінен олардың функциясына байланысты. Дұға терминін жинаушы сөзбен оқуға синоним ретінде қолданғаны байқалады. Қазақ дұғасының өз мәніндегі дұға емес, кәдімгі арбау екеніне көз жеткізу тіптен қиын емес. Әдетте дұғада құдайдың құдіретті күшіне тағзым етіліп, медет сұралса, арбауда сөз бен іс-әрекеттің магиялық әсері – сенім тірек. Келтірілген мысал мәтіндерінде Аллаға жалбарыну атымен жоқ. Десе де пайғамбарлар есіміне сыйыну да байқалады: ақ Сүлеймен пайғамбар, Тақ Сүлеймен пайғамбар, Демде Дәуіт пайғамбар, Қолда Дәуіт пайғамбар, кейде құран сөзінің де кездесіп қалатыны бар («бісімілла» іспетті. Сөйте тұра қазақ арбауларының монотизмнен (жалғыз құдайға сенушіліктен) аулақ тұрғаны дау туғызбайды (өйткені магияға сену мен құдайға сену бір-бірін жоққа шығарады).

Ал арбауда пайғамбарлар есімінің жиі аталуы неліктен?

Ары жат, бері жат,
Шырмал бәнт, бәнт,
Мұхаммет гунт гәрден.
Шықсын деп Мұса келді,
Мұса тілін алмасаң,
Дайыр тақсыр пайғамбардың өзі келді.
Хақ Сүлеймен пайғамбар,
Ұста Дәуіт пайғамбар.

Арбауда ғана емес, бақсының жын шақыруында да пайғамбарлар есімі мол ұшырасады:

Ісламға пана Мұқамбет,
Сиындым сізден бір медет.
Су басында Сүлеймен,
Сізден де медет тілеймін.
Құдай досты Мұқамбет,
Шариардың досы екен т.б.

Ислам қамқорлығына ие болып күні бүгінге дейін сақталып қалуының жалғыз ғана себебі бақсылардың мұсылман пайғамбарлары Адам атаға, Нұққа, Ыбырайымға, Салыққа, Иса Нәбиге, Дәуітке, Сүлейменге жүгінетіндігінен болса керек [5,3].

Қазақ арбауындағы есімдер сырында да мұсылмандық дұғалар мен аңыздар әсері бар. Су патшасы Сүлейменнен он сегіз мың ғаламның тілін білетін Сүлейменнен, арбаушының сенімі бойынша, зиянкестің қай-қайсысы болса да сескенуі, қорқуы кәдік.

Арбаушылар улы жәндіктерді әртүрлі шөптің аттарымен (адыраспан, алабота, жалбыз т.б.) де, мал аттарымен (қой, қозы, түйе, сиыр т.б.) де үрейлендіреді:

Бау, бау бәлеңгір,
Баулы шұбар бәлеңгір!
Қой келді, қозы келді,
Сары тонды үркек бас өзі келді.
Әуеден боз ала торғай келді,
Жерден сары ала байтал келді,
Шық, тәңірден пәрмен келді!

Дөң айбаттың ар жағында кейде өмірлік тәжірибеден жинақталған негіз де жатады (мәселен қойдың қара құртты жеп қоятындығы).

Жалпы арбау құрамыда «түсініксіз сөздер» үлкен роль атқарады. Б.Уақатов «түсініксіз, жұмбақ сөздерді неғұрлым көбірек қолданса, жылан, шаянның есін соғұрлым тез өлтіруге болады» деген халық сенімін айта келіп, қазақтың теміреткіге қарсы арбауында:

Теміреткі темірден,
Тәзгуна, тәукли, тәрһакуһа.

Қатира, Куф.... Шық! - делінеді.
Қара құрт шаққандағы арбауда:
Әзкер, мүзкер,
Жия, жия, пара, пар,
Сиырғында, серқында
Ғыпабуз күле настан,- делінеді.

«Әлгі «жат» сөздердің, сырлы сөздердің, - дейді С.Сейфуллин,- бірі ізделінген ең керекті сөз болады. Ол сөз жыланның яки шаянның аты болып шығуы мүмкін. Толып жатқан сөздерді айтып отырғанда, бірі әлгі жыланның аты болып шықса, жылан жеңіліп, уыты өзіне жайылып өледі. Шағылған адам яки мал оңалады деп сенген» [3.19] .

Бұған не қосуға болады? Біріншіден, жат сөздер – улы жәндіктерге қатысты ғана емес, жалпы арбау атаулыға оның ішінде өзге халықтардың арбауына да тән әрі техникалық, әрі көркем әдіс. Екіншіден, арбаулар ылғи жат сөзден құралмайды. Мәселен, Сәкеннің өзі жариялаған «Бүйі шаққандағы арбауда» бір де бір түсініксіз сөз жоқ. Тағы бірнеше мәселе туындайды: Арбау айтыла ма әлде оқыла ма? Арбаудың көлемі қысқа-қысқа тақпақ тәрізді ғана бола ма? Арбауды айту әлде оқу кезінде қандай іс-әрекеттер қатар жүреді? Арбаудың ауызша туып, ауызша өмір сүргені, ауызша тарағаны анық. Дегенмен оның жазбаша тарау мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. З.Хасенова жинаған арбау «Қара құртты сөзбен оқу» деп аталады. Оқу ұғымына тым шартты түрде қарағанның өзінде де оның түпкі мәні жазумен байланысты екенін ескермеуге болмас. Бұл «оқу» 229 тармақтан тұрады. Шарт бойынша оны 41 дүркін қайталау керек [5.17].

Арбаудың түп-тамыры ғұрыптан бастау алады, бірақ уақыт өте келе сөз өзінің ғұрыптық негізінен ажырап, магиялық күшке ие болады. Расында да сөз бен іс-әрекеттің бөлуге келмейтін синкретті құбылыс екенін, екеуінің магиялық күші егіз қолданылатынын қазақ арбауларынан да байқаймыз. Жетісу қазақтары жылан шаққан адамды былай емдеген: алдымен жылан уыты тиген жерді сары, қызыл, жасыл түсті жіптермен байлаған, сосын тостағанға су құйып, оған қойдың құмалағын қосып араластыратын да арбауды айтып жүріп әлгі суды киіз үйді айнала шашады

Сайып келгенде арбау, байлау терминдерін тең, ұқсас ұғымдар тұрғысында қатар қолданудың реті жоқ. Ал күн жайнату, бұлт шақыру, жаңбыр шақыру, жел (дауыл) шақыру дегендеріміздің барлығы да арбауға жатады.

Жауын шақыру – дүние жүзіне кең тараған магиялық ғұрыптың бірі. Ол терімшілік, аңшылық, салықшылық, бақташылық, диханшылық, сияқты шаруашылық түрлерімен айналысқан тайпалардың, халықтардың арғы-бергі тарихында көп кездеседі. Бұлт пен жаңбырдың қыратты, жоталы, таулы өңірлерге үйір келетінін адамдар ерте бастан-ақ байқаған, сондай жерлердегі қайнарларды, бұлақтарды, көлшіктерді қадірлеген, қасиет тұтқан, қайсібір жұрттар киелі санап, табынған. Күн жайлатушылар, назағай ойнатушылар, жайшылар, яки, ауа райына магиялық бақылау жасаушылар да көбінше биік төбелерді мекендеуге тырысатын, сол арадан ауа райына тікелей әсер ету қолайырақ деп білетін. Жауын шақыру ғұрпы да әдетте жоталы, сулы жерлерде өтеді.

Авар халқында нөсер жаңбырды тоқтату үшін құмырсқаның илеуін бұзатын салт болған. Славяндар, керісінше, мұндай әдет жауын шақыруға себін тигізеді деп білген. Ал қазақ әйелдері бала таппау мақсатында құмырсқаның илеуіне отыратыны белгілі. Мәдени дәстүрлері әр түрлі халықтарды жақындастырып тұрған ортақ сенім – құмырсқа илеуін өсімталдық нышаны деп тану. Бұл ғұрыпта құмырсқа илеуі – жаңбыр, құмырсқа илеуі – ана, ана – су (жаңбыр). Бұл магиялық байланыстың тамыры көне замандар да жатқаны анық.

Жаңбыр шақыруларда өтіну, сұрау, жалбарыну сарындары байқалады. Соған қарап оларды кейбір зерттеушілер «жалбарыну өлеңдері» деп атаған. Алайда өтіну, жалбарыну сарындары құрт шақыру, жел шақыру, жылан, бүйі, қарақұрт арбауларында да, бақсының жын шақыруы мен бәдікте де жиі кезіге беретіндіктен «жалбарыну өлеңдері» деп бөлек жіктеудің, оған жеке жанрлық мағына берудің қисыны жоқ. Жауын шақыруды да арбаудың бір түрі деп білу керек.

Сонымен қазақтағы жауын шақыру ғұрпы екі түрлі ордалады:

- а) Тасаттық беру арқылы (ұжымдық түрде)
- б) жай тасын қолдану арқылы (дара түрде)

Этнографиялық терминология бойынша табиғаттан тысқары күштердің рақымын түсіру ретінде орындалатын ғұрыптар жиынтығын пропиция немесе мейірімдендіру культі деп атайды. Тасаттық беру салты да осы культке қатысты Оның түпкі негізі мұсылмандықтан да, шамандықтан да арғы дәуірлердегі анимистік түсініктерге алып барады. Ал жай тасы арқылы жауын шақыру магиялық ғұрыпқа жатады. Қандай да болмасын әдет-ғұрып бізге өзінің әу бастағы қалпын сақтап жетуі екіталай. Сондықтан да қазақтың жауын шақыратын әдет-ғұрып кешенінде көп жағдайда магиялық, анимистік, шамандық және исламдық салттар бас қосып, қабысып кеткен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Фрээр Дж. Золотая ветвь. М., 1986
2. Токарев С.А. Ранние формы религии их развитие. М., 1964
3. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті // Шығармалары Алматы, 1964
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы.
5. Қазақстан Ғылым академиясы М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры. 739 – бума. 1 – дәптер.

БОЛАШАҚ ТАРИХШЫЛАРҒА БАҒЫТ: КУРС МАЗМҰНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Жүзжасарова А.А.

тарих ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,

Ж.А. Ташенев атындағы университет

«Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасы

Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhuzhasarova_akmaral@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2312-4607>

Андатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орнына жаңадан қабылданған білім алушылардың оқу үдерісіне бейімделу ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар «Мамандыққа кіріспе» пәнінің мазмұны, мақсаттары мен міндеттері талданып, оның болашақ тарихшыларды кәсіби тұрғыда қалыптастырудағы рөлі айқындалады. Автор білім алушылардың тарихи білімді меңгеру жолдары, ғылыми ойлау дағдыларын дамыту, тарихи деректермен жұмыс істеу ерекшеліктері және кәсіби бағдарлану мәселелеріне тоқталады. Мақалада жоғары білім беру жүйесіндегі тарих пәнінің маңызы мен білім алушылардың жауапкершілігін арттыру жолдары да көрсетіледі.

Кілт сөздер: Тарих, тарихшы, жоғары білім, студент, бірінші курс, бейімделу, мамандыққа кіріспе, тарихи білім, дереккөз, ғылыми ойлау, кәсіби даярлық.

Кіріспе

Жоғары білім беру жүйесінде болашақ мамандарды даярлау үдерісі олардың оқу орнына бейімделу кезеңінен басталады. Әсіресе бірінші курс білім алушылары үшін жаңа академиялық ортаға үйрену, оқу формалары мен әдістерін меңгеру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда «Мамандыққа кіріспе» пәні білім алушылардың кәсіби бағдарын қалыптастыруда ерекше орын алады.

Жоғары оқу орнының табалдырығын жаңа ғана аттаған кеше ғана мектеп бітірген түлектер, жұмысшылар мен әскери қызметшілер, жоғары оқу орындарының қызметі мен ережелерімен таныс болмағандықтан, алғашқы кезде едәуір қиындықтарға тап болады. Олар

өндірістік орта мен мектеп жағдайынан айтарлықтай өзгеше жаңа ортаға бірден бейімделе алмайды, ғылыми ақпараттың үлкен көлемін тез меңгеруге, оқытудың жаңа түрлері, тәсілдері мен әдістеріне үйренуге, ұжым ішінде өз орнын табуға қиналады.

Орта мектеппен салыстырғанда, жоғары оқу орнындағы білім алу әлдеқайда белсенділікті, бастамашылдықты және дербестікті талап етеді. Білім алушы өз әрекеттері үшін шешім қабылдауды, өз іс-әрекетін өзі бақылауды үйренуі тиіс. Бірінші курс білім алушысы білімнің қалай алынатынын және не үшін алынатынын терең түсінуі қажет. Ол білімге апарар жолдың күрделі әрі қиын екенін, жоғары білікті маман, зиялы тұлға және азамат болу үшін зор еңбекқорлық, жинақылық пен өзін-өзі тәртіпке баулу қажеттігін ұғынуы керек.

Білім алушы оқу дағдысын меңгеріп, өз мамандығын танып, оны жақсы көре білуі тиіс. Таңдаған болашағында нені бағалау керектігін түсініп, жоғары жауапкершілік сезімін қалыптастыруы қажет, өйткені білім мен мәдениет адамның міндеттер шеңберін айтарлықтай кеңейтеді.

Бұл күрделі міндеттердің барлығын шешуде білім алушыға кафедраның профессор-оқытушылар құрамы, деканат, қоғамдық ұйымдар, тәрбие жұмысы, сондай-ақ жоғары оқу орнындағы оқу-өндірістік және саяси-тәрбие жұмысының бүкіл жүйесі көмектесуге тиіс.

Білім алушы таңдаған мамандықтың мазмұны, сипаты мен ерекшеліктерін, сондай-ақ ол оқу барысында меңгеретін ғылымды, кейін өмірлік кәсібіне айналатын саланы ашып көрсетуге оқу жоспарларына енгізілген арнайы курстар, осы мәселелерге арналған ғылыми-әдістемелік әдебиеттер үлкен рөл атқарады. Дегенмен, ең басты рөл – Ұстазға тиесілі.

Білім алушы бірінші курстан бастап тарих ғылымының қоғамдағы орнын және осы мамандықты таңдауда өзіне қандай жауапкершілік жүктелетінін білуі керек. Ол мынадай сұрақтарға жауап табуы тиіс: тарих пәні деген не, ол қандай құрамдас бөліктерден тұрады, ғылым ретінде тарих өзінің пайда болуынан бүгінгі күнге дейін қандай жолдан өтті, оның теориялық негізі неде, тарихи деректерге не жатады және оларды ғылыми тұрғыдан сыннан өткізудің қандай тәсілдері бар және т.б.

Бірінші курс білім алушылары еліміздегі ғылыми-тарихи мекемелер туралы, олардың құрылымы мен шығаратын ғылыми журналдары жөнінде де хабардар болуы тиіс. Сонымен қатар, олар жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін тарихшылар жұмыс істей алатын мекемелер (мектептер, кәсіби колледждер, кітапханалар, мұрағаттар, музейлер және т.б.) туралы да түсінікке ие болуы қажет.

Білім алушылар Қазақстандағы жоғары тарихи білім беру жүйесі, «Тарих» бағыты бойынша оқу жоспары, оқу үдерісін ұйымдастыру, тарихи факультеттегі сабақ түрлері мен дереккөздер және әдебиеттермен өз бетінше жұмыс істеу әдістері туралы да білуі тиіс.

Осы сұрақтарға жауап табудың алғашқы баспалдағы, қойылған міндеттерді шешудің бірінші қадамы – «Мамандыққа кіріспе» оқу пәні болып табылады. Ол жоғарыда аталған мәселелерді ішінара шешуге мүмкіндік беріп, тарихи факультетке жаңадан қабылданған білім алушылардың жаңа өмір жағдайына бейімделуіне көмектеседі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, «Мамандыққа кіріспе» пәні болашақ тарихшыларды даярлаудың бастапқы әрі маңызды кезеңі болып табылады. Ол білім алушылардың кәсіби бағдарын айқындап, ғылыми ойлауын қалыптастыруға және жоғары оқу орнының оқу үдерісіне бейімделуіне мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға а
3. рналған мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан, 2019.
4. Әбжанов Х. Қазақстан тарихының методологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
5. Қойгелдиев М. Қазақ тарихын оқыту мәселелері. – Алматы: Раритет, 2014.

6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 2012.
7. Жұмабеков Б. Тарихты оқыту әдістемесі. – Алматы: Мектеп, 2016.
8. Жоғары оқу орындарына арналған «Мамандыққа кіріспе» пәні бойынша оқу-әдістемелік кешен. – Алматы, 2020.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

¹Ермағанбетов М.Б., ²Ешенкулова Д.Б.

¹*«7M010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты
Б.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық*
²*«Мирас» университетінің қауымдастырылған профессоры, PhD, Шымкент*

Андатпа. Мақалада студенттердің оқу-танымдық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі заманауи педагогиканың өзекті проблемасы ретінде қарастырылады. Оқу-танымдық құзыреттіліктің мәні, құрылымы мен мазмұны айқындалып, оның білім алушылардың жеке тұлғалық дамуы мен кәсіби қалыптасуындағы рөлі талданады. Зерттеу барысында құзыреттілікке негізделген оқытудың теориялық-әдіснамалық негіздері жүйеленіп, студенттердің танымдық белсенділігін арттыруға ықпал ететін педагогикалық шарттар сипатталады.

Кілтті сөздер: оқу-танымдық құзыреттілік, студент, педагогикалық проблема, құзыреттілік тәсіл, танымдық белсенділік, білім беру технологиялары.

Abstract. The article considers the problem of formation of educational and cognitive competence of students as an urgent problem of modern pedagogy. The essence, structure and content of educational and cognitive competence are determined, its role in the personal development and professional development of students is analyzed. In the course of the research, the theoretical and methodological foundations of competence-based learning are systematized and the pedagogical conditions contributing to the improvement of students' cognitive activity are described.

Key words: educational and cognitive competence, student, pedagogical problem, competence approach, cognitive activity, educational technologies.

XXI ғасырдың білім беру жүйесі жастарға жаңа талаптар қоя отырып, қосымша білім беру жүйесін уақыт талаптарына сәйкес үйлестіру мүмкіндігін көздейді. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жастардың жан-жақты дамуына, бәсекеге қабілетті маман және құзыретті тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді [1, 32 б.].

Республиканың білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігіне біріктіруде инновациялық технологияларды оқыту үдерісінде студенттердің оқу-танымдық құзыреттілігін дамыту ерекше орын алады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы бойынша студенттер - бұл «техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі және жоғары білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымында оқитын адам және тиісті мамандық бойынша «Бакалавр» академиялық дәрежесі бар тұлғалар» деп нақтылайды [2]. Сондықтан орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты студенттердің білім беру мазмұнындағы негізгі құзыреттерді меңгеруін көздейді. Яғни «білімді үнемі жаңартып отыруды, кәсіби дағдылар мен біліктіліктерді кеңейтуді қамтамасыз ететіндей білікті болу» [2, 3 б.].

Соңғы жылдары педагогикалық ғылыми-практикалық зерттеулерде болашақ мамандардың құзыреттілігін қалыптастыру негізінде «құзыреттілік» және «құзыреттілік»

ұғымдары арасындағы өзара байланыстың мәнін ашуға мүмкіндік беретін түрлі анықтамалар берілді.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттердегі «құзыреттілік» және «құзыреттілік» терминдерінің сипаттамасына қарай (білім, білік, дағды), құрылымдық сипаттама (кәсіби шеберлік деңгейлері, жеке құрылым және т.б.), жеке тұлғаның жай-күйінің сипаттамасы (дайындық, қабілет және т.б.) ретінде қарастырылады. Аталған ұғымдар соңғы онжылдықтарда Ресей ғалымдарының (И.А.Зимняя, Ю.Г.Татур, О.Е.Лебедев, О.М.Атласов, В.В.Косарев, Л.Ю.Кривцов, А.К.Марков, М.А.Чошанов және т.б.), Қазақстан ғалымдарының (Ш.Т.Таубаева, Б.Т.Кенжебеков [3], Г.У.Сыздыкова, М.А.Абирова, М.М.Мирзахметов, Н.М.Аблязимова [4] және т.б.) еңбектерінде қарастырылды.

Қазіргі уақытта «құзыреттілік» («кәсіби құзыреттілік») терминінің жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ екенін көрсетті, бірақ құзіреттілік деген жалпы түсінікті қамтитын тұжырымдаманың бірыңғай семантикалық өрісі жасалды:

- а) білім алушының (студенттің) жеке басына қатысты;
- б) білімдерге, біліктерде және дағдыларға көрінетін;
- в) студенттердің кәсіби іс-әрекетін көрсететін арнайы ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің дамуы мүмкіндігі [5].

Жоғарыда қарастырылған зерттеушілердің пікірінше, «құзырет» және «құзыреттілік» терминдері көп өлшемді ұғымдар екенін байқадық. Ғалымдардың ойларын талдай отырып, біз құзыреттіліктің келесі компоненттерін анықтадық:

- маманның нақты жағдайдағы мәселелерді шешу қабілеті (С.Е.Шишов, Дж.Равен және т.б.);
- әлеуметтік жағдайлардағы адамның білімі, іскерлігі, дағдылары мен тәжірибесінің кіріктірілген жиынтығы (Э.Ф.Зеер, Н.Кхан және т.б.);
- маманның кәсіби біліктілік деңгейі (М.М.Шалашова);
- өмірлік жағдайларда қолданылатын мамандардың талаптарына сәйкес алынған жеке қасиеттер (А.В.Хуторский).

Қорытындылай келе, құзыреттілік - бұл студенттердің мамандығына сәйкес өз білімі, біліктілігі және дағдылары негізінде қалыптасқан қабілеттері мен жауапты шешімдерді қабылдауда құзыретті болу деңгейі.

Осылайша, жоғарыда аталған құзыреттерді қолдану студенттердің білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Құзыреттіліктің әзірленген түрлері студенттерге өмірлік жағдайларда толығымен қабілетті болуға, белгілі бір білім беру саласында өз мамандығының сапасы мен біліктілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Студенттер үшін өзекті оқу-танымдық іс-әрекеттерді қарастыра отырып, көптеген негізгі құзіреттіліктер арасында оқу-танымдық құзіреттілікке, оның мазмұны мен құрылымына назар аударған жөн.

Қазіргі заманғы жоғары білімнің дамуы өзіндік танымдық іс-әрекетке және кәсіби ортаны өзгертуге қабілетті түлектің қалыптасуымен байланысты, онда өзіндік оқу-танымдық іс-әрекет саласындағы құзыреттілікке бағдарлану негізгі мағына мен мәнге ие болады. Сондықтан, бұл жағдайда «оқу-танымдық құзіреттілік» ұғымы үздіксіз білім берудің тұтас жүйесінің бағдарларының бірі болып табылады және ерекше өзектілікке ие болады.

Қазіргі: диссертациялық зерттеуде біз оқу-танымдық құзыреттілікті студенттердің, атап айтқанда студенттердің негізгі құзыреттіліктері арасында өзекті деп бөлдік.

Бұл құзыреттіліктің өзара ауысуды қамтитынына байланысты:

- пәннен: оқытудан интегративті оқытуға, тұтас білім беру үдерісінен үздіксіз өз бетінше білім алуға;
- БМЕ-ден оқу іс-әрекеті (тәжірибе) және даму нәтижелерінің кешенді диагностикасына;
- «қалдық» білімді белгілеуден біліктілік деңгейін, одан әрі үздіксіз білім алуға дайындығын, кәсібилік деңгейін, қызметке дайындығын (құндылық-бағдарлық, психологиялық, практикалық), өзін-өзі жүзеге асыруды, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін, әлеуметтік және кәсіптік ұтқырлық дәрежесін анықтауға.

Құзыреттілік тәсілінің дамуы болашаққа арналған, бірақ қазірдің өзінде: бүгін, жоғары білімнің білім беру стандарттары жүзеге асырылуда. Бұл аспектіде зерттеудің өзектілігі артады және оқу-танымдық құзыреттілікті қалыптастыру өзекті болып табылады.

Оқу-танымдық құзыреттілікті зерттеудің алғышарттары жалпы ғылыми жоспарда құзыреттілік теориясына негізделген құзыреттілік тәсілінің ережелері болды (Г.В.Вайлер, Ю.В.Койнов, Н.В.Матяш, Н.Розов, В.В.Сериков және т. б.); жеке тұлғаға бағытталған тәсіл, жеке тұлғаның фазалық қалыптасуы (В.А.Беликов, Ляудис, И.С.Якиманская және т.б.); іс-әрекеттік тәсіл мен іс-әрекет теориясы (О.Л.Рубинштейн [30], А.Н.Леонтьев [31], Л.С.Выготский [32], Г.Я.Халперин және т.б.); нақты ғылыми тұрғыдан: үздіксіз білім беру идеясының теориялық ережелері (Б.С.Гершунский, И.А.Зимняя, Г.А.Зинченко, В.Е.Кемеров, А.Н.Новиков, В.Г.Осипов және т.б.); оқытуды басқару теориясы (В.В.Краевский, И.Я.Лернер [33], Х.И.Лийметс, Б.И.Коротяев және т.б.); студенттердің танымдық белсенділігі мен танымдық дербестігін қалыптастыру тұжырымдамасы (Л.Г.Вяткин, М.И.Махмутов, А.Я.Наин және т.б.) (1-сурет).

Сурет 1 – Ғалымдардың «оқу-танымдық құзыреттілік» ұғымын қарастыруы

Сонымен, оқу-танымдық құзыреттілік дегеніміз – өзіндік танымдық іс-әрекет саласындағы студенттің білім беру дайындығына қойылатын талаптардың жиынтығы болғандықтан «оқу-танымдық құзыреттілік» ұғымы кейде «танымдық құзыреттілік (құзыреттілік)» ұғымымен анықталады. Танымдық құзыреттілік білім алушының жинақталған білімін, осы іс-әрекет түрін ұйымдастырудағы іскерлігін, оқу-танымдық міндеттерді шешу әдістерін (дағдыларды, тәсілдерді, алгоритмдерді және т.б.) меңгеруін, өзіндік танымдық іс-әрекет тәжірибесін ашатын жеке мінездеме ретінде қарастырылады. Бұл тұжырымдаманың мазмұндық сипаттамалары оның мазмұны мен құрылымын ескере отырып, танымдық құзыреттіліктің дамуын анықтайды.

Қазіргі уақытта оқу-танымдық құзыреттілікті анықтауға әртүрлі тәсілдер бар. Сонымен, А.В.Хуторский оны нақты танымдық объектілермен байланысқан логикалық, әдіснамалық, жалпы білім беру қызметінің элементтерін қамтитын өзіндік танымдық іс-әрекет саласындағы

білім алушының құзыреттілігінің жиынтығы ретінде анықтады. Оларға білім, дағды, мақсат қоюды ұйымдастыру, жоспарлау, рефлексия, оқу-танымдық іс-әрекеттің өзін-өзі бағалауы, сонымен қатар, өнімді іс-әрекеттің шығармашылық дағдыларын игеру жатады.

М.Ф.Воробьева оқу-танымдық құзыреттілікті жалпы білім беру дағдылары, әдіснамалық сипаттағы білім топтары мен білім бағытындағы нормативтік-құндылық параметрлерінің жиынтығы ретінде анықтайды [6].

Н.А.Насташук (В.И.Байденконың зерттеуі негізінде) – нақты ғылымдарды тану әдістерін қолдана отырып, экономикалық мәселелерді шешу үшін жаңа білім алу мүмкіндігі ретінде қарастырады [7].

Оқу-танымдық құзыреттілікті студенттердің өзара байланысты семантикалық бағыттардың, білім мен дағдылардың кірістірілген жиынтығына ие болуы деп санауға болады, бұл оқу-танымдық іс-әрекетті тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Оқу-танымдық құзыреттіліктің мазмұнында 3 компонент бар (Г.Ю.Татур):

1) басқарушылық шешімдерді әзірлеу және іске асыру үшін білім алу әдістері туралы түсініктің болуын, сондай-ақ жаңа білім алу қабілетін болжайтын когнитивті білімдер;

2) әрекеттік – кәсіби іс-әрекеттегі мәселелерді талдау кезінде идеяларды генерациялау, оларды шешу тәсілдерін ұсыну және күтілетін нәтижелерді бағалау білігі;

3) құндылық – дербес іс-әрекеттің жинақталған тәжірибесін талдауға, бағалауға және жинақтауға ұмтылу [8].

Жоғарыда аталған құзыреттер субъектінің танымдық өздік жұмысының нәтижесі ретінде оқу-танымдық тәжірибенің мазмұнына сәйкес келеді.

Сондықтан білім беру құзыреттілігінің негізгі компоненттерінің бірі оқу-танымдық құзыреттілік болып табылады, оны қалыптастыру университет студенттерінің оқу іс-әрекетінің тиімділігінің қажетті шарты болып табылады.

Жоғары оқу орындары студенттерінің оқу-танымдық құзыреттілігінің мазмұнын анықтау енгізілген формалардың танымдық үштігіне психикалық және субъективті тәжірибемен біріктірілген оқу-танымдық тәжірибе ұғымының ашылуын қарастырады, оны жаңарту кезінде – осы құзыреттілік көрінеді [9]. Адамның диффузды субъективті тәжірибесінде оның интеллектуалды дамуын қамтамасыз ететін психикалық тәжірибе кристалданады, ал оқу-танымдық іс-әрекетте кеңейтілген оқу-танымдық тәжірибе қалыптасады. Психикалық және субъективті тәжірибенің әсерінен қалыптасатын бұл тәжірибе олармен біріктіріледі және оқу (ғылыми) білім негізінде интеграция, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі дамыту, жеке және пәндік рефлексия, танымдық және басқа да қызмет түрлері, ақпараттық технологиялар құзыреттілігі субъектісі үшін қажеттілік қалыптасады.

Сондықтан, оқу-танымдық құзыреттілікті зерттей отырып, адамның өзіне жеке тұлға ретінде, іс-әрекет, қарым-қатынас субъектісіне қатысты құзыреттер; адамның әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және әлеуметтік салаға қатысты құзыреттер; адамның іс-әрекетіне қатысты құзыреттер, олардың одан әрі көріністерін ескере отырып, бөлген негізгі құзыреттерге сүйенеміз.

Қорытындылай келе, егер оқу-танымдық құзыреттілік қалыптаспаса, онда студенттер оқу-танымдық іс-әрекеттің негізгі өнімін – оқу-танымдық тәжірибені оқу іс-әрекетінде жетілу мен тәуелсіздікке жетудің маңызды бөлігі ретінде ала алмайды.

Оқу-танымдық құзыреттілік пен оқу-танымдық тәжірибені бөліп көрсете отырып, біз жаңа білімді субъектінің тұтас тәжірибесіне бейімдеу, оның танымдық бағыты мен зияткерлік дамуын қамтамасыз ететін тәжірибе нысандарын біріктіру формасы туралы айтамыз.

Алайда ғылымда оқу-танымдық құзыреттіліктің мазмұны мен құрылымында, оның оқу-танымдық тәжірибемен байланысы түрінде әлі де зерттейтін мәселелер баршылық.

Осыған байланысты студенттердің оқу-танымдық құзыреттілігін зерттеудегі өзекті үрдіс оның өзара байланысын, оқу-танымдық тәжірибедегі көріністерін зерттеу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. /www.egov.kz/
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы», 1 бап, 41-1) 41-2) тармақшалары.
3. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: п.ғ.д. диссертациясы. – Қарағанды, 2005. – 38 б.
4. Аблязимова Н.М. Болашақ физика мұғалімдерінің инновациялық технологияларды жүзеге асыруға кәсіптік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: п.ғ.к., диссертациясы. – Шымкент, 2010. – 36 б.
5. Кудайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері: п.ғ.д. диссертациясы. – Алматы, 2010. – 114 б.
6. Воробьева М.Ф. Анализ сформированности умений саморегуляции деятельности в профконсультировании школьников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1994. – 17 с.
7. Насташук Н. А. Развитие учебно-познавательной компетенции у будущих экономистов в процессе обучения интеллектуальным информационным технологиям : Дисс... канд. психол. наук. Омск, 2009. – 199 с.
8. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста/ТВЫсшее образование сегодня. – № 3. – 2004.
9. Гатаулина Р.Ф. Компетентностный подход к профессиональной подготовке гувернеров как специалистов по домашнему воспитанию // Педагогическое образование и наука. – 2008. – №6. – С. 21-24.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІ - ФИЛОСОФИЯЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ, ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

Сармантаева А.Е.

*«7М010300-Педагогика және психология» ббб 2-ші курс магистранты
БІ.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық*

Андатпа. Мақалада студенттердің шығармашылық ойлау қабілеті философиялық, психологиялық, педагогикалық проблема ретінде қарастырылады. Студенттердің шығармашылық ойлау қабілетінің мәні, құрылымы мен мазмұны айқындалып, оның білім алушылардың жеке тұлғалық дамуы мен кәсіби қалыптасуындағы рөлі талданады. Зерттеу барысында аталған мәселенің теориялық-әдіснамалық негіздері жүйеленіп, студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға ықпал ететін педагогикалық шарттар сипатталады.

Кілтті сөздер: шығармашылық ойлау, білім беру, ЖОО, студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамыту, шығармашылық әрекет.

Abstract. The article examines students' ability to think creatively as a philosophical, psychological, and pedagogical problem. The essence, structure and content of students' ability to think creatively is determined, and its role in the personal development and professional development of students is analyzed. The research systematizes the theoretical and methodological foundations of this problem and describes the pedagogical conditions conducive to the development of students' creative thinking.

Keywords: creative thinking, education, university, development of students' creative thinking, creative activity.

Рухани жаңғыру жағдайында бүгінгі ұрпақтың өз елінің жетістіктері мен озық үлгілерін дамытып, өзге елге паш ететіндей бәсекеге қабілетті болып өсуі үшін білімді, шығармашыл тұлға болып қалыптасуы абзал. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 12 сәуірінде жарияланған «Рухани жаңғыру – болашақ бағдары» мақаласында «Ұлттық жаңғыру деген ұғым ұлттық сананың кемелдеуін білдіретіндігі айтылған. Сондай-ақ, осы мақалада Қазақстан халқының бойларында «ұлттық салт-дәстүрі, тілі мен музыкасы, әдебиеті, бір сөзбен айтқанда

ұлттық рухы мәңгі қалатын» бәсекеге қабілетті елдің негізін, құрайтын шығармашыл тұлға тәрбиелеу қажеттігі көрсетілген [1].

Осы тұрғыдан жас ұрпақты тәрбиелеп, дамытатын маманның өзі тәуелсіз шешімдерді қабылдауға қабілетті, жеке мамандықтарға ие және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті шығармашыл адам болуы керек. Сол себепті де қазіргі мамандар даярлайтын оқу орындарына, соның ішінде болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығына жоғары талаптар қойылып отыр.

Студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамыту үдерісі үнемі шығармашылық білім берудің келесідей барлық міндеттерін шешуге мүмкіндік береді:

- әртүрлі әлеуметтік-мәдени жағдайдағы оқу үдерісін ұйымдастыру;
- оқу-тәрбие үдерісін жобалау, жүзеге асыру және түзету;
- оқу-әдістемелік кешендердің мазмұнын сараптау;
- оқу үдерісінде авторлық эксперименттік оқу-әдістемелік кешендерді әзірлеу және енгізу.

Студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін философиялық, психологиялық, педагогикалық проблема ретінде қарастырайық.

Шығармашылық проблемасы ықылым заманнан бері күні бүгінге дейін зерттеліп келеді. Ғылыми еңбектерде шығармашылық мазмұнына қарай, төрт бағытта қарастырылған:

- тәңірлік құбылыс (Аристотель, Платон, әл-Фараби, А.Ясауи және т.б.);
- санадан тыс жүретін интуитивтік үдеріс (А.Бергсон, Н.А.Бердяев, Б.А.Лезин. Ф.Шеллинг, А.Шопенгауэр және т.б.);
- әрекет (С.Т.Шацкий, Л.И.Божович, және т.б.);
- жеке тұлғаны қалыптастыру құралы (Ш.Т.Таубаева, Р.С.Омарова, және т.б.).

Осы философиялық ойларға сәйкес шығармашылықтың мазмұнын ашу мынадай мағыналарды білдіреді: 1) шығармашылыққа үйрету мүмкін емес, ол ерекше тұлғаға берілген жасаушының сыйы; шығармашылықпен тек дарындылар айналыса алады, ол барлық адамға бұйырмаған; 2) шығармашылық - барлық адамға тән, адам шығармашылыққа жаратылған. Осылардың ішіндегі «Адам шығармашылыққа жаратылған» деген оймен келісе отырып, шығармашылықты іс-әрекет ретінде және оны жеке тұлғаны қалыптастыру құралы ретінде қабылдап, оның үшінші және төртінші бағыттарын ұстанамыз. Шығармашылықты - адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылысы, ізденіс жасау әрекеті, оның заңдылықтарын оқып-біліп, үйрене алатын кәсібі деп түсінеміз.

Шығармашылық проблемасына байланысты психология ғылымында да көптеген зерттеулер орындалған, оның ішінде К.А.Абульханова-Славская, В.А.Крутецкий, Я.А.Пономарев, А.Н.Лук, В.М.Теплов, т.б. зерттеулерінің маңыздылығы жоғары. Қазіргі кезеңде шығармашылықтың табиғаты туралы олардың пікірлері бір ортақ арнаға тоғыспай отыр.

Сонымен шығармашылық – индивидтің психикасында білімді қолдану мен түрлендіру үдерістерінің ерекшеліктерімен байланысты үдеріс. Мұндағы іс-әрекет өнімін шығармашылық ретінде бағалау критерийлері оның жаңашылдығы, ерекшелігі, мәнділігі, және т.б. болып табылады, сондай-ақ шығармашылық кезеңдеп жүреді.

Б.И.Коротяев [2] шығармашылықтың сырттай көрінісі – білімді өз бетінше игеру және оны іс-әрекетте қолдана білу деген пікірін айқындау үшін оның негізгі көрсеткіштері ретінде мына факторларды ұсынады:

- ойдың жеке-даралығы, әдеттегіден тыс жауап табу; жаңашылдық;
- ойдың жүйріктігі – кейбір талаптарға сәйкес уақыт бірлігінде пайда болатын ассоциациялық идеялар саны;
- ассоциациялық байланыстардың пайда болуының жылдамдығы және дамуы;
- мәселенің өзектілігі, әдеттен тыс шешімі.

Шығармашылыққа осындай көзқарастар қазақстандық ғалымдар еңбектерінде де көрініс тапқан (Ж.Ы.Намазбаева, Ш.Таубаева, Р.С.Омарова, Б.А.Тұрғынбаева) [3,4,5]. Ғалымдар шығармашылық пен еркіндіктің диалектикалық түсінігінің қалыптасу деңгейін қарастыра отырып, шығармашылық үдерістің әлеуметтік қатынастармен байланысын көрсетеді және

шығармашылықты адамның рухани мәдениетін дамыту шарты ретінде талдайды. Олар шығармашылықты – адамның белсенділігі мен дербестігінің және қиял-ойын іске асырудың жоғары формасы деп, оның маңызды ой-тұжырымның бірізділігі негізінде логикалық жүйенің және интуициялық сезімнің, оралымды, логикалық ойлаудың ерекше тәсілдерінің іске асуы болып табылатындығына тоқталған.

Сонымен, «шығармашылық» ұғымын талдау нәтижесінде біз, төмендегідей қорытындыға келдік. Шығармашылықты тек еңбек және құрастырмалы-көркем білім дағдыларды үйрететін пән ретінде қарастырмай, ойларды, түйсіктік іс-әрекетті қалыптастыратын пән ретінде қарастыру керек. Оған берілген анықтамалар сан қилы, сондықтан да шығармашылық анықтамалары күрделі талдауды қажет етеді. Оларды талдай келе барлығына ортақ болатын бір белгіні анықтауға болады, ол әйтеуір бір жаңаның, ерекшеліктің жасалуы.

Шығармашылық - өте күрделі психологиялық үдеріс. Ол тек адамға ғана тән іс-әрекет. Демек, оны төмендегідей ерекшеліктермен сипатталатын адам әрекеті деуге болады: шығармашылықтағы қарама-қайшылықтардың болуы; әлеуметтік және жеке адамға деген мәннің болуы; шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы; шығармашылық тұлғаның жекелік қасиеттерінің болуы; нәтиженің жаңалығы, сонылығы.

Осы айтылған ойларды қорытындылай отырып, «шығармашылық» ұғымының мазмұны «шығару», «іздену», «жаңаны ойлап табу» деген мағынаны білдіреді, ол жаңалық ашатын адамның әрекетінен, адамның мақсатқа бағытталған қызметіндегі ізденімпаздығы мен белсенділігінен, табандылығы мен жігерінен құралып, ақыл-ой мен сезімінің, креативтілігінің бірегейлігінен туындайды деп айтамыз. Осыған орай, шығармашылықтың төмендегідей анықтамаларын тұжырымдауға болады:

1) Шығармашылық – жеке тұлғаның танымдық ынталануын, қажеттіліктері мен ізденімпаздығын қамтитын, өзін-өзі дамытуды танымдық қызығушылықтар негізінде жаңа нәтижеге жетуге талаптандыратын іс-әрекеті.

2) Шығармашылық – жеке тұлғаның танымдық бағдары негізінде психологиялық сапаларын дамыта отырып, оқыту үдерісінің мақсатты жүйесімен сабақтас жүретін, жаңа сапалық құндылықтарға жетелейтін рухани интеллектуалдық үдеріс.

3) Шығармашылық – адам белсенділігінің формасы ретінде қарастырыла отырып, оның ішкі когнитивтік үдерістерін, яғни түйсік, қабылдау, ес, ойлау, қиялдау әрекеттерін қамтитын жандану функциясы.

Г.Гиргинов «шығармашылық» түсінігін талдай отырып, оның әртүрлі деңгейлеріне және түрлеріне назар аударады. Кең мағынасында «шығармашылық» қабілеті немесе бірінші деңгейдің шығармашылығы адамның ойлауына және адамгершілік тәжірибесіне тән болып табылады, оның барысында:

- объективті шындықта жоқ заттар мен құбылыстардың нысандары қалыптасады;
- адамзаттың материалдық және рухани еңбектері одан әрі дамиды және жетіледі;
- субъективті қайта құрудың әдістері, формасы, құралдары жасалады.

Тар мағынада шығармашылық немесе екінші деңгейдегі шығармашылық адамның ойлауына және адамгершілік әрекеттеріне жоғары талаптар қояды».

Біздің зерттеу жұмысымызда «шығармашылық ойлау», «шығармашылық орта», «шығармашылық қызығушылық» сияқты негізгі ұғымдар қолданылады. Олардың төмендегідей түсіндірмелерін негізге аламыз.

Шығармашылық іс-әрекетте танымдық үдеріске, соның ішінде сезімдік (сезіну, елестету, қабылдау) және рационалдылық (ұғымдар, пайымдаулар, ой қорытулар) таным деңгейлеріне ерекше орын беріледі.

Адамның шығармашылық іс-әрекетті орындау нәтижесіне «ес», «ойлау», «елестету» ұғымдары ерекше әсер етеді.

1) «... Ес болса ғана адам білімді бола алады, ес болса ғана адам дұрыс ойлай алады. Ес неғұрлым мол, бай болса, ой да терең болады. Терең ойлы адамдардың аса есті болғандығы бізге тарихтан белгілі. Балада ес болмаса, оған ешбір нәрсе үйрету мүмкін емес. Сондықтан

тәрбиеші баланың есті болуына аса көп күш жұмсау керек.» - дейді М.Жұмабаев. Бұрын қабылданған объектілердің бейнелерін адекватты қайта жаңғыртуды қамтамасыз ететін жақсы дамыған ес шығармашылық іс-әрекеттің қажетті шарттарының бірі болып табылады. Шығармашылық іс-әрекеттің ең маңызды алғышарттарының бірі – ойлау. Сондықтан да ойлау ұғымына бірқатар талдау жасайық.

Шығармашылық әрекет – ақыл-ой қабілеті нәтижесінде жүзеге асатын күрделі танымдық үдеріс болғандықтан, танымдық аспект бойынша: ойлау – адам миында тіршіліктің жалпыланған бейнесі, физиологиялық аспектіде: ойлау – мидың жоғарғы нервтік іс-әрекетінің шынайы көрінісі, ал психологиялық аспект бойынша: ойлау – әрекеттегі интеллект деп айтуға болады.

Әдетте, ойлау түрлерін – шығармашылық қабілетті дамытуда, тапсырмалар шешуде, сұрақтарға жауап іздеуде танымдық механизмдердің ерекшеліктерін бейнелейтін ой операциялары түрінде қарастырамыз.

Сонымен, шығармашылық ойлау – елестету мен интуицияға байланысты туындай отырып, жаңа нәтижелерге қол жеткізетін үдеріс. Шығармашылық ойлау үдерісі күрделі проблеманың дәстүрлі тәсілдермен шешілмеуі жағдайында пайда болады. Адам бұл проблеманың шешімін кейінге қалдырады, бірақ ол мәселе санадан тыс деңгейге өтеді. Егер қандай да бір бейне проблеманың шешіміне түрткі болса, бұл жағдайда адамда шабыт оянады. Адам идеяны ұсына отырып, оны шынайы өмір жағдайында, саналы әрекеттен кейін де жүзеге асырудың жолдарын көрсетеді. Осылайша, шығармашылық ойлауда интуитивтік және логикалық ойлау түрлері көбінесе бір-біріне қарама-қайшы болғанына қарамастан өзара әрекетте болады. Сөйтіп, шығармашылық ойлау арнайы мазмұндағы, яғни ақыл-ой, танымдық тапсырмаларды шешуге бағытталған.

Қорытындылай келе, заманауи және әлемдік деңгейдегі қарама-қайшылықтарды, білім берудің жаңа ұлттық моделі деңгейінде өзекті мәселелерді шешуде студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін дамыту айрықша талапқа ие. Өйткені, ғасырдан ғасырға өз мәнін жоғалтпай, қай уақытта да заманның әлеуметтік және рухани талаптарынан туындаған көкейкесті мәселені көтеретін, өнер туындысы көркем құбылыстар мен түрлі ағымдар туралы мағлұматтар беріп, олардың ішкі бірлігі мен үндестігін сақтап, оқушының теориялық танымын тереңдетуге септігін тигізеді. Шығармашылықтың күрделі негізін түсінуде, оның озық тәжірибесін зерттеуде студенттерге білім берудің жаңаша әдістемесін ұсыну қажеттігі де осыдан туындайды. Шығармашылық қабілеттердің дамуы бәсекеге қабілетті тұлға қалыптасуының негізі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру – болашақ бағдары» мақаласы - Астана, 2017. - 12 сәуір.
- 2 Коротяев Б.И., Третьяченко В.В. Новый психолого-педагогический проект воспитательно-учебного процесса. – Луганск: Глобус, 2004. – 192 с.
- 3 Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. – 381 с.
- 4 Омарова Р.С. Төл оқулықтарымыз – болашағымыздың бағдары // Жаңа буын оқулықтары: қазіргі жағдайы, дамыту және басып шығару мәселелері. Конференция материалдары. – Астана, 2007. – Б. 167-169.
- 5 Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту. Дисс... п.ғ.д.: 17.07.06. – Алматы, 2006. – 289 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Сияз Б.Ғ.

*Өзбекәлі Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық
университеті магистранты*
siaz.balnur@mail.ru

Андатпа. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында мектеп оқушыларының жазылым әрекетін инновациялық парадигмалар тұрғысынан жетілдіру – әдістеме ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі. Мақалада жазылым дағдыларын ойын технологиялары арқылы қалыптастырудың әдістемелік негіздері мен оның теориялық бастаулары қарастырылады. Зерттеу барысында А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы негізін қалаған ана тілін оқыту принциптері мен С. Рахметова, Ф. Оразбаева еңбектеріндегі коммуникативтік бағыттар сабақтастырыла талданады. Жұмыста жазылым процесінің психолінгвистикалық табиғаты мен оқушының шығармашылық ойлауын дамытудағы ойын әдістерінің (рөлдік ойындар, дидактикалық тапсырмалар, интербелсенді тәсілдер) тиімділігі ғылыми тұрғыдан негізделген. Автор оқушылардың жазу сауаттылығын арттыру мен мәтін түзу құзыреттілігін дамытудағы модульдік және ойын технологияларының практикалық маңызына тоқталады. Мақаланың қорытындысында дәстүрлі жазу жұмыстарынан нәтижеге бағытталған шығармашылық жазылымға өтудің әдістемелік ұсыныстары берілген.

Кілт сөздер: жазылым дағдысы, ойын технологиялары, инновациялық парадигма, коммуникативтік құзыреттілік, шығармашылық жазу, әдістемелік негіздер.

Кіріспе. Білім беру жүйесіндегі инновациялық үдерістер мен жаңартылған мазмұн аясында оқушылардың тілдік құзыреттіліктерін дамыту, соның ішінде жазылым әрекетін жаңа сапалық деңгейге көтеру — қазіргі әдістеме ғылымының алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Жазылым - жай ғана грамматикалық ережелерді қолдану немесе дыбыстарды таңбалау емес, бұл — тұлғаның ішкі ойын логикалық жүйеге түсіріп, шығармашылықпен жеткізе білуін талап ететін күрделі когнитивтік-психологиялық процесс. Осы орайда, жазылым дағдыларын инновациялық парадигмалар тұрғысынан зерделеу, оны оқушының жас ерекшелігіне сай ойын технологияларымен ұштастыру мәселесі өзінің өзектілігімен айқындалады. Бұл бағыттың теориялық бастауларында ұлттық әдістеменің негізін салушылар А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев және Ж. Аймауытұлының еңбектері тұр. Алаш арыстарының ана тілін оқытудағы «баланы жалықтырмай, қызығушылығын ояту арқылы үйрету» туралы қағидалары бүгінгі ойын технологияларының түпкі мәнімен астасып жатыр. Сондай-ақ, жазылым әрекетінің әдіснамалық негіздері мен байланыстырып сөйлеу теориясы С. Рахметова, Ф. Оразбаева, А. Жұмабаева сияқты ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты дамытылып, жазу жұмыстарының коммуникативтік сипаты айқындалды.

Мектеп тәжірибесінде жазылым дағдысын қалыптастыруда кездесетін басты кедергілердің бірі — оқушылардың жазу процесіне деген психологиялық қорқынышы мен қызығушылығының төмендігі. Бұл мәселені шешуде М.М. Жанпейісованың модульдік технологиясы мен Қ. Қадашева, А. Әлімовтың интербелсенді әдістері, сондай-ақ ойын технологиялары жазылымды жүйелі меңгертудің тиімді тетігі болып табылады. Ойын — оқушы үшін жай ғана ермек емес, ол — Л.С. Выготский атап көрсеткендей, баланың «жақын даму аймағын» қалыптастыратын, ойлау мен тілді ұштастыратын негізгі әрекет. Осы мақалада қазақ тілін оқыту барысында ойын технологияларын қолдану арқылы дәстүрлі жазу жұмыстарынан нәтижеге бағытталған, құзыреттілікке негізделген шығармашылық жазылымға өтудің әдістемелік жолдары мен ғылыми-тәжірибелік алғышарттары талқыланады. Жазылым

әрекетін ойын элементтерімен байыту оқушының тілдік қорын арттырып қана қоймай, оның өзіндік көзқарасын еркін білдіре алатын шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жазылым әрекетінің психолінгвистикалық табиғатын зерттеген Т.А. Ладыженскаяның тұжырымдарына сүйенсек, жазу — бұл ойды мәтін түрінде кодтаудың күрделі механизмі. Мектеп оқушылары үшін бұл механизмді іске қосуда ойын технологияларының «мотивациялық қозғалтқыш» ретіндегі рөлі зор. Ойын жағдаяттары оқушыға тілдік материалды еркін таңдауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде жазу барысындағы «сөз таппау» немесе «ойды жеткізе алмау» сияқты кедергілерді жоюға септігін тигізеді. Инновациялық парадигмалар тұрғысынан алғанда, қазіргі жазылым әдістемесі тек сауатты жазуды ғана емес, сонымен бірге функционалдық сауаттылықты — яғни жазбаша мәтін арқылы нақты өмірлік мәселелерді шешуді көздейді. Ойын технологиялары шеңберіндегі рөлдік жобалар, имитациялық жағдаяттар мен шығармашылық тапсырмалар оқушының жазу әрекетін прагматикалық мақсатқа бағыттайды. Осылайша, жазылым процесі жай ғана мектептегі тапсырма емес, оқушының өзін-өзі тануы мен қоршаған ортамен коммуникация орнатуының тиімді құралына айналады.

Бұл зерттеуде біз дәстүрлі дидактикалық ұстанымдар мен заманауи интерактивті тәсілдерді синтездей отырып, мектептегі қазақ тілі сабақтарында жазылым дағдыларын қалыптастырудың оңтайлы моделін ұсынуды мақсат тұтамыз. Ойын арқылы оқытудың әдістемелік негіздерін айқындау — білім алушылардың тілдік құзыреттілігін арттырумен қатар, олардың аналитикалық және креативті ойлау қабілеттерін дамытудың алғышарты болып табылады.

Негізгі бөлім. Мектеп оқушыларының жазылым дағдыларын қалыптастыру — қазіргі қазақ тілі әдістемесіндегі ең күрделі әрі көпжақты мәселелердің бірі. Инновациялық парадигма тұрғысынан алғанда, жазылым тек графикалық таңбаларды тізу емес, ол — белгілі бір коммуникативтік мақсатты көздейтін, прагматикалық бағыты айқын интеллектуалдық әрекет. Ф. Оразбаеваның коммуникативтік әдістемесіне сүйенсек, жазылым — тілдесім әрекетінің төрт түрінің ішіндегі ең жоғарғы сатысы, өйткені ол оқушыдан лексика-грамматикалық қорды ғана емес, сонымен бірге логикалық жүйелілік пен стильдік дәлдікті талап етеді. Дәстүрлі оқытуда жазылым көбіне көшіріп жазу, диктант немесе дайын мәтінді мазмұндау шеңберінде қалып қойса, инновациялық парадигма «өнімге бағытталған» (product-oriented) және «процеске бағытталған» (process-oriented) жазу тәсілдерін алға шығарады. Бұл дегеніміз — оқушының жай ғана мәтін жазуы емес, сол мәтінді құрау барысында сыни ойлауы, ақпаратты іріктеуі және өз позициясын дәлелдеуі. С. Рахметова мен А. Жұмабаеваның еңбектеріндегі байланыстырып сөйлеу теориясы жазылымның мәтіндік сипатын аша түседі. Мұндағы басты жаңалық — оқушының «авторлық позициясын» қалыптастыру.

Ойын технологиялары — жазылымды белсендірудің әдістемелік тетігі. Ойын технологияларын оқыту үдерісіне енгізу — бұл білім беруді жеңілдету емес, оны мазмұндық тұрғыдан байыту. М.М. Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясы мен А. Әлімовтың белсенді әдістері жағдайында ойын — оқушының когнитивтік белсенділігін арттыратын негізгі құрал. Жазылым дағдыларын ойын арқылы дамытудың әдістемелік негіздерін бірнеше бағытқа жіктеуге болады:

- Мотивациялық-психологиялық негіз: Жазу процесі көп жағдайда оқушы үшін «қате жіберу қорқынышымен» байланысты. Ойын технологиясы бұл кедергіні жойып, оқушыны еркін тілдік ортаға икемдейді. Л.С. Выготский тұжырымдағандай, ойын барысында бала өз мүмкіндігінен жоғары деңгейде әрекет етеді.

- Лексикалық-семантикалық негіз: Ойын тапсырмалары арқылы оқушының сөздік қоры пассивті күйден активті қолданысқа көшеді. Бұл — сапалы мәтін түзудің басты алғышарты.

- Креативтік-конструкторлық негіз: Жазылым әрекетіндегі ойын элементтері (мысалы, деконструкция, мәтінді қайта құрау) оқушының шығармашылық қиялын дамытады.

Жазылым дағдыларын дамытуға арналған ойын технологияларының практикалық үлгілері

Мектептегі қазақ тілі сабақтарында қолданылатын ойын технологияларын мазмұндық ерекшелігіне қарай бірнеше топқа бөлуге болады:

А) Рөлдік-коммуникативтік ойындар:

Бұл технологияда оқушыға нақты әлеуметтік рөл беріледі. Мысалы, «Мен – блогермін» ойынында оқушы белгілі бір өзекті тақырыпқа (экология, кітап оқу, интернет қауіпсіздігі) оқырманды қызықтыратындай пост жазуы керек. Мұнда оқушы аудиторияны ескеруді, хэштегтерді орынды қолдануды және ақпаратты қысқа әрі нұсқа жеткізуді үйренеді. Бұл – инновациялық парадигмадағы «функционалдық жазылымның» айқын көрінісі.

Ә) Дидактикалық-интеллектуалдық ойындар:

«Оқиғалар тізбегі» немесе «Сюжеттік домино» ойындары мәтіннің құрылымдық тұтастығын сақтауға бағытталған. Оқушыларға қиынды сөйлемдер немесе оқиғаның үзінділері беріледі. Олар соны қисынды түрде біріктіріп, логикалық жалғасын жазып шығулары тиіс. Бұл әдіс Т.А. Ладыженская атап өткен мәтін түзу заңдылықтарын іс жүзінде меңгеруге көмектеседі.

Б) Креативті-имитациялық ойындар:

«РАФТ» (Рөл, Аудитория, Формат, Тақырып) әдісі – жазылымды жүйелі дамытудың таптырмас құралы. Оқушы өзін кез келген кейіпкер (рөл) ретінде сезініп, нақты біреуге (аудитория) арнап, белгілі бір үлгіде (хат, мақала, арыз) мәтін жазады. Мысалы: «Табиғаттың атынан адамзатқа үндеу хат». Мұндай тапсырмалар оқушының эмпатиясын оятып, тілдік құралдарды таңдау шеберлігін шыңдайды. Ойын технологияларының тиімділігін бағалау критерийлері. Инновациялық парадигма аясында жазылым дағдыларын ойын арқылы қалыптастырудың нәтижесін келесі критерийлермен өлшеуге болады:

1. Мазмұндық тереңдік: Оқушының тақырыпты ашу деңгейі және өзіндік көзқарасының болуы.
2. Құрылымдық сауаттылық: Мәтін бөліктерінің өзара байланысы мен логикалық бірізділігі.
3. Стыльдік байлық: Сөздерді орынды қолдану, теңеулер мен эпитеттерді пайдалану шеберлігі.
4. Креативтілік: Мәселені шешудегі немесе ойды жеткізудегі өзіндік ерекшелігі. Инновациялық парадигма аясында жазылым дағдысын қалыптастыру бір сәттік әрекет емес, ол жүйелі кезеңдерден тұратын процесс. Ойын технологияларын осы кезеңдерге тиімді кіріктіру оқушының жазу сапасын айтарлықтай жақсартады: Жазуға дейінгі кезең (Pre-writing): Бұл кезеңде ойын технологиялары «идеялар генераторы» қызметін атқарады. Мысалы, «Миға шабуыл» немесе «Ассоциациялық карта» ойындары арқылы оқушылар тақырып төңірегіндегі тірек сөздерді жинақтайды. Бұл кезеңдегі ойынның мақсаты – оқушының ішкі лексиконын белсендіру және жазуға деген қорқынышты сейілту. Жазу кезеңі (While-writing): Мұнда оқушылар ойын шартына сай мәтін құрастырады. Инновациялық әдістемеді бұл кезеңде «Бірлескен жазылым» (Collaborative writing) технологиясы жиі қолданылады. Мәселен, «Эстафеталық әңгіме» ойынында оқушылар топпен жұмыс істей отырып, бір сөйлемнен қосып, ортақ сюжет құрайды. Бұл оқушылардың бір-бірінен үйренуіне және мәтін логикасын қадағалауына мүмкіндік береді. Жазудан кейінгі кезең (Post-writing): Бұл кезеңде жазылған жұмысты өңдеу және редакциялау жүреді. «Авторлық орындық» немесе «Сыншының хаты» сияқты ойын элементтері арқылы оқушылар бір-бірінің жұмысына рефлексия жасайды. Бұл – Н. Құрман мен А. Жұмабаева еңбектерінде айтылған өзін-өзі бағалау және түзету дағдыларын дамытудың төте жолы.

Жазылымды ойын арқылы оқытудың дидактикалық шарттары

Ойын технологиясы тек ойын-сауыққа айналып кетпеуі үшін, оны қолданудың нақты әдістемелік шарттары сақталуы тиіс. Қ. Қадашева мен А. Әлімовтың тұжырымдамаларына сүйене отырып, келесі шарттарды бөліп көрсетуге болады:

1. Мақсаттылық: Әрбір ойын нақты бір жазылым түрін (сипаттау, пайымдау, әңгімелеу) дамытуға бағытталуы керек.

2. Жас ерекшелігіне сәйкестік: Бастауыш сыныптарда сюжеттік-рөлдік ойындар басым болса, жоғары сыныптарда интеллектуалдық-дискуссиялық, имитациялық ойындар тиімді.

3. Көрнекілік пен медиа: Қазіргі «цифрлық ұрпақ» үшін визуалды тіректер (инфографика, видео-фрагменттер) ойынның ажырамас бөлігі болуы тиіс. Бұл жазылымның мультимодальді сипатын арттырады.

Инновациялық парадигмадағы кері байланыс және бағалау

Инновациялық оқытудың басты ерекшелігі – бағалаудың формативті сипатында. Ойын технологиялары барысында жазылым дағдыларын бағалау «қатемен жұмыс» емес, «жетістікті қолдау» принципіне негізделеді. «Екі жұлдыз, бір тілек», «Бағдаршам» сияқты ойын элементтері арқылы берілген кері байланыс оқушының жазуға деген сенімділігін арттырады. Бұл әдіс оқушының жазу жұмысын механикалық түрде тексеруден гөрі, оның шығармашылық еркіндігін сақтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, жазылым әрекетін ойын технологиялары арқылы ұйымдастыру – мектеп оқушыларының тілдік тұлғасын қалыптастырудың ең тиімді жолы. Бұл үдеріс оқушыны жазудың техникалық жағынан ғана емес, оның мазмұндық, креативтік және әлеуметтік қырларынан да дамытады. Ойын мен жазылымның синтезі білім алушының қазақ тіліне деген сүйіспеншілігін арттырып, оны өмір бойы оқуға (long-life learning) бағыттайтын іргелі дағдыға айналады.

Осы қосымша мәтін арқылы Негізгі бөлім:

1. Жүйелілікке ие болады (жазу кезеңдері сипатталады).
2. Ғылыми негіздемесі нығаяды (дидактикалық шарттар қосылады).
3. Тәжірибелік маңызы артады (кері байланыс мәселесі қамтылады).

Қорытындылай келгенде, Мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесінің заманауи парадигмалары аясында жазылым әрекетін ойын технологиялары арқылы қалыптастыру мәселесін кешенді түрде зерделей келе, келесідей іргелі тұжырымдарға тоқталамыз жазылым дағдысы — бұл жай ғана каллиграфиялық немесе орфографиялық сауаттылықтың жиынтығы емес, ол оқушының когнитивтік әлеуетін, ішкі рефлексиясын және тілдік тұлға ретіндегі өзіндік «менін» айқындайтын интеллектуалдық шығармашылық процесс. Ғылыми зерттеу барысында анықталғандай, А. Байтұрсынұлының дидактикалық мұрасынан бастау алған ұлттық әдістеме мен Ф. Оразбаева, С. Рахметова негізін қалаған коммуникативтік оқыту принциптері бүгінгі білім беру мазмұнын жаңартудың басты қайнар көзі болып табылады. Ойын технологиялары осы теориялық негіздерді практикалық жазылыммен ұштастырушы алтын көпір қызметін атқарады. Ойын арқылы жазылым әрекеті «мәжбүрлі тапсырмадан» «табиғи қарым-қатынас құралына» айналып, оқушының тілдік белсенділігін жаңа сапалық деңгейге көтереді. Екіншіден, жазылым процесіне инновациялық ойын технологияларын (РАФТ, «Авторлық орындық», сюжеттік-рөлдік ойындар, кейс-стади элементтері) кіріктіру оқушының психологиялық дайындығы мен мотивациялық уәжін түбегейлі өзгертеді. Л.С. Выготскийдің «ойын – бала дамуының жақын аймағы» деген тұжырымдамасына сүйенсек, ойын жағдаяттары оқушының бойындағы «жазуға деген қорқыныш» (writer's block) синдромын жойып, оның орнына еркін шығармашылық ізденісті қалыптастырады. Ойын барысында оқушы нақты әлеуметтік рөлдерді (журналист, жазушы, блогер, сыншы) иелену арқылы мәтін түзудің прагматикалық мақсатын түсінеді. Бұл – қазіргі инновациялық парадигманың басты талабы болып табылатын «функционалдық сауаттылықты» дамытудың төте жолы. Үшіншіден, жазылымды жүйелі қалыптастырудың біз ұсынған әдістемелік моделі (жазуға дейінгі дайындық, жазу процесі және рефлексиялық өңдеу) оқушының өз бетінше жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. М.М. Жанпейісованың модульдік технологиясы мен А. Әлімовтың интербелсенді әдістеріне негізделген ойын тапсырмалары жазылымның мазмұндық тереңдігін, логикалық тұтастығын және стильдік дәлдігін қамтамасыз етеді. Ойын барысында жүзеге асырылатын өзара бағалау мен кері байланыс стратегиялары оқушының метакогнитивтік дағдыларын (өз іс-әрекетін талдау және түзету) дамытуға мүмкіндік береді. Осылайша, жазылым процесі механикалық жұмыстан саналы

интеллектуалдық әрекетке ұласады. Түйіндей келгенде, ойын технологиялары арқылы жазылым дағдыларын қалыптастыру — қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі ең өзекті әрі нәтижелі бағыттардың бірі. Бұл тәсіл тек тілдік білімді ғана емес, сонымен бірге ХХІ ғасырдың маңызды дағдылары болып табылатын креативтілікті, коммуникативтілікті және сыни ойлауды қатар дамытады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жинақталған ғылыми мұра мен инновациялық технологиялардың синтезі қазақ тілі сабақтарының тиімділігін арттырып, оқушының өз ойын еркін, сауатты және бәсекеге қабілетті деңгейде жеткізе алатын тұлға болып қалыптасуына кепілдік береді. Мектеп тәжірибесіне осы әдістемелік жүйені кеңінен енгізу — болашақ ұрпақтың сауаттылық мәдениетін ғана емес, олардың рухани-шығармашылық әлеуетін байытудың және мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтудің іргелі шарты болып табылады. Ойын мен жазылымның интеграциясы — білім берудің дәстүрлі қасаң қағидаларынан бас тартып, нәтижеге бағытталған, құзыреттілікке негізделген жаңа білім беру кеңістігіне өтудің басты тетігі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен әдебиетінің мәселелері). — Алматы: Ана тілі, 1992. — 448 б.
2. Жұмабаев М. Педагогика. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 160 б.
3. Аймауытұлы Ж. Психология. — Алматы: Рауан, 1995. — 312 б.
4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. — Алматы: Ғылым, 2000. — 208 б.
5. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. — Алматы: Атамұра, 2005. — 176 б.
6. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. — Алматы: РИПК СО, 2002. — 154 б.
7. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқытудың инновациялық технологиялары. — Алматы: Мектеп, 2002. — 184 б.
8. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану мәселелері. — Алматы, 2013. — 232 б.
9. Жұмабаева А.Е. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі. — Алматы, 2011. — 256 б.
10. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
11. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. — М.: Педагогика, 1975. — 256 с.

ЖАҒАНДЫҚ ТРЕНДТЕР ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ БЕРУДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ: ШЕТ ТІЛІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Тұрсынова Г.И.¹, Тұрсынбек Н.М.²

«Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, магистр¹,

«Әлем тілдері» кафедрасының оқытушысы, магистр²

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

guldar.tursynova.74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8239-4511>

Аннотация. Бұл мақалада жаһандық цифрландыру жағдайында шет тілдерін оқыту процесіне жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын интеграциялау мәселелері қарастырылады. Мақалада білім берудегі заманауи трендтерді талдай отырып, ЖИ-дің тілдік дағдыларды дамытудағы әлеуетін және мұғалім мен оқушы арасындағы жаңа коммуникациялық модельдерді сипатталады. Зерттеу барысында Duolingo және Grammarly сияқты танымал платформалардың мысалында адаптивті оқыту алгоритмдері мен автоматты кері байланыс жүйелерінің тиімділігіне ғылыми талдау жасалады. Сонымен қатар, ЖИ құралдарын оқу процесіне енгізу кезінде туындайтын академиялық адалдық мәселелері мен этикалық тәуекелдер жан-жақты сараланады. Қорытынды бөлімінде технологиялық

инновациялар мен дәстүрлі педагогикалық әдістерді ұштастыру негізінде шет тілін оқытудың сапасын арттыру бойынша практикалық ұсыныстар беріледі.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, білім беруді интеграциялау, Duolingo, Grammarly, адаптивті оқыту, цифрлық трансформация.

XXI ғасырдың үшінші онжылдығында білім беру парадигмасы «білім беруден – құзыреттілікке» принципіне ауысты. Жаһандану процесі шет тілін меңгеру сапасына жаңа талаптар қойып отыр. Осы орайда, жасанды интеллект (AI) — машиналық оқыту мен табиғи тілді өңдеу (NLP) алгоритмдері арқылы оқытуды дербестендірудің негізгі құралына айналды.

Интеграцияланған оқыту ортасы (Integrated Learning Environment) келесі компоненттерден тұрады:

- Адаптивті оқыту жүйелері: Оқушының қателіктеріне талдау жасап, оған сәйкес деңгейдегі тапсырмаларды автоматты түрде генерациялау.

- Интеллектуалды репетиторлық жүйелер (ITS): Нақты уақыт режимінде скафолдинг (қолдау) көрсету.

Шет тілін оқытудағы ЖИ-дің функционалдық бағыттары:

- Лексика-грамматикалық дағдыларды қалыптастыру

LLM (Large Language Models) үлгілері (мысалы, GPT-4, Gemini) контекстік оқытуға мүмкіндік береді. Олар жай ғана сөз аудармайды, сөздің қолданылу аясын, стилистикалық реңкін және синонимдік қатарларын талдап береді.

- Коммуникативтік құзыреттілік және сөйлеуді тану

ЖИ-ге негізделген дауыстық көмекшілер (Voice Assistants) оқушының фонетикалық қателерін түзетіп, табиғи сөйлеу қарқынына бейімделуге көмектеседі. Бұл әсіресе «жасанды тілдік орта» құруда маңызды рөл атқарады.

- Әдістемелік артықшылықтар мен эксперименттік негіздеме

Ғылыми зерттеулер ЖИ құралдарын қолдану келесі көрсеткіштерді жақсартатынын көрсетеді:

1. Мотивацияның артуы: Геймификация және жедел кері байланыс оқушының қызығушылығын 40%-ға дейін арттырады.

2. Уақытты үнемдеу: Оқытушының тексеру жұмыстарына кететін уақыты 30-50%-ға қысқарады.

Технология	Қолданылуы	Күтілетін нәтиже
Generative AI	Эссе жазу, диалог құру	Шығармашылық жазылымды дамыту
Speech-to-Text	Айтылымды тексеру	Акцентті жою, фонетиканы түзету
Data Analytics	Прогресті бақылау	Оқу жоспарын дербестендіру

Интеграция процесінде «цифрлық плагиат» және «адам факторының азаюы» мәселелері туындайды. Ғылыми тұрғыдан алғанда, ЖИ мұғалімнің эмоционалдық когнитивті қызметін толық алмастыра алмайды. Сондықтан "Human-in-the-loop" (процесті адамның бақылауы) принципі сақтау маңызды.

Duolingo платформасындағы ЖИ алгоритмдері

Duolingo — тек мобильді қосымша емес, бұл тіл үйрену процесіне Big Data (үлкен деректер) мен Machine Learning (машиналық оқыту) технологияларын енгізудің эталоны. Оның тиімділігі келесі ЖИ модельдерімен негізделеді:

1. Birdbrain: Адаптивті оқыту моделі

Duolingo-ның өздігінен білім алатын Birdbrain атты ЖИ жүйесі бар. Ол әрбір пайдаланушының жауаптарын талдай отырып, тапсырманың қиындық деңгейін нақты уақыт режимінде реттейді. Математикалық модель: Егер оқушының сұраққа дұрыс жауап беру

ықтималдығы $\$P \approx 0.8\$$ (80%) болса, бұл оқушы үшін ең тиімді «жайлылық аймағы» саналады. Егер бұл көрсеткіш жоғары болса — тапсырма қиындайды, төмен болса — жеңілдейді.

2. Duolingo Max және GPT-4 интеграциясы

Жаһандық трендтерге сәйкес, платформа OpenAI-дың GPT-4 моделін интеграциялап, екі жаңа функцияны енгізді:

- "Explain My Answer" (Менің жауабымды түсіндір): Оқушы қате жіберген жағдайда, ЖИ оның себебін грамматикалық тұрғыдан жеке түсіндіріп береді (виртуалды репетитор рөлі).

- "Roleplay" (Рөлдік ойын): Пайдаланушы ЖИ-мен түрлі сценарийлер бойынша (дәмханада тапсырыс беру, әуежайда сөйлесу) еркін диалогқа түседі. Бұл коммуникативтік дағдыларды шынайы өмірге жақындатады.

Duolingo-дағы дәстүрлі оқыту мен ЖИ-интеграциясының айырмашылығы

Көрсеткіш	Дәстүрлі цифрлық оқыту	Duolingo (ЖИ негізінде)
Мазмұн	Барлық қолданушыға бірдей	Әр қолданушыға жеке (Birdbrain)
Кері байланыс	Тек "дұрыс/бұрыс"	Қате себебін талдау (Explain My Answer)
Тілдік практика	Статикалық жаттығулар	ЖИ-мен еркін сөйлесу (Roleplay)
Мотивация	Өздігінен бақылау	Прогноздық алгоритмдер арқылы "Streak" жүйесі

"Duolingo тәжірибесі көрсеткендей, ЖИ-ді интеграциялау тіл үйренуді тек автоматтандыру емес, оны әрбір білім алушының жеке психологиялық және когнитивтік ерекшеліктеріне бейімдеу (personalization). Бұл жаһандық білім беру трендтеріндегі «жаппай қолжетімді жеке оқыту» тұжырымдамасын іске асырудың айқын мысалы болып табылады."

Жазбаша коммуникацияны дамытудағы ЖИ: Grammarly платформасын талдау: Шет тілін оқытудағы жаһандық трендтердің бірі — "Process Writing" (жазу процесін жетілдіру). Grammarly бұл бағытта жай ғана грамматикалық тексеруші емес, интеллектуалды редактор рөлін атқарады.

Мәтінге терең талдау жасау (Natural Language Processing - NLP) Grammarly контекстік талдау жасау арқылы оқушыға келесі деңгейлерде көмек береді:

-Correctness (Дұрыстығы): Грамматикалық, пунктуациялық және орфографиялық қателерді түзету.

-Clarity (Анықтығы): Күрделі сөйлемдерді қарапайым әрі түсінікті ету бойынша ұсыныстар беру.

-Engagement (Қызықтылығы): Бірсарынды сөздерді синонимдермен алмастыру арқылы мәтінді байыту.

-Delivery (Жеткізу мәнері): Мәтіннің тонын (ресми, сенімді, достық) реттеу.

Grammarly GO: Генеративті ЖИ интеграциясы: Жаңадан енгізілген Grammarly GO функциясы (генеративті ЖИ) студенттерге мынадай мүмкіндіктер береді:

- Идеяларды концептуализациялау: Берілген тезистер негізінде мәтіннің жоспарын құру.

- Стыльді трансформациялау: Мәтінді бір стильден (мысалы, бейресми) екінші стильге (академиялық) лезде өзгерту.

-

Жазбаша дағдыларды дамытудағы дәстүрлі тәсіл мен Grammarly-дің айырмашылығы

Критерий	Дәстүрлі тәсіл (Сөздікпен жұмыс)	Grammarly (ЖИ интеграциясы)
Кері байланыс уақыты	Мұғалім тексергенше бірнеше күн	Нақты уақыт режимінде (Instant)
Қатені түсіндіру	Тек түзету көрсетіледі	Қатенің неге қате екенін ережемен түсіндіреді
Стильдік сауаттылық	Интуитивті түрде (тәжірибемен келеді)	ЖИ алгоритмдері арқылы автоматты талдау
Академиялық адалдық	Плагиатты тексеру қиын	Плагиатты тексеру және дұрыс цитата келтіруді үйрету

Интеграциялық модель: Duolingo + Grammarly симбиозы: Ғылыми мақаланың қорытындысында бұл екі құралды кешенді қолданудың маңыздылығын атап өту керек:

1. Duolingo — бастапқы және орта деңгейдегі *интуитивті тіл меңгеру* мен *сөйлеу дағдылары* үшін (Input/Output).

2. Grammarly — жоғары деңгейдегі *академиялық сауаттылық* пен *кәсіби жазылым* үшін.

"Grammarly сияқты платформалардың білім беруге интеграциялануы «Scaffolding» (тірек білім) теориясын жаңа деңгейге шығарады. ЖИ оқушының орнына жазып бермейді, ол оқушының жазу процесіндегі когнитивтік жүктемесін азайтып, оның назарын тілдік құрылымдарды тереңірек түсінуге бағыттайды. Бұл жаһандық білім берудегі «ақылды ассистент» тұжырымдамасының басты көрінісі.

Жаһандық трендтер жағдайында шет тілін оқытуды ЖИ-мен интеграциялау — білім берудің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыратын эволюциялық процесс. Болашақ білім беру моделі технология мен адам педагогикасының симбиозына негізделуі тиіс. Бұл білім алушыларға тек тілдік білім беріп қана қоймай, цифрлық дәуірде қажетті сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баймұхамедова Г. С., Тәжіғұлова А. И. Білім беруді цифрландыру жағдайында болашақ мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыру. // Хабаршы. Педагогикалық ғылымдар сериясы. – 2021. – №3 (66). – 45-52 бб.

2. Luckin, R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education in the 21st Century. – London: UCL Press, 2018. – 232 p.

3. Knyazeva S., Guitert M. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development. – UNESCO IITE, 2021. – 134 p.

4. Settles, B., Meeder, N. A Trainable Spaced Repetition Model for Language Learning. // Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. – Berlin, 2016. – Pp. 1848–1858. (*Duolingo-ның Birdbrain алгоритмінің ғылыми негізі*).

5. Fitria, T. N. Grammarly as AI-powered English Writing Assistant: Students' Alternative for Self-Correction. // Metathesis: Journal of English Language, Literature, and Teaching. – 2021. – Vol. 5, No. 1. – Pp. 65-78.

6. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 210 p.

7. Ахметова Г. К. Қазақстанның жоғары мектебіндегі цифрлық трансформация: мәселелері мен болашағы. – Алматы: «Өрлеу», 2022. – 180 б.

8. Vial, G. Understanding digital transformation: A review and a research agenda. // The Journal of Strategic Information Systems. – 2019. – Vol. 28, Issue 2. – Pp. 118-144.

9. Duolingo Team. Birdbrain: personalized learning at scale. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://blog.duolingo.com/birdbrain-personalized-learning-at-scale/> (қаралған күні: 08.05.2024).

10. Grammarly AI. Using Generative AI to improve communication. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.grammarly.com/blog/generative-ai-guidelines/> (қаралған күні: 08.05.2024).

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ

Керимбаева З.К.

Ж.А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Аннотация. В статье рассматриваются методы преподавания казахских пословиц и поговорок в начальных классах и языковые художественно-изобразительные средства. Бастауыш сыныптарда мақал-мәтелдерді оқыту – оқушылардың сөздік қорын байыту, ойлау қабілетін дамыту және адамгершілік тәрбие берудің негізгі құралы. Бұл процесс сабақтарда (тіл, әдебиеттік оқу), тақырыптық бөлімдерде және арнайы тәрбие сағаттарында жүйелі түрде жүргізіледі. Ойын түрлері, жарыстар, мағынасын талдау арқылы балаларды жақсылыққа баулу мақсат етіледі.

Бастауыш сыныпта мақал-мәтелдерді оқыту баланың тілін дамытып, оны тапқырлыққа, шапшаңдыққа және адамгершілік қасиеттерге тәрбиелейді. Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл-өнегесі мол көрініс тапқан. Қазақ мақал-мәтелдері – ертек, аңыз-әңгіме, батырлық-ғашықтық жырлар, қара өлеңдер секілді халық шығармаларымен қатар жасап келе жатқан көне жанр. Мақал деген сөз арабшадан алынған. Ол араб тілінде «Ликелли мәканин мәкал» деп аталады, яғни «тауып айтылған сөз» деген мағынаны білдіреді. Түркі тектес халықтар мақал мен мәтелді былайша атайды; өзбекше-мақол, қырғызша-мақал мен лақаптар, татарша-мәкаль һәм әйтем, азербайжанша-аталар сөзі, ұйғырша-мақал ватәмсил, түрікменше-нақылдар ве аталар сөзи, чуваштар-ватам калани, алтайлықтарша-кеп ле укаа сөстер.

XII-XIII ғасырларда сақталған сирек жазба деректерде мақал-мәтелдерді кездестіруге болады. Мәселен, Орхон жазуларында:

«Жырақ болса, жаман сыйлық берер,

Жақын болса, жақсы сыйлық берер»

«Бастыны еңкейткен, тізеліні бүктірген (Күлтегіннен).

«Жұқаны таптау оңай, жіңішкені үзу оңай».

«Өлімнен ұят күшті» (Тоныкөктен) деген мақал-мәтелдерді кездестіреміз.

Мақал-мәтелдердің мағынасын былай қойғанда, атамаларының өздері ғалымдардың назарын өзіне аударып, дәлелдеуге тұрарлық зерттеу нысанына айналды. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде «сав» және «сөз» атауы шығармашылық атауы орнына жұмсалған (49,478). Қара сөз үлгісінде айтылған шежіре, әңгіме, тарихи әңгіме, оқиғалы аңыз әңгіме жанры «сав» деп аталған. Тіпті мақал сөз жанрында «сав» деп атаған. М.Қашғаридің «Дивани лұғат-ат түрkte **«сав»** мақал, мәтел, үлгі сөз дегеннің орнына жұмсалған. М. Қашғари былай дейді: **«сав»** – аталар сөзі. Сол үшін де савда мұндағ келіп – аталар сөзінде осылай деп келеді [46,168]. Ю.Баласағуни **saw** орнына **абучқа** сөзін немесе **емзалды** қолдан-ан [47,1]. Мақал-мәтелдерді жинап, жазып қағаз бетіне түсіру баспасөз арқылы жариялау XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады. Белгілі бір жүйемен берілген өте көлемді еңбек деп 1899 жыл Орынборда басылып шыққан В.Катаринскийдің

«Сборник киргизских пословиц» деген кітабын санаймыз. В.Катаринскийдің жинағына мың жарымнан артық мақал-мәтелдер енгізілген. Олар бірнеше тақырыптарға жіктелген.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым Ш.Уәлиханов . Ш.Уәлиханов пен Л.И.Березин архивтерінде ХІХ ға-

сырдың 50-жылдарында ел аузынан жазып алынған 200 аса мақал-мәтел сақталған. Солардың ішінде күні бүгінге дейін құнын жойма

ған «Ақыл – дария,көңіл – дүлдүл», « Тотықұс бойын көріп сырлана-ды, аяғын көріп қорланады» деген мақал бар.

Ал М.Қашқаридің «Дивани луғат-ат түрік» сөздігінде жазылған күйінде (аздаған фонетикалық өзгерісімен) сақталған: Ач не йемес, тоқ не темес; Бар-бақыр, йоқ-алтун т.б. Ал бірсыпырасы аздаған грамматикалық (формалық) өзгерісімен сақталған:Кіші аласы ічтін, ылқы аласы таштын-(Кісі аласы ішінде,жылқы аласы сыртында);Құш қанатын, ер атын (құс қанатымен, ер атымен)т.б. Енді бірсыпырасы аздаған лексикалық, формалық өзгерісімен сақталған: Қуруқ қашуқ ағызға йарамас, куруғ сөз қулаққа йақышмас т.б. « Ұлы болсаң,кішік бол,халық үшін бәлік бол». « Тай ат болса, ат тынар, ұл ер болса,ата тынар» дейтін мақалдарды, ал «Құдатғу біліктен»: «Біліп сөйлеген білікке саналар, білімсіз сөз өз басын жояр», «Ауыздан бірде от, бірде су шығар, бірі жанса, бірі сөндірер» дейтін мақал- мәтелдерді оқимыз.

Қазақ мақалдары ХІХ ғасырда-ақ Европа халықтарына мәлім бола бастаған.Белгілі бір жүйемен берілген, өте көлемді еңбек деп 1899 жылы Орынборда басылып шыққан В. Катаринскийдің «Сборник киргизских пословиц» деген кітабын санаймыз. Бұл жинаққа мың жарымнан артық мақал- мәтелдер енгізілген. Олар бірнеше тақырыптарға жіктелген.

Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшелінеді. Онда өмірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады.Мақал-мәтел–көлемі, тілі ұста, құрылысы тұрақты сөйлем. Сондықтан да ол жаттауға, есте сақтауға, керекті жерінде қынаптан қылыш суырғандай жаңғыртуға, пайдалануға оңтайлы. Мақал-мәтел–халықтың көп жылдық, сан ғасырлық көріп-білгенінен, бастан кешкенінен, қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы; табиғатта,өмірде үнемі болып, қайталап тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні.

А. Байтұрсынұлы «Сөз өнерінің ғылымы» және «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесіне» тоқтай келіп, оларды өрнекті сөйлемдер, шешен сөз, дарынды сөз, ділмар сөз деп бөледі де, әрқайсысына жеке-жеке тоқтайды. Солардың ішінде мақал мен мәтелге айрықша орын беріледі. «Мәтел. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады»[13,250].

« Мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді, – дейді М.Ғабдуллин. – Ол адам өмірін, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар уақиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады.Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтел-

дер көбінесе сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы « Бүйректен сирақ шығарып», «Жауырды жаба тоқып», «Көппен көрген ұлы той» ретінде қолданылады. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады» [19,78], – деп жазады.

Фольклордың басқа түрлері сияқты мақал-мәтелдер –халық оқулығы, өсиеті, сыры мол дүние туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, күлкіге айналдырады. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа,әрі тұжырымды болады. Бұлардың бала тәрбиесіндегі орны ерекше. Олар жастарды жақсы мінез-құлыққа меңзейді, жамандықтан сақтандырады. Ең алдымен, адалдыққа, қайырымдылыққа, ерлікке, ұйымшылдыққа шақырады, еңбекке баулиды. Биік адамгершілікті

насихаттай отырып, қарама-қарсы арамдық, қараулық, ұрлық, өтірік, жалқаулық секілді жарамсыз мінез-құлықтар сыналады.

Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде моральдық-психологиялық, өнер сайыскерлік ой-пікірлерін, бүкіл халық тәжірибесін мирасқа қалдырып отырады. Мәселен, халық ұғымында **ақылдылық**—баға жетпес қазына. Бұл туралы халық «Түйедей бойың болғанша, оймақтай ойың болсын», «Ақыл озбайды, білім тозбайды» дейді. Мақалдар сөзді салмақтап, ойлана айтуға үйретеді; ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі». Халық даналығы мылжындықты ұнатпай, өткір сынға алған. «Құрғақ сөз бас ауыртар», Көп сөз-күміс, аз сөз-алтын», «Қысыр сөзде қырсық көп». Осы айтылғандардың бәрі ақыл-ой мен зерделіліктің сөйлеу мәдениетімен тығыз ұштасып отырғанын меңзейді. Жалпы, бейнелі сөз, шешендік өнерге құрмет о бастан-ақ қазақ психологиясына тән сипат. Сөз —күшті, қуатты, құдіретті қару. «Сөз өнері— дертпен тең». Халқымыз ойға олақ,сөзге шолақ жанды әжуалап, аз сөйлеп, көп ойлап, логикаға жүгініп отыру қажеттігін ескерткен.

Мәселен, «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады»;

«Жүйелі сөз жүйесін табар» т.б. мысалдар сөз құдіретінің психологиялық астары қандай болатынын аңғартады.

Мақал-мәтелдер — мағынасы да, формасы да әлдеқашан қалыптасқан, өзгеріске онша ұшырамайтын тұрақты жанр.

Халық даналығы үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлік танытқан. **«Көп сөз — көмір, аз сөз — алтын»** дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән — жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөз болмайды. Барлығы өз орнында. Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой- өрнек ажыраспас туыстық тапқан.

Мысалы, «Қой шелді болмай, төлді болмайды», Осындағы сөздердің бірін де өзгерту мүмкін емес. «Шелді мен төлді» ойымен де, үйлесімімен де іштей үндестік тауып тұр. Оның орнына майлы семіз деген баламаны алсақ, мақал бүкіл шырай-көркінен, мән-мағынасынан айрылады, мақалдық қасиеті жұтаңдайды. Сол сияқты басқа сөздерді де өзгерте алмайсың. Олар осы бітімінде ғана үлкен ой жүгіне ие. Екінші бір мысал. «Ер дәулеті — еңбек». Мұндағы негізгі ой —еңбектің құдыретін, бүкіл игіліктің көзі екенін білдіру. Ой қазығы еңбек болған соң, мақалда «е» дыбысы ерекше естіледі. Мақалға саздылық, үнділік беріп тұрған да сол. Дәулет сөзінің мақал бітіміне кіруі де соған байланысты. Оның орнына ырыс, байлық молшылық т.б. сөздерді ала алмайсың. Онда мақал поэтикалық қасиетінен айрылады.

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. Кейде, тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ. Жалпы, бейнелі сөз, шешендік өнерге құрмет о бастан-ақ қазақ психологиясына тән сипат. Сөз —күшті, қуатты, құдіретті қару. «Сөз өнері— дертпен тең». Халқымыз ойға олақ,сөзге шолақ жанды әжуалап, аз сөйлеп, көп ойлап, логикаға жүгініп отыру қажеттігін ескерткен.Мәселен, «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Жүйелі сөз жүйесін табар» т.б. мысалдар сөз құдіретінің психологиялық астары қандай болатынын аңғартады.

Мақал-мәтелдер — мағынасы да, формасы да әлдеқашан қалыптасқан, өзгеріске онша ұшырамайтын тұрақты жанр..

Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. Кейде, тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ.

Мақал-мәтелдердің тақырыптары әр алуан. Ол халықтың әлеуметтік, шаруашылық, рухани өмірін түгел қамтиды. Мақал-мәтелдердің басты-басты Отан, туған жер, атамекенге байланысты. Елін, Отанын емірене сүйген халық Отанын шексіз сүюді ұрпағына өсиет еткен. «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Өз елің — алтын бесік», «Өз елім — өлең төсегім» деген мақалдарда Отанына, еліне деген сүйіспеншілігі терең түйінделген.

Мақал-мәтелдердің үлкен бір саласы еңбекке арналған. Халық еңбекті әр уақытта ардақтап, бүкіл игіліктің көзі деп білген. Бұл «Еңбек түбі береке, көптің түбі — мереке», «Еңбек етсең емерсің», «Ер дәулеті — еңбек», «Бейнет, бейнет түбі — зейнет» деген мақалдардан анық көрінеді.

Халық еңбек пен бақытты егіз деп қараған. Адамды ер атандырып, құрмет-қуанышқа жеткізетін де — еңбек деп білген. «Еңбегіне қарай — құрмет, жасына қарай — ізет», «Еңбек — ерлікке жеткізер, ерлік — елдікке жеткізер», «Еңбек еткен мұратқа жеткен», — деп, халық еңбекті мейлінше дәріптеген.

Сонымен қатар жалқаулықты, еріншектікті мінеген: «Тауық — құс емес, жалқау — кісі емес», «Ақымақ күлкіге тоймас, жалқау ұйқыға тоймас», «Жұмысы жоқтың — ырысы жоқ», «Еріншектің егіні піспес», «Еңбек адамды бүтіндейді, жалқаулық адамды түтіп жейді», — деп жалқаулықты шеней отырып, еңбек адамын биіктеткен.

Мақал-мәтелдердің енді бір саласы ерлікке, батырлыққа байланысты туған. Халық ерлік пен елдікті бірдей көрген. «Ел үмітін ер ақтар, ер атағын ел сақтар». «Батыр туса — ел ырысы, жаңбыр жауса — жер ырысы», «Ер бір рет өледі, ез мың рет өледі».

Мақал-мәтелдерде ер мен ез, батыр мен қорқақ қатар айтылады. Сөйтіп, елден туған ерді үлгі-өнеге етеді, қоян жүрек қорқақты сынайды. Жастарды ерлікке баулуды мақсат етеді.

Мақал-мәтелдердің бір алуаны достыққа, жолдастыққа арналған. «Досы көпті жау алмайды, ақылы көпті дау алмайды», «Жақсы дос ашып айтар, жаман дос қасып айтар». «Дұшпан күлдіріп айтады, дос жылатып айтады», достық пен дұшпандықты, жақсы жолдас пен жаман жолдасты салыстыра отырып, адал досты, жақсы жолдасты үлгі етеді.

Енді бір алуан мақал-мәтелдерде өнер-білім, оқу, ғылым дәріптеледі. Халық олардың қоғамдық өмірдегі орнын ерекше бағалаған. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуге, жан-жақты тәрбие беруде мақал-мәтелдің мән-маңызы зор.

Білім мен өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып, білімін байытқан бала ғана өмірден өз сыбағасын алып, өз орнын таба алатыны сөзсіз. Адамзат баласының дүние тіршілігіндегі қол жеткен табыстары — адам еңбегінің, ғылым-білімнің жемісі. Сондықтан халық: «Білімді өлмес — қағазда аты қалар, ұста өлмес — істеген заты қалар», «Өнер — ағып жатқан бұлақ, ғылым — жанып тұрған шырақ», «Ғылым — теңіз, білім — қайық», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ», «Білімнен асар байлық жоқ», «Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар».

Адамгершілікке байланысты мақал-мәтелдер де қазақ мақал-мәтелдерінің ең бір қомақты саласы. «Әдептілік, ар-ұят — адамдықтың белгісі», «Жарлы болсаң да арлы бол», «Тәні сұлу — сұлу емес, жаны сұлу — сұлу».

Мақалда бала тәрбиесіне де үлкен мән берілген. «Баланы жастан», «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің», «Қызды асырай алмаған күң етеді, ұлды асырай алмаған құл етеді», «Сіз» деген сыпайылық, «сен» деген анайылық» деген мақал-мәтелдердің мәнісі жас ұрпақты жақсылыққа баулу болмақ. Жастарға өнер-білім, тіл үйретуде мақал-мәтелдің мәні аса зор. Білім-өнер еңбектің бір түрі болса, аз сөйлеп, көп тыңдаған, көп оқып білімін байытқан бала ғана өмірден өз сыбағасын алмақ.

Мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағынасы болады. Мысалы, «Өнер алды — қызыл тіл», «Мал — жаным садағасы, жан — арым садағасы», «Ер қанаты — ат», «Елін сүйген ер болар» деген мақалдарда ешқандай астар, тұспал, ауыстырмалы мағына жоқ, ой ашық айтылған, ишаралау жоқ.

Ал екінші бір мақал-мәтелдерде ой астарлы беріледі. Мысалы, «Не ексең, соны орасың»; «Бір жеңнен қол шығар, бір жағадан бас шығар»; «Ырысқа қарай ұл өсер, Қонысқа қарай мал өсер».

Мұның тура мағынасынан гөрі жанама мағынасы басым. Халық бұл мақалдар арқылы істеген ісіңнің, берген тәрбиенің жемісі де, нәтижесі де сол ісіңе, тәрбиеңе орай болады дегенді білдірген. Сол сияқты «Тоқпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер», «Тай атқа, ат мұратқа жеткізер», «Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі», «Жауырды жаба токиды» деген

мақалдарда да ишара, астар мол. «Тоқпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер» деген мақалды алсақ, бұл екі жай сөйлемнен тұрады. Мұнан мақалдар көбіне екі бөлімді болатынын білеміз. Оның үстіне мақалдарда ой тиянақты. Алдыңғы ой екінші түйінді пікірдің шарты түрінде келеді. Киіз қазықтың жерге кіруі тоқпағының күшті болуына байланысты. «Мезгіл жетсе, мұз да ерір» деген мақалдан да осыны айқын байқауға болады.

Мақал-мәтелдер құстың екі қанаты секілді бір-бірімен байланысты, бірақ олардың араларында аздаған өзгешеліктері мен айырмашылықтары бар. Мақалда адамның нәзік сезімдері мен терең ойлары ашық айтылады, дәлме-дәл көрсетіп, бейнелейді.

Мысалы: «Білімді өлмес-қағазда аты қалар, ұста өлмес-істеген заты қалар», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ»; «Ағаш тамырымен, адам жолдасымен мықты».

Мақал-нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтың бейнелі поэтикалық жанрларының бір түрі, ғасырлардан екшеліп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөз мәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде, кейде қара сөзбен де айтылады.

Мақалда бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар мен нәрселерді салыстыру арқылы ой-пікірді айқындай түсу тәсілі басым келеді. Мақал шендестіруге құрылады. Мысалы, «Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді», «Ер жігіттің екі сөйлегені — өлгені, еменнің иілгені — сынғаны». Осы келтірілген мақалдардың өзінен өмір құбылыстары типтендіріліп, дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отыратындығын байқаймыз. Ал мәтел құрылысы жағынан мақалдан өзгешерек. «Әлін білмеген әлек», «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелде тұспал ғана бар, мағына ашық емес, қорытынды пікір жоқ. «Сауысқан тоты боламын деп жүрісінен жаңылыпты» деген мәтелдегі сөз сауысқан туралы емес, сауысқан тектес, әсіре қызыл, еліктегіш, әсершіл адамды сынаған. Біреулер бар өзінің дербес қасиеттерін жоғалтып, ықпалды адамдардың әуеніне төңкеріліп, соның

көлеңкесіне тасаланады, өмірдің ағысынан өзін-өзі таба алмай әуре болады. Аталған мәтел сол образды бейнелеген. Осы бейнелі сөз айшығы арқылы берілген ойды тыңдаушы өзі топшылайды, мәтелде дәлелдеу де, тиянақты тұжырым да болмайды. Мәтел сөздің сырын белгілі бір құбылысты астарлап, жұмбақтап, бейнелеп айтады. Мәтел сыңар тармақ болып келеді. Сөз үстемелене келіп, мақалға айналады.

Мысалы: Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке — мәтел.

Қаңбақтан қашсаң, дөңбекке жолығасың — мақал.

Мәтел тура, ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Мәтел адамның айтқан пікіріне ой қосады, сезімін әсерлі де айшықты жеткізеді. Мақал мен мәтел бір-бірінен осындай белгілермен айырылады.

Мысалдар:

1. Өзі тойса да, көзі тоймайды.
2. Жығылған үстіне жұдырық.
3. Бетегеден биік, жусаннан аласа.
4. Көппен көрген ұлы той.

Мақал-мәтелдің көркемдік ерекшелігі. Мақал-мәтел — сөз мәйегі, асылы, саф алтыны. «Мақал — сөз атасы». Олар сөз дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді.

Мақал-мәтелдер нақыл сөз есебінде қызмет атқарады. Прозалық, поэтикалық құрылымды боп келеді. Олардың қайсысынан болсын проза, поэзияға тән ырғақ, үйлесім, саз, интонация — барлығы да бар.

Мақал-мәтелдер дыбыс үндестігіне негізделген. Сондықтан олар музыкалық саздылығымен оқушысына әсер етеді, мақалдағы негізгі ойға жетектейді.

Фольклорист М.Әуезов қазақ мақалдары мен мәтелдерінің көпшілігі өлең түрінде келетіндігін, ондағы ассонанс, аллитера-

циялардың мол болатындығын көрсеткен. Мысалы, «Ердің ісі — келіс, ездің ісі — керіс» деген мақалды алалық. Осында «е, і» дыбыстары бірнеше рет қайталанған.

Сол дыбыстар мақалдың саздылығын күшейтумен бірге, құлаққа жатық та әсем үн естіледі. Мақалдағы негізгі ой ер мен езге байланысты. Әңгіме солардың бойындағы адамгершілік қасиет туралы. Дыбыстық өрнектер де соған орай. Сонан соң осы мақалдардағы сөздер үйлесе үн тапқан. Негізгі ұйқас жол аяғындағы «келіс» пен «керіс» сөздеріне негізделсе, мақалдағы басқа сөздер іштей

үйлескен. «Ердің ісі» мен «ездің ісі» ішкі ұйқасқа сүйенген. Бұл ұйқастар мақалды ажарландырып тұр.

Сондай-ақ «Түсі игіден түңілме» деген мақалда жақсы жамандыққа бармайды, ол жақсылыққа әзір деген ойды «т, і» дыбысы арқылы өрнектеген. Екіншіден, сол ойды әрі кейіптеу арқылы жақсы білдірген.

Сол сияқты: «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу».

Таз таранғанша той тарқар.

Қотыр қолда қола сақина.

Туған елдің қадірін ,
Шетте жүрсең білерсің.
Тепкі көріп тентіреп,
Текке жүрсең білерсің.
Сөйлей білмес жаманның,
Сөзі өтпес бір пышақ;
Сөз білетін адамның ,
Әр сөзіне бір тұсақ.

Кісі болар баланың
Кісіменен ісі бар.
Кісі болмас баланың ,
Кісіменен несі бар.

Аталған мақал-мәтелдердің көркемдік құны олардың ұйқастары мен ырғақтарында. Бұл мақал-мәтелдердің тармақтары т, с, к, б. дауыссыз дыбыстарынан басталып, аллитерация жасап тұр.

Ақ қалпақты көрінсе,
Атекем менің демеймін бе?
Ақ жаулықты көрінсе,
Енекем менің демеймін бе?

Ердің сыншысы елі,
Ел күйінгенде – күйінген батыр,
Ел сүйінгенде – сүйінген батыр,
Ерегісте мыңға татыр.
Оқу түбі – тоқу.
Оқымаған бір бала,
Оқыса екі бала.

Бұл мақал-мәтелдердің тармақтары а,е,о дауысты дыбыстардан басталып, ассонанс жасап тұр.

Мақал-мәтелдерде көп қолданылатын көркем өрнек — синтаксистік параллелизм. Мысалы,

«Жолдасын таппаған ер азады,
Қордасын таппаған жер азады»,
«Су кірді тазартса, оқу миды тазартады»,

«Сүңгінің жарасы бітер, тілдің жарасы бітпес».

Айталық, жолдас қадірін білдіру үшін, сол ойын оқушысына жеткізу үшін ер мен жерді қосарлап алып, кесте жасайды. Ал «Сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес» деген өрнектерде «еттен өтіп, сүйекке жетер» тіл тәңірісін ғаламат өрнектеген.

Мақал-мәтелдерде бейнелі көркем сөз айшықтарының нелер асылы кездеседі. Оларда теңеу арқылы да көркем өрнек жасалынады.

Мысалы, «Түсіне қарасаң күндей, ішіне қарасаң түндей». Жүзі күндей күлімдеп, іші мерез, сұм адамдарды «түндей» деген теңеу арқылы қапысыз танытқан.

Мақалдағы көркемдік тәсілдердің бірі — әсірелеу. Мысалы, «Тарыдан тау, тамшыдан көл». Мақал-мәтелдерден көркем сөз айшықтарының бәрін кездестіреміз.

«Еңбек — ырыстың бұлағы, еңбек — бақыттың шырағы», «Еңбексіз — өмір тұл, ойсыз — көңіл тұл», «Кітап — білім бұлағы, білім — өмір шырағы» сияқты метафора, «Талапсыз адам — табансыз, алымсыз адам — шалымсыз», «Өрлеген балық ауға жолығады, өр көкірек жігіт дауға жолығады». «От ауызды, орақ тісті» сияқты эпитет, «Кітап — көзі жұмыққа арзан, көзі ашыққа — маржан» сияқты метонимия мақал-мәтелдерде мол ұшырасады.

Мақал-мәтелдер ертеден қалыптасқан дайын күйінде қолданылады. Олар бір немесе бірнеше тармақтан құралады. Мақал-мәтелдерде қайталау, теңеу, ұлғайту, әсірелеу сияқты айшықтау тәсілдері молынан қолданылады.

Жалпы, мақал-мәтелдер бейнелі өрнекке толы. Мақал-мәтелдер көркемдік бейнелі сөз айшықтарымен әсерлі. Олардың айтуға оралымдылығы, тілге үйіріле кететіндігі, ойдың өткірлігі, ұшқырлығы, тереңдігі мақал-мәтелдердің көркемдік осы сапаларымен байланысты. Мұндай орынды қолданылған бейнелеу құралдары мақалдың ажарын ашып, ой өткірлігін арттырады, адамның бойында мәдени дағдыларды қалыптастырады. Халық өзінің тәлімгерлік трактаттарын мақалдар мен мәтелдерге шебер сыйғыза білген.

Мақал мен мәтелдің озық артықшылығы — ойды сығымдап, нақышты әрі әсерлі, санаулы сөзбен әрі өткір, әрі мәнді айтып суреттеуінде.

Мақал-мәтелдердің тағылымдық, тәлім-тәрбиелік, өсиет-өнегелік маңызы аса зор.

Мақал-мәтелдерді оқыту — баланың тілін дамытып, оны тапқырлыққа, шапшаңдыққа және адамгершілік қасиеттерге тәрбиелейді.

Пайдаланылатын әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992
2. Ә. Диваев. Казахская народная поэзия. Алма-Ата :Наука, 1964
3. Қазақ мақал-мәтелдері. — Алматы: Ана тілі, 1997.
4. М. Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы, 1974.
5. Аталар сөзі. Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер. — Алматы, 1989.
6. Керімбаева З. Қазақ мақал-мәтелдер синтаксисі. — Шымкент, 2004.
6. А. Байтұрсынов, Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1989.

СЕКЦИЯ 2. ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Abatova Zh., Kenesbay G., Bauzhanova N. DIGITAL COMPETENCE FRAMEWORK FOR TEACHERS: IMPLEMENTATION GAP.....	3
Абдалиев Ф.Н., Мусаева Д.У., Розакулова З.У. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН» ДОСТОНИНИ ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАР АСОСИДА ҰҚИТИШ МЕТОДИКАСИ.....	13
Абдиева Б.Ш., Тажибекова Г.Н. АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫ: ӨМІРМЕН БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ.....	18
Абдураимова Н.Ш., Айтқұлова Р.Е., Джумабекова А.Д. ҚАЛАЛЫҚ ОРНИТОФАУНАНЫ ЗЕРТТЕУ АРҚЫЛЫ ЗООЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	20
Абенова Л.У. АБАЙ ІЛІМІ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫР.....	27
Абзалова Г.А. ФОРМИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В УСЛОВИЯХ СНИЖЕНИЯ АКТИВНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ.....	32
Амирова Г.О., Жакыпбекова Ж.А. ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ	36
Азбергенова З.О., Иманкул Г.Н. ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ЦИФРОВИЗАЦИЯ И ПОИСК ДУХОВНОГО: ПОЧЕМУ ФИЛОЛОГИЯ ОСТАЁТСЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ» ФИЛЬТРОМ В ЭПОХУ ИИ.....	39
Айтбаев Н.Е. Джоулантаева Н.С. ГЕНДІК ИНЖЕНЕРИЯ ӘДІСТЕРІН ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ҚОЛДАНУ.....	42
Айтқұлова Н.Ж., Ирисметова А.У., Еркінбай М.Н. ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІН АРТТЫРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ.....	46
Алимова Қ.Ш. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІНІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	49
Алтынбек Ұ.О. ҚАЙСАР МІНЕЗ, ХАЛЫҚҚА АДАЛ ҚЫЗМЕТ.....	54
Алшымбаева С.Н., Елшенев М.А. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ МҰРАСЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ САҚТАУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ.....	59
Аманжол З.Т., Керімбаева З.К., БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МӘНЕРЛЕП ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	62
Арынбаева Р.А., Кизбаева Ж.Қ. МӘТІНДЕГІ ТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР.....	65
Асанова С.С., Малгайдарова Г.Т., Олжабай Д.Б. ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КОНСУЛЬТАЦИЯ МЕН ПСИХОТЕРАПИЯ: МАҚСАТ, ӘДІС ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛІК АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ.....	67
Асилбекова Б.Ж., Құрманбай У.К., Биғара Т. БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР ЖҮЙЕСІ.....	71
Асилбекова Б.Ж., Абдураимова Н.Ш., Дильбарканова Р. ПӘНАРАЛЫҚ STEM-БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПРАКТИКАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ.....	77
Амиров Н.С. СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ТОПТЫҚ ОҚЫТУ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	84
Akberdiyeva D.A. MODERN APPROACHES TO FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION AND INTERCULTURAL COMMUNICATION.....	87
Ахметов М.К., Шекербек С.Қ. ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧЕНИКОВ СРЕДНИХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ЕСТЕСТВЕННЫХ СИЛ ПРИРОДЫ.....	90

Ашитова Н.Ж., Исаева Р.А., Бахов Н. АТМОСФЕРАДАҒЫ ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРДЫҢ ТАРАЛУЫНА «ЖАСЫЛ ЖЕЛЕКТЕРДІҢ» ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	92
Әбдімәлік С.Б._ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЖАҢА ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	95
Базарбаев Е.К., Аккузов А.А. КӨНЕ ТҮРКІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР.....	98
Базарбаев Е.К., Бегманова Б.С. КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТАТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	103
Бердалиева Т.Д., Боранбай Н.О. ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ВИРТУАЛДЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІ ҮЙЛЕСІМДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ.....	109
Баймахан Ә.Н., Айтенова Э.А. СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА АЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	113
Гаппаров Ж.У., Бахов Н.Қ., Қалдыбек Е.Т. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ ӨСІМДІКТЕРГЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	116
Даулетбахова К.Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІНДЕГІ КӨРНЕКІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	118
Даутбаева Т.С., Сапашева А.О. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СТУДЕНТОВ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАЗАХСТАНА И ФИНЛЯНДИИ.....	122
Джалилов К.А., Тулешова К.Т., Нарынбаева З.К. ПОЛУЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОГО ВЕЩЕСТВА, СОЕДИНЕНИЯ ФЛАВОНИДА.....	126
Дильбарканова Р., Асилбекова Б.Ж. ӨСІМДІК ЖАСУШАСЫНЫҢ ОРГАНОИДТАРЫН СІІЛ ӘДІСНАМАСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ: КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ.....	131
Динасилова М.Б. ФАРАДЕЙ ЗАҢЫН ЭЛЕКТРОМАГНИТТІК ҚҰБЫЛЫС ҮШІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ.....	135
Доскараева Г.М., Кенжебекова Р.И., Yücel Gelişli БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ВИТАГЕНДІК ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ.....	138
Ергешбаева Ш.Н. СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ: ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ.....	143
Ермашова А.О., Болысбекова А.К. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ БАСЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ.....	146
Есқара М.Ә., Мауленкулова М.Д. АГРАРЛЫҚ САЛАНЫҢ ДАМУЫНА БАҒЫТТАЛҒАН МАҚСАТ МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	149
Жантасова З.Т., Байболова А.Ж., Тоқтыбек И. ӘДЕБИ ПРОЦЕС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР.....	155
Жолдасов С.А. КИНЕМАТИКАЛЫҚ ЖҰПТАРЫНДА ҮЙКЕЛІС КҮШТЕРІ БАР ЖАЗЫҚТЫҚТАҒЫ СЕРПІМДІ МЕХАНИЗМДЕРДІҢ ДИНАМИКАСЫНЫҢ ТЕНДЕУІН МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ.....	160
Zholdassova M.B., Kablan. A.D., Suyundikov A.A. CONNECTION OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION WITH OTHER SCIENCES.....	165
Жолдасова М.Б., Орынбасар Т.К. “РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ” АРҚЫЛЫ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУ ЖӘНЕ ДАМУЫ.....	168
Жораева С. Б., Жораева Г.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУЫНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	171
Жумабаева Г.Р. «ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ».....	175

Жумагулова Ж.Ж. СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОЛОГИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ЯЗЫК И ПУТИ ДУХОВНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	179
Жунисбекова Ж.А., ²Қойшыбаева Н.И. БАЛАНЫҢ ОТБАСЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒА РЕТІНДЕГІ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ.....	181
Жолаева А.Т. СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ САНА ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	187
Жусипова У.О. БАЛАЛАРДАҒЫ ТӘУЕЛДІЛІКТЕР: ФИЗИКАЛЫҚ, ПСИХИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-РУХАНИ АСПЕКТІЛЕРІ.....	190
Ирметов У.А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУҒА МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР	194
Иса Қ.Н., Алтыбай Б.С., Әлібек Н.Т. ЖАҒАҢДАҢУ ДӘУІРІНДЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛДІҢ ОРНЫ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР.....	197
Исламова М.М., Айтжанова С.Е. ЛЕКСИКАНЫ ӨЗ БЕТІНШЕ МЕНГЕРУ ҮШІН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ПАЙДАЛАҢУ.....	201
Исламова М.М., Айтжанова С.Е. THE USE OF MOBILE APPLICATIONS FOR INDEPENDENT VOCABULARY LEARNING.....	205
Ибрайымова Г.Ж. РЕФЛЕКСИЯ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІНІҢ МАҢЫЗДЫ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ.....	209
Исахова Ж.А. «РЕФЛЕКСИЯ» ҰҒЫМЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ.....	212
Kadyrova M.B. Orynbekova G.K. PROJECT-BASED LEARNING AS AN EFFECTIVE METHOD FOR TEACHING ENGLISH IN HIGHER EDUCATION.....	215
Кемел А.Т., Алмуратова Ә.А. КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА.....	219
Кемелова Г.М. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.....	221
Керімжанова А., Абытова А.У. ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	225
Керімбек А.Ә., Аманқұл Т. МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ БАЛАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫ.....	228
Кудайбергенова Т.К. ЖОҒАРЫ СЫНЫПТАРДА СӨЗДІК ҚОРЫН ОҚЫТУДА ГЕЙМИФИКАЦИЯНЫ ҚОЛДАҢУ.....	232
Қашаубай Н.Ә., Сейдахметова А.Қ. ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ДАМУЫ.....	234
Конакбаева У.Ж., Көбеева Н.М. БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ САБАҚТАРЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ҚҰРАЛЫ.....	237
Курбанкулова Г.Т., Ермашова А.О. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	240
Керімбаева З.К., Аяпова Б. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУЫ.....	245
Курманбай У.К., Кенесова А.П., Мауленкулова М. Д. КӘДІМГІ БАҚБАҚ (TARAXACUM OFFICINALE WIGG.) ӨСІМДІГІНІҢ ЕМДІК ЖӘНЕ ФИТОХИМИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	251
Қозыкеева Р.А. МАЙЛАР ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАҢУ.....	254
Қалыбеков Б.Е., Көпбосынов М.А., Нұсқабай М.К. Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ БЕЙНЕСІ.....	263
Қалыбеков Б.Е., Райымбекова Х.А., Асанғали М. Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ РЕТІНДЕГІ БОЛМЫСЫ.....	265

Қалыбеков Б.Е., Арынбаева Р.А., Нұсқабай М.К. Ж.А.ТӘШЕНЕВТІҢ ЕЛ БАСҚАРУДАҒЫ ҰСТАНҒАН ҰСТАНЫМДАРЫ.....	268
Қойшыбаева Н.И., Зулбухар Н.Б. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІЛІГІ - ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ, ОЙЛАУ ДЕРБЕСТІГІ МЕН БОЛАШАҚ ОҚУ ЖЕТІСТІГІНІҢ МАҢЫЗДЫ ШАРТЫ.....	270
Қойшыбаева Н.И., Төлепберген Ж.Ғ. ДАМЫТА ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЛҒАН ТЕОРИЯЛЫҚ БІЛІМДЕРІН ІС-ТӘЖІРИБЕГЕ БЕКІТУШІ РЕТІНДЕ.....	275
Койшыбаева Н.И., Муратова Х. БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫСЫНЫҢ ТҮЛҒА РЕТІНДЕ ДАМУЫ.....	280
Койшыбаева Н.И., Муратова Х., Төрекүл А. ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІ РЕТІНДЕ.....	283
Құдайбергенова А.И., Тауасарова А.С. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-40 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР.....	288
Құндызбаева Д.Қ. МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	297
Қылышбек Ж.Қ. АҚ ҚАЙЫҢНЫҢ ЭКОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТАРАЛУ АЙМАҚТАРЫ... 298	298
Лес А.Б., Мырзасейтова К.Н., Нышан Ә. МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕР ЖҮЙЕСІ.....	301
Мажитов У.Х., Мейрбеков Б.Б. ОҚУШЫЛАРДЫ МУЗЫКА ТЫҢДАУҒА БАУЛУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ.....	305
Малгайдарова Г.Т., Нұрлыханқызы Е., Тогаева В.Б. ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТТАР АРҚЫЛЫ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ.....	307
Мамыт А.А. КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ТӘШЕНЕВ БЕЙНЕСІ.....	312
Matkarimov F.I., Kholliyev O.E. CHANGES IN BIOCHEMICAL INDICATORS IN CHICKPEA PLANTS UNDER THE INFLUENCE OF MICROBIOLOGICAL FERTILIZERS.....	316
Махаметова З.А., Еркінбай М.Н., Ирисметова А.У. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАҒА ТАБЫСТЫ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ.....	318
Мейрбеков М.Б. МЫРЗАШӨЛДІҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫНЫҢ АҚТАҢДАҚТАРЫ.....	321
Мейрбеков М.Б. «МЫРЗАШӨЛ» ЖӘНЕ «ЖЕТІСАЙ» ТОПОНИМДЕРІНІҢ ШЫҒУЫ 329	329
Мусаева А.М., Османова Г. НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚҰЛЛАНИЛҒАН ФИТОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҒЛИЛИ.....	333
Мильдоходжаева Г.С. ГИМНАСТИКА - ОСНОВА ВСЕХ ВИДОВ СПОРТА.....	337
Молдабек Қ., Тоқтамуротова А.Н., Молдабек Б.Қ., ⁴Кенжебекова Р.И. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ГЕЙМИФИКАЦИЯ ЭЛЕМЕНТТЕРІ АРҚЫЛЫ ДАМУЫ....	341
Молдакулова З.Ж., Агидилова Е.А. ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	344
Момынкүл Н.М., Мекенбай Р.Т., Әлайдар Ф.Қ. ЕДІЛ ПАТША ЖӘНЕ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРҒА ДЕЙІНГІ (3-5 ҒАСЫРЛАР) ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ КӨШІ-ҚОН ГЕОГРАФИЯСЫ.....	347
Muratova U., Serikbayeva Sh.E., Suyundikov A.A. DEVELOPING CRITICAL THINKING THROUGH READING AND WRITING.....	352
Мұсырманкүл Н.Д., Амирова Г.О. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	355

Мұхтар А.Е., Амирова Г.О. БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	359
Мырзасейтова К.Н., Урматова А.Н., Мухтарова З. МАТЕМАТИКАНЫ ФИЗИКАМЕН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ.....	362
Мырзасейтова К.Н., Қыдырбай Е. МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУДЫ ОҚЫТУДА ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ДӘЛЕЛДЕУ.....	366
Нарзиева Р.Д., Керімбаева З.К. БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖОЛДАРЫ.....	370
Нарметов Я.Я., Әжібеков Т.Ж. ВОЛЕЙБОЛҒА АРНАЛҒАН СПОРТТЫҚ ЫНТА МЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ДАМУ.....	373
Нармуратова Е.Б. ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАЛАР: ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ.....	376
Нұрпейісов Н.Ж., Тайымбетова А.А. ҰЛЫ АБАЙ МҰРАЛАРЫ – ХАКІМДІКТІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ.....	378
Нұрбек М. А., Ләйлі М.Б. Р.ОТАРБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДЫҢ ЭКСПРЕССИВТІК МӨНДЕРІ.....	383
Нурсейтова Л.О. БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУДА ВИРТУАЛАДЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	388
Омарова Б.А. БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ: ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАР МЕН БОЛАШАҚ МҮМКІНДІКТЕР.....	391
Орынбасар Қ., Өтегенов.Ғ.А. ҚАЗІРГІ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-СПОРТТЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	394
Парманкулова П.Ж., Сыздық М.Н., Умралиева Л.М. СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И SWOT-АНАЛИЗ МЕТОДОВ ДИАГНОСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ.....	398
Раймбекова З.Ю., Мавланбекова С.Ш. УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” АСАРИНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДИК АСОСЛАРИ.....	407
Раймбекова З. Ю., Мавланбекова С.Ш. НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛҒАН ФИТОНИМЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ.....	411
Rozayeva Sh.N., Kenges O.T. THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY IN ENHANCING MATHEMATICAL THINKING AND PROBLEM-SOLVING SKILLS.....	414
Сайфуллаева Р.Р., Гайбуллаева Н.И. ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КОНЦЕПТОВ «ЗДОРОВЬЕ» И «БОЛЕЗНЬ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ.....	418
Сапарбеков Н.С., Бектенов Ж.А. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАМУЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЖАРЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ РӨЛІ.....	426
Смайыл А.Х. «МЫҢ БІР ТҮН» МЕЙРАМ ЖАНАЙДАРҰЛЫ МЕН ҚАЛМАҚАН ӘБДІҚАДЫРОВ АУДАРМАЛАРЫНДА.....	429
Стамкулова С., Арынбаева Р.А. МҰХТАР ӨУЕЗОВТІҢ «ЖЕТИМ» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ҚАСЫМ ОБРАЗЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЗМІ.....	432
Сырайлова Ғ.М. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІНДЕ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ РӨЛІ.....	435
Tajibayeva L.F. ÖZBEK ŞİİRİNDE ANNE İMGESİNİN SANATSAL YORUMU.....	439
Тажибекова Г.Н., Бердибаева Г.К. ГЕОМЕТРИЯ ӘЛЕМІ: ҮШБҰРЫШ, ШЕҢБЕР ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МАТЕМАТИКАНЫҢ ТЕРЕҢ СЫРЛАРЫ.....	442
Тамабай Ә.М., Әбілхан Г., Каналбай А. КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАС, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	444
Тамабай Ә.М., Жақсылық С., Серғазықызы Ж. БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТТАРЫ, МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ.....	448

Тамабай Ә.М., Тансықбай Б., Абдіғасыр Б. БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ.....	452
Тенлибаева А.С. МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ И ХИМИЧЕСКИЙ СОСТАВ МЯСА ОВЕЦ....	456
Толешова З.У. АЛМА ЖЕМІСІНІҢ ӨНІМДІЛІГІНЕ ТОПЫРАҚТАҒЫ ХИМИЯЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ ӘСЕРІ.....	459
Тамабай Ә.М., Төлеген А. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ.....	463
Тувғанбаева Ж.К., Құлмаматова Д.Ә. АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ БЕЛКА И КЛЕТЧАТКИ В ЗЕРНАХ ЗАРУБЕЖНЫХ ОБРАЗЦОВ ГРЕЧИХИ (FAGOPYRUM ESCULENTUM MOENCH).....	467
Урматова А.Н., Мырзасейтова К.Н., Әмет Е. АЛГЕБРА ЖӘНЕ АНАЛИЗ БАСТАМАЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ СИММЕТРИЯЛАР.....	471
Kholliyev O.E., Matkarimov F.I., Qulmamatova D.E. YIELD TRAITS OF INTERNATIONAL LENTIL(Lens culinaris Medik)NURSERY	477
Амирова Г.О. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА ГРАММАТИКАНЫ ДАМЫТА ОҚЫТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	480
Юсупов Ш., Нарымбаева З.К., Қарманова Ә.С. ИЗУЧЕНИЕ СОДЕРЖАНИЕ АЗОТА В ОТДЕЛЬНЫХ ОРГАНАХ ЗЕМЛЯНИКИ СОРТА «МАЛИНОВОЕ».....	484
Юсупов Ш., Абдураимова Н.Ш., Мауленкулова М.Д. ВЛИЯНИЕ СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ УДОБРЕНИЙ НА УРОЖАЙ И КАЧЕСТВА ВИНОГРАДА.....	487
Мыңбаева А.П., Сыдықбай М.Д. МӘТІН ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ.....	490
Шамшиева А.Ж. АРБАУ ӨЛЕҢДЕРІ МЕН МАГИЯ.....	498
Жүзжасарова А.А. БОЛАШАҚ ТАРИХШЫЛАРҒА БАҒЫТ: КУРС МАЗМҰНЫ МЕН МАҢЫЗЫ.....	502
Ермағанбетов М.Б., Ешенкулова Д.Б. СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ.....	504
Сармантаева А.Е. СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІ - ФИЛОСОФИЯЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ, ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ..	508
Сияз Б.Ғ. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫН ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ..	512

«ТӘШЕНЕВ ОҚУЛАРЫ-IV: АІ ДӘУІРІНДЕГІ
ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҒАНДЫҚ
ПРОЦЕСТЕРІ» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-
ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ЕҢБЕКТЕРІ
II ТОМ

ТРУДЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ " ТАШЕНЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ-IV:
ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ НАУКИ И
ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ИИ» I ТОМ
ТОМ II

PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE "TASHENEV READINGS-
IV: GLOBAL PROCESSES OF SCIENCE AND
EDUCATION IN THE AGE OF AI"
ТОМ II

"ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ"
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НОМЕРІ
ISBN
ӨМБЕБАП ОНДЫҚ ЖІКТЕУ,
КІТАПХАНАЛЫҚ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ,
ШТРИХ - КОД
БЕРІЛДІ (ТІРКЕЛДІ)
"НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН"
ПРИСВОЕНЫ (ДАРЕГИСТРИРОВАНЫ)
МЕЖДУНАРОДНЫЙ СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР
ISBN
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР,
БИБЛИОТЕЧНО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР,
ШТРИХ-КОД

ISBN 978-601-08-6079-7

9 786010 860797